

સાહિત્ય સંસદ તરફથી

જાહેર કરવા

જ્યોતીન્દ્ર જી. રાવે
ધનસુખસાગર જી. મહેતા
રમણી ન. વઢીલ
શંકરપ્રસાદ છ. શાવલ
ભાનુશંકર બા. બ્યાસ
(૧૧૧, ચેરખેડા રોડ,
મુંબઈ-૧)

ગુજરાત



નવું પુસ્તક કે આંક : ૧

સપ્ટેમ્બર : ૧૯૩૬

વ્યવસ્થાપક :

મમનસાલ પ્રેસવાલા,
એમ. કા.પ.

ગુજરાત કાર્યાલય :

શ્રી ન્યુ એપોલો પ્રી. વર્ક્સ
૧૨૮, એપોલો રોડ,
કોટ, મુંબઈ

અ નુ ક મ છી



સત્ય શોધવાની વૃત્તિ	ક્રિયાશીલ મુનશી	૧
આદેશ ! આદેશ ! પાશ્વર શી ?	મિત્રાચરણી	૨
તિપાઈ ખસ આજનો	મુદરણ બેઠાઈ	૩
સ્વપ્ન ખડેર	રમણી અશવલાલા	૪
જય સોમનાથ !	ક્રિયાશીલ મુનશી	૫
મારી આગાહીને	જનીત	૬
મા ૪	જનકાદ	૧૦
અંધારી જગતી	પ્રદીપ	૧૦
સૌભાગિની	મહાલ પાઠ	૧૧
હું હું	ભારતી બેઠાઈ	૧૮
ખરબેટા	ધૂમકેતુ	૧૨
કાચલી	કિશોર બાઈ	૨૬
જ્યોતિષશાસ્ત્રની શકુન્તલા	કેશુભાઈ	૨૮
શત શબ્દ પૂરી	નાથાલાલ દિને	૩૩
સ્વ. સૌ. મુશીલાખેડા : એક પ્રાર્થના	જયસુખસાગર મહેતા	૩૫
તેજોવદ	બલવંત સખી	૩૬
સિન્ધુ ખાને વાળી	નવકાશ વિરેલી	૪૦
વાળી ;	જયજીવંત રોડ	૪૧
બેઠાઈની મીઠાસા	કુબેરજી સખી	૪૩
મુવરતી સ્ત્રીપાત્રો	ક્રિયાશીલ મુનશી	૫૮
'અમારું સાહિત્ય'	કલ્યાણ	૬૧
અર્ચાવન-વ્યાકરણ ચર્ચા	બિપિત વિનાઈ	૬૫

આંગ્રેજી	હીરાલાલ કાપડિયા	૭૦
નવું સાહિત્ય	૭૬
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ	૮૫
દોહન	૮૬
તત્ત્વીયસ્થાનેથી	૮૮
વર્તમાનસાર	૯૧

વાર્ષિક લવાજમ : હિંદમાં રૂ. ૫
સંસદના સભ્યો માટે : રૂ. ૪
પરદેશમાં ૧૨ શીલીંગ

આ આંગ્રેજી કિંમત આઠે આના

સરકારની સીધી દબરેખ અને ઓડીટ નીચે ચાલતી હિંદની સૌથી પહેલી
કો-ઓપરેટીવ ઇન્ડસ્ટ્રી સોસાયટી

ઓમ્પે કો-ઓપરેટીવ ઇન્ડસ્ટ્રી સોસાયટી, લીમીટેડ

(હેડ ઓફીસ ૯, બેક હાઉસ લેન, કોટ, મુંબાઈ)

તમારો વિમો શા માટે આપશો ? કારણ કે:—

- (૧) સરકાર તરફથી એક આર્થ. સી. એસ. અધિકારી ડાયરેક્ટર છે.
- (૨) સરકારી ઓડીટરો હીસાબ તપાસે છે
- (૩) ચેર હોલ્ડરો ન હોવાથી બધા નફા વીમો ઉતરાવનારને જ વહેંચાય છે.
- (૪) ઓછામાં ઓછા રૂ. ૧૫૦ સુધીનો વિમો સ્વીકારાય છે.
- (૫) વાર્ષિક પ્રીમીયમ ભરનારને અઢી ટકા વળતર.
- (૬) કો-ઓપરેટીવ સોસાયટી તરીકે ઇન્કમેટેક્સ અને સ્ટેમ્પ ડ્યુટી માફ છે.

અમદાવાદ જીલ્લાના મુખ્ય રાહેરોમાં ડીસ્ટ્રીક્ટ અને રેપ્રેસેન્ટેટિવ એજન્ટો ધણી ઉદાર ચારતોથી નીમવાના છે.

વીગત માટે મળેલા યા લખો:
કોઠારી શાન્તીલાલ ચતુરભાઈ
ધોલેરા બંદર

}

મીશ્ર એજન્ટસ

અનુપમ બ્રધર્સ,

સરૈયા પેળ ધીકવા ગેટ, અમદાવાદ.

સુનીલાલ ડી. બરફીવાલા, મેનેજીંગ ડીરેક્ટર.

ગાજડાલ



: ૬૨ મહીનાની તા. ૧૫મીએ પ્રગટ થય છે :

નવા વર્ષનું ' ગુજરાત ' નવીન અને
વિવિધ આકર્ષણપૂર્ણ થયું છે.

ઑકટોબર અંકમાં શું જોશો ?

આયોજીત :

શ્રી. કનૈયાલાલ મા. મુનશી

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીની નવી નવલકથા

જય સોમનાથ

સાહિત્ય સંસદ તરફથી

તંત્રીમંડળ :

શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર ડ. દવે,
શ્રી. ધનમુખલાલ ક. મહેતા,
શ્રી. રમણ ન. વઝીર,
શ્રી. શંકરપ્રસાદ ડ. રાવત,
શ્રી. બાનુશંકર બા. વ્યાસ

(ચાલુ વાર્તા)

વાર્ષિક લગાવ :

હિન્દમાં : રૂ. ૫-૦-૦
પરદેશ : ૧૨ શીર્ડી

સરોદના સંકલ્પે માટે

લગાવ : રૂ. ૪-૦-૦

સર્વપ્રથમ

ન્યુ એપીલો શ્રી. વર્દસ,

૧૨૮, એપીલો સ્ટ્રીટ,

કોટ, મુંબઈ, ૧.

સૌદામિની (નાટક) : પ્રદ્યુમ્ન પાઠક

માનવતાને પથે (વાર્તા) : પેકુડ સાહ

મનસુખ (નાટક) : નલિન બટ

મહામુજરાતનાં સંસ્થાનો : કુમરશી સપટ

લોકેરનું રહસ્ય (વાર્તા) : હીમલાય નાગ્લાવરી

લાલજી (નિબંધ) ગજેન્દ્રકર ૧૩૫

૧૨૯૬ થી ૧૬૦૦નું ગુજરાતી સાહિત્ય (વિવેચન)
: જાનુશકર વ્યાસ

વ્યાકરણ ચર્ચા.....

પ્રતિભાતરી

કવિના જુગલના કવિઓનાં કાવ્યો, દોહન, નવું સાહિત્ય,
તંત્રીઓની વગેરે વગેરે સમગ્ર ભેખભાળ

શ્રીના સૌભાગ્યની નીશાની

હીરાની સળી કી. રૂ. ૨૦ તથા વધારે
કુડાજોડી કી. રૂ. ૧૫૦ તથા વધારે

આહુ સસ્તા દારે હીરાની જણુસો વસાવવાની આ તક છે
ખડારગામના ઓર્ડરનો માત્ર વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે.
કોઈ પણ કારણસર માત્ર પસંદ નહિ પડે તો એક અડવાડીઆ
સુધીમાં પૂરાં નાણું આપી માત્ર પાછો રાખીશું.

સ્થાપના : ૧૮૯૫

સુરજમલ લલ્લુભાઈની કું.

હીરાના વેપારી,
૩૫૬, કાલબાદેવી રોડ મુંબાઈ, ૨.

દુક સમયમાં ખડાર પડશે

૧૯૩૬ “ પ્રોડક્ટ ” રેકર્ડો.

નીચેની ત્રણ રેકર્ડ તમારા હીરા પાસે જરૂર સાંભળો.

અનુપમ સંગીતની લહાણ મેળવશો.

બુધસીંગ તાન (હીંદી)

G. R. 3009 { રૂપ ધીના સંસારમે.
પ્રીતમ પ્રેમ શરામ પીલાદે.

શીવરાણી ઘોષ (ગુજરાતી)

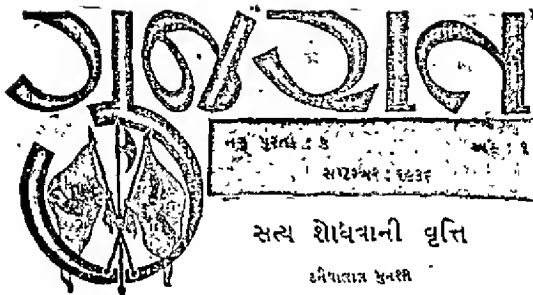
B 3001 { હે પ્રભુ મા કોઈની મરશો નહીં.
હે પ્રભુ દયા કરો.

પ્રોડક્ટ ફામેટીક પાર્ટી (ગુજરાતી)

B 3004 { ગુણવંતી ધરનાર-શરસ (લેખક: નરભેરામ પાંડી)
યુગ ચમકાર-શરસ (લેખક: નરભેરામ પાંડી)

ધી મ્યુઝીકલ પ્રોડક્ટ્સ લી.

મુંબાઈ — કલકત્તા — મદ્રાસ — કોલમ્બો



સત્ય શોધવાની વૃત્તિ

હનિયાતાત મુનશી

(૨)

સત્ય એટલે સત્ય છે. એમાં કાંઈ બદલાય નથી. સત્ય એટલે એટલું જ છે, જ્યાં સત્ય છે, એમાં કાંઈ બદલાય નથી. સત્ય એટલે એટલું જ છે, જ્યાં સત્ય છે, એમાં કાંઈ બદલાય નથી.

શોધવાની વૃત્તિ એટલે એટલું જ છે, જ્યાં સત્ય છે, એમાં કાંઈ બદલાય નથી. સત્ય એટલે એટલું જ છે, જ્યાં સત્ય છે, એમાં કાંઈ બદલાય નથી. સત્ય એટલે એટલું જ છે, જ્યાં સત્ય છે, એમાં કાંઈ બદલાય નથી.

સત્ય શોધવાની વૃત્તિ એટલે એટલું જ છે, જ્યાં સત્ય છે, એમાં કાંઈ બદલાય નથી. સત્ય એટલે એટલું જ છે, જ્યાં સત્ય છે, એમાં કાંઈ બદલાય નથી. સત્ય એટલે એટલું જ છે, જ્યાં સત્ય છે, એમાં કાંઈ બદલાય નથી.

તેજ પ્રમાણે કોઈને આપણે દુરમત માની લઈએ છીએ. પણ તેજ વધુ પરિચય થાય ત્યારે તેજ સત્ય સમજાય છે, અને આપણે તેને નિષ્કરુણે ઓળખીએ છીએ. તેજ પ્રમાણે દુનિયાના સ્વરૂપનું સત્ય શોધવા કોઈને હિંદુસ્થાન દેખાય છે, કોઈને દેવસ્થાન દેખાય છે, કોઈને વિશ્વનિયમ રૂપે દેખાય છે.

ત્યારે જુ મરમના વર્ણવ્યા એમું જુ ત્યારે ખરી રીતે મરમના સ્વરૂપનું દર્શન કરવા કરું છું. ને આ પણ જુ છે કે માન સત્યનું સ્વરૂપ જુ છે તે જુ શોધી રહ્યા છું.

સત્ય શોધવાની વૃત્તિ એટલે એટલું જ છે, જ્યાં સત્ય છે, એમાં કાંઈ બદલાય નથી. સત્ય એટલે એટલું જ છે, જ્યાં સત્ય છે, એમાં કાંઈ બદલાય નથી. સત્ય એટલે એટલું જ છે, જ્યાં સત્ય છે, એમાં કાંઈ બદલાય નથી.

‘અહો! અહિં ધમાલ શી?’

: પૂજી :

અહો! અહિં ધમાલ શી? અહિં--તુફાન શું આપતું? અહિં ખડખડાટ ને. ફૂડફૂડાટ શો આ બાથો? ફૂટેલા અહિં આમ કેમ બદલી : પડી, કાચની અમંખ્ય કરચો લગી છત્તુંવત્તું ચપ્પા ખાંડમાં, ગરત્તું નવ ગણાય એવું દલ કીડિયોતું ચકત્તું. રકાબી પડીને ફૂટી, કપ ગયાં બચી કે વળા, તપેલી ઢળી હાથની, સિંચરિટની તૂટી ખાટલી. નથી જ ઘરમાં તુફાન કરનાર કે બાળકાં, નથી અહિં પડોશનાં ફરકતાં કદી સિંચરાં, નથી અહિં પ્રવેશ કોઈ દિન કોઈ માર્ગરેનો, નહીં નહીં નહીં કદી અહિં ધમાલિયા મૂલકો, નથી પુવડ નાર કોઈ ધણિયાણી આ મન્દિરે, નિરા અહિં તો લડા મુવડ કે કુંવારાતણો. બન્યું તદપિ કેમ આ? બસ, નદી હુવે એ જ એ; લગ્યાં નફર માળિયે અકલહીન એ કથુતરાં— પૂજારી ઘરમાં રહ્યાં, અહિં નામ કાગો કર્યાં.

“મિત્રાવરણા”

‘સિપાઈ બસ આજનો’

: ૫૨૧ :

અનેક દગવાદગો જગતધૂમતાં ઘેરતાં,
અનેકશિખ અગ્નિના પ્રલયધોરે શ્યાં નર્તનો !
ભયંકર તમિસ્રના છત્રભર્યા મહાખેલમાં
દિને ક્ષિનિજ-ચીમના, નજર ના પડે જ્યોતિ કો;
ભલે; ભય કર્યો નથી, તિમિર આ શમો ના શમો,
મળેા વિજય ના મળેા, હર ધરું ન એ આરતો;
પ્રચંડ ધમસાગ્રમાં અદમ એક સામર્થ્યધી
સદાય ધૂમી બો શકું બની સિપાઈ બસ આજનો.
શમી છત્રબગાટ સા જગનિકુશિકાના જયો,
અને લખલખાટ બોર લસશે મહુ જ્યોતિનો.
અવરય; અધિકે વિગ્રજ નવભાવિનો ઉચ્ચસી
અનેક મનુખન્ધુતા હ, અને નવી પ્રેરણા
કેન્ત, નવમાર્ગે જીવનમટી મવાં સર્જનો.....

.....
નડી નડી વિદેશ આ હૃદયને કથી વાંછા,
સદાય બસ ધૂમકું તિમિરનો કરી સમનો.
મુંદાજ મેઘાઈ

સ્વપ્નખંડેર*

સૂની રે સુષ્ટિકેરી છાંયડી, સૂતું આલ અનંત,
 આભાભયા રે મહામ ઉરનો પૂજ્યો દીપ બલકંત;
 આનિ વિના રે મહારે સહુ સૂતું.
 બિયાં બિપાકેસં બેઠણાં, બિચી મૂલ્જભાલ,
 એથી કયા યો રે યોતરે એવા ભિમિભુવાળ;
 આનિ વિના રે મહારે સહુ સૂતું.
 ઘેરાં આપાદનાં આભલાં, ઘેરાં સિન્ધુતાં ગાન,
 એથી ઘેરાં રે ગારંભતાં એનાં અંતર વિતાન;
 આનિ વિના રે મહારે સહુ સૂતું.
 ગીઠી કલિતાની ધ્યારીઓ, ગીઠ સંતોનાં સંગ,
 એથી ગીઠ રે એના આધમાં માણ્યા રમ્ય પ્રસંગ;
 આનિ વિના રે મહારે સહુ સૂતું.
 ચારો સુહાવવા આંધમાં ગમને ભૂમતા મરૂડ!
 દોણે રે આપ ગણવીયાં? વીધ્યાં વલ્લભરૂડર!
 આનિ વિના રે મહારે સહુ સૂતું.
 કયાં રે તપે રે બાનુચંદ્રમા? કયાં છે સન્ધિવદાનંદ?
 વિગિરે ભરી રે કોટિકલ્પના, બ્યર્થ વિચિત્રા છંદ;
 આનિ વિના રે મહારે સહુ સૂતું.
 પ્લાહાં વર્યાં રે મહારં વેરણાં મેલી માયાના મહેલ,
 આ રે કમ્પાકેરે દોડીયે હુછ છલકાતાં તેલ;
 આનિ વિના રે મહારે સહુ સૂતું.
 દવમાં બળેરે દિલનો ડુંગર, શીંગી એકે ન દૂંક,
 આવો ને કાદના વાવડા! માણું એકાદી કૂંક;
 આનિ વિના રે મહારે સહુ સૂતું.

રમણીક અનંત ભાગ

* આકલ્પ પર વિદ્યા પ્રગટે નીચેના મહારા બિન શ્રી
 આનિવિના રીતનાં અવસાનિગિતો.

ઉપરથી ઉતરી સામે ગયો, અને છટાથી નમસ્કાર કર્યો. “ તમને મારો વિશ્વાસ નથી આવતો ? ”

સખ્તાઈથી, શકમંદ આંખો વડે મુખી આ મીઠામોક્ષા મંત્રી તરફ જોઈ રહ્યો. વિમલ ખીખ માણસોથી તેને જરા દૂર લઈ ગયો, અને ધીમે અવાજે તેને કહ્યું, “ હું રાવલની પાસેથી જ આવું છું. તમે એને મળ્યા, બક્ષીસો આપી. અને રાવલ માગ આપવા નાકમુત થયા, પણ તમે નહીં લાંઠાનું વચન આપ્યું. ખરી વાત ? હવે ખાતરી થઈ ? હું ખોટું કહેતો હોઉં તો પૂછો આ ચોલાણ કુંવરને.”

મુખીને કેં વિશ્વાસ પડ્યો. તેણે પુછ્યું, “ શું કામ રાવલે તમને મોકલ્યા છે ? ”

“ રાવલને લાગ્યું કે વખત છે ને મારવાડના રણમંત્ર રાવલ તમારે કહે ન પણ માને. એટલે અમને મોકલ્યા. રાવલના તરફથી અમે ખાતરી આપીશું કે એ લડવાના નથી.”

“ ખાતરી આપવાની જરૂર ? ” મુખીએ વહેમાઈને પુછ્યું.

“ એટલી જ કે અણહીલવાડ પાટણના રામ બીમે રોડોડને મુદ્દમાં સામેલ થવાનું કહેણ મોકલ્યું છે,” વિમલે હીમતથી પાસો નાંખ્યો.

“ એમ ? ” મુખીએ પુછ્યું.

“ હા સાથે,” કહી વિમલે સાથે આવવાની આનુરત દેખાડી. “ અમે રોડોડને કહેવા આનીએ છીએ કે બીમદેવનું કહેણ પાછું કાઢે ? ”

“ એમ ? ” કહી ચોડામોક્ષો મુખી સાંદણી પર ચઢ્યો, ને બંને કાકલાઓ સાથે ચાલવા લાગ્યા.

મુખીને જરાય વિશ્વાસ પડ્યો હોય એમ નહોતું લાગતું. ઉંચેરી દેખાતી આંખોમાંથી ને વિમલને બેધા કરતો. વાત તો એ કરતો નહોતો, અને વિમલ વાત કરવાના પ્રયત્નોને પણ તે ઉત્તેજન નહોતો આપતો.

ક્યાં સુધી સાંદણીના ઝામલાઓ શીયાળું કેં અચાજ ન સંભળાશે. સામંતે તો વચન આપ્યું હતું તે પ્રમાણે તે મૂંગો મૂંગો જ ચાલ્યા કરતો. વિમલ પણ મુખીની સાંદણીની સાથે પોતાની સાંદણી રાખી, તેને તીવ્ર દૃષ્ટિએ બેધા કરતો હતો. બંને એકબીજાની ચોખી કરતા હતા. જેમ વખત જતો ગયો તેમ વિમલ અધીરો થતો ગયો.

મૂંગા મૂંગા તે આગળ ચાલ્યા, ઘડીઓ જરા માંડી, મોડી રાત પસેદીયામાં ફેરવાવા લાગી, અને વિમલનું હૈયું અધીરછથી વધારે ધમકા લાગ્યું.

પોદા ફાટવા માંડ્યો ત્યારે વિમલની અકાગણ્યનો પાર રહ્યો નહીં. છેત્રી તક હાથમાંથી સરી જતી લાગી. એની સાંદણી પર મુખી દંડા પવનમાં ઝોકા ખાતો બેઠો હતો. તે હવે વધારે વાર ધીરજ ધરી શક્યો નહીં. તેણે પોતાની સાંદણી મુખીની સાંદણી પાસે લીધી, પાછળ ફરી પોતાના માણસોને આંખ મારી, અને તરત તરવાર કાઢી મુખી પર ધા કર્યો.

વિમલના અચંબાનો પાર ન રહ્યો. મુખી ઝોકાં નહોતો ખાતો પણ ઉઘાડી આંખે તેના તરફ જોઈ રહ્યો હતો, અને તેની તરવારની અંશી વિમલની છાતીને અડકી હતી. એ વૃદ્ધ ધુવડ તૈયાર જ બેઠો હતો, એમ વિમલને લાગ્યું, અને તરવારની અંશી તેના શરીરમાં પેસે તે પહેલાં સમપ્રસક્તાઓ તે સાંદણી પરથી સરી ગયો. તેની પાછળ તરત જ મુખીએ પોતાની સાંદણી પરથી ભુરકો ગાળ્યો.

જાને પછો એકબીજાને જોવા જ કરવા હતા, ને વિમલની તરવાર ચમકી કે તરત સાંઠણી પર બોટલા સંનિધે પામે માલના દુરમનો પર તુડી પડ્યા. થોડીક સમયેજ ચમકી, થોડાંક બાણો છુટ્યાં, થોડીક સાંઠણીઓ બડકાને નાહી, થોડી ચીસ પડી. ચારે તરફ મારા કાપી ચઢી રહી.

મુખી વિમલની પાછળ, નાભી તરવારે, કુલો, એની લાંબી કાંપકર સમસેર હાવા જતા વિમલ પર ઝડપી; અને સામંતનું ખલ્લર વિમલની આફ ચમક્યું, પડ્યું, અને મુખીની મરદનમાં બેંકાકા ગયું. ઉગામેયો હાથ હોડી પડ્યો, તેમાં ધરેલી તરવાર દૂર પડી, અને મુખી ધરણી રહ્યો.

વિમલ ઉભો થયો, મુખીના ત્રણ માણસો એને વીણાત મળ્યા, અને બંધકર મર્ગના કરી સામંત ખલ્લર ફેરવતો પોતાની સાંઠણી પરથી તરમે પડ્યો. મુખીના પોસા શરીરની આમવાસ લુભુવ મુદ્દ થયું. બધા ત્યાં હોડી આવ્યા. મુખીના માણસો મુખીને બચાવવા, વિમલ ને સામંતનાં માણસો પોતાના માલિકની સહાયે. પણ, પાંચ પાંચ તણુખા ઉડ્યા; ચાર પાંચ માણસો ધવાયા ને પડ્યા. સુક્રમાર દેખાતો વિમલ અદ્ભુત ચપાળપટ્ટી થા કરતો; અને મોહાણુ પીર, સિદ્ધસુખી ચર્ચના કંગો, રધંનાં -દેણુ વધાવતો ચારે તરફ છુમતો. મુખીએ આંખ ઉઘાડી, અને વિમલને ખાસે જ હામ રહી લગતો જોયો, તેની આંખે અધારા આંખાં હતાં છતાં અદ્ભુત ચરિત ભેગી કરી તેજે પામે પોંકી તરવાર લીધી, અને એક બીડી એક હાથ ટેકતી બેઠા થા, તેને ફેંકી હાથ ઉગામ્યો.

સામંતની નજર પડી. કંપકર મર્ગના કરી તે મુખી પર કુલો અને જોરથી તેના શરીરને વિધી નાંખ્યું. મુખીના મૂળમાંથી લોડી નીકળ્યું અને તેણે પ્રાણ છોડ્યા.

સામંતની મર્ગનાથી બધાતુ ધ્યાન મુખી તરફ ખેંચાયું. બધાએ તેને મરનાં જોયો, અને તેના માણસો હનાશ ઘઘ મુદી લાણી નાશ.

“ સામ્રાજ, મોહાણુ, શાળાસ...” વિમલે બે વખત હવ બચાવનાંને કહ્યું.

સામંત એકાચ નથને મુખીને જોઈ રજાં હતો. “ સોમનાથના દેશીઓ બધા આજ મેને મરવાન્ય ” અને નિરેતરના અધિશારથી મુખીની કમરે ખેંચેતુ દિશાગતિન અંતર તેણે લાઇ પોતાની જોટમાં રાખ્યું.

“ અને પ્રાચીરના રાવડાને સદેશો દવે અછીઆં જ રહેડાનો, ” હમીને વિમલે કહ્યું. મુખીનાં નવ માણસ મૂઆં, અને તણુ પકડાઇ ગયાં. સામંત ને વિમલનાં સાત માણસ હવથી મનાં, ચાર ધાવડ ઘણાં, અને ચાર—જને સાથે—અણિશુક રજાં. સામંતે દવે પોતાને રતે જતાની અધીરાઇ ખવાળી.

“ મોહાણુ, ” વિમલ ત્રીજે કહ્યું. “ તમે બપેસાર હરીતગત દીધું, હુ તમારે ઘમ છું. માથે ખાનનાં ખાનમાં કાપું નો પલ્લુ ચોણુ છે. ”

“ મંત્રી, ” હેવાળ સામંતે કહ્યું “ તમે મારા હાથ નથી, પરમ મિત્ર છો. થોડામઠ ધર જ સમજાવો. ”

“ અને સુમરશન આવો તો મને બૂવગો નહી. ”

જાને કોટલા, અને પોતપોતાને રતે પડ્યા.

મુખીના પકડામેસા માણસોને સાંઠણી પર ખાંધી વિમલે મારવાડનો રતેલો લીધો;

અને જેમ જેમ તેમની પાસેથી એણે ગરજનની સેવની ખાતરી મેળવી તેમ તેમ એની ચિંતા વધતી ગઈ.

ગરજનની સેવામાં ત્રીસ હજાર થોડેચારે, પચાસ હજાર તીરંબાઝ પાળા અને ત્રણ ત્રણ હજાર હાથી હતા, ત્રીસ હજાર સાંદણીઓ પર પાણી લીધું હતું, આ ઉપરાંત હજારો માણસો સેવામાં સાથે હતા. પ્રવાણે નીકળેલા કોઈ દેશ જેની આ સેના હતી. તેના ડગથી ધણ મુગતી તેના હુંડુંલીનાદે બોમ ફાટતું. વિભલ આ વર્ણન સાંભળી દિંગ થઈ ગયો; થોડીવારે એને કલ્પનાનો તુકડો ગણી તે હસી પડ્યો પણ તેના હૃદયમાં ખેડેલો ડર ઉડે ને ઉડે જતો ગયો.

પ્રકરણ સાતમું

ધોધારાણીની જરામાયા

(૧)

સામંત છુટો પડ્યો ત્યારે તેનું હૃયું હરખાતું હતું. ગરજનના હમ્મીર જોડેના પહેલા દાવમાં તો તેણે ઇન મેળવી હતી. ‘પરુસો ધા તે રાણનો’ તે બબડ્યો.

તેની સાથે બે માણસો દનાં તેમાંથી એકજ ધોધ ધાયલ ધએલો હતો. બીજા બધા ધાયલ ધએલો અને કેદ પકડાયેલા નો તેણે નિમજ્જ વેઠે વડાન કર્યા હતા, કારણ કે એને નો બનતી ત મએ ધોધાપડ પડેયું હતું.

ધોધી રસ્તે વિદ્યામા તો પુરુષ આવના દના એટલે આસાનીથી તેણે આગમ વધવા માંડ્યું.

મોથે દિવસે એને ધોધાં માણસો સામે આવતાં મળવા માંડ્યાં; કોઈક સાંદણી પર, કોઈકાક ધોધા પર, કોઈકાક પગે. તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે આવના મેચ્છના વિગતની વાતોથી નામીને તે માલવાડ તરફ ચાલ્યાં આવતાં હતાં. સામને તપાસ કરી, કોઈ કહે કે એ સપાદકશ્ચ મુધી તે આવી પહોંચ્યે; કોઈ કહે એ હલાસની મંજલ પર પડ્યો છે; કોઈ કહે કે એની પાસે ઉડતી સાંદણીઓ છે; કોઈ કહે કે એને પ્રનાપે રણમાં નથી નહીંઓ છુટી નીકળી છે.

આવે છે—આવે, છે—આવે છે એટલું જ તે જણતાં અને એટલું જ તેમને નરણડી મુકવા પુરતું હતું.

બે દહાડા તે આગમ ચાલ્યો અને સાચું આવતો સમુદ્ર વધવા લાગ્યો. ગામેનાં ગામે નારી આવતાં લાગતાં હતાં—પુરુષો, સ્ત્રીઓ, છોકરાંઓ, ધોધાઓ, દોડે ને બધાંઓ સહીત, બન્યો એટલો સરસામાન લાલો. નારી આવના સમુદના મગજમાં દિશાનાં કેકાણાં નહોતાં. વાત ધીમે ધીમે વધવા માંડી. કોઈએ વિકરાલ એવા ગરજનના હમ્મીરની ત્રણ આંખો, આઠ હાથ, અને છ હાથ લાંબી તલવારની વાત કરી. કોઈએ તેની અગણીન સેનાનાં સર્વાંગ સંપૂર્ણ વર્ણનો આપ્યાં; કોઈએ ઉડતા હાથીઓ વેચ્યા હતા, કોઈએ પંખાળા ધોધાઓ બાળ્યા હતા. કોઈએ કાળા, કાચા માણસ ખાતા, બંને મોઢાંના રાકાસો બોલા હતા. હમ્મીર આવતો ત્યાં વાલમ યેગતું કોઈએ વેધું હતું. તે ખરૂં કાલો

મારી બાળકીને

: રોગચાળા :

ઓ જહુ બહાલી મને, કેમકે વધે નહાની,
બહાલી વધારે વળી, બહાલી, ક્યમકે માતાની;
મને અંગની ગમે ખિત્તાવટ તારી મધુરી,
ગમે વળી જહુ તેમ મીઠી તારી મગરૂરી.

રહો ચાહી હું તને રોગ્ય સદગુણે લીધે
રહો ચાહી વધુ તને તેથી પ્રસન્નને કીધે:
જે રહ્યાની કાંઈ રહો છુ હું કારણથી
જણાવતું વધુ રપા તેડી એમ જ મનથી.

આમાયશ લાગતી જેટલી મુજને ખ્યારી
ઓછી નહિ લાગતી પરજમી તેથી તારી;
કામ કેરી છે મને યાપિ પરજા નહિ થેડી,
કામ કાજ તાપિ ના થકું તુજને તરહેડી.

જ્યાંય રોજ છે જ્યા ત્યાંય દિવ માફ તકપે,
થકું ઠોડી નહિ જમા પરંતુ જ્યાં તું જકપે,
સાખી મુખ લાચાર તરફ ઓ માસ નોની,
હોય મને મુખ કેમ હોય તું જ્યારે રાત્રી ?

હે તારી અનિદ્રા જેમવા કાજ ઉઠગે,
તો મુખથી તું આવ, લડે હું તને ઉમમે;
રહે જેડથી માત તહારી મુજ પર રાજ,
અને મોર વળી રહે જેથી પ્રસન્નની તાજ.

ખતીશ

રનો કઈ વિમલ શાન્ત પ્રમા બરેશ
ધરી અમાય પ્રસન્ન જલપિની ખારે,
પુરેશ કઈ વિમલ અવૃત્તિ ઉઠેશ,
માધુર્વ ન્ય વનમંદિતું વૃક્ષા પ્રસારે.
દામમ મે

મા

: છપ્પા :

જગ દંટકવન ઘોર, તહીં નેહથી નમેલી
સુધન શાંતિમય છાય ઢાળતી અમરતવેલી;
પુણ્યપુષ્પની પ્રપુલ્લતા પમરાવત મા ! તું,
સુધામાધુરીએ તવ ફૂલહૃદય ઉભરાતું.

મહાલક્ષ્મી સાક્ષાત તું, દીન દુખી દુનિયા પરે;
અભોધ આશીષ તારું અંતર અમ પર ઝરમરે.

વિપવારિધિ ગોઝાર સુધામન્તિ રહી રેલી;
દુઃખદાવાનળ પરે શીત ડ્રાવણિયા હેલી;
જીવનરણના મરણપટે નંદન સુખધારી;
ઘોર નિશાળાંધારે ચંદ્રકલા તું ન્યારી;
અતલ ગર્ભમાં પતિતની તુંહિ આશા ઉદારની,
માયા તુંહિ મા ! સુખિદા માયામય સંસારની.

પૂનલાગ

અંધારી રજની

: અંજની ગીત :

સુરલી વાગી દણમાં મગી,
ફાગ ખડી કોળે જોલાવી ?
ના ના કરતો આગળ ચાલી,
અંધારી રજની.

ક્યાં છે મારગ ? ક્યાં હું જાઉં ?
સૂર સુણી જઈ ક્યાં અફળાઉં ?
દોમદોમમાં વ્યાકુળ થાઉં !
અંધારી રજની.

પુંડરીક

સૌદામિની

અભૂતકાલ પાટક

દશમ ત્રીજું

[ગતોડના પૃષ્ઠ પૃષ્ઠ થી આવું]

સૌદામિની : [રડતાં રડતાં] હા.....અમે તો અશ્વ ન જ હીએ.....! સારી હોય તેને જ શું કામ નથી બોલાવતા ?

સૌરભ : પ્રકાશ ! માથું સમ...એ બાપારે બોલે તો ! એનું હૃદય એટલું પોચું છે ! અને એ એટલી Sensitive છે કે... . તેમાં જ આ છેલ્લા દિવસે તો એના રડવામાં જ ગણ છે, તેમાં જ તમારે ત્યાંથી આવી તે દિવસે ત્યાંથી તો એનો સ્વભાવ એટલો ચીડીયો થઈ ગયો છે કે વાન વાનના ભરી પડે છે અને પછી રડવા બેસે છે. એ તો રોહનપાલ બીચારા દાન છે કે જીવ સાંપી લે છે. બીજો કોઈ હોય તો

સૌદામિની : શું બાંહે કાઢ હોય તો ? સામે છે તે જપકાર કરતા હશે ?

સૌ ભ : સત્તર વાર જપકાર ! તુ ને એમની બંદી છે કે કોઈ ! આ તહા બનેલી જેવો કે પ્રકાશ જેવો મળ્યો હોય તો શું કરના ! તારાથી કેમ વેળના ! ક્રમાં ને હજી રહેતું પડના :

સૌદામિની : તો તેમ કરના ! પણ..... પણ . સૌરભને !..... [તે સૌરભના બોણમાં મથું મથી રહી પડે છે. સૌરભ તેને વાંચે હાથ ફેરવે છે. પગથીયું ખખડે છે.]

સૌરભ : સુદ, જો તો ! સોહનગાલ આપ્યા લાગે છે ! આપનો. મોં ધાઈ આવ્યું જાયી, જાયી ! આજ, આજ !
[સુદ અદર નાવ છે. સોહનગાલ પ્રવેશે છે. તેમનું મુખ મગમગીન અને મરેતું લાગે છે. સૌરભને અને પ્રકાશને જોતાં જ તેમની આખમાંથી પુલકાઈ રહેલા કેલામિના તણુઓ ખરે છે. પડવારમાં વાતાવરણ ગરમા-મરમ બની અથૂ હોય તેમ લાગે છે.]

સૌરભ : [બોલવાની હિમત કરી] કેમ આજ કાંઈ તબીબત ઠીક નથી ?
[જવાબ નથી મળતો.]

સૌરભ : [અભિમાં ઘૂંપત નાંખતી] કેમ આજે કોઈ રૈદાસનાર ધારણુ કર્યો છે !

સોહનગાલ : [અભિ પર પાણી છાંટતો] તમને જોઈને :

સૌરભ : એટલું જાણું કંઈ ! [સાળીજણું સ્થાપીત કરતી] મુખ નહિ મમતું હોય તો નહિ આવીએ !

સોહનગાલ : કોણે નેનાર્યો હતો !

સૌરભ : તેની તમને શી ખબર ! માગી બેને છે ધરમાં ! એકતું તમારું ઘર નથી ! ધરવાળા ન બેવા દેવ નો મોહ ! સુદ ! આઠ લાવ તો !

[સૌ. ચાહનો ખાસો લઈ હૃદયભાવ ધૂપાવતી કૃત્રિમ સ્મિત સહ પ્રવેશે છે. સૌરભ તેના હાથમાંથી ખાસો લઈ સોહનલાલને ધરે છે. સોહનલાલ ખાસો અધ્ધરથી જ ગુસ્સાના આવેશમાં ફેંકી દે છે-પડવા દે છે. કાચના ટૂંકડા અવાજ સાથે આખતેમ ઉડે છે. લગભગ આખા ખંડમાં ચાહ ચાહ યહ રહે છે. પ્રકાશ અને સૌરભનાં કપડાંને પણ છાંટા ઉડે છે.]

સૌરભ : [હસ્તેરાધને] નોતી પીવી તો ખાસો લીધો શું કામ નાહક? પ્રકાશને આપત, હું પી જત! કાંઈ વધારે નહોતી!

સોહનલાલ : પ્રકાશ મારે જ રાખ્યો હતો એમ કહે ને? આ તો હું આપ્યો એટલે મને ધર્યો! પીધા જ કરે ને પીવાય તેટલો!

સૌરભ : [સરોપ] એમ...! સુદ! એક કપ લાવને બીજો!

પ્રકાશ : મારે મારે તરડી ન લેતાં! હું તો ધરાઈ ગયો છું પી પીને!

સૌદામિની : કોઈ આવ્યું હોય ત્યારે તો બરા શાંતિ રાખતાં રાખો!

સોહનલાલ : મેં નોતરું નથી!

સૌદામિની : [સરોપ] એટલે? તમારે ઘેર આવનારને આગમચથી નોતરું દેવાય છે કેમ?

સોહનલાલ : તું નોતરવી હોય તો તું જાણે!

સૌદામિની : એટલે કોઈ ચાહીને આપણને મળવા આવે તો આપણો તિસ્કાર ખમવા અને ચડેલાં મોઢા જોવા, એમજ ના? મને તો તમારી આ રીત નથી પસંદ ભાઈરાજા!

સોહનલાલ : ન પસંદ હોય તો ન આવે! હું થોડો જ બોધાવવા જઈ છું?

પ્રકાશ : હવેથી તેમ થશે!

સોહનલાલ : આજથી જ તેમ કરું હોય તો? એક કપ ન ભાંગત ને!

પ્રકાશ : તમારું અસહ્ય સ્વરૂપ આજ પહેલાં નીરખવાની તક મળી નહોતી! નહિ તો આપને તરડી લેવી ન પડત!

સોહનલાલ : [ફેંકથી] તો હવે તું ક્યાં જગડી ગયું છે?

સૌરભ : અરે સોહનલાલ.....!

સોહનલાલ : મને બનેલી કહેવડાવવાનો શોખ નથી! મારા ઘરમાં કોઈનું ડહાપણ ન જોઈએ!

સૌદામિની : પણ કહે છે કે કોણ અને કહે છે કે કોણ તે 'મારું ઘર,' 'મારું ઘર,' ફરી રહ્યા છે? કોઈ સામું કે નહિ જુઓ આ સ્વભાવ પર તો! 'મારું ઘર' વાળા ન જોવા હોય તે વગડામાં જશે પછી નોતરશે તો કે નહિ આવે કોઈ!

સોહનલાલ : કોઈના આધારે મારું ઘર નથી ચાલતું!

સૌદામિની : બસ! હવે, બસ! મને મળવા આખ્યા છે, ખોસો!

સોહનલાલ : મારા ઘરમાં અને મારી ગેરહાજરીમાં!

સૌદામિની : કેમ, કોઈ ખાઈ જશે તમારી સુદને?

સોહનલાલ : મને પસંદ નથી કે મારી ગેરહાજરીમાં તને કોઈ પણ મળવા આવે! ખાસ કરીને પુરુષ તો નહિ જ!

પ્રકાશ : પણ હું આપને જ મળવા આવ્યો છું । સુદુભેનને મળવા આવવાનું મારે હોય જ નહિ ! કારણ સુદુભેનને પૂછ્યો !

સોહનસાહ : [કચ્છગોળી] મારી ઝેરહાજરીમાં જ મને મળવા આવ્યા હશે !

પ્રકાશ : તમારો આવવા જવાનો ટાઈમ મુદુભેન અને તમારી ઓફીસનો ટાઈમફીર ભણે । તે બદલ મને પગાર નથી મળતો । અને હું રાજીવેય નથી કે તમે ક્યારે ઘેર સળી શકો તે જુલુ જાણી શકું ।

[સોહનસાહ દસ પડે છે.]

સોહનસાહ : [કિંકર્ષી] બોલો, શું કામ જુદા ઘરવા પાયા ?

પ્રકાશ : જુદા આ પગારીએ પમાવા નથી સમર્થતા । મેં તેા એમ સાંભળ્યું કે સોરભાખેનને મારે ત્યાં વિમુખ મુકતો મથો તેની દીકમોનીમાં તમારી પ્રતિષ્ઠા સીમા, નામી મહા હતી. તે પ્રતિષ્ઠાને સોરભાખેન સહિત વળાવવા માટે આવ્યો હતો.

સોહનસાહ : તમારે જ વધારતીનીને પ્રતિષ્ઠા ।

પ્રકાશ : મને શોખ નથી .

સોહનસાહ : તેમાં જ પગલ સ્થિતિ તેના સમજાવાના છતાં તમારે સંપરકની હાલત જાણવી પડી ।

પ્રકાશ : જેવી જેવી લાગણી ! પણ આપને આટલી જાણી શકું ધાગવાનું કારણ ? બેગાર દિવસની લાગણી મીઠું વધારે પડતું હતું .

સોહનસાહ : તે સમજવા ઉદ્ધરણ કેળવતી પડ્યો !

પ્રકાશ : હાથમાં જ આપે પ્રશ્નન કું તેની ઉદ્ધરણ તો માત્ર સમયે સમયનાં અગ્રારે !

સોહનસાહ : તમારા સરકારી પ્રશ્નન મારે નથી બેનું !

પ્રકાશ : એટલી જાણી કરતી આશા થ નહોતી રાખી !

સોહનસાહ : તો બેઠાને જાણ્યો જુદા ધરણ જેટલી થ ઉદ્ધરણ જાણવાનું કામ ?

પ્રકાશ : ખરે નહિ કે તમે મારી કમ્પનીની અધિકારી બાબુમાં વિચરતા હશે !

સોહનસાહ : આ વિમુખનું મકાન નથી.

પ્રકાશ : તે જાણ્યા છતાં થ માત્ર અરુદ્ર આગ આવ્યા ! અને

સોહનસાહ : [વચમાં જ] અને તમે અહીં પણ તમારી મુશ્કેલીવારની હાલત જાણી । ઝીંઝી દેવતેરના । જુઓને ! મને વિમુખ માફ કેલના જાન કે મોટામા અનુભવી ટેવ નથી.

સોહામિની : [પાંચે અંદરે] હું ધારું છું આશુ જમ છે !

પ્રશ્ન ! હું પગી દીવગીર હું કે

પ્રકાશ : મીઠાને દેવતેરનું ખરે કમ્પા કરતાં હું જ માથે બલકે તો !

[તે મુશ્કેલીમાં આવે જાય છે.]

સોહનસાહ : [ચોક્કસ પડી] અરે શું સોહનસાહ !

સોહામિની : જરા તો મળવાનું કેળવો.

સોહનલાલ: તે શીખવા તને નથી આણી !

સૌદામિની: જરા વહેણું કહ્યું હોત તો આ લખતું ફારસ ભજવાત ! હું કાંઈ તમારા પગ પલાળવા નહોતી આવી પરણવા ! તમે આંસુની નીંદા વહાવી હતી !

સૌરભ : અરે સુદ !...શું આમ....!

સોહનલાલ: [અસલ સ્વરૂપ ધારણ કરી, પત્નીના પતિ જનતા] કાંઈ નહિ ! છોને બોમતી ! એને કહેવાની છૂટ છે અને મને સાંભળવામાં રસ પડે છે. છોકરવાદ છે !

સૌદામિની: [સત્યભામાને પંથે જતાં] તેમાં જ આવું કહેવાતું ફારે છેને ! વાતવાતમાં મારી સુદ આમ અને મારી સુદ આમ !

સોહનલાલ: તે તું ક્યાં કોઈ ખીજતી છે ! કહેવા પૂરતો તો હક્ક મને જ નો ! બાકી ધરમાં મારું કહ્યું થાય છે કે તારું ?

સૌદામિની: નહોતાં જાણનાં તેમણે જાણ્યું આજ કે ધરમાં કોણ કહ્યું થાય છે !

સોહનલાલ: એ તો પારખી વાત ! બાકી તારા કહેવાથી તો ધર રંગાયું ! તારા કહેવાથી તો સંખંધીઓને ય છોકી દૂર જંગલો જંધાઓ ! તેં માયું તે હસતે મુખે અકચ અગવડો વેડી રજુ કર્યું. અને એટલું ય ઓછું હોય તેમ હું સુદાં તારે બોલે એક હજુરીથી ય વધુ નરમાશથી શ્રીગતીની સેવામાં એક પગે ખડો રહું છું. કપડાં, ધરેણાં, ફરનીયર બધું...

સૌદામિની: જરા ! જરા ! મારે નથી સાંભળવી તમારી આત્મસ્લાધા. એ બધું કરતાં સતોપના ઓડકાર ખાધાતો પરમાનંદ કોણે માણ્યો ! તમારું ધર શોભે માટે તમે તેને રંગરોગાન ફરી સમરાવ્યું. તેની અને તમારી નિર્જનતા મટે અને તે અને તમે રચયવ્યો માટે તમે મને આણવાનો અને ફરનીયર વસાવવાનો ઉપકાર કર્યો. અને તમારી જ આંખ સતોપાય એટલા પૂરતું તમે લખણુટ ખરચ કરી તમારી આણેલી દીંગલીને અંગંગે ખીંટીઓ માફક કપડાંધરેણાં દીંગાવી શણગારી. મારું દોષમેટ, મારી સખ્તરંગી સાડીઓ, સારાં અવનવાં બ્રહ્મકિર, મારી આકર્ષક રસસાગમીઓ અને વિલાસમંજૂલાઓ, બધું ય કોને માટે ! તમારી પુરુષભાવના, તમારો અહંભાવ, તમારી શ્રીમતાઈ, તમારી ગૃહસ્થાઈ અને અંતમાં તમારા મિત્રોમાં અને મિત્રપત્નીઓ આમળ મોટાઈ અને ઉદગરતાનાં પ્રદર્શન સારું જ કે ખીજું કાંઈ ?

સૌરભ : અરે સુદ ! શું.....

સૌદામિની: રહેવા દો સૌરભજન ! મારી જગાએ તમે હોત તો એમની જરૂર પૂર્ણ કરત ! પણ મારાથી તે નહિ થાય ! મને મારા સ્વમાનના લોગે મળતું અપ્સરાતું જીવને નથી પસંદ ! આટઆટલી લાગણી ! હા...હા...હા...હા...હા ! કહેવાડું ત્યારે ધરની અગાધિત સ્વામિની જ્યારે મારો એક મિત્ર નોતરતાં ય એમની રજા લેવી પડે. મારે એ સ્વામિનીત્વની સત્તાનો નિશો નથી જોઈતો ! અને ભૂલેચક્રે ય કોઈ આવી ચડે અગાધ તે પણ મારા મારી પરાધીનતાના પ્રદર્શન પૂરતું જ ! ખાનગીમાં મને કહ્યું હતો કે પ્રકાશ ન આવે તો મને

કાંઈ વાંધો નહોતો. હું પણ તમારી જ ધીરતાથી આવનારને પાછા વાળત.
એમની કૃતજ્ઞતા પર કાળી સાહી દેણી !

સોહનસાહ: પણ મેં તને ક્યારેય કશું કશું છે? અને આજ આટલું ગરમ થયું પડ્યું
તેમાંય થોડો જ ખાસ દોષ છે? સૌદામે સુખમાં આંખો ધ્રુવી બોલાવ્યો
ત્યારે ખરે ખે શબ્દ બોલવા પડ્યા ને? અને પ્રકાશ આમ રેજા સાતિ
જળવે ને આજ જ.....

સૌદામિની: બસ હવે બસ! તમારી ભવનસાહ તારાથી અજાણી નથી તે સાળી
આગળ પ્રદર્શન કરવાનું બાકી હોય! તમે કહેા છો તમે અને કશું છે જ
ક્યારે એમ ના? ત્યારે આ બધાનો અર્થ શો? તમે શુલાનોની ખરીદીમાં
અરજસ્તાન અને ઈરાનના ખાલેજુઓને ૫ ટપે જાજ શકો છો એ બતાવવા
આ રોડનું પ્રદર્શન કર્યું ?

સોહનસાહ: તું તો માયુ બાવ છે! મે તને કશું કશું છે જ ક્યાં?

સૌદામિની: રસ્તામાં નથી પડ્યું અને કહેવાનું! પરણ્યાં પહેલા તમારી ઉદારતાએ કે
તમારી... ..જ્યાં દોને ખારે શુ? નિર્ણય કરેલી શરતો એટલી વારમાં
અને આટલી સહેલાઈથી તમે જૂલી જાજ શકો છો તે મે આજે જ જાણ્યું!
અને સૌદામનું તો કાંઈ નહિ! એ કાંઈ પાગલ માણસ ન કહેવાય! પણ
પ્રકાશ! એક પરાઈ વ્યક્તિ તેની સમજ તેનું જ અપમાન કરી તમે કોનું
અપમાન કર્યું? એ પ્રશ્ન!...ખાસ કાળજી કપાજ જામ છે તમારા શબ્દો
સંભાલ છું ત્યારે! તમે કહ્યા નિહાંર, સામાન્ય અને ધીરજા બની શકો
છો.....કોનું અપમાન! પ્રકાશનું? કે ખાત્ર! ખાત્ર જ! એ તો
હસી! રેઃ બરીને! ધરાઈને! તેની મિત્રમંડળી સમજ, તેની વિદ્યાર્થીનીઓ
સમજ તમારા અહકાશપણની અને ખારી પરાધીનતાની દાંડી કરશે! એ
તો આ ધરને ઉંબરે ૫ પગ નહિ મૂકે ફરીવાર! અને ખારી દાંડી એ કોની
દાંડી? તમારી જ કે કોઈ બીજીની!

સોહનસાહ: એ તો કશું ૫ કશું છું કે ખારી ગેરહાજરીમાં કોઈ ન આવે!

સૌદામિની! સૌદામને! તમારા બનેલીની ઉદારતા નિરખવાનો આવો પ્રસંગ ક્યારે ૫
સાંપડન? એમણે ખાત્ર પગ પડાવ્યાના તે પ્રસંગ અને આજનો પ્રસંગ!
કોઈ નાટકમાં ૫ આવો વગાડવો નિરખવાની તક મળત! અને
જુઓને...આજ પહેલાં આપે ક્યારે ૫ અને ફરમાવ્યું હોય તેમ સાંભરે છે
કે તમારી ગેરહાજરીમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ તમારે ત્યાં ન આવે?

[સોહનસાહ ગમ ખાવ છે]

સોહનસાહ: હવે એટલી યાદી ચુક ખરી! પણ હવે હળા દુધ પર.....

સૌદામિની: અસ્વચ્છતા અને અનસ્થિતિ અસ્વનસ્થિતતા ખારે કોણુ જ્ઞેખમદાર!

સોહનસાહ: હવે તું બધ કરીશ આજમાં જૂલી મયા! થયું ?

સૌદામિની: બધ જ છેને! તમારા બોલાવ્યા સિવાય ક્યારે ૫ મેં કોઈ ઉપાડ્યા હોય
એમ સાંભરે છે?

સૌહાર્દનામ: પણ હવે એક નહીં વાતનું.....!

સૌદામિની: હાર્દો નહીં વાતનું! આપણું સ્વમાન તે આપણું સર્વસ્વ અને જીર્ણ
તો તમારું સાંભળવા જ જવું હશે! એમ જ ના!

સૌહાર્દનામ: પણ હવે તું કહે તે કરે જસ! પ્રકાશને જોવાની રૂબરૂ કે પત્ની મારી
માથું તો તને શાંતિ વળશે?

સૌદામિની: તેવું હું ક્યારે કહું છું?

સૌહાર્દનામ: ત્યારે તું એને કાંઈ નિમિત્તે આમંત્રણ આપ અહાપાનનું અને સહુ સારાં-
વાનાં થશે!

સૌદામિની: ક્યે મેંએ આમંત્રણ આપવા જઈ? અને જઈ તો ય એ આવશે એમ
તમે કહ્યો જ શકો છો?

સૌહાર્દ : કાંઈ નહિ મારે ધેર તો આવશે ને! ત્યારે હું સમજાવી બ્રહ્મા! જસ?
મારે ધેર તો આવશે ને જન્મે?

સૌદામિની: એમને આવવું હોય તો એ સ્વતંત્ર છે! મારે માટે એ સ્વતંત્રતા નથી
રહેવા દીધી એમણે! તેમાં જ પ્રકાશ આવે ત્યાં મારાથી પહે મધ્ય? એમ
કરો હવે તો એક વસ્તુ જાણી છે! એક સોનાનું પાંજરું ધરાવી તેમાં બંધી
સામગ્રીઓ જોવાની તમારી સુદને મેના માથે પૂરી મદો! એટલે કોઈ તમારી
સુદને મળશે જ નહિ અને તમારી સુદ ક્યાંય ઉડી જશે જ નહિ! અને
સોનાનું પાંજરું ધરાવ્યા પૂરતી તમારી અહંભાવના સતોષાશ્રેય ખરી! કેમ
શરભમેન! એક કાંકરે જે પછી મરશે!

સૌહાર્દનામ: [ગળગળા યજ્ઞ] હવે તું આમ ટોળા માનવાનું બંધ કરીશ? આટઆટલું
કરતાં જ, આટઆટલી અગવડો વેઠતાં જ તને એ બધું માન મારી અહંભાવના
સતોષાશ્રેય જ મેં ક્યું છે કે કરવું પડ્યું છે એમ લાગવું હોય તો વાંકે
મારો અને મારા તકદીરનો, તારો નહિ! અને તને એમ લાગવું હોય કે
તારી સ્વતંત્રતા મેં કીનવી લીધી છે તો તું તારે બંગલે રહે અને હું
જાદો જ રહીશ! માત્ર મારા સીવાય તને બધાંય શાધનો વિના સંકોચે
એક સખેદોઆરે વિના પહેંઆડીશ! સીવાય કે મારું અસ્તિત્વ!

સૌદામિની: મને ત્રાગાં અને Scenes ભજવવા નથી ગમતા! મારે તો મારું દયાદ
ગએણું સ્વત્વ બેઠએ.

સૌહાર્દનામ: મારું અસ્તિત્વ નાનું કરે તે સાંપડવું હોય તો...

સૌહાર્દ : અરે.....અરે.....સૌહાર્દનામ!

સૌદામિની: [નિરમ જાગી] એવું મેં કહ્યું જ નથી. એમ હોય તો હું પત્ની ઉપાધિમાં જ
ન પડત અને મારા સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ આત્માને બંધને નબંધત!

સૌહાર્દનામ: ત્યારે?

સૌદામિની: તો પત્ની એ જ કે મારે ત્યાં, મારી માન્યતા જોવામાં અને પિતાના વક્ત્ર
અંકમાં જે દુષ્ટ મારતી, નાચતી, કુદતી, હસિયુઆળતી હું હતી તેવી જ
તમારા ઘરમાં તમારું આશ્રય નીચે રહું, એથી વધુ સ્વતંત્રતા મને ન

જોડાએ ।

સોદાનજાણ : [રમતીયાળ બનતાં] તે તું ગાંધીવાનો અંચળો ઓટી કરે તે ચ મારો વાંક ? હું તો હાથ ચ કડું છું કે તું કોયેમળાં જા ! મને ક્યાં ના છે ? તુંની તું ના જાડે છે કેટકેટીવાર રોકી છતાં ! બાકી મેં તો કેટલી ચ વાર કશું હશે કે અર્ધી ધરમાં ચોપાછ રચા કરતાં કોમેજ જોડાન કરે તો ચ તારે મન સ્ફુગ એકથું થાવ ! તારા આત્માને વિહારસ્થ બને । અને સાંને દેનામ કે બેઝાંકેન રમી ઘેર આરે ત્યારે આપો દિવમ વેનકું કરી મુજાઈ ગયેલા માથ આત્માને ચ તારા દિવમમરના મીઠું સંરમરણોની સરિવામાં તાકગીબધું મરકું માદવાનુ મને ।

[સો.ના મુખ પર આનંદના કિન્જો પ્રમટે છે. તેના પાટન કપોત્ર પર પણ સોદાનજાણની આગાન કિન્જો મળેલી હાલતએ નીપળવેલી શરમના રોરડા પડે છે. સારખ પણ આનંદના આદી નવ છે.]

સોદામિની : [ક્યાસખર સિમતથી] પણ પત્રી તમારે ફરમન તો રાજ મળજી ! પછી તો તું ને પ્રકાશ રાજ મળવાનાં ! કોયેમળાંથી છટ્યાં કે તમારી જ 'કાર'માં બેઝી, એપટન કે વિશ્વોર્થશીશની મસમીમાંના અર્થતાં તું અને પ્રકાશ આજમની સડક પર કે કાકરીઆને કહેરે સ્વચ્છે વિહરશુ । અને અનાયામે તમે કે તમારો કાઈ સારી પુરિતો સદાખાતી કે મિત્રપત્ની માણસો અને આંખમાં મર્યાં લામગે...અદા...હા...કેની મજાઈ પડશે, નમને શુએ થયેલા જોવાતી ।

સોદાનજાણ : એ કોયેલી તારે જરૂર નહોતી ! અને પ્રકાશ તો તારાં દામિનીતને દામિન પ્રકાશમાં વિહરના ન રેતાં મનન પ્રકાશમય અને જગતના બનાવશે ! તે પુરતો મને વિધાય અને સતેષ બનને છે.

સારખ : કેટલા સાગ છે !...હુડ !...

સોદામિની : બમ દરે સિખામણુ બળકું પીગમવાની નરર નથી ! ગીધાતો ! પ્રકાશ એકજા હીજાનજ દરે કે કદાચ રગત ચ હોય ! જાએ ! જાએ ! હાના રખો નહિ તો આરે આપકુ પડશે !

[સોદખ સમય માયરી ઘટ હવની બધ છે.]

સોદામિની : [આનંદમાં આદી સોદાનજાણ ન કે હાથ વીંટળા] એ કરો . હ...હ...હ અને માથ નહિ કરો ! કરોને

[સો. તેનું મુખ ઉમકે છે.]

સોદાનજાણ : હું છું ને જાગડ જેની રવી ! અરે...અરે પણ છે શુ આપું બકું ! અરે, અરે ! મને અડાણી નાંખે એકું કરે છે તુ તો ! ક્યાં સુધી આદી પેલી રવીશ !

સોદામિની : તમે દરેક, આરેખમ અને જદ નહિ થાએ ત્યાં સુધી !

સોદાનજાણ : પણ હું દરેક નથી એકમે તો આરે જરૂરખ પત્ની જોડાની હતી, અને શી

ખજર કે તું બાળક જેવી જ હોશો ઓગણીસ વર્ષની થઈ તોય! આ તે
બે ય સરખાં એકલે.....

સૌદામિની: [ઓળામાંથી ઉડી, મુખ પર કૃત્રિમ ભારેખમપણાની રેખાઓ પ્રકટાવી]
આવી ?

[સોદનના હૃદયને એકત્રીય વાર્ધક્ય કે અસ્પૃશ્યતા નહોતાં વર્ષાં કે નવીન
પ્રજ્વળીના ઉન્માદમાંથી મુક્તિ મેળવી શકે ! સૌદામિનીના સમગ્ર અંગાંગને
પોતાનામાં સમાવી દઈ તે સ્નેહના પાવતારસમું દીર્ઘ સાશ્વત સુખન લે છે.]

સૌદામિની: બાધ, મને આ દેવ નથી પસંદ તમારી ! મેં તો ધારેલું કે તમે દરેલ અને
ભારેખમ હશો !

[પરદો ખેંચે છે]

[આડુ]

“ હું ”

: પૃથ્વી :

દર્યો ખરફનો અહા ! કવચધાણ મહેં એકદા
અને સરસ પૂતળું કરી કૃષ્ણ જ આનંદમાં.
લઈ નયન પાસ એ દૃઢ સ્પર્શનો ઝીલનો
જરા નિરખતો ઉભો જીવનનાં પ્રતિબિંબનો.
હાથેક થઈ લયાં હુએ ખરફપૂતળું ઓગણીસ
અને જડ સળી રહી પ્રજાત હસનાં એકલી.

વિલાસ, મુખ, પ્રેમ, પ્રાણ સહુની કરી બેતમા,
પ્રભો ! સજનકાગથી તપ તપી છૂરે માનવી
છતાંય નહિ એક શું સ્વપનમાંહિ એ પ્રશ્નનું
વિશુદ્ધ, રસ, પ્રાણવંત લઈ ના શકે પૂતળું ?

પ્રકંપ ઉરનો યતો ? ખરફપૂતળાની સમી
ઘડીકમઘડી ઓગણે જીવનની મહેચ્છા, અને
રહે પ્રજાત દેહનું નિરૂપ આ હું એકલું
સમજાનમઘડી અંતમાં સજગવા નિરાધારનું ?

ભારતર બહોરા

પરપોટા

ધ્રુમકેતુ

કાંઈક ઉંચો, સશક્ત, તોફાની, ગરક સ્થાન રંગનો આસાક, અપાળ, બટક વાયાળ, એવો એ જુવાન—સંધ્યાચરણ—જ્યારે પેટરૂંબ પડ્યો પોતાની ‘શીય’ પૂરી કરીને નીચે ઉતરી પોતાની જગ્યા પર જતા માટે નીકળ્યો ત્યારે અનેક આંખો એને આશ્ચર્યગ્રસ્ત બનીને જોઈ રહીઃ ધ્રુવએ કહ્યું ‘છે ને પણ ! અત્યંત સ્ટુર્તિ છે નાં !’ કેટલાકે એને અભિનંદન આપ્યા. પરિણ પૂરી થયે એક બે આગળ પડતી નવજુવાન તરણીઓએ પણ ‘તમારી આંધમાં જન્મ બધું છે, દલીલમાં લોહ.’ એમ કરીને એને અભિનંદન આપ્યા.

મરીય માંખાપના એકના એક આધારસ્તંભ જેવો સંધ્યાચરણ અંગ્રેજી ૭ ધીરણ સુધી પહેલા નંબરમાં રહેતો સાનગ ધાગણમાં આવના શક થયેલા નવા દસ્તકિમિત મામિક ‘સર્વસાર’માં એ અવાગવાર સેમે આવના ગાડયો વળી કેટલાક ઠોક નિરાશીઆઓએ ગમ્મત માટે શક કરેલી ‘વગનિવતણ’માં એ સમાસદ થયો. અને એના મિત્રાઈ બીજા સંધ્યા ૪૪ દેકેકે દે હોવાથી, બહુ થોડા વખતમાં પોતે જ પ્રમુખ ધર્મ રહ્યો પડી તો પ્રમુખ ને મેકેટરી બન્યો બન્યો. અને હેવટની અગાધમાં ‘વગનિવતણ’ અત્યવશિયન બન્યું ત્યારે તો સંધ્યાચરણ, પેલા માસિકની પેઠે ‘સર્વસાર’ હતો. પોતે જ પ્રમુખ, મેકેટરી, ધાના, વડા ને મેમ્બર ! પણ એ વસ્તુ એના જીવનમાં હવે બ્યસન જેવી થઈ રહી. એમ કહેવાય છે કે ચાહ પદર વાંતો છોડો જે રાખાં થો છે—એ માત્ર રાખાં નથી હોતાં પણ જીવનમાં પણ બની જાય છે. એ વસ્તુશિયિ એમ હોય કે ન હોય પણ સંધ્યાચરણ તો ત્યાર પડી લગભગ દરેક સભામાં અગ્રણીપદે સંભળા લાગ્યો; અને એમાંથી એ પોતે પણ ન સમજી શકે તેમ એના અતરમાં એક ચૂક વિચાર જન્મ્યોઃ પોતાની શક્તિ વિશે બીજાને આંજી નાખનારી પોતાની એ શક્તિમાં એને વિશ્વાસ મેકે. અને પડી તો એવું બન્યું કે જે દિવસે આજી નામે એવું કાંઈક એના હાથે ન થાય તે દિવસે એને જીવનમાં કાંઈક અપૂર્ણ લાગ્યા કરે. એમાંનું એક સ્પષ્ટ પરિણામ એ આબ્જું કે એના વેગમાં—તેમ જ આધારમાં—તેમ જ બ્યવહારમાં પરિવર્તન થયું. હવે એ કક્કાસમાં પહેલો રહેતા મથનો અગ્રણી સંધ્યાચરણ સહી મથો એવું ધ્યાનપત્ર થયું હતું. બુદ્ધિસિદ્ધ જન્મ્યો હતો. શ્રદ્ધાને બદલે શક્તિ પ્રતળ બની હતી. માર્ગદર્શન અરપાટ હતું. છતાં એક વેગમરી અમણા હોય તેમ પોતે આંજી નાખનારી પોતાની શક્તિનો ઉપામક બની એમાં જ રહ્યો રહ્યો. એટલે સુધી કે એ વખતે એના જીવનમાં લગભગ બ્યસન જેવું સ્થાન જન્માવ્યું, જેની જરૂરિયાત વિશે પ્રશ્ન કરવાની ઇચ્છા પણ ન થાય એવું.

સંધ્યાચરણ પહેલે વર્ષે નાખણ થયો. બીજો વર્ષે પણ હડી મથો, ત્રીજો વર્ષે પણ એમ જ. હવે એ પ્રતળ છોડી—એને લગભગ નિરક્કાર કરી—એણે પોતાના જીવનને બીજી દિશા તરફ ફેરવ્યું. નાના સરખા અધ્યાગિને એ તંબી બન્યો.

એની શરૂઆતની ભક્તિ નિઃસીમ હતી. એ જ્યાં ગાન્યાય દેખાય ત્યાં જતો પહોંચતો, ગમે તે રીતે સાચી હકીકત મેળવીને છાપતો. કેટલીક વખત એણે એ પ્રમાણે કહ્યા, માટે મધરાતની લેખન બેઠેલી મુસાફરીઓ હાથેલી. પણ એ સમયે ક્યાં પડી છેવટનો એનો આંતરવિશ્વાસ તો આટલો જ હતો: ‘રાધાચરણ મનન કરે છે! અદ્વૈત વ્યક્તિ છે. એની શક્તિ અનન્ય છે!’ એ સંસ્મરણનો. નિર્દોષ યશઃપ્રાપ્તિ છવનમાંથી એ યશનો વ્યસની બનતા હતો. એને એ પેશ્વે ન હતી. ખજાર પડવાનું કાંઈ કાલણુ પણ ન હતું. અદ્વારના વ્યવહારને લેવા દેવાયતી આંખ, અદ્વારના અવદાર માટે એટલું જ અજાન ધરાવે છે જેટલું વ્યવહાર કલ્પના વિશે: અને કલ્પના વ્યવહાર વિશે. હેર હેર સંબળાતી એના યશની લોકનાણી એને આગળ ને આગળ ધકેલેલી રહી.

છેવટ તો એ લોકપ્રસંસાએ અને લોકોએ આપેલી પ્રતિજ્ઞાએ એ મદાન બન્યો. કાર્ક પણ પ્રદર્શન-રાધાચરણને લાયક જ લાગે. એનું એ વખતનું ભાવણુ પણ વધુ લોક-પ્રસંસા માટે હો-આકુ’ લોકજન સમજવા માટે કે ધર્યા માટે. કેટલાક કવિઓ રાષ્ટ્રોની મોહિનીમાં પડીને અર્ધા શૂરાવે છે, તેમ રાધાચરણ પણ રાષ્ટ્રોની મોહિનીમાં પડીને એવું રચાન પ્રાપ્ત કરી રહ્યા હતા કે જેનો કાંઈ અર્થ ન હતો. એ આગળ વધતો જ ગયો.

હવે તો એની લાગરી પિનાની સખા અપૂર્ણ ગણાતી: એનો ટેકો ન હોય એની લીલગાય સંકુચિત. એના લાય ન ખરેદરી સંસ્થા લૂટી રહી: એના મો-સાદન પિનાની સંસ્થાઓ નિષ્ફળ. કુર્ક પંદરમો પોતાને ‘રેટ’ કહેતા તેમ રાધાચરણ મહેરજીવન હતો: મહેરજીવન, રાધાચરણ.

૬૨

સ્વતંત્રતાની ભાવના દોષી અને સ્વતંત્રતાનું સર્વન કર્યું એ બન્ને વસ્તુ એટલી જ બિન્ન છે, જેટલી અનુભવ લેવા અને અનુભવનું સર્વન કર્યું. દરિયાને તમે સ્વતંત્રતાની ભાવનાનો વ્યવસ્થાન ઉપાસક કહી શકો, એટલે મુખી કે એ ભાવનાને અખંડિત રાખવા એ બીજાની દૃષ્ટિએ પોતાના વ્યાવહારને જે મયાંદ દોષી લોકોએ એ પોતે જ રીતકારી લેતા. એથી ઘણી વખત એની ગણના વેદિયાદેશમાં રહી પણ એની સંસ્થા વિંધ બદુ થોડાને જ શક્ય રહેતી.

દરિયાન પરબે ન હતો પણ પરબે હતો. એટલે કે એક અદ્વાર-મોગળીસ વાંની નપરબેલી અને પરબેલી એની કુમારિસ એની રાયે રહેતી. એમ રાયે રહેવા માટે, લખના અનેક પ્રકારમાંથી કાર્ક પણ એક પ્રકારનો એમણે બનેએ સ્વેચ્છાથી આશ્રય લીધો ન હતો. અદ્વાર માટે કે એવો આશ્રય લેવા એ પણ ખરી રીતે લખના મુંદર કાન્ય ઉપરની બાલક ‘રીયા’ કહી શકાય. દરિયાનની લીલા આમ હતી. લે પ્રેમ એ જ લખનો મુખ્ય હેતુ હોય તો એ પ્રેમ નિરસ્થાપી રહેવા લાગે. જે નિરસ્થાપી નથી તે પ્રેમ નથી. એ પ્રેમ છે. અને એ પ્રેમ છે એમ સ્પષ્ટ થયા પછી પણ તમે લખના કેટલું પણ પ્રકારથી એને સારું રળ્યા-અદ્વાર કેટલું બીજા પ્રકારથી એવું અંત લાગે. આ બે જ વિધિ શક્ય છે. પહેલી વિધિ વ્યવિચાર માટે-અનુદ માટે-અથવા જનું જેનાં ઉદ્ધારની જીવિતિ માટે જવાબદાર છે: બીજી મેરુપરથ માટે મોંઘણુ માટે; અને જ્ઞાતરી

અનૂપિત માટે. અમુક સ્વાર્થ પ્રત્યે જ દોષદ્રષ્ટિને કચેલાં લગ્ન એ તો બીજાં જ વિચિત્ર પ્રકાર હોય એ આવી કોઈ કક્ષામાં આવી શકતાં નથી એટલા માટે લગ્ન એવું હોતું જોઈએ કે જેમાં પ્રેમ સિવાય બીજું બંધન જ ન હોય. એ પ્રેમબંધન મોહબંધન હતું એમ સાબીત થાય ત્યારે જે અવ્યવસ્થા જાગે એને માટે એ બન્ને જવાબદાર: એવી અનુભવનરેલી જાગમદારીઓ જ સંપ્રિયપત્ને સાચી માથે બતાવી શકે. એટલા માટે હરિવંદન અને રાધા બન્ને સાથે રહેતાં પણ કોઈ રીતના લગ્નબંધનથી બંધાયેલા નિન્ના: એમણે પોતાના મળના આવતાં વિચાર, બાવના અને લામણી-એ ત્રિવેણીના સંગમ ઉપર જીવનનાં દહારી દાગી: એમાં અજળ દિગ્મન હતી-હાથણ હોય કે નહિ એ સવાલ જાણે છે. પણ અજળ દિગ્મન હતી એ ચોક્કસ. કારણ કે પોતાના ધાર્મિક જીવનના એકધારા વ્યવસાયથી યાકી ગણેલા ભેડા પશુ-ખીજનની, ખામ કરીને જે વધ પોતે હવે મેળવી શકવાના નથી એ તરફેળા આપા છિટ્ટી વ્યવહારે ને ગમીડી કાઢતા, કાપવાની દષ્ટિએ તેમ જ ભેડાદષ્ટિએ રાક્ષા, હરિવંદનની રખાત હતી, હરિવંદનના દષ્ટિએ એ પ્રેમબંધન હતું. રાધા, બધાની હરિશ્ચંદ્રની માર્ફે આ પરિસ્થિતિને કોઈ પણ દષ્ટિથી જોવા માગતી ન હતી: એને બલિષ્ઠની ચિંતા કરવાનો રેવ ન હતી: વર્તમાનમાં એ સુખી હતી. સુખી હતી કારણ કે જે જાણીની રસોઈ કંવામાં ખામ અડચણ ન પડતી. બન્ને હરીફરી શકતાં. પૂર્ણ મુખે રાખીને રખાતાં. હાથમાં રમાત ચક્રાવીને ફરતાં, જીવનની જરૂરિયાતો એકી હતી. સમાજની સાથે થવાની જરૂર ન લાગતી. સમાજ એની યુષ્કુપ દીક્રા કરે. એ છાનં છાનં હશે. બન્ને વચ્ચે પ્રેમ હતો. અને સ્વતંત્રતાનો મહાન ઉપાસક હરિવંદન રાધાને એટલી જ સ્વતંત્રતાની બાવના શ્રદ્ધા કરવા કહેતો. જોટલી પોતે શ્રદ્ધા કરતો. આકાશમાં કંપો થ કાળી વાણી ન હતી, જીવન સંપુ-સ્પષ્ટ-અત સુધી સ્વચ્છ દેખાતુ હતું.

§ ૩

‘જણુ વરમ ને જણુ મામ !’ હરિવંદન કોરંમા જ ખડખડાટ મુકન કંકે હતી પાથો, ‘ઓગણુયાલીસ મહીન્દ્રમાં તો હુ ઓગણુયાલીસ વર્ષ જોટનું કામ કરીશ રાધા !’

રાધા કાંઈ બોલી નહિ. પણ એનું બતર વ્યથાથી ચીસાઈ મધું. ‘અને મારે શું ?’

‘તારું ?-તારી પાથે જીવન વીનાવવાની સમજી સામચી છે. તારી પાથે વિચાર છે, સ્વતંત્ર મુદ્દિ છે. શકિત છે. જીવન નિભાવવાની સામચી છે. એથી વધારે જીવન માગે શું-અને જોઈએ પણ શું ?’

સ્વતંત્રતાના સમાધાનમાં પડેલો હરિવંદન પણ વર્ષ જણુ માસ માટે જોડમાં ગયો. પાછળ રાધા એકલી રહી. અમુક વખત સુધી તો એ પોતાના જીવનને એકે શાક ઉતારવા-આતર સુધી એની સાથે ચર્ચેલી દીક્રાઓના કબ જૂવવા-એકાંત સેવી રહી. પણ પાછી મેળાવાઓમાં સમાઈ-ને સરખાઈમાં થૂંપતા મારી. રાધાચરણની અજળ જાદુબરેલી શકિત વિકે એને સંભળતું હતું. એ એના તરફ એવાઈ-આજ દિવસ સુધી એ કેવળ વિચારદષ્ટિમાં જ ફરી રહી હતી. રાધાચરણ સાથેના પ્રથમે પડેલી જ વખત એના જીવનમાં આ પૂજીરિરે આકાંક્ષા રૂપના કશાનું કાણી વખત એ બન્ને

હવે પોતપોતાના વિચારોની છુટથી આપ લે કરતાં યથાં. સંધ્યાચરણની કાર્તિકેએ એને હવે તો નરકેસરી નેપોલિયન જેવો નક્કી વેપ પણ અપાવ્યો હતો. એ મંડળમાં આવી ઉભો રહેતો; વાંસા ઉપર પાછળ હાથ રાખીને બોલતો—જાણે ‘હુંકાર’ ના ધ્વનિથી આકાશ ગાળે તેમ. માનપત્રો એ સ્વીકારતો—જાણે ન સ્વીકારતો હોય તેમ. એની વાણી મોદક બદુભરેલી હતી: ચાલમાં ત્વરા હતી: બુદ્ધિમાં ચમકારા હતા: આંછ નાંખવાની એની ઉપાસના કૃણા હોય તેમ એ જે મગે તેને આંછ નાખતો.

સંધ્યા પણ એના તરફ આકર્ષાઈ. એનું એક કારણ એ પણ હતું કે કેવળ વિચાર-સૃષ્ટિના આદમી બનેલા હરિવદને શરીરજીવનને લગભગ ભૂણે માયું હતું. એટલે હવે જ્યારે સંધ્યાનું શરીરજીવન જાગ્યું ત્યારે એણે એને પોતાની કરી લીધી. તે ધીમે ધીમે સંધ્યાચરણની મોહનામાં પડતી ગઈ. ને સંધ્યાચરણ એના આકર્ષણમાં—સંધ્યાચરણને માટે તો એ આકર્ષણ જીવનની જરૂરિયાત જેવું બની ગયું હતું. કારણ કે જેણે પોતાની જાતને સત્ત્વિવસ્ત્ર—મિત્રોથી કે વર્તમાનપત્રોથી વીંટાયેલી રાખી હતી તેને પોતાના જીવન વિષેની માહિતી પણ મિત્રો ને વર્તમાનપત્રોની દીકા ને પ્રસંશામાં જ જોવાની ટેવ પડી ગઈ હતી. એ પોતાની નયજાઈ જાણતો હતો—જતાં એની પણ પ્રસંશા ચતી જોઈ એને શંકા ચતી કે કદાચ એ નયજાઈ નહિ હોય ! કદાચ એ પોતાની નયજાઈ વિષે જે જાણે છે તે કંપના હોય—અને એના મિત્રો કંપના કરે છે તે સત્ય હોય ! સંધ્યા—અને સંધ્યાચરણ—એ બન્ને પ્રેમમાં આગળ વધતાં ગયાં. જેને વિચાર મિત્રાય બીજું કંઈ મળ્યું નહતું એને આ શરીરમોહમાં અજ્ઞાન આર્પણ લાગ્યું. જેણે એકાંતમાં વિચારજીવન ગાળવાની કળા શુભાની હતી, તેને સંધ્યાનો લાવણ્યપ્રસારો દેહ, દારૂની જેમ ઉશ્કેરી રહ્યો: આકર્ષી રહ્યો: તેમાં કૃષ્ણી જ્યાં માટે ઇશ્વારા કરી રહ્યો: એ બન્ને એકબીજાના મોહમાં હતા. અને બન્નેએ એ બંધનને મુક્તાવસ્થા માની હતી.

૬ ૪

શરીરના ધર્મોએ પોતાનું કામ કર્યું. ફરેલી પરિસ્થિતિએ તંત્ર ફેરવ્યું અને ધાર્યા કરતાં ધણો વહેરો હરિવદન છુટો થઈ પોતાને ઘેર આવ્યો.

પણ એ સંધ્યાનું માનસ જોઈ ચકિત થઈ ગયો. એણે મૂકેલી એક પણ કંપના ત્યાં ન હતી. અને એ આંતરિક જીવનને અનુરૂપ હોય તેમ કોટડી પણ ફરી ગઈ હતી. એમાં હવે સાદી નરી સ્વચ્છતાને બદલે ઠેર ઠેર ખંડિત નાવિકાનાં ચિત્રો હતાં. હરિવદન કાંઈક ખિન્ન—કાંઈક દીન પણ બની ગયો.

‘સંધ્યા ! તારું આવું પરિવર્તન આટલી મુદતમાં થયે એવી મને કંપના પણ ન હતી,’

‘મને પણ કંપના ન હતી. મને પણ લાગ્યું કે પ્રેમ—એ રાખ્દનો ગમે તે અર્થ હોય—પણ શરીર વિના એ રહી શકે એવો નથી.’

‘એટલે ?’

‘તમે જ નથી કહ્યું કે ખરી સ્વતંત્રતાવના બંધન સ્વીકારે પણ નહિ—અને બંધન

આવે પણ નહિ. સ્વતંત્રતાને બંધન હોઈ શકે ?

હરિવંશ ચૂપ જ રહ્યો.

‘મને સંધ્યાચરણનું આકર્ષણ થયું, હું એની બની—અને અત્યારે એની જ છું.’

‘અને મારું—મારું જીવન લગભગ તેં વેંટરી તાબડું તેલું કેમ ?’

‘જીવનની નવી શરૂઆત માટે હજી મધ્ય મોડું નથી થયું એમ મને લાગે છે.’

એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના હરિવંશ ચાલ્યો ગયો. સંધ્યાએ જૂએ મારી પણ કોણે જવાબ વાલ્યો નહિ.

ત્યાર પછી થોડા વખતે મધ્યરત્ને એ જ ધરમાં સસિક સવાલ જાગ્યો જેવો હતો.

સંધ્યાચરણ કહી રહ્યો હતો. ‘સંધ્યા’ જાહેરજીવન માટે વ્યક્તિઓએ બલિદાન આપ્યાના ઐતિહાસિક પ્રસંગ છે. આજે જાહેરજીવનને સ્વચ્છ રાખવા—આપણા બેઝુશી એકે ખસી જવું નેહ્યો.’

સંધ્યા આંધુ સારી રહી. ‘હું હવે આવી અવસ્થામાં ક્યાં જાઉં—મને રાખે પણ કોણ ?—તમને ક્યાં ખજાર નથી ? તથા મહિના પછી એક નવો જીવ આપણા બંનેના જીવનને પ્રગટ કરવા ઉભો રહેશે.’

‘એટલે જ કહું છું. કાં તું ખમી જા; તારામાં દિગ્મત ન હોય તો હું. પણ મારા જીવનનો હજી પ્રગળે માટે ઉપયોગ છે.’

ખજાર ઉભો હરિવંશ આ સાબળનો હતો ને મનમાં કમી રહ્યો. ‘પ્રગળે માટે ઉપયોગ છે.’

‘તારી દિગ્મત ન હોય તો હું તૈયાર છું.’

‘પણ હું મુ કંઈ ?’

‘તારા જેવી સ્ત્રીઓએ તો આપા સમયમાં બહાદુરીથી દૂર-દૂરના દેશાવરો ખેડ્યા છે, ને પાછું પોતાનું જીવન પણ પડ્યું છે.’

હરિવંશ આ વાચાળના નિદાગી ઉડાગી રહ્યો. એટલામાં સંધ્યાએ હોણી અચાનક આપ્યો.

‘મને હજી વિશ્વાસ છે—કલ્પ—હરિવંશ, હજી પણ મને સંજાળો મે.’

‘એમ ? તો તો—તમારા બંનેનો ત્યાગ—પ્રજાજીવનને હોમ ન થાય માટે કરેલો ત્યાગ—આજમમાં અદિતીય બની રહેશે. તું હરિવંશને મળીશ ?’

હોણી જવાબ આપ્યો. ‘કાં મળીશ.’

‘હું તને આ રિયલિટીમાં ન મૂકું—ન મૂકી શકું, મને જે આધાર લાગે છે તે શબ્દોથી વર્ણવાય તેમ નથી. પણ જે આ વાત જાહેર થાય તો, મારા વચન ઉપર આધાર રાખવાય હશે. માણસોને જે આવશ્યક થાય તે વર્ણનનીય હશે. બ્યક્તિએ સમર્પિત માટે બોગ આપશે જ રહ્યો.’

હરિવંશ આ શબ્દગુલા પછી ઉભેલ રહી સંધ્યા નહિ. તેણે ખાસજાને એક બાકો માર્યો.

‘કોણ ?’

‘હું હરિવંશ’

સાધા બપોળી બની રહી. સંધ્યાચરણે નિર્જનતાથી ચારણું ઉઘાડ્યું. ‘હમણું તમારો જ વાન થઈ રહી હતી...’

‘કે?’ હરિવદને કાંઈક કંઠોરતાથી પૂછ્યું, વેદિયાની—ને વેદિયા જેવાની કંઠોરતાને ધોળોને પી જનારો સંધ્યાચરણ સાંતિથી બોલ્યો.

કાં મારે અથવા તમારે બેમાંથી એક જલ્યાએ. પ્રમત્તવનનો માર્ગ શુદ્ધ રાખવા માટે ત્યાગ આપવો પડશે!’

‘ત્યાગ!—તારા જેવું નક્કી વિચારના પડ્યા પાડનાર ત્યાગનો અર્થ સમજે પણ ખરું કે?’

‘મી—સ્તર!—કોની સામે બોલો છો?’

‘પાપ સમજી શકાય; મોહ સમજી શકાય; અભિમાન સમજી શકાય; કીર્તિલાસના સમજી શકાય; પણ તારા જેવાના અર્થદીન સમજી શકતી નથી.’

‘હરિવદન! આ સધળું જીવનચાલુ કવિતા જેવા જીવનમાં તું હજી માને છે?’ વ્યક્તિમાં ને વ્યક્તિવિકાસમાં!

‘સંધ્યાચરણ! એ સધળી વાત જ જવા દે. જો હું કહું તે તું સાંભળ, એમાંથી તેં શેષ પણ દલીલ માર્ગ શોધ્યો તો હું તને ધડીલ છૂંદા બાગમાં હતો ન હતો કરી મૂકીશ.’

સંધ્યાચરણના ચહેરા પર એક કંઠોર સ્મિત દરમિયું; તેણે હરિવદનના ખભાપર હાથ ફરકાવ્યો; કેટલીક વખત મુરખ્ખીઓ ઉપ્પત જીવાનોને હાથપણ આપવા દેખાશે છે તેમ, પછી સાંતિથી કહ્યું: ‘હરિવદન! તમે બહુ ઉમ છો. હું પણ તમારા જેવો જ ઉમ હતો, પણ પ્રમય.....’

‘જો હું તને કહું, સમયે તને હાથપણ આપ્યું છે, સાંતિ આપી છે, એમ તું હેતુ માગે છે નાં?—એ તારી બૂઝ છે, સમય ખરી રીતે તારા જેવાના જીવનમાં કાંઈ તી શકે તેમ ન હતો!’

‘એટલે તું શું કહેવા માગે છે?’

‘સૂર્ય—ચંદ્ર—આકાશ—પવન—નદી—એ સધળાં કુદરતી તત્ત્વોનો પેઠે ‘સમય’ પણ તવજીનમાં એક ‘તત્ત્વ’ છે, એમ તમે ધર્માગ્રિયા સમજી શકો જ નહિ એમ હું કહેવા છું છું. તું—તારા જેવા શું કરી શકે એ હું તને કહું. તમે લોકોને હરકેરી શકો; ધડી ત નહિ. તમે લોકોને ખુશિબેદ કરી શકો; શુદ્ધ આપી શકો નહિ. લોકોને ધડવાનું—તને શુદ્ધિ આપવાનું કામ નરપુંગવોનું. જે પહેલાં પોતાને ધડે—અને પછી લોકોને ત નીકળે. તમે સામાયિક પરપોટા—આજે કુલો; કાલે કુટી જાયો, નરપુંગવોની જમાનાં માટીમાંથી ધડાય છે.’

સંધ્યાચરણ કેવળ હસી રહ્યો. એ હાસ્યમાં કંઠોરતા હતી; મરકરી હતી; તિરકાર

‘આ તારું હાસ્ય તું એમ માને છે કે મુરખ્ખીચટનું છે પણ હું તને. હમણું કે મુરખ્ખીચટની સધળી દિશાઓ મેં છેદી નાખી છે, આ તારા

પતનનું કારણ આટલું જ છે. જીવનમાં એકાંત હોઈ શકે. એ કશા જ તેં યુમાની હતી. વેપારીઓ, ઘરડીઓ, ડ્રાઈટરો, વેસ્તાઓ, ને જુગારીઓ-આ કોઈ દિવસ એકલાં નહિ રહે: એકલાં રહેશે તો કેઈ દુર્ઘટનની ઉપાસના કરવા. પણ કવિઓ-ચિત્રકો સર્ગકો ને ચિત્રકો ને નરપુંગવો એકાંત જીવનમાંથી જીવનનું બળ ખેંચવા થતા કરે છે. પણ આ જમાનાની જેમ તું એકાંત જીવનની કળા ચૂમાલી બેઠો છે માટે હું તને આ પ્રસંગ પરવે ને કહું છું તે સાંભળ. રાધાને હું રાખીશ.' રાધાચરણે ફટકાર્યો એક દમ ખેંચે.

‘પણ છૂટકાદાનો દમ ના ખેંચતો તને જાહેર જીવનમાં ક્યાંય પણ હું લોદસિ કે તરતજ આ સપાળી વાન પ્રસટ થશે, માટે તું જીવનમાં આરામ-કેવળ આરામ લે એ સરતે જ આ બને.’

રાધાચરણે ડેડું દલાવી સમજાવે આવી. હરિવદન એક તરફ ખસી ગયો. ધીમે ધીમે રાધાચરણ બહાર ચાલ્યો ગયો. હરિવદન રાધા તરફ ફર્યો. ‘આ સપાળામાંથી એક વાન ? તને સમજાય પડી ?’

રાધાની આંખમાં આભારનાં આંસુ દાઢાં તેણે માન ડેડું ધૂણાવ્યું.

‘પ્રમતે ધડી શકે છે કેવળ નરપુંગવો-નરસિંહો-નરભાષો, સેનીનો પ્રમતે ધડે: નકલી સેનીનો િનાસ કરે. પણ એ જાણ દે-આપણે શી શી ભેદની કંઠી પકડે તે તું ખતે કહે.’

રાધાચરણ એક પખન ફરી દેખાશે. ‘કોઈ મદદની જરૂર હોય તો મને સંબોધવો. વળી મને એમ થયું કે તમને પૂછી જોઉં, કેટલાક ‘સગવળો પ્રમોનો ઉકેલ ક્યાં પડી હું આગમ લઉં તો ? એથી જાનવામાં ચકચાર ન થાય. હરિવદને જાણ વચ્ચે:

‘તું પોતે જ ‘સગવળો પ્રમ’ નથી કે ખીજા પ્રમોનો વિચાર કરે છે ? આપણી સંસ્કૃતિમાં શાક રાખવામાં જ તારે સખત શકિત વાપરવી પડશે-એટલે મદદ કરવા ? શકિત રહેશે જ નહિ.’ ફરી કોટડીમાં શાંતિ પથઈ ગઈ. રાધાના બાર વજા. ફરે પહેરેગીરા ચેનચણીના- ને ચિત્રાળ એની નકલનક આચાર કરી રહ્યાં દાઢાં ફરી કોટડીમાં શાંતિ પથાઈ ગઈ. ફરે-ફરેક ધરિયાળમાં રાધાના બારના ટકાવ પડ્યાં ચોડીવાર પડી પહેરેગીરા ચેનચણીના આચારને પડ્યાં પડ્યાં હોય તેમ ચિત્રાળમાં રાધાને જાણી રહ્યાં.

કાચડી

:૫૨૧ી:

અહીં પવનમાં ય સંગીત ભર્યું હતું પ્રાણતું,
પ્રયંત હૃદયમૂશળે જળતરી જતી ખેડતી-
આંદાટ પટ અગ્નિનો; રિણતરંગયે નાચતી.

પણે ક્ષિતિજ વારિને ધરતી ઉંબરે ઠેકતું,
ધરા ચરણઠેસથી ક્ષિતિજને ભરી દે જલે;
ખમી ઉભયમાં બળેા ધમયું જેમ હાંફે નિધિ!

મહુ નિરઅરણ્યમં જીવનખળવ્યાં રિમતશી
નલ શદયી કુચુંકુચું યતી તરે નાવડી:
હુંયે કંઈ કંઈ વિચાર કઈ વિશ્વને ખેડવા
તણાં, ધડીક એમ યતું કે, ચડી લેખણે,
કથા, કવિતડે વરૂં સકલ દલ્પનાભોમને.

પરંતુ કયમ ખોંચવું અલખ ભોમમાં એકકું ?
અને કવનઅગ્નિમાં ટચુકડી-ઝરા જેટલી,
તરાવી કયમ હું શકું અધીર કાચડી કાચની ?

ધંદુલાલ ગાંધી

સ્વપ્નવાટિકાની “શકુન્તલા”

કુસુમાકર

ક્યા બાળને યોગે ક્યાએ આરં નામ તે ‘દુષ્યન્ત’ પાપું દશે ને। ‘કન્દર્પ’ ‘મનોજ’, ‘મકરન્દ’, એ ગાંધારી ક્યાએ એકે ન ખમ્યું ! પરન્તુ, નિમ્નલિખિત છાનિકાનો નાથક મારી ક્યાએ વિધાનોએ મને નિયોગનો દશે એટલે ‘દુષ્યન્ત’ સિવાય અન્ય અભિધાન મને પાત્રે ન નહિ. જે ત્રિવિત્ત ધરનાની વસ્તુની કૃત્ત-સુધાગી કું રમ્મ કહે છું, તેને કૃપા કરી કપોતકક્ષિપત માનવા નહિ, એ સત્ય છે; અક્ષરશઃ સત્ય છે, રેખાએ રેખાએ, એમાં વાસ્તવિકતાસધન વાસ્તવિકતા છે, બન્ને પાંચી એનો હાલ કલ્પનાના અભિનવ રમે મનુક્તો હોય. નથી એમાં મારા ઉત્તરી હામિલતા; નથી એમાં મારા ચંચલ ચિત્તની તરંગિતા. વાચનાર અનુભૂતો, જેવાં સાચુક્યા તમે છો તેવી સાચુકી આ જીવનધરના છે, અમર જે તમે ન તમારી જ્વલને ‘પરપોષા’-રસપુરુષરૂપ ગણી ઉવેખના હો તે, આને ‘જ્વામિલા’ કહી ઉત્તરી કુકીશો તો ફિકર નથી; બાકી, જેવાં મન્ય છે તમારા રૂપરંગ, જેવાં સત્ય છે તમારાં અસ્થિચર્ય, જેવાં સત્ય છે તમારાં સ્પર્શસંવેદન એવી ન સત્ય છે મારી આખ્યાયિકા. તમારાં સિખત અને અધુ, તમારાં ચિન્નત અને નિરાદ, તમારાં યોગ અને ભેદ, તમારાં ચિદિલાસને અભિનવ હરખપને તમે કવિવેદ-ધેમકા કહી કુરરરુ ન કરી મૂક્યાં હો તે, આ આખ્યાયિકાની રેખાએ રેખાએ સત્ય-દર્શન તમને સોંપડો.

કું કુકુ-પોતાં સ્વપ્ન કે પોપુ જગત ?। સચો દેહ કે આત્મા ? ક્યાય, કલ્પના એ ન સ્વપ્ન-સ્વપ્ન છે, ને કલ્પ, તમારું જગત એ ન કાલ્પનિક દાષાદ્ય મોનારો છે.

છતાં રમે મને ખ્યાલી ‘સ્વપ્ન-દટા’ માની લેતા. હું તો નગદ જગતનો નગદ રવિર હાસ્યામનો અનુર છું, રમે મને અનિદ-દુર્ગંધો પ્રવાયી માની લેતા. હું તો તમ સદુ જેવો કાલોડમરો વ્યવસાયી જીવ છું. હારીજ ને હારીની હરોલમાં બેસતા મારા ચિત્તને મગગલિયાં નથી; ખુશીથી રોકદેલર, હાડ, કે કાનેંગી, -આ સધન પૃથ્વીના કુબેરોને મારા દેશવિદેશ મળી નેપરી મદિરે કૂચ મગાડીય. ત્યારે, કૃપા કરી, મને ‘ખ્યાની-ખ્યાલી’ જીવ મળી ન કહાડવા; મારું ચિત્ત સાર દેકાણે છે એવી પ્રતીતિ ધનિર તો શું ‘આપું’ પછુ, આ રમીઆ આના, પાળિયા ઇનિન નાદ, તમ સદુની ખાફક, માગ ચિત્તમાં ન આનન્દિય ગ્રેર છે, ને એ નાદે તમ સદુના ચિત્તની ખાફકે મારું ચિત્ત આનન્દ-પુદ્ગીએ ચનમને છે-આ આટલી ન, પ્રતીતિ ખમ નથી ? બચા, કવિતાની રમ્મ પદિતએ રોલવાના કરતાં સોનાદોરને રણધારે લરી પડામડુ તમને બનુ રમે છે. એટલે ન પાકનાં; મોઠાં એકએ હાલી પર દાષ ?। આ કું મે તમ સરખો ન છું હો। તમે શિષ્ટ ને સંસ્કારી છો, મારા જેવાંસો-એટલે ‘આપ બાણ હરખા ને આપલો એ સરખા’ ની આખ્યા નથી હાખવતો, હવે ત્યારે, મારા જેવો નહિ-નહિ આપણુ જેવો કાલોડમરો આગુસ, આ અનુભવિકા રમ્મ કરે, તેની સ્તમના વિષે નિચારવાનું રજું ન કયાં ?

હું તો એક મરીમ અમછી છું. છતાં, મારી વેલજનો એવ મોહમયીના એક

લક્ષ્મીનંદનને ય-લાગ્યો છે. સર કેસરીપ્રસાદ બંદને જોળખ્યા? કુબેરની અગ્રકા એમને આંગણે છે, છતાં, એક નામ પરંતે સારી અમરાપુરી જે આવારી નાંખે છે. એ કઠાનો શરીર છે. કવિકુશલણિ કાલિદાસે એના ચિત્તને કામણ ક્યું છે. એના વિશાળ આનંદ ભુવનમાં એણે રસકુંજને તપોવનની યોગના કરી છે. “શકુન્તલા” એના એ ઉરની આરાધ્ય દેવી છે. માધકેધલ એન્ડેશોની કીર્તિને અંખપ આપે એના ચિત્રકાર પાસે શકુન્તલાના જુદાજુદા Pose-અભિનવ એક-મુદ્રાની Life Size નગનાતંત્રે કદની છબીઓ એણે તૈયાર કરાવી છે. માહિનીતીરની એ તપસ્વિની, હસ્તિનાપુરની એ સામ્રાજી, જગત રંગભૂમિની એ મહાદેવીની નિત્ય આરાધના એનાં આનંદ-ભુવનમાં થાય છે. લક્ષ્મીની છેલ્લા ઉરાડી એણે એ જ માહિનીતીર એ જ રસ-સ્રોતસ્વિની-અને એ જ અપિહર્મ્ય કલ્પાશ્રમ મોહમાયામાં જ ખડાં કર્યાં છે. આ જ સરકાર-ગંગાની ગંગોત્રીની એક અપ્રતિમ શોભાવાળું દુર્ગ પુનઃ-પુનઃ-(શકુન્તલાનું સ્તોત્ર) એણે ગોઠવ્યું છે. એ જ તપોવનમાં એના એ સહકારને એની એ વનચન્દની, પુરાણ શકુન્તલા જે જે વૃક્ષોને જળસિંચન કરતી, તે તે વૃક્ષો તપોવનમાં પૂનર્જાની ચાવીથી નિર્વહેતીને હાથે જ જળપાન પામતાં. વીસમી સદીની છેલ્લામાં છેલ્લી કલાપ્રસાદીશ્ય દુર્ગ તપોવન સોદણું.

— “શકુન્તલાની વનચન્દની”—એ નામક મારી નવલિકાના આલેખનમાં વાસ્તવિકતાની ઊંઘ માટે હું તપોવને આજે ઉતરી પડેલ.

તપોવનનાં “હેન-પુનર્જા”ની રૂપાએ રૂપાનાં અમૃત પીતો હું કોઈ અગમ્ય, ખુશખબર પ્યામની રસ-ભૂમિમાં અટવાઈ પડ્યો. ચિત્તમાં વસન્તની રસ-લક્ષ્મી હિલોળા ખાતી હતી. છતાં, ખંદારના જગતમાં તો પાનખરની અભિનવ રંગપ્રભા (!) સોહતી હતી. પ્રકૃતિ જાણે ત્રિધવાસરખી હૈયાંકાટ અથુ લાગતી હતી. પ્રકૃતિની રૂઝિયામાં જ એક પ્રકારની અભિનવ આનંદિયા જ નહોતી? આ મૂર્ખામાં જિજ્ઞાસાની આનંદ-ત્રહરી નર્તતી નહોતી? ત્યારે, આ તે વિવાદની ચરચર હતી કે આનંદનો અભિકમ્પ હતો? કેન્દ્રો કહે છે તેમ પેટી મધુરી “Melancolie de Canto:mas”—શી ચિત્તવેષક પ્રસરી રહી હતી? શ્રી કૃષ્ણની રસમુત્રી વૃન્દાવનની કુંજગલામાં એક કોર જાણે પેલી “વિન્નેગણ વાંસલડી” હુંવો મક્તી ન હોય એવું રહ્યું ત્યારે પાસ વાતાવરણ હતું. ખડખડ થતાં પીળાં પાંદડાં સમુદ્ર કુંકાતી પવનત્રહરીમાં અહિનહિ જાણે આખડાં હતાં. સન્ન્યકાલની ધૂસરધૂસિરંગ્યાં આકાશ તે એક પ્રકારની કાલિમાં ‘અસુઅસુ’-કરી રહી હતી. એકાન્તમાં જાણે મત્યુદેવી હિંગલતી પડી હોય નહિ? કશ્ચન્તાનની શાન્તિની ‘મુંગરી’ પહેરેલ સાંધી શી પ્રકૃતિનું હૈયું શોશનિવન છતાં અત્યંત છાએ સોહડું હતું. પ્રકૃતિની એ શોશનિવન મુખમુદ્રા મારે હાઠે જાણે જરાઈ ગઈ? પ્રકૃતિની નેત્રિકાનીમાં ઝુઝતાં અથુ જાણે મારે જ માટે હોય નહિ? એ અથુઓ જુજવા હાથ લંબાઈ હું ત્યાં કાણ જાણે ક્યા ભાગ્યેયો મારો હાથ પાછો પડે છે? છતાં આ મુક્તસૌન્દર્યનું મારું હૈયું કાણુ હતું. આ વિવાદમય સંવેદના મારા હૃદયને શા આનંદજોએ ચડાવી રહી હતી?!

આજ એકલા અટુલા વિવાદમય પ્રકૃતિની ગોદમાં લોટવાનું મને મન થયું હતું. દુર્વાસાના થાપે જાણે સંમસ્ત સંસારની રસકુંજને ભવંકર તપોવન કરી મૂકી ન હોય? હું જો જડી સ્નેહમુદ્રા ભાગ્યના ક્યા ભોગે ખોલાઈ જ ની દશે? પ્રકૃતિની વિવાદમય ગોદમાં

બીની પાંચથુ લુહવા જતી મારી અચુલિ અપર પ્રકૃતિના પ્રાચર્ય પ્રાચરે આપી કે શું ? પ્રકૃતિદેવીની છદ્દોએ જાણે મુઠમાં મુદ મદનમાં મદન કોઇ રહસ્ય રમી રચું હતું ? ! એ જેવના જેવ મને કહી દેવા શું પ્રકૃતિ તમે ઉપર માર્ રહી હતી ? હમણાં જ જાણે પડશે ખસશે-ઉપડી જશે ને જ્યનિઝ ખસતાં પ્રકૃતિનુ અન્તર રહસ્ય મને હસ્તાપકવદ્ યથ જશે ! ‘ આંખુડનિ બેદ ’ હમણાં જ જનને કું પામીશ. બાવિન અગમ્ય કોત્રાની મુચ હમણાં જ જાણે ઉઠેશો ? ! છુપટકા પટ ખોલ તે મે રમ મિલેને ‘—પ્રકૃતિપુષ્પના પટ ખોલું ખોલું—શું કરી રહી હતી ? ત્યારસમાધિમાં અમ કુબેચો સર કિશોરપ્રસાદના આનન્દમુવનની રસકુંજમાં એક જાંઝા ઉપર કું બેઠો હતો. મારો અન્તર આત્મા કોઇ અગમ્ય પાનાળમાં ઉઠે હતી મયો હતો. શું મને સ્વપ્નસ્થાધિ સાંધી હતી ? કેળુ જાણે ? ! ત્યાં ત્યાં કૈલુક શું થયું ? પચરવ સભાગયો, મહે કાન માંડયા. આ જમણા ન્હોતી જ ન્હોતી. સોજેક નર્મની એક સહરી મારી તરફ આવતી હતી, કુતુહલપ્રિય મારે ચિન્તે એ દિશામાં ખેંચાતુ હતું. આ શે ચિદચિત્તસ ? કૌંઠવંનો આ તે સ્વગર સળકવા માંડયે કે શું ? હતી રસકુંજના લિપ્તો દીચતું હતું તે જ તે અંબ આગળ નર્મવા માંડતું કે શું ? ત્યારે શું ચકુન્નલાના પુનઃજામાંથી ઇતલીજમતી “ચકુન્નલા” કુટી નીકળી હતી ?

“ સન્ધ્યાનાં બચવાં અન્ને ઝાંખી ચન્દ્રકાસતી,
આચ્છાદી વધ્ધોમાં તે રસની રૂપવા હતી,

× × ×

માર દગલર વાંઘનાં વ્હાણું વાઘ પડી મર્ધા,
તોય તે રસનાં પૂર આજે એવાં વહી રહ્યાં.

× × ×

વિદ્યાલિપની જાણે કીર્તિની કમળી ગાવા,
કવિતાની કામિ બેઠી ફરી જન્મી ચકુન્નલા ? ”

—પા. દ. દિવિ

“ ચકુન્નલા ” આમ ઇતલીજમતી પુન પૂરતી પર વિચરે ને મારી હા ! મારી-ફખતની-દૈવાની પાંખડીએ પાંખડી વનમને તદિ ? સ્તમ્ભરિ કાચનો કોશિય પચ્છીપર થય હતો પડી જાય ને સ્તમ્ભરિ કાચનો વેગલ તેમ કહિની સ્વપ્નરૂપિય પાંખરજીમાં વેગલ રહી. એને એ કવિદાસ પુનઃચર્ચના પામનો હતો. માઝ બોહમાંથી પેલી અપર પકિત સગી મર્ધા—

અનાગ્રાત પુષ્પં કિસલયમચૂનં કરદદૈઃ
અનાવિહ્નં રતનં મધુ ભવમનઃસ્વાવિતરસમ્ ।
મલ્લજઙ્ઙં પુષ્પવાનાં ફલમિવ ચ તદ્ભવમનપમ
ન જાનેમાકારં કમિદસતુષ્ણા દયેતિ ચિત્તિ ॥

મૃગનીઓમાંની મૃગાહીને તાને મારું ચિન્તે ડાહી રચું હતું.

(આસાવરી)

અહા ! એ અણસુધુ ફલડું,
અણવિન્ધુ મુકા ૨૬ડું—અહાં

કુંળી કુમળી મધુરમી કૃષ્ણ એ નખથીએ અણસૂરી,
વિશ્વપરાગ અજામ સોદામ યૌવનશ્રીએ અણસૂરી,
દેહથી સૌભ હા ! શું છૂટી ! અહાં

નાણેકડું મોંધું, અણવિન્ધુ એ શું મુકતાફળ રે,
અણચાખ્યું મધુમિન્દુ રસાસ્વાદ મહન અડળ રે,
ચિત્તમાં કાં તું વ્યર્થે જ અળ રે ?

ફાટ બે-ફાટ થતું તોળનિયું, ઢલનું એ જળ રે,
અખંડ કા પુણ્યેનું લસતું, લાવડ્યે એ ફળ રે,
ભર આ લોચન અશ્રુ વિરજ રે ! અહાં

સૌન્દર્યોનું સમાધિનું મોંધું શોણકું એ રૂપલડું,
પ્રસન્નમન ક્યાણુવિધાત્રી કોણને કાળે રૂપ ધડયું ?
ઉરની પાંખડી વ્યર્થે અડયું ! અહાં

અસાવરીનાં સ્વરોદાયને મારી ચિત્તપાંખડીએ 'શું' ડોલવા માંડી ? ! જતાં,
ધડીભર તો જામર જેવું મારું ચિત્તે જાણે અપ્રકલિપ્ત હોય નહિ એમ ધારી ત્યાંથી ઉડું—
હડી જાઉં—એમ ત્યાગી બની જતું હતું. એ રૂપડીના આનન્દવિહારમાં હું જાણે ખસેલ
કરતો હઉં એવું આત્મજાન થતાં હું જાણે હાથે, અખાથી નાસતો જાણે મધુર ! એ
સુન્દરી નજર પહાર જતાં કોઈક અગમ્ય વિષયના મારું ચિત્ત અતુલની રહ્યું હતું.

હું ત્યાંથી હાથે. સન્ધ્યા પડી ગઈ હતી : આકાશ વાદળોથી ઘેરાઈ ગયું હતું.
અચાનક આવડું થયું. એકાએક તૂટું તૂટું એવી ત્ર્યઞ્ચ વરસાદની ઝડી પડવા લાગી.
જેતજેતામાં આ વળી વરસાદ ક્યાંથી ? હજી એ વિચાર કરું તો પહેલાં તો જરાક દૂરથી
પડકાર આવ્યો :—

અહા ! પુરજન ! ક્યાં જતું છે ? વાહન લાવું કે ? પેલી સુન્દરી આપની સાથી જ
છે કે ? આપણી સાથે જ લેવાની છે ને ? ગાડીવાને આશુકની અણીવતી બતાવેલ
દષ્ટિમિન્દુ તરફ નજર વળતાં શું ન્હાયું છું ? મારી સકુન્તલાના વસ્ત્રધામોથી મંગાજનના
કુટતી હતી ! ક્યાં મહોય વિના એ તો મારે પડ્યે ગોડાચ ગઈ હતી. જરાક વધારે
તીક્ષ્ણ નજર કરું છું તો પાંખાળા અચાનેડયા સુવર્ણરથમાં આકાશમાં જેમ વિભાવ
હો તેમ અમે અવનિ પર ધપ્યે જતાં હતાં. કાચની પૂતળી મારી અડોઅડ બેઠી હતી.
તેનાં " વસ્ત્ર "ની સાડી જોડે અનિલચહરી અડપણ રમતી હતી. તંગવસ્ત્રધામોથી સુવર્ણ
કળશો રોશન રહ્યાં હતાં. મારી દષ્ટિએ એ મધુમધુરી " સ્તન મોલા "—ની સાથે લહરિયાં
લેતી હિન્ડોળા ખાતી હતી. વસ્ત્રધામનિ ઉન્માદિની લહરીએ જરા દીલી કરી કે શું ?

અચળ વિન યુજ્યા માંડુઃ—

હૃદયુવનતમેષ યવમશ્વિષ્ટકમિત
પ્રથમ પરિણેહીત દયાન લેલચ્ચલચલ
સમર હય મિચાનતે કુન્દમગ્નરમુનાર
ન લાલુ સર્પાર મોજનું નૈવશાક્તોમિભોજનુમને

અબુમણ અબુમણ રસનેલી આઃ વિનપરેકને શું યેવનય માંડી હતી ?

કુમળી કાળી આ દહીં માંડુ ?

અમરે મુખન અમુચમુ અબુ ?

મણપમા મુદુમેદિની રખા તેને મેન શુ બાપુ ?

એ રખાનિનયે શુ કાળીકાળી મગલ આ કાપુ,

સાંદણં જાણે રેમ વચાપુ ?—કુમળી

અસિચિત્ત સ્થાનરંજની મય જાણે મહે બીકપ,

એ તે અપુરુષાર્થ અબુમણ અબુમણ પીકપ,

જાન તે માંડુ આ કાલ કાપુ ?—કુમળી

અપેરેલી મુનિનુ ચાપુ કે આ હેડુ-હાંડુ,

હેડુ !—હાંડુ !! રમપુરે મલમલ મુખે માંડુ ?

લેવન કાજુ મિખે માંડુ ?

પાંડુ કાં સુપી કમંની આડુ ?

સુખમે રખા તે અચળ મેડી હતી એ મેરે ન મેરે એમાં ખરે તે શુ ? મે
એ મચની પુત્રીને મેઘ આપી નેડી કાપુ કે તે કમળી પુત્રી હતી; રસ, માન માન
કેમળી કેમળી રમે એ કાપુ મિચી રખાની નવચલ લાગીને એમ કાપુ એરેલી ન
અબુમણ એમાં કાપુકાં કાંતે મેરુ ન મેરુ એ તે એની મુનિની વાન
હતી તેને મુનિન આરે તે મેરે, અંદાજ નેવ મીઠા અભોજન ખરે કાં
તેમનય હય ને ?

મિખેલા પાંચાળ અચળેપે અચળે સુખમે રખે જાણે કાંતે

પેડી વનચનની કુપરે, પેડે તેની સાથે મદારમદપેન જાણે અભ-સદાર,
કેવો રમંસિયો આમાં મુખ, હંદુનિયુડી અચળી ને રખે બળ હાંડીની તે વખે
કાંતે મિચીની જાણેપરિય, અધિકારેનાં કાં વચીય એ સુ અચળી જાણેપરિય
અચળે મીન અચ રખાં દયાં કે શુ ? અને અચિયવદી મુનિન એ મેરે તથે
કેવો હતી કે શુ ?

રવચામ્ભુઃ કચ્છિમો દુષિતે સરોમ્ભે-।

ચણાપાદુષે કિંચિત્તિત્તમચુચ્ચાપ-।

મુવાપુકાંકાવરકાંમુદુરેપુરક-।

જાણામુજ્જવલનસ શિવચ વચા-।

જીવનપથના કયા યાત્રીને ઈશ્વરના આશીર્વાદ ઉતરતા મીઠા નથી લાગ્યા ને !

: દિડીની ચાલ :

અંબેશ કમલચંદ્ર—સરવરો મુદાગ,
થોડે થોડે અંતરે હો રસ—પરંગે,
શીળી અમર તરતણી દળે સુઝાયા,
મંદ મલયસહરી પથે રહો વાયા,
રમ્ય પુષ્કરણી પદ્મધૂસિ વેરે,
અમરધામની ગુચિ મંદ અનિલહોરે !
ગુપ્ત સુભગપથે ધગો જીવનયાત્રી,
રસ-લેખ જીવન દાખવો વિધાની,
કો અખંડ પૂર્વ પુણ્યને પરિપાક,
ધીરી શ્વસનસહરો જીતરોજ યાક,
પ્રભુપ્રેમની પદ્મગ દિગ્—દિગ-ત્રે,
હો પ્રસન્ન મન પ્રવાસી જીવનપથે,
જતો જીવન મીઠી પૂર્વજન્મ યાદ,
આશીર્વાદ ઈશના જીવનપ્રસાદ.
મધુ મોગચનો મંડપ રિમતલેખ,
બરો જીવન તાલ તેજ—બરો નેત્ર,
શિવ સુન્દર્ય દ્રવ્ય સત્ય ગામ,
દિશ્વગમ્ય છત્રક છત્રક અમીપાત.

એ ગીતને તાને અમારો સુવર્ણરથ ઉડ્યે જતો હતો. કાચની પૂતળી ન બોલે તે તો સહી; પણ એને ક્યાં ઉતરવું હતું તે પશ્ચિમે તો તેણે જાન તોડવું જ નોંધ્યું ના ? !

એકાએક ત્યાં વીજળીનો ઝળાકો થયો. સુવર્ણરથ—પાંખાળા અશ્વનો સુવર્ણરથ અટકી ગયો. નેહું છું તે “The Venus Opera House” નજર સન્મુખ ખડું થાય છે. બીજી નજરે સુવર્ણરથ ઓગળી જઈ માત્ર સામાન્ય ભાગુલી ‘બસ’ નજરે પડે છે. નરસિંહ આમ મીઠા મોંઝા બાંધે છું તે કાચની પૂતળી ઓગળી જઈ ભણીની Cinema Star Miss Shaktantala ટકુટી રહી છે. ત્યારે સામાન્ય માઠી સુવર્ણરથ કયા બાજુએયો થઈ ગયો હશે ? મધુરાં આડકે તે બધું મધુર થાય. રૂપમાં આડકે તે બધું રૂપાળું જ થઈ જાય ને ? ક્યાં આ રેરામી સાડી, કમતીય કોર્સેટ, ને ક્યાં તે કલ્પનામાં રમતું વસ્ત્ર ? ક્યાં એ Upto-date બોર્નોવેટ ને ક્યાં તે કુસુમવસન ! ખરે જ કિમિલ મેયુરાણ મંચડનં નાહતીમ્ ! મધુર આપતિને જે આડકે તે તેનાં શૃંગારરૂપ થઈ જાય છે !

“Won't you Stop in Mr. Dushyanta, for a while ?
present myself in the matinee and coo a song or two—
કાંતી ઘંટડી જેવો મીઠો સરસ આનંદ.”

જ્યાં કપાય પર અંગુલી મારણી મૂકાઈ ગઈ હો ! ત્યારે કેરોની સહાધ્યાયિની થી આ ‘શકુન્તલા’ ?

“Honour and shame from no condition rise,
Act well thy part and there all the honour lies!”

શકુન્તલા-કેરોલઅન શકુન્તલાની યિષ એ ઉક્તિ મને સાંપડી આવી.

હા ! હા ! શકુન્તલા ! એને નરકનું દર્શન કરવું હતું. મેધાધિપતિને પક્ષમાં પડેજ રહે ખીલવું હતું...એને જ્ઞાનભર અપરિણીતા જ રહેવું હતું.

તેની ઇન્દુકિરણથી અચૂલી કાલી નાટ્યમૃદમાં પ્રવેશનાં મારણી બોલાઈ જવાય કેમ ન આવ્યું ?

શકુન્તલા મૂર્તિપતી જ સતિકયા !

મારા સારને વેપશુ બોલાખી એ ચરમશબ્દની હો કવેને મળક કરનાં એણે તે નવનોનાં ટીખળ સાથે દોષાર મારી—

સન્નિવ તત્તમયસા ઘટનાય ચોગ્યમ !

એ હેમપૂત્રી-હેનાત્રીને કહ્યો મેણે “હો” “હો” સિવાય મારણી કશું જ કહી શકાય નહિ. *

* સ્વાસ્થ્ય અને સ્વાસ્થ્યના આ ક્ષણમાં વાચક પુરીથી સંખ્યાના સંપત્તિ એવું ખૂબસૂરું વાતારામ કહી કહે. સમર્થ કેવળ કથાવિધાનની પીછીની ઉચ્ચ પાનાં મુખીની ક્રિક-“Faintly” ને વાચકની અભિનવ કથના માત્ર અનિરૂપ-Suggestive ભવે રાખે. કેરોલઅન શકુન્તલા-સીનેમા રસર શકુન્તલા, આ તે માત્ર અપરણી કથનાની સંતા-કુકીનો એક દાવ જ છે, એ જાણિકા કહે પડે જ ન પડે ને વાચક કાઈ અમર્ય Mysterious land of dreams માં ચિત્તરેખ કદાચરણી સરેલની અર્થાત્ સનસાદી અને વેધક tremor, મધુમધુરો પરમશર બોલવ્યાં કરે. કાલિદાસની રસમયાની આ એકાદ અંશકિનો સ્વાસ્થ્ય પ્રગલ્ભ એક પ્રકારની પ્રજ્વળ આનંદલહરી અનિવાર્ય છે. “શકુન્તલા” કયાં રસિકાનની કથનાની કથાનિકા-આંખની કીર્તી-નથી ?—કેવળ

“ રાત થઈ પૂરી ”

: અગ્ર : :

રત્ન ત્યારે હવે દિલગર ! અમારી રાત મઈ પૂરી,
મશાલો ચાવ જૂઝી, તેલ ખૂટ્યું, વાત થઈ પૂરી,
અમારી રાત થઈ પૂરી.

ભરાયો નતમ રાત્રિનો ઉપર તરતા હતા તારા,
ગયા ફૂળી બધા, ફૂલો વળી મહેનાગ આરમભને,
તમારો કંઠે ચાકરો, ગાન થઈયું, વાત થઈ પૂરી.
અમારી રાત થઈ પૂરી.

અનેરી એક રાત્રિની અમે માની હતી મહેબત,
સવારે તો જવાનું હા ! જુઓ વાળી રહી નોખત,
અમારી ઉપડી વણગાર, હારો ઉટની ચાકી,
અને છેલ્લી હવે ખાલી-

હવે છેલ્લી ચુર્મીને ભૂલવી આ બેહિશ્તની કાંઈ,
તમારા પેરની હિના, ગુલાબી ચાહની લાકી;
ભૂલી બધી બદનકેરી અહા ! આણેલ કસ્તુરી-
સમી ખુશો, અને સુરખી તમારી આંખની ભૂરી.
અમારી રાત થઈ પૂરી.

જુઓ મસ્જીદમિનારે એ ઝલક આફતાબની આવી;
પુકારે ધાંગ મુલ્લાં મસ્ત રાગે : વાત થઈ પૂરી,
અમારી રાત થઈ પૂરી.

અમે જઈયું ત્યાં દિલગર ! નહિ સાકી, નહિ ચરખત,
ન આ હુદકો તણી ખુશો, નહિ મહેકિલ, નહિ સિત્તજત;
અમે મિશકીન સુસાદર-ગાનના ચોળીન-નહિ ધત્તજત.
અમારા રાહ જુદા ને છતાં આ દર્દે કાં થાતું ?
તમારા ગાનમાં ફૂળી જીગર મારું થયું ગાતું.
અને આ વાત થઈ પૂરી.

રત્ન ત્યારે હવે દિલગર ! અમારી રાત થઈ પૂરી.

સ્વ. સૌ. સુશીલાબહેન: એક પ્રાર્થના

જયમુખસાગર મહેતા

હે દેવ! હે પ્રભુ! હે જગન્નિયન્તા! તારી પ્રાર્થના કરતા આપારે અમે બેગાં મળેલાં છીએ. તારી પ્રાર્થનાને માટે દેવ! નરી મદિરા જોષમાં, નથી દેવગો જોષમાં. આ આખું વિશ્વ એ જ તારૂં મંદિર છે. એ જ તારૂં દેવળ છે, દરેક મનુષ્યનું હૃદય એ જ તારું મંદિર છે. તારી પ્રાર્થના એ હૃદયમાં થઈ શકે છે. તારી પ્રાર્થના તે જ અર્પણ સંસ્કારોના કોઈ સ્થળે થઈ શકે છે. દરેક હૃદયને શાંતિ જોષમાં છે. જગતનાં વાવાઝામાંથી અને ધરતીકંપોમાંથી શાંતિ જોષમાં છે અને જગતની સ્વાભાવિક કમરપે મણુઓનાં વેદનાઓમાંથી અને વ્યાધિઓમાંથી પણ શાંતિ જોષમાં છે. આપારે બેગાં મળેલાં બાહ્યજોષોનાં એક વડીલ બાહ્યે તે સસાનનાં સુખદુઃખમાંથી મુક્ત કરી શાંતિ આપેલ છે. તેની પાછળ રહેલ સમસંસ્કારોમાંથી અને મિત્રોને આ વિષય દુઃખકર લાગે છે, અને તારી પામે શાંતિ ચાગરા આવેલ છે. સૌ સુશીલાબહેન આશામાંનાં મણુકનાં વડીલ જેવાં હતાં, ધણાંનાં બહેનજેવાં હતાં તેમના સ્વર્ગવાસ થયો છે. તેમના આશાના માટે શાંતિ પ્રાર્થાએ છીએ. તેમના જીવનના જોડીદાર મુઃબળી શ્રી. નરસિંહરામભાઈ જેઓએ એક પર્વતની માફક જીવનના દુઃખો પમેલાં છે તેમના આ દુઃખમાં શાંતિને માટે પ્રાર્થના કરીએ છીએ, તેમનાં બે બાળકો જે એમને દુઃખિઓનાં વિસાઓ છે, તેમને માટે શાંતિ પ્રાર્થાએ છીએ. *

પ્રભુ! તે પેળે કયું હતું કે "I am the Peace", "હું શાંતિ છું." બાલ્યવયુએ જોનાં જગતમાં અશાંતિ લાગે છે. અંજલે સ્થળે વેરઝેર વ્યાપી રહેલાં છે. દેહોમાં બળતણ અને મનન થઈ રહ્યા છે. નરી સતોષપ્રેયી હૃદયોમાંથી અશાંતિ પ્રસરી રહી છે. આ રક્ષણોની પાછળ પ્રભુ! તારી અનન્ત શાંતિ છે અને તારૂં શાંત્ય સત્ય છે. તે કહેવું છે કે "I am the Path", "હું પથ છું" તો પ્રભુ! તારી શાંતિ મેળવવાને તું અમેને પથ બતાવ. અમાની પુરાણ પ્રાર્થના છે કે અંધકારમાંથી તેજનાં લાઇ જા, અસત્યમાંથી સત્યમાં લાઇ જા, મૃત્યુમાંથી અમરતામાં લાઇ જા.

શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:—

આ જગત માટે કોઈ સત્ય પુછે કે એવું તોથી મોટું લક્ષણ શું છે તો જગતના સ્વાભાવિક રીતે મળે કે "દુઃખ". જગતમાં દુઃખ ચિંતાવ બીજું વાતુ મે છે. બીજાં ધણાં લક્ષણોનાં દુષ્ટાને ય અપાય, જેવાં કે રુખ, રત્ન, મુદિતોન્નવ, શાન્તિના વગેરે. પણ કોથી મોટું લક્ષણ દુઃખ!

આ દુઃખનો પ્રથમ ઉત્તરને મનુષ્યનની હબરો વર્ગોથી દિલસુરી તરફ વળેલ

* ૨૮ ૨૯ મુ નરસિંહરામભાઈનાં પત્ની શ્રીમત સુશીલા મહાદેવને તે તા. ૭ મી જુલાઈ ૧૯૩૬ ને રોજ દેહલોક પામ્યાં. તેમના મૃત્યુ પછી બાકીએ દિવસે પ્રાર્થના કરવામાં આવી હતી અને તે પ્રાર્થનાનું કામ અને કોષિવત્તા આજુ દુનુ. આ પ્રાર્થના બહો આપવામાં આવી છે.

છે, ધર્મમાં પડેલી છે, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી શોધે છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીની મદદથી મનુષ્યમતિનું શારીરિક દુઃખ કાંઈક અંશે ઓછું થએલું છે. કસોડોદ્ધારની શોધ થયા પહેલાં ઓપરેશનો તેના વગર કરવાં પડતાં. નવીનરી શોધોથી કેટલાં દુઃખ ઓછાં થયાં હશે. પણ દુઃખ પોતે તો કદાચ ઘટવાને બદલે વધું હશે. મનુષ્યની આકાંક્ષાઓ વધી છે. એટલે નિરાશાઓ વધવાની જ. રોગો પણ નાણુક થયા નથી. પણ સુધરેલા જગાનાને અનુસાર નવાં નામ સાથે નવા રોગો આવે છે. મૃત્યુ ગયું નથી એટલે સ્નેહીઓ અને વ્હાલાંના વિરહ પણ સાથે છે.

લોકમાંથી સોનું બનાવવાનો કિમિયો શોધવાને હજારો વર્ષો થયાં પ્રયાસ થાય છે પણ સફળતા મળી નથી, તેમ દુઃખનો કિમિયો શોધવાને સતત પ્રયાસ આમુ હોવા છતાં ફતોહ મળી નથી. દુઃખને સદંતર દૂર કરવાનો ઇલાજ નથી, પણ દુઃખની વેદના ઓછી કરવાનો, બુઝી જવાનો ઉપાય છે. દુઃખ આપણા ઉપર આસન કરે એ દૂર કરવાનો કિમિયો છે. કવિ શ્રી. લલિતજીએ પોતાના એક પદમાં એમ જ ગાયું છે કે એવો એક કિમિયો કોઈ બતાવો. તે ઉપાય અને કિમિયો તે પ્રભુમાં શ્રદ્ધા છે. શ્રીકૃષ્ણે પોતે આવાહન કરેલું છે કે "સર્વ ધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં મજા । બ્રહ્મં ત્વાં સર્વપાપેભ્યો મોક્ષ ચિન્ત્યામિ મા શુચઃ ॥

પ્રભુ ખિસ્તે પણ આવાહન કરેલું છે. "Come unto me all ye that are weary and heavy laden and I'll give you rest."

"તમે જે થાકેલા હો અને દુઃખથી દુઃખાયેલા હો તેઓ મારી પાસે આવો અને હું તમોને વિશ્રામ આપીશ."

આવી રીતે જ્યારે તોશન, વેદના, દુઃખથી ઘેરાઈ ગયેલાં લોકોએ ત્યારે એક જ આધાર છે અને તે પ્રભુમાં શ્રદ્ધા છે. દુઃખને તાપે થવાને બદલે દુઃખને આપણા પોતાના અધીન રાખીએ તો આપણા આત્માને દુઃખર થવાને બદલે કદાચ 'સુખરૂપ' પણ થાય. શારીરિક તંત્રિયન ખરાબ હોય, આસપાસની દુનિયા આપણી રક્ષાએ હોય. સાધુ પોશને આ સધળો અનુભવ થયો હતો. જગત તેની સામે થયું હતું, તેને દુઃખ દીધું હતું અને કેદમાં પણ નાંખ્યો હતો. પણ પ્રભુ ખિસ્તમાં તેને છુટાપણુના આવી હતી.

માણુના ધોષ બચકર છે અને હજારો માણસનાં ખેતરો, ઘરો અને વાડોઓનો તે નાશ કરી શકે. તે જ પ્રમાણે વીજળી અને આગ પણ બચકર છે. પણ આ બધી શક્તિઓને જે કાષ્ટમાં રાખી કામ લેવામાં આવે તો તેમની બચકરતા આવી જાય છે અને જનતાના સુખને ગાટે તે જ શક્તિઓ પાસેથી સેવા લઈ શકાય છે.

ચીનમાં એક વૃદ્ધ સ્ત્રી હતી, અતિશય કદરૂપી, કેટલી વળી ગયેલી અને શારીરિક દુઃખે પીડાતી. તેણે આ મુશ્કેલીઓ છતાં કેળવણી લીધી અને દુઃખ ઉપર જય મેળવી વર્ષો સુધી બાળકોને કેળવણી આપી તેમની સેવા કરી.

તે જ દેશમાં એક બચકર બળત્રે ફાટી નીકળ્યો હતો. એક મિશનરી, તેનાં પત્ની અને ત્રણ છોકરાંનાં ખુન કરવામાં આવ્યાં. તેમનાં બીજાં ચાર છોકરાં તે વખતે બીજા દેશમાં હતાં. આવો દુઃખદ પ્રસંગ બન્યા પછી સ્વાભાવિક રીતે તેઓ પાછાં ચીનમાં ન આવે. પણ તેઓ આવ્યાં અને જીવન પર્યંત ચીનની સેવા કરી પોતા ઉપર જે દુઃખ પડ્યું હતું તેનો ઉપયોગ કર્યો.

ઉપર જણાવેલા બળપ્ર વખતે જે બહેનો જે વિદ્યાર્થીઓનું કામ કરતી હતી તેમને મારી નાંખવામાં આવી. તેમની મા બીજા દેશમાં હતી પણ તે તરત જ ચીન ગઈ અને પોતાની કુખર છતાં અને આશુનું દુઃખ છતાં ત્યાંની જાણ સંભળી અને તેણે પોતાની દિશીઓની જગ્યા સર્વ ચીનની છત્રન પધેત સેવા કરી.

કેમકારા એ જણાવેલા બળપ્રની સહુ છે. તે સમયમાં અંધ થયો હતો અને મહિનાઓ સુધી આંખોની વેદનાથી દુઃખી હતો. તેના નીચેના ભોંયે યાદ રાખવા લાગ્યો છે:-

"*Healib is gone. Sight is gone but as I lie forsaken in this dark room God still gives light. At the centre of things there is a Heart, on yonder side of darkness there is light.*"

"તમિયન સાસ યાં મધ છે. આંખે મધ છે. પણ ભયારે આ અંધારા એરકામાં તમિયને અને ભુખારો હું પડી રહ્યો હોઈ છું ત્યારે પણ પ્રભુ તેજ આપે છે, વિશ્વના હૃદયમાં પ્રભુ છે. છત્રનની પેલી પાર તેજ છે."

જમતુમાં પ્રભુનું મોડું અર્થસાચ છે. સમજના વખતમાં બધા દેશોમાં ભુખમરોનો બહુ બપ હતો અને જર્મની જેવા દેશમાં તે ભુખમરો બહુ હતા. તે અંધે દેશભે દોષ પણ ચીન નકાબી ન જાય તેને માટે સખત પમમાં ભેજમાં આવતાં. બદામનાં છામાં વગેરે કોઈથી ફેંદી ન જઈ ન શકાય અને તે દરરોજ દરેક બાંધી ઉપકારી લેવામાં આવતો. તે જ પ્રમાણે આ જમતુમાં કોઈ પણ ચીન ફેંદી દેવામાં આવતી નથી અને દુઃખના પણ પ્રભુએ ઉપચારો રીધી કાઢ્યા છે:-

"*Religion throws nothing away including frustration, pain, and suffering.*"

"ધર્મ કોઈ ચીન ફેંદી દેતો નથી. દુઃખ, વેદના અને દુઃખતા એ બધાને સેવાકર્મમાં ભેગાં છે."

"પ્રભુ પોતાની જાદુમરીથી આપણા સુધારોને સુધોદયમાં ફેરવી નાંખે છે. સાધુ પોતાને બપકર ચારીરિક જઈ હતા પણ પ્રભુને દેવકો આપવાને બદલે તેનો તે ઉપકાર માનતો.

આમાં દુઃખો ને દોષોથી આપણે પીડિત હોઈએ, સમાંજાણતો વિશેષ એક પડી એક થતો હોય, અસલ વેદના બોમતલ હોઈએ ત્યારે આ વિષયમાં સામે બળવો કરવાની લાગણ થાય છે. એક કવિ લખે છે:-

"*We meet to part; yet asks my Sprite
Part we to meet? Ah is it so!
Man's Fancy-made Conscience knows,
Who made Conscience nought can know.*"

ભયારે આપણે આપણા પોતાના ઉપર ન દરિ નોખ્યા કરીએ છીએ ત્યારે વિષયમાં આપણું દુઃખ એ સૌથી અમલની વસ્તુ છે એમ માનવા ઉપન થાય છે.

દુઃખ એ વિશ્વનો ક્રમ છે, જગતમાં અસંખ્ય દુઃખી ભાષાજ્ઞેનો છે એ સઘળું આપણું દુઃખમાં ભુલી જવાય છે.

આધુનિક જમાનામાં જે બુદ્ધિબુદ્ધી સગવડો આપણે ભોગવીએ છીએ તેનાથી આત્મિક બળ ને શ્રદ્ધા નષ્ટાં પડવાનો ભય રહે છે. દુઃખ એ શરીર અને આત્માની કસોટી છે એ ભુલી જઈ એ નિર્રથક છે એમ વિનંશવાદ આવી જાય છે.

પ્રભુ ખ્રિસ્તને એમની મોટામાં મોટી કસોટી આવી ત્યારે પહેલાં કહ્યું કે “પ્રભુ આ બધું શા માટે?” પણ પછી પોતે જ જવાબ આપ્યો: “તારી મરજી હો તેમ થાઓ.”

કુવામાં આવતાં નિર્મળ, ઝરણાં ઘણીવાર અટકી જાય છે અને કુવાનાં પાણી અગમ યથ જાય છે; કારણકે જ્યાંથી પાણી આવે છે ત્યાં કચરો ભરાઈ જાય છે. આપણા આત્માની અંદર આવતાં પ્રભુનાં ઝરણાં આવી રીતે બેદરકારી અને અશ્રદ્ધાનો કચરો ભરાઈને ન અટકી જાય તેની સંભાળ સતતદિન લેવી ઘટે છે.

મુ. નરસિંહશાસ્ત્રી ઉપર એક પછી એક આશ્વત આવી પડેલી છે અને એમનાં સ્નેહીજનો આવી ગયાં છે. પણ એમની સહનશીલતા અને પ્રભુમાં શ્રદ્ધા અગમ છે. એમની માંદગીના મિહાના આગળ આપણે જઈએ ત્યારે આપણે દિશગીર યથએ અને ગમગણ યથએ, પણ એઓ તો એમની શાંતિ અને હસમુખો મોરે કાયમ જ રાખે અને આપણી સાથે બધા વિષયો ઉપર વાત કરે. જ્યારે એમને જોકે છું ત્યારે લાલ સમુદ્રમાં ખડકથી બેઠ છે તેની ઉપરની દીવાદાંડી તથા તે બેઠ યાદ આવે છે. દરિયાના તોફાનમાં અસહ્ય બેઠ વહાણવડીઓને તેમની મુસાફરીમાં પ્રદાર આપે છે.

આ પ્રાર્થના પૂરી કર્યા અગાઉ પ્રભુ ખ્રિસ્તના બે બોલ અને ટાંકીશ:—

“Peace I leave with you, my peace give I unto you; not as the world giveth, give I unto you. Let not your heart be trampled, neither let it be afraid. These I have spoken unto you, that in me ye might have peace, in the world ye shall have tribulation; but be of good cheer; I have overcome the world.” *

* તમારે માટે હું શાંતિ મુકું છું, મારી શાંતિ હું તમને આપું છું; દુનિયા આપે છે તેમ નહીં, (પણ) હું તે તમને આપું છું. તમારા હૃદયને કચરાવા દેશે નહીં, તે તેને બુદ્ધિવા દેશે નહીં. મેં આ શબ્દો તમને કહ્યા છે તે એટલા માટે કે મારામાંથી તમને શાંતિ મળે. દુનિયામાં તમને દુઃખ પડશે પણ પરમ આનંદમાં રહેજો; મેં તો જયવ અપું છે.

તેજેવટ

બજાર ત સંધરી

[એક તરંગકલ્પકા]

કો

અચોક્ષ્ય વ્યક્તિ જોતાના કરનાં વિચિત્ર સામ્રાજ્ય પામે ફક્ત બાજારબંધારથી, જોતાના બારેલા એકા ઉપર મીઠા ચડાવી જાય છે ત્યારે એ કિયાને તેજેવટ નામે ઓળખી શકાય છે.

તેજેવટથી ત્રિજુનમાં તંત્ર ચડાવી શકે-જર અર્થ સાધી શકે-એવા રામવાળાં સાદસિંહનો આ અવનીમાં આભાવ નથી.

રોરખખરની તેજમરીમાં રમતો ખેલારી, મકાનો પર એકલુ વાર નાણાં ઉધરાવતો સરોડીઓ, ફેકોચોટથી ફેસનેખત મળુનો ખરો પતુટ, રાખતી સ્વકર પીરસણથી સમ-પ્રજ્ઞને ધિય રડી રત નિઃકર વધારતો મુલ્કદી અને મોરીપીછની સમસોરને લીખા બોહની આસિ કપારનો નીર ફક્ત એક જ અમોચાસ્તરી છત મેળવે છે. તે...તે...વ...ટ.

તેજેવટ નું આક્રમણ અચુકનો રડી, અનપમી પોકારવે છે. માનિક દમના દરખાવનો મિષાઈ વાર્ષિક દમદમર લાખની આવકવાળા નાણુવડીને તેજેવટને લીધે જ પાવડી ઉતરાવી શકે છે.

હ શીટ દસ ઈંચ ઉચા સમેઘર કાદમ, ધરજી બીખી મરીપમ-જે ફક્ત સાડા મળુ 'રીટ' ઉચી હોય છે, તેના આગળ નખી, 'મે તેગી મીંઆં' બની જાય છે. ઓરત જાનતો એ તેજેવટ.

'એક કનલ અને એક ખુન' કરનાર કોરવાણુ અને તખઆધારી રીખ, વામન સરૂપ મદાખી ત્યાજપીઠા આગળ નીચે મુઝે ઉભો છે, એ પગુ સગાનો તેજેવટ નજીરના માસિક દેહી રાજરી, જોને પાંચ પાંચ રાખી શકે એવા, એક મોરા અફમર આગળ 'સયામાએકુમ' બની જાય છે. 'હ-આપૂ-તેજેવટ.'

વાળમાં લીખ હોય, હાડીમાં જુ હોય, મોખા બચિચીનો અખાત હોય અને બમનથી જ રકા રકેનાં નેજાળા એડી સ્વકુને-મદનપતિ કહી-જા જોનન અને મિંકન સોખનાર-ફરરિહાઈ વિવચા, એ સપુગમના તેજેવટને વરા થાય છે. સાત સ્વન પેડી નેકર રાખનાર. 'સત્સેવના પટ્ટને અડીન બરી' જોતાના કાકર અમળ માકર સરૂપ અને છે, એ નૂન રોડો તેજેવટ જા.

સ્વકોમના લખસ્તેક લાયક વર ઉમેકારને અવમગી, ફક્ત સ્નેહવખની સોનેરી ભાજમાં ફસફ, 'લખે લખે કુંધાર' સરૂપ ધરજા જનાર સુધારામણિથીઓ તેજેવટની જ કાચી અને છે.

તેજેવટના હાથ અને નુખતલ ધણાં છે. નિવહુદીમાં તે મળ્યાંપે લો-

ભાગ — (૧) કાંપસાધના (૨) અંતુચ (૩) પ્રતિષ્ઠા જાળવરી (૪) અને અધસાખ.

અસાધ્ય:—(અ) અયોગ્યને અદ્ભુત માન (ખ) દંભ (ક) મિથ્યા ગૌરવ (ડ) અનાયાસ
(ધ) નુકસાન (ર) અત્યાચારી સંઘર્ષણ (ગ) કૃતમતા (હ) અને
વિવેકભ્રષ્ટપણું.

તો પણ તેનેવટ સર્વ સ્થાને સાર્વભૌમ સત્તા ભોગવે છે.

તેનેદ્રેય તેનેવટનો વધ કરવા તત્પર અને છે—જલકે સફળ પણ થાય છે, પણ
એ ઉપાસક બ્યક્તિ પુનઃ તેનેવટ પાસણા કરતાં નવે જન્મે પણ ચિરંજીવી રહે છે.

સિન્ધુ અને વાદળી

: મનહર :

નાથે છે સતત નિધિ તાંડવનૃત્યવહુરે,
પદાપાત કરતડ ધ્વનિ ઉઠે ધોર;
અસ્મિત મુખેથી સિન્ધુન ઉભરાય ને આ
હાઈ ગતિ પામવાને આજું કરે નોર.

તેડે તેને આભળેડી રજનીમાં અંદાગણી,
પ્રસારીને શોભ્ય નિજ જ્યોત્સ્નાકેરી ધાર;
ખેંચી રાખે ધરા નીચે દેહુ વિશાલ નિધિનો,
ઘેરાનાડે ઘોર યજ્ઞ હૈયાકેડે ગાય.

ઝીણી એક વાદળી તે સાંભળી દરજી ગાન,
ધુપીધુપી આવી ઉર નિધિના લપાય;
સારભિન્દુનિધિતણા ઉરનાં સ્વહૈયામહો
ઉપાડીને ગગનપ્રદેશમાં તણાય.

વાયુના વિશુદ્ધ સ્નાને, કોકિલામધુરગાને,
શશિરવિરંગપાને, ધોઈ જલ ઝેર,
દસવાદળી વિકેરે સિન્ધુઉર ઝીણાં પુલ
મંદમંદ બલનંતી સીતારીના સ્ફર.

મૂકતો ન નિધિ માઝા ગરજે ઘોર મુગો છતાં
ઝેર કર્ષે, અગી વર્ષે વાદળી નિત્ય તે ગણું.

નવસર:મ વિવેદી

એણે નથી જોયા સંસારના કુંઝર ઉઘાતો. એ નથી ફરી કાવલકુલે ઉભરાતાં વનકેવરનોમાં. ત્યાં ન્હોતી રમતીમંથાની ખીડી સૈરના કે પ્રેમનો ઉન્માદ. એની વાત મહેજ નિમિષ છે. એક દેશી ચન્દના ગામડામાં એ રહેતી. પામે ૧૪ સહેર હતું. રોજ લીલાંકમ ધાસની ચોમેર ફેલાતી ગાંડડી બાંધે એ લચકાતી ચાંચે છહેરમાં ચાલી આવતી ને પાછળ કામળી ઝાકોળા ખાતી. સાને એના ધાસનો મોહ હતો. આવતી કે ધાસ તરફ ૧૪ ચેચાઈ હતું. ગાંડડી બાંધતી એ કપડું હતો નિરામીતિરામી એ ચાલી જતી. એ નવપરિણીતા હતી અને કંઈક દેવાં એના ઉપરના સૌદર્યથી ધવાયાં હતાં. કંઈક ધાવત છાતર 'હાલ' ફરી મોટેથી નિસાસો મૂકતાં. પહેલાં તે એ આપ અપમાનથી લાલચેળ થઈ જતી. પતી તે એતું 'રોજનું' ચર્ચુ અને દમનીદમતી એ ચાલી જતી.

એમ તે આપા ૧૪ કરતું પરંતુ ગામમાં યોગ્ય ફેરફાર થયા. ધામળાનરની સામે ખાલી જેવી લાગતી દોરેલ વગર વગડી વદયા માંડી. ધામની ખાડીએ આપા ગોળી સંખ્યા થાય વધી અને બીડ થતી. કેટલાએ સાથ લાગતા શુભાનો જન્મ જન્મ હરજા થયા લાગ્યા. હરજી, હતા તે વધુ હરજી દયા. હરજી મનજ અહેજુ હોય અને જગન ઉપર આપ સ્વયં વધતું હોય તે એ હરક મુ ખોલે!

કિમો કપર રિંગા પડી ગયા. વધુ અને વધુ હરપો પલાયાં મયાં. ધવાયેલાઓના ધા વધુ અને વધુ ઊંડા થતા ચાપ્યા. ઇન્કબેગેરી આખો નગાથી વધુ લાલ જતી. મોલી એના શરીર માટેની બૂખ વધતી ૧૪ મહ. અને યોગ્યાતી એક મોડી સાંજે, કીચરમાં પત્ર માંડતી એ ઝાપી જતી હતી. ગામની ચોળીની છાપડી પટ્ટાડી એ આગળ વધી. ખેતરોમાં ધામ વામ વામ વધી ચાલ હતા. ઉપર ચપર બાઝી હતી. ઘેરાં વાદળો ઝડપભેર વધા જતાં હતાં. કુરુતમાં ચોમેર માદ્ર રાંદદી અને બીનાથ હતાં. રમકિડોળી સંખ્યાનો ચપડો પ્રમત્ર હા કેહાને કોઈ અજાજતરેહની રમન ચવાને તેને હતો. એના અંગોમાં યોગ્ય ફેરફાર થયા હતા. માંચે પેટમાં લઈ ફરતી એ બાગાની સારમ રમ્યા કરતી. શરીર મહેજ જાવતું હતું. આખી કાવળાં એક રમગીય શીકાસ આવી હતી. સંખ્યાના ધોળ મગમતમાં એ શીકાસ વધી. એનો ગોગ વાન વધુ ઊભાવે. એ વધુ ફપાતી લાગતી હતી. વાદળેથી ઉભરાતા આકાશ સામે ખીટ માંડી એ ચાલી જતી. સરકતી વાદળોએ એના અનેક નિચાર એના હરપાટ ઉપર લોટાયા, પવેટાયા ચાંચ જતા. "વર્ષ જરી અને વારો વરખીને કાવર આપા થઈ જશે. સુષિમાં સૈંદર્ભ ઉગશે. જુનું બાગકનો જન્મ આવીશ, જાવા જતીશ." એની કાવળામાં એનું અલિખતુ બાગક રમતું હતું. એણે એના કાળ તરફ એક મીઠું ચુંબન ચોડયુ. એના પત્ર ધીમા પડી ગયા, પેટમાં બાળક રહેજ ફરતું અને વધુ લાડીતી જતી. બૂખ મહેજ મગમતું અને માંચે અંજન ચંપાયાં. પરંતુ એ આક્રમિક ચપડી. એણે બીજા પમત્ર લામળા હતા. થાકુ ફરી એણે એને 'એને હરે ખાસકો પડ્યો. રાજા પ્રવેશનિંદુ ઝાપી મયાં.

“ આ તો મુઆ, હસનો અને કરડન વાડીઓ,” બેકની આંખો રોગ એને તોષ મટમટી ઉઠતી. “ અહિંઆં કયારી ? ”

એણે મતિ વધારી. પેલા બેકની મતિ પણ વધી.

“ અડી રૂડી,” હસનો બોલ્યો. પેલાઓએ એને પકડી પાડી હતી. “ આમ દોડે છે ક્યાં ? વરસ બહી યહ વાત તો કર્યો.”

“ જા, જા, તારે રહેને હાથે જા. મારે કાંઈ વાત નથી કરવી ” પણ પેલા બે મટે તેમ નહોતા.

“ તારે નથી કરવી પણ આમારે કરવી છે ના ” કંઠી એનો હાથ પકડ્યો. “ ફરી-મુઆ ” ફરી પેલીએ હાથ તરછોડી નાંખ્યો.

“ હવે બે પાંચ રૂડીઆ બેરે. હાલ કે બીજું કાંઈ ? જોડ રું તોશે ? ”

“ હવે વાત, મોટા આપવાયો ન તોશે હોય તે. મુઆ, વનર કે બૂલો પાડું ? ”

“ મે તારે બોલાવતે તારે બોલાવો હોય તેને, અહિં કાણુ તારો વાપ આવક વાનો છે ? ”

અને બન્ને જાણ એને પકડી બેનરમાં બેસી ગયા. પેલીએ એનેક જૂથો પાડી પરંતુ સાંભળવા નહોતું. વાપની તરૂપ નામે આવેલા શિકારો તરડવાટ વધુ નહિં હોય.

તાર પકડી કેટલાંએ દિસો રુપી રૂડી માંડી રહી. હસન અને કરડન ઉપર કેમ માલ્યો. પરંતુ આપણા જગતમાં પુરવાના અભાવે મત્ત સત્ત મરી જાય છે. અને બન્ને જાણ એમ જ છૂટી ગયા. વાણિયાએ વાણિયાગન સમાવતી અને મીંચાએ ટંગડી નમાવી. બન્ને જાણ અદરૂપ થઈ ગયા. રૂડીઓ પછી લોડીની ટમરો છુટતી લાલ આંખો લઈ કરેનો પરંતુ ખુન્નસ, લાલ આંખો રાખવાથી નથી સતોલાતું ! અન્યાય, અપમાન કે ચેરદખાન એ જરૂરી નથી બૂલાનાં. એ ડખેનો અનુભવ્યુટ વર્ષો પીયા પકડી પણ નથી સમજો.

કિસો પકડી રૂડી ફરીથી મારૂ થઈ. ફરી માટે લાતી આવી મઈ. શરીર પાડું ખીજતું મપું. પરંતુ પેલું મારૂત દારૂ ન આવ્યું. એની મરડાની લાંબી રોડમાં ખુમારી નરેણી રહી. એની આંખોમાં પદેલાં જેમ કાલનનાં લાટુરીઆં ન્હોનાં આવનાં. એ બે સરમ લાગતી. પરંતુ એ સરમ કોતી રાખે ? સરમ મનુષ્યની હોય. સરમ પુરુષની હોય. આ મનુષ્યો પરું દના. પુરુષો પુરુષલ વગરના દના. આવતી સરમ ? હર !

બધું એકે પડ્યું દરો મરડી દસતો અને કરડન ફરી મગમમાં આવ્યા દના. મોમાં દિવસ સરમ અને બીક રહી પરંતુ પકડી તો ફરી એમની છાતી બદલ નિકળી. દસનમીલા પદેલાં જેમ ફરીથી આંખો સદેજ ઝીલી રહી મટે વગ દના. કરડન વાણિયા ફરીથી લહેરમાં આવી ગયા. એ બન્ને ગમે તેમ માનવા હો, પરંતુ રૂડીઓ વર અને સસરો દાડ ન્હોતા બાપ. એ બધી સમાવ તેમ નરેણું. એમના છવનમાં તો મેર. બંબી મપું હતું. ઉપરથી બન્ને શાંત અને અગરમ રેખાવા. અંદર વાપરેર દિવો બમુકનો દનો. અને એ દિવસ એમને લામ સંપ્તો. મોટી સંખ્યા પકડી મારૂ દતી. આજનાં ઉંઠ એકરો મારૂ દનાં. પ્રકૃતિ હાંપ અને એકાંત દતી. બાપલોકો લાલમ ફરી યામવા પ્રકૃતિ મરેરમોટી પાડા દરના દના આંખો દિશામંત્રી બે બચીએ આવતી રેખા. પસે

આત્માનાં જ પ્રવચો બોલાઈ ગયું. “આપા આ તો હમતો અને કરદા.”

“શું કહ્યું ?” ત્યાં તો પેલા બે લયોલભ થઈ ગયા.

“કેમ શીડીઆઓ, ક્યાં ચાલ્યા ?” બાપદિકરો બનને વચ્ચે શબ્દી આશુભાશુ બોલા રહી ગયા. શીડીઆઓ અને ચાલુશના ફોલોલસ કોડી ગયા.

“આટલા મોડા વળી પાછા ક્યાં મોઝ કરવા જતા કાચો છો,” અને બે કુદાડીનાં પાનાંએ અધકારમાં ચમટી ઊઠ્યાં. બપોળે ચીંચીચીઓ શાંતિ ચીંચી બહાર નિકળી ગઈ. બે સમ થડ દહને નીચે પડ્યાં. બીજો દિવસે તેમના શરીર પીંખાઈ ગમેથી દાંતનમાં મળી આવ્યાં. ખુનીઓની તપાસ ચાલી અને આ બે પડ્યાં. કેસ ચાલ્યો. ખુનીઓ નામકર ગયા. એમનાં મનથી એ ખુન નહોતું. અધિકારીની લાગ લુટેનાસએને, પેટમાં રહેલ બાળકના ખુનીએને બે પુરાવાના અભાવે છોડી મૂકવામાં આવે તો પછી એવાએને સળ કંદામાં કમું બોલું નહોતું. અને પુરતી જુગાનીના અભાવે બેઠેને સાત સાત વર્ષ સખત મજુરી સપેની નેસતી સળ થઈ. અપીલ મોવારી પણ રદ ગઈ. એમના દાસો પર ખાજખાજ કરતી બેઠીઓ જગઈ ગઈ. ન્યાય તે ન્યાય !...

પછી તો રૂડીના મુખને સર્વ અસ્ત પાડ્યો. લાચી વખત માથે દાખ દઈ એ બેસી રહેતી. એકથી એકથી રૂડી. પરંતુ દાંધ બેતાર નહોતું. જા. પણ એ જ ચકાવતી. એ મજુરીએ જાતી. આખા દિવસના સળન થમ પછી પણ મહામુખીયને પેટ પૂરું મળતું. તેમાં જ કેટલા સરખાન દણુપ તેજ પ્રસંગે આવે. કેટલીએ ગાળા સાળાળી પડે. અનેક મરકરીઓ સળન કરતી પડે. નિર્જાજ તોડાતો ચવારી લેવાં પડે. સીની મોદાપ દટિ તમે ઉભા રહી કામ કરતું પડે. આ જતું સળન ક્યાં જતું મુખ તો નહોતું પરંતુ ખાવાને જ સાંતિ પડે તેવા દિવસે મનુષ્ય ક્યાં મુખી સળન ક્યાં જતો ? પછી તો જતો બે લાગળી વિના ચરીરને મોંપવાં એ શીખી, અને કામ એજ જ જવન પૂર થઈ ગયું હોત એ એક દિવસ ત્યાંની જેતી પેટલી લઈ એણે મુખની દિક્કિ કપારી ન હોત તો...

એ મુખમાં આવી કાલ નામની એક જગાળાની ખાધેથી બાહ સાથે એની કેખરેખ નીચે એણે શરઆત કરી. પડેલાં પડેલાં એ જતો શરખાતી.

“અરો દો, શરપરાણી આપ શરખાતી ક્યાં મુખી ફરતી ? શરખાત તો એમને ઘેર પણ હોય. અદિઆ બપોં આવે છે એમની જમની ખોતરતિ સતોળાયા. એમને જરા નફરત નેહએ. ધોડાં નામનાખડાં નેહએ. જુરસો નેહએ. આમ ન આવે.” સળ દહીને કહેતી, ‘શરપરાણી પણ હમી પડતી. રૂડીમાંથી એતું નામ શરપરાણી બની મધું હતું. આમ પછી તો એવામાં નફરતજ આવતી ગઈ. જે પેલા આવે તે તરત જ ‘સ્વાની-સય’ કે ‘લ્લામણ’ જાડી જતું. લામળી, રેમ, પડતા, આદંત એતું કમું એવા જવનમાં રહ્યું નહોતું. ક્યાંતી રહે ? એને ખરે કેણુ જા. બાળનાર હતું ? જે સાથે જ એને ચાડી રાત એ તે આવવા પડેલાં જ નામ પામ્યું. આકાલ દના તે ન્યાયતો મોમ થયા. મોનરૂપી તીરસાળતી, સંપૂર્ણ અપમાળતી, મનુષ્ય તરીકે નહિ પરંતુ પુરોગાત્ર નક પડ્યાં કામ અને પાસપાસ સતોળાજા સાંપત તરીકે જ મળ્યા પી. એ હાલ ક્યાંતી સાથે ? અને સાથ તો પણ હોતે બપોળે ? એની કોને પડી હતી ? એટલે તો રૂડ બની અમ્મ એર થઈ.

પહેલાં તો એ સાથે જ સુંદર હતી. સરખાત હતી ત્યારે તો મોંઘા ગણાતા લતામાં એ રહેતી. એને આરંઘે મોટામોટા આરસાઓ લટકતા, રંગરંગના માલીયાઓ પથરાતા. એક મોટો છત્રપત્રંગ હતો. ઉપર મશરૂની તળાઈઓની ખીજવટ હતી. આંદર સોસો રૂપીયાની ખાટલીઓમાંથી ટોળી નાંખેલા અતરની સુવાસ મગમગતી. મગજ ધુમરાઈને તર થઈ જતું. એના મુખ ઉપર રેશમી રૂમાલ ફરક્યા કરતો. ધુધરીવાળી બંગડીઓ - ધીમી ધીમી અમકયા કરતી. એ મોહકી ગણાતી અને મહુ એને 'રાણી' કહી સંબોધતા. ત્યારે એનું શરીર ભરેલું હતું. ગોળ ઉપસેલા ગાંઘે હતા. સુંદર ચમકતી આમડી હતી. ભારે નિર્ભય અને સ્નેહ આગળ નમી પડતું શરીર. ભવભક્ષા ઝૂકી જતા. એ ખારીએ બેસતી. ખારી વચ્ચે લટકાવેલા ચક્રચક્ર કરના પીનજના પાંજરામાં પોષ્ટ કંઈ કંઈ મોક્ષતો અને એ હસ્યા કરતી. હજી એ નવી નવી હતી અને અનેક શેડીઆઓના દસામે લટક સલામ ભરતા. એનો બાવ બહુ ભારી ગણાતો પરંતુ મળતી મોજ આમળ પૈસા 'કુછ ખીસાતમાં નહિ' ગણાતા અનેક હતા. પૈસા પાણી જેમ આતી મળતા પરંતુ આવતા એથી બમણા વેગે ક્યાંય વહી જતા. આ નવા જમનથી એ સાત અઝળચી હતી. અને આટલી આવક છતાં યે ખીજા દિવસની મુશ્કેલ તો ઉભી જ રહેતી.

થોડાક મહિનાઓ ગયા અને એના રૂપ ઉપર ઝાંખ આવી. મોંઘા લતો છોડી એ સાધારણ જંગ્યા રાખી બેઠી. સાંજ પડતી અને એ શય્યગાર સજતી. એ પૈસાનાં લાવેલ કોપરેસમાંથી થોડુંક માથે ધાતતી. પડીઆં લઈ વાળ ઝાળતી. મોટે હક્કા પાવડરના થેપડા દરતી. સ્નેહ ખાડા પડી ગયેલા ગાંઘેમાં પાનના ડુઆ ભરતી. અધઘાટ દીવાઓ સળગતા અને એનું ઝાંખું પડી ગયેલું શરીર અમી ઉઠતું. પોનાનું ફરિમ સાંદર્ય વેચવા આમ એ લાચ દેકવી ખારીએ ઝૂકી રહેતી. રાત સ્નેહ ખડતી અને અનેક ઉઠકોઓની આવન-જાવન શરૂ થતી. દિવસના ઉજાડ જેવો રસ્તો રોજ રાતે ખડખડી ઉઠતો. બુધવાન કે જુદા, રૂપવાન કે કુરૂપ, સૌને મા? એનું એ જ નિર્જન્ય હાસ્ય હતું. એ જ માર્કેટથી લાગતી વિકરાળ આંખો હતી. પરંતુ વિકળ બોલા પરવશ આત્માઓ માટે એ સર કંઈ હતું. એ ઝાળખતી માત્ર એક જ વસ્તુ. એ જોતી માત્ર એક જ સ્ત્રી. પુરુષોની ગતિ પિશાચત્તિ અને ખણખણાટ કરત કલ્પાર. પ્રભુને ધેર જેમ રંકરાનો ફેર નથી તેમ એને ત્યાં યે ફેર સરખાં હતાં.

વેશ્યાઓનું યાવન તુલાદર્શિદુ નેતુ છે. સ્નેહ ચમકે ને પછી માટીમાં સરી જાય. એમનો, અગર છત્રનગારો સાથી અઝળચ્યો છે. એમનાં અમર દુઃખો સામે સૌએ આંખ મીંચી છે. અને એના જોગનનું જોશ સમી ગયું. એના યાવનો કાલ ઉતરી ગયો. એના દુઃખની પરંપરા શરૂ થઈ. અને એ દહળી...આજ તો એ એક અધારી કોટડીમાં પુરાણી છે. એક જ હારમાં આવી અનેક કોટડીઓ છે. દરેક કોટડીને જાળી છે. દરેક જાળીમાંથી એક અથવા તો એકથી વધુ માથાં ડોળીયાં કરે છે. દરેક માથું રોજના અનેક આઢકોને 'આઓહ' કહી સહારે છે. હવે તો એ અધઃપતનને છેલ્લે તળીએ હતી. એનામાં મનુષ્યત્વ રહ્યું નહોતું. મનુષ્યતાની ઝાંખી નેતુ કંઈક એના પોષ્ટને જોતાં અનુભવતું. રાત્રે એને એ પિંજરામાં પૂરતી અને દિવસે ખાલી જેવા લાગતા રસ્તા ઉપર એનું પૈશાચિક હાસ્ય હસતી, એને પોતાની રકબ ઉપર બેસાડી ફરતી. પોતાના ત્રિય શુકરાજ તરફ ક્યારેક એ તાડીને

નેહ રહેતી. સ્નેહનું એક કિરણ ક્યાંકથી આવી એની આંખોમાં સહેજ ચમકતું ને ચાલી જતું. પોપટ પણ હેંચીવાર હતો. શાહીને કોઈ પણ ધરાક આરે કે 'આઓ' કહી સહારતો. ક્યારેક 'સ્વામીનાથ' 'બહાણ' પણ બોલતો. અને ચીડમાં હોય તો આશ્વીય મળે મોઢનાં એ શરમાલો નહિ.

૨૩મી 'શાહી'માંથી ઉતરતી ઉતરતી ખાલી વેસ્થા બની રહી છે, એની કમાણી ઉપર જીવનો એનો દક્ષાત્ર પણ નાથી મથે છે. રત્ન પડી મઈ છે. પાકડના ભેપડા ફરી એ ભાળીએ બેડી છે. શરીરમાંથી જીવન એસસી મથું છે. રસ ડોડી મથે છે. એક જાનની તીવ્ર ધૂણ અને નિરસારે એનું સ્થાન લીધું છે. એક પ્રુષ્ઠામાં મેસના થેપડા ભાડડનો પાસવેટનો કપ્પો સળગી રહેા છે. મોનરફ પાખીલદય જેવા પડાપાઓ ફૂટે છે. પહેલા જેવો હવે વીજળીના દીવાઓથી સક્રમણ થનો એનો આવાસ નથી. આ તો છે અધારો ઘેર એના અંતર જેવો, એના જીવન જેવો, અને માથે હાથ મૂકી એ બેડી છે. શરીર અને આત્મા, બન્ને સાર નીચોવઈ મથાં છે. એ જીવે છે પરંતુ ક્યા જેડી, દીણાચેડી. કપાળે કંચલીએ પડી મઈ છે. એનું મુઘ્ઘ જેવું શરીર માહકને જેઈ પાછુ જીવતું ધાય છે, એની જમરો વીજળીની ગતિથી હલાવી એ ધરાકને મોલાવી રહી છે. એક ધરાક પાને આરે છે.

તે નેહ તેજે રિખત આશુવા પ્રથમ ફરો. પરંતુ પેથો તેના નિસલ્ત અને નિમ્નેશ દેદને તુલકાડી આગળ ચાલી મથે. અને મેશર મથે બાડી એ મોટી દસી પડી. પાંચમાં પૂરાવથો પોપટ પાંખો ફરતી ચીંચીવારી પડી હાથે.

અને આનુ બંધુ તો પાંખીએ વાર થતુ. પરતુ દમળાં દમળાં એ જરા જુદી ભાગતી હતી. એની આંખો કંઈક બીજુ જ જેની. ઘોણા કિન્નો પહેલાં પોનાના જેડી જ એક ખનિવાને એજો મરતી જેડ દતી. કેટલી બધકર અને અચક્ર પાના । ત્યારથી એ ફેંપી હતી. હજ એ કંપ શર્યો નહોતો. ત્યારથી એને પોનાની જાનબથેન ફરં ફરં થતી હતી. રત્ન પડાને હજ સમય હતો છનં પે પો જતા દેદને જરા હીકાક કરવા એ હતી થવા મઈ. પરંતુ ન હાથું. મારોમાં અસભ વેદના મતી હતી. આંખો આગળ બધું મોળ મોળ ફરતું હતું. ગળું સુકાતુ હતું. પાળી માટે એજો જુમ પાડી પરતુ આપે તેવું કોઈ નહોતું. એ પડી રહી. આંખોમાં ગાંડપજુ દેખાતું હતું.

"આ તમારું જમન ! આ તમારી નીને !" એ હમે છે. "ફત આ મુંમઈ શરેરમાં જ અને.....હજાર જાણીએ ને સર્ગીશિક્ષ લઈ બેડી છાંએ. એ સીવાયની કેટલી પે બીજુ તો જુદી. તમાગ ધરનાં જ તમે કેટલો અભિચાર, કેટલો અનાચાર કરવા હશે એનો હીસાજ તો નીકળે એજ નથી." ફરીથી એ હસે છે. એ હાથ કરેાં હાથના છેલ્લે તળાંએથી આવના ફત જેવું થમારે લાગે છે. "આવડાએ ! નામદો ! જેને પાષ ગળો છે તે ફરો છે. ફરીને સંતાડવા પ્રતન ફરો છે । અને તમારી સ્ત્રીએ ! તમને પુરોગને માથ ફરે છે કેમ ! પરંતુ એમને કહેલે કે એ તમારી ઉદારતા (ી)એ અમારી આ દયા ફરી છે. આ પ્રત્ત ! મરે ફું સાનખ નરકમાં જાકે, અસભ ચાતનાએ મોમનું પરતુ આ જમન તો જાણું શેગીજી થઈ મરી જાય, જુમ રીમાય એવું ફરતો. આ

બધા બદમાશો છે. અમે શરીર વેચ્યાં છે, એમણે આત્મા. અમને આ પાપના નરકકુંડમાં ધુલેલનાર, અમારાં રૂધિરમાંસને સડવનાર, અમારા આત્માને અધોગતિએ પહોંચાડનાર આ સી છે. અમારાં પાપ ખુલ્લાં પડ્યાં છે એમના દંકાયેલાં છે. દાંબિઠા ! નામદો ! બાયલાઓ !” એ ફરીથી એક બપોર અટહાસ્ય કરે છે.

“આ જનન ? આ નીતિ ?” એ જુરસમાં ઉભી યદ ગઇ. કુટેલી માટલીમાંથી પાણી પીધું. બહાર જોયું તો રાત પડી ગઇ હતી, એ એમ ને એમ જાણીએ જઇ બેઠી. પરંતુ રાત જોમ આજ એવું ધ્યાન ધરાવે તરફ બહુ નહોતું. ત્યાં કોઇએ જાણી કોડી. અને ટેવ મુજબ એણે કહ્યું.

“એ રૂપીઆ પડશે.”

“જાણે એ રૂપીઆ લેજે પણ આ જાણી તો ખોલ.”

જાણી ખોલી એ વચ્ચે ઉભી રહી. પહેલા પેસા લઇ પેસાને અંદર લીધા.

“રૂડી.” પોતાનું નામ બોલાવું સાંભળી એ ચમકી.

એનું સ્ત્રીય ફક્ત પોતાનું નામ સાંભળનાં જાણી ઉઠ્યું. જુગજુગ પહેલાંનો સાદ જાણે આજે એણે સાંભળ્યો. ફાટે રોળે એ આવનારને જોઇ રહી. પોતાના સસરાને જોળખ્યો.

“રૂડી, ચાક્ર તને લેવા આવ્યો છું.”

“મને ! ક્યાં ?”

“હા, તને અને આપણે ગામ, મારો દીકરો મરણપથારીએ તારું નામ દેતો જળખાં મારે છે.”

એ માથે હાથ દઇ બેસી ગઇ. જાણીએ બેસી બે રૂપીઆ માંગવા કરતાં આ વધું વિકટ લાગ્યું.

“ઓ પ્રભુ ! પણ હવે મારાથી કેમ અપાય ? આ કરતાં તો મરી ગઇ હોય તો સારું હતું. પરંતુ તમે છુટ્યા ક્યારે ?”

“રૂડી, હમણાં તો તું ચાક્ર. એ બધી વાત પડી. તું તારે જરાયે સંકાચ ન રાખતી. હ તો બધું એની મેજે સુધરી જશે. એ બધું જાણે છે પણ તારા વગર એનાથી છપાય તેમ નથી, આમાં કંઈ તારો વાંક થોડો જ છે ?

“એની તમીવન કેમ છે ? તમે અદિઆં આવ્યા શી રીતે ?”

“રાજ પોતાનાં પાપ ભોગવતી ત્યાં જ છે અને બધી વાત એણે જ કરી. ચાક્ર તેવાર સહ જા. આ રોળે જ અદિથી નીકળી જતું છે.”

“પરંતુ લોક ક્યાં કહેશે ? તમારાથી ઉઠે મોટે ફરારો નહિ હાં ?”

“જે સવાનું હશે તે યશે. પહેલાં તું અદિથી તો ચાલ.”

“અને જુગાને છેડે આંધુ જાણી એ સસરાને પગે પડી.

થોડી વાર પડી ફરીથી એ ઝોરડીની જાણી ખખડી પરંતુ કોઇ જવાબ આપનાર નહોતું. ઝોરડા વચ્ચે કુટેલી માટલીના દુકડા પડ્યા હતા અને પાણીની ધાર જાણીના ખાંચમાંથી ધીમેધીમે વહી જતી હતી.

બેકારીની મીમાંસા

ડુંગરની સપાટ

—ભૂમિકા—

યુરોપ અને અમેરિકા ખાતે સાકાર્યાર કરેલા બેકારો હોવાની ગણતરી ત્રણેર વર્ષ છે. ત્યાં વંચવાનો યુગ છે. છેલ્લા એકસાંદ વર્ષો થયાં ઉદ્યોગવાદ પોતાના બાણ વંચવાદ સાથે એ દેશોમાં ચાલ્યાં નાંખી પડ્યો છે. એક જ ન પ્રાંત્યો માણસો જેટલું કામ કરી શકે છે. જરૂરિયાએ મેનનવંતા મનુષ્યોને બેકાર બનાવ્યાં છે. અનેક જગતી ઉપયોગી અને ખીન-ઉપયોગી વસ્તુઓ વંચેલી મદદથી એક સામગ્રી મોટી રાખ્યામાં બનાવી પોતાના તાપાના પરદીન દેશોને વેચી પોતાના અર્થાંગ ઇત્તને ટકાવી સમજુ એ મહાદાખ્યેલી લુટણિયા નીલે છે. મોટી જગતની દિવાલો પરત્વેના આપ સામે ઉભી કરી, ચલણ અને હુડિયામણનાં દાવપેચ બેટી, સો દો મોટા જાણી બેગો કરી, સમદસંખ્યામાં માપની પેટલ કરી પોતાના રાજ્યની રીપરો, બેકો અને વેપારો તીડી મદદ આપી મહાદાખ્યેએ જમનના બિન્નબિન્ન અગ્રમ વિખાનો પાડી નાંખ્યા છે. સકુ પોતપોતાના વિમોગોના શૈવંજના દાવપેચ રમે છે.

આવી સ્વાર્થી નીલેથી વાણિજ્યનુ પ્રમાણ ધરીને માત્ર ૩૫ ટકા જ રહ્યું છે. લોકોમાં ખુબ બેકારી પ્રવર્તી છે તેને નિવારણને સામુદાયિક પ્રયત્નો કર્યા બાદ સકુ દેશો બંધિનગત પ્રયત્નો કરે છે. અમેરિકા સદૃષી ધનવાન દેશ છે સને ૧૯૨૪ માં ત્યાંની બાર ક્રેડિટ પ્રમખમાંથી દરેકની સરેરાશ વાર્ષિક પેદાશ ૨૬૦૦ ડોલર હતી. ત્યાં દરેક વલુ અથુએ એક માણસ પામે મોટર અને રેડીઓ હોવાની ગણતરી હતી. તે દેશમાં દોહ કરેલ બેકારો સરકારો ગણતરી મુજબ થયા છે. એ બેકારોને નિભાવવા ત્યાંની સરકારે દર અમજ દોલર વાપરી જાંતો પોતપોતા કરી છે. ઉદ્યોગો અને બેટીમાં કામ કરવાના દર અદ-વાડીવામાં, માત્ર આડીસ કલાક કરી લાખો વર્કસ-યાં મનુરોને કામ આપવામાં આવ્યું છે. નર્ત મહત્તો, નર્ત મિન્ડીજો, નવા રત્નપ્ર્યો, રિધુનનાં કારખાનાં, આખોચીઆં, કપર અને ખારી જાંતોને સુધારવાના મોટે પારે અખતર, નજા ઉદ્યોગોને સીધી સરકારી મદદો, પ્રેરણ સિકકાના બારમાં અકુદતી ઘટ્ટો, ઉદ્યોગમાં જાત માણસોને પુર પચારે ચોટું કામ કરવાના અખનરાઓ, જાંતો સરકારી ખાતની તેળીઓથી અમેરિકાની સરકાર બેકારી નિવારણનાં પ્રયત્નો કરે છે.

અમેને દિંદ વચેરે પાલન દેશને મુરતી ખુબ ધનવાન થયા હતા. છતાં વંચયુગ અને અવિશ્વાસથી ત્યાં પલુ બારે બેકારી ફેલાઈ છે. સને ૧૯૩૩માં ત્રીસ લાખ બેકારોને ત્યાંની સરકાર અદાકિક બધ્યાં આપી નીખાવતી હતી. ત્યાર પછી પીસ-લાખ નર્ત ધરી, હાજો માણસોના નવા રત્ના, એરોલેદ બાજવનાં જાંતી મરખાનાં, લકરી સામાન બનાવવાની ફેક્ટરીઓ, જમનની પોતાના ઉદ્યોગોનું રણજ એ ઉપાયોથી દર લાખ

મનુષ્યોની બેકારી ઠાળી રાકાઈ છે. હવે અદ્યત્ત લાખ બેકારો રાજ્ય તરફથી વિમાની યોજનાનો લાભ લઈ ત્યાં ભણે છે. રાજ્ય પોતાની પેદાશનો મોટા ભાગ લશ્કરી ખર્ચ અને બેકારો નીભાવવા પાછળ વાપરે છે. લગાઈના કુલ ખર્ચાં જેટલી મોટી રકમ બિટન પાંચ વરસમાં બેકારો પાછળ વાપરી ચૂકયું છે.

જર્મનીમાં પણ ત્રીસ લાખ ઉપર બેકારો છે. હેર હીટલર મક્ત હાથીની પેઢે કોઈની પણ દરકાર કર્યા વગર મોટી લશ્કરી તૈયારીઓ કરી યુવકોને કામ આપી રહ્યા છે. ફ્રાંસમાં પણ તેમ જ છે. ત્યાંની નવી સમાજવાદી સરકાર દેશના ઉદ્યોગોને સરકારી માલિકીના બનાવી બેકારીનો તોડ કાઢવા ઇચ્છે છે. ઇટલીએ પોતાની પ્રજાની બેકારી મટાડવા માટે યુવકોનું સૈન્ય ઉભું કરી એવીરોનીયા છુટું. એ મોટા દેશનાં સાધનો વિકાસારી એને બેકારી દૂર કરી છે, યુરોપના લગભગ અધા દેશોમાં ભારે બેકારી છે. દરેક દેશની સરકાર પોતાના પ્રદેશો આડી મોટી જકાતી વાડો ઉભી કરી, ઉદ્યોગો વધારીને બેકારીનું નિવારણ કરી રહી છે. પ્રજા ઉપર તે માટે ભારી કરો અને જકોનો નંખાઈ છે. આ સર્વેનું ભવિષ્યનું પરિણામ ભયંકર છે.

માત્ર જગતમાં એક જ દેશ બેકારીથી મુક્ત છે. સત્તર કરોડની પ્રજા ધરાવતું રશિયન સામ્રાજ્ય પોતાનાં દરેક સ્તંભરૂપને કામ, પગાર, સ્વચ્છ ધરો, શીંગો, મોટકા, કેળવણીનાં સાધનો, જ્ઞાનનાં સાધનો, સંસ્કૃતિ વધારવાનાં સાધનો, અંગરક્ષકોનાં સાધનો, સ્ત્રીઓની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા અને દરેક અધિકારમાં છૂટથી પ્રવેશી બાળકોના ઉછેર અને શિક્ષણ એ સર્વે સામુદાયિક રીતે પુરાં પાડી રાક્યું છે. ત્યાં બીજા નથી, દાન ભેનાર નથી, ગરીબ નથી, ધનવાન નથી, જૂખ્યો નથી, દરેકને જોગવાઈ, વસ્ત્રો, ધરો, શિક્ષણ, અને આરોગ્ય મેળવવાનાં સાધનો સમ ભાવે મળી રહે છે.

હિન્દો સવાક તદ્દન જુદો છે. એ દેશ પરધીન છે બહુ ગરીબ છે, રોગી અને અજ્ઞાન છે. એની પાંચીસ કરોડની (હજારોં ચાલીસ કરોડની) પ્રજા પરતંત્ર, દુખી અને દીન છે. એની પ્રજાની વ્યક્તિ દીક સદાસરી વાર્ષિક આવક માત્ર પચાસ રૂપિયા જેટલી જ છે એની પ્રજાની મોટી સંખ્યાને એ ટંક ખાવાનું પણ મળતું નથી. ગરીબાઈ પોતાના ચારે હાથ એ પ્રજા ઉપર ફેલાવી રહી છે. એ દેશની પ્રજામાં માત્ર આઠ ટકા લાખી વાંગી જાણે છે. સ્ત્રીઓમાં તો ત્રણ ટકા માત્ર અક્ષરજ્ઞાનવાળાં છે. કોમેરા, ઇન્ડસ્ટ્રીએન્સ, ખેત, મેકેરીયા, હુકમર્મ વગેરે અનેક ભયંકર રોગો દર વરસે લાખો મનુષ્યોનું બલિદાન લે છે. જે દેશમાં બાળવિવાહને ધાર્મિક રૂઢિ તરીકે સ્વીકારે છે, જે પ્રદેશમાં એક વરસની ઉમરની લાખો બાળવિધવાઓ આંધુઓ જેરે છે, જે દેશમાં દર વરસે એ લાખ સુવાં વડીઓનાં પ્રસવ વખતે મરણો થાય છે, જે દેશની પ્રજાની સરેરાશ આયુષ્યદોરી માત્ર પંચીસ વરસની છે, (બંગાળની બીજી પ્રજાઓથી માત્ર અધી), જે દેશમાં હમરે અઠીસોથી ચારસો જેટલું મોટું બાળમરણપ્રમાણ આવે છે, (બીજા દેશમાં ૮૦ થી ૧૨૫), જે દેશની પ્રજાને પોતાના દેશમાં પણ તાબેદારીયો રહેવું પડે છે, જે દેશની પ્રજાને પરદેશોમાં આવતાં અટકાવવાના અનેક પ્રયત્નો ગોઠવાયા છે, તે આપણા હિંદમાં બેકારીનો હાડ ભારે મોટા પ્રમાણમાં ભયંકર રોગો લઈ રહ્યા છે.

અનુભવ

હિંદીશાકાશાઓનો અનુભવ
એ જ સૂચવે છે કે ચૈવનકાળનો
ધનસંચય એ વૃદ્ધાવસ્થાની
સાચી સહાય છે.

હૈયાનીના વીમાદ્વારા કરેલ
ખરાત વક્રપણમાં મુખ પ્રાપ્તિનું
સાધન બને છે.

હૈયાતીનો વીમા એ --
"હિંદુસ્થાન"ની એક નિ-
શિષ્ટતા જ છે.

નિશિષ્ટ

બોનસ

હૈયાતીના વીમા ઉપર
દર હજારે દર વરસે રૂ. ૨૩



હિંદુસ્થાન

કા--ઓપરેટીવ

ઈન્શુરન્સ સોસાઈટી લી.

હાઈવી રોડ, મુંબઈ.

હિંદુસ્થાનની અમરણ્ય જીવનની નિમારણ

આપણા દેશમાં રામમહારામજી, જમીનદારો, ધર્મશુરજી, વેપારીજી અને અમલદારો સુખી અને સાધનવાળો વર્ગ ગણાય છે. તેમાં રામમહારામજીની ફનાગીરી, ઉગ્રઉપણ, વિશ્વાસ અને વિશ્વાસનની યાત્રાઓમાં ઘટકો નથી. એટલે એ નાના વર્ગમાં બેકારી જેવી સફાઈ સ્પર્શ કરી શકતી નથી. ખીલે વર્ગ જમીનદારોનો છે. એ વર્ગની મુખ્ય આવક જમીનદારી છે. હમણાં છેલ્લાં પાંચ વરસો થયાં જમીનની પેદાશ અનાજ, કપાસ, શણ વગેરેની કિંમત આદ્ય દેશ આના નેટલી ધરી ગઈ છે. એટલે જેટલોથી જમીનદારોના કરો ચૂકવી શકતા નથી. નાના જમીનદારો સરકારી મહેસુલી ભરણું ભરી શકતા નથી. આથી એમની ગીલકતો એ લીલામમાં વેચતા થયા છે. એટલે નાના જમીનદારોની હાલત સારી નથી. બાકી મોટા જમીનદારો મોજશોખ ભોગવે છે ખરા. એમના મહેસો કે એટલેની ખામતમાં વિધન પડ્યાં નથી.

ધર્મશુરજીનો વર્ગ અમનઅમન ઉગ્ર છે. જમાનાના ચોગે પુરુષોમાં થકાનો અંશ ઓછો થયો છે પરંતુ ધર્મશુરના દેખાવને ટકાવનાર સ્ત્રીવર્ગમાં હજી વ્યથિત અત્યારી નથી. એટલે એ વર્ગ અંધશ્રદ્ધાની બાદી ઉપર બેસી થયેલા મોજ ભોગવે છે.

વેપારીજીમાં બે વર્ગ છે. એક ઉદ્યોગવાદી અને ખીલે વેપારી. તેમાં ઉદ્યોગોમાં કેટલાકની હાલત સારી છે અને કેટલાકની દેશી છે. જે ઉદ્યોગોને સરકારે રક્ષણનકાતથી ટેકા આપ્યો છે તેમની હાલત સારી છે. ખાંડની પરદેશથી થતી આયાત ઉપર દર હંફવેટ ૩. ૯) નકાન નંખાઈ છે, તેને લીધે ખાંડનાં દોરસો કારખાનાં ચાલુ થઈ તેમાં પચીસ કરોડની મુડી રોકાઈ છે. પચીસ હજાર મજુરો અને પચીસ હજાર મેટુનો આથી કામ મળ્યું છે. તેની જ રીતે લોહ તથા પોલાદના ઉદ્યોગોને રક્ષણ મળવાથી, મેસર્સ તાનાનું ત્રીસ કરોડનું જમીનદારનું લોહનું કારખાનું પગભર થયું છે. દીવાસળીને રક્ષણ મળવાથી એ ઉદ્યોગ કીક ચાલે છે, પરંતુ મોટાં કારખાનાંઓમાં સીકીશ કંપનીનું દિન છે, એથી એ કારખાનાં પરદેશી સ્પર્ધાવાળાં ગણાય છે.

ખીલું તરફ મોટા કામડો ઉદ્યોગ, જે ઉપર મુંગંડો મજુરજાતી નબે છે, તે ઉદ્યોગ દેશી હાલતમાં છે. કાપડની મીલોવાળા નફો કરતા નથી. અધુરોમાં પૂરું સરકારે લેકેશાયરને ખાસ લાભ આપવા માંડ્યો છે. હમણાં પણ પાંચ ટકા નકાન ધરાવી આપી છે. આ ઉદ્યોગ સ્ત્રા પાયા ઉપર નથી. શણની મીલોમાં કુસંપ ચરાઈ કામના કલાકો વધાર્યાં છે. એટલે હેરીઅન અને કાથજાના ભાવો જાડુ ધરી ગયા છે. એટલે મુરોંગીઓની પ્રાધાન્યતાવાળો એ ઉદ્યોગ પણ મંદી ભોગવે છે. કાલસાની મોટી ખાણો પણ ભારે મંદીમાં સંકે છે. નફો કરતી નથી. ચોખ્ખાની મીલોનો ઉદ્યોગ પણ મંદી ભોગવે છે. એ રીતે ઉદ્યોગોમાં સરવાળે ખડુ લાભ નથી.

વેપારી વર્ગ પણ ગરીબ થતો જાય છે. છેલ્લાં ચાર વરસો થયાં નાદારીમાં મોટા પ્રમાણમાં જાય છે. દિલ્લો વેપાર એક રૂપિયામાંથી માત્ર પાંચ જ આની રહે છે. સહુ ચીત્તેના ભાવો બેસી ગયા છે. જગતના ખીલ. પરાકો હવે ગામ ઓછો લે છે. બિટીસ સરકારે ઓટાવા કરારથી દિલ્લો ખીલ દેશ સાથે વેપારી સંબંધ મોટો બનાવી દીધો છે. વેપારમાં વેપારીઓને નફો રહેતો નથી. દેશમોકસ ઓરીસમાંના આંકડાઓથી

જાણ્ય છે કે વેપારીઓને મોટો ભાગ નહીં કરના નથી. આથી કુદરતી રીતે પોતાનું કામકાજ સહેલે છે. મહેતાજીઓ અને માણસોને રમ આપે છે, ધણી થાકેલા વેપારીઓ સહુનો આશ્રય લે છે ત્યાં અન્નિમાં પડગીઆ રહેે નાશ પામે છે.

મેટો અમલદારમાં ખરેખર સુખી છે, એમના પગારમાં કાપ નથી, એમના માનવરત્ના પૂરા છે. પેન્સનની સગવડો પણ સારી છે. એ વર્ગ આખા દિલમાં સૌથી સુખી ગણાય. નાનો અમલદાર વર્ગ ઓછી પેદાશને લીધે તોડશે સુખી નથી, પરંતુ બધાં સુખી તેમની નોકરી ચાલુ છે ત્યાં સુધી તેઓને તકનીક નથી. એ વર્ગમાં લાંચરચનની પેદાશ પણ રહે છે.

હવે આન્ધ્રો મધ્યમ વર્ગ, સારા આમદદાર કુટુંબના માણસોને સંગ્રહિત રીત-રીવાજોની શુભામીમાં ખર્ચ કરશે પડે છે. હાકતોની કેળવણી પાઠ્ય ખર્ચનું પડે છે, એઓને મેટો ભાગ દુકાનગરો અને નોકરીઓને બંનેથી છે. દુકાનદારીમાં આ મદીના બારે અવધરમાં સખ દરિદ્રાઇ છે, એટલે તેમાંથી ચુમ્મશન નેટનું પેદા કરતાં પણ કુદરતી નહે છે. નોકરીઓના વર્ગના પગારો ખુબ ઘટ્યા છે, મહેતાજીઓની પામેથી પૂરું કાપ લઇ તેમને દુકાં પગારો આપણની વાત અમલમાં ઘણા પ્રમાણમાં આવી ગઇ છે. અંગ્રેજ ઓફિસોએ મદીને લીધે પોતાના કાજાં વર્ગને મોટા પ્રમાણમાં રમ આપી છે. દેશી વેપારીઓએ પણ ઓછા વેપારને લીધે મોટી સખ્યાને ખર બેસતા ક્યાં છે. રેલ્વેઓએ ખરમ ઘટાડ્યા આખન ઓછા પગારવાળાઓને નોકરી વગરના કર્યા છે. સરકારી ઓફિસોમાં કરકસરને નામે એ મધ્યમ વર્ગના ઉપર કુચાગો આજ્ઞા કરે છે. ચારે તરફથી એ વર્ગ પીડાય છે. મદીની ખરી અસર આ વર્ગ ઉપર થઇ છે.

કારીગરવગ જેવામાં વૃન્નર છે તે સુખી છે. તેમને એટલે મુધાર. મીઠા, ખુદાર અને કસાગ વર્ગે વર્ગને ઘરનું કામ મળી રહ્યું છે. દમજાં આજ્ઞા આવે બેની મયા છે. એટલે ધનવાળો નવા પહે, શહેરમાં અને મેદા ગામેમાં બેઠાની બાજામોટી વ્યાજ પેદા કરતા ખારે છે. આથી મંદુર અને કારીગર વર્ગને પુષ્કળ કામ મળી રહ્યું છે. દેશી ઝીલ સસ્તી દોચાથી આ વર્ગ દુઃખી નથી. તે નિવાસ જેમણે કહેશે શીખી કાઢે મંદુર કરેલી સંરચાની ડીમી મેજાથી લીધી દુલ છે તેમને પણ કામ મળે છે.

દિલમાં સૌથી દુઃખી વર્ગ બેફોનો છે. દિલમાં બેની એ મુખ્ય ધધી છે. અમલગ ડડ દા પ્રગ બેની અને અનુગિત ધધાઓ ઉપર છવે છે. સરકારને મહેસુલ અને જાતીનરોને જાતીનનું બાકું ખરે છે. કોટો બેફોને એક ટક ખાવાનું માંડ મળે છે. એ વર્ગમાં અસરગાન નહ્યું જ રહે છે. સાદુકરોના બારે કરમથી દયાપેદા છે. એમનું કરમ એક દમર કોડ રૂપિયનું ગણાય છે. પેડીની પેડી કરજાલ રહે છે. સાદુકરો રાખેનો કરજામંધે વંસપરંપરા ગણો આરે છે એરે જાતીન દોરી નથી. જે પેા થાન છે તેમાં પળો ભાગ કરજાળો લઇ બપ છે. આખા જગતમાં દિલના બેફો નેજો દીલ, નિર્ધન, મરીય, અજાન વર્ગ મળવો મુશ્કેલ છે. આ મદીના સમયમાં તેા તેમની કાપન મલમ બોધનાક થઇ પડી છે.

દિલે કટાક વર્ગ સારા અને માલ સમયમાં મેદાર જ રહે છે. દિલના ખર લાખ મુશ્કેલીઓ અને લાખો માગજીઆલ આજ્ઞો નેા દિલ ઉપર મોતનરે રહ્ય છે.

એઓ કાંઈ પેદાશ કરતા નથી. પરંતુ ઉશ્કડું દર વરસે કરોડો રૂપિયાનું ખાંઈ નુકશાન કરે છે. આજસમયે સમય યુગાને છે. સમાજ ઉપર બોમ્બડ છે.

છેલ્લાં પાંચ વરસો થયાં મંદીનું સામાન્ય દિનપ્રતિદિન વધતું જ નામ છે. પ્રથમ ગરીબીમાં દબાતી નામ છે. એને ક્યાંયે જવાની પેદવી નથી. સૌ દેશો એ એની પ્રતિસાદે પ્રતિબધો નાંખ્યા છે. પરદેશો ખાતે પચીસેક લાખ હિંદીઓ વસે છે. એમની હાલત પણ બગડતી નામ છે. તેમની સામે અનેક પ્રતિબધો હોવા કરવામાં આવ્યા છે તેમનો વેપાર ધધો મોજો ફરાવણો છે. ત્યાં નવા જન્માગ માટે અવકાશ નથી. જુના પણ માંડમાં પૂરું કરે છે. નવા આવનારાઓ સામે અંકુશો મૂકાયા છે. હિંદને આથી એવું નુકશાન થતું છે. જે રસક્ષ એ દેશોમાંથી આપણા વસાહતો લાવતા હતા, તે આવતો બંધ થયો છે. અને હિંદની વધારાની પ્રજાને માટે ત્યાં હવે સ્થાન નથી.

આપણા દેશમાં સરકારને લરકર તથા ઉંચા પગારના નોકરોને મોટા પગારો આપવા નાણાં જોઈએ છે. તે માટે ભારે કરો આપવા પડે છે. દરેક સુધરેલી સરકાર બેઠારીના નિવારણ માટે મોટાં ગંતવર ખર્ચો કરી પ્રજાને કામ આપે છે. આપણા હિંદમાં તેવું કંઈ થતું નથી. હિંદની સરકાર કે પ્રતિક સરકાર તરફથી બેઠારીની નિવૃત્તિ માટે કંઈ કરવામાં આવ્યું નથી. મધ્યમવર્ગની સારી આજરદાર અનેક વ્યક્તિઓનાં ધાંડાને ધાંડાં બેઠાર પડ્યાં છે. મોટા પગારગ્રાને શાક વેચતા જોયા છે. ઘણાં જે ઝાંડીસરો દાગીના વેચી જેમ તેમ યોગક્ષેમ નહાવે છે. વેપારીઓને ત્યાં એક નોકરીની જગ્યા હોય તો મહેતાજી ઓની જુથાજુથ ધધ પડે છે. એક કલાકની નોકરી માટે એક સારકારી ખાતાને ત્રણગો અંદાજો મળી હતી. ચારે તરફ બેઠારીના જાલુ પ્રસારો છે.

હિંદીઓમાં સંયુક્ત કુટુંબની પ્રણાલિકા જુના વખતથી આવી આવે છે. આથી બેઠાર, માંઘ, સાત્ત અને ફુજીઓને પોપણ મળી રહે છે. સુધરેલા બધુંઓ આ પદ્ધતિને બહુ જ વખોડવા હતા. પરંતુ આ મંદી અને બેઠારીના સમયમાં એ પદ્ધતિ આશીષ દેનાર નીવડી છે. આપણી સરકાર આજામ તો કાંઈ કરે જ નહીં એમ એ દિશામાં કાન બંધ કરી એ બેઠી છે. તો જે આપણામાં આ પરંપર સદાની રહેલું કુટુંબ વ્યવસ્થા ન હોત તો પરિણામ ધણું ખરાબ આવત. કુટુંબનેદથી આપણા દેશ બેઠાર બધું સંયુક્ત કુટુંબની સંસ્થામાં આને પોપામ છે.

આપણે ઉદ્યોગોમાં પડાન છીએ. દોઢસો વરસોના સિટિશ સંબંધ છતાં આપણે નાનીનાની વસ્તુઓમાં પણ પરદેશીના આધારે રહીએ છીએ. ખંભા, રૂફ, રાંધણી, શેષ જેવી સાધારણ વસ્તુઓ પણ પરદેશી મંગાવવી પડે છે. યંત્રકામ તો જહું પરદેશી જ આવે છે. તે સિવાય કામની વસ્તુઓ, દવાઓ, સામગ્રી વસ્તુઓ, દારૂ, ખૂટ, સાથ, રેશમરી, યંત્રકામ, પુસ્તકો, કાગળ એવી એવી અનેક વસ્તુઓ પરદેશીથી આપણે મંગાવીએ છીએ. કપડાંની જાખતમાં પણ આપણે સ્વાવલંબી નથી. આપણું શિક્ષણ તે માટે જવાબદાર છે. યુનીવર્સિટીની પરીક્ષાઓ પાસ કરી બેઠારીના સંખ્યામાં વધારો કરવાથી શો કાપદો ? આપણે ઔદ્યોગિક શિક્ષણ તરફ ધ્યાન જોઈએ. રજિઆ પંદર વરસમાં દરેક વસ્તુ મોટાં યંત્રોથી નાના ખીજા સુધી પોતાને ત્યાં જ જનારી સ્વાવલંબી બન્યું. જાપાને છેલ્લા દસ



જરા સરખી ખાંસી

અને
 બર લુવાન
 ઉમરમાં સોજાને
 મરડી, અસાધ્ય ગોરીશ્વિ
 જેવી હરી મુકે કે!
 તંદુરસ્તી અને યુવાનીના
 અંગને નારા થતો અડકાવવા
 માટે જગતપ્રસિદ્ધ, સર્વથી સલામત અને હાનિરહિત
 "સીરોલીન" દવાનો જ
 પીચો



SIROLIN
ROCHE

અને તમારા બાળકને પણ આપી
 પીવામાં વફીલ રવાની રહે.

POST BOX 199, BOMBAY

વરસમાં ઉદ્યોગવાદથી આખા જગતને પોતાની બનાવટોથી ભરી નાંખ્યું. ચતુરાઈ, બનાવવાની કળા અને બુદ્ધિમાં આપણે ત્યાં કમતી નથી.

આપણે આપણાં બાળકોને બાર વરસની ઉંમર થાય ત્યારથી જ કાંઈક ઉદ્યોગદુન્યર શીખવવાં નોંધ્યે. હાલના શિક્ષણનો બોલો દળવો કરી કુટુંબના સમયમાં સુધાર, મિત્તી, વણકર, કાંતનાર, કંસારા, દરજી એવા ધંધાનું પ્રાથમિક શિક્ષણ મળે તેની ગોઠવણ કરવી નોંધ્યે. યત્રો સંબંધી શરૂઆતની શિક્ષા મળવાની સગવડ આજે તો ઘણી જ સારી તક મળે. સાહિત્ય અને ખીત્તું શિક્ષણને ઝાણ સ્વરૂપ આપી ઉદ્યોગોના આપણા બાળકોનાં લોહીમાં સંસ્કારો દાખલ કરવાની વડર છે. આપણે દેશ પરાવલંબી છે. તેને સ્વાવલંબી બનાવવો હોય તો દરેક વ્યક્તિએ શ્રમજીવી થઈ કંઈ દુન્યર શીખવો નોંધ્યે. છેવટે કંઈ નહીં તો પોતાનાં ખેતરના કપાસમાંથી કપડાં વણનાં શીખવાનો દરેક વ્યક્તિને માટે આશીર્વાદરૂપ દુન્યર છે. હમણાં જેમ બુદ્ધિવાદી માટે માન છે તેવું જ શ્રમજીવી માટે થવું નોંધ્યે.

આપણા દેશમાં ધનવાનો પાસે ધન છે. પરંતુ જૂતકાળના કડવા અનુભવથી એ ધન ઉદ્યોગોમાં રોકાઈ બહાર આવતો નથી. ગોઠરો, એન્જીનો, રેડીઓ, વિદ્યુતચત્રો વહાણવટું, નાની મીઠમશ એ સર્વે અત્રે બનાવવાનાં કારખાનાં બનાવે ચર્ચ શકે તેમ છે, પરંતુ કાંઈક આદર્શની ખામી, કાંઈક માર્ગદર્શકોનો અભાવ, કાંઈક સરકારી ઉત્તેજનની ઉણપ વગેરે કારણોને લીધે મુડી બહાર આવતાં ડરે છે. હમણાં સત્તા વ્યાજના બાવોથી સરકારી કામગીરીમાં અને ઘરો બનાવવામાં ધનવાનોનું ધન રોકાય છે, પરંતુ એ ધન ઉદ્યોગોમાં રોકાય તો એકારને મોડું કામ વડર મળે. તેમ ધનવાનોની મુડીનું સાફ વ્યાજ પણ મળે. આપણે ત્યાં દરજી વ્યક્તિગત કાર્યની પ્રશ્નશિક્ષા છે. જે કામ સમૂહ અને સંયોજકિતથી ગતે છે તે માટે આપણે પહાન છીએ.

ખેતીમાં સુધારા કાર્યથી ખેતરો પેદાશ મળી શકે છે. આપણા હિંદમાં ચોખા, ધાત્રું, ખાંડ, કપાસ વગેરેની એકર દીઠ પેદાશ થાય છે, તે કરતાં ત્રણપણી વધુ પેદાશ પરદેશોની જમીન આપે છે. પરંતુ શાસ્ત્રીય ઉપાયોથી જ એ પરિણામ લાવી શકાય છે. ચોખ્ય ખાતર, ચોખ્ય પ્રમાણમાં પાણી, ચોખ્ય પ્રમાણમાં પાવણી એ બધું શાસ્ત્રીય રીતે થવું નોંધ્યે ખેતી પણ જમીનને અનુકૂળ પાવવાં નોંધ્યે. જે સુવર્ણ શાસ્ત્રીય રીતે જ્ઞાન સંપાદન કરી સામુદાયિક ખેતી કરે તો વડર જમીનમાત્રા કસ આપે. હિંદમાં યુરોપીયન લોકો યંત્રોથી પંતળા પાંચ વગેરેમાં જે મોટી ખેતી કરે છે તેમાંથી સાદા લાભ લેવા છે.

મજૂર વર્ગના માથાપોના પુત્રે વિશ્વવિદ્યાલયની મેટ્રીકની વાર્ષિક પરીક્ષાઓ પાસ કરે છે. દર વરસે આવા પાસ થયેલ અને નપાસ થયેલ સુવર્ગોની એક ક્ષાત્રની સંખ્યાનું શું કરવું એ વિમાનથી દિંદી પ્રગતે બોમ્બની રહી. તે સિવાય યુનીવર્સીટીઓ બાર હજાર એન્જીનેટો પણ દર વર્ષે સર્જે છે. આ ટંકશાળોમાંથી બહાર પડતા સિદ્ધાંતો સીધાસાધા નથી. પોતાના હુકમ પગપોમાંથી માંડ માંડ જગતની માથાપો પોતાના બાળકોને બણાવે છે, પરંતુ એમાંના મોડાને જ ચોખ્ય ધંધા મળી રહે છે. બાકી તોફરીની શોધમાં બેઝારોની દાનની કોન આપડે છે. રફલ અને કોમેન્સમાં દીસનાં તેમ જાણી ગોખેલી વિદ્યારાજા એ

રિવાજોએ બેકરીએ નિગ્રહ કરી દીધા છે. એઓ સૂક્ષ્મ અને કૌશલ્યેનાં રૂઢી અર્થો અંગ્રેજ જેવા બની જાય છે. કોટ, પાટનુન, નેકટાઇ ચઢાવે છે, પરંતુ ધર્માશ્રયીઓ તરીકે તેમને કેળવણી મળી હોતી નથી. કમળ, રમનમન અને સ્નાયુ કસાવતી રેવસાળ અંગ્રેજ સ્નાત્રો જેવું તેમનું મીઠું, કસાવતું જાગવાનું શરીર હોતું નથી.

આ રિષિશિશુવત્તના માન (Honor) સાથે પામ થયેલા સ્નાત્રો નોકરી માટે ટળવળે છે. તેઓખાંથી ધણી રહેના પોટંગ, પોલીયમેનો, જંગલખાતાન્ત્ર બિષાદીઓ અને સાગ કથોર્તો તરીકે નોકરીએ સાગ્ય છે. એક યુવાન સ્નાત્ર જે ઓક્સફર્ડના હમ્પ્શાયરનું અંગ્રેજ ભાષી શકે છે તે એક મોટા રહેને રહેઠાન ઉપર જુદપોલીમનું કામ કરે છે. સરકારી ઓરીએમાં પદેઝાં મેટ્રીકના રિવાજોએ લખાય કરતા પરંતુ અન્ય કરનાઓની નિયુત્તરથી હવે નિષેધ કક્ષ કરી જેનુએટેને શાસ્ત્રાનમાં લખાય કરનાની પ્રથા પડી છે.

સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારે બેકરીની બેંગેલગારી ટાળવા એક કમિટી નીમી હતી તેના અંગ્રેજ સર તેમજસાદુર સત્તુ હતા. એમણે હેઠઝા ત્રણ માસ ઉપર એ બાબતમાં એક રિપોર્ટ કરેલ છે. હવે એ રિપોર્ટ સગમી અર્થ કરતા વાઈનગેથે તેમને સીમથે બેંગેલગારી હતા. એમણે મરઘાની નોકરીમાં કપાડેને વધારે પડતુ કામ કરવાનું જણાવી કામને ભોળે એહો કરતા વધારે કપાડો રાખ હતી બાધામજુ કરી જણાવ છે. દિલ્લી પ્રાંતના માન આટલું આશ્ચર્યજનક થયે છે. તેથી આવી પ્રાંતને બખાજવા માટે લાખો શિશુઓ જોડાએ. માટે શિશુઓને બહેનો પ્રગથ કરી લાખો શિશુઓને કામ આપવાની કમિટીની બધામજુ છે. આઈ કામ માટે નાજુનિ પ્રગથ કરતા તેની બધામજુ છે. સર તેમજસાદુર જણાવે છે કે દિલ્હીમાં બહેનોએને કામ મળતુ નથી નેથી નિલ બહેનો બીખારીઓની પ્રગથ બનશે.

સરકારના બેરિખાના તરફથી અનેક સ્નાત્રો બેનીરી કૌશલ્યેમાંથી બધી બહાર પડે છે. તેમાંના થોડાને સરકારી બેનીસાકીખાન્ત્રઓમાં નોકરી મળે છે. પરંતુ જમીનદારો અને ડાન્ત્રએ બેની તરફ એટલા બેદરકાર હોય છે કે તેઓ આવા સ્નાત્રોની મેવાનો ઉપેક્ષા કરતા નથી. રોકરો અને વકાસોનાં અદર તે બેરોગરગની ખૂબ છે. નકા પામ થવાર પોતાના તમનાં પારીઆ સાથે વેંછ રાખ થવાર કરે છે. દિલ્હી લોકો જુની થરેડ ઉપર દોડવા ગાય છે. નીની ઉંડાએ અને દુન્દેઝ જામવત્ત જેટલી સંવદ્ધિ અને સદમતો અગ્રા રેખાડે છે.

દિલ્હીમાં રિવાજની પેઠે સર્વે કાચ પથથો મળે છે. જે સરકાર પ્રાંતની સાથે સદકાર કરે તેા દિલ્હી સ્વામી જરૂર બની શકે. લાકડું, લોહું, કાચ, ધાતુઓ, જતાદીરો, સોનું, રૂપું, કાચ, રામિન્ટ એ બધાંના પઝથો મેટા પ્રમાણમાં દિલ્હી ખૂનિ આવી શકે છે. માત્ર સરકાર ઉનેગન આવી જમનેથી રજાનુ આપી કારખાન્ત્રએ તૈયાર કરવાને પ્રેરણા આપે તે બધું યદ શકે તેમ છે. આજે જમનમાં ગારે તન્ક મંત્રગરથી વેંછવત્ત છીએ. એટલે લાથથી ગતવેની ચતુઓ કદી જમ થવલતા સ્વપ્રકલિક ઉત્પતિ સાથે રૂઢી શકે નહિ. વઝની વચ્ચે એક થેટું રૂઢી શકે તેમ નથી. એટલે મંત્રગર જ હમણાં સર્વોપરિ છે. છે. દિલ્હી ઉકેલો નિત્યા બેકરી ટળવળે લખાય નહીં.

આપણા દેશમાં ખાંડ, કાવજા, બેનિવાડી, અંછનીનાડી, વિશાનઅવ રિન્ડા વગેરે શીખવતી થોડી સંસ્થાઓ છે, પરંતુ શિશુ બીજા મંત્રગરનું જનુલ છે. સરકારી નોકરીમાં

એ સંસ્થાઓમાંથી પાસ થનારને દ્વિતીય સેણીની ઓછા પગારની જગ્યાઓ મળે છે. ઊંચી ડીગ્રીઓ લંડનમાં જ મળી શકે છે, આપણી બધી હિંદી સરકારે એવી વ્યવસ્થાઓ રાખી છે કે અંગ્રેજ પરીક્ષાઓ પસાર કરનારને જ ઊંચા અધિકારોવાળી નોકરી મળે. હવે વિદ્યાવત જનાર વિદ્યાર્થી પાસે ઓછામાં એકી દશ હજારની જોગવાઈ જોઈએ છે. આવડી મોટી રકમ જાનુ થોડાં માખાપો ફાગલ કાઢી શકે છે.

વિદ્યાવતમાં પણ એરીસ્ટર ડોક્ટર થયું સહેલું છે. પરંતુ ત્યાંની હુનરકોચની શાળાઓમાં તરત જગ્યા મળતી નથી. પ્રથમ પસંદગી ત્યાં અંગ્રેજ યુવકોને મળે છે. તેમની સંખ્યા જ મોટી છે. એટલે હિંદી યુવકોને લાગવગે. દાખલ કરાંતી શકાત છે. તે સિવાય સાંચાકાગ અને કારખાનાનો ખર્ચ અનુભવ મેળવવા કારખાનાઓમાં દાખલ થાને માટે હિંદી યુવકોને દિવસે તારા જોવા પડે છે. હમણાં જ હાઈ કમીશનરનો સને ૧૯૩૪-૩૫ના વિદ્યાવતના હિંદી વિદ્યાર્થીઓનો રિપોર્ટ જાહેર પડ્યો છે. તેમાં સને ૧૯૩૭માં ૧૬૦ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાવતમાં હતા. હમણાં ૧૩૦૦ છે તેમાં ૭૫ કન્યા વિદ્યાર્થીનીઓ છે. તેમાંથી ૩૭૨ વૈદકશિક્ષણ, ૩૨૪ વિદ્યાર્થીઓ કાયદો અને શિક્ષણ, ૨૫૭ વિદ્યાર્થીઓ ઇજનેરી વિદ્યા, ૧૧૦ વિદ્યાર્થીઓ અર્થશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનના, ૪૯ વિદ્યાર્થીઓ ખેતીના અને ૧૭ વિદ્યાર્થીઓ પરચુરણ વિષયો શીખતા હતા.

ઈંગ્લંડમાં યુવકોને માટે બારે સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. ત્યાં લપરાવાનાં અનેક સાધનો ઉપસ્થિત છે. ત્યાંનું છત્રન ખર્ચાળ છે. યુવકોને ફરસાવનાર અનેક ટોળાઓ રહે છે. તે સિવાય ઘણા મોટા યુવકો અમનચમન કરવા ગય છે. અભ્યાસમાં લક્ષ આપના નથી. ત્રણ વરસ રહી પિતાના પૈસાનું પાણી ફરી અર્ધો સાહેબ થઈ ત્યાંથી અનેક કુટુંબો શીખી પાછા આવે છે. કેટલાક યુવકોમાં બુદ્ધિગણ સારા હોયું નથી એટલે તેઓ પણ પછાત પડે છે. મહેનતુ, બુદ્ધિમાન યુવકોને વિદ્યાવત મોકલવાથી દેશનું કલ્યાણ છે. બાકી ઘણા કમનસીમ દાખલાઓમાં એમના માખાપોને રોવાનું જ રહ્યું છે.

સને ૧૯૭૯-૮૨માં ડે-માર્કના ખેડૂતોને અનાજનો ભાવ ઉપજ્યો નહિ. એ ત્રણ વરસોમાં તેમને બારે નુકશાન જોગવયું પડ્યું. તરત જ આખા દેશના ખેડૂતોએ ભેગા મળી અનાજની ખેતી સુધી દીધી. પ્રાણી ઉછેરનું કાર્ય હાથમાં લીધું. એ પરિવર્તનથી દેશને આર્થિક ફાયદો થયો. તેમણે સહકારી મંડળો સ્થાપી દૂધ, માખણ વગેરેની મોટી પાંચે સ્થાપના કરી. ડે-માર્ક જેવું સરસ પશુપાલન અને ગૌરસ જગતભરમાં દુર્ભિંજ છે. એવું સરસ સહકારી બંધારણ પણ અજોડ છે. આપણે ત્યાં એવી વ્યવસ્થાની અગત્ય છે.

આવતા લેખમાં યુવકોને માટે હિંદમાં અને ઈંગ્લંડમાં આદ્યોગિક શિક્ષણની સંસ્થાઓ, અભ્યાસક્રમ, શી, નિયમો, એ સંબંધી વિવેચન કરીશું.

દરેક ગુજરાતી ગૃહમાં હોવું જોઈએ

“GUJARAT and its LITERATURE”

(ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય)

લેખક: શ્રી કનૈયાલાલ મા. મુનશી

“શ્રી. મુનશીએ કરેલું ‘ગુજરાતી સાહિત્ય’નું સમયસંગ્રહન માટે ખાસે યોજક વાચન થઈ પડ્યું” છે. * * *

—મહાત્મા ગાંધીજી

“ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય” પ્રકાર અને ચેતનથી ભરેલા અને કર્તાના વ્યક્તિત્વનું સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ પાડતો ઉત્તમ કૃત્ય છે. કવિશ્રુત મુનશીનો ગુજરાત ઉપરનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમ, અને જે વસ્તુને તેઓ સ્પર્શી તેને સચ્ચત બતાવતી તેમની કલ્પના અને સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં આ કૃત્યમાં છે. કર્તાને યોગ્યપ્રમાણ-માસ જેવા માટે નથી પણ—યોગ્ય ધણીને આદર્યું પમાડે એવી આત્મતા છે જે કે આત્મકો અધ્યયન પરિશ્રમ તેમણે લીધો છે, અને તે પણ બેલની દીવાલો પાછળ અને અસ્વસ્થ શારીરિક પ્રતિભા સમયમાં.

પરંતુ આ કૃત્યનું આદ્ય લક્ષણ તો એ છે કે ગુજરાતના સાહિત્યને અભ્યાસ ગુજરાતના ઇતિહાસ તેમ જ હિન્દના ઇતિહાસ ઉપર સાંલગ્ન દૃષ્ટિ રાખીને કરવામાં આવ્યો છે, આ કાર્યે કર્તાએ વિસ્તારથી અને શુભપૂર્વક કહ્યું છે. * * *

—આચાર્ય શ્રી. આનંદરાઈકર મુવ

પ્રો. વાળાચર આન્ડેસન, બનારસ હિન્દુ વિદ્યાપીઠ

“આ ગ્રંથ સાહિત્યઇતિહાસના માત્ર પ્રારંભિક કંથ જેવો નથી. એનું ફિત્ત નિરાળ છે, અને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન ગુજરાતી, એ બધી કાળાંબેલા સાહિત્યનું વિવેચન કરવા માટે જે તત્તરપરથી વિદ્વાનો જરૂર છે તેની પામતા કર્તામાં છે; કારણ કે તેમણે જીવનનો ધણો સમય સંવામાં રૂબેરૂ છે. જેને એક ઉત્તમ સાહિત્યકાર છે. * * *

શ્રી. મુનશીના કૃત્યના સંપૂર્ણ ગુણ એ છે કે એમણે પૂરેપૂરો સમર્થ સાહિત્યકારોના અને તેમની કલા-મીમાંસાના હિડા અભ્યાસ કર્યો છે, અને તેથી જ તેઓ ગુજરાતના અનેક સાહિત્યકારોનું ખૂબ મૂલ્યાંકન કરી શક્યા છે. એમના દર્શનના સલાસબની કું જ્યાં પરીક્ષા કરી શકું, એમ છુ ત્યાં તે મને કશિકર અને સર્વાસાંપૂર્ણ જણાયું છે. અને સાહિત્યસમૃદ્ધિ દર્શન કરાવતાં પ્રામાણિકતા અને સત્યપ્રેમથી તેની અપૂર્વતાએ પણ ન સંતાડવામાં કર્તાએ જે શક્તિ દર્શાવી છે, તે માટે ગુજરાત કર્તાનું બહુ જ સન્માન છે.

—ડા. એ. બેરીડેલ કીથ, ડી. સી. એલ.,

યુનીવર્સિટી ઓફ એડિનબરો

પ્રકીર્ણ

ક. મા. મુનશી

શ્રી જ્યોત્સ્ના બહેન,

તમારા પ્રશ્નોના જવાબો તો હું મારી કૃતિઓમાં આપ્યો જ ગયો છું. એ સિવાય મારી પાસે બીજો જવાબ નથી. સાદાંશ આ પ્રમાણે આપી શકું:—

૧ આ જાતના સાહિત્યને અંટકાવવા માટે આપ શી સૂચનાઓ કરો છો ?

૧ સાહિત્યનું ક્ષેત્ર હવેનક્ષેત્ર જેવું બન્યું. અગત્યદિત ને વર્વિધ્યપૂર્ણ છે. એમાં તો તાણી જેવી સ્ત્રીને તેમ જ ટીંગણી કે છુદડને પણ સ્થાન મળી શકે. કૌપદી ને મીત્ર પણ સંસ્કર રીતે ચીતરાય. મંથરા અને કુવળા પણ કૃતિને શોભાવે. સાહિત્યના આગવાતંત્રને કાંઈ પણ બદલોને ધરાવવાથી મનુષ્યજાતને ક્ષાયદો કે શોભા નથી.

૨ પુસ્તકોની જેમ સ્ત્રીને પણ સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તરીકે વિશાલ સાધવાની પૂરેપૂરી તક હોવી જોઈએ. સ્ત્રીને મિશ્રિત તરીકે જણવાનો કાળ હવે જતો જાય છે, પણ સ્વસાધનન્ય બની બેઠેલી એ વૃત્તિ મુશ્કેલી જતી નથી અને કોઈ ને કોઈ રૂપે ડોકાઓ કર્યા કરે છે, ને એનું પ્રતિબિંબ હાલના સાહિત્યમાં પડે છે ને સ્ત્રીવર્ગ પર એની બહુ માઠી અસર થાય છે. આ વિષે આપનું ઉપદેશનું જણાવશો ?

૨ (અ) સ્ત્રીના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર સમાજના નાનકડા વિભાગમાં જ થયો છે. એટલે ત્યાં સુધી સમાજમાં મોટે ભાગે એ ભાવના સ્વીકારાય નહીં ત્યાં સુધી સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓને હંમેશાં ગૌરવભરી ચીતરણી એવો બદોબસત કરવો એ અવારનવાર છે.

(આ) સ્ત્રીઓ કૃષ્ણવાશે એટલે એમનું વ્યક્તિત્વ વધશે; પાંડી તેના સ્વીકાર થશે; ને ત્યારે એવી સ્ત્રીઓ સાહિત્યમાં સ્થાન પામશે; ખરું જોતાં તો વ્યવહાર હવેનમાં ન જડે એવી જગત ને બંડખોર સ્ત્રીઓ ચીતરવાની પ્રણયિકા રુબરુતી સાહિત્યમાં પેરી ગઈ છે. આ અવાસ્તવિકતા માટે કંઈ અંશે હું જોખમદાર નથી એમ હું નથી કહેવા માંગતો. સમાજમાં જેવી સ્ત્રી હોય તેવી ચીતરવાથી સ્ત્રીદર્ગ પર માઠી અસર થવાનો જરાય સંભવ હું જોતો નથી.

૩ સાહિત્યમાં રજુ થયેલા આદર્શો હવેનના ધરતરમાં ઘણા મેટા બાજ લગાવે છે એ સર્વમાન્ય હકીકત છે. આને રજુ થતા આદર્શો નગાતા અને માથાંઝલા છે. દા. ત. સ્ત્રી અશક્ત, પરાધીન, પરાવલંબી હોવી જ જોઈએ;

૩ (અ) આદર્શો વસ્તવિક હવેન જોડે સંબંધ હોય તો જ હવેન ધડે. સ્ત્રીઓ ત્યાં અશક્ત, પરાધીન, પરાવલંબી છે ત્યાં સાહિત્યકાર એનાથી છેક અસંબંધ આદર્શો ચીતરે તો એ કર્તવ્યવ્રષ્ટ થાય.

દેહો નવદેહો અને નવા આત્માએ અવતાર લે છે. માત્ર શુભરાત નહીં, માત્ર મહાશુભરાત નહીં, સમસ્ત ભારત અને તેનાં સાહિત્યકલાઓ, ગદ્ય, ગદ્યોલે જ આટલો નહીં જ, સમસ્ત જગતનાં સાહિત્યકલા અને વિચારમંથનોનાં મંથન અભાર મંડળ સહસ્રવંશ ક્રમાં જ કરે છે. જગતના સાહિત્યરવામીઓની અમે પૂજ કરી તેમને નમીએ છીએ તે પૂજનીએ છીએ.

અગાસ મંડળે આપણા શુભરાતની, મહાશુભરાતની, હિંદની ને ખંડખંડાન્તરોની વિશિષ્ટ માનવવિજ્ઞાતિઓને પણ અનેકવાર આમંત્રી છે ને તેઓએ કૃપા કરી અભાર આમંત્રણોને માત્ર આપી અભાર મંડળને તેમનાં દર્શન, પૂજન, અર્ચન, વ્યાખ્યાન, વાર્તાલાપ, ચર્ચા, પ્રત્યાવલિ વગેરેના અલગલગ લાભ આપ્યા છે. આદીઆદી વિજ્ઞાતિઓ પૈકી કેટલીક અભારે ત્યાં પધારી તે વખતના રિગતવાર લાક્ષણિક અદેશો અભાર મંડળના દ્વંદ્વરોમાં હવ્યવચિત સંબંધિત રખેલા છે. આ લેખમાળામાં આગળ જતા આપ પ્રસંગોની ઉપાદેશ વેળાઓના પરિચય હું આપવાનો છું તેથી અહીં વિસ્તાર કરવાનું પ્રયોજન મેં નથી નોંધ્યું. પણ જગતસાક્ષરોની જયંતિઓ પણ અમે પૂરા ઐશ્વર્યથી ઉજવી છે,

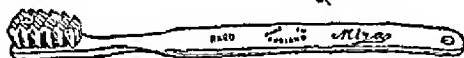
અમારી સંસ્થાનાં નામરચણ અને સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓની આજી રૂપરેખા આપ્યા પછી તેનું બંધારણ કે તેના કાયદાકાનૂનોનો પણ કંઈક પરિચય પ્રાપ્તવાની આ લેખના વાચકોને સહજ હિત હશે. પણ આ બાજુની સ્પષ્ટતા પહેલેથી જ હું નમ્રતાપૂર્વક એટલી જ કરીશ કે સ્વતંત્ર વ્યક્તિવાદ કે સ્વતંત્ર સંગઠનવાદના આ સુમના પ્રધાન ચિહ્નો તરફ ધ્યાન આપીને અભાર મંડળે તેનું બંધારણ ધકાવાનું આજ સુધી દુરંત ધાકું નથી ને તેના કાયદાકાનૂનોને રચાયો સ્વચ્છ નથી આપ્યું. તેનાં બંધારણ અને નિયમાવલિઓના મંડળે વખતોવખત ખરડા કર્યા છે અને જરૂરિયા અને વખતના આવવાજવા સાથે તેમની જોડતાં કાપકૂપ અને સુધારાવધારા પણ આજ સુધી કર્યાં કર્યાં છે અને હજી પણ એમ જ કરવાની એ હજી રહે છે. કાયદા કે બંધારણ કે કાનૂન અલગ રહ્યાં છે કે અભાર રહે? જાણીએ છીએ કે એ તો 'દમતી છે ઝાંઝી'

અભાર સભ્યો જાહેરાત વ્યવસ્થાપતિઓના પરમ ઉપાસકો હતા-છે. એમને બંધારણની ઇન્કુબેશન કે નિષ્ક્રમણી આટલી કેટલો ગમતી નહોતી, હજી પણ નથી ગમતી. આથી સર હિરોજીભાઈ મહેતા, સર ચંદ્રશેખર વેલ્લેલાલ, સર ગોવિંદરાવ પારેખ જેવા પટાશુભરાતી એડવોકેટોના કે ન્યાયમંત્રીઓ નાનાબાઈ હરિદાસ, સર હંસુભાઈ શાહ, દિવાનમહાદેવ અલાલાલ દેસાઈ, કે દિવાનમહાદેવ કૃષ્ણલાલ જોષી વગેરેના સુગથી ખોડી આધુનિક સુગના સરદાર જલજીભાઈ પટેલ, શ્રીકૃષ્ણ જલજીભાઈ દેસાઈ, શ્રીકૃષ્ણ કં.વાલાલ મુનશી વગેરે એડવોકેટો કે ન્યાયમંત્રીઓ શ્રીકૃષ્ણ હરિદાસજી દાવેદિયા કે શ્રી, કૃષ્ણિયા જેવા મહાદાયોને અભાર મંડળે તેના બંધારણ કે નિયમો ધડી આપવા માટે નમ્રતાપૂર્વક વીનવ્ય નથી. તેઓની સહાયતાનો જુદોજુદો રૂપે અમને ગળા છે જ એ તો ખાસ નોંધવું જોઈએ. અગાસ મંડળનું બંધારણ આધુનિક વિવિધ પ્રયોગ વિચારપ્રવાહોનાં તોફાની વખતો વચ્ચે કંઈક આજી રૂપરેખાઓ રૂપે ધકાવું ગયું છે. તે તૈયાર થયે ત્યારે જગત બધા વચર નહીં જ રહે.

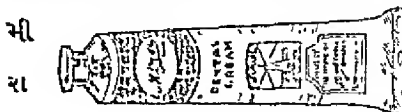
પણ વ્યવસ્થાપક સમિતિ અને કાર્યાલય સમિતિ વચર 'મંડળ' નામને સાચું દાઈ સંસ્થા કંઈ કાચ કરી રહે? આથી આ બે સમિતિઓની પરસ્પર, વરણી કે ગોઠવણ અમે વર્ષોથી કરતા આવ્યા છીએ. અગાસ ધ્યેએ કોઈ પ્રધાનની સ્થિતિ ન આપ તે ખાસ

ધ્યાનમાં રાખીને અમે આ સમિતિએ યુક્ત આપ્યા છીએ. સરસાને પ્રમુખ તો બોધએ જ. પણ એક જ વ્યક્તિ એ મહાપદને શોભાને તો દેશકળ ની કૃતને વેગે સરસા પ્રગતિ નજ કરી શકે તેથી પ્રતિવાં અમારૂં મંડળના નવા પ્રમુખમહોદયની અમે સ્વયં જ નેવી પ્રથમી પસંદગી કરતા આપ્યા છીએ. એ મહાપદ ઉપરથી અમારા સભ્યોનું ઉત્તરોત્તર વિકસનું વ્યક્તિત્વ બોધ પ્રમુખમહોદયે પોતાની જ મેળે ઉદ્ઘાટનાએ ખીલ નવરંગો માટે ચાલે મોકળો કરવા રાજ થયા છે. અમે પ્રમુખવિદોણા કહી જ રહ્યા નથી. ઉપપ્રમુખ તરીકે-ઉપપ્રમુખો તરીકે કાવ્ય-અવતારમાં પણ ફેરવાક સભ્યોને ગ્રાપ્તવાની જરૂર રહે છે. સર્વ પ્રગતિઓના આભારપ અર્થની મજા આપનારાને આવા પદ માટે અમારા મંડળે ચોખ મર્યા છે. પછી કાળીનાર અર્થના જરૂર જ કોઈ રીતે કામની રેવાકામ આપનાર પણ વર્ણવવાં જગથી માંડી પદર સુધી અમારા મંડળને મળ્યા છે ને અમે તેમને તાલીઓના મળીને ધરતિઓથી અમારા વાર્ષિક સમેટનોમાં વધાવ્યા છે. આ પદને માટે અત્યાર સુધીના અમારી પ્રગતિઓમાં જોડો રમ લેનાર છતાં કાલદેવે વદાવસ્યા સમર્પી અસકત કરેલા એવા મનીષ્યો પણ પાંચપચીમની સામ્યામાં અમને સંપર્ક છે. એમનું જાદુમાગી મદાકાર્ય જુવાન મનીષ્યો પાસે તૈયાર કરેલા અડેવાયેનું છાપૂત નહોતે જામન હોય એ અમારા મંડળની વાર્ષિક સામાન્ય મળાઓનું જામ આકર્ષણ મળું છે. અમારું મંડળ, અમારું જાનિમિઓ, અમારાં

સર્વોત્તમ મીરા નોવા દૂધ ધ્રુશ



દાંતને દરેક ખુણમાંથી સાફ કરે છે. એના વાળ ઉત્તમ જાતનું હોવાથી મજબુત અને સફાઈગાર રહે છે. આપનું ધ્રુશ 'મીરા' જ હોવું જોઈએ.



મીરા ડેન્ટલ ક્રીમ

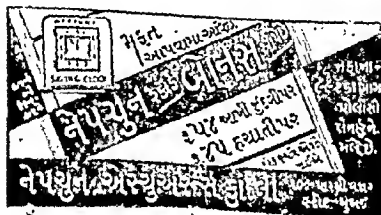
તમારા અમૂલ્ય દાંતના રક્ષણ માટે વાપરો. સઘળે ડેન્ટલ મળે છે. આજે જ ખરીદો.

હીલ ઈલીયોટ ઍન્ડ કું. લી.

ફોનક હાઉસ, બ્રેડમા રોડ, સુબર.

મિત્રમંડળો, અમારા સલાહકાર અને સમભારીઓ અંતર્યામી સંસ્થાના આ વૃદ્ધ આત્માઓના સ્મૃતિ અવેશપ્રવાસને તારીઓના મઝગણ, હર્ષ ને હિમગદગી વધાવતા રહ્યા છે. એ અમરો વર્ણવેલો વ્હો છતાં છેલ્લી દળનો નશીન ને આકર્ષક ક્રમ હોય છે. સમાસંચાલનના મદદાર્યમાં આ મંત્રીશ્રેયે કેવો પ્રકરના હોય છે એનો તારણ અનુભવ શ્રીયુત મુનશીદેએ પેલા પાછળના મુનશી મંત્રીશ્રેયે મુનશી મંદેનનું પાત્ર ત્યારે આપણી નવસંકલ્પાઓના પર ઉપર આકેશી જવાનું ત્યારે ન અમને એની સરખામણી કરવા બેઠકું પણ મુશી આનું. છતાં ન્યાયને તેમણે સમર્પક ઉચ્ચતા આવે અગોચર છપ્પીએ તો કંઈકું ન લોકેએ કે અમારા આ મંડળના મંત્રીશ્રેયે હંમેશાં પ્રેરક અને પ્રકાશવન્ન પાત્રો થઈ ગયા છે. એમનાં સંસ્મરણો અમારા મંડળની અનિવર્ય નેશિયાં સોનેરી અક્ષરોની અમરતામાં મૂકાયાં છે. પ્રભુ કરશે તો એ વિનુતિઓનાં કેળાવિયાં ખમ્મ કોઈકાઈ વખત નરર આપવા માટે વિચાર હ ન.

પણ અમારા મંડળની ગાર ન દીવાલોની અંદરની વ્યક્તિઓ ન માત્ર આ સેવમાગરના આલેખનાની ગારી કંઈ નથી. અમારી સંસ્મરણો દુનિદાસ લગભગ એ સ્થાના બેઠકો વ્હો છે. સારાક વર્ણનાં વનશું પાયા કે અને સુરભાતી સન્નિધિ કલાની કેરકેટની પ્રગ્નિ થઈ છે એ સ્વરં આપણાં સન્નિધિ અને કલાના દુનિદાસનાં પ્રેરક પ્રકરણ છે. મુનશીના કલા મુનશી પેલાની માનુષ્યની આત્મી સન્નિધિકલા કે કલાકલા બોલકર થયજવાના મારે પ્રગ્નિ ન સ્વરં.



અર્થાપન

૧

વ્યાકરણઅર્થા

(૧) "તે જ આ કામળ ફાલો છે. (ખીનએ નહિ.)"

"તે આ જ કામળ ફાલો છે. (ખીનએ નહિ.)"

"તે આ કામળ જ ફાલો છે. (ખીનું કાંઈ-એવડી વગેરે ફાલું નથી.)"

"તે આ કામળ ફાલો છે જ. (એમાં શક નથી.)"

(૨) "તે એ આ કામળ ફાલો છે.

"તે પણ આ કામળ ફાલો છે.

"તે આ એ કામળ ફાલો છે.

"તે આ પણ કામળ ફાલો છે.

"તે આ કામળે ફાલો છે.

"તે આ કામળ પણ ફાલો છે.

"તે આ કામળ ફાલો એ છે.

"તે આ કામળ ફાલો પણ છે.

} ખીનએ ફાલો છે તેમ—"

} ખીનને કામળ ફાલો

} છે તેમ."

} એવડી કે ખીનું કાંઈ

} ફાલું છે તેમ—"

} સાકીવાળો ક્યો છે તેની

} સાથે ફાલો પણ છે."

(૩) "તે તો આ કામળ નથી ફાલો ને ?

(ખીનએ ફાલો હોય તેની વાત તે જાણે.)"

"તે આ તો કામળ નથી ફાલો ને ? (ખીનને ફાલો હશે તો શીકર નહિ.)"

"તે આ કામળ તો નથી ફાલો ને ? (ખીનું ફાલું હશે તો ખેર.)"

"તે આ કામળ ફાલો તો નથી ને ? (ગાંધી પણ, તો હશે.)"

×

×

×

"જ", "એ", "પણ", "તો"—આ ચારો શબ્દમાં જુદાજુદા શબ્દો આવે વપરાય છે તેમના અર્થમાં ફેરફાર કરે છે."

"જ", "એ", "પણ", ને "તો" એ ગમે તે પદની સાથે—નામ, નર્નનામ, કે ક્રિયાપદની સાથે—વપરાય છે, તો પણ તેમનો સંબંધ ક્રિયાપદ આવે પણ છે.

"તે જ આ કામળ ફાલો—આ કામળ ફાલોની આખરમાં તું એકલો છે, ફાલોને જ છે, ખીનને નથી."

"તે આ જ કામળ ફાલો. તે ફાલોની તકા કરી તે આ કામળને ફાલું પડી છે, ખીનને નહિ."

×

×

×

"ખીન" ક્રિયાવિશેષણ અભ્યસ કરતાં એ અભ્યસમાં એકું વિશેષ છે કે ક્રિયાનાં

વિશેષણ છે તે ઉપરાંત ગમે તે પદની સાથે આત્મી વાક્યની કિયાનો તે જ પદ સાથે સંબંધ છે અને બીજાં પદ સાથે સંબંધ નથી એમ બતાવે છે.”

[ગુજરાતી ભાષાનું મધ્ય વ્યાકરણ ૧૪૮-૧૫૧ રા. બ. ક. પ્રા. ત્રિવેદી]

“જ”, “એ”, “પણ”, અને “તો” રા. બ. કમળાશંકર ત્રિવેદીના વ્યાકરણાનુસાર કિયાવિશેષણ તરીકે ઓળખાય છે. આ શબ્દોને કિયાવિશેષણ અવ્યય શા માટે ગણવા તેને માટેની તેમની દલીલો ઉપર અવતરણ તરીકે મૂકી છે. હવે આપણે આ ચારે શબ્દોનો વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર વિચાર કરીએ.

આપણે એક વાક્ય લઈએ:

“તેં જ આ કાગળ ફાડ્યો છે. (બીજાને નહિ.)”

અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ‘જ’ ‘તેં’ જોડે સંબંધ છે. અને ‘તેં’ આગળ ‘જ’ વાપરી બોલનાર પોતાની ‘તેં’ એ કાગળ ફાડ્યો છે તે વિષેની ખાતરી બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

“હવે આ ‘જ’ ને કિયાવિશેષણ તરીકે ઓળખવા રા. બ. કમળાશંકર શું કહે છે તે જોઈએ:

“આ કાગળ ફાડવાની બાબતમાં તું એકલો છે ફાડનાર તું છે, બીજો નથી.”

આ રીતે “જ”. એટલે “એકલો”, “બીજો નહિ” એવો અર્થ કરી કિયાવિશેષણ છે એમ બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ આમ અર્થ કરવા જતાં “જ” શબ્દ મૂકવાથી “તેં” ઉપર જે અવધારણ-ભાર આવે છે તે ઊડી જાય છે એ સ્પષ્ટ છે. તે ઉપરાંત “જ” નો અર્થ કરી બીજા વાક્યમાં એના પર્યાય શબ્દોનો જે પદ-છેદ થતો હોય તે જ પદ-છેદ “જ” નો કરવો એ વ્યાકરણદૃષ્ટિએ દોષ છે. અહીં “જ” “તેં” જોડે જ જાય છે. અને “તેં” ને બીજા વ્યક્તિઓથી છૂટો પાડ્યો છે. આ રીતે “જ” ને લીધે “તેં” ને વિશેષતા મળી છે અને નહિ કે “ફાડ્યો છે” ને.

“ન્યારે ફાડ્યો છે” જોડે “જ” જાય છે ત્યારે ફાડવાની કિયા વિષે જે કાંઈ સંદેહ હોય તે કાઢી નાંખવાનો હેતુ બોલનારનો હોય છે. ન્યારે ઉપસા વાક્યમાં તો વ્યક્તિ વિષે સંદેહ કાઢી નાંખવાનો હેતુ રહે છે.

બીજાં એ વાક્ય લઈએ:

“તેં આ કાગળ ફાડ્યો છે.” અને “તેં આ કાગળે ફાડ્યો છે.”

પહેલામાં બોલનાર કહે છે કે “બીજા” કાગળ ઉપરાંત “આ” કાગળ ફાડ્યો છે ન્યારે બીજામાં આ “ઓપડી” કે એવું કાંઈક ફાડ્યું છે તે ઉપરાંત આ “કાગળ” ફાડ્યો છે. આ રીતે અર્થકર પડે છે તે રા. બ. ત્રિવેદી કબૂલ કરે છે. પણ એનો સંબંધ કિયાપદ જોડે છે એમ બતાવવા માગે છે. ન્યારે આ અર્થ તપાસતાં તો આ શબ્દોનો સંબંધ જે પદ સાથે વપરાયા હોય તેની સાથે લાગે છે. જો આ શબ્દોનો સંબંધ કિયાપદ જોડે હોય તો જ તેને આપણે કિયાવિશેષણ અવ્યય કહી શકીએ.

“ન્યારે રા. બ. ત્રિવેદી કહે છે કે “બીજા કિયાવિશેષણ અવ્યય કરતાં એ અવ્યયોમાં એટલું વિશેષ છે કે એ કિયાના વિશેષણ છે તે ઉપરાંત ગમે તે પદની સાથે આંતર વાક્યની કિયાનો તે જ પદ સાથે સંબંધ છે અને બીજાં પદ સાથે સંબંધ નથી

એમ બતાવે છે. ”

આ શબ્દોને ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય ગણી બીજા પછી ઉપર દર્શાવેલી મુદ્દેલી બીજી ચતાં આ નિવેદન કરતું થયું હોય એમ લાગે છે.

હવે આ નિવેદનને જ તપાસીએ: ...આ અવ્યયો...એ તે પદની સાથે આવી વાક્યની ક્રિયાનો તે જ પદ સાથે સંબંધ છે અને બીજા પદ સાથે સંબંધ નથી એમ બતાવે છે. ”

“એટલે કે “તે” આ કાગળ જ ફાડ્યો છે. ” તેમાં “કાગળ” ને જ ફક્ત “ફાડ્યો છે” જોડે સંબંધ છે—“તે” ને નહિ. અને “તે” જ આ કાગળ ફાડ્યો છે” તેમાં “તે” ને જ “ફાડ્યો છે” જોડે સંબંધ છે—કાગળનો નહિ. ત્યારે “તે આ કાગળ ફાડ્યો છે” એમાં “તે” ને તેમ જ “કાગળ” ને બોલને “ફાડ્યો છે” જોડે સંબંધ રહે છે. તો શું પહેલા વાક્યમાં “તે” એ ફાડવાની ક્રિયા કરી તે છતાં “ફાડ્યો છે” જોડે સંબંધ નહિ? અને તેમ નહિ તો પછી ક્યાં, પણ કેમ કહેવાય? તેથી જ રીતે બીજા વાક્યમાં કેમ “કાગળ” વિશે. આ રીતે આ નિવેદનમાં કાઈ તથ્ય લાગતું નથી.

હવે આને ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય ન કહેવાં એમ કહેતાં એક જગ્યાએ અવગણું પડે અને તે જગ્યાએ તેઓ ક્રિયાપદ જોડે સંબંધ લખતાં હોય ત્યારે ત્યાં આગળ આ શબ્દો ક્રિયામાં વિશેષણ લાવી એકકમપણું અથવા સરેકમપણું બતાવે છે. પણ આને વિશેષ અત્યાં વિચાર કરીશું.

જો આને ક્રિયાવિશેષણ ન ગણીએ તો પછી મળ્યાં શું? નામ જોડે જાપ ત્યારે એ નામયોગી અવ્યય હોઈ શકે? ના, તેમ ગણી શકાય એમ છે જ નહિ. નામયોગી અવ્યય તો ફક્ત વિખડિતના પ્રત્યયોળી મરજ સારે છે. આ શબ્દો તેમ કડ્ડા નથી.

ત્યારે નામ જોડે જતા હોય ત્યારે વિશેષણ તરીકે ગણાય? અહીં સ્હેજ અટકતું પડશે.

વિશેષણ વિશેષ્યના શુભમાં, ચિત્તિમાં, કે સંખ્યામાં વિશિષ્ટતા લાવી બીજા વસ્તુથી તેને છુટું પાડે છે. આ “જર.” વગેરે જે પદ સાથે વપરાયા હોય તેના શુભમાં, ચિત્તિમાં, કે સંખ્યામાં વિશિષ્ટતા લાવના નથી. તે જેની જોડે વપરાય છે તેના ઉપર અવધારણુ આવે છે, આમાં “જર.”, “એ.”, “જય.” એ નિશ્ચયવાચક શબ્દો છે ત્યારે “તે” સંશયવાચક પ્રત્યય છે. આમ હોવા છતાં તેમાં મળતલ સહેલા અવધારણુનો ધ્વનિ જનો સહેલો નથી.

આ રીતે જેનાં આ શબ્દો વિશેષણ જય નથી.

એટલે આ શબ્દો કોઈ પ્રકારના અવ્યય હોવા જોઈએ જર.

[અહીં એક પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરી શેતું એ જોગ્ય છે. શબ્દાનીમાં અધિકારી વિશેષણ અને અવ્યયોને જોડાવવામાં કેમ? આપણે તો ટેલક મયા હોવાને હીંપે આસ આટપડુ લાગતું નથી. પણ આગ શબ્દો આત્મતા સ્હેજ અવધારે માપ છે. હું નીચેની કોમોડીએ ચલ્યા વિશેષણને અવ્યયથી છૂટા પડી શકું. વિશેષણની મે ઉપર એક સામાન્ય વ્યાખ્યા આપી, છે, જે શબ્દો એ કોમોડીએ ચલ્યાં વિશેષણ સાથે તે વિશેષણ; વાકીના અવ્યય કહી શકાય. વિશેષણ વિશે પણ હજુ ઘોઘાક પ્રશ્નો છે તે અવિષ્યમાં.]

હવે ત્યારે આ શબ્દોને અવ્યય ગણીએ હીંએ ત્યારે એનો પ્રકાર કયા? ક્રિયાવિ-

સેષણ નહિ. (ઉપર અપવાદ બતાવ્યા તે વ્યાપ્તિએ સમતાં); નામયોગી અવ્યય નહિ.
ઉભયપાત્રી અવ્યય નહિ, કેવળપ્રયોગી અવ્યય નહિ.

ત્યારે એક નવો વર્ગ ઉભો કરવો એ જરૂરી છે. ત્યારે આ શબ્દો કોઈ વિભાગમાં ન આવી શકે તો પછી ગમે તે વિભાગમાં પ્રત્યાયાના વ્યાકરણસારે શા માટે મૂકવા? ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે આ શબ્દો અવધારણવાચક છે. અને તેથી તેમને અવધારણવાચક અવ્યય કહી શકાય. એના વધુ પેટાભાગ પાડવા હોય તો તે પણ ઉપર બતાવ્યા છે. પણ એ પેટાભાગની જરૂર મને લાગતી નથી.

હવે એક પડતી મૂંઝેલી વાત ઉઘડીએ. ત્યાં આ શબ્દો ક્રિયાપદના વિશેષણ જેવા હોય છે ત્યાં ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયને બદલે અવધારણવાચક અવ્યય શા માટે ન ગણાય?

ક્રિયાપદના વિશેષણ તરીકે પણ તેમનું કાર્ય તો અવધારણવાચક રહે છે. અને તેથી ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય કહેવાને બદલે પણ જ અવધારણવાચક અવ્યય કહેવામાં વધારે સારું પડે (અને છે) એમ મને લાગે છે.

નોંધ ૧

ગ્રા. બ. ક. પ્રા. ત્રિવેદી આ શબ્દો વિશે લખે છે કે અંગ્રેજી ભાષાના વ્યાકરણમાં 'જ', 'એ', 'પણ', અને 'તો' એને ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય જ ગણ્ય છે." પણ અહીં તેમની ભૂલ થયેલી છે તે નીચેના વાક્યો પરથી જણાશે.

Only he Promised to read the first chapter of that book.
(તેણે જ તે પુસ્તકનું પહેલું પ્રકરણ વાંચવાનું વચન આપ્યું.) આ વાક્યમાં 'only' ને અંગ્રેજીમાં વિશેષણ ગણ્ય છે.

ત્યાં આગળ તેને ક્રિયાવિશેષણ (adverb) ગણ્ય છે ત્યાં તેના વિશેષ્ય તરીકે ક્રિયાપદ નથી ગણ્ય; પણ તે જે શબ્દ અથવા શબ્દસમૂહનું વિશેષણ હોય તેના વિશેષ્ય તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે, (આતું કારણ એ જ છે કે અંગ્રેજીમાં ક્રિયાવિશેષણની વ્યાખ્યા ગુજરાતીમાં જે વ્યાખ્યા છે તેના કરતા જુદી છે) આ નીચેના ઉદાહરણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે.

He Promised to read only the first chapter of that book.
(તેણે તે પુસ્તકનું પહેલું જ પ્રકરણ વાંચવાનું વચન આપ્યું.) અહીં 'only' ને ક્રિયાવિશેષણ ગણ્ય છે અને તેનું વિશેષ્ય 'promised' નથી પણ 'the first' છે.
અને ત્યાં આગળ 'only' ક્રિયાપદ જોડે હોય ત્યાં આગળ તેના વિશેષ્ય તરીકે ક્રિયાપદને ગણ્ય છે.

નોંધ ૨

અંગ્રેજીમાં 'too' (એ પણ) ને ક્રિયાપદ જોડે સંબંધ હોય ત્યારે ક્રિયાવિશેષણ ગણ્ય છે. અને તેમ ન હોય ત્યારે 'conjunction co-ordinate' ગણ્ય છે.

(English Grammar Series J. C. Nesfield
Book IV, Chapter on Syntax)

નોંધ ૩

આ 'જ', 'એ', 'પણ', અને 'તો', ને શબ્દની સાથે લખવા કે જુદા? ત્યારે

આ શબ્દો પદચ્છેદમાં સ્વતંત્ર મળીએ છીએ ત્યારે લખવામાં તેમને સ્વાભાવિક રીતે જ જુદા લખવા જોઈએ. જો તે શબ્દની સાથે લખીએ તો તેનું પદચ્છેદ શબ્દના કટકા કરીને કરવા હોય એવું લાગે. અને વળી આખા શબ્દના બદલ પાડી પદચ્છેદ ન થાય તેમ જો શબ્દને બગારે તેનું પદચ્છેદ જુદું કસ્યતું હોય ત્યારે સાથે લખી ન શકાય.

અહીં એક પ્રમુખ મંત્રવર્તી. 'તે આ કાગળે ફાડે છે.' અહીં 'એ' તો 'કાગળ'ના 'અ' જોડે એકોપ થઈ જાય છે. ત્યાં શું 'કાગળ એ' આમ જુદું લખવું ? ના. આ 'એ' અને એ શુદ્ધતામાં જ યોગ સંધિના નિયમે હજી પ્રવર્તે છે તેને અનુસરી મળી ગય છે. અને સંધિ યજ્ઞેશ શબ્દોનું પદચ્છેદ તેમને છૂટા પાડી કરી શકાય.

ત્રિપિન્ન બીનાકાં

ગુણો

: ૪૧૧ :

અહીં ઉપવને-વને જગદ-ગ્રેમ-પગો ધરી,
ગુણો ચપ ઉઘાડીને, ગગનમીટ માંડી રહે;
અને મનુજની કુડી અદ્ય સ્વાર્થની લોભમાં
સમર્પણ મહાનજી અમર ગાન રેતી રહે.

આદિતીય-૩

કલા

: ૪૧૨ :

કલા જીવનની અપૂર્ણ, પણ મૃત્યુ-પિંછી ફરે,
અપૂર્ણ જાનીને, જગે શરીરપ્રિયા થઈ પાંગરે.

આદિતીય-૩

આગેકદમ

: એક પ્રાચ્યતત્ત્વ પ્રકાશન મંદિરની સ્થાપના :

એ પણ એક જાનો હતો કે જ્યારે આપણને શુદ્ધતાની સાહિત્યમાં શી શી ત્રુટિઓ છે તેનો કશો સ્પષ્ટ ખ્યાલ જ ન હતો: ત્યાર પછી એ પણ જાનો આવી ગયો કે જેમાં અન્યાય પ્રાંતો, ઇલાકાઓ અને દેશોની સાહિત્યવિવેક નિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું અભીષ્ટ અવલોકન કરવાનો આપણને સુયોગ સાંપડ્યો. એથી ઉદ્ભવેલા પરામર્શ અને પરિશીલનનું એ પ્રકૃષ્ટ પરિણામ આપણું કે આપણું શુદ્ધતાની સાહિત્ય કેવું છે અને કેટલું છે તેનું આપણને બરાબર જ્ઞાન થયું, તેમ જ એના નિકાસ માટે શું શું કરવું જોઈએ તે પણ આપણને વાસ્તવિકપણે સમજાયું. ત્યાર બાદ આપણે શુદ્ધતાની સાહિત્યની ત્રુટિઓ દૂર કરવાના અને એને સમૃદ્ધ અને સાંગોપાંગ બનાવવાના મનોરથો સેવના માંડ્યા, અને થોડેમણે અંગે એ દિશામાં પ્રયાસ કરવા પગ પણ ઉપાડ્યો, પરંતુ એ વાતને આજે કેટલાંએ વર્ષોનાં વહાણાં વાળાં છે, છતાં આપણે તો જાણે 'વેણીની માફક દાખી ડગલાં ભરતા હોઈએ' એવો આપણા ઉપર આશ્રેષ્ઠ મુકાનાં આપણે તેનો બચાવ ન કરી શકીએ એવી સ્થિતિમાં રહ્યા છીએ. બહુધા મનોરથોને પેટમાં ને પેટમાં રાખીને આપણે ફરીએ છીએ; એથી આપણી ગતિ મંદ પડી ગઈ છે એટલું જ નહિ પણ બિચારા મનોરથો પણ ગુંગળાવા લાગ્યા છે. આજે હંતર સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ફૂદકે અને બૂસકે દિનપ્રતિદિન પ્રગતિ થઈ રહી છે, ત્યારે આપણે તો પ્રાયઃ હજી જ્યાંના ત્યાં જ ઊભા છીએ. જાત્યા પછી પણ જેમ કેટલાકને પધારીમાં આગોટવાની ટેવ પડેલી હોય છે તેમ આપણી મનોદશા નિષ્ક્રિય પડી રહેલી છે. આપણી સુસ્તીને ઉડાનવારી અને આપણને પ્રગતિશીલ બનાવવાની હાકલ થયા વિના આપણે આગે કદમનું સત્ર સ્વીકારી ઝંડપભેર ફૂંચ (Quick March) કરીએ એમ જણાતું નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં તો ઉપર્યુકત હાકલની ગરજ સારનાર એક માર્ગ મને જણાય છે અને તે એ છે કે આપણે સ્વસ્થ પણ વિશંબને વશ થયા વિના પ્રાચ્ય તત્ત્વ પ્રકાશન મંદિર સ્થાપવું જોઈએ અને એને સહુચિતરૂપે યજ્ઞાવતું જોઈએ,

આવા મંદિરની આવશ્યકતા વિષે એ મત નથી, છતાં એ નવાઈ જેવું છે કે હજી એ મંદિરનાં આપણને દર્શન થતાં નથી. આથી એ પ્રશ્નવસિ ઉદ્ભવે છે કે શું આનું કારણ એ હશે કે આપણને સેવાભાવી, સહૃદય અને સુશિક્ષિત કાર્યકર્તાઓ મળે તેમ નથી એથી આપણે હજી બેસી રહ્યા છીએ? શું પ્રાચ્ય તત્ત્વ પ્રકાશન મંદિરની સ્થાપના થાય તે પૂર્વે જ પીછા-ભૂમિકા તૈયાર કરવી ઘટે તેમાં હજી કંઈ ક્યાસ છે? શું આપણે આ મંદિરના નિભાવ માટે જોઈતા પૈસા મેળવી શકીએ તેમ નથી? વાંધો શા છે? મને તો આપણી તંદ્રા સિવાય કશો જ વાંધો જણાતો નથી. એથી હું એ કહેવા તૈયાર થયો છું કે જો કાર્ય આપણે કરાવું ચે કરવું જોઈતું હતું તે આપણે હજી સુધી કર્યું નથી એટલે હવે એના પ્રાયશ્ચિતરૂપે આપણે કમ્ભર કસીને 'આગે કદમ' એ સૂચનો અમલ કરે જ છૂટકો છે.

પ્રાચીન-નવ પ્રકાશન મંદિર સ્થપતાં આપણે એક વિશાળ અને વિશિષ્ટ પુસ્તકાલય સંયોજાઈથી બનું કરી મૂકીશું, અને એકાદા દેશદેશનાં સાહિત્યનાં ધ્યંન કરી શકીશું તેમ જ અનેકવિધ સાહિત્યિક સામગ્રીના સ્વાદ લાઈ શકીશું. આપણી નિષ્ક્રિય મનો-દશાને સક્રિય અને સનેહ રાખી શકીશું. ઈનર દેશી સાહિત્યક્ષેત્રમાં કેમ અને કેવી પ્રગતિ કરી શક્યા છે તેનાથી આપણે સારી રીતે પરિચિત રહી શકીશું. આપણા સાહિત્યક્ષેત્રમાંના નુકસાનદુષ્ટ વિચારો અન્યાન્ય વિદ્યાવ્યાસંગીઓએકાદા ખેડાને તેમાંથી જે સુંદર ફાલ આપણને છૂટાછવાયો મળ્યો છે તેને આપણે એકત્રિત અને વ્યવસ્થિત કરી શકીશું.

એકાદીના નિયમેની ચર્ચા કરીને એકી રહેવાની પરિસ્થિતિમાંથી તેને એકપારી અને પ્રાયઃ સર્વામાન્ય બનાવી તેનો સામાન્ય જનના પાસે પહોંચી શકાય તેવો વ્યવસ્થા 'આગેકદમ' બરી થકીશું.

પાંચ પુસ્તકો પછીને અસારે જે અરાજકતા બેચાપ છે અને જે આપણને ખૂબી છે તે આપણે દૂર કરી શકીશું. અને અયોગ્ય પાંચપુસ્તકોના બદલામાં ફિઝીકલ અને કુમારને તેમ જ યુવકો અને યુવતીઓને માટે સરળ, સહેલ, સૌંદર્ય અને સન્માનદાયક પાંચ પુસ્તકો તૈયાર કરી શકીશું.

દરેક વિષયને લગતો પારિભાષિક કોષ સરળ રચી શકીશું.

આપણા રીતરીવાજો અને આપણી રહેણીકરણીનાં મૂળ મુખેની વેધક દષ્ટિ આપણે કેળવી શકીશું અને તેમ જનાં એનો સિદ્ધસિદ્ધાંત ઇતિહાસ આલેખી શકીશું. આનું એક શુભ પરિણામ એ આવશે કે આપણી આસપાસ વીરંગાયેલાં અર્થવિહીન અધશ્રદ્ધાના અને વહેમનાં શાળાંખરને આપણે જાગૃત્તાથી ખખેરી નાખી શકીશું.

વિશેષમાં યુજ્જ્વાનની બિન્ન બિન્ન સંસ્કૃતિઓ સાથે ઇતિહાસ તૈયાર થતાં એના સમન્વય મારેનું માન્ય તેવું કરી દિદુમુન્નવમાનના સન્નિવરણ પ્રગટાઓને નામગેય બતાવવાનું પુણ્ય પહોંચાઈ કરી શકીશું.

આપણા યુનિસ અને ઉચોગોના તેમ જ માનિક અને મનોમુગ્ધ કળાઓના અને સ્થાપત્યના પ્રકાશને સમુચિત ન્યાય આપી શકીશું.

તામ્રપટ્ટો, કિચાદેવો, સિદ્ધાઓ વગેરે ઐતિહાસિક સામગ્રી એકત્રી કરી તેના ઉપરથી તારવી સાક્ષી તમામ વિશ્વો યોગ્ય રૂપમાં બહાર મૂકી શકીશું.

આપણે આપણી લેખનકળાને પૂરેનો વિશાસ સાધી શકીશું.

પ્રાચીન અને પ્રાપ્ત્યિક દસ્તાવિજોના પ્રતિબોધે સારી રીતે સાચવી રાખવાનો અને એમ અભ્યાસીઓના કામમાં તે આવી શકે તેવો પ્રયત્ન કરી શકીશું, અને એકાદા એક ઉત્તમ શાસ્ત્રજ્ઞની ખેડ પૂરી કરી શકીશું.

આપણા સાહિત્યનાં સમીક્ષાત્મક સંસ્કરણો માટે પૂરેનો પ્રયત્ન કરી શકીશું તેમ જ વળી આપણે આપણી માલિકીના મુદ્રણાલયમાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ એ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકી શકીશું.

આપણા પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમાં સર્વોં લલિતોની સાથે જે અનિષ્ટ અને હિન્દુસ્તાનીય લત્ત પહોંચી મળ્યાં છે તેનું વિશેષપુરસ્કાર પુષ્કરણ કરી શકીશું તેમ જ વખત જતાં, વિવેચનાત્મક સાહિત્યમાં જે આપણે અધ્યાગાંધ્યા જ પ્રવળો અને તેનાં ફળ

આપણે જોઈએ છીએ તેને બદલે એ વિવેચનાત્મક વાટિકાને ફાલેલી અને ફૂલેલી અવ-
લોકવાનો આપણે સુપ્રસંગ પ્રાપ્ત કરી શકીશું.

એમ. એ. માં ગુજરાતી લેનારા વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓને આપણે આપવા
ઉપરાંત પુરાતત્વના સંશોધન માટે લાયકાત ધરાવનારા વિદ્વાનો તૈયાર કરી શકીશું.

પ્રતિવર્ષ નહિ, પરંતુ પ્રતિભાસ એક સાપ્તાહિક સુધીની વિશિષ્ટ વ્યાખ્યાનમાળા
આપણે ચોજી શકીશું.

આવું આવું તો આપણે ધણું ચે કરી શકીશું. વિશેષ શું કહેવું? સાહિત્યસંશોધક
અને સંવર્ધક પ્રવૃત્તિઓ માધુ રૂપાતાં જોતજોતામાં આપણે પૃથગગનભોગ્ય અને વિદ્વદ્ભોગ્ય
અંશોરૂપ મહાસંયના ચિખર ઉપર એક વિશ્વકોશ-જ્ઞાનચક્ર (encyclopaedia) રૂપ
ફળશ પણ ચઢાવી શકીશું અને વખત જતાં આપણા સાહિત્યને અન્ય સાહિત્યની દરોજમાં
નીડરપણે ઊભા રહેવાની સુયોગ્યતા પ્રાપ્ત કરાવીશું એટલું જ નહિ પણ જેમ એક વેળા
રાજદારી ક્ષેત્રમાં બામ લેવા માટે ગુજરાત મોખરે રહ્યું તેમ સમસ્ત દેશવિદેશના સાહિત્યમાં
ગુજરાતી સાહિત્યને અમર્યાદા અપાવી શકીશું. તેમ થતાં અન્યને ગણ્ય એની પ્રતીતિ થાય
તે માટે પ્રાચ્યતત્ત્વ પ્રકાશન મંદિર ઉપર એક વિજયપતાકા ફરકાવવાનો આનંદજનક
અવસર પ્રાપ્ત કરી શકીશું. પરંતુ આ બધું ક્યારે? પ્રાચ્ય તત્ત્વ પ્રકાશન મંદિરે રથપાય
અને તે સુઅવશ્યિતપણે કાર્ય કરવા માટે ત્યાં સુધી આપણે આપણી ફરજો બજાવવાનું ન
ચૂકીએ ત્યારે. તો પછી આશો, આપણે એ દિશામાં મંગળ પ્રયાણ કરવાના ગણેશ
આજ્ઞથી જ માંડીએ તો કેમ?

હીરાલાલ રસિકદાસ દાખરિયા

બિન્દુઓ

‘હજો છે વાવેણું જરૂર, દીધું પાણું પણ મળે’
હશે સાચું એમાં નથી લગીર શંકા પણ મને
યથો છે હંમેશાં અનુભવ કટુ પુસ્તક વિશે
જતું જે નાંવે તો ફરી કહી ચ આ મેજ ઉપર.

ચમનલાલ ગાંધી

[૪૪૫ શોભનાથાં અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮]

ત્યારે આશાસમાંથી વિજળા ખરતી કોઈએ બોલ્યાં હતી.

સામતે ચોક્કસ બાનળી કાઢવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પણ બગેચર હરીકત કોઈ બાણુપુ હોય એમ લાગ્યું નહીં. પણ ચુરચાણુ સપાદવક સુધી આવ્યો હતો એમ લાગ્યું. એનો આંધ્ર એ કે એણે ઘોષાગદ વચ્ચેનું કે પડી બાણુ પર રહેવા દીધું. એના હૃદયમાં બપોનો સન્માર થવા લાગ્યો. ચારે તરફથી આવના સમૂહના હૈયામાં રહેતો હર એનામાં પણ પેચવા માંડ્યો હતો.

તેમ આ બધા હૃદયમાં પેટો તેમ તે બેશબેર આગળ વધવા લાગ્યો. બમ્મરીયા આગળ એના પિત્ત એની વાટ જોવા હમે; મંગ સર્વજની આતા પ્રમાણે એને ભોમનાથ બગસનનો આદેશ ધોષાગદવાને કહેવાનો હતો. પણ શુ થશે, શુ થઈ રહ્યું હશે, તે તેને કે સમજાયું નહીં.

આઠ દહાણ સુધી એને નાસવા લોકો મળ્યા કર્યા. નજમે દહાડે લોકો બોલ્યા થઈ ગયા. અગોચારમે દહાડે ચારે તરફ નિર્ગનના પ્રમગી રવી, ગયો કિચ્કડ પડ્યાં દેખાવા; વિરણાઓ પર વરોમાણું દેખાતા પણ બોલા થયા. આ પ્રદેશમાં બધા અર્થિમાન વિહરનો લાભો. માનવનું કૈયુ કાપવા લાગ્યું, પણ તેણે એક પીંગીને આગળ વધવા માડ્યું. સાચુ થમ આવ્યો હતો તો દુઃખ નહીં-એ પેલે ચોક્કસ હતો !

એ દહાણ તે આગળ વ'યો. ચારે તરફ સમયગાકાર હતું; સમયાન એણે નિર્ગન લાગે એવું એકાદ હતું.

પદરમે દહાડે તેને કાચક યજ્ઞેસ મેનિક એકાએક સામન માંડી થઈ ગયો. બને એને આગળ લઈ જતા અગ્રધ્ય દોવાણી પોતાનો બીજો સેનિક તેની સાદરામાં સુધી મામત એકેએ આગળ વધેલો. તેના માણુએએ તેને રોકવા બદુ સમજાવ્યો, પણ તે એકનો એ ન થયેલ જેમજેમ ન ગમતમ એકો મદામવ તેને શુભાગી રોકો તેમતેમ ઝડપથી જતાને તેનો તકગાદ વ'યો.

આ અનિચિત્તાની બધાંર મનોદશા કરવા તો બધાં એના કંબલાવનું તેને દીક લાગ્યું.

અને હવે બમ્મરીયા હર નહેતું-મે દહાણમાં આજો. તેના પિત્ત તે ત્યાં વાટ એના જર હશે, ત્યાંથી ધોષાગદનો પતો વઢાવવા વાર કેટલી ?

૨

એનો માણુમ એને ૧૬ડી પાગે એની કે આશાએ એક દહાડો તે ધીમે ધીમે આગળ વધ્યો. કેટલી વાર તેને સાંજનુંનાં ડાળવાનાં પડવા સંબળવા, કેટલી ય વાર તેણે પાગા ફરી સિનિત તથાગી, પણ એના માણુમનું નામ કે નિશાન એને ન દેખાયું.

બપરક રિથતે હતી. જ્યાં સુધી નજર આવ ત્યાં સુધી નિર્ગનના પ્રસરતી. જાડતી ફેની. કાલક ફેરતો નામ, કાલ વિમ્બજની નિર્ગન ઝૂપડી, કાલ વીરલોયા દર્શાવતી એકવી દહેડી ચિત્તવ બીજી વગુ ધ્યાન એકવી નહીં. આ ધોની રત્નો હતો. એ આવ્યો ત્યારે કેટલાક કાઠમાં તોપી જતા, અને તરફ ગામમાંના કુનગબોના બસવાનો અગ્રજ સમજાવ્યો;

વિસામી પર રચારીઓનાં ટાળાં ગમ્માં મારતાં બેઠાં રહેતાં. અત્યારે જન કે જનવરતું ત્યાં નામ કે નિશાન નહોતું. આ એકાંત એને ગુંગળાવી રહ્યું. એનું હૈયું જોરથી ધબક્યા કરતું. કોઈ ન મળે તો એનું મગજ કંથું કરશે કે કેમ તેનો પણ ડર લાગ્યો.

ભયંકર શમશમાકાર ચારે તરફ વીંટાઈ વળ્યો. જાણે દિશાઓ, પાસે ને પાસે આવતી, તેને મળે દુષો દેતી હોય એવો પલ્લવાર ભાસ થયો.

એ બાળક હતો. આવી એકલતા એણે કદી અનુભવી નહોતી. એને જોરથી ઘાંટો પાડવાનું મન થયું. એક વખત તેણે હોકારો કર્યો—જેમ તેમ ડરતાં. અને તેનો પ્રતિશબ્દ તેને કાને પાડો અથડાયો. તેણે કાંપતે હૈયે ચારે તરફ જોયું, અને સોમનાથ ભગવાનને સ્મરી તેણે સાંદણી આગળ ચલાવી. એ આગળ દોડતો નહોતો, હૃદયમાં વસેલી ભીતિથી દૂર ભાગતો હતો.

‘એક મોટો વિસામો આવ્યો, ત્યાં એણે કોઈને મળવાની આશા રાખી. ભગ્મરીયા હવે દૂર નહોતું એટલે વખત છે ને એના પિતા પણ ત્યાં આવી લાગ્યા હોય. પણ તે આવ્યા હશે? આવ્યા હોય ને જલદીથી ઘોઘાળાપા પાસે ચાલી ગયા હોય તો? તો એ જરૂર હારે, ને એના બાપ હતો. ત્યાં એનાં સગાંસંજંથી જ્યાં એની વાટ જોતાં બેઠાં હશે, અને એ જ્યાં એની આ ભયંકર મુસાફરીની કથા સાંભળી ગર્વ ધરશે.

લોકો જાણા ગરજનના મ્હેચ્છથી ડરીને નાસતા હતા, પણ એ હતો ક્યાં? લોકો તો મૂર્ખ હતા. ઘોઘાળાપાને વટાવી એ આવે જ ક્યાંથી? ભલે એ રાવણ પોતે હોય. અને ઘોઘાળા વટાવ્યું હોય તો તેનું કે નાગનિશાન તો હોય.

આવા સંકલ્પવિકલ્પ કરતાં તેણે વિસામના એક ઝુપડાને ઝાથે બપોરે ગાળી. તેણે નાનપણમાં વાતો સાંભળી હતી જેમાં કોઈ રાક્ષસના કોપથી નિર્જન જાણેનાં નગરો આવતાં. આ વિસામો પણ તેવો જ હતો. કુવામાં પાણી હતું પણ સ્થિર; કોશ હતો પણ સુકો, અણવાપરેજ; મંદિરમાં માતા હતાં, પણ થોડા દહાડાનાં અપૂર્જ. ત્રણ ઝુપડાં હતાં, અનામત, અણીશુદ્ધ, પણ નિર્જન.

એકમાં ચુકા પર સંધિકું પડ્યું હતું; પણ ચુકામાં કેં દિવસનાં હોલવાએલાં લાકડાં હતાં, દેગમાં સુકાઈ ગયેલી ખીચડી ટાકીઓની હાર લઈ જતી. કોઈ દૈવકોપથી માણસનો સંચાર એકદમ અટકી ચલ્યો હતો.

થોડીવારે તેની ખીક જવા લાગી અને તે પોતાની કાયરતા પર કોઈ ભરણો. એ પોતે યોદ્ધા—ઘોઘાળાપાનો પ્રાંત—સોમનાથનો આસાવાહક—આમ પોચાં મુકે, દિવંત હારે! એણે ઝાડ કરડી ક્ષોભ શમાવ્યો ને ઉભા થઈ નીકળવાની તૈયારી કરી.

એને તો ઘોઘાળા જ પહોંચવાનું—ભલે વચ્ચે હજાર ગરજનના મ્હેચ્છ ઉભા હોય તોય. એ સાંદણી પસાણી ત્યાંથી થોડેક આગળ આવ્યો ત્યારે તેને દૂરથી રેત ઉડતી આવતી જોઈ. જરૂર કોઈ માણસો આવતા હતા. કેટલે દહાડે એને મનુષ્ય જોવા મળશે. ભલે વેરી પણ માણસ તો ખરો. મારશે તો કેં નહીં, સામું હોમશે તો કરશે. એનું લોહી વહેશે તો કોઈનું એ વહેવડાવશે તો ખરો. નિર્જનના અમાનુષી હતી; સુદ્ધ ગમે તેવું પણ તેમાં મનુષ્યનો સંસર્ગ તો ખરો.



મારે શરવા નથી
આવતું. મારું માથું
દુખે છે.
તેમાં શું?

સારીડોનની એક જ યથા-
તરીકે રીકડી અને તેને
માથાને દુખાવે. સાત
મીનીટમાં દુર કરે છે.
એટલી ઝડપથી અને જોર-
દાર અસર કરનારી જ્યાં
ત્યાં ડોકીનરીય એ
દવા છે.



Saridon

સ્વતંત્રલેડમાં બનાવેલી.

૧.

સાધના કુપનમાં તમારું નામ અને સરનામું યોગ્યતા અનુસાર
વિ જી. પોસ્ટ ઓફીસ બોક્સ નં. ૧૯૯, ચાહોસબાગ
ના મુંબઈ, એ સરનામે મોકલી આપે એટલે નં. ૧૯૯, મુંબઈ.
મૂ તમને સારીડોન ૫ મોરેલાન સાથેના નીચેના
 નમુનાઈ પાકીટ મફત મોકલી આપશે. સરનામે અને થતું સારીડોનનું એક
 પાકીટ આપવામાં નમુનાનું પાકીટ કોઈ પણ કીમત અથવા
 આવશે. ૬૧૯૯ નં. ૧૫૪ પાકીટ આપશે.
દે નામ _____
 સરનામું _____

૦૧ ૭ ૫૫ ૬૪ ૩૧-૩૭

[મફત મોકલી આપે પાકીટ અને સરનામું]

એણે ધનુષ્યગ્રાણુ તપાસ્યાં, કેડે તરવાર ઢીલી કરી, કમરે ખજાર કાઢી લેયું, ને પાછું મૂક્યું.

આકાશપટમાં બે સોંદરૂં ચિત્રિતં ચર્ષ, અને સામંતનો હર્ષ ન માયો. બે માણસો ઝપાઝપ ઝેના તરફ આવતા હતા. તરસે તરફડનો પાણી તરફ દોડે તેમ તે પણ આ માનવીઓ તરફ ઝડપથી દોડ્યો. એનો બચ જતો રહ્યો. તેણે હોકાસે કર્યો; પેલા માણસોએ પ્રતિશબ્દ કર્યો. મનુષ્યનો અવાજ સાંભળી સામંતનો હર્ષ ન માયો અને દિવામાં પાછી હામ આવી. પોતાની ક્ષણિક દુર્બલતા પર દસતો તે આગળ વધ્યો.

(ચાલુ)

શ્રી. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવલનાં પુસ્તકો

બક્તવિશ્રી દયારામનું જીવનચરિત્ર
માંણકૃત ઉખાણા અથવા પ્રભાધમત્રીસી
અને શ્રીધર ગ્રવણમદોદરીમંવાદ
(ચુની ગુજરાતી)
નરપતિકૃત પંચદંડનીવાર્તા (ચુની ગુજરાતી)
મધુચન્દ્રન દંડાવતીપિકમયરિત્રવિવાદ
(ચુની ગુજરાતી)
કનિકાપાત્ર પુસ્તક ૧-૨ (અંગ્રેજી સોથા,
પાંચમા ધોરણ માટે)

ગદ્યમુખ્ય ભા. ૧ (અંગ્રેજી પાંચમા
છઠ્ઠા ધોરણ માટે)
ગુજરાતનો નાયક : અવતોક્ત અને રીકાઃ
(નવત્રિવેળી નામક વિસ્તૃત વિવે-
ચનરૂપ સાથે)
ગુજરાતી સાહિત્યના યાત્રાળુઓ ભાગ ૧
અને સાહિત્યપ્રદાસિની (૧૯૩૬ ની
મેટ્રિકની ગુજરાતીની પરીક્ષા માટે
અપૂર્વ સંદર્ભિત)

સર્વ જાણીતા છુકોલરો પાસેથી મળશે.

શ્રીમતી સુરેશ્વરીના નાયકુ શું કહે છે?—

“મદામાદના અપવાદ વખતે વાપરવામાં આવેલ ‘આસર’ યુ-ડી કોલનની બનાવટ પ્રસંગનીય છે તેમ જ તેની સુવાસ સુમધુર અને તાજગી આપનારી છે.
પી આસર કેમીકલ વર્કસ, મુંબઈ ૬.

બદાલા સાહેબ, મદામાદના અપવાદ દરમ્યાન મોહનવર્મા આરેશી આપની માયાળુ અને આવાસ-
રાયક બેઠાની ખેંચ બેઠી ન મોડી સાધા બદલ રીકોર છું. આરેશી શીશમાં બદલા ‘યુ-ડી કોલન’
(કાલન વેલ)ની બનાવટ અને પ્રસંગનીય માવજત પછી છે અને આવા મધુર તાજગીમય અને સુવા-
સિત રોજકેર વેલરની બનાવટ માટે માથું અનિનંદન પાડું છું. આપના સાદસને સંપૂર્ણ સદ્ગત મહેલ
આપની વિશ્વમુ. સુરેશ્વરીના નાયકુ

૩૬૨૭ ૪ છું

ભાસવ : ભાષાંતરકાર

[અનુવાન જુલાઈ અક ૪. ૪૩૪]

કવિ તરીકે ભાસવ આદિ કવિઓના જેમ નરસિંહની માફક અસંસ્થાન મેળવે છે તેમ ભાષાંતરકાર તરીકે પણ અસંસ્થાન મેળવે છે. સપ્તશતીના કાવ્યની ભાસવની પદ્ધતિ ઘણી ફેલાઈ છે લોકપ્રચોદી પૂર્વકાપ કયુ એથી or નવિ પણ મૂળનો જ્ઞાન મુક્તિપુર્વક મરણાવસ્થા સુદર ભાષામાં પ્રાપ્તનનો સમજી શકે તેવી રીતે આદરે છે: ૧૧

ને દેવી મર્દ જૂને રિંડે વિષ્ણુમાયા કહેવાય
તે દેવીને નમો નમો આપી નમો, નમો મદામાય !
ને દેવી મર જૂને રિંડે એવનડપ મોવાય,
તે દેવીને નમો, નમો, આપી નમો, નમો. મદામાય.

મુદના વળનનુ આવાન પણ એવુ or મરગ છે પણ દેવપુક જૂનુ કાલી નાખી દેવજી છે.—

મનથી or મારો સમજી કોપે મર્યા બે શર,
મુદ કર્યા મુખ જેને આપો મેલા લઈને ફર,

પંડીને શોક જુની રીતે રીપી છે. તણ ચાર પ્રકાર મુદી રીપા છે—

રૂપિકા કોરે રે કડ નામે તે દાગુ નામ,
અમન મર્યા પડા માઠ કુપાર્જ અતિ વામ,
અમર કોરે આપુક મર્યા સુવને નવિ પ્રાર,
પાણુ તાલી તદા જટિ કરે જાનીરે ઘનપાર.

પ્રથમનુ નામજ્ઞાન ભાસવની રીતે આશંતરમકિનો આપ આપે છે. નેપથ્ય કલિન સરૂત બાસવે કોમળ ભાષામાં અવનાયુ છે. તેવી કવિ વાક્યરચના કુદરતી પોતી સ્વચાલી વાક્યોમાં પેશ છે અને બાપ રિંગે મર્યા કર્યા છે. કમવતીનુ મુખજીન

११ શાંદેવો સર્વમૂનેપુ વિષ્ણુમાધેનિ શક્તિતા । નમસ્તત્યેનમસ્તત્યેનમોનમ-
યા દેવી સર્વમૂનેપુ ચેતનત્યેનમોનમોનમો ।

તથા,

ચકાર કોપમનુર્ક રક્તનીતે નિપાતિતે । શુભાશુરો નિશુંમચ દતેષ્વચ્ચેષુ
વાદ્યે ॥

દન્યમાન મહાગેન્ય વિલોપવામર્દ વ । અવધાવશિશુંમોડય
મુચ્યવા દુરનેચા ॥

કરતાં કંકપનાઓ યોજ છે, ૧૨ એમાં કેટલોક ભાગ મૂળનો કાઢી પણ નાખ્યો છે.

વિધાતાએ વહન રચ્યું તવારાં સાર ધન્દુનું કરીલું,
તર લીધી તે ખાણે થઇ છે મુખ મનોહર કરીલું.
મુષ્ટિ ઉદર મધ્યે વિધિ ઈ આંગણીનું એધાણું.
ત્રિવલિ પ્રગટ થઇ તે પ્રમલ પ્રભાદ્ય એક પ્રમાણું.
કપરી પીછભાર મધૂરનો વહતાં ગ્યાં વિધાતા પાસ,
અર્ધઅંદ્ર ઇ શિખી કાઢ્યો પૂછ પુષ્પ પ્રકાસ.
કાવું-૫.

કાદમ્બરીનું કેટલોક સ્થળે ભાષાંતર અને કેટલોક સ્થળે ભાવાવતરણ કરીને ભાવણે આલેખત કાર્ય કર્યું છે. લાંબા સમાસોના દુકાશ પાડી તેને સરળતાપૂર્વક સ્પર્શર ભાષામાં યોજ્યા છે. સામાન્ય વાચકોને કંઠેળે આપે એવાં લાંબાં વર્ણનો કુંકાવી એમાંની અસરકારક કંકપનાઓ ભાવણે ભાષામાં અવતારી છે અને તેમ કરતાં પોતે પણ પ્રેરાઈને કેટલીકવાર નવી કંકપનાઓ યોજ છે અથવા મૂળની વિશેષ સ્પૃહ કરી છે:-૧૨ અ.

કન્યાનં અંતરપુર દીઠું જાણી ભીમિ મંચિકા,
(નાના રત્નપ્રકર જાડુ લીચ શુદ્ધસાધાર્મ પચિકા.)
જાણી રૂપ્ય લોકની નારી સંખ્યા કરવા કામ
ઉત્તમ ટાલીની મહેત્રી છિ આણી એકિ કામિ!
અથવા પુરુષ રહિત એ કાંધી સૃષ્ટિ નવી શું વેધા!
અથવા ક્રોધ અંગનાનુ છિ! ભાતિ ન દીસિ દૈધા.
અથવા અનેકિ કંકપનું કાંધુ એખડુ ભીમંકાર!
(અથવા ગૌરી ઇ કીધા પુરુષ સર્વે તે નારિ!)
જાણી સદત્ર શશિમંડલિ રચના કીધી એકા!

ધત્વદિ.

—[આગ્ર]

૧૧ કૃતસારમિચિન્દુમણ્ડલં દમયન્તી ચદનાય વેદ્યજા ।

કૃતમધ્યથિલં ચિલોક્ષયને, (પ્રત્યંભોર અનીલનીલિમય ॥ નૈવધ ૨/૨૬

ઉદ્દરં નતમધ્યપૃષ્ઠતાસ્ફુટદશ્વગુપ્તપદેત મુષ્ટિના ॥

પાતુરદઃશુભમધ્યનિર્ગતત્રિથલિભ્રાન્તિ કૃતં દમયન્તુઃ ॥ નૈવધ ૨/૩૪

અસ્થાઃ કચાનાં શિલિનથ્ય ઈં નુ નિધિં ફલપાં વિમતેરયાતામ ।

તનાયમેમિઃ ફિમપૂજિ પુર્વેરમર્તિસ દત્વા સ ફિમર્ધચન્દ્રમ ॥ ૭/૨૨

૧૨ અ (અસંલ્પેયનારીશતસહસ્ર સંવાધમ,) સ્ત્રોમયમપમિય જીવલોકમુ
દ્યક્તાં પ્રહીતુમેકપ્ર પ્રેલોક્ચસ્ત્રોણમિધ સંહૃતમ, (અપમિય સર્ગાન્તરમ),
મહાગનાર્કપમિચાર્પવમુત્પન્નમ, પંચમમિયનારીપુગાવતારમ, અપમિય
પુરુષદ્વેપિપ્રજાપતિનિર્માણમ, અનેક ફલપફલપનાર્થમુત્પાદસ્થાપિતમિવા-
લ્લગનાકોશમ, (અતિવિસ્તારિણાયુવતિજનલાવણ્યપ્રમાપૂરેણ પ્લાવિતદિગન્તરેણ
સિન્ધવતામૃતરમવિસરેણ વીચતમાર્દ્રકુવંતે ચ મુચાન્તરાલમ ...)

નવું સાહિત્ય

અવસીકત

ચંદ્રેશ અમે બે બહેનો : રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અનુવાદક : નવીનલમ પારેખ :
પ્રકાશક : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ડિ. ર. ૧-૪-૦

પરબ્રાહ્મણ શિષ્ટ ઇંગ્લેન્ડમાં જન્મનાર કે અનુવાદ આપણી બાલ્યમાં જોતાવાં હોય તેો તે કાર્ય જુદું જ યોગ્ય વ્યક્તિને હાથે જ થવું જોઈએ અને બનના સુધી એક લેખકની પામે જ એક લેખકનીનાં પુસ્તકોના બાજનાર થતા જોઈએ એવી હિચ્છા અમે વારંવાર પ્રકટ કરી ચુક્યા છીએ. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર જન્મસદૃશ લેખકના પુસ્તકો ગુજરાતીમાં અનેક અકલિતોએ લેખાયાં છે અને હજી જીવંતે જાય છે એટલે હવે એ બાલ્યમાં ઉપલબ્ધ નિવન સમવાય તેમ નથી. છતાં અહિં એટલું પિતા સત્રાએ કહી શકાય કે શ્રી. નગીનદાસ શરેખ આ કાર્ય જ માટે સર્વથા યોગ્ય સાગીન થઈ ચુક્યા છે તેમની આપ રવીન્દ્રનાથની ગુરુ કૃતિઓને ગુજરાતીમાં જીવાસ્થ સમયે અને યોગ્ય છે. બાકી તો રવીન્દ્રનાથની કૃતિઓના ગુણગુણ આપ એ નિર્યેષક છે. સરકારી ગુજરાતીઓએ, મળી ખગાળીમાં નહિ વાળી શકાય તો આપ શિષ્ટ વ્યવસ્થાસ્થ રવીન્દ્રનાથની કૃતિઓ વાંચી જ જોઈએ. અને એવી જ આપ પુસ્તકો હમેશા આચકાલપક છે. રૂપરંગ ગુપ્ત છે અને એ લક્ષ્યમાં લેતાં ધિંમન થવું નથી.

૯૩.

પ્રકાશકો રામાનુજ—પ્રથમ ગુચ્છ : લેખક : સમ : પ્રકાશક : મનહર સાર્વજન્ય,
દયર રોડ, સુરત : ડિ : ર. ૧-૮-૦ : પૃથ્વમ્પ્રક : ૨૧૬.

આ પુસ્તકમાં ૧૯ નાનીમોટી વાનો છે જેમાં બેમ સવાદો છે. આ ઓગણીસ કૃતિઓમાં કેટલીક અંગ્રેજ ઉપરથી લેવામાં આવેલી છે એમ એ કૃતિઓ વાંચનાથી અને સેડી વિશ્વમહેન નીચકડે લખેલ 'બે મોથ' ઉપરથી જણાય છે. છતાં કયોકયો કૃતિ એ પ્રમાણે અંગ્રેજ ઉપરથી લેવામાં આવી છે એ સ્પષ્ટ જણાવ્યું નથી એ હીક નથી.

સેડી નીચકડે લખેલ 'બે મોથ' નીમે પ્રમણે જણાવવામાં આવ્યું છે :

“સામાન્ય શિક્ષક પામેલાં સ્ત્રીપુરુષો ઉસાહથી વાંચી અને સમજી શકે તેવી શૈલીમાં આ વાનો લખાઈ છે...એ સ્વં સરખી ક્રાંતિની નથી ને હોઈ જવું શકે નહિ.”

ઉપલાં વાક્યો આ પુસ્તકમાં આવેલ કૃતિઓના સંપર્ષમાં યોગ્ય છે એમ જણાય છે. આ વાનો સ્વાધ્યાદિકોમાં આવેલી છે એટલે એ સાધ્વાદિકોના વાચકોને રસે નેતી અને તેજ જ સ્પષ્ટ દાસ્તરસના છંદજૂની છંદાવેષ છે. બાકી 'આ જગાનાની ખાસ સાહિત્ય સચિ' તરીકે મળી શકતી નવલિકાઓની લખાણ ઉપર આવી શકે એવી નવલિકા આ સમયમાં એક જણાવી નથી. સ્વધ્યાત્મ રીતે શિષ્ટતા જગાણ છે પણ 'અમારી 'નેકોર' એ નામની વાન-અંગ્રેજ ઉપરથી લેવાઈ હોય એમ લાગે છે-માં છેક છેત્રે ને મંપાક લખવામાં આવ્યા છે તેને કેઈ પણ પ્રકારે શિષ્ટ સાહિત્ય નહિ મળી શકાય.

લેખક વિધાન અને વચ્ચેને માટે કાંકે વધુ થમ સે અને સાધ્વાદિકોને બહો ભાલિકોને માટે લખવા પ્રેરેલ તો આવી વધુ સારી કૃતિઓ રચી શકે. 'ખ'.

આકાંદ-પ્રથમ ખંડ:-લેખક : જનિયત કૃ. પંડ્યા : પ્રકાશક : અગાધાન દરિયાવ પંડિત, ખંભાત : ડિ. ૨. ૦-૧૨-૦૦ : પૃષ્ઠ : ૧૪૮.

આ પુસ્તકમાં ચાર વાર્તાઓ છે; અને તે બધી ય વેશ્યાઓ રાત્રિરાણીઓ 'વિશેની' છે. એ નવલકથાના વર્ગમાં મુકાય તેમ નથી તેમજ નવલિકાઓના વર્ગમાં મળ્યુ આવી શકે તેમ નથી. આથીજ એમને વાર્તા તરીકે ઓળખાવી છે. વેશ્યાઓની સ્થિતિ, તેમના જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડવાનો અને તેમ કરીને પદ્મપુર્વથી આલતી આવેલી આ લખકર છતાં અત્યાર મુખી અનિયમ ગણાવી સરેશ્વરો નાશ કરવાનો ઉદ્દેશ લેખક તેમજ પ્રકાશકનો હોય તેમ જણાય છે. પુસ્તકના પ્રવેશકમાં લખવામાં આવ્યું છે :

"આ કોઈ બહિષ્કારન આકાંદ નથી, પરંતુ પાણી વંચાણાઓ સહીસહીને, જીવનમાં મધુરું અમૃત ગૂંભાવી ચુકેલી નિજ જીવિતેપણીઓ નિઃપ્રાપ્ય થતાં સમસ્ત જીવન હારી ગયેલી હનનરો રાત્રિરાણીઓની રૂઢનકથા છે."

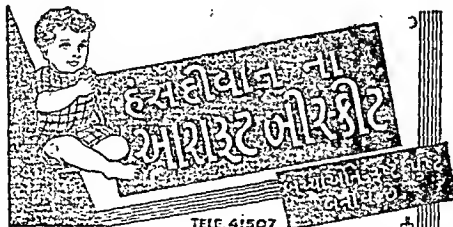
આ ઉપરાંત વેશ્યાઓના જીવનમાં આવી પડતાં વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખેકાળી પ્રસંગો સચોટ ઉલ્લેખ કરવા લેખકે પ્રયત્ન કર્યો છે એમ પ્રકાશકનું કહેવું છે.

આ ચાર વાર્તાઓમાં એ રીતનો પ્રયત્ન સફળ થયો એમ અમે કહી શકતા નથી. હવે વિધાન વગરની, કસાપિહોણી કૃતિઓથી સમાજમાં ધારેલી અસર થાય એ માન્યું જાણવું છે. રાશિયાની વેશ્યાઓના જીવનનો દૃશ્ય ચિત્ર આપતી છતાં માહિત્ય અને કસાપિયાનની દૃષ્ટિએ બહુ કોંચી પ્રતિની નરસથા 'યાગ્ય-ધર્મી' જેવા નવલકથાઓ અને નવલિકાઓ સમાજમાં હવેપણે કરી શકે એવો સંભવ છે પણ એથી એવા વિષયને સર્વત્રી દરેક સામાન્ય કૃતિ પણ એ કાર્ય કરી શકે એ કેવલ આશંક છે.

સામાન્ય પ્રકારની વાર્તાઓ વાંચનારા સમાજમાં આ વાર્તાઓ કેચિટર થાય એમ જણાય છે.

પુસ્તકનાં ફરંગ અને વાપરવામાં આવેલ કાગળો બેતાં બાર આનાની ડિંમન ધણી કહેવાય.

"મ."



વેપારીભાવ માટે લખો:- હંસ દીવાન કું. મુંબાઈ નં. ૮

કાગાવાઃ—વેખઃ; મુનીવાલ બારેણ પ્રકાશઃ પ્રધાન કાર્યાલય, અમદાવાદ, કાચું પૂરું, ય. ૬૮; મધ્ય ર. ૧-૩-૦

પૂર્વજીવનના વેસ્થાપન અને ઉપરજીવનના જાપાનના પદ્ધતિઓના મહત્ત્વા કાગાવાનું આ દુકું જીવનરેખાચિત્ર છે. અસલ પુસ્તક અંગ્રેજીમાં વિશિષ્ટમ એકસરિએ રચ્યું હતું. તેનો ગુજરાતી અવતાર પોતાની માનુષ્યાશ સુલભતામાં જિનારી શ્રી. મુનીવાલ બારેણે આપણી મુલ્ય સેવા કરી છે. આપણા દેશમાં સંસ્કૃતજીવનના વિદ્યાન માટે તંપરનાં પ્રયત્ન જોઈતી મેના માટે અનેક જિજ્ઞાસા હોય છે. રોજના માટે સરેરાશ બારે માસ અને રાત્રિવચન ચિન્તાથી ચૂસતા રહેતા ધર્મજીવિઓ આપણા દેશમાં વધી પડ્યા છે. એ વર્ગની મુશ્કારણ માટે સરકારી કાગાવા જેવા સેલેક્ટા આપણા દેશમાં અવતાર લાવ્યો એ ઉચ્ચ જન્મ છે. હમ્મ જીવનવિધાનોમાં જિજ્ઞાસા આપણા સમાજમેવરો આ વર્ગનાં દુઃખ, પાપ કે અધ્યાત્મિકતા બદલ આપે અડાલત હોય છે. આવી વિચિત્રતા આવા વર્ગમાંથી મેળાવાની પનિતોને ખેંચી લાવી તેમને લોકમેવાનુ સિદ્ધાન્ત આપી, પ્રભુદેવક તરીકે દેશમાં વિદરના કરતા એ અવરો લોકમેવાનુ સરથાઓના ધર્મ છે. તેમને આવી પુસ્તક પ્રાપ્તવાનુ જ્ઞાનવરો. મહામાત્રની માર્ગ દેશમે નુ દરેક ક્ષેત્ર સર કરવાર આ જાપાની મહામા આપણા નવીન લોકમેવાને અને સામાન્ય વાચકને ધન્યવાનુ વિચારવાનુ આપમે.

રાં.

અનુદાર્શ.—વેખઃ. મહાદેવ દેશઃ ગુજરાતી બાજમાં શ્રીમતે સારી અશીષા

- : હાસ્યરસાના મળીના લેખક :-

શ્રી. ધનસુખલાલ કૃ. મહેનારચિત

વાસ્તવિક મૈત્રીમ વાંચકો

આપણે ચિત્રે રાધે-સુદર ૧૫૨૫માં

સાસુજી

નિર્દોષ આનંદ આપતું લેઃ આપણા હૃદયક પુસ્તક

મૂલ્ય : રૂ. ૧-૮-૦ : પોસ્ટેજ : ૦ ૩-૩

(રજરજીવનની. પી. ખર્ચ મુદ્દા : ૦-૩-૦)

“ધનસુખલાલની મર્મોળી કવચ ગુજરાતને જાગૃતી છે. કેટલીક નાની વાંચકોમાં ખરે તેમ જ કેટલાંક વિનોદાત્મક સમ્બંધિતો લેખાજ લખાય, એવાં મૈત્રીસ હજારાં કુલ જેવાં અને કુદો લખાઈએ આ સંકલ્પ એમની લેખનીમાં રહેવી મનપ્રકુનાને દીધે છે.”

—“જી.સ.બૃનિ”

મળવાનું : “ગુલુસુદરી કાયાલય” ૧૧૮, શ્રીગ્રામ મુંબઈ, ૪
દેશમાં : અને નાણીયા પ્રાસંગિકો પામેથી

અને બહુ ભાગે અનિશ્ચિનના દોષવાળા અનેક કાર્યસંકેતો હમણાંકમણાંના બહાર પડ્યા જાય છે. પણ તેમાં કવિત્વની ચમત્ક્રિયાઓ તો અમુક કાર્યો જ ગણાવી શકાય તેમ છે. કવિનાનો પ્રદેશ વિસ્તૃત બન્યો છે ખરો પણ તે સાથે તેમાં ગુણવત્તા કે કલાનો આદર્શ જોઈએ તેવો જ્વલંત રહ્યો નથી. ગુજરાતના કવિપ્રદેશમાં અનેક ઝડપી કસરત કરી રહ્યાં છે. પણ તેમાંથી જોઈતી નિર્મળતા, મધુરતા અને મનોહરતા નીવડતી નથી. એને કદિ વિદેશી ટુકો ભાગે છે. પણ દૈન્ય વિનાના અતુલાદો, સુચિત લેખો અને વિદેશનાં કાર્યોની ઘાસ પાડનાં અનેક નાનાંમોટાં કાર્યો, ચેતનાવ્હીન સમકાંતેવાં લાગે છે. ગુજરાતનું સમગ્રજીવન, કલાકારને હાથે ધણ નહિ ત્યાં સુધી એમાં સાચી બાવળાનું પ્રતિબિંબ પડવાનું નથી. એ માટે માનવસ્થાપનનું કિંટું નિરીક્ષણ, દેશની સંસ્કૃતિનાં ચરોતો હૃદય આભાસ, નૂતન જોનાં મૂલ્યાંકનની દૃષ્ટિ સાથે સતત તપશ્ચર્યાની જરૂર છે. લાક્ષણિક પ્રવૃત્તિમય જીવનમાં ભાગ્યે જ તે કોઈ સાધે છે. તેથી કાર્યોની સંખ્યા ૧ પ્રમાણમાં, હૃદયમાં યોગસંકેતો તેની શબ્દશક્તિઓમાં કાર્યો ઘણાં એવાં જન્મે છે. ભાગની ધનતા મળતી નથી. રિવાજ પર જેટલું આક્રમણ થાય છે તેટલું હૃદયના પ્રદેશ પર નથી થતું. અને તેટલે અંશે ભિન્નિતો વેગ નિર્મળ જણાય છે. રચનાની સિધ્ધિતા અને કળાનાં સાક્ષિય અને વેગ વિનાના દુઃસ્વસ્થ નાના પક્ષીઓ ૧ કસરત આપે છે. પણ જે કસરતે દેશમાં જડતા આપી દેાય તે સમયે, મર્યાદા અને પ્રતાપી જોના પદસંચાર પિના, દેશના આક્રમણમાં ચેતન વધારે તેમ નથી. અતો અર્થ રસાકાશોની વૈદ્યજ્ઞાન છે એમ નથી. પણ જુની ધણદ મહેતી સૂરણ પર શબ્દોના તીક્ષ્ણ તાપ્તે, નૂતન કાર્યો ચેતન આપી શકે તેમ નથી. નવીન કવિતાને કંઈક પેઠા આપનાર સંકીર્ણ કદી શકાય. જરૂરજરૂરે ધણ બાવળાશીલ યુવાનોએ સ્વતંત્રજ્ઞાન માર્ગ છે. પણ પાસેથી લેખકોમાં મજબૂતી કે અજરૂર સ્થિતિ બાગે જ જીવન કોઈ કવિનું નામ નજરે ચડે છે. તેમ પરિસ્થિતિમાં કંઈક અંશે પાસેથી પડેલો ફૂર આણેય થી. જહાંગીર મણેશ દેસાઈએ 'અમરના ના સંકેત બહાર પાડી દૂર કર્યો છે.

અજરૂરના ઘણા સાદા અંશે એમના કાર્યસંકેતમાં કિતરેલા જોઈ શકાય છે. બાળની દૃષ્ટિએ કીકીક પ્રમાણમાં સમ્પ્રદાયિક એમની પાસે છે. સંસ્કૃત શબ્દો છૂટી વપરાયતા રેખાય છે. અને તે સાથે દર્શનને આપણી સંસ્કૃતિના જગતના અધુર અને ઉન્નત બાગે કાર્યોના કંઈક સક્રિય અનુભવ વ્યક્ત કર્યા છે તે પણ આનંદ આપે એમ છે. છતાં એમાં અનેક કિતરેલા મેંડા જાગે છે. પાસેથી કોળની મનોહરલક્ષિનાં કાર્યો, દૈવકર્મિ, હિન્દુ પુરુષોના યજ્ઞ અને અજરૂરવાનિત્યમ પાસે કાર્યો, ગાંધીજીની પ્રતિનિધિતા, રાજકીયોને માટે કાદમ જાગેલો નિર્મળ વેગ જ મુક્તિની તમન્ના રજુ કરનાર ઘણાં કાર્યો પ્રાસંગિક છે, કથન-ધ્યાન છે. દેશની મનોરંજના પર સાચી અસર કરે તેમ છે છતાં એમાં જુદાંકેને લઈ વિદૂત રચના થઈ જવાનો ધણે ભય રહેલો છે.

બાળના મેંડા ઘણાં, મનોહરતા, અને વિષયના અનંતનાં મર્યાદા કંઈક અંશે કલાના અને કલાના વડે અજરૂરના પ્રયત્નો, વિનાશભર્યા છે. છતાં એ નો સંપત્તિ છે કે હિન્દુત્તરજીવનનું વર્તુલ ઘણાં સમયે જ લેખકે પેનાનાં હૃદયનો લીધો છે. ઘણાંખણે ગાંધી મનોરંજના રજુ કરી રહે છે. પણ જુદા કવિઓની નિર્મળતા જુદા દર તેઓ જાગે

શકે તેમ નથી એવી એમની ખ્યાલોએ એક સાથે એમ છે.

એ પછીનો વિભાગ હાલપરમપ્રધાન કાવ્યોનો છે. 'ફાદળો લાડકવાળો,' 'જાડ,' 'ખાંચેલા પરાયણે' જેવાં રમુજી કાવ્યો એ ઘડી આનંદ આપે એમ છે. ફાદળે કુતુહલ ઊપજાવે તેવાં છે. એ સિવાય, 'ગંગા આદ્ય' 'સપ્તર્ષિ નક્ષત્ર,' 'પ્રાણ પ્રશસ્તિ,' 'જીંડુ' વાચન અને અભ્યાસ કરવું છે, 'ઉત્કળી હાથ,' 'વગ્નના વાણ' સુદર વર્ણન આપનાર કાવ્યો છે.

'સનમસ્તવન', 'કિરમન'માં અક્ષતની પ્રશ્ની છે. શ્રી. જહાંગીર દેસાઈ ઉપર નહાનાબાલ, લલિત, દલાઈ, ખમરદાર, નગિંદરાવ વગેરે જૂના કવિઓના જૂનાઈ કાવ્યોની ખાસ અમર દેખાય છે. ખમરનાનું અનુકરણ ધારે કેટલું સ્પષ્ટ છે. 'મરુ' તેા શુભાને એનું ઘાનક છે. રમતિઆળ ફેડીની ગર્ભજા પણ લખાઈ છે. વળી કોઈ કવિચૂન હિન્દુ કવિચૂનો યોર પ્રતાપ એક પરીબર આપુ પાડેના દેવ તેવાં પણ કાવ્યો છે. સ્ત્રી તરફને કવિનો પ્રેમ અગ્રણી અને આલેખીતરફ પ્રજાપાત બતાવનાર છે એની 'સ્ત્રીના ચાર સ્વરો' સાક્ષી પૂરે છે. 'ફણ' હવનપીથાગારી ને દેવ્યુત્તર બકિનો પ્રાણ વડે છે તેમ ને આદી પણ કેટલેક સ્થળે દર્શિયોચર થાય છે. પણ એ બકિનો પ્રમળ આરેય નથી. પણ ખાંચેલા અને ઉછીના લાંબેલા દેખાવેલા વિચારો જ માત્ર છે. 'પ્રાણપ્રશસ્તિ' છે. કૃષ્ણ તરફનું સન્માન છે. એવાં મોંઝા નાનપણથી આપણે મળ્યા આન્યા છ,એ એટલે એમાં ઊણપ લાગે એમ છે. પણ એક પાંચીકરિ એ કૃષ્ણના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે તેમાં સ્ત્રી આકરી કોસાનીતી જરૂર નથી. વળી કૃષ્ણના કાવ્યોથી નવું શુભદાન કટાક્ષ પણ લાગે છે. એક જ વિષય ઉપર બાવના આરંભ વિના ધણી કવિઓ કાવ્ય કરે ત્યારે તેમાં કાવ્યના

સચિત્ર

વાર્તા સંગ્રહ

અપારંપર

રમણદાસ નરસિંહદાસ વકીલ, એમ. એ.

પુસ્તકાલય રમણદાસ વકીલ, બી. એ.

તેમાં ધૂમકેતુ, રામનાથપણ પદ્મ, કંઈકાશવ મુનશી, સ્નેહમિત્ર, ઉમાચંદ્ર, રમણલાલ દેસાઈ જેવા પ્રસિદ્ધ અને સિદ્ધહત સેખકોની ટૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રો. બાનુશંકર વ્યાસની પ્રસ્તાવના સહિત

પૃષ્ઠ ૪૪૦]

[મૂલ્ય ધારે આના

સેવ એનએમ-કેરસનદાસ એન્ડ સન્સ નાજીપર, સુરત

સર્વ લાભીના હુકમેદારી થયે છે.

સનાતન અંશો બહુતા નથી પણ કદિની ચતુર્થા જ માત્ર બહુધા છે. તેવો ક્ય પણ જૂના વિષયો પર કાવ્ય કરવામાં રહેલો છે.

‘સાહેબાની સાહેબી’, ‘આંચુની ખીણ’, ‘મહુદા કાનસ’, ‘ઝંખી મશાલ’ વગેરે સાધારણ કલ્પનાને સારો મોઢ આપી ગૃહ વિષયો સમન્વયતા પ્રયત્ન કરે છે. રૂપકકાવ્યો લખવા માટે શ્રી. જહાંગીર દેસાઈને અભિનન્દન થયે છે. ગુજરાતમાં જે નવચેતન ઊભરાયું છે તે કાવ્યોમાં ઝીંઝી મેંચ્યા આપવાના પ્રયત્ન માટે આ ઊમતા પાઠશીલકવિને સદર્પ આપણે સન્માનીશું.

બાપાનાં છંદો, ઘોષો, જૂનો વગેરેનો અને તેટલી કાળજીથી એમણે ઉપયોગ કર્યો છે. એમાં કઈંશતા કે બસુરપણું કે અનૌચિત્ય ધણીને હજી લાગે એમ છે છતાં કાવ્ય છે. પ્રાચીની ઝમાવટમાં કાદરી શબ્દો કે ધરમધુ શબ્દો અથંવિહીનતા કે રસક્ષતિ ઊપભવે એમ છે. તે કૃતિમતા અને ધણાં કાવ્યો લખવાનો મોહ કર્તા હોય, કે ક્ષણિક આવેશમાં ધણું કરી નાખવાનો શોભ એહો થાય તો દૂર કરવી સારું છે. બાપી, શરૂઆતમાં જો પુરાતી કાળજીથી કાવ્યો લખવાનો અભ્યાસ પામ્યો ન હોત તો. એ દોષ સારામાં સારા કાવ્યોને ક્ષિપ્ત કરે છે અને કુક્ષિતનું સ્મારક બિહું કરે છે. આથી સરસ કાવ્યસંગ્રહ શ્રી. જહાંગીર મા. દેસાઈ ગુજરાતને અંગે હવે ધરશે એવી આપણે આશા રાખીશું.

જ,

સાભાર સ્વીકાર

અપંગની પ્રતિભા: (હેલન કેશરૂન આત્મકથા)—અનુવાદક: મગનભાઈ પ્રમુદસ દેસાઈ, પ્રકાશક: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ; મૂલ્ય: બાર આના.

હેલન કેશરૂ એ એક અમેરિકન સન્મારી છે. તે જાત્યકાળથી જ અધ, બહેન અને મૃગાં છે. હેલન પોતાની આ અપંગ પરિસ્થિતિ ઉપર પ્રભુત્વ મેળવી ઉદાર શિક્ષણ લઈ સુશિક્ષિત થયાં એટલું જ નહીં પણ તે અમેરિકાનાં એક સ્વાધ્યાય શેખિકા બન્યાં. એમની લખેલી આ અંગ્રેજી આત્મકથાનો શ્રીયુગ મગનભાઈ દેસાઈએ સરસ અનુવાદ કર્યો છે. અનુવાદમાં સારા શુદ્ધો છે. કેટલેક વચ્ચે વાચક આપ્તા પે પુસ્તકને રસભર પૂઠ વાંચી જતા લક્ષ્યારો.

પુસ્તકના પ્રારંભિકમાં અનુવાદકે ‘The Story of My Life’ નામનું અસલ પુસ્તક નેમને કેમ પ્રાપ્ત થયું ને તેના તરફ તે કેવી રીતે આકર્ષાયા ને પૂજ્યભાવે વર્ણવ્યું છે. આ ‘કિત્વકથા’ ને વગર ‘નેમેમનિં બગિની’ એ નામક પદિત સુખકાવ્યજી સંધાવીના ઉપદેશ ‘નેત્ર વિનાની નેત્રી’ એ નામક કાદાથી કાલેલકરના પુરુષોત્તેમની વિરોધના મળે છે. તોજ વિરોધના શ્રેષ્ઠિયનું એટલું એક કાવ્ય ‘The Chant of Darkenness’ નો ગુજરાતી અનુવાદ બાઈ ઉમાચંદર જોડીએ કિમેરી આપ્યો છે. ‘નવજીવન પ્રકાશન મંદિર’ના પ્રત્યેક પુસ્તકની ગાદક આ સુંદર પુસ્તક પણ આપણી હૃદયનકથાએના સાદિત્યમાં એક મહત્વવાન કિમેરી કરે છે.

હૃદયનવિકાસ: (કેળવણીનાં અંગ્રેની ચર્ચો) લેખક: દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર; પ્રકાશક: હરિ પ્રભાણે, મૂલ્ય આઠી રૂપીઆ.

કાલેલકરેએના હૃદયનએવા વિવિધ વિદ્ય માનૂની કેળવણીના અંગ્રેઅંગ્રેની તરફરથી મર્ધા કરું આ એટું પુસ્તક છે. એનું અવલોકન આવના અંક માટે મુદતરી.

જાનિનાં ઘડના:—લેખક અને પ્રકાશક: ખાણેશ્વર પ્રાણીજનકાર સાહેબ; પ્રેસ: લેખક વૈસ, ૧૫૧-૧૦ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨; મૂલ્ય રૂપીઆ દોઢ, નોકો નગરીઓ ધાને લુની બાંધે નવા ચરમા:—લેખક: એલિયા જોની; પ્રકાશક: કે. રંજનની કંપની, બેડી ગેટ, રાજકોટ; મૂલ્ય: રૂપીઆ અડી.

મહેન્દ્રકુમાર:—લેખક: અને પ્રકાશક: વૈદ્યશાસ્ત્રી મનરૂપગિરિ હવનગિરિ, વૈદ્ય-મનીરી, (અમર), શ્રી સપ્તાશીશક મહોત્સવ અધિભાગ; બેડી ગેટ રોડ, વોરસ; મૂલ્ય: રૂપીઆ એક; સાઇબેરીઓ માટે રૂ. ૧-૧૨-૦

સમિયા પાછળ:—લેખક: અને પ્રકાશક: પુરુષોત્તમ ત્રિકમલસ; મુંબઈ; મૂલ્ય આઠ આના.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પરિષદ બંગ્લો સમિતિ, નર્મદ સનાતી સ્મારક સમિતિ તથા પરીઆર સ્મારક સમિતિ તરફથી વખતોવખત પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો પરિષદ જાને સીધકમાં છે, તે પરિવંશ સમિતિને વિના મળે આપવો હતા થયેલા છે.

આ પુસ્તક મુંબઈમાં શ્રી. રૂપેસ ગુજરાતી સભા મંદિરમાં (વિક્ટોરિયા પટેલ રોડ, કોર્મિસ હાઉસ નજર), તથા અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનાં (બદ પાસે) રાખવામાં આવ્યાં છે. તે જાને ત્યાં અનુકૂળ થડે ને સ્થળે માણુમ મોકલોને પુસ્તકો મંગાવી લેવા વિનંતિ છે.

જે સમયે આ પુસ્તક ટપાલ મારફત મંગાવી લેવાનું વધારે અનુકૂળ હોય, તે પરિષદ કાર્યાલયમાં તે પ્રમાણે લખી બહારવાળી ટપાલ ખચનું બી. પી. કરીને પુસ્તકો તેમને મોકલવાની ચાલતી કરવામાં આવશે.

૮૦, એસ.બી.રોડ, કોટ,
મુંબઈ, તા. ૨૪-૮-૩૧ }

મંચીઆ



સૌંદર્યનો સહાયક
ચામડાનો સંરક્ષક
LINDA
વેલેટબલ સોપ વર્ક્સ
લીમ્ડેડ. મુંબઈ
મહાનગર
જાવાનો રાખુ
સાચો ટેગલો માર્ક

દોહન

રાષ્ટ્રના સાહિત્યનો વિકાસ

હિંદ રાષ્ટ્ર છે. વિદ્યાર પુરુષ થયું જાય છે. એકતાન થયાનો એને નાદ લાગ્યો છે. એક ભાષા, એક શિષિ, એક સાહિત્ય-પૂર્વે ન હતાં તેવાં સરજનવવાના એને દ્રોણ જાગ્યા છે. આ વસ્તુસ્થિતિ દરેક પ્રાન્તીય સાહિત્ય આગળ વિકાસનું અડ્ડુત દર્શન ઉભું કરે છે. જે પૂર્વે સાહિત્યકોની સેનાઓ ન કરી શકી તે આજે અર્ધાચીન સાહિત્યકોએ કરવાનું છે. પોતાના પ્રાણ રેડી એવું સાહિત્યનું સર્જન કરવાનું છે કે જેથી એક થવા તત્સતતા હિન્દના પ્રાણનો એમાં પડ્યો સંભળાય. એકતાનો નવો યુગ ઉઘટે છે. ભેદો ભૂંટી એ એકતા આપણે સાહિત્યમાં મૂર્તિમાન કરીએ, એમાં નથી સરસતાનાં દર્શન કરીએ એ જ એમનું કર્તવ્ય. એ કર્તવ્ય કરતાં આપણે મારાં ધર્મે છોડીને સાહિત્યના આદ્ય સર્જન-હારને સરણે સ્વંભાવે જતું બેઠ્યએ છે. જેમના વડે આજે ભારતનાં સાહિત્ય ને, સંસ્કાર એક છે—જેમનું આપણા સાહિત્યશિશુઓ આનિમિષ દષ્ટિએ ધ્યાન કરતા-ને જેમને “અચનુર્વંદનોઘણા”, “રિખાદુરપરે હરિ:” અને “અબાલભોચન: રાંભુ:” માનતા-તેમને જ, આજે પણ, વ્યાસાય વિષ્ણુરૂપાય વ્યાસરૂપાય વિષ્ણવે । નમો વૈ દ્રહ્મદિયથે વાસિષ્ઠાય નમોનમ: ॥

—કૈલાસભાઈ મુનશી : સાહિત્યસંસ્કરના પ્રયુજપદેથી : ૧૬૩૬

કેળવણી અને સાહિત્ય

આ ગગનવિહાર કોઈ દિવસે મનુષ્યપ્રજાનાં સિદ્ધ થયાં જ છે એ વિશ્વાસે મેં કેળવણીના વિચાર કર્યો છે. આ વિશ્વાસ પ્રત્યે સ્વભાવ હશે તો જ આ મોષડીની વાતો ધ્યાનમાં આવશે અને ગમે કિયરશે. બાલિયપ્રમનું તંત્ર શોકશાસ્ત્રી, સમાચરશાસ્ત્રી કે મનુષ્યશાસ્ત્રી નહીં પણ કેળવણીશાસ્ત્રી થશે. બલિયનો ધર્મ પણ કેળવણીનો ધર્મ થશે એ હદ અદાથી જ વિચાર કરતો આવ્યો છું. અધ્યાપક મારે એના વિદ્યાર્થીઓ એ જ એની ઉપાસનાની મૂર્તિ અથવા દેવ છે. એમની સેવા એ જ એની પૂજા છે. એમનો વિકાસ એ જ એનો પ્રસન્ન છે. એમનું અવધાન એ જ એનું નરક છે અને એમની ચારિત્ર્યની દૃઢતા એ જ એનું સ્વર્ગ છે. આ આજે સાહિત્ય ગ્રાહકને સેવાય નહીં, સદાચાર મારફતે જ એ પીંચતી રાણા.

—કામી કાલેશ્વર : છત્રવિષાદ : મનોમોનો પદપરા

સમભાવના

પતિ અને પત્ની વચ્ચે. નેમ-વા સ્વપ્ન હવનના જાણનારોને અમે તેમ જ આશ્ચર્ય અને આનંદિત હવનને અમે. એકમેકને સમજીને ચત્રવાની શક્તિ અને એકશબ્દ રહે એ મારેના સોમી સાથે ઉપાય તરીકે એક પત્નીવતનો-ક્રમચાર, રજાપો છે. તેની સાથે જ જીવનસંજીવનાઓ અને દિનસંજીવનાઓ, રેષો અને વચનાઓવાળાં માણસોની ચિયતિ સેવામાં રાખીને, સમના દત્તર પ્રકારની છૂટ પણ અપાઈ છે. સમહવન મુખી તે

ધીરેધીરે અને ઘણું ધીરં પૂરેકના પ્રયાસથી જ શક્ય શકે. જો સ્વભાવભેદ એ તરફકાં બેવા માટે પૂરતું કાંઈક હોય, તો આપણામાંનાં ધન્યજ્ઞે તરફકાં લેતી પાશે. હિન્દુ સંસ્કૃતિએ હુમ્મોના ધર્મોથી સ્ત્રીઓના ધર્મો જુદા પાડ્યા છે, તો તેની સાથેસાથે એમ પણ છે કે એ સંસ્કૃતિમાં સ્ત્રીઓના નીચાપણાનું મૂલ્યન છે નહીં.

—વિજયરાવ વેર : હિન્દુ ધર્મનન્દ : માનસી : પુસ્તક બીજું : અંક બીજો : ૧૯૨૨
આનન્દચિંતનમાં આનન્દ

એ રાત્રી છે કે કેટલીક વાર હું એકથી બેગી જીવનમાં બધા આદર્શો ઉપાસનાની ચાલ જોતી હોઈ છું ત્યારે એક પ્રકારની એકજવાબી, શીત ધ્રુવસાની જેમ, અને આપણી લે છે. જેને પાર પ્રકાશ, સમીન અને શુભાંતુ સોજન છે; પણ મને ત્યાં પ્રવેશ નથી: મધ્ય નિર્દય દેવ સ્થળે રોકે છે. હું તો એના એ અતુર મનઃક્રિયા સામે જરૂર સવાલ કર, કેમકે મારું હૃદય હજી આત્મચર્ચા અને અસ્થિર છે. પરંતુ એણે આવના કડવા નકામા શમ્ભો મારી દબા નહીં કરે, અને અણમાર્ગ આપતી જેમ તે પાઠ્ય હૃદયમાં પેમે છે, ને જાણ આજમામાં ધીરજીવન નીવડના વ્યથિ છે. પંડી ત્યાં દરમિયાની આજ્ઞા આપે છે ને ક્રમમાં કહે છે 'આનન્દચિંતનમાં આનન્દ છે.' એટલે, બીજાની આખોના તેજને આવે થઈ, નેમના ચર્ચાઓનાં સમર્થને મારી સમર્થિ, અને એજના વડના દાસ્યને ખાસ મુખ્ય બનાવના હું પ્રયાસ કર છું.

—અપરંતી પ્રતિમા (દેવન કેશરીત આલમકાવા) :
અનુવાદ : મનમોહન દેસાઈ

કહેવતોનાં મુખ

નાનવનને કામરી કહેવંતું પણ ધણી છે ને એ બાંધી નિદ્રાપૂર છે. કાઠજોની નિદ્રા હવે આવી ગઈ છે. હે બાગવાન ! દમેશા બીજા મામનાર ને કંડી પણ સતોય ન મનવશ કાઠજોની નાનમાં અને જન્મ આપીશ નહીં, એવી બાવના જણાઈ આવે છે. વાળીઆનું કાગણુ ધાણના દાણ કરનાં મોડું નથી હોતું. પણ એનું જરૂર મગરના જેવું ને પેટ પકમી નેવડું હોય છે. વાળીઆની સોજન બગવામાં થયેલા મૂલકાના જેવી હોય છે. આટલાં જો કંઈક હોય તો પણ તેને બચાવશે નહીં કેમકે કામવામાં પણ તેનો કશોય દુર દેડું દોંય છે.

—વિરમ જગત : કહેવતો : મુદ્રાઈ : ૩૧

તેં કેકેડી : મેં શનુમારી !

જુદાને જાગુદાર ત્વજે હોય ન શું હા શરુમારી,
જાડ વિશે બીડી રાખન. ના ત્વજે પ્રણયપદ્ધ મારી,
હરમરંગી ચાંચી રાખોને લઈ જવા હું ખુશ પામે,
જો તો જરૂરી એક દેશી તારી એક જખનની વસુધાને,
જો એને મનુષ્ય કેવી દણવાની અનુપમ દેશી.

—ઉમાશંકર એવી : મોર્ચીના 'વ.૧૩૩ કુચલેક' નામના નાટકમાંથી
અનુવાદ : જનમોહન : ૧૯૩૫ અને દિનાળ, ૫ : ૬ : ૩૧

તંત્રીસ્થાનેથી

એક વરસ પછી

આ અંકથી 'શુદ્ધતા' બીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે. એક વરસમાં અમે કેટલું પ્રાપ્ત કર્યું, કેટલી પ્રગતિ કરી, કેટલી લેખવિવિધતા રચી કરી તે માટે અમારી પાસે ગયા વરસની બધી પ્રગતિ મોજૂદ છે, આ 'શુદ્ધતા' નવી સાહિત્યસંસદનું મુખપત્ર છે એ જાણત અમારા લક્ષમાં આવે છે. કારણ કે જૂની સાહિત્યસંસદને આશ્રયે લેખકોનું જે મંડળ એકત્ર થયું હતું તે આજે વ્યસ્ત થઇ ગયેલું છે. કોઇએ નિશ્ચિત લીધી છે તો કોઇ રદ થઇ ગયા છે. છતાં શુદ્ધતામાં નવા લેખકો પણ પ્રકાશમાં આવના જાય છે અને જૂના તેમ જ નવા એમ અનેક લેખકોનો સહકાર મેળવવા ગત વર્ષમાં અમે બાબરજી થયા છીએ. આ સર્વ બંધુઓ અને બહેનો ભવિષ્યમાં પણ તેમનો સહકાર આપુ રાખશે તો 'શુદ્ધતા'ની પ્રગતિમાં તેઓ અમને ઘણું મદદરૂપ થઈ પડશે, અને અમને તો શ્રદા છે કે જે સદચાર અને મિત્રબાવ તે સર્વેએ અમારા તરફ બતાવ્યો છે તે સતત આપુ રહેશે.

ખાસિકો અને એવાં સામયિકોના સંચાલનમાં અનેક મુશ્કેલીઓ હોય છે એ ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ. તેમાં પણ પોતાની મેળવેલી નિશ્ચિતો કમય માત્ર એ સંચાલનમાં રોકી, કોઇ પત્રને સંચાલનમાંથી બાજુએ એ અનિ દુષ્ટ કાર્ય છે. છતાં ધીમેધીમે અમે પ્રગતિમાન બનના જઈએ એમાં જ અમારો સતોષ છે.

સાહિત્યસંસદના આજે પાંચસોથી ઊંચા સભ્યો છે. તેમાંથી મોટો ભાગ તો મુખ્યજામાં જ વસે છે. તેઓ બધા ધારે તો એક કે બીજી રીતે આજે 'શુદ્ધતા'ને સમૃદ્ધ બનાવી શકે. અમે ઈચ્છીએ છીએ કે સાહિત્યસંસદના સભ્યોમાં 'શુદ્ધતા' મટે જેવું જેવું તેવું મમત્વ દૃઢ થાય અને તેઓ સઘળા 'શુદ્ધતા'ને પોતાનું કરવા તત્પર થાય.

એક વરસ દરમિયાન અમે જેજે શુદ્ધતાની પ્રગતિ મમત્વ ધર્યું છે તેમાં ક્યાંક્યાં વિશેષાંતો માટે અવકાશ છે એ અમારા લક્ષ બહાર નથી. અમારી મર્યાદાઓ શીથી છે તે પણ અમારા લક્ષ બહાર નથી. છતાં એ મર્યાદાઓમાં રહીને પણ અમે એક ધોરણ જાળવવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને અમારું ધોરણ 'શુદ્ધતા'ના વાચકોને માન્ય થયું છે તેટલા પ્રમાણમાં અમને સતોષ છે.

આ પ્રમાણે અમે અત્યારે બીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. સર્વ લેખકજાઓ તથા બહેનો જેમણે અમને ગત વર્ષમાં સહકાર આપ્યો છે તેઓ સર્વ પોતાનાં લેખો, વાર્તાઓ દરવાર મોકલી એ સહકાર આપુ રાખશે એવી અમને આશા છે. આ આશા અને શ્રદાથી અમે બીજા વર્ષમાં પણ માંડીએ છીએ.

ભારતનો મિત્ર

ડૉ. જી. ડી. મુન્ડલેજીનું ચોક્કસ વખત પર અવસાન થયું છે. ભારતના એક અગ્રણી નિત્ય તરફ સદગતની કાર્યો દિવસોથીથી અગત્યની નથી. હેતુમાં પચ્ચાસ વર્ષ દરમિયાન આપણા બહુમત પ્રવાસીઓએ અગ્રણીમાં દિવસ માટે પ્રેમ અને માન જાળવ્યું ક્યાં છે, અને તેમાં પણ કેટલાક અગ્રણીનો તો દિવસના સન્નિધિ અને સંસ્કૃતિવિષયક

પ્રસાદમાં મમતવપૂર્વક બામ લે છે. આવા સન્નિધિમાં ડૉ. સન્નિધિનું સ્થાન ધણું જ મહત્ત્વનું હતું.

બાહ્ય સમાન્ય એટલેજના 'મોડર્ન વિશ્વ'ના વાચકોથી તેમનું નામ અને સાહિત્ય અવસ્થા વિશેષ પરિચિત હશે. પરંતુ 'India in bondage'—રાષ્ટ્રીય હિન્દ-એમના એ પુસ્તક એમને વિશેષ આપક પ્રસિદ્ધિમાં આણેલ. તે ઉપરાંત હિન્દુશાસ્ત્રીઓ અને અમેરિકાના લોકો વચ્ચે જાનુઆરી બેઠાણ એ ઉદ્દેશથી પણ એમણે એક પુસ્તક લખ્યું છે. એમણે હિન્દુશાસ્ત્રીનાં જોડણી જ તમન્ના હિન્દી મુકિત માટે એમનામાં હતી. એમ પણ કહી શકાય કે હિન્દી મુકિતમાં જ વિશ્વમાંનીથી ચારી રહેવી છે એ સત્ય એમને તમજાયું હતું. પરદેશીના આપણા પ્રચારકાઈમાં આવા મન્નનો આપણને બહુ જ મદદરૂપ થઈ પડે છે અને એવાઓની સેવાઓનો લાભ અત્યંત મધ્ય જાય એ એક આપણને મોટી ખોટ જ છે. અમેરિકામાં હિન્દ સંબંધી જે કંઈ પ્રવૃત્તિઓ છે તેમાં તેઓ રમણવંક બામ લેના અને વૃદ્ધા-પંથમાં પણ પોતાની સેવાનો લાભ આપવા. આજ આપણા એક મિત્રના અવમાન માટે હિન્દમાં ઘણે સ્થાને જાહેર રીતે શોક દર્શાવવામાં આવ્યો છે. અમે પણ એ લાગણીમાં સર પરીએ છીએ અને સદમતના આત્માને શાંતિ ઇચ્છીએ છીએ.

જગતનું ફીડંગાણું

જર્મનીમાં જન્મના બધા દેશ માટે આજુ વારંમા જે ફરિયાદ મધ્ય તેમાં હિન્દે પણ પોતાની શક્તિ બનાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. આપણા બાવામમળાના પ્રવાસકરણ આપણી સોંપી છતાં ચીરને સપૂર્ણ કમવારી રમણે પશ્ચિમમાં લોકપ્રિય થયે કે નહિ એ તે કોણ જાણે! પણ જગતના બીજા દેશોએ એ રમણે પ્રત્યક્ષ તે અવસ્થા મધ્ય છે. બીજા ધર્મી-ખરી રમણમાં બીજા પ્રત્યક્ષ સ્વયં જાણા રહેનાં આપણને બધે સમય લાગે પણ દોઢીતરી રમણમાં જે બધા હિન્દના પ્રતિનિધિઓએ બનાવ્યું છે તે બેશક આપણુ ગૌરવ વધારાનું છે. એ રમણમાં હિન્દે લાગણીપદ ત્રીજવાર મરોત્કુષ્ટ-જન્મના બધા દેશથી ઉત્તમ—જાહેર થયું છે. જાપાન, ફ્રાન્સ અને જર્મનીને પણ જીતવાની અચૂક શક્તિ હિન્દમાં આ રમણ પૂરતી તો છે જ એ જગતને પ્રત્યક્ષ થયું છે. આજ શક્તિ અને તત્ત્વનો મિશ્રણ જન્મના અન્ય દેશોમાં પણ સંપન્નનો સમય અને અવકાશ હિન્દને મળે તો તેમાં જેવામાં પણ આપણે જન્મના દેશ પણ દેશથી પાછા ન પડીએ એ સ્પષ્ટ સત્ય છે.

- તા. ૪ : દેશભક્ત દાદાભાઈ નવરોગજીની જન્મતિથિ હિંદમાં સ્થળેસ્થળે ઊજવાઈ.
- તા. ૫ : સાહિત્ય પરિષદ વ્યાખ્યાનમાળા અંગે થી સંમતપ્રસાદ બંદીનું 'શિક્ષણપદ્ધતિ' એ વિષય ઉપર મુંબાઈ, સેન્ટ્રેલ એવિયર ગુજરાતી, ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં વ્યાખ્યાન.
- તા. ૭ : 'શેઠ લાલભાઈ દલપતભાઈ કોલેજ' ની અમદાવાદમાં સ્થાપના કરવા માટે શેઠ શ્રી. કરુણભાઈ લાલભાઈ અને બ્રાંઈઓએ રૂપીઆ બે લાખ અમદાવાદ એજ્યુકેશન સોસાયટીને આપ્યા.
- તા. ૧૨ : સાહિત્ય પરિષદ વ્યાખ્યાનમાળા અંગે '૧૮૫૨ થી ૧૯૦૪ સુધીની ગુજરાતી કવિતા' એ વિષય ઉપર અધ્યાપક જ્યોતીન્દ્ર દવેનું સેન્ટ્રેલ એવિયર ગુજરાતી ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં વ્યાખ્યાન.
- તા. ૧૩ : 'રાષ્ટ્રીય જીવનમાં કિંદમનું સ્થાન' એ વિષય ઉપર શ્રીમતી સરોજિની નાયડુનું સેન્ટ્રલ સિનેમા, મુંબાઈમાં વ્યાખ્યાન.
- તા. ૧૫ : ગુજરાતના હુકમગીરિતોને રાહત આપવા માટે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે કરેલી આગણી પ્રમાણે પેણો લાખ રૂપીઆ મળી ગયા.

(તંત્રીસ્થાનેધી: અનુસંધાન ૫. ૯૦)

વઝીરઅઝીની આંગળી ખરાબ હતી છતાં એને ત્રણે ટેસ્ટમાં જાંઘ. અને બાનરજી જેવા ખેલાડીઓને નહિ લેતાં શા માટે લેવામાં આવ્યો? જાંઘ અણુકેદર્યા કોયડા: જેવા ખેલાડીઓને કેટલીકવાર પહેલાં તેા કેટલીકવાર ત્રીજે. નંબરે, તેા કેટલીકવાર સાતમે નંબરે મોડલવામાં કપતાનની કિંવા પ્રકારની અનુદાઈ હતી? ત્રીજા ટેસ્ટમાં સી. એમ. નાયડુને નહિ લેવામાં ક્યું મુત્સદીપણ હતું? દીમના બંધારણમાં ખેલાડીઓને અનુક્રમ એ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે ત્યારે આ દીમમાં વીઝીના નિરકુશ તરગોને આધારે જ એ અનુક્રમ શા માટે ગોઠવાતો હતો? આવાઆવા અનેક કોયડાઓ અણુકેદર્યા જ રહેશે?

નિરાશાજનક પ્રસંગોની પરંપરામાં પણ આપણને અમુક આશાનાં ફિરજો જણાય છે એ આનંદજનક બીજા છે. વિજય મચંડ અને મુસ્તાફઅલીની (નિરાશામાં આશા: પહેલી નેહી, હિંડોલેકરની સુનંદી વીકેટ ક્રાપીંગ, અમરનાથની એડમેનના મુખમાંથી પણ અભિનંદનના ઉદ્ગારો કાઢવે તેવી ખેડોંગ અને ઝોલરાઈડ રમત; અમરસિંહ અને નિશારતું જોલારો તરીકેનું દંડ અને બાનરજીનું આક્રમ્ય નવમા ખેલાડી તરીકેનું ફોર્મ આ સર્વે વર્તમાનમાં પરિણામ બદલવા અશક્તિમાન નીવડ્યાં હતાં. ભવિષ્યની હિંદી દીમનાં બંધારણ માટે જ્વલંત અંગો છે. નેહરૂએ તેવો મુત્સદી, હોશિયાર, મળતાવડો કપતાન અને આંખા હિંદમાંથી વગરસીલાથી નહિ પણ આત્મકોષેથી ઉપરથી જ સુઝાયેત તેર-ચાદ ખેલાડીઓની દીમથી હિંદી ક્રીકેટના કાર્નિવલ જરૂર ઊડતો રાખ્યો એવી આપણે ખાતરી રાખી શકીએ.

ગાંધી



નવું પુસ્તક : ૩

આકાશવાણી : ૧૯૩૬



સત્યનું સ્વરૂપ

(૩)

૧ રતુ દેખાય છે તેનાથી એનું સત્યસ્વરૂપ જાણી શકાય છે એમ બધા શોધનારને લાગે, અને તેથી જ એ શોધવાના પ્રયત્ને ફરે છે. ધમ્મો વખત એમ ખબર ખાતરી થાય છે કે દેખાય છે તે જ સત્ય સ્વરૂપ છે. તે વખતે શોધ સફળ થઈ એમ લાગે છે.

પણ ખાંચ તર્ક ૫૨ વસ્તુનું એ સત્ય સ્વરૂપ અને લાગતું હતું તે આજે નથી લાગતું. કોઈકેયમાં એ કે દેખાય છે, તે શાંત થતાં નથી દેખાતું કલ્પનાનો વિશ્વાસ અનુભવતાં એ સ્વરૂપ સત્ય દેખાય છે, તે વાસ્તવિક દુનિયાના પરિવર્તનમાં નથી બદલાય. આમ સત્યનું સ્વરૂપ જોનારની મનોદશા ફરે તેમ ફરતું બધું જ મનોદશા તેની તે રહે તે ખબર ને સંબંધમાં વસ્તુ દેખાય છે તે પ્રમાણે તેના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થાય છે. કોઈમાં એક મિત્ર લાગે તે શત્રુકીય બાબતમાં દુશ્મન લાગે. કલ્પના એ સત્ય દેખાય તે એમાં કે કલ્પનામાં જ ખબર લાગે.

એટલે, વસ્તુનું એ સ્વરૂપ જ એક જુ તેનો આધાર મારી મનોદશા પર, ને એનેથી વસ્તુ બધા સંબંધમાં જ એક જ તેના પર રહે છે. આમ સ્વરૂપ સત્ય-પરિવર્તન-લાગે છે.

કોઈમાં એનેથી વસ્તુ આપણે શાંત થતાં ખાંચે ફરીથી એકેથી એકે આજનામાં એનેથી વસ્તુ, જાન મિળતી આપણે ફરી તપાસીએ એકે સર્વાર્થસિદ્ધિ એનેથી વસ્તુમાં જવાના નિરવાર્ણપણે વિચારીએ એકે. આખીય ને કેનીન એવાની કલ્પનામાં સત્ય લાગે છે, કારણ કે સત્યનું સ્વરૂપ એમણે ધમ્મનું અવસ્થાઓમાંથી જાણી શકાય છે.

જોઈ વસ્તુમાં ૫૨ અવસ્થાઓ વસ્તુનું સ્વરૂપ, કોઈકેયને જોઈતાં જાતની એકે એનું જ નામ સત્ય શોધવું. મનોદશા અને પરિવર્તન વિના સત્ય જૂઠું કરી એવાનો પ્રયાન કરવા તેનું નામ, સત્ય શોધવું.

કેવલાસાહેબ મુનશી

નિઃશ્વાસ

માદે રેલીના રણ રગડોળવાણ રે
 ઝોળીરોળીને ઉર નિત્ય જાળવાણ હો,
 માદે સાગરને પાળ પગ ઝોળવાણ રે
 ઝોળી ઝોળીને દિનરાત ગાળવાણ હો,
 માદે વાયુની લહેર ઢંઢોળવીણ રે
 એથી હૈયાની આગ સંકોરવીણ હો,
 માદે વાદળોની વ્યોમહાર ઝોળવીણ રે
 ઝોળીઝોળીને દુઃખરંખ દોરવીણ હો.
 માદે છાયા પડછાયા નિહાળવાણ રે
 ન્યાળી હૈયે નિસાસા ઘોળવાણ રે
 માદે એકલક પંથ હવે ભાળવાણ રે
 ભાળીભાળીને ભૂતકાળ ભૂલવાણ હો.
 ચન્દ્રવદન મહેતા

કૃ પ. છુ

ઃક રિણી:

કરુણ ધન જે લક્ષ્મી આપે --અનર્ગળ વારિની,
 ગરિ કૃપણ શ્રી એને લોભે શિલાખંડકોતણી
 વજ્રસરખી સંહોદમાં સુરક્ષિત રાખવા
 પ્રયત્ન કરતા : રે ! તો એના કંઠી પણ ફાવતા.
 ગહન પથ કે શોધી કાઢી વહી જળને અંદે
 ગમન કરી લક્ષ્મી ત્યાંથી : પહોડ બળ્યા કરે !

પૂજકાન

જય સોમનાથ !

‘ષ્ટભુજી પ્રભુતા’ ને ‘ગુજરાતના નાથ’ની
પુરઃસંધાનરૂપ ઐતિહાસિક નવલકથા

કનૈયાલાલ મુનશી

[મન અંકનાં પૃષ્ઠ ૫૪૨ થી શરૂ]

[પ્રવેશિની એકાદશીને દિવસે સોમનાથના શિવાલયમાં અધિષ્ઠાત્રી બંગાળ દ્વારા નીચે પ્રમાણે ચારસો નર્તકીનાં નૃત્ય. બંગાળી પુત્રી નૃત્યિકાઓ નૃત્યનો પ્રથમ દિન દોઢાંધી તે નૃત્યમાં વરાહાર થઈ બેઠી છે. સોમનાથ શિવાલય બધા માટે બેસવાનું છે. ગુર્જરનૈસ શ્રીમદેવના આજમનની ખબર.

આશિને જખતે અંધકર્ણ બીમદેવની સાથે મંદિરમાં પ્રવેશ કરે છે. બંગાળા જાનક પત્ની ‘સોમનાથ’ નૃત્ય રાત્રી થાય છે. તે પોતાનો આત્મા નૃત્યમાં રેડે છે અને ખરાબી પડે છે. તેવામાં દાસીદર મહેતાના આજવાન ખબર મળે છે. તે મરજનાપિપતા આક્રમણની ખબર આપે છે. બીમદેવ રણભૂમી પેદાશી કરવા બેઠી છે. મોહાની પાછળ એક કાપાણી પડે છે. બીમદેવ તેને બચાવે છે. બનેલુ ખીચત. બીમદેવનું હૃદય કોણ વચકુ રેડે છે અને પથ પાછળ વચકુ બેઠી છે. પતિદાસીનો કંઈ મોતેશના મુદ્દાથી બચે છે. બધાં મરજાલ છે. શિવરાત્રિ બધે સર્વજને કહેવડાવી તેવા છે. તે રાત્રિ ફેલાવે છે. મોટા બીમના ક્રિમનાં રજમાં ભુમે છે. કંઈમ મરજુલ ખબરથી અગિય થાય છે. કપાળીના મુદ્દાથી કાઢાકાર ફેલાવે છે. સર્વજ પાપારાખ્યાને મોતવરા મોઢે છે. સમજનની સંકળીને વિષમ રણપ્રવાસ, વચનેનો કોટલ બીને રતેથી સામંત આવે છે. સામંતનો વિષમ સાથે કોટલ વાજપતિયાલ સાથે મળે. તેના મદદ આજવાની ના સામંત દરેકબઈ બેઠી છે. પથ વિષમમંચી કોટલ પાડે છે. અને રાત્રે ત્યાંથી વિદાય થઈ મુખીની પાછળ પડે છે. પથ તેને કાઢેલની હડ કુદાવરા દે છે. કંઈપાજખી. મુખીનું મરજ. વિષમ મારવાલ વચકુ. સામંત પાપારાલ વચકુ. અદાથી આનજ વાંચી.]

મકરણ સાતમું (ચાલુ)

૩

આ મે આજવાલ શમસનિજલ રાજુલ મોદાએ દવા. એ આથિ વખતે હતો, બીને જુવાન હતો. મોદાએ જુવાન અવાળે પોતાર કંપો. “કોણ છે!” કામતે બેમું કે નાનાએ પોતાનું તીર જલ મદાથી તેવર રખું હતું.

કામતે આથી અર્જના કરી ‘જય સોમનાથ’ અને પોતાની ‘તરવાર કાઢી એ કામતે રખી.

“ક્યાં જાય છે?” મોટાએ ફરીથી પુછ્યું.

“ઘોઘાગડ,” સામંતે જવાબ દીધો.

ઝેરલામાં એમની સાંદણીઓ પાસે પાસે આવી લાગી.

“ક્યાંથી આવ્યો?”

“જાણેરથી. કેમ છે શું?” આ પ્રશ્નપરપરાથી કંટાળી સામંતે કહ્યું.

પેલા આવનારાઓએ સામંતની પાંચડીનો પેચ ઝાળખ્યો. “મોહાણું, રસ્તે
એકઠી સેના ક્યાંય ભાળી?”

સામંત અમક્યો. “ના, ભાઈ, પણ તમે છો કોણ?”

“અને ઘોઘીટલીથી આવીએ છીએ,” મોટા ચોદાએ કહ્યું, “તમને એની સેના
મળી જ નહીં? અજણ જેવું છે. ક્યાં ગઈ?”

“હું શું જાણું? રસ્તે ઉજ્જડ ગામ તે નિર્જન વિસામાઓ મળ્યા છે.”

“પણ એવું કોણ ક્યાં?” મોટા ચોદાએ નાનાને પુછ્યું.

“તમને એવું ક્યાં મળ્યો?” સામંતે પુછ્યું.

“અમને!” મોટા ચોદાએ ફરતાથી હસ્યું. “ક્યાં નથી મળ્યો?”

“મુસંતાનથી નીકળી ચુક્યો?”

પેલા બે રસવિહોણું, કંઈક હાસ્ય દસી રહ્યા. સામંતને તે ન સમજાયું. મોટા ચોદા
પાસે આવી સામંતની સાસું મમતાથી જોઈ રહ્યા.

“ભાઈ, તેણે જાવથી, ક્યાંથી આવ્યો કહ્યું, “શું કામ ઘોઘાગડ જાય છે?”

“શું કામ?” ગર્વથી સામંત હસ્યો; “એ તો માથું ધર છે. હું તો ઘોઘાખાંખોનો
પ્રણીત છું. ત્યાં ન જઈએ તો ક્યાં જઈએ?”

પેલા બે ચોદાઓએ ન સમજીને એવી નજર એક ખીમ પર નાંખી, અને મોટા
ચોદા પોતાની સાંદણી સામંતની સાંદણી પાસે લઈ આવ્યો તે તેના પર હેતથી હાથ મુક્યો.

“ચોદાણું, ક્યારના ઘોઘાગડથી નીકળ્યા છો?”

“હું? અરે, મને તો ત્રણ મહીના થયા આવશે.”

“બાપુ,” મોટા ચોદાએ બીની આંખે સામંત સાસું જોઈ કહ્યું, “ત્રણ મહીનામાં
તો ત્રણ જુગ વહી ગયા. બાપુ, તમે અમારી જોડે ચાલો.”

“કેમ? શું થયું?” ચોદાના અવાજમાં સામંતને અણકચ્છો ડર લાગ્યો. “તમે કોણ છો?”

“બાપુ, ન જણ્યામાં નવ થયું. તારો રસ્તો છોડ ને પાછો જા. અને નહીં તો
માથ અમારી જોડે. ચોદાણું, ત્રણ મહીનામાં તો ધરતી રસાતાલ ગઈ છે.”

“પણ થયું શું?”

“શું થાય? અમારું તેજ હણાયું,” મોટા ચોદાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં.
“ચોદાણું વીર બાહદુર મર્યાદા સાથે થયાશ હજાર બનીશ. લક્ષણોએ પ્રાણ
આપ્યા. સપદનસ પડીને પાંધર થયું.”

“ને એવું ?”

“એવુંનો વિચાર થયો, રજપૂતોમાં અંગ્રાણ પડ્યું. ને કુંવર સારંગદે ને રાજા સોમનાથ ધોરબીટલીમાં બેઠા છે.”

“પણ એવું ક્યાં ગયો ?”

“ધોરબીટલી ભાંગવાની ઊભી ન ચાલી તે રજપૂતોમાં આવ્યો છે. ક્યાં ગયો તે જાણી નથી.”

“અને તમે એને શોધવા નીકળ્યા છો ?” સામતે કહ્યું.

“હા. એની સેના ગમરાણ છે. એનો પત્નો સાગે તો રજપૂતોનો હાથ જતાવીએ.”

“તો, રાજા, આ રસ્તે એવું નથી. હું સારંગદે સીધા ચાલ્યો આવું છું.”

“હાથમાંથી છટકી ગયો જાય છે,” મોટા ચોકાએ નાનાને કહ્યું ને તેણે સામતને કહ્યું, “બાપુ, તમે ચાલો અમારી સાથે. સારંગદે બાપા તમને હેતરથી વધાવશે.”

“ના, મારે તો ધોધાગાપા ખસે જાયલી જવું છે.”

“જાણ, રહેવા દે. હમણાં અમારી સાથે ચાલો,” નાના ચોકાએ ફરી વાર સામતને વીનવ્યો.

“તે કેમ બને ? અને તો સીધા ધોધાગાપા જતાની આજ્ઞા છે. હું આ ચાલ્યો, રાત પડેલા તો હું અમરીયા પહોંચી જાય.”

“અરે ન બને, જાણ, ન બને !”

“મારે જવું જ લોઈએ.”

“કોની આજ્ઞા છે ?” નાના ચોકાએ પૂછ્યું.

“કોની ? રાજા, ભગવાન સોમનાથની.”

“શી ? શી ?” મોટા ચોકાએ સામતની સાડળી ચોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

સામતને રાંધા ગાદ. આ રજપૂતો એને ચોકવા થા સાર મથવા દેના ? કે હમણાજ તો નહેળી ? આ એવુંના હાસે તો નહેળા ?

“એ આજ્ઞા તે ધોધાગાપા મારે છે—બીજાને મારે નથી,” કહી સામતે હોઠારો ફરી સાડળી હાંપી મુકી. એના દેશમાં એકદમ ઉત્સાહ આવ્યો હતો. હવે ધોધાગાપા હાથનહેતમાં હતું ને તે પાડીપાની કરે !

મોટા ચોકાની આંખોમાં આંસુ ઉભસવા. તેણે નીસાસો નાંખી નજા ચોકાની સાથે જોયું. તેની આંખમાં પણ આંસુ દેના. ક્યાં સુધી મુગે મોઢે બને જાયે ઉત્સાહભર જલ્દ સમત તરફ જોવા કહ્યું.

અમરીયા જેવાયું ત્યાં સુધી સામતને રસ્તે કોઈ મળ્યું નહીં, એટલે બધી હાશન ભેગી ફરી વિચાર કરવાને તેને પુષ્કળ વખત મળ્યો. મુઠવાન તો એવુંના હાથમાં હતું; સપાટવડા પડીને પાથર થયું; ચોકાણેનો તિરતજ વીર બાવમરેવ મથયે; એવું ચોકાણેની છોડી રહ્યો કોઈ મોઢો આગળ ચાલેલ ને રસ્તે આંખમાં નાસરડું પડ્યું.

તો ધોધાગરતું શું થયું ? એ તો મુલતાનથી સપાદસક્ષ આવતાં આડે રસ્તે આવે. મેએજે તેને પણ ભોં ભેગું કર્યું ? કે તેને મુઠી તે સીધો જ સપાદસક્ષ આવ્યો ? ધોધાગાપાતું શું થયું ? ને એના પિતાતું શું થયું ? સામંતની છાતીમાં બાણે ધા ચતા હોય એવું, હઃખ થયા લાગ્યું. પણ તેણે દષ્ટિ ક્ષિતિજ પર દેરવી હતી, અને તેની હાથે સોમનાથનું રતણ ચાતુ રાખ્યું હતું. હવતાએત મહાદેવજીની આજ્ઞા ઉકાવતાં એને ને એના કુલને શું થવાનું હતું ?

એના ઉત્સાહ મંદ થયો, નિરાશા વધવા લાગી. દૂરમાં ભમ્મરીયાનો ગઢ દેખાયો ત્યારે તેને ફરીથી કંકે ઉત્સાહ આવ્યો; આવ્યો પણ પલ્લવાર જ, ભમ્મરીયાના ગઢ પરથી ઉડતાં ગીધોનો સમૂહ જોતો જોયો, અને મંદોત્સાહ તે હડી હાથ પોકારી રહ્યો.

રેતીના રણમાં—વિશાળ એકાંતમાં—હસો હાથ હંચા ટેકરા પર ભમ્મરીયા ગઢ ભયંકર શાંતિમાં હોયો હતો. ગીધોનો સમૂહ જો પલ્લવાર પર એને સચેતન બનાવી રહ્યો હતો તે ચાલી ગયો હતો. અને જ્યાં મુઠી નજર પહોંચે ત્યાં મુઠી નિશ્ચેતનતા પ્રસરી રહી હતી.

ભમ્મરીયા ધોધાગરતું ધાણું હતું. ત્યાં મઠની રહેતો, ધોડાક પાળા રહેતા, ધોડાક રખારીઓ રહેતા. ત્યાં ધોધાગાપાનો એક નાનો મહેલ હતો, અને મહાદેવજીનું એક મંદિર હતું. જતા આવતા કાફલા ત્યાં થાક ખાવા હોય રહેતા અને ધોધાગાપાના આતિથ્યનો સત્કાર પામતા. જતા આવતા પરેશારુંઓ, સધા, અને સાંદણીએને પ્રિય એવું એ વિશ્રામસ્થાન હોમશા કોઠાની અવરજવરથી ભર્યું રહેતું. અત્યારે એ ખુલ્લે દરવાજે ખોખા મુખ જેવો ભયંકર લાગતો હતો. દરવાજા આગળ નહોતો કોઈ વટેમાર્ગ ને નહોતો એક સાંદણી, સામંતની છાતી અટકી પડી. તેણે અશ્રુઆંખે હંચું જોયું, ભમ્મરીયા મહાદેવની ધન્ય જ્યાં સદાય ઉડતી ત્યાં અત્યારે કે નહોતું. ધોધાગાપાના ગર્વનું એ ચિન્હ અદૃષ્ટ થયું હતું. સામંતની આંખે અધારાં આવ્યાં; તેણે આંખો લુછી ફરી જોયું; સૌભાગ્ય ચિન્હ વિનાની સ્ત્રી સમાન ભમ્મરીયા પગલ વિના રંગાએવો હોયો હતો. તેને દુરસ્ક આવ્યું ને તેણે સાંદણી દોડાવી.

ખરી વાત હતી. આખા નિઃશ્વર વિવશ પર એની સાંદણી જ માત્ર હવનનું ચિન્હ હતું. દરવાજે હતો તેવો જ રહ્યો—કાલની શુદ્ધ સરખો ખીલામણો. મદના કાંગરા હતા તેવા જ રહ્યા—કોઈના પગદવ વિનાના. સાંદણી ઝપાટાપદે ગઢ ચડી, પણ તેના આસોડીસ શિવાય ખીન્ને આવજા નહોતો.

તે દરવાજા પાસે આવ્યો. એક દરવાજે કોઈએ તોડી નાંખ્યો હતો તે દરવાજામાંથી અંદર ગયો તો તેની કોટડીઓ મુની પડી હતી. એક ચામાચીડીયું ફડફડ કરતું આવ્યું, તેની આસપાસ ધૂં, ને હડી ગયું. ભયંકર !

અને ગયો વિશ્વામો જેવો હતો તેવો જ આ ગઢ હતો; કોઈ ભયંકર રાક્ષસને કોષે સેતનદીણો. ખડું હતું તેમનું તેમ હતું, પ્રાણીના સ્પર્શની સંજિવિની વિનાનું; સનું

પડ્યુ સગર હોય તેમ, સગીન કાઠનારીની આંગણી વિનાયુ. સાનતને આ નિર્જનતા બચકર લાગી. તે સંદેહી પદથી હનથી નેને દોરવા લાગ્યો.

ગદરીનું ધર ખુલ્લું પડ્યું હતું. એ બાદશુમાં વચ્ચે ઉભા, ને ચમક્યો. સ્તનકારમાં સારે એક બચકર અચાજ થતો હતો. એક મોઢો ઉઠર ધાંતે ઘડો, નીરને કે કરડો હતો. નીર ઉઠર ધોડીવાર તેની સાથે બેઠું રહ્યું, ને પછી પાંચેના દમ્બા બચકર ગયો. ગુગળાનો તે ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો; મારાને જુમ પાડવાના પથ તેને દોરકાંચ ન રહ્યો.

અબકારમાં તે અચાનવાર પાછળ બેતો. અંધો વિનાસક ગદસ તેની પાછળ આવતો હોય તેમ. ધોડી ધોડીવાર તેના કે તેની સાંદણીના પગદરથી ને ચરકર ધબકતો, અને આગળ ચાલવાને અચકત, હોતો રહી જતો. તેના હાલના ધબકાદા, હાંપાડાના ધા સમા, તેના મગજમાં બચકર પડ્યા પડ્યા.

એક વખત જાણા પાંદડા હાલ્યા ને ને ચમક્યો. આંધમાં તેનાથી ધણી પગલ ગયો, “કેલું છે ?” બંધો તે ઇચ્છે ધોરમાં દટાઈ ગયો હોય તેમ આસપાસના શૂન્ય પ્રકાશમાંથી પ્રતિબિંબ ચાલ્યો, “કેલું છે ?”

એને હંમે દીમ હતી, ‘અયુ’. “ગદરી—ગદરી—ગદરી !” પ્રતિચાન્દે ‘ગદરી’ સમ્બદના આંદોરને જાણે બદ બરો દીધા. તેને જાપ સાંભર્યો, અધિયાં તે વાટ બેવાના હતા. અધિયાં તેની ગોદમાં લપસવાની નેણે આજ્ઞા શખી હતી. “આપા ! બાપા ! બાપા !” તેણે રડતે ગમે જુમ ગદરી. ફરીથી પ્રતિચાન્દે કર વિડબના કરી, “બાપા, ! બાપા ! બાપા !” બાપાજ યુગકારમાં લાપ પામ્યો, ને તે સાંદણીની નાથ છેડી નાંચો—મદિર તરફ. એના દાંન કડકડાના હતા ને રમેરગ કાંપતી હતી. એકરો, એકરો, એકરો—આ જમજમત એ નતમા—તે દોડ્યો. પૂરે પ્રેતરોના પડી હોય તેમ, સામ લેવાને પણ અચકત. બંમરીયા મહાદેવનું મદિર સારે હસ હતું ને તેણે બેયુ—ન બેયુ. ધબકડ આગેરો હોતો હતો—કરક કાંચે તોડ્યો હતો—કાળા આરસના સુદર નન્દીના એ કડક પડ્યા હતા. આખી મૃદિ વિષ્ણુવકારી તાડવ કરતી તેને દેખાઈ. એની આંખો રોળી, બલચાકુળ, અખાનુરી થઈ, ગઈ એનો સામ રહેવા લાગ્યો, એના લમણા રૂપક લાગ્યા. તે મદિરમાં પેરો ને પેરોની રહ્યો, ‘રબો ! રબો ! રબો !’ મદિરના ધુમ્મસમાંથી નિયમિત પ્રતિચાન્દે થયો ‘રબો, રબો, રબો.’

તે મહાદેવ પામે મયો. તેની આંધારની આંખે કે દેખાયુ નહી—ને તેણે પ્રભિપાત કર્યો. તેના હાલના—તેના વિન્ય—તેના નાખને તે ચરકે મયો. હુરકો બરનો આયુ’ જયારની જાગીન પર નાંખી તે ધોડી વાર પડી રહ્યો.

જની તે હાલો. આજ અધકારથી તેની આંખો ટેવાઈ ગઈ હતી એટલે તેને ચારે તરફ કે સંજયુ. ને જાણે જતાવળ નજરે પડ્યું હોય તેમ બચકર ધણી પાડી પાડી હાંચો ને બે હાથ આંખે દઈ દીધા.

તાં કુચરોવા બંમરીયા મહાદેવનાં જાણુના એ કડક હુર હુર પડ્યા હતા...અને ગાંઠ આજુબની મારક ફાડી આંખે નેણે ચીસ પાડ્યા મોડી.—એક—મે—ચણુ ને બેખાન

યતો જતો હતો. પાછા હડી તે બાંત પર ટેકા દેવા ગયો, ને સર્થો;—પંડયો;—દેવાલય ચક્રર ચક્રર ફરતું લાગ્યું;—અને બાણુની પાછળ તેણે એક વૃદ્ધને હાથમાં દિવો લઇ ઉભેલા બેથો...ડોસાને તે ઓળખતો. ક્યાં ને કઇ અવસ્થામાં તેને ઓળખતો તે યાદ ન આવ્યું.

એક ચામાચીડીયું આવ્યું, તેને અથડાયું...તેણે ગગનભેદી ચીસ નાંખી. અને તેની ચારે તરફ અધકાર ફરી વળ્યો.

૪

સામંતના મગજ આગળ એક સુંદર, નાનકડીથી સ્ત્રી સ્ત્રી રહી. તે એની સાથે બેઠું હસતી હતી; એક સુકોમળ હાથ વડે તેને કપાળે ભરમ લગાડતી તે દેખાઈ-જણે તે તેને કાઢિસકડે કહેતી હોય “ચીસ વહેણ વળજે.” પણ એનું માથું ધમકતું હતું—પહેલાં જેનું નહીં, કંઈ ઓછું. એક હાથ તેને કં પાતો હતો. તેનો જ? હા. તે સાતાદ્યથી હાથ વિના એની ધીકતી રંગમાં કાણુ શાન્તિ રેડે. એણે હાથ પકડ્યો—હા, તે જ હાથ. તેણે બેરથી હાથ પકડ્યો. આ ભવે-ભવેભવે-એ હાથ કદી નહીં છોડે. બીજો હાથ તેને કપાળે ફર્યો, કેવી મૃદુતાથી. તેણે આંખો ઉઘાડ્યા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે નિષ્ફળ ગયો. તેને તેનું મોં ફરીવાર જેનું હતું—સુકુમાર, મુરેખ, તેજસ્વી. પણ અનળ જેનું હતું કે જ્યારે એ જોવા મથતો ત્યારે તેને બદલે એક ઘડીવાળું વૃદ્ધ મોં દેખાતું. આ તેનું મુખ નહોતું, કાંઈ વૃદ્ધ ને પરિચિત પ્રયત્ન હતું તેણે પેશું સુકુમાર મુખ ફરી જોવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેની આંખ આગળ એક વૃદ્ધ ને સુકુમાર માથુસતું મોં દેખાયા ક્યું. નાની આંખો સ્નેહભરી તેને જોઈ રહી હતી. તેમાં અણપાડેનું અથુ હતું.

તેણે પ્રયત્ન કરી આંખ ઉઘાડી, ને મોઢું ઓળખ્યું. નાનપણથી એણે એને જોયું હતું, એ મુખથી એ ગાયત્રી શીખ્યો હતો, એ હાથે તેને કલમ પકડતા શીખ્યું. કોનું? કોનું? તેને યાદ આવ્યું—એ રાગશુર નન્દિદત્તનું.

“રાગશુર,” તે બેઠો ને બેરો યવા ગયો, પણ તેની કમ્મર ફાટતી હતી એટલે એકદમ ન થઇ શક્યો. નન્દિદત્તે તેને મદદ કરી ને તે ભયચક્રકુલ ચારે તરફ જોઈ રહ્યા.

આ જ ભમ્મરિયો ગઢ જેમાં એ આવ્યો હતો—આ શિવમંદિર ન્યાં બાણુના કડકા પહેલા તેણે જોયા હતા. વૃદ્ધ રાગશુર તેની સામે જોયા કરતા હતા. એ શિવાય અંધું તેનું જ નિશ્ચેતન હતું.

“વત્સ, ધીમે પડ. અહુ માથે પડી છે. અત્યારથી ગભરાશે-તે કેમ ચાલશે?”

“રાગશુર, કહો આ કું છે? આ ગઢ આમ કેમ? આ મંદિર આમ કેમ? ને દેવ-કેમ તુટ્યા પડ્યા છે? ને ધોધા બાપા—” તેને મળે હુમો આવ્યો ને તે વધારે ન જોતી શક્યો.

“બેટા, શાન્તિ રાખ્યા વિના છુટકો નથી. સૃષ્ટિ પર પ્રલયકાલ ફરી વળ્યો છે.”

કુંડાને

: આત્મચરિત્રી :

૧
ઉડવા નહિ ઇચ્છતા હવામાં,
કથ છે કોણ મને તું, પંખધારી ?
વસનર મનુષ્યના લનામાં,
ઉપજીવી તજી વૃત્તિ અંગીકારી !

૨
તનખી અતિ કૂટણ સુકતા
નિશીની રક બાથ લાગી એવા,
નહિ કોણ હશે તને ચહાતા,
કરી સખાદન તાકરી મુનેના ?

૩
ઉડતા રવિ ભીગના પહેલાં,
મિનઆકારથી અટપનિહ મળી
શી વિષે, જમને વિષે વગેલા,
રિયનિને નૌભય અરણ્યકોની બાળી ?

૪
નગરે વસનાગ્ના પડોરડી,
સહુને મૂચવનાર એ સ્વકર્મ,
શિરપે કદમી મુઠવ્ય ખોલી,
વિદ્યા છે નહિ તે મુકુત્યધર્મ.

૫
ધરી ગઈને તજી ધમડે
ભરનારા પદ ચોખ્ય ઝોરવેથી,
કસા નહિ હાટિ ક્યાંય પડે
નિરખના કિતિપાત્ર શા મેદથી ?

૬
તન સોહુતું તાપુરું સદા ય
મુખ જેવું, સુરસોડનલિંગાન્ય,
કમખાઈ જવા તજી કયા ય
રહી છે બાવુલી નેહને જરી ના.

૭
કલ્પિતચિત્ર મિરલાયમાં
સમજતું નહિ તોય સૌમ્ય લાગે
નિગરી શું રહો નિમૂઠ નાદે
અમને એવું સદા ય એક રાગે ?

૮
સુખી ચેકરિરોની આખંધાળી
ઉર જેવું થતું પ્રાણ પ્રભને,
થતું તેવું જુની છતાં બજાળી
અખને, આંખની તાકરી મિસા !

ખીસ

સૌદામિની

પ્રજ્ઞાદ પાઠક

[અનુસંધાન ગતોદ્ગતના પૃષ્ઠ ૧૮ થી]

અતુલ અંક

સ્થળ : કોલેજનું વ્યાખ્યાનગૃહ

સમય : સાંજના સાડા સાત

૧ કોલેજના વાર્ષિક સ્નેહસંમેલનનો અંતિમ દિવસ હોઈ સમતગમતની ફાઈનલ્સ અને સ્વાગાત્ નાટ્યપ્રયોગો, સંજીત, જરખા વગેરે કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો છે. જમણી બાજુએ દૂર અપ રેલ્વે પર દેખાતા ઘાઘાલય પર, સાયન્સ કોલેજ પર અને બેટિનીક બગીચાની વેલીએ વેલીએ અને ટુફ્ટે ગોઠવેલ વીજળીક બત્તીઓનો પ્રકાશ રેસાઈ રહ્યો છે.

સમતગમતો પૂરી થયેલ હોઈ વિદ્યાર્થીઓ મેમાનો અને પ્રેફેસરોનાં હુમખાં છમખાના મેદાન પરથી વ્યાખ્યાનખંડ તરફ આવતાં-નજરે પડે છે. લગભગ પાંચસોથી સાતસો સુધી અને આવા પ્રસંગે હંતર સુધીની સંખ્યા સમાવી શકે એવું વિશાળઉદ્ગર વ્યાખ્યાનગૃહ આસોપાલવનાં તેમ જ પૂલ અને વીજળીક બત્તીઓનાં તોરણોથી શણગારવામાં આવ્યું છે. ખુશા વિશાળ પ્રવેશ-દ્વારમાંથી સામેની બાજુએ આવેલ રંગમાં ફેરવી નાખેલ વ્યાખ્યાન પીઠ દેખાય છે. પીઠની સહુથી આગળ વીજળીક કુપરણ પ્રકાશમાં ઢાલ્યા ખાતો મુંદર મુખમલનો કાંખો મોઝન (કાપીઆ) રંગનો પરદો દેખાય છે.

વ્યાખ્યાનખંડના પ્રવેશદ્વારની બન્ને બાજુએ બે, વર્ગાકોમાં ઉપર જતી મજબુત ચકચકિત કહેરાવાળી સીટીઓ છે જ્યાંથી પ્રવેશદ્વારની ઉપર આવેલી ગેલેરી પર જવાય છે. પોતપોતાના પ્રવેશપત્રની-કક્ષા પ્રમાણે પ્રેક્ષકો નિશ્ચિત માર્ગે પ્રવેશે છે. મોટરોનાં હોર્નો, રહેલાણીઓની અઝલ કલાલીઓ, કદીક કોઈ રાજદારી વિદ્યાર્થીની મીઠી તાન અને બાંકડા પર નિશ્ચિત ચર્ચ બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓનો અંધારાઈનું પ્રદર્શન કરવા તાલબદ્ધતાથી પડતા અને ધસાતા બટના અવાજની કડકશના, અંદરથી આવતા ટુંદસંજીતના ત્રમકની માર્દવતા ઓછી કરવા સફળ પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે.

લગભગ બધા દાખલ ચર્ચ ગયા હોય છે અને ઘંટડીના અવાજ સાથે અંદર શાંતિ પ્રસરે છે. રંગ પરનો પરદો બીજા ઘંટડીના અવાજ સાથે બે બાજુએ ખસી જઈ રંગ પર બેઠેલા સંજીતવંદને પ્રેક્ષકો સમક્ષ રત્ન કરે છે. ખુશ્વા પ્રવેશદ્વારની વિશાળતા-માંથી આવ્યું રંગ દેખાય છે. સૌદામિનીના દ્વાપમાં મેન્ડોલીન છે જ્યારે અન્ય વિદ્યાર્થીઓના દ્વાપમાં સતાર, દિવરખા, વીણા, બીન, વાયોલીન, ફૂલ્ટ વગેરે અન્ય વાજીઓ છે. ટુંદસંજીતના મુખ્ય નિયામક પાસે દારમોનીયમ છે અને જમણી બાજુએ બેઠેલ કોલેજનો એક યુવક તબક્કા પર આંગળીઓ ફેરવી રહ્યો છે. કોટીની ગત તર ચાય છે અને પ્રેક્ષકોમાં શાન્તિ પ્રસરે છે. લગભગ દસ મીનીટ ગત ચાલે છે અને તાલીઓના અડખડાલ વચ્ચે બન્ને બાજુથી ઉતરી આવતી જનનિકાના બે ખંડો ભેગા થાય છે. ફરી તાલીઓ પડે છે અને ફરી પરદો ઉપડે છે અને વિદ્યાર્થીનીટુંદ પોતપોતાના વાજીઓ સાથે વંદન કર્યું નજરે પડે છે અને પરદો પડે છે. સાથે જ

દુર્ભાના મીઠા રસ રેવાવડું જુદુંસખીત થયે પાવ છે. (સેઠ મીનીર બાદ પડે છે. છપડે છે અને શસ માટે ચોડવાચેક વિધાર્પિનીરૂંદ નબ્દે પડે છે. સૌદામિની શસ ગવસાચે છે અને અન્ય વિધાર્પિનીઓ ગ્રીવે છે.)

(શસ)

હા...રે સોહે ઘરડ કેરી પુર્ણિમા...રે,
હારિ ખીલી થી માનિની સભાષ
હો સખી! બ્યોમે ખીલી મુદુ મન્દિરા...રે,
હારિ નીરે યાં પેચણું સુદાય
હો સખી! સોહે ઘરડ કેરી પુર્ણિમારે...રે,
હારિ સોહે શું બ્યોમ રૂઝ તેજથી...રે,
હારિ ટમકે યાં તારણા—મયૂખ
હો સખી! બ્યોમે વિલસે આછી વાણીરે,
હારિ યાંકે મમન કેરો પ્રાણ
હો સખી! સોહે ઘરડ કેરી પુર્ણિમા...રે,
હારિ ધન્દુ સુધારમ રેસનો...રે,
હારિ બીજે વચુન્ધરા અનન્ત
હો સખી! દેયાં બીજે મુદુ સ્નેહથી...રે,
હારિ પમરે શા પ્રેમનો પરાય
હો સખી! સોહે ઘરડ કેરી પુર્ણિમા...રે,
હા...રે યમે રમની રૂડી મન્દિરા...રે,
હારિ માજે યાં વિખને આકાસ
હો સખી! માજે બકાંડ પ્રેમ બોલથી રે,
હા...રે શુન્દે શા દેવે કો બોલ
હો સખી! સોહે ઘરડ કેરી પુર્ણિમા...રે.

[રમની છેલ્લી પંક્તિએ બાકી હોય છે તે પ્રકાસ પુરસ્કારીથી હાથે મધ રંગ નજીકના દાર આમણથી નીકળી બ્યાખ્ખનખંડની બકારેથી જામણી બાથુએથી પ્રવેશદાર આમણ આવે છે. તે આમણેમ લયાર પ્રાંતે છે અને કાંઈક બખડે છે. શસ પૂરે થાય છે અને સૌદામિની વિંમમાંથી હાલના ચાકળ બારણેથી નીકળી જામણી બાથુએથી પ્રવેશદાર આમણ આવે છે.]

સૌદામિની: કેમ શસ ન ગમ્યો?

પ્રકાસ : Good Evening!

સૌદામિની: Good Evening! જલુ શસ ન ગમ્યો?

[પ્રકાસ મુક બની રહે છે.]

- સૌદામિની : નથી બોલતું ? [પ્રકાશ કાંઈ બોલતો નથી અને નીચું જોઈ ઉભો રહે છે.]
 રીસામંથાં શરૂ થયાં !
 [પ્રકાશની છેક નજીક જઈ તેના ખભા પકડી ખૂબ હસાવી નાખી] પાછો
 છાકરીવેણ કરવા માંડ્યા !
- પ્રકાશ : જેમ કહો તેમ ! -
- સૌદામિની : એટલે ? શાં વિચારમાં પડી ગયા છે ?
- પ્રકાશ : તમને નહિ સમજાય !
- સૌદામિની : એમ, એટલું બધું ! [પણ વિચાર કરી] નથી સમજતું તેમાં તો તમને
 પૂછવું પડે છે અને તમને ખાંડ સસ્તી વહે છે.
- પ્રકાશ : મને એકશો ન રહેવા દો દામિની !
- સૌદામિની : કેમ કોઈ મદાન વિશ્વયુદ્ધ જાગવાનું છે ?
- પ્રકાશ : જાગ્યું છે.
- સૌદામિની : અને પ્રોફેસર પ્રકાશને લે. કર્નલ તરીકે જવાનું હશે ! કઈ લાઈન્સ મળી
 છે ? cavaliers કે lancers ?
- પ્રકાશ : એથી વધુ આગળ !
- સૌદામિની : કર્નલ સાહેબ ?
- પ્રકાશ : તમે ધીરો છો હજી આગળ !
- સૌદામિની : તમારા જેટલો તો નહિ જ !
- પ્રકાશ : તમે મને ક્યારે સમજાશો ?
- સૌદામિની : [અચીને] તમે મને ક્યારે સમજાશો ?
- પ્રકાશ : તમે કોલેજમાં દાખલ થયાં ત્યારથી સમજાશે છું.
- સૌદામિની : જરા મોડા સમજાયાં એમ નથી લાગતું ?
- પ્રકાશ : તેથી શું ?
- સૌદામિની : ખાસકાં ન ખાવાં પડત !
- પ્રકાશ : ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણાશે.
- સૌદામિની : અને મોકું થયું હશે તો ?
- પ્રકાશ : It is never too late to mend !
- સૌદામિની : એમ ? ગાડી પીકે ચડી ખરી !
- પ્રકાશ : અતુભવથી જ માણસ ઘડાય છે.
- સૌદામિની : અરે વાહ અતુભવદ્ધ ! શકુન્તલ ભણ્યા પણ શકુન્તલાને ન સમજ્યા !
- પ્રકાશ : જરાક જ ફેરવવાનું ! મૃચ્છકટીક ભણ્યો પણ વસન્તસેનાને ન સમજ્યો.
- સૌદામિની : એટલે ?
- પ્રકાશ : ન સમજાયું હોય તો હંડા ઉતરવાની જરૂર નથી.
- સૌદામિની : તો પ્રોફેસર શું કરવા થયા છે ?
- પ્રકાશ : કોલેજ પૈસા આપે છે એટલે !
- સૌદામિની : એટલે મારે કોલેજના પીરીયડ ફરમીયાન પૂછવું રહ્યું એમ જ ના !

[આખ્યાનખંડમાં કોઈ વિવાદિનીનું કંઈસમીન સાર થાય છે.]

પ્રકાશ : એ ય નહિ !

સૌદામિની : મૃતકકીકની Sex psychology શીખવવા અને નથી શીખવામાં આવ્યો.

સૌદામિની : અર્થે કયવવા ! પહેલી ચોપડીના નિર્ણયોઆઓનો આત્મર બચાવે છે એમ !

પ્રકાશ : એ ય નહિ.

સૌદામિની : ત્યારે !

પ્રકાશ : અર્થે ય સમજાવવા જેવા હોય ત્યાં જ, જ્યાંથી બધું જાતે જ સમજી લેવાનું.

સૌદામિની : કારણ !

પ્રકાશ : તમારો સામાજિક બંધનો Sex બાબતની બોલી Prudery ! બોલું વેવલાવણું !

સૌદામિની : તો પછી શાકુન્તલ કે મૃતકકીક જેવાં નાટકો પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજૂર ન-
શું કામ કરવામાં આવે છે ?

પ્રકાશ : સેનેટના સભ્યોમાંની કેટલકે તો સ્ત્રિક દર્શી ને !

સૌદામિની : તો પછી અધુર જ્ઞમ અભ્યસમાંથી expurgate કરવો જોઈએ નેથી તમારા
જેવા sentimental moralists એવું બધું વખત બજાવવાના અવિરોધ-
માંથી ઉતરી જાય !

પ્રકાશ : તમે સેનેટમાં દોન તો કદાચ એમ જાન.

સૌદામિની : કદાચ એથી ઉશ્કે જ ધાન !

પ્રકાશ : શું ?

સૌદામિની : તમારા જેવા છેકરી-પ્રોફેસરોનાં અને વિવાદીઓનાં મનુષ્યન અને
તારકશ્યા કોળવા નિષિદ્ધ જ્ઞમ આસ બજાવવો જોઈએ એવો કારણ થાત !

પ્રકાશ : કારણ !

સૌદામિની : સત્ય બાબત આંખ આગા કાન કરવાની નર !

પ્રકાશ : બધાં તમારો જોટલાં તૈયાર નથી હોતાં.

સૌદામિની : જોટલાં તૈયાર હોય તેમનું શું ?

પ્રકાશ : જાને બધી લે અથવા ખાનગીમાં શીખી લે વધી ન હોય તો !

સૌદામિની : તેમાં તો તમને અત્યારે પછડું ! અને તમે ખાન માંચી છો.

[પ્રિયત્વ યુગ્મચાય છે. સા. હુ મુખ દસું દસું થઈ રહે છે અને પ્રકાશની
ચીડ વધી હોય તેમ તેનું મુખ સૂચવે છે.]

પ્રકાશ : [વિચાર કરી] ખાનગી બજાવતું યુનિવર્સિટીના કામદારી વિરુદ્ધ છે.

સૌદામિની : હું ક્યાં તમને પ્રોફેસર તરીકે પૂછી રહી છું ! તમે વાન વાતમાં પ્રોફેસર
જેવા મબીર બની જાઓ છો.

પ્રકાશ : કારણ કે તમે કોવેન્શનનાં વિવાદીની છો એ વાત પરીપજા આજે મમજમાં
દોષની જ્યોત આજે કમજમાંની રહે છે.

સૌદામિની : તો હું વિવાદિની બની જઈશ !

[ગીત બંધ થતાં રંગ ઉપર પડે છે.]

પ્રકાશ : તો ય શું !

સૌદામિની : પછી તો શીખવશે જ ને ?

પ્રકાશ : બગીચામાં ?

[પ્રેક્ષકોમાં ઘેંઘાટ, ઘણો ચવાથી હવે પછીનો વાર્તાલાપ મોટેથી થાય છે.]

સૌદામિની : ના. મારે ઘેર ! નહિ તો તમારા સોહનભાઈને ત્યાં !

પ્રકાશ : હજુ એ સમય રહેા હોય એમ તમને લાગે છે ?

સૌદામિની : તે તો તમે જાણો !

પ્રકાશ : મેં તો જાણી લીધું છે.

સૌદામિની : શું ?

પ્રકાશ : તમે ક્યાં હાજર નહોતાં તે દિવસે !

સૌદામિની : તમે આટલા બધા sentimental હશો. તેની ખબર નહિ !

પ્રકાશ : અને મી. સોહનલાલ પણ આટલા વિવેકી, હશે તે ય તે દિવસે જ જાણ્યું !

[તે 'વિવેકી' શબ્દ ભાર દબને બોલે છે.]

સૌદામિની : અને તમે ય છોકરી જેવા હશો તે ય તે દિવસે જ જાણ્યું !

પ્રકાશ : સોહનલાલની મદદ મારામાં ન પણ હોય !

સૌદામિની : નથી જ !

પ્રકાશ : તેમાં જ તમે મરદને મૂકી છોકરીના પ્યારમાં પડ્યાં છો !

સૌદામિની : [સકટાક્ષ] a sort of Lesbian love.

પ્રકાશ : Lesbian love ? હા...હા...હા...હા...હા...! Lesbian love ફરવો.

હોય તો કોલેજમાં છોકરીઓ ક્યાં નથી. તેમાં ય તમારા જેવાં મુદ્દાનગીભર્યાં

વિદ્યાર્થીને આહવાર તો ધણી ય પુટી નીકળશે ! અને.....સૌરામને આહો

તો ય શું ખોટું !

સૌદામિની : તમે સૌરામને ન આહવાર હોત તો કદાચ હું આહવાર !

પ્રકાશ : એ તો તમારી જ કક્ષના છે !

સૌદામિની : સ્વીકારવાની હિંમત બેઠએ છે.

પ્રકાશ : છોકરીમાં હિંમત ક્યાંથી હોય !

સૌદામિની : ખોટું લાગ્યું ?

પ્રકાશ : તમને ખરું લાગ્યું તે જ કહું છું.

સૌદામિની : ત્યારે તમે તે દિવસના ઘેર કેમ નથી આવતા ? બીચારા તમારી મારી માગી

ગયા તો ય.....

પ્રકાશ : [વચમાં જ] મારી ખાતર મારી માગી. મયા હોત તો ચોક્કસ આવત !

સૌદામિની : ત્યારે ?

પ્રકાશ : તમને ખુશ કરવા ખાતર અને તમને મનાવવા ખાતર !

સૌદામિની : શા ઉપરથી કહો છો ?

પ્રકાશ : નહિ તો એ મારે ત્યાં આવત જ નહિ, અને તે ય મારી મારી માંગવા

ખાતર !

ભારેલો અગ્નિ

ભારેલા અગ્નિશી છૂપી,
યજ્ઞવલ્લી પીકતી ચીનગારી;
જગતી જગતી માતા! હૈયે,
જ્વાલા પ્રગટાવે :

શું ખલા કેમ ન એ તૂટે ?

મા ! હજી એ બંધન ના તૂટે.

વજ્રવાહિની થડ થડ થડકે,
સહકોટિ હૈયાં મા ! પબકે;
પ્રાણસમર્પણ કરવા માટે,

માનવ કે તવસે :

શું ખલા તોય ન એ તૂટે,

મા ! ત્હારાં બંધન ના તૂટે.

મા ! તવ જાજિરના અગ્નિશરે,
ધિર વાંચિછત ક્રિષ્ણના સૂરે;
રક્ષિત અગ્નિવલ્લા જગતારે,

નિદ્રિત જન જાગે :

શું ખલા તોય ન એ તૂટે,

મા ! ત્હારાં બંધન ના તૂટે.

મા ! તવ અરણ્યે સતો મૂકે,
સિંહસમા શૂરપુત્રો બૂકે;
જાનવીર પકિતો બૂકે,

મૂકે સર્વ સમાજ :

શું ખલા તોય ન એ તૂટે,

મા ! ત્હારાં બંધન ના તૂટે.

મા ! મુગ્ધિતની પાવકજ્વાલા,
રત્ન અમોઘ, જડપી ત્હારાં;
કંચનવર્ણ સ્વચ્છ સ્વરૂપે,

જગને આકર્ષે :

શું ખલા તોય ન એ તૂટે,

મા ! ત્હારાં બંધન ના તૂટે.

મા ! એ યજ્ઞમહી જલિ ધાવા,
ભોગલ્લીનું મા ! અપ્પર કરવા;

છવનધન ... ન્યોછાવર... કરવા,
 સંઘ-શક્તિ ઉલટે :
 શંખલા તો ય ન એ તૂટે,
 મા ! ત્હારું ણંધન ના તૂટે.
 વા—વંટાળે રખ્યા ઉડશે,
 ભારેલો અગ્નિ એ ખુલશે;
 માનવસાગર ઉછળી ઉછળી,
 એ યસે પડશે :
 શંખલા તડ તડ એ તૂટશે,
 મા ! ત્હારે ણંધન એ તૂટશે.
 જ્યોત્સ્ના શુકત

રૂપવિમુખતા

: પૃથ્વી :

નિદ્રાધ-ખસ !— ચપચાપ નહિ કોઈની દૃષ્ટિમાં:
 મહા પ્રવૃત્તિસ્ત્રીન આ નગરમાર્ગનાં વાહનો
 તણા ખડખડાટ ને નયન આંજતાં તેજથી,
 અસંખ્ય જનનાં ખબર ભરતાં મહાપૂરથી,
 મુદ્દર : અતિ શાંત કો' ગટરમાં — પરમૂલમાં.
 મુદ્દર, હઠ પાર, ન્યાં ફરકતો નહીં છવ કો',
 નહીં ઠડિ ય ન્યાં હસે શુચિ પ્રસન્નતા વિન્ધનાં,
 ઢળે ન કિરણો અહીં ઢળત જેમ સંધ્યા તણાં,
 લખે ન ઠડિ લીલુડાં મૃદુલ કુંપળો વૃક્ષનાં,
 વિલાસ નહિ વાયુના જગત-હૃદય-સંગીતના
 સ્વરો લઈ પધારતા, પદરવો નહીં પ્રાણીના.
 પરંતુ મગનો પ્રવાહ કંઈ રંગવોણો જરી
 શરીર ફરતો, અસહ્ય બળતો, અમણી વિધે
 અનંતન વહ્યા કરે સ્થિર ગલીર માથા પરે
 અનાહત સુપથા કરે શ્રવણપ્રાણ એનો ધ્વનિ
 હમેદમ રૂંધાય આ હૃદય તીવ્ર એ ગંધથી
 અને અણુઅણુ પ્રચંડતમ વેદનાથી મરે !
 અસહ્ય ઘર્ષ છે મને જગતની હવે ચારતા.

સ્વપ્નસ્થ

ગુજરાતી સાહિત્ય

૧ (ઈ. સ. ૧૨૬૭ થી ૧૬૦૦)

ભાનુશંકર બા. વ્યાસ

આપણે પ્રસ્તુત અભ્યોગ ૧૨૬૭ થી શરૂ કરવાનું છે. ૧૨૬૭ ની સાત શા માટે શુભચિન્તન તરીકે નક્કી કરવામાં આવી તે પ્રશ્ન નિરાકરણ કરવા પહેલાં ૧૨૬૭ પૂરેની બુધિશા ઉપર જરા દૃષ્ટિપાત કરી લઈએ. એ બુધિશા ઉપર દૃષ્ટિ કરતાં સિદ્ધરાજ વગેરેના ઉત્કલ્પક સમય આપણી નજર આગળ આવે છે. કેમકે શરૂ કરેલી અને તેના પછી ત્રિપુલ અનેથી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ આપણુ નિરીક્ષણમાં આવે છે. તે વખતનું અને તે પછીનું જન મધ્યનુ પ્રાગમ્ય અને તેને લીધે જે વેગ જોઈ સાહિત્યસર્જકોએ પ્રાપ્ત કર્યો હતો તે પણ હિતકામનાં પડો ઉપર રજા છે.

કુમારપાલ પછી પણ વાપેચઓએ શુભચિન્તનની સમૃદ્ધિને ટકાવી રાખવા પ્રયત્ન કર્યો. સાથે સાથે વસ્તુજ્ઞ તેજસ્વાળ જેવા મંત્રીઓએ પણ શુભચિન્તનમાં સાહિત્ય અને કથાને ઉત્કલ્પક રસપ્રદમાં સારવા બની શકે તે જાણ કર્યું. પણ એ સમયની સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં સૌભાગ્યશાદિ કવિઓએ જે સર્જન કર્યું છે અને વાક્યમય વિશાળ પ્રદેશમાં જે કાંઈ દરિદ્ર કથામાં આવી છે તે બધામાં સંસ્કૃત સાહિત્ય કરતાં કાઠ નવા પ્રકારની વિશેષતા જોવામાં આવતી નથી. કળીદાસ વગેરે સંસ્કૃત કવિઓના મદાભાવોએ તે પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપર કેટલી જાડી અમર કરી છે તે આ સમય અને તે પછીના સમયમાં પણ રજા જણાઈ આવે છે. વસ્તુનુ આપણુ આખ્યાનકાવ્ય મુગ્ધ અને મુલિષ્ટ સ્વરૂપ પામ્યું ત્યાં મુખી આપણુ રીપીટઓમાં સંસ્કૃત મદાભાવનું સ્વરૂપ આપણને બીજા રૂપે રહેલું માણુમ પડે. વચ્ચે carolingianમાં રાસાઓને પણ કાવ્યસ્વરૂપ તરીકે આપણે ગણવા પડે. એટલે ચામ્યા સ્વરૂપકાવ્ય મદાભાવ આખ્યાન સ્વરૂપમાં શુભચિન્તનમાં અવધાર પામ્યું છે એમ કહી શકાય. આ પ્રભાવે કવિતીકીમુદ્રી અને વમન્તવિગમ વગેરે કાવ્યોમાં પાશ્વની પ્રાચીન સમૃદ્ધિના અશોભે જળગી રાખવાના પ્રયત્ન છે. અને કૌપરીત્વવંશ નાટક, અક્ષરવંશ કાવ્ય, પાંચવંશકામ વગેરેમાં મદાભાવનના વસ્તુનું રોડન છે. પણ એકંદરે સર્વોક્ત કરતાં શ્રી. મુક્તીએ જે કહ્યું છે કે 'They had no interest in company,

૧. સાહિત્ય અંગે વાક્યની આખ્યાનકાવ્યની ચોખ્ખા કરવામાં આવી છે. તે આખ્યાન-કાવ્યનું આ પહેલું આખ્યાન અને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે બીજા આખ્યાનો પણ આ પછી શુભચિન્તનમાં પ્રસિદ્ધ થશે.

૧ Gujarati and its Literature, page 73

no social life to depict, "no deeper interpretation to offer" તે બહુશ: ખરું લાગે છે.

જે કે આનો અર્થ એમ નહિં કે એ જાણી સાહિત્યકારો પાસે સર્ગન માટે કંઈ વસ્તુ જ હતું નહિં, છતાં એમણે સર્ગન આતુ ગુપ્તું. આમ કહેવામાં તો સ્પષ્ટ વસ્તુ-વ્યાધાત છે. પણ સાહિત્યને ઉન્નત્યક્ષતા અર્પનાર જે તત્ત્વ-પ્રતિભા-તેનો એ બધા સર્ગનોમાં જાણી આવે એટલો જાણી છે, એટલે બાવિને માર્ગનો નિર્દેશ કરનારું થઈ પડે કે ભૂતકાળની સમૃદ્ધિને ચિરંજીવ બનાવે એવું તો કંઈ ક્યાંથી જ મળે? છતાં એ મર્યાદાઓ વચ્ચે પણ એ સમયમાં સર્ગન થયું એ ચોક્કસ.

છતાં આ પરિસ્થિતિમાંથી સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓમાં કંઈ પરિસ્થિતિ જાણી હોત તે જાણવાને આપણે માટે આવશ્યક રસો નથી. કારણ કે આ વસ્તુસ્થિતિના વિકાસમાં આણંધાર્યો એવો ભંગ પડ્યો કે સામાન્ય કમ ટકી જ શકે નહિં. નહિંતર પ્રજાનાં જીવનમાં રહેલાં તન્નો વિકાસ પામતાં જાય તેમ તેમ સાહિત્યમાં ધણીવાર અગત્ય સમૃદ્ધિ પ્રવેશ પામે છે. અથવા જીવનનાં તત્ત્વો સ્થિર બની જાય તો સાહિત્યનાં જળ પણ થંભીને ગઈ બને. પણ આદિં તો જુદું જ બન્યું.

૧૨૯૭ માં આણંધિકવાડ પાટણ મુસલમાનોએ સર ક્યું, એ આ વિકાસક્રમને અટકાવનારો મહાપ્રસંગ. આ ઉપરાંત પ્રત્યુત્ત અવસોદન ૧૨૯૭ થી કેમ શરુ થાય છે એ પણ સ્પષ્ટ થશે. મુસલમાનોનું આક્રમણ, મુસલમાનોના વિજય કેવા પ્રકારે પ્રકારે છે એ તો ઇતિહાસમાં અનેક સ્થળે નોંધાયેલું છે અને ગુજરાતમાં પણ તે જ પ્રમાણે બન્યું. મુઘલો અને જામીરના સ્વતંત્ર ચવાના પ્રયાસો, લૂંટ વગેરેનો અન્ત છેક ૧૪૧૧ માં અમદાવાદ ગુજરાતનું પાટનગર બને છે ત્યારે આવે છે. પરિસ્થિતિના આ પરિવર્તનનું એક સ્પષ્ટ પરિણામ એ આવે છે કે હિન્દુ ગાંધી તરફથી એટલે ગાંધી તરફથી હિન્દુ સાહિત્યકારોને અને જૈન સાહિત્યકારોને પણ જે સહાયતા મળતી તેનો અન્ત આવ્યો. છતાં જૈન ધર્મિઓએ એમની જે સંધની અને ગંજની યોજનાઓ કરેલી હતી તે-એમનું તપોમય જીવન-એમને કેવળ ગાંધીશ્રિત એટલે પરાધીન બનાવી દેતી નહિં. પછી આશ્રય ભણે ગાંધીનો કે ગાંધીએનો હોય પણ સાહિત્યનું સર્ગન મુકવાનું છે તો પ્રજા પાસે અને પ્રજામાં એ સાહિત્યનો સહાર કરવાની શક્તિ હોય તો જ સાહિત્યકારના સર્ગને વેગ મળે એ સ્પષ્ટ છે. અને સાહિત્યકારો પણ સમજે છે કે આપણે આપણું સર્ગન પ્રજા પાસે રચું કરીએ છીએ-એ સર્ગનદાતા આપણે પ્રજાનો સંપર્ક સાધીએ છીએ-અને તો એમના માર્ગદર્શક થવા પ્રયાસ કરીએ છીએ. આ રીતે સાહિત્યકારો અને સમાજ વચ્ચે સંબંધ બંધાયો. અને પછી તો મુસલમાન બાદશાહો અને મુઘલો પાસે પણ સાહિત્યકારોનાં સન્માન થવાના પ્રસંગો બન્યા છે.

આ મુસ્લીમ આક્રમણ પછીના સાહિત્યનું અવસોદન કરતાં સ્વ. લાંછ ગુણજિતરામનું એક વાક્ય આપણા સ્મરણમાં આવે છે. "અશ્વાદ્દીન ખીતજના સરદારોએ ગુજરાતનાં

હિન્દુ રાજ્યને પાકમાલ કાઢી ત્યાર પછી ચાલેલી અંધલુપીમાં નાસમાગ કરતા શાહાજીએ શારદાચેતન તથા દીધું, પણ મંદિરો, પ્રતિમા આદિની અશાનતા થવા છતાં જૈન સંપ્રદાયો પોતાના અવધાનમાં આસક્ત રહ્યા અને શારદા દેવીને અપૂજન થવા દીધું. અને વસ્તુતઃ એ સમયમાં જૈન મુનિઓની સાદિત્યનેવા જ આજીવ સદા ખેલે છે. તેમાં પણ મેઝુતુંગ સચિત પ્રમખચિન્તામણિ, શોભનિચક્રમુદિત કુમારપાળ પ્રમખ, અગ્નિતપ્રમસુદિત શાન્તિનાથ ચરિત, સ્વોનન્દસુરિચિત જમ્બુચરિત વગેરે અન્યો કનિહાસને બાને તેટલા ઉપયોગી થઈ પડે એ દ્રષ્ટિથી લખાયા છે.

તે પછી પણ ચતુર્વિંશતિપ્રમખ, કુમારપાળચરિત, હમ્બીર મહાકાવ્ય, નેમીનાથ કાગ, ગાનપચમી ચોપાઈ, મુઝાવખેલ ચૌકિતક વગેરે અન્યો રચાયા છે. તેમાં પણ ઇ. સ.ની ચૌદમી સદીના અન્તભાગમાં રચાયેલ આ મુઝાવખેલ ચૌકિતક અપખંડમાંથી શુભસંગીતમાં આપણું જે સંક્રમણ ચતુર્ તેના અવલોકનમાં આપણને ખાસ મદદરૂપ થઈ પડે તેવું છે.

જૈન યતિઓની આ બધી પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય લક્ષ્ય લોકોને સન્માર્ગદર્શન કરાવવું એ હતું એ આપણે અનેક કૃતિઓ ઉપરથી વ્લેઈ શકીએ તેવું છે. અને એ ઉદ્દેશથી એમણે કરેલી સાદિત્ય પ્રવૃત્તિમાં કયાંએ અથ મુખ્યતઃ રીતીકારવામાં આવતો. એટલે એ બધા સાદિત્યસર્જનમાં પ્રમખ અને ગ્રાસ કે ગ્રામ એ બે સાદિત્યસ્વરૂપે આપણું ખાસ લક્ષ્ય ખેલે છે. અને પ્રમખનું સર્જન તો આપણને પદ્યમત્રામ અને મુનિ લાઘવસમય (વિષય પ્રમખનું કર્તૃ) સુધી મળી આવે છે. પ્રમખમાં ઐતિહાસિક વસ્તુ રીતીકારીને કાવ્ય રચના કરવામાં આવતી. પ્રમખચિન્તામણિ અને ચતુર્વિંશતિપ્રમખ આતાં ઐતિહાસિક કાવ્યો તરીકે આપણી પાસે મેળવે છે. છતાં પ્રમખ એ એક જનની કાવ્યરચના હતી હિતદાસ નહિ, એટલે એમાં કલ્પનાને પણ અવકાશ રહેતો અને ઐતિહાસિક પ્રસંગોને કાવ્યનિક પ્રસંગોની વળાટ પણ અચિત્તની પોતની દ્રષ્ટિ પ્રમાણે કરી મૂકી સેતો. વળી એ સમયની આપણી શિવિલ સંશોધનદ્રષ્ટિ, ઐતિહાસિક પ્રમાણો મેળવવાની મુશ્કેલી, પાતાના આજીવકાળનું રીતિ ન પડવા દેવાની વિવેકશક્તિ વગેરે કારણોને લીધે પણ આ પ્રમખોમાં અનેક અસત્ય અને અશ્રદ્ધિય વિગતો પ્રવેશ ખમી ગઈ છે. આને અપણી પાસે તાત્પર્ય, શિલાલેખો અને અન્ય પ્રમાણો મેળવે છે એટલે આ બાબતની સહેજ ખાતરી થાય છે. પરંતુ ચરિતકથન એ આ પ્રમખમાં મુખ્ય હેતુ થામવામાં આવતો એટલે પ્રમખચિન્તામણિ કે ચતુર્વિંશતિપ્રમખમાં અનેક વ્યક્તિઓના ચરિત આલેખના કર્તૃએ પ્રયત્ન કર્યો છે. તે પછીના કાન્દકરે અને વિમલ પ્રમખમાં કાવ્યસ્વરૂપ ગદ્ય વધારે સુખદ બનેતું આપણને જણાય છે. કારણ કે મહાપુરુષનું ચરિત આલેખતાં એના જીવનના પ્રસંગો સ્વભાવિક રીતે જ પ્રવેશ જાય અને એ ખાતરી સુધણી કરવા પ્રમખકાર વધાવતિ પ્રવળ કરે. એની જોડે ઇ. સ.ના પંદરમા સદીના જે થાય કાવ્યો શુભસંગ વર્નાકમુદર સોસાપદીએ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે તેમાં હપાયેલું કાવ્ય રજુમલ છંદ પણ આપણું ખાસ ધ્યાન ખેલે છે. એ રજુમલ છંદ સંશોધિત સ્વરૂપમાં હપાય તો અવધાનીઓને અનુકૂળ થાય

એટલો માત્ર ઉલ્લેખ કરવાની અને જરૂર છે. એની ભાષા, પદસાલિત્ય, છદો, અસ્પષ્ટતા બધાંનું કાંઈક નિદાકરણ તે વગર કેમ થઈ શકે! એક શ્લોક દષ્ટાંત રૂપે અહિં રજૂ કરવાની જરૂર છે. ભાષા અને સાહિત્યના નિર્માતાઓએ એ કાવ્યનો અભ્યાસ કરવાની પણ ખાસ જરૂર છે.

મુહુ ઉરછલિ મૂછ મુહુચ્છવિ કચ્છ વિ ભૂમર્ધ ભૂંછ સમુચ્છલિયા.
ઉદલાસવિ ખગ્ગ કરગ્ગિ નિરગ્ગલ ગણુર્ધ તિણુર્ધ દલ અગ્ગલઆ.
મલ્લય લસકરી લોહિ છગ્ગલ્લછણ છરટ કર્ધ છત્તીચ્છ છલિ.
રણુમલ્લ રણુગ્ગણિ રાઉત વિલસર્ધ રવિતલિ ખિત્રિય રાસખલિ.

આ પ્રબન્ધોની સાથે જે આપણું લક્ષ ખેંચે છે તે બીજું કાવ્યસ્વરૂપ રાસ કે રાસો. સંસ્કૃતમાં રાસઃ અને રાસકઃ અને શબ્દોના અર્થ આ પ્રમાણે છે. રાસ એટલે વૃન્દાવનમાં થયેલું ગોપી અને કૃષ્ણનું નૃત્ય અને રાસક એટલે એક પ્રકારનું નાટક જેનાં લક્ષણો સાહિત્ય દર્શણકાર વિશ્વનાથ^૧ બતાવ્યાં છે. પરંતુ આ બે સ્વરૂપમાંથી એક જોડે પણ આ કથાગર્ભ રાસ કે રાસાનો સંબંધ હોય એમ માનવું આપણને ઉચિત લાગતું નથી.

શ્રી. મુનશીએ^૨ Gujarat and its literatureમાં તામરાસ અને લકુશરાસ વિશેનો ઉલ્લેખ કરીને અન્તે કહ્યું છે કે But the word રાસ changed its meaning about the end of the eleventh Century; it came to be used for a long Composition giving a sustained narrative in rhymed verse, partly in old અપભ્રંશ metres like દુહા and partly in દેશી melodies. પણ આ વચનમાં ઉપત્રબ્ધ રાસાઓના સ્વરૂપ ઉપરથી આધિક્ષા અનુમાન ઉપરાંત કાંઈ વિશેષ નથી.

માણિક્ય પ્રસ્તારિકા પ્રતિબદ્ધ રાસનો ઉલ્લેખ કરતાં શ્રી. મોહનલાલ દત્તીચંદ "દેશાદ્યે કહ્યું છે કે "આ પરથી જણાય છે કે ગુજરાતમાં જેમ કાવ્યને રાસ કહે છે તેવી રીતે અપભ્રંશ તથા પ્રાકૃત ભાષામાં રાસો કહેતા" સન્નેહુર્ધ રઘયં એમ સંદેશ રાસકમાં કવિના પોતાના વચન ઉપરથી એમણે આ અનુમાન તારવ્યું હોય એવો સંભવ છે કારણ કે અહિં રાસયંનો પ્રયોગ એવી રીતે થયો છે કે તેનો અર્થ સામાન્ય કાવ્ય પણ થઈ શકે^૩

૧ રવ. રણુદોશનાર્થ ઉદયરામે ઉપરૂપકના આ પ્રકારના એમણે સંપાદન કરેલા નાટ્ય-પ્રકાશમાં નીચે મુજબ લક્ષણો આપ્યાં છે. "એમાં પાંચ પાત્ર યોગ્યવાં. અને મુખ તથા નિર્વહણ સંધિ આણવા. ભાષા વિભાષા બહુ આણવી. ભારતી અને કેશિકીવૃત્તિ આણવી. રચના એક અંકની કરવી. તેમાં સૂત્રધાર આણવો નહિ.....નાયક મૂર્ખ અને નાયિકા ખ્યાત હોય એવી રચના આણવી. વગેરે."

૨ Page 88.

૩ જૈન ગુર્જર કવિઓ ભાગ ૧ લો

પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં શીલવતીના શસ્ત્રનું સંપ્રદાન કરતાં રત્ન. હરશ્વેદિદાસ કાંચાગજાએ સંક્ષેપમાં આટલું જ કહ્યું છે, “સસાનો સામાન્ય અર્થ કઢાણી થાય છે. તે ઉપરથી આવા કથાના અર્થોને રાસો કહેવાનો પરિચય પડ્યો હશે.” આ ઉપરાંત રા. વસંતભટ્ટ નિમ્નનુસાર ગોપીએ પણ આ વિષય પરતે ચોક્કસ વિચારો જાહેર કર્યા છે. “કવિતામાં લખાયાના અનેક મહાપુરુષોનાં ચરિત્રોના કથારૂપ અર્થોને મુખ્યત્વે રાસ એવું નામ આપવામાં આવે છે. + + + કાવ્યનો આત્મા રસ છે, જેથી રસિક કાવ્યને રાસ એ નામ યોગ્ય રીતે આપાયેલ છે.” આ શ્લોકકે ઉપકાંક્ષા રત્નાઓમાંથી તરી આવતાં દેવતાંક લક્ષણોનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે. પરંતુ કાવ્યના સ્વરૂપ અને રાસો શબ્દના અર્થ પરત્વે એ બંધું અર્થ નિરૂપણોગી છે.

શ્રી. આનન્દકાવ્યમરુદાધિ ના. રમ્યા સરોષિક અને સંપ્રદર્શન શ્રી, જ્યલ્લયંદ આર્યંદ જવેરીએ પણ આ પ્રશ્નો વિચાર કર્યો છે. “સસાનો સામાન્ય” અર્થ જાનિ કરવો, સંપ્રદર્શન, રસદ્રીય અને કથા થાય છે. આ ઉપરથી પદ્યકાવ્યકથાઓને રાસ, રાસો, કે રાસાં કહેવાનો પ્રથમ પડ્યો હોય અગર શ્લોકોમાં સંસ્કૃત શાસ્ત્રની ખામી થઈ અને ગુજરાત તેમજ અન્ય પ્રદેશોમાં પ્રચલિત બાજુ તે તે પ્રદેશોમાં યોગ્યતાની થઈ ત્યારે ગુજરાતી સ્વરૂપનો અને સ્ત્રોતના બાળાવભેદો તથા દ્રવ્યોનાની અદર રસનો ખામી રહે તેથી આત્માઓને રસોદયના કરી નીવડે રસને જોડે આનન્દ આપનારા, તથા મહાજનોનાં ખ્યાતિ પ્રાપ્ત રાખનારા પદ્યકાવ્યકથા મુજબની અર્થોને રાસ તરીકે કથા હોય એમ અવગણાય છે.

છન્દમનોમાં રાસકે છન્દ હોવાથી ને તેની જાહેરના હોવાથી તથા જાણીના સંયુક્ત શાખને રાસકે નામ આપવામાં આવતું હોવાથી પણ રાસ નામ આપવાનો સંભવ છે.”

આ પ્રમાણે રાસ કે રાસો શબ્દનો અર્થ શોધવાના પ્રયત્ન થયા છે, હરશ્વેદિદાસ તરણમાં જણાવેલા અર્થ રાસ શબ્દના હોય તો તો રાસ કે રાસા નામની સાર્થકતા વિશે અર્થોને પણ અવગણ નથી, પરંતુ રાસ એટલે કથા એવો અર્થ તો ઉપકાંક્ષા નથી, એટલે જ આ બંધી ચર્ચાઓમાં ગમે તેમ અર્થ બેસાડવાનો પ્રયત્ન થયો છે. રાજ. પાનુકે અર્થ સંસ્કૃતમાં ૧૦ શબ્દો ગણી એવો યાવ છે અને તે ઉપરથી રહસ્યતેજસી શાસ્ત્ર એમ કરીને આખ્યાનની પેઠે ગાવાનું કાવ્ય તે રાસો-કે રાસ એમ અર્થ સંભવે અને આપણે જે કાવ્યકથાર (ગરબી)ને આજે રાસ કહીએ છીએ તે અર્થનો શોધ પણ રાસ શબ્દના સંભવે. તદુપરાંત કથાના વસ્તુ પરતે ઉપરપક રાસનો સંભવ પણ આ શબ્દ જોડે હોય અને રાસ અને રાસક બંને શબ્દોના અંતરુ મંદણ કરીને આ શબ્દ પડ્યો હોય એ વધારે સંભવિત છે. આ પ્રમાણે ચોક્કસ નિર્ણયના અભાવે આ જાતનું અતુલાન બાંધનું એ વધારે અર્થસૂચક મંદને તો લાગે છે.

આ રાસાઓમાં અનુક કથા મુખ્યત્વે હોય છે, પરંતુ જૈન રાસા સોખાઓ અર્થનો

૧ સાતમી સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ.

૨ પ્રધાને નરસિંહભાઈ પ્રવેશ મુજબ જ છે.

ઉપદેશ આપવાનું સાધન પોતાના રાસાઓને બનાવ્યા છે. હિન્દુ પુરાણોમાંથી વસ્તુ લીધું હોય તે છતાં ઉપદેશ આપવા ખાતર એવા રાસાઓમાં જૈન ધર્મોનાં તત્ત્વોને વણી લેવાનો પ્રયત્ન આપણને અનેક સ્થળે મળી આવશે.

વળી આવા રાસાઓમાં આડકથાઓ ઉમેરવાનો મોડ પણ કૃત્તિઓ હમેશા રાખતા. કારણ કે તેમનું લક્ષ્ય એક સુવિલષ્ટ કાવ્ય આપવા કરતાં કથા કે કથાના અંશોનાં ઉપયોગ કરીને લોકસમૂહને સન્માર્ગે દોરવો એ મુખ્યતઃ હતું.

“કવિ કહે આડકથામાંલિંક્યા, ઓતા રખે કહો કો જથા!” કારણ કે ઉત્તરાધ્યયન જૈન આગમમાં પણ આડકથા છે! આ બંને કારણોને લીધે રાસાઓની રચનામાં શિથિલતા ધણે અંશે પ્રવેશ પામેલી આપણને લાગ્યા છે. બાકી વર્ણન કલ્પાદિમાં આ રાસાઓ આપણાં આખ્યાનકાવ્યો જોડે સરખાવી રાકાય તેવાં છે; પાત્રો અને પ્રસંગોના આલેખનના સફળ પ્રયાસ પણ આપણને અનેક સ્થળે ઉપલબ્ધ થાય છે. ગાન કથાનું સમય વસ્તુ જ શિથિલ સ્વરૂપમાં રહેલું હોય છે, તેની સમયતા ખડિત થયેલી લાગ્યા છે.

આ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૪૧૧ થી ૧૫૭૩ સુધી ગુજરાતમાં અહમદશાહ પટ્ટી, મહમૂદ બેગડો, બહાદુરશાહ વગેરે ચર્ચાગયા અને ગુજરાતનું વ્યક્તિત્વ બધાનું ગયું તે દરમ્યાન બન્યું. ૧૫૭૩ માં અકબરે ગુજરાતને પોતાના સામ્રાજ્યનો અંશ બનાવ્યું. તે સાથે જ કાવ્યના આખ્યાનસ્વરૂપની વિચારણાનો સમય આવી પહોંચે છે. હિન્દુ પુરાણોના વસ્તુનો ઉપયોગ જૈન લેખકોએ પણ કર્યો છે એટલે પ્રગ્નના માનસમાં એ પુરાણો તરફ આકર્ષનું વલણ હતું એ સ્પષ્ટ થાય છે. તેમાં ભાગવત અને મહાભારત એ પુરાણોએ હિન્દના ધણા ભાગોમાં પ્રગ્નજનના માનસને કેટલાક કાળ સુધી આકર્ષી રાખ્યું છે. આ પ્રકારનું સ્વરૂપ રાસાઓમાંથી જ વ્યુત્પન્ન થયું હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ મહાભારતમાં પણ આખ્યાન અને ઉપાખ્યાનો રૂપે કથાઓ સંકલિત છે એટલે મહાભારતની અને અન્ય પુરાણોની આ કાવ્ય સ્વરૂપ ઉપર સીધી અસર હોય એમ માનવાને પણ સખળ કારણ છે. વળી જૈન સાહિત્યકારો જૈન રાસાને વળગી રહ્યા તેમ હિન્દુ સાહિત્યકારોએ આ સ્વરૂપનો વિકાસ સાધ્યો છે. આપણે ત્યાં પટ્ટી તો ગ્રેમાનન્દ અને છેક દયારામ સુધી આખ્યાનોની રચના ચાલી આવેલી છે. આખ્યાનોમાં રાસાઓ કરતાં સુગદતા કથાની અવસ્ય વધારે સારી રીતે નિયોજેલી હોય છે. અને Upaniṣ સમયતા પણ આપણું લક્ષ્ય ખેંચે છે. આ સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં બાહ્યજનું નામ આપણા લક્ષમાં તરત આવે છે. કાદમ્બરી, નકાખ્યાન, મૃગી-આખ્યાન, જલધર આખ્યાન, દુર્વાસા આખ્યાન, કુવાખ્યાન વગેરે તેના અન્યોમાં આપણાં આખ્યાનોની શરુઆત આપણે જોઈએ છીએ. વળી પૌરાણિક વસ્તુનો ઉપયોગ પણ આ બધાં આખ્યાનોમાં આપણને પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવે છે, તે સાથે જ કર્મણ મંત્રીનું સીતાહરણ, ભીમકવિની હરિદાસા અને પ્રભોધપ્રકાશ, લાવણ્યસમય ગણિનો— વિમલ-પ્રમંથ વગેરે અન્યો પણ આપણને મળે છે.

આ પ્રમાણે બાલક, બીમ વગેરે આપણું આધ્યાત્મિકાચ્છેના બાહ્ય સર્ગકો છે. બેશક પ્રેમાનન્દને હાથે આધ્યાત્મ ને સુશ્લિષ્ટ સ્વરૂપ પામે છે તે પહેલાં એના પુરોગામી કવિઓ આવી જાય છે તેની ગણુપ કરવાની પણ જરૂર છે. ખાસ કરીને નાકર, વિષ્ણુનાથ જ્ઞાની, કીર્તિ વગેરે કવિઓ ઉપરાંત સોલમી સ્થાનના અન્ત પહેલાં થયેલા બીજા સમાન્ય કવિઓએ પણ આપણા કાવ્યપ્રવાહને ચાલુ તો રાખ્યો છે. પરંતુ નાકરમાંથી પ્રેમાનન્દે વચ્ચુના સળા અંશે લીધા છે એ આજે જાનેના કાળેના વાચન પરથી જણાઈ આવે તેવું છે. પ્રેમાનન્દ જેટલી ઉદ્બુદ કલાદષ્ટિ નાકરની નહિ એ ચોક્કસ, છતાં બાલક અને પ્રેમાનન્દ વચ્ચેના અંકોશ તરીકે નાકરનું સ્થાન જહનવતું છે. વિષ્ણુનાથ જ્ઞાનીનો પ્રવાસ પણ આપણે સહ્ય બહાર ન રાખી શકીએ તેટલા મહત્વનો અવસર છે પ્રેમાનન્દ જેવા કવિને માટે બુદ્ધિમા તૈયાર કરનાર અને આધ્યાત્મ કાવ્યની પ્રગતિમાં સફળ પ્રયાસ કરનાર આ કવિઓની અવગણના તો ન જ થઈ શકે. પણ તેમનું સ્થાન પ્રેમાનન્દ પછી વચ્ચુનું આવે.

આ આધ્યાત્મ કાવ્યોમાં કાવ્યજન્ય રાગાઓ કરતા વિરોધ પ્રભાવમા છે એ ચોક્કસ. વચ્ચુના કથનમાં ક્રોધાસ, રામચંદ્રના દર્શન, વિવિધ રંગોનો સમાવેશ વગેરે બધાં આધ્યાત્મોમાં આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે, તે ઉપરાંત વચ્ચુનો-પ્રકૃતિનાં અને જીવપ્રસંગોનાં પણ આધ્યાત્મોમાં મળી આવે છે. યાજુબરુ કવિ એવું વસ્તુ પસંદ કરતો કે અનેક રસનું ઉપાસન કરનારો આપણાં એને મળે. અને પ્રસંગોમાં જેટલે અંશે કવિ ન્દાનો ન્દાની વિમ્બો જણાવવામાં સમય ગણે તેટલે અંશે વધારે પ્રમાણમાં શુભલતા એ ઉતારી શાનો. આધ્યાત્મો આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનું એક મહત્વનું આગ છે એ તો આમાન્ય સત્ય જ છે.

આધ્યાત્મ સાથે જ કવિવંદ કયાઓનો નિર્દેશ આપવલ છે. જીન મુનિઓએ 'કદા'ઓ લખેલી છે. તે પ્રવાસ વાળુ રંગીને આપણે સામળ બાટની વાનાંઓ મુખી પહેાંચીએ છીએ. વચ્ચુના કથનમાં ક્રોધને વિરાસ થઈ સ્વરૂપની સુશ્લિષ્ટતા આ સ્વરૂપમાં પણ બોજાવવાના પ્રમાણમાં આપણને મળેલી જણાય છે. વિગતિવાસિની, મિંદામન જાનીની, વિનાસ પચ્ચીથી, ખાખ કામકુંડયાપજન્ય, માટુરોયા બોષ્ટ, દમાવની વિદમચરિત વગેરે અન્યો આ દિશાના પ્રવાસ તરીકે આપણને મળે આવે છે. આ દિશામાં જૈન અને જૈનેતર બંને સાહિત્ય-કારોએ પ્રયાસ કર્યો છે.

વાચકોમાં વાચન કે કથનની ગણના આપણા લગ્ન બહાર રહેતી ન જોઈએ. આધ્યાત્મોમાં પણ એ પ્રયાને લખો શુભદોષ બને જનરી આવ્યા છે એ વાન પણ ખરી. એટલે લખાયા પછી સમય વાંચાં કે અધ્યાત્મનું કલ્પસરૂપ કેવું છે એની વિચારણા બદલા કવિવંદ લખતી બહાર રહેતી. બેશક શુદ્ધાત્મનું સમય વચ્ચુની આસેજના એને કરતી પછી, પણ વાચન કે કથનને સમજાવું જાણતા નવાં નવાં તત્ત્વો ઉમેરવાના પ્રયત્નો આવે ત્યાં તેનો સમાવેશ કરવા તેને તૈયાર રહેવું પડતું. એ બધાં જ તત્ત્વોએ સમયને

લિખિત સ્વરૂપમાં થતો હશે કે કેમ એ કહેવું મુશ્કેલ છે છતાં વસ્તુની સમગ્રતા ખડિત થતી હોય એવા પ્રસંગો આપણી નગરે અવસ્ય પડે છે.

આ બધા ઉપરાંત એક વિશેષ પ્રવાહનું દર્શન આ સમયમાં આવસ્યક છે તે ભકિતનો પ્રવાહ. બુદ્ધધર્મનું જે પ્રાચીન સમસ્ત હિંદમાં હતું અને તેને જતાં જતાં પણ જે સમય લાગ્યો તે હિન્દુ ધર્મનું ક્રમશઃ પુનઃ સ્થાપન ખતાવે છે. અને તેમાં ભાગવતાદિ પુરાણો અને પદ્ધતી આપતા ગીતગોવિન્દ જેવા ગ્રંથોએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. વળી રામાનન્દ અને તેના જુદી જુદી જાતિના શિષ્યો એ બધા દ્વારા, કબીર અને તુલસીદાસ તથા ચંડીદાસ જેવા સત્તોદ્ધાર ભકિતના પ્રચારને વેગ મળતો રહ્યો. સાથે સાથે નિમ્નાર્કે શરુ કરેલી રાધાકૃષ્ણની ભકિતનો સંપ્રદાય પણ લોકવ્યાપક અને લોકપ્રિય બનતો જાય છે.

નરસિંહમાં આ ભકિત સ્વયંભૂ પ્રગટી કે દોષ હતર ભકત-ચૈતન્ય જેવાની પ્રેરણાથી એ પ્રશ્નનો સીધો સંબંધ નરસિંહનાં જીવન અને કૃત્યને જેડે છે એટલે એની વિશેષ ચર્ચા અહિં અસ્થાને છે. આપણી હિન્દુ પ્રજા ઉપર પુરાણોએ કેટલી આસર કરી હતી, આપણા ધાર્મિક જીવનને જેડે પુરાણો કેટલાં જોતજોત યજ્ઞ ગયાં હતાં એ આપણે ભૂલવાની જરૂર નથી એટલે કૃષ્ણભકિતના આપણે ત્યાં વ્યાપેલા પ્રવાહનાં મૂળ શોધતાં ભાગવન અને ગીતગોવિન્દ જેવા ગ્રંથોની ઉપેક્ષા ન જ થઈ શકે.

આપણે ત્યાં આ પ્રવાહને ઝીઝનાર મુખ્ય બે વ્યક્તિઓ તે નરસિંહ મહેતો અને મીરાંજીજી. આ બંનેમાં ભકતજનની આસક્તિ આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે. પણ તે સાથે મુખ્ય બાબત તો એ બને છે કે ભકિતમાં રહેલું લાગણીનું તત્ત્વ પ્રગળ હોવાથી ન્હાના સરસ ગીતો-પદો-આપણને મળે છે. પ્રાચીન કવિઓ જે ઇમારતો ચણતા તેને ભદ્રે આ ભકત કવિઓ માત્ર સુંદર રેખાઓ જ આપીને આપણાં ચિત્તને આકર્ષે છે. ભકિતની લાગણી વ્યાપક બનવાથી આવાં પદો સુલિપ્ત સ્વરૂપમાં આપણને મળે છે. અને સંસારની અસા-રતાનો કે એવો બીજો ઉપદેશ, આપણનો પ્રસંગ હોય ત્યારે પણ આ ભકતજનોની આંતરિક લાગણી વ્યક્ત થયા વિના રહેતી નથી. આ બંને ભકત કવિઓનાં જીવન પ્રસંગો ઇત્યાદિ વિશે વિસ્તૃત વિવેચન અહિં અસ્થાને છે. એક નવા પ્રવાહને વ્યક્ત કરનાર તરીકે જ તેમનું સ્થાન અત્રે વિચારવાનું છે. વળી ભકિતની સાથે હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનના કેટલાક સામાન્ય અંશો પણ આ બંનેનાં પદોમાં વણાયેલા અનેક સ્થળે આપણી નગરે પડે છે.

આ પદોમાં નરસિંહનાં પ્રભાવિયાં, મીરાંનાં ભજનો અને ભકિતનાં કે જ્ઞાનનાં ગીતો કાવ્યોનો સમાવેશ થાય છે. એ આપણાં પ્રાચીન ઊર્મિગીતો છે. જો કે લાંબા કાવ્યોમાં વણાયેલાં ઊર્મિગીતો પણ આપણાં આખ્યાન વગેરે કાવ્યોમાં મળી આવશે પણ દૂંકા સ્વતંત્ર ઊર્મિગીતો તો આ ભકતકવિઓએ જ ગુજરાતને આપ્યાં એ વાત ચોક્કસ છે.

આ સમય દરમ્યાન જેન સાહિત્યકારોની પ્રવૃત્તિ પણ આગળ હતી; અકબરે ગુજરાતને પોતાના સામ્રાજ્યમાં ભેળવ્યું તેથી મળવા, મારવાડ વગેરે ગુજરાતથી જિન બન્યાં અને ગુજરાત ધીમેધીમે સાહિત્યદૃષ્ટિએ સમૃદ્ધ બનતું જતું હતું.

આ સમય દરમ્યાન આપણને રમ ષડે એવી એક બીજી વ્યક્તિ પણ છે. અપભ્રંશ પદી ગુજરાતીનું અવતરણ કયારે થયું અને વિકાસક્રમમાં ગુજરાતીમાં કયાં કયાં સ્વરૂપે થયાં, કઈ કઈ વિશિષ્ટતાઓ હતી, તેમ જ પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ગુજરાતીનું કેવું સ્વરૂપ હતું તે જોવાનો પણ આપણને અવકાશ મળે છે.

૧૨૯૭ અને તેની આસપાસના મનોએ જેનાં અપભ્રંશમાં વિવિધાન એવા સંયુક્ત અંજનોનાં વિચિત્ર, મઝર જેવાં રૂપો આપણને મળી આવે છે. આ ઉપરાંત મળદ, કમદ જેવાં રૂપોમાં જ હ અને મયદ જેવાં રૂપોમાં જ ને હ વિચિત્ર સ્વરૂપમાં હોય એ પણ અપભ્રંશનું જ લક્ષણ છે. પણ ગુજરાતનો જ્યૈષ્ઠિત (ઇ. સ. ૧૩૯૪) ના સમયમાં આપણે આવીએ છીએ એટલે સંયુક્ત બજનને લોષ અને પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ ધવેશો જણાય છે. એટલે માંડેય પ્રાચીન સંસ્કૃતમાં જેને ગૌર્ગર અપભ્રંશ કહે છે એ જ આપણી ગુજરાતીનું પ્રાચીન સ્વરૂપ છે અને આ સ્વરૂપ પામતાં પહેલાં વચગાળાનાં વચ્ચેમાં જે સ્વરૂપ રહ્યું તેમાં સંયુક્ત અંજનોનું અસ્તિત્વ હતું અને ન હતું એ અતિમ અપભ્રંશ.

વળી હેમચન્દ્રે સંસ્કૃતિદ્રવ્ય આદેશ તરીકે આપેલા તળ શબ્દ પણ ધીમે ધીમે પદીના પ્રવપનું સ્વરૂપ ધરાવતું કરતો બન્યો છે. તેમ જ વર્તમાન કાળના કાળનાયક પ્રવપ તરીકે 'છે' પણ આપણે ધ્યાન ખેંચે છે. વળી ઝરું અને જાડ સંયુક્ત ધાને ય ને ઓ, કમંભિ રૂપોમાં ફરફને બદલે લાલ વગેરે ફેરફારો આપણને ધીમે ધીમે વર્તમાન ગુજરાતી બાબત સ્પષ્ટ પડી સમીપ લાગી મૂકે છે. એ ઉપરાંત ગુજરાતીના વિખડિત પ્રત્યયોમાં પણ પરિવર્તન થતું રહ્યું છે. આ બધી વિભો એક સ્વતંત્ર અંગોના જ વિષય છે. વળી અમુક કન્ય અમુક સાતમાં રચાશે હોય તે છતાં તેની પ્રત તે પદીની આપણને અમુક સમયની જ મળતી હોય તો તેમાં કોઈના મનપની બાબ કોઈએ અરો રડી છે તથા પ્રત લખનારના મનપની બાબ કોઈએ અરો પ્રવેશ પાતી છે તેનો નિર્ણય કરશે પણ મળી પાર મુકેલ થઈ પડે છે. છતાં આ સમય દરમ્યાન પ્રાચીનમાં ઘટીને મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં આપણે આવી પહોંચીએ છીએ અને અર્ચાલીન ગુજરાતીની બહુ સમીપમાં આવીએ છીએ એટલું આ સમયના અનેક મનોએ અવલોકનથી આપણે અવશ્ય કહી શકીએ એટલે આજ આદિવાસના યુગ તરીકે પણ આ સમયનું મહત્તર જોણું નથી.

Books for Reference

- ૧ Gujarati Language and Literature Vol. II by N. B. Diratia
- ૨ Gujarati and its Literature by K. M. Munshi
- ૩ Milestones and Further Milestones in Gujarati Literature by K. M. Jhaveri
- ૪ પ્રાચીન ગુર્ગર કવ્ય by K. H. Dhruva
- ૫ શ્રી. આનંદ કાવ્યમહેશ્વરિ ૩-૧
- ૬ નેપ ગુર્ગર પ્રવિષ્ટો પ્રથમ અગ્રહ } એલનકાન દલીલક દેશક
- ૭ જેન સાહિત્યો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ }
- ૮ કવ્યદેહન મન્ય આશિષ-પ્રત્યાગ્ન અગ્રણ્ય બુ. ભની

માનવતાને પંથે

વૈકુંઠ શાહ

રત ઠંડી હતી અને પ્રભાત થયું ત્યારે મણુ હું ઠંડીથી ચથરતો હતો. મેં આંખ ઉઘાડી જોયું તો મારી કાચની ખારીની બહાર બરફનાં નાનાં ફેરાં લાગેલાં હતાં. ઓઢણ કાઢવાનું મને મન થતું ન હતું.

મારી વૃદ્ધ ભત્રી આકરડી મારી પાસે આવી.

“ભાઈ, નારતો લાવું ને ! સાડા આડ વાગ્યા.”

મેં ચમકીને ધડિયાળ તરફ જોયું.

“લાવ,” મેં કહ્યું, “જલદી લાવ.”

ઘોડી વારે જેન એક લાકડાની રકાળીમાં કોરી, નારતો અને વર્તમાનપત્ર વગેરે લાવી ત્યારે હું પથારીમાં જ હતો.

હું જાણ્યો અને મોં ધોતો હતો ત્યારે મારો પાંડોશી સહાધ્યાયી અને મિત્ર હરખર્ટ પૂરાં કપડાંમાં સજ્જ થઈ બારણામાં ઉભો હતો.

“હશે કાઢ !” બોલતો હરખર્ટ બારણું દબાવે અને અંદર આવ્યો, અને વજનદાર ઓવર કોટ કાઢતાં જોમર્યું, “તું બહાર ન નીકળ્યો એટલે હું તો સમજ્યો કે આઈડ્યુક સાંચે તારું મણુ ખુન થયું !” તે ખડખડાટ હસી પડ્યો.

“શું ?” મેં વિસ્મય ઈર્ષ પૂછ્યું “કેવું ખૂન થયું ?”

“ખબર નથી ?” હરખર્ટ જરા ગંભીર બન્યો, “સારાધવોમાં ઓસ્ટ્રીઆના ગાદી-વારસ ફાન્સીસ અને હેની પત્નીનું ખૂન થયું !”

“અરે !” હું વિચારમાં પડ્યો. આ ખબરથી મારા અંતરમાં ભારે દુઃખ થયું, માથે ભમતા ભયની કુદરતી આગાહી યદ્ય.

“કેમ વિચારમાં પડ્યો ? કાઢ ”

“હરખર્ટ ” મેં ધીમેથી કહ્યું, “શુરખતું શું થવા જોઈ છે તે સમજતું નથી.”

“એવું શા પરથી લાગ્યું ?”

" હવેમાં દસ વર્ષથી મુરખનાં ગાંઠો ઘઘસામુદ્ધિમાં સંસ્પર્શરસી કરે છે. "

" તેથી ! "

" અને જ્યાં યજ્ઞો વધે ત્યારે તેનો ઉપયોગ પણ થવો જ જોઈએ ને ! "

દરખાંડે કંઈ સમજાવું નહિ.

" દરખાંડે, ફેરી લે, ફંડી પડે છે. "

દરખાંડે અને મેં મૂંઝે ખોટે જ ફેરીનાં કપ ઉપાડ્યાં.

" કાર્ય, તું આજે કુચનાં ખૂન સાથે મુરખની અસાંનિને કેવી રીતે જોડી શકે છે તે અને સમજાવું નથી. "

" કારણ સાવ સહેલું છે, " મેં કપ ટેન્ક પર મૂકનાં કહ્યું, " વિમલ કરવાને મુરખ કારણ શેષી રહ્યું છે. આ ખૂનથી ઓરડીયા અને સર્જીયા વચ્ચે વિભાજના જામવાની. "

" એ સંભવ ખરે. "

" અને એ બે રાજ્યો સાથે રથીયા, ગુર્કસાન, ફાન્સ, જર્મની વગેરેનો સંબંધ એવો મૂંઝવણમયો છે કે ફેરોનહેરો લગ્નધની ઘાતનજ આખા મુરખને બાળી નાંખશે. "

" પ્રભુ એ આદતખંડી બચાવે. "

હું લોખ વિચારમાં લકીન થયો.

" કાર્ય, આજે ફેરીજ જાણે વિચાર ખાંડી વાળ્યો છે ! "

" નારી.....ના " મેં ખુરશી દહસેવનાં કહ્યું, " હું એ વિચાર કરતો હતો કે મનુષ્યમાં દિવ્યેશ્વરે પશુવત્ત્વ વધતી જાય છે. "

*

ખરી આગામી સુધી નીવડી.

૨૮ મી જુલાઈએ ઓરડીયાએ સર્જીયા સામે લગ્ન જાહેર કરી. રથીયાનું હારકર જર્મન સરહદ પર જોઈ મધું હતું એટલે જર્મનીએ ૩૨ મી જુલાઈએ રથીયા સામે જર્મનમાં જુલાઈ.

બીજે જ દિવસે જર્મનીએ ફાન્સ સામે લગ્ન જાહેર કરી.

પ્રસંગે એટલી ઝનિયી જાન્ય હતા કે વિચાર કરવાનું અને ન સૂચ્યું.

બે દિવસ પછી દરખાંડે અને હું સાથે બેઠી ફેરી પીવાપીવા વર્તમાનપત્ર ઉપલાવતાં હતા. સવાર આદુશાદઝનક હતી. સ્વપ્નો પ્રમાણ થયે દિવસે આટલો આક્રોશ દેખાયો હતો. વાનવરણ જોઈ આનંદ થતો હતો પણ મારા અંતરમાં અદૃષ્ટ બાજો વાતમાં જ જતાં હતાં.

" દરખાંડે, મુરખ વિનાશને ખાગે જાય રહ્યું છે. "

" એ હાથે ખાગેનું નિર્દેશ.... "

વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં ટપાલી બે બોટાં પરખીડિયા નાંખી ગયો. સરકારી કાગળ જોઈ અને વિચારમાં પડ્યા.

અધીરાઈથી મેં તે ફાડ્યું.

“દેશમાં ચાલતા અસાધારણ સંયોગોને લીધે ‘કોન્સીડેશન’ અથવા ફરજિયાત લગાયક કેળવણીનો કાયદો પુખ્ત વયના દરેક સશક્ત વિદ્યાર્થી ઉપર લાગુ પાડવા સરકાર તરફથી નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. પિતૃભૂમિનાં સંરક્ષણ માટે આ મોકાના સમયે આ કાગળ મળ્યા પછી એક અઠવાડિયાના સમયમાં લશ્કરી છાવણીમાં હાજર રહેવા તમને હુકમ કરવામાં આવે છે.”

આ હુકમ અણધાર્યો ન હતો પણ હરખટોં તો બેબાકો બની ગયો.

“કાર્ય, આ તો ગળત્ય દહેવાય.”

“ગળત્ય શો એમાં? પચુતામાં આપણો ભાગ ખરો ને!” મેં કટાક્ષથી કહ્યું.

હરખટોં અને હું બેઠે તે જ દિવસે અમારા કુટુંબની વિદાય લેવા ઉપડી ગયા.

હું ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે મારી વૃદ્ધ માતા અને વિધવા બહેન બારણામાં બેઠાં હતાં.

“કાકા” મારી માતાએ હાથ લાંબા કર્યા.

“માતા!” મારી વૃદ્ધ માતાના ખન્ના પર માથું મૂકતાં મેં કહ્યું.

મારી અને માતાની આંખ બીની થઈ.

“બેટા, પૂર્વજોતું પુણ્ય ઝોણું થયું.”

“મા, દિગંધીર ના માઃ કાકરતે યાદ કર.”

“મારા કાર્યથી જોખો કેમ જીસાશે?” માતાને એક બેંકુ હસકું આવ્યું. મારું હૃદય પણ રડવાની અણી પર હતું પણ મેં દિંમત રાખી.

“માતા, કૈય સારું થશે.” ખબે હાથ મૂકી હું માતાને અંદર દોરવી ગયો.

એક આઠવાડિયું મેં મારા રનેડીજનો સાથે ગાળ્યું. મારી માતા અને વિધવા બહેન એટલાં એટલાં કેમળ હૃદયનાં હતાં કે મારી સાથે આંસુ સિવાય તે લોકોએ વાત કરી નહીં.

આખરે મુદન પૂરી થઈ અને હું બર્લીન જવા નીકળ્યો.

હૃદયને ખૂબ કાણ કરી મેં કૃત્રિમ હાસ્ય ચાકુ રાખ્યું.

“મા, લગાઈ એક વર્ષમાં ખલાસ થશે અને હું ક્ષેમકુશળ પાછો આવીશ. રહે છે શું?” મેં માતાના કચ્ચડીવાળા ગાંઘ પર એક ધીમી ટપકી મારી, પણ મારા હાથ કુચળતા હતા.

“કાગળ...” મને છાતી સાથે ચોંપતાં માતાએ કહ્યું.

મારી દિંમત છેલ્લી ધડીએ ખૂટી ગઈ. મેં વગર બોલ્યે તેમની વિદાય લીધી.

હું બર્લીન પહોંચ્યો ત્યારે હરખટોં તરત જ આવેશો હતા.

મારી જુની અને વિદ્યાસુ જ્ઞેનને કોરી બનાવવા કહ્યું.

“બાકી, તમારે જતું જ પડશે?” તેણે ગદગદ કહે કહ્યું.

“હાલતો.”

“ન જતું હોય તો પણ?”

“ એ તો કાલો છે.”

“ પણ આપણે કેમ સાથે આ મારે લાગ્યું કરવી જોઈએ ? દેહનું રક્ષણ કરી બેસી રહીએ તો ન માથે ? જેનના અમલ મનમાં વિચાર રહ્યો.

“ જોન, બહી જોન, ગમતારણ તું પારે છે એનું સદેવું નથી.

જોનની આંખ બીની થઈ. આંખ છુટી તે ચાલી ગઈ.

“ હરખટ, જાનનીના પ્રયત્ન અને ભુલિયાળી ધુરુષે કરતાં અમલ જેન વધારે સંસ્કારી છે.”

અમે એ કેહી પી તૈયાર થયા.

નોંધાવવાના મથક પર જતાં એક કચ્છાની વાર હતી.

કાલે આ છવન, આ ઓરડી અને આ હાથેરને દોને નમસ્કાર કરવા પડ્યાના.”

“ હા, વિના મરણને ખુની થઈના !”

“ કાલે, મારી માતાને તો મૂર્છા આવી અને મારી હાથેરની તો લોહી બહી ગયું.”

“ હરખટ, એ વિચાર કરો શા કાલો.”

હરખટે માત્ર સેન્ટુ. રક્ત જરૂરપૂરતી ચીજો સાથે લઈ અમે મથક તરફ ગયા.

*

મથક પર પહોંચ્યા ત્યારે મુલાખોનું ટોળું બેઠું થઈ હતું. કેટલાક આનંદથી હસતા હતા અને કચ્છોલ કરતા હતા. કેટલાક ગમગીનીમાં ડુબી ગયા હતા અને બાકી જ એક અચ્છર બેસતા હતા.

હરખટ અને હું બીજા કક્ષામાં હતા. ટોળું જોઈ અમે ધોરે દૂર જતા હતા. સારે મારી પાંડે કેમ પોલાઈ હાથ પાડ્યો.

“ આમ હાથ કેમ, મરતાં બીક લાગે છે.”

અને સંબોધનાર એક પ્રયત્ન કરીરને, શુભાળી અને આનંદી સ્વભાવનો મુલાખ હતો.

“ મરતાં નહિ પણ મરતાં બીક લાગે છે.”

રેલો પેટ પાડી હસ્યે અને આમળ મયો. હું જોઈ શક્યે કે તે એવી રીતે થયું કે મુલાખને કહેતો હતો.

એક અસહ્ય સૈનિકે મારી અમને એક દારમાં બોલ્યા એક પછી એક મુલાખ દરવાજામાં દાખલ થયો, છેવટે અમારી આમળ માર મુલાખો જ રહી ગયા. મારું હૃદય ખડખડું હતું. હરખટ મારી પાછળ હતો તે તો જોતો જ ન હતો. એક મુલાખ મારી આમળથી ઓઊં અને અમે મારું હૈયું વધારે ને વધારે ધડકતું હતું.

• છેવટે હું અંદર ગયો.

નામ નોંધનાર અફસર મળજીત બાંધના અને સહેજ કાળી ચામડીનો હતો. તેનું નાક લાંબું હતું જેના થોડા ભાગને તેની મોટી મૂછ ઢાંચી દેતી હતી. થોડી થોડી વારે તેને મોં મચકોડવાની ટેવ હતી.

તેણે મારું નામ, વય, ઠેકાણું, કેળવણી વગેરે પૂછ્યું. ડોક્ટરી તપાસ માટે મને જોડેના ઝોરડામાં મોકલ્યો. નજીવી ડોક્ટરી તપાસ થઈ અને પછી મને સૈનિક બનવા માટે લાપક ઠરાવવામાં આવ્યો. એક ઊંચા સોટા જેવા સૈનિકે મને સ્ટોર રૂમનો રસ્તો બતાવ્યો.

સ્ટોર રૂમમાં મોટું ટોળું ઝામ્બું હતું. સૈનિકો સારાં કપડાં મેળવવાને એક મંદા સૈનિકની ખુશામત કરતા હતા. મારે ભાગે જે લશ્કરી સાજ અને વાસણુ આવ્યાં તે સરખામણીમાં દીક્ર હતાં એટલે મારે પેલા નીચ સૈનિકની ખુશામત કરવી ન પડી.

એક મોટા ચોગાનમાં હું મારી કામળ પાથરી પડ્યો. થોડી વારે હરખટ અંદર આવ્યો. તેના શરીરમાં શક્તિ ન હતી. તેનું મુખ મ્હાન હતું.

“શું થયું?” મેં ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“લગાઈનો અતુભવ,” હરખટ નીચું જોઈને જ જવાબ આપ્યો, “મારો સારો કામળો એક જડો ખુંચવી ગયો.”

“હરખટ, તારી શિષ્ટતા અહીં જવા દેજે,” મેં જરા હાસ્ય સાથે તેને સલાહ આપી, “અહીં તો જેવા સાથે તેવા.”

“કાર્ડ, તું સાચું કહે છે.”

જ્યારે હેલ્થો ભાવિ સૈનિક અંદર આવ્યો ત્યારે થોર અંધાર પ્રવર્તી રહ્યું હતું. અમલદારો અને સૈનિકો અંધીરા બ-યા હતા. જ્યારે અમને સામાન ઉંચકવા હુકમ થયો ત્યારે અમે છૂટકારાનો દગ ખેંચ્યો.

...

*

તે જ રાત્રે અમને કોલસાની ધોરીમાં બર્લીનથી દશ માઈલ દૂર આવેલી એક લશ્કરી છાવણીમાં લઈ જવામાં આવ્યા.

આખા દેશમાં જ્યાં જ્યાં રાક્ય હતું ત્યાં ત્યાં સૈનિકોનો પડાવ નાંખવામાં આવ્યો હતો તે છતાં ય સ્થળમકોચ તો લાગતો જ હતો. અમારા નવા જગ્યાનો સમાવેશ કરવાનું મુશ્કેલ હતું એટલે છેવટે એક જર્જરિત ચપેલા કારખાનામાં અમારો પડાવ નાંખ્યો. કારખાનું એ પતરાંનો એક તબેક્કો જ હતો. છાપરા પેરનાં થોડાંએક પતરાં ત્રણ દિવસ પર થઈ ગયેલા વાવાઝોડાથી ખરી ગયાં હતાં એટલે વરસાદનું પાણી બરાબર અંદર પડતું હતું. એક ખૂણામાં કારખાનાનાં જૂનાં યંત્રોના જર્જરિત ભાગો પડેલા હતા. એક સળંગ ઝોરડામાં જ અમારો સમાવેશ કરવાનો હતો. હવા અને ઉમ્મસની આવજન માટે બે નામ પર બે બારણાં સિવાય બીજું સાધન ન હતું.

“કાલે, આ તો હોજમ છે.”

“હોજમ આટલું ખરાબ હશે કે નહિ તે હું જાણતો નથી.”

“અહીં ક્યાં સુધી રહેવાનું હશે ?” હરખટ ચિંતાતુર બન્યો.

“કહે છે કે અપખે પાકા સૈનિક થઈએ ત્યાં સુધીની તાલીમ અહીં જ લેવાની છે.”

“હે પ્રભુ !”

બીજે દિવસે સવારથી જ અમારી કચાવન શરૂ થઈ. દરરોજ અમારા અમલદારને સૈનિકો જલદી કેળવવા દુકમ મળતા હતા. આજે શરીર મૂળથી જ કમરતી હતું અને રમતગમતમાં મેં કુમ્મ બાગ હીંપી હતો એટલે કચાવન શીખી જતાં મને સમય ન લાગ્યો. દરખટનું શરીર જરા સ્થૂળ હતું એટલે સૈનિકની ચળવળ તોને સુઝળ ન હતી.

દરખટ અને હું હાલથીના છાત્રાલયથી હવે રેવાઈ જવા લાગ્યા. ‘સપ’ મેળવવાની ખાતમારી અને સારી કામગીરી મેળવવાની યોરી એ નિયતન જેવાં થઈ ગયાં. અમને એવી હવે નરાઈ જાગી નહિ. કોઈકાર અમે પણ એ તકરારમાં બળ્યા.

નવું સૈન્ય હતું કરવા શીઠ માર્ગલ તરફથી ખૂબ તકેદારી થતી હતી એટલે અમને દરરોજ ૭ કલાક કચાવન કરવાની ફરજ પડતી.

અમારો અફસર બહુ કામ કરતો પણ તે જે રીતે દુકમો કરતો તે પદથી મને લાગતું હતું કે તે હું જોયે છે તેની પોતાને જ સમજ પડતી નથી. તે શરીર સહેજ નબળું અને સામાન્ય રીતે ખટકો હતો. તેની એક આંખ જરા ઝીંબી હતી એટલે કસાએવા સૈનિકો તેને “બી-બી”ના ડોળાવાથી સંબોધતા.

એક બે બીજા સૈનિકો સાથે અમારી ઠીક મિત્રદારી થઈ. બીજે દિવસે સાંજે અમને સોને ફરજ જવાની ફરી પડી. બીજા મિત્રો સાથે અમે ગામમાં ફરવા નીકળ્યા. અમારા ગયા અહવાડિયાના પગારવા ઘોડા માર્કે અમને મળ્યા હતા. અમે તે દિવસે ખુબ અમનચમન હાડતી અને હરી ન રપરોંસો ઘર પહોંચી.

હાલથીનું છાત્રાલય હવે ચંચલ બની ગયું. સનમ, સુરા અને સંક્રામ એ જ હવેળો આપાર હતો. ચિંમતા સાથે નીતિ પણ લેવા થઈ.

અમે અમારી તાલીમ સમાપ્ત કરી. બંદુક કેમ પકડવી, ગોળા કેમ ફેરવવા, છતુઓથી કેમ અદસ્ત કૂચ કરવી વગેરે વસ્તુઓ અમારા અમલદારે અમને બચપર શીખાવી.

જલ્દી દિવસ રહીને ફીન્ટનખેર્ગે અમારું સૈન્ય જોવા આવવાના હતા. અમારા ભણા, ભણ અને વામન અમલદારે ચિસ્તપાવન ખાટે છેવટની શીખામણ આપી.

ચેન ફીન્ટનખેર્ગે અમારી દુકડી નવાડી પ્રયત્ન અને પ્રયાસોના ચહેરે એક

સંધ્યાકાળ આનંદદાયક હતો. હું અને હરબર્ટ એક નીચી ટેકરી પર બેઠાબેઠા ધૂમ્રપાન કરી ધુમાડાના ગોટગોટ ઉડાડતા હતા એવામાં યુદ્ધક્ષેત્રનો ઘંટ સંભળાયો. હું વોક્ષના સમાચાર મેળવવા ઉત્સુકત હતો એટલે અમે છાવણી તરફ ગયા.

વોક્ષ ન આવ્યો એટલે મને ચિંતા થઈ. એની દુકાનીનો ખીજો એક સૈનિક અને કંઈ ખબર આપી ન શક્યો. છેવટે અફસરની રજા લઈ હું હેલ્પીટલમાં ગયો.

બહારના પાટિયા પર વાંચતાં વોક્ષનો નંબર મળી આવ્યો. હું તે ઓરડામાં ધસી ગયો.

ગયો ત્યારે વોક્ષ જિંદગીનાં છેલ્લાં ક્ષણોમાં ખાતો હતો. તેણે મને ઇશારતથી બોલાવ્યો.

“પેલો કાગળ...” વોક્ષ ધીમેથી બબડ્યો અને ડોકું ઓશીકા પર નાંખી દીધું. તેનું પ્રાણપંખી ઊડી ગયું. નસે વોક્ષના મોં પર ચાદર ઓઢાડી દીધી.

મારા અંતરને સખત આઘાત થયો. વોક્ષે ટૂંક સમયમાં મારા પર અસહધારણુ આકર્ષણ કર્યું હતું. વોક્ષનું મૃત્યુ થયું છે ને તે મને ફરી નહિ મળે એમ મારા અંતરમાં લાગતું જ ન હતું. વોક્ષના મધુર અવાજના ભણકાર મને સર્વ દિશામાંથી સંભળાતા હતા.

રાત મેં શીઘ્રસુષ્કની માફક કાઢી. આવા હિંસક વિચરની ઉપયોગિતા વિષે મારા મનમાં અવિરત વિચારો આવ્યા, આવા વિચરમાં ખૂની બનીને દેશધર્મને પુષ્ટિ આપી શકાય કે તેથી અલગ રહેવાથી તે માટે મને પ્રયત્ન થયો.

મારી ચિંતાચક્ત સ્થિતિ હરબર્ટ સમજી ન શક્યો.

ખીજો દિવસે સવારે ઉઠીને વહેંચું કામ મેં વોક્ષનો કાગળ મોકલવાનું કર્યું. થરથરતી કલમે મેં એક વાક્ય ઉમેરી વોક્ષના વીરત્વભર્યા અવસાનના સમાચાર જણાવ્યા.

“કાર્લ, શા વિચારમાં પડી ગયો?” હરબર્ટ મને પૂછ્યું.

“હરબર્ટ, મને એમ લાગે છે કે આપણે અહીંં આવી પાપ કરીએ છીએ.”

“પાપ?”

“જેમની સામે તું અને હું ગોળી છોડવા તૈયાર થયા છીએ તેમને-તેં. કદી એ જોયાં છે?”

“ના...”

“એ બધાં આપણાં દુરમન છે?”

“આપણાં નહિ પણ આપણા દેશનાં.”

“ના, તેમ પણ નથી. સામે ઉભેલા સૈનિકોમાંથી ધણુખરને જગતના કયા ખૂણામાં જર્મની છે, અને લગાઈ શા માટે છે તેનો વિચાર સરખો થે નથી.”

“કાર્લ, જ્યાં બે દેશ વચ્ચે વિચર થાય ત્યારે અંગત મતવ્યને રચાન ન હોય,” હરબર્ટ મને શીઘ્રસુરી સમજાવી.

“સાચી વાત, સાચી વાત,” હું ધૂણીથી હસ્યો, “અંગત મંતવ્યને કબાવવું, ફરિયાદ સૈનિક બનાવવાં અને તોપને કોળે ઘરવા એ જ વિમલનો જાદુ...સાચી વાત.”

“જ્યાં એમ મનધાર્થી કરે તો દેશનું સંરક્ષણ કરવાને સૌ સૈનિક પણ નહિ મળે.”

“હરખર્ડે, આ કદ દેશના સંરક્ષણનો પ્રશ્ન નથી. આ તો નવા પ્રદેશ સર કરવાનો પ્રશ્ન છે.”

હરખર્ડે ચૂપ રહ્યો.

“બીજા દેશ હાથ કરવાની મહત્વાકાંક્ષા અયોગ્ય નથી ! અને આનો આપણે શું કરી રહ્યા છીએ ! જો કેટલું સંરક્ષણનો જ સવાલ હોત તો જર્મનીને પોતાની પિતૃભૂમિ કલેષાગ્રવા પ્રત્યેક પુરુષને હું સૈનિક બનાવવાનું કહી એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીઓને પણ મોકલું પણ નવા પ્રદેશ સર કરવાનું પગલું અનીતિમાન છે અને અસંસ્કારી છે.

“નવા દેશ સર કર્યા વિના મહાન સામ્રાજ્યની સ્થાપના થતી નથી.”

“હરખર્ડે, તું ધીમે ધીમે મૂખ્ય મુદ્દા પર આવતો જાય છે.” પાસે પોલી તાપ-ધીમાં એક લોકડોને કાઢી એ નંખ્યો. હરખર્ડે હલકી જાગરી અને બુદ્ધિવાદીમાં દુર્ગંધ સીંચારેટ સળગાવી. “એક દેશ બીજા દેશના ચળવળ પર સત્તા ચલાવતી એમાં નીતિ છે એમ તું ખાતે છે ?”

“ત્યારે તો અસહનનાં મહાન સામ્રાજ્યોના ચક્રવર્તી મહારાજાઓ અનીતિમાન હતા, ખરે ને !”

“એણાક ! હું તો એવા દૃઢ મતનો છું કે એક દેશને બીજા દેશ પર ચળવળ ચલાવવાનો હક નથી.”

એં હરખર્ડેની સામે જોયું પણ તે નીચું જોઇ વિચાર કરતો હતો.

“જો સૌ દેશો બીજા પ્રદેશ સર કરવાની અનીતિમ મહાકાંક્ષા ન સેને તો આપા વિશ્વે શાંતિ મળે !”

“પણ દેશની સરહદનું સંરક્ષણ !”

“તે માટે સૈન્ય જાળવી રક્ષક પરત્વું જો આપણું યુરપ હું કહું છું તે અગત્ય આવશે સમજે તો સરહદનું માટે પણ સૈન્ય નિભાવવાની જરૂર નથી.”

“કાલે, એ બધું તો અઘડાચક્રમ છે”

“હરખર્ડે, હું બે દિવસથી વિચાર કરું છું એ અઘડાચક્રમને અને તેમ કરી એવાં જ જોઇએ. હું જગ્યા યોજ્યો. “વોડોને જ દાખલો સે. એણે કાન્સ જોયું નથી. કાન્સના એકપણ સૈનિકને આવખતો નથી. એવા નિર્દોષ બાળકને ઘાર કરનારે શાપ કયું ન કરેલા !”

“તું શું કરી શકે ?” હરખર્ડે અમમર્ષતા જાહેર કરી.

“જે દિવસથી એ જ પ્રશ્નનો વિચાર કરી રહ્યો છું. અત્યાર સુધી તો અધારામાં જ છું. હું પરન્તુ આત્મમંથન પછી સર્વજ્ઞ પ્રભુ જરૂર આશાનું કિરણ બતાવશે...” મેં ઉડતાં ઉડતાં કહ્યું, હરખર્ટ પશુ ઉડ્યો.

*

હું ભયંકર વમળમાં પડ્યો હતો. આસાધારણ વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં મેં ત્રણ પૂરા દિવસ કાઢ્યા. ક્વાયતના વખત સિવાયનો બધો સમય હું મારી માનીતી અને અટૂલી ટેકરી પર પીતાવતો.

એક સમાચારે મારા વિચારોને ગતિ આપી. અમને કહેવામાં આવ્યું કે બીજો દિવસે વરદૂનના કિલ્લા પર જંગી ધસારો કરવાનો છે અને અમારી ટુકડીએ હુમલામાં ભાગ લેવાનો છે.

મારે વિચારશક્તિ તીક્ષ્ણ કર્યા વિના છૂટકો ન હતો. અનંત કોયડાના દોરને કાપવાનો જ હતો. મેં ભગીરથ પ્રયત્ન કરી વમળમાંથી બહાર નીકળવાનો પ્રયાસ કર્યો. સમય ટૂંકો હતો. યુદ્ધક્ષેત્ર પર જવાના કસાકે આંગળીને વેટે ગણાતા હતા. પ્રાંતઃકાંતે છના ટકોરા થાય તે પહેલાં જો હું કંઈ નિશ્ચય પર ન આવું તો અગ્નિ અને નિર્દોષ દ્રેવ્ય બંધુઓનાં ખૂન મારે મારે ફૂચ કરવાની નથી.

એ રાત્રે મારા આત્મમંથનનું છેલ્લું પગથિયું ચડ્યો. અધારી રાત્રે, એકલા બેઠેલાં મેં અનંત કોયડાની છેલ્લી ગાંઠ છોડવા માંડી.

રાત્રે ત્રણ વાગે અંતિમ નિશ્ચય પર આવી ગયો. ત્રણથી ચાર વાર એ નિશ્ચયને સુવર્ણ કસોટીએ ચઢાવ્યો. સુવર્ણની માફક મારો નિશ્ચય પણ કસોટીનાં સર્વ પગથિયાંમાંથી મહેલપ્રાપ્તી પસાર થઈ ગયો.

મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે મારા નિશ્ચયથી હું હરખર્ટ જણાવેલા ‘આકાશકુંસમ’ને પહોંચી ન શક્યો પરન્તુ એ માનવતાના ગોવેરા પુણ્યની સમીપ પહોંચી તેની સૌભ મેળવવાનો આત્મચતોષ તો મને મળ્યો જ.

*

સવારે છ વાગે ટુકડીને બહાર નીકળવા હુકમ થઈ ગયો. સજ્જ થયા વિના હું તો મારા બિહાના પર બેસી રહ્યો. સાં સૈનિકો હું શુકના અહમાંથી ફૂદી પડેલું એકાદ વિચિત્ર પ્રાણી હોઈ એમ મારી સામે જોઈ રહ્યા.

“કાલે, આ શું કરી રહ્યો છે?”

“કર્મભૂમિમાં પ્રવેશ કરું છું”

હરખર્ટ દેખતાઈ ગયો.

“હાલે, ન કર, એવું ન કર મારે ખાતર, પ્રભુ ખાતર એવું ન કર.”

“હરખટ, તું અને હું બેઠે કમંચારીઓ છીએ. પરંતુ તારી અને મારી કમંચૂમિ જુદી છે”

એટલામાં અમારો અફસર આવ્યો. તેને જોતાં જ હરખટ મારી તરફ એક દયામયી દૃષ્ટિ નાંખી ચાલી ગયો.

“કેમ, શેા વિચાર છે?”

“મારે લગાઈમાં જવું નથી, મને કેદ કરો”

અફસર નવેા હતો. મારા કહેવાતો અર્થ તે સમજ ન શક્યો. પણ બીજા એક સૈનિકનો મારા પર જરૂરેા મૂકી તે ઉપરી અધિકારીની સલાહ લેવા ગયો. ઉપરી અધિકારી જાને આવ્યો અને મને પરદેશ કર્યો.

*

સવારે સાત વાગે અને ‘કાટ’ માર્શલ’ કરવામાં આવ્યો.

જેવું આસને બેસનાર અમલદાર જુદા હતો. તેના આખા કપાળે અને ગાલે અસંખ્ય ઠરચડીઓ પડી હતી. તેની આંખ ભૂરી હતી અને ખાડામાં ઉતરી ગયેા હતી જે તેમાં અમકાર હતો. સતના દોકોષ થયા. સર્વજ્ઞ ધાંતિ પ્રસરી.

અમારી દુકાડીના આસરે હું કેવી રીતે બેઠી રહ્યો અને તેમજ ન થયો તેની કથા કરી. વચ્ચેવચ્ચે મને કાંઈક પ્રશ્ન પૂછવામાં આવતો અને હું તે માટે ધાંતિથી દહારમાં જવાગ આવેા કરી જતો હતો.

ઉપરે મારા પર તદોખત મહાધું. અફસરે હિંમત કરી કે; કાપેસર રખાલેા સરકારના શૈનિક તરીકે ફરજ બજાવવા હું નિમ્નજ નીચકો છું અને અફસરના દુકમની અવગણના કરી છે અને તેથી Desertion નો ગુનોડ કર્યો છે.

“તમારે બચાવમાં કંઈ કહેવું છે?”

“મારે કંઈ બચાવ કરવો નથી,” મેં શીર નખતી નમ્રતાથી કહ્યું, “મને જો આ નિવેદન કહેવા દેશે તે આભાર.”

“તીક.”

આગલી રાત્રે બે કલાક બેઠી મેં નિવેદન તેમજ કપું લગું તે મેં ખીસામાંથી બહાર કાઢ્યું.

“મારા ઉપર હસકારમાંથી નાશી જાયતો અરોપ મુકવામાં આવ્યો. સખોની યુગ્મંજી કપાં નિના હું કળ્પ કરી દઉં છું કે એ કહેવાતો યુનોદ મેં કર્યો છે. પરંતુ કથા વિચારે આ યુનોદ કથા તરખર થયો છું તે તમને સી મદારશીઓને બજાવવા રામ સડ છું.

લશ્કરમાં જોડાયો તે પહેલાં હું ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર અને રાજકારણનો અભ્યાસક હતા. મારો એ દૃઢ મત છે કે એક દેશને બીજા દેશ પર રાજ્યસત્તા ચલાવવાનો હક્ક નથી. પ્રત્યેક પ્રજાને પોતાની દૃઢ અંદર જ સત્તા ઝમાવી તેને આપાદ કરવા પ્રયત્ન કરત તો વિશ્વના ઇતિહાસનું એકેએક પાનું ફેરવાઇ જાત. પરંતુ મનુષ્ય એ મહત્વાકાંક્ષી પ્રાણી છે. અને જગતના અધઃપતનનાં મૂળ આ મહત્વાકાંક્ષામાં છે. એ આકાંક્ષાને લીધે જ આપણે માનવી મરી પશુ બનીએ છીએ.

આનુસુધીના જગતનાં ઇતિહાસનાં પાનાં અસંખ્ય વિગ્રહમાં શહીદ થયેલાં માનવીઓનાં લોહીથી લખાયાં છે. આટલાં સેંકડો વર્ષોની પશુતા પછી હવે જગત માનવતાને પથે જાય એ જ ઇચ્છ છે.

હાલના વિશ્વવિગ્રહ પશુ વર્ષોની મહત્વાકાંક્ષાની તરફ છીપાવવા માટે ચાલી રહ્યું છે એ સ્પષ્ટ છે. વરદાનનો કિલ્લો સર કરવાના આપણા પ્રયત્નો, માટે કંઈ કારણ નથી. કંઈક કંઈક શબ્દોમાં કહું તો આ વ્યવસ્થિત લૂંટ છે. એ લૂંટમાં નથી માનવતા કે નથી નીતિ. નથી સંસ્કાર કે નથી શિષ્ટતા. સાંજ પડે છે અને આપણી ભૂમિના હજારો સૈનિકોને દફનાતા જોઈએ ત્યારે માનવી કહેવાતી કોઈ પણ વ્યક્તિને દયા આવે. કેટલાંયે દિવસોના અવિરત ચિંતન પછી હું એ નિશ્ચય પર આવ્યો કે આવી સ્વાર્થી લૂંટમાં ભાગ લેવો એ અનીતિ છે એટલું જ નહિ પણ માનવતા સામે એ એક ભયંકર ગુનોહ છે.

ત્યાં જો દેશના મહારથીઓ સામસામે આંખો ટગટગાવે અને યુદ્ધનાં રણધર્મીઓ વગાડે ત્યારે મારી તપ્પડી કોઈ સાંબળે એમ ન હતું. તે છતાંયે મારે મારા અંતરની આગાનું પાલન કરવાનું જ હતું એટલે મેં આ માર્ગ સ્વીકાર્યો.

મારા આ નિશ્ચયમાં સ્ફોટ પણ કાપરતા નથી. તમાગ્રમાંથી કોઈ પણ ઘવો કરી શકે એટલું માન પિતૃભૂમિ માટે જ ધરાવવાનો હું પણ ઘવો કરું છું. જે ફક્ત જર્મનીના રક્ષણ માટે જ સૈનિકો જોઈએ તો હું તે માટે સૌથી પહેલો તૈયાર છું. તે માટે હું હમેશ તૈયાર જ રહીશ. પિતૃભૂમિનું સંરક્ષણ કરવા તોપના મુખ પર બંધાર્થ મરવા પણ હું તૈયાર છું. પરંતુ નવા મુલક હસ્તગત કરવાને હું મારા રક્તનું એક બિન્દુ આપવા તૈયાર નથી કે સામે ઉગ્રતા ફ્રેન્ચ બાહજ્યોનું એક બિન્દુ રક્ત લેવા મારી પાસે શક્તિ નથી. જર્મનીના સંરક્ષણ માટે હું લડીશ, ઝૂંઝીશ અને મરીશ પણ વરદાનનો કિલ્લો સર કરવાને નહિ.

તમે મારા પર આરોપ ધર્યો છે તે પરિણામે મને સજા કરવા તમે સ્વતંત્ર છો. મારે માટે બે માર્ગ ખુલ્યા હતા. એક માર્ગ, વરદાનના કિલ્લા પર હુમલો કરી પશુતાનું પ્રદર્શન કરાવવાનો, બીજો માર્ગ લડાઈમાં ન જઈ તમારી સમક્ષ હાજર થવાનો. જો કે તમારી દૃષ્ટિએ મેં આ માર્ગ સ્વીકારવામાં ભૂલ કરી છે અને ધર્મઘટ છતાં હું વિશ્વાસથી કહી શકું છું કે મારા માર્ગમાં નીતિ છે, શક્તિ અને આત્મમળ છે. જે સમયે જગત પશુના ભૂલશે અને માનવતાના પથે પગલાં ભરશે તે વખતે જગતની પ્રગતિના દૃષ્ટિપટ પર ઉત્કર્ષ અને ભ્રાતૃભાવનાં દર્શન થશે.”*

[અનુમધાન ગ્રંથિકા પૃ. ૭૮]

ભા.

પાંતરકાર રત્નેશ્વર અને મૂળ સંસ્કૃતને આધારે વાર્તાઓ લખનાર શામળ બટ વગેરેમાં ભાવજી ઉચ્ચ સ્થાન જોગવે છે. પ્રાકૃત અને મૂળ સંસ્કૃત કથાને આધારે જેનું શામળબટે નવું સાહિત્ય યુગ્મરમાણ્યમાં આપ્યું છે તેનું ભાવજીનું નથી. પણ ભાષાંતર પ્રથા હામજ કરી રત્નેશ્વર જેવલું તે તરફ ધ્યાન જોવું. શ્રીમ (વિષ્ણુકાસ) કંદક આ જ પ્રથાને આધારે બેપદેલી દરિયાની પરથી દરિયાની સેના કળા ચાર પાંચમાં લખવા પ્રેર્યો. આમ થવાથી સંસ્કૃત ભાષાના બધા તરતમ સખો યુગરાત્રીમાં અવતરવા લાગ્યા અને વાક્ય રચનાઓ પણ નવી યોગ્યતા માંડી અને યુગરાત્ર યુગરાત્રી સાહિત્ય અને ભાષાની સમૃદ્ધિ માટે ભાવજીનું સર્વથા કારણી રહ્યું.

કવિ-આક્રમ

ભાવજી બકતકવિ નથી. નરસિંહના કાવ્યોમાં જેમ બકિતવું તર પ્રાધાન્યપદ જોગવે છે તેનું ભાવજીમાં નથી. એજે કવિયુદ્ધિ રાખી હતી અને કવિ તરીકે કાવ્ય કરવાનો જ તેનો પ્રયાસ હતો. એટલે દરસવાદ, મૂળો અભ્યાસ વગેરે કાવ્યો લખ્યાં અને આક્રમક રીતે ધમ્મો પ્રથમ પુરાણાદિ કથાનો સંબંધ જોડેમાં લાગ્ને કરતો હોય તેમ વધારી દીધો. એટલે આમ કરવામાં ભાવજે એકા વખતે બે કાવ્ય સાધ્યાં. “ભાવજીવન”, “ભાવજીપ્રજ્ઞ રમુગય” એવા જાન્યપ્રયોગે પરથી તે બકતકવિ હતો એમ ખાતી ન સાધ્ય. તેમ જ રામચરિતમન, કૃષ્ણલીલા વગેરેમાં અલગ આલે રેખાનો બકિતભાવ ધ્યાનમાં રાખીને પણ નરસિંહ કે મીરાંના જેવું બકિતનત્તવું પ્રાધાન્ય ભાવજીમાં ગણીને તેને બકતકવિનું પદ આપી સાધ્ય નહિ. કેમકે તેને વિભાગે કરતાં કવનાયે લખાવવા વિભાગોનું પૂર વિશેષ પ્રમાણમાં છે. વળી આપ્રાંતર અને અનુવાદ પણ કાવ્યમાં કરેજો હોવાથી જેમાં બકિતપ્રધાન નથી એવાં કાવ્ય લખવા પ્રતિ ભાવજીનું સદજ વચ્ચ છે એવું સ્પષ્ટ થાય છે.

નરસિંહનો સાશકકાર ભાવજીને નથી. કમરખની પ્રેમલક્ષણબકિત ભાવજીને નથી. ભાવજી તો બકિતભાવનાનો પ્રચારક હતો. છતાં દરિ પુરાણોમાંની પેઠે પેટાગ્રને ન હતી. તેમ નરસિંહની કેવળ બકિતદરિ અને ઉન્માદ રમ્મ ન હતી. સાહિત્યનિગમ અને આગમસંતોષ જોગવો અને તેમાં પાત્રનો રેવો પ્રતિ બકિતભાવ નાખ્યો. “આજ વિવેચની”માં જેખાતી મહિમગાનની ઉચ્ચલના ભાવજીના અવતરની નથી. એ તે સંપત્તિની હામવાદ મુગ જેખકની

છે અને ભાલણે તે કેવળ લોકમાં ભક્તિભાવ પ્રેરવા ભાષામાં અવતારી છે. એની ઉપાસના ઈષ્ટરૂપપ્રાપ્તિના હેતુથી રંગાયણી કોઈ ઉપાયકની નથી. પરંતુ આત્મરંગન, કવન અને સાહિત્યવિલાસને અર્થે છે.

પ્રકરણ ૫ મું

ગુર્જર ભાષાના વિકાસમાં ભાલણનું સ્થાન

સમકાલીન અને ઇતર કાવ્યોની ભાષા

ભાલણનો કવનકાળ સંવત ૧૫૦૦ કે ૧૫૦૫ થી તે ૧૫૫૦ સુધીનો ગણીએ તો પંદરમા શતકના કવિઓએ જે ભાષા વાપરી છે તે અને સોળમા શતકના પૂર્વજોના કવિઓએ જે ભાષા વાપરી છે તે સાથે ભાલણની ભાષા સરખાવી જોતાં ભાલણે જે પ્રગતિ ભાષામાં કરી હોય તેને આધારે ભાલણનો ગુર્જર ભાષાનો વિકાસ આંકવો નોંધએ. હર સંવાદ, મૃગીઆખ્યાન, દશમસ્કંધ વગેરે ભાલણનાં કાવ્યોની ભાષા સમયાનુસાર બદલાતાં આધુનિક સ્વરૂપને પામી છે હતાં કાદમ્બરી, નળાખ્યાન વગેરેની ભાષામાં ઘણું પ્રાચીનત્વ જળવાયું રહ્યું. અપર કાવ્યોમાં પણ અત્યંત દૃષ્ટિ કરતાં પ્રાચીન ભાષાના રસાખંડ્યા અવશેષો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ કાદમ્બરી, નળાખ્યાન વગેરેની ભાષા પણ કાન્દડદે પ્રખંધે જેવાં સમકાલીન કાવ્યની ભાષા કરતાં કંઈક ભિન્ન દેખાય છે. એનું કારણ એટલું આપી શકાય કે આ કાન્દડદે પ્રખંધે જાસોરમાં લખાયો હતો ત્યાં ભાષાનું રૂપ જેટલી ઉતાવળથી પાટણમાં બદલાતું હતું એટલી ઉતાવળથી બદલાતું ન હતું. આ કથનમાં સંવત્ ૧૫૪૧ માં વિખ્યુદાસ ભીમે હરિલીલા યોગેશ કૃષ્ણ લખી અને તેની પ્રત સંવત્ ૧૫૭૫ માં ઉતારાયલી રા. હીરાલાલ પારેખ પાસે છે તેની ભાષા સાથે સરખાવણી કરતાં સત્ય જણાશે. દેશ પરદેશના અલગ વ્યવહારને અંગે અમુક સ્થળે ભાષા બદલાતી અને અમુક સ્થળે તે જુનું સ્વરૂપ રાખી રહેતી હતી એ કથનના સમર્થનમાં સંવત્ ૧૫૬૮ માં રચાયલા વિમલ પ્રખંધની અને સંવત્ ૧૫૪૧ ની હરોજીલાની ભાષા જોવી.^{૧૩} હવે ભાલણ અને ભીમ પાટણના કવિ છે અને લાવણ્યસમયે પણ પાટણની સમીપ આવેલા માલસમુદ્ર નામના ગામમાં વિમલપ્રખંધે લખ્યો છે. કાન્દડદે પ્રખંધે સંવત્ ૧૫૪૨ માં લખાયો તેનાથી ભાલણની કાદમ્બરીની ભાષા પછીની ગણવા જાય એ અને ભાલણનો કાળ નાકરની સમીપ મઝાએ તો પછી વિમલપ્રખંધે સંવત્ ૧૫૬૮ માં લખાયો તેનાથી પદ્મનાભની ભાષા ભિન્ન સ્વરૂપમાં જાઝી દેખાતી નથી તેનું શું? સંવત્ ૧૫૪૧ માં હરિલીલા લખાઈ તેની ભાષા પણ ભાલણની કાદમ્બરીની ભાષા જેવી છે તેનું કારણ શું? એક જ આગી શકાય કે આ કવિઓનાં કાવ્યો કાલાંતરે સમયાનુસાર લોકસમૂહમાં ફેલાતાં ભાષાનું પરિવર્તન પામ્યાં તેમાં હરિલીલા, કાદમ્બરી વગેરે કદિન યથો અતિલોકપ્રચલિત ન હોવાથી ભાષાનું પ્રાચીનત્વ વિશેષ પ્રમાણમાં જળજી શક્યાં. સ્વ. મણિલાલ વ્યાસે વિમલપ્રખંધની પ્રસ્તાવનામાં આપેલાં સંવત્ ૧૫૮૩, ૧૫૯૯ નાં પિત જોતાં અને ભાલણની ભાષા જોતાં એ ખતોની

જાણ બાલજીની પ્રાચીન બાપા કરૂં. કંઈક બદલાયતી દેખાય છે. એમાં પણ કેટલાંક પ્રાચીન રૂપો જળવાઈ રહેલાં હોય છે અને કેટલાંક જરૂરપાછ રહેલાં દેખાતાં નથી. એ બાપાની શોધપ્રવૃત્તિ હોવાનો સંભવ છે. બાલજીના બાપાવિદ્યાસનું પ્રમાણ જોવા પદરમા અને સોળમા સનકની બાપા જોઈ એ બાપાથી બાલજીની બાપા કેરી રીતે જિન પો છે અથવા કેટલી સરખી દેખાય છે તે જાણવાની જરૂર છે.

સંવત્ ૫૬૨મા સનકની બાપા

૧૪ અપ્રત્યક્ષ બાપાનો આરમ્ભ સંવત્ આઠમા સૈકાથી માનીએ અને એ પણ વિદ્યુત થતાં સંવત્ ૧૩ માં સૈકાથી તે ૧૬ માં સૈકાના મંચબામ મુશીની અનિમ અપરજા માનીએ, તે આ અનિમ અપરજા અને જૂની મુશીનીનો સંબંધ ધણો જ નજીકનો છે એવું દેખાઈ આવે. જ્યોત્સનાગામાં દેવમંદ્રે આપેલાં અપરજાનાં ઉદ્ભવજો અને સંવત્ ૧૬૦૦ માં દેવમંદ્રના સુક દેવમંદ્રે શાનિપ્રથમિત્ર ૧૫ વગેરે પ્રધોમા કેટલોક ભાગ અપરજામાં આવે છે તે જોતાં અને સંવત્ ૫૬૨મા સનકના મંચબામમાં રચાવતા (સંવત્ ૧૪૫૬ની હમખમ) થીવર કાનિ સુખમંદ્રાંકની બાપા જોતાં એ વચ્ચે મદદનર

૧૪ દેવમંદ્રાગે પ્રાકૃત જાગૃતમાં અપરજાનાં પણ નિયમો લખ્યા છે અને પ્રાકૃત રીતરેની, માનવી, પૈતાલિકા, મૂક પૈતાલિકાની સાથે અપરજાનાં પણ જુદો વિભાગ પાડેલો છે. દેવમંદ્રનો સમય સ. ૧૧૮૫ થી ૧૨૧૨ જુદોનો છે. એટલે આ સમયે અપરજા એક જુદી ભાગ તરીકે દેવમંદ્રાની થઈ ચૂકી હશે આ દિશાનિર્ણય પદોત્તરક માર્ગકાર 'સંકાત' સમયાન્વય અપેક્ષા નથી માર્ગદેશના પ્રાકૃતસર્વરૂપ ઉપરથી તે આ અપરજાનાં પણ ભેદ પાડેલાં જણાય છે.

માગરો માચડઝોપનાગરોચેતિ તે જય' ।

અપરજાનાં પદે સૂત્રમનેદરયાજ વૃથમતા' ॥

આ અપરજાના ૨૩ લેટ વાચકના પ્રાચીનપ્રાચીન ઉપર લઈરક નરેન્દ્રગીર્ધના શિખ મેષિ પૈત્રશાળના પુત્ર વાલિશએ દીકર્યા જણાવ્યા છે

માત્રંકો છાટવેરનોત્રુપનાગરનાગરો ।

વાર્ષવાચંરપાંવાહસામસયર્કયાઃ ॥

ગૌડોદ્રદૈય વાધાયપાંકચ કૌતલસિહલાઃ ।

કર્તલિંગપાપ્યર્કર્પાટકાંચ દ્રાવિડગૌર્જરાઃ ॥

મામીરોમખંદેસાંપઃ સુદમભેદ્વચસ્થિતાઃ ॥

રાજાચિંતાલપસંશા ઘેડાહાદિપ્રમેદનાઃ ॥

(૨૮ જીમખાત દરવાજા અપરજાના નિર્ણય ૫૬૨થી)

૧૫. ૨૧. વિભાગાથ દક્ષિણ. વચન્ત સં. ૧૯૧૫

દેખાય છે, ૧૧ અપખંડમાં સંસ્કૃતની છાયા સવિશેષ દેખાય છે અને વન્દે, વન્દામિ જેવા ખરાખોટા પ્રયોગો અને અનુકરણની રીતોએ અન્યત્ર દેખાતા એવા જ લહન્તિ,

૧૬. એ જ અંકમાં.

કવિરાજ ચક્રવર્તિ વંદે સિરિધંદલૃપ્તમુષ્ણિનાહમ્ ।
જસઃ^૧ જલે તેલમ્મિ વ વાણી સંવત્થરથ વિચરથ ॥
વંદામિ ભદ્રાહું જેણ ચ અધરસિયગહુકહા^૩કલિયમ્ ।
રથયં સંવાલકથાં ચરિયં વસુદેવસાયસ ॥
વંદે સિરિહરિભદ્રં સૂરિં વિઉસયલ્લનિગ્ગપયાવમ્ ।
જેણ ચ કહાપખન્ધો સમરાધ્યઓ^૬ વિષ્ણુમિત્ત ॥

શાન્તિનાથચરિત

એકકલિ^૭ અકિખલિ^૮ રાવણુ^૯ અન્નાહિ^{૧૦} ભદ્રવતિ ।
માહુતિ મહિઅલસત્યરિ ગણુત્તવલે રાગુતિ ॥
અકિગલિ ગિમ્હ^{૧૧} કુલુચતલવણિ મગ્ગસિરુ ।
તલે^{૧૨} મુધવડે મુકુપકુપ આવામિતિ સિસિરુ ॥
હિઆડા પુટ્ટિ તડિત્તિ કરિ કાલકખેવે કાઈ^{૧૩} ।
દેકખાઉં હુય ચિહિ કહિં ઠવઈ પઈ^{૧૪}વિણુ હુકખસયાઈ ॥

હેગમંદ્ર અપખંડ

જાં અમ્બારપુડતલિ તરણિ રમઈ તાં કમધજકન્ધ ન ધગડ નમઈ,
વરિ વડવાનલ તણુ ઝાલ શગઈ પુણુ મેચ્છ ન આપૂં આસ કિમઈ-૩૦
પુણુ રણુરસજળ જરહ જડી ગુણુ સીંગણિ ખગસી ખન્તિ ચડી
છત્તીસ કુલહ ગલકરિસુ ઘણું પય મગ્ગિસુ રા હમ્મીર તણુ;-૩૧
દલદારણુ દક્કરખાન જયી ગિઈ લાગલિ અગ્ગઈ ખગ્ગરયિ,
દિવ પટ્ટણુ પધ્ધરિ ધરિસુપયં નઈ વિનડિયુ સત્તરિ સંહુસ સય;-૩૨

વંદે, વંદામિ અને દ્વિતીયામાં યમ્ અન્તવાળાં રૂપો શાન્તિચરિતમાં છે તે ઉપેક્ષી નેષ્ઠએ તો હેગમંદ્ર આચાર્યે અપખંડના અને પ્રાકૃતના નિયમો આપ્યા છે તે પ્રમાણે દેશરવાળાં એમાં રૂપો દેખાય છે. ૧. હસ સુ-હો-સ્સવઃ, ૨ કમગચતતદપયર્વા પ્રાપોલુક્, ૩. સ્વપથયમામ્, ૪. અવર્ણોયશ્રુતિ, ૫ હૈ-શ્રીહો-ઠુસ્ત-ક્રિયાદિ-પ્રાદિત્ત, ૬ ત્યોડવૈલે, સ્થોત્ ૭. હે.હૈ, ૮. સ્વમોસ્સ્વોત્ ૯. પદમ-દમ-મ-રમ દ્વાં મ્હઃ, ૧૦ હસ્ હસ્વો હૈ ૧૧ કિમઃ કાઈ કવણી વા, ૧૨. દા-હયમ્ પદં મદં વગેરે નિયમો ટાંકી શકાય. જ્યારે પ્રાચીન ગુની ગુજરાતીમાં આ નિયમો ધીમે



જરા સરખી ખાંસી



અને
સર બુવાન
ઉમરમાં સીએને
ધરી, અસાજ ડાસીએ
જેવી કરી મૂકે છે!
તંદુરસ્તી અને યુવાનીતા
ખીંડાળે નાશ થતો અટકાવવા
માટે જગતખસિદ્ધ, સર્વથી સલામત અને હાનિરહિત
નવા સીરોલીન "ટ્રોચે"
ખીએ.



**SIROLIN
TROCHE**

અને તમારા માનકોને પણ એ આપી
ખીએ! બહુજ રસદીર છે.

POST BOX 122 BOMBAY

દરેક ગુજરાતી ગૃહમાં હોવું જોઈએ

“GUJARAT and its LITERATURE”

(ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય)

લેખક: શ્રી કનૈયાલાલ મા. મુનશી

“શ્રી. મુનશીએ કરેલું ‘ગુજરાતી સાહિત્ય’નું સમગ્રાવલોકન મારે મારે મોહક વાચન થઈ પડ્યું છે. x x x”

—મહાત્મા ગાંધીજી

“ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય” પ્રકાશ અને ચેતનથી ભરેલો અને કર્તાના વ્યક્તિત્વનું સંપૂર્ણ પ્રતિગિષ્ઠ પાઠકો ઉત્તમ ગ્રંથ છે. શીયુત મુનશીનો ગુજરાત ઉપરનો ઉત્કંઠ પ્રેમ, અને જે વસ્તુને તેઓ સ્પર્શી તેને સજીવન બનાવતી તેમની કલ્પના બંને સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં આ ગ્રંથમાં છે. કર્તાને યોગબદ્ધ-મારા જેવા મારે નહીં પણ-પ્રીતિ ધણીને આશ્ચર્ય પમાડે એવી બાબત એ છે કે આદલો આયોગ પરિશ્રમ તેમણે લીધો છે, અને તે પણ જેલની દીવાલો પાછળ અને અસ્વસ્થ શારીરિક પ્રકૃતિના સમયમાં.

પરંતુ આ ગ્રંથનું ગાલ લક્ષણ તો એ છે કે ‘ગુજરાતના સાહિત્યનો અભ્યાસ ગુજરાતના ઇતિહાસ તેમ જ હિન્દના ઇતિહાસ ઉપર સંલગ્ન દષ્ટિ રાખીને કરવામાં આવ્યો છે. આ કાર્ય કર્તાએ વિસ્તારથી અને ગુણપૂર્વક કર્યું છે. x x x

—ચારાચાર્ય શ્રી. આનંદદાસ કર મુવ

ગ્રો. વાઇસ ચાન્સેલર, બનારસ હિન્દુ વિદ્યાપીઠ

“આ ગ્રંથ સાહિત્યઇતિહાસના માત્ર પ્રારંભિક ગ્રંથ જેવો નથી. એનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે. અને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન ગુજરાતી, એ બધી ભાષાઓના સાહિત્યનું વિવેચન કરવા માટે જે તલરેપરથી વિદ્વત્તાની જરૂર છે તેની પામતા કર્તામાં છે; કારણ કે તેમણે જીવનનો ઘણો સમય સેવામાં ગાળ્યો છે. એવું ઉત્તમ સાહિત્યકાર છે. x x x”

શ્રી. મુનશીના ગ્રંથના અપૂર્વ ગુણ એ છે કે, એમણે ચૂકાપના સમર્થ સાહિત્યકારોના અને તેમની કલા-મીમાંસાનો જીડા અભ્યાસ કર્યો છે, અને તેથી જ તેઓ ગુજરાતના અનેક સાહિત્યકારોનું ખરૂં મૂલ્યાંકન કરી શક્યા છે. એમના દર્શનના સલાસની હું જ્યાં પરીક્ષા કરી શકું, એમ છું ત્યાં તે મને રૂચિકર અને સર્વાંશ પૂર્ણ લગ્યાં છે. અને સાહિત્યસામૃદ્ધિનું દર્શન કરાવતાં પ્રામાણિકતા અને સત્યપ્રેમથી તેની અપૂર્ણતાઓ પણ ન સંતોષવામાં કર્તાએ જે વૃત્તિ દર્શાવી છે, તે માટે ગુજરાત કર્તાનું બહુ જ કષ્ટ છે.

—ડા. એ. બેરીડેલ કીથ, ડી. સી. એલ.,

યુનીવર્સિટી ઓફ એડીનબરો

ગૃહાન્તિ, ગણાન્તિ, ઘેષ્પન્તિ, કાંડેન્તિ વગેરે બહુવચનનાં રૂપો તથા નાનપતર પ્રથમા બહુવચનનાં રચનાઈ, ચલાઈ, ફલાઈ, ઘયનાઈ: મૂળ બહુવચનનાં ગુણેદિ, લક્ષણેદિ વગેરેનો જૂની ગુજરાતીમાં શોષ થતો જાય છે. તેમ જૂની ગુજરાતીમાં દેખાતાં છમ ને બદલે ઘમ્મદ; દ્વિષો ને બદલે દિષદ્દહા, દષ્ટુ ને બદલે દિષ્મદ્દહ; મેદેલી ને બદલે મેદેલ્લિવણ; દેખીતદ ને બદલે દેક્ષિલ્લિવિ; પદ્મ ને બદલે પદ્મ વગેરે દેખા દે છે.

પંદરમા શતકનાં બે ચાર કાવ્યો-રત્નમંત્ર છંદ, ૧૭ ભાગવત દશમસ્કંધ અને સપ્તશતી, આંધર વ્યાસનાં રચેલાં તથા જયમેઘર સુન્નિ પ્રભોધચિન્તામણિ, તથા મધુસૂદન વ્યાસનું ઉસાવિક્રમચરિત્ર જૂની ગુજરાતીમાં મળે છે. નંદસિંહની રાત્રીમાળાની પૂર્વેનાં કાવ્યો તથા પદો ખૂબ આ શતકમાં મૂકી શકાય. પરંતુ તેની બાબત ઘણી ઘસારાઈ ગઈ ને આકૃતિક રૂપમાં આવી ગઈ છે.

રત્નમંત્રછંદમાંથી પંદરમા શતકની બાબતો નમુનો સહ જોઈએ:—

‘હુલ યોચાર’ હુકારગિ બુદ્ધર્થ બુજળાલિ સખત્ર ગુફિ દલ ઘટલઈ,
મથુ ખાન બુદ નગતલિ અન્નિલ્લ ચાદલ દુદિસિ દિદ્દ હુદિલ્લિઅ. ૨૬

મલ્લિકમન્ત્ર મલ્લિગમ નિગિ કિદ્દલ તલ હેવળ પુરમાણુ સ દિધલ્લ,
પ્રેરમલિ અરમ્મર્થ ચાડિ અન્નિલ્લ જઈ રત્નમન્ત્ર પાસિ ધમ બુદ્ધિલ્લ-૨૭

લિરિ પુરમાણુ ધરવિ ગુરતાણિ ધર દય હાલમાલ દીવાણી,
અગર મરાલ દગ ચાડિ હેડિઅ કિરિ ગાદરી ખાન કર જોડીઅ. ૨૮

ચા અમિ અરિયુ ગાહુ ઉખાલિઅ બુદ્ધર્થ હુડિ હેવળ હુકારિઅ,
ગુણ ગિરકમત્ર મેરુગપ લગ્મર્થ ગયણુગ્મણિ બાલુ ન ઉગર્મર્થ. ૨૯.

ધીમે પ્રાપ્ત્ય જાય છે. જ. રસ-રસ-દ વગેરે પ્રત્યયો ધીમે ધીમે જાય છે. હ રહે છે. તજ, લજું કામલ ચાર છે. મિદ્ જોયા રૂપે રહે છે. પ્રથમા ક્રિયાયાના પ્રત્યયો દ્વિષી જાય છે. રમ્મોર સ્વોત્ત જેવે નિયમ પ્રચલિત દેખાય છે. બૃહદ્વેતમાં પણ તે લાગુ પડે છે અને એવું બૃહદ્વેત જ્યાંજ્યાં જતાં સ્થિતિપદ્ધતું રૂપ લાગુ કરે છે. અપ-પંદરમા ક્ષરપ્રત્યયો પગા કુપ્ત થતા જાય છે. જ. માં હઈ ગ્દે છે. હિં એક વચનમાં પણ વપરાય છે. ચિદ્, જોયા નવા પ્રત્યયો છુમે છે. સદ્ગા નું સગ્ગ, મગનું મગગ એવા નિષખાનુસાર રૂપો પ્રાપ્તમાલ દેખાય છે. એથી છેક અપભ્રંશની અસર નજર સ્પષ્ટ નાજ સારપ આ જાણાએ પાછુ દેખાતું નથી પરંતુ એ તરુ સ્વરૂપ પાતળ કરવા માંજુ છે એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે.

૧૭. પ્રાચીન ગુજરાતીય પ. ૧. શ. ૫. કેશવચંદ્ર મુસી પ્રસ્તાવના.

તંત્રીસ્થાનેથી

ગુજરાતીઓ અને સંગીત

ગુજરાતીઓમાં એક પ્રકારની 'ઇનિશીરીઓરીટી કોમ્પ્લેક્સ' આવી ગયેલ છે. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આપણામાં અનેક પ્રકારની વિશિષ્ટતા છે છતાં રવીન્દ્રનાથ, રાધાકૃષ્ણ, પ્રેમચંદ્ર વગેરેના નામોથી આપણે ઇબ્બતા રહીએ છીએ. સંગીતમાં પણ આપણે અબદુલ કરીમ, ફૈયાઝ, અશાદિયા ખાન વગેરેના વ્યક્તિપ્રભાવમાં આપણા પોતાના સંગીતકારોને નોંધ ન શકતા નથી. પ્રો. જમદીશચંદ્ર બોઝની કૃતિંગાથા ગાતાં આપણને પ્રો. ટી. કે. ગજ્જરનું નામ સ્મરણમાં આવતું નથી પરંતુ તના ક્રિકેટશોની જ્વલંત રમત નોંધને રાચતાં આપણે એ રમતના કલાકારો-તમ રણજીતસિંહજી અને અન્ય મશહૂર ખેલાડીઓને ભૂલી જઈએ છીએ. આવી ખેલનક વસ્તુસ્થિતિમાં જે કોઈ પણ ગુજરાતી અમુક ક્ષેત્રમાં આપણને સ્વમાન ઉત્પન્ન કરાવે તો તે પ્રયાસ જરૂર ઉત્તેજનદાયક તેમ જ આવકારદાયક ગણીને આપણે વધાવી લેવાનો જ રહેા.

*

ગુજરાતીઓના જીવનમાં સંગીતનો વિકાસ પૂરેા સધાય એ ઉચ્ચાશયથી જાણીતા સંગીતકાર પંડિત ઓમકારે ગયે વર્ષે ગુજરાત સંગીત મહામંડળની સ્થાપના કરી. જુદા જુદા મૂળ રાગોના સ્વરપત્રું રાષ્ટ્રીય પૃથક્કરણ કરતાં એએક બાપણા પણ અત્યાર સુધીમાં પંડિતજીએ આપી દીધાં છે. હવે એમને સંગીત પાઠશાળા કાઢવાનો વિચાર છે અને તે વિચારને અમલમાં મૂકવાનું શક્ય થાય તે માટે તેમણે એક કોન્સર્ટ તા. ૨૬-૬-૭૬ ને દિવસે સર કાવસજી જલ્દાંગીર હોલમાં કર્યો હતો. પ્રેક્ષકોએ ખુબ સારી સંખ્યામાં હાજર રહી પંડિતજીને એમના આ મહત્વના કાર્યમાં સક્રિય સહાય આપી હતી તે ખરેખર આનંદજનક બીના છે.

*

કાર્યક્રમમાં પંડિતજીએ પટ્ટદીપકો, માલવા, અગ્રાણા અને ભૈરવી આ ચાર રાગમાં ચાર ચીજ રજુ કરી હતી. તે રજુ કરવામાં એમણે રાષ્ટ્રીય સંગીત ઉપરનું પોતાનું પ્રભુત્વ સુંદર રીતે બતાવ્યું હતું. તે ઉપરાંત તેમની શિષ્યા શ્રીમતી પીરોજબાઈ દસ્તુરે બિહાગ અને તીલગ હુમરીની બે ચીજ અને શિષ્ય શ્રી. શિવકુમાર શુક્લે મુલતાનીની બે ચીજ અને તખ્તસાતરંગ પ્રેક્ષકવર્ગને આપ્યો હતો. શ્રી. ધૃંડીરાજ પતુરકરે વાયોલીન ઉપર બીમપલાસી અને ખમાજની તરંગે સંભળાવી તે વાયર ઉપરનો પોતાનો અદ્ભુત કાળ બતાવ્યો હતો.

*

આ કાર્યક્રમ જોને પડિતજીએ 'શમસભા' એ નામ યોગ્ય રીતે આપ્યું હતું તે કાર્યક્રમમાં એક ગરબો પણ રાખવામાં આવ્યો હતો. આ ગરબામાં જુદાજુદા રાગોનું કુંદર અને કલામય મિશ્રણ હતું. એ સંગીત પંદીતજીએ પોતે યોજ્યું હતું. ગરબામાં શ્રી. શીલાવતી દર અને શ્રી. પ્રતિભા મુવ ઉપરાંત બીજી ચાક યુવતીઓએ બામ લીધા હતા. ગરબાના શ્લોકમાં શ્રી. શીલાવતી દર અને શ્રી. પ્રતિભા મુવ એ બે નામો એટલા પ્રસિદ્ધ છે કે એમની કલાનાં વખાણ કરવાની જરૂર ન રહેતી નથી. ગરબાકલાનાં ચાર આવશ્યક અંગો-તાલ, સર, અભિનય અને ગતિમાંથી તાલ અને સરના પ્રયોગક પડિત એમકાર હતા જ્યારે બાકી રહેલાં અભિનય અને ગતિના સંયોજનનું કાર્ય શ્રી. શીલાવતી દરએ સફળતાપૂર્વક સાધ્યું હતું. વાઘસમુદમાં હારમોનીયમની હાજરી, રંગમુખિત પ્રભાણ જોનાં ગરબા માનાર યુવતીઓની એકાદી સખ્યા અને અપૂર્ણ પ્રકાશપોષના એટલું આ ગરબાની ઉત્કૃષ્ટ તરીકે ગણવા યોગ્ય, પણ એટલું બાદ કરતાં આ ગરબો ગરબાતત્ત્વના માર્ગમાં બે કદમ આગળ વધે છે એ નિઃસંદેહ છે. ગરબાતત્ત્વમાં અત્યાર સુધીમાં કેટલી પ્રગતિ સાધી શકાય છે, હજી કેવે માર્ગે તે પ્રગતિ સાધી શકાય અને આ શ્લોકમાં શ્રી. શીલાવતી દર અને અન્ય કલાસંલિપિ યુવતીઓએ એ પ્રગતિ અને વિકસાર્યે આ વાર સુધીમાં કેટલું મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું છે વગેરે પ્રત્ન એક વિસ્તૃત લેખ માગી શકે છે એટલે અમે આ ગરબામાં જામ લેવાર દરો યુવતીઓને અભિનંદન આપી વિરમીએ છીએ.

*

કોઈપણ કાર્ય કવચની સહાય વિના થતું અશક્ય છે. સંગીતની પાસાણા વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવી એ નાનુંકાનું કાર્ય નથી તેમ જ એવી પાસાણાની ખુબધાં જરૂર તો છે જ એવું સ્વીકારી લઉંએ તો યુવતીઓ આર્થિક સહાયમાં ન્યૂનતા નહિ બતાવે એવું હમ્મીએ છીએ. પડિત એમકાર અને તેમના યુવરાજ સંગીત મહામંડળને અમે એવના આ શુભ કાર્યમાં સપૂર્ણ હતોદ હમ્મીએ છીએ.

ગાંધીજીયંતી

મહાત્મા ગાંધીજીની જયંતી દેશભરમાં આજે કેટલાંક વરસ થયાં ઊજાવા છે. આ પ્રસંગે ગાંધીજીનો તો પ્રાન્ને એક જ સંદેશ ફોપ છે કે ખાદી અને રેડીયામાં બ્રહ્મ ધર્મો. આ દેશમાં આજે શોકોનું વચ્ચું કેતું છે તે તો ખાદીખંડાર અને ખાદીની ફેરી કરનારાઓ પાસેથી આવણે જાણી શકીએ. પરંતુ એક વાત યોગ્ય છે કે ગાંધીજીની શ્રદ્ધા એ માનવતાં અમૃત છે. જ્યારે મનુષ્ય દૃષ્ટિએ આપણને મને તે લાગે છતાં સિદ્ધાન્ત પરંતુ ગાંધીજીની આ માનવતાને બેઠી ફાલે એવું કશું પણ જણાયું નથી. ' ' ' ;

વળી કેમિસનું સ્વરૂપ મને તેવું રહે. છતાં ગાંધીજી તરફનું વ્યક્તિમત માન આજે પ્રજામાં તેટલું જ દૃઢ અને સંપૂર્ણ છે. તેમનાં સત્યપ્રિય અને અવિચળતાથી આજે પૈનાની કેટલીય માનવતાઓ સાક્ષાત્કાર કરવા એ પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. એમણે દિવસે

‘શું આપ્યું’ છે એ તો વર્તમાન ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠોમાં લખાશે. સત્યનીતિની રમતોમાં એમને નિષ્ફળ માનનારા પણ એમની પ્રામાણિકતા અને એમનું વસ્તુદર્શન સંકોચ વગર સ્વીકારે છે એ જ એમનો વિજય છે.

હિન્દના બુદ્ધાનુદા ભાગોમાં એમની જ્યંતી સંબંધે અનેક વક્તાઓએ શુભેચ્છાઓ દર્શાવી છે. એમના જીવનનો મર્મ સમજાવવા હોય તો હોય જોવા અનેક સમર્થ જનોએ પ્રયત્ન કર્યો છે. અનેકને એ માર્ગદર્શક બન્યું હશે. એમના વ્યક્તિત્વ વિશે વિશેષ લખ્યું અનાવશ્યક છે. અમે પણ આ જન્મદિવસે વ્યક્ત થયેલા ઉદ્ગારોમાં અમારો સૂર પુરીએ છીએ.

હરિલાલ—અખદુલ્લા ગાંધી

એક ધર્મમાંથી એકાદ વ્યક્તિ આંતર કારણો કે ખીજાં ગમે તે કારણોને લઈને ખીજા ધર્મમાં ચાલી જાય એ આ યુગમાં બહુ મહત્વની બાબત નથી, ન લેખકની જોઈએ, છતાં ગાંધીજીના મ્હેણા પુત્ર હરિલાલનું ધર્મપરિવર્તન ચર્ચાર્થક બન્યું છે. ગાંધી, મુખ્યતઃ શ્રી. હરિલાલે પોતે પોતાના આ પરિવર્તનને બહુ મહત્વ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એમને પોતાને સંપૂર્ણ અભ્યાસ પછી દરજ્જામ હિન્દુ ધર્મ કરતાં ઉત્તમ લાગ્યો હોય અને તેમણે પરિવર્તન સ્વીકાર્યું હોય તો પણ ભલે. પરંતુ આજે બુદ્ધિવિદ્વાસના યુગમાં પરિવર્તનનું મહત્વ બોધ્યું થતું જાય છે એ સમજાવવાની ખાસ જરૂર છે. પરિવર્તનની બાબત ક્રિયાઓ કર્યા વગર પણ આજે એક વ્યક્તિ ખીજા ધર્મની માન્યતાઓ અને સિદ્ધાન્તોને પોતાનાં બનાવી શકે છે, પોતાના જીવનમાં પણ જિતારી શકે છે.

યોગ્ય સમય પહેલાં શ્રીમતી કસ્તુરબા ગાંધીએ એમના એ પુત્રને જાહેર પત્ર લખ્યો હતો. તેમાં માતાની કેમળ લાગણીઓ વ્યક્ત થતી હતી. તેનો એ ભાઈએ જે જવાબ આપ્યો છે તે આપણી ખાતરી કરાવે છે કે આવા પ્રસંગોમાં આપણે લાગણીવશ થવું નિરર્થક છે. એ ભાઈનું વ્યક્તિગત જીવન ગમે તે પ્રકારનું હોય કે હશે, એ આ એક પરિવર્તનથી સંતોષ માને કે પરિવર્તનોની પરમ્પરામાં પડે તે તરફ ઉદ્દેશીનતા સેવવી એ જ ઉત્તમ છે. અને ધર્મનું બાહ્ય વળગણ ધીમે ધીમે શિથિત થતું જાય છે એટલે આમાં પરિવર્તનો-બાહ્ય આચારો પ્રમાણે થતાં પરિવર્તનો-જગતમાંથી ચોછાં થઈ જશે એ ચોક્કસ. આજે તો આપણે કોઈ પણ છાપ વગરના સાંસ્કૃતિક માનવધર્મ તરફ મોટાં મોટાંને વિચાર કરવાનો છે ત્યાં આમાં પરિવર્તનોની શી ગણના કરવી ?

ભાતખડેતુ અવસાન

તમામ હિંદુસ્તાન ફરી પડિત ભાતખડેએ સ્વરનાં સિંચ એકાં કર્યાં. ઊભળ્યા કહેમાંથી વીણીવીણીને એમણે સગરાગણીઓને કામળ પર મૂકી દીધાં. દિદુરતાની સંગીતના મરી જતા છેડાને એમણે નવાં પાણી પાયાં. અને એમણે જે સંગીતસાહિત્ય રચ્યું એમાં આપણા ઉત્સાહોની કલા મહાદ ગદા અને આપણે જે અપ્રસિદ્ધ રાજો સમજ્યા હાયા. આમ ખરેલી જ વાર ભાતખડેએ વ્યવસ્થિત રીતે આપણા રાજો અને આપણી સ્ત્રીનેની સ્વરવિધિ તૈયાર કરી. એમણે પ્રસિદ્ધ કરેલ આગેમાં જે લણલગીનો આપણામાં આવ્યાં છે. એ ઊભળા અસ્થાથી પરથી, મુપદ અને પચાલી સ્ત્રીને પરથી બંદરમાં આવ્યાં છે, સદરંગ, દરરંગ-એ મહાન સાધક થઈ ગયા એની સ્ત્રીનેનાં મોરેશન પણ ભાતખડેએ પુસ્તકોમાં ઊતારેલ છે. આતુ મહાન કાવ્ય એમણે મુને મ્હોંએ કરેલ છે. મોટા માણસોનો ગ્રામ્યે ગ્રામ્યા વિના, કોઈ સંસ્થા કે પરિવહની છાયા આદ્યા સિવાય આ પડિને દિકરો એવો કાળો આપ્યો છે કે એની કામત એમના મૃત્યુ પછી 'સા' ગ્રામ્યે સમજાઈ છે. ભાતખડે ન હોત તો હિંદુસ્તાની સંગીત ક્યારમાં જ સુતું હોત. દીકરથી પણ ધગો કુપાવના અને એમનાં સાધકાન ન હોય તો એ રાજો રાજો જ કપડમાં દાઈ જાય એ વચ્ચે તારે ઉત્સાહેતું હતું. એ જમાનામાં આટલી રંગેની બાંસ મેળવતી એ કાંઈ જેવી તેવી વાત નહોતી. ભાતખડે એ કામ સારી શક્યા કાણ કે એમના દીકરાં મોતીમ કલાક સંગીતનો શ્રદ્ધા જીવે—અને આ આવડ માત્ર પોતાનો જ ન રહે, બીજાઓ પણ આ અનુભવ મેળવી શકે એ આશયથી એમણે આ આવડ એમનાં પાનાં મારફત વહેંચે માર્યો. પડિત ભાતખડેએ આ જરૂર પ્રજા તરફ વાળ્યાં એથી કેટલાક ઉત્સાહી મીયાદ થઈ ગયા. પડિને તો બધા "બેદ" લોકોને કદી દર્દા. વર્ગથી જે "બેદ" અચળાઈ રહ્યો હતો એને ઊંડકવાની શક્તિ આપનાર સામે જમાનો ઊભડો પણ ભાતખડેને એ આવડાં વેળે પાછળનાં અમુન જેવાં દીસે દેખાયા. આ સમયમાં ભાતખડેએ અનેક મુશ્કેલીઓ સહન કરી છે, ઉત્સાહોની ગાળા સાંભળી છે પણ એકવાર પણ એમણે આ માણ્યો સામે આંગળી ધરી નથી. એમણે તે ઉત્સાહોની તારીફ જ કરી છે.

એમના મૃત્યુથી હિંદુસ્તાની સંગીતે એક જગ્યાએ આગેવાન ગૂમાયો છે. એમની હરેણમાં આવી શકે એવા પડિત આગે રોજ્યા જડે એમ નથી.

એવેરસી લોકમાં જે શોકસ્થા મળી હતી ત્યાંથી પણ એવો જ ધ્વનિ જાણ્યો હતો કે હિંદે એક મહાન સંગીતજ્ઞાની ગુમાયો છે.

ભાતખડે એમની પાછળ કાળો તારનો મુકા જાય છે. એ જાનો રાખવો એ કામ આપણું છે.

શ્રી પ્રેમચંદ્રજીનું દુઃખદ અવસાન

હિન્દી નવનકશાકારોમાં અદ્વિતીય શ્રી પ્રેમચંદ્રજી મળ્યા દીર્ઘ સંગ્રામી માંછી અને કોમળા શોકજનક અવસાનપદ તા. ૮મી ઓક્ટોબરને રાત્ર પશ્ચિમથી છે. હિન્દી સાહિત્યકારોએ એમના અવસાનથી એક સમયે લેખક ગૂમાયો છે. એમની નવનકશાઓ

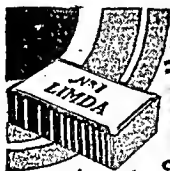
માત્ર હિન્દી સમાજમાં જ નહીં પણ એનાં જાણાન્તરોદ્ધાર હિન્દના બીજા પ્રાન્તોમાંયે સુપ્રસિદ્ધ થઇ ગઈ છે. એજો મહાત્મ નવલિખકાર પણ હતા. સંસારસુધારણા અને દેશભક્તિ એ એમના પ્રિય આદર્શ હતા. 'સરસ્વતી' માસિકના તેજો તંત્રી હતા. હમણાં જ એક વર્ષમાં જ બંધ પડેલા 'હર' માસિકના એ સહતંત્રી હતા. ગરીબાઈને વર્ષા હતા. એમના અમર આત્માને અમે વિરંતન શાન્તિ ઈન્દ્રીએ છીએ.

એક મહાન ગુજરાતીનું અવસાન

બુધવાર તા. ૧૪ મી એ સર લક્ષ્મીભાઈ શામળદાસનું અવસાન થયું છે. મરદમ ની હમર ૭૩ વર્ષની હતી અને જૂની પેઢીના પ્રતિષ્ઠિત ગુજરાતીઓમાં એમની ગણના થતી. વર્તમાન ગુજરાતમાં એમણે પોતાની પ્રવૃત્તિઓને, બેંકિંગ, લીમડાની પ્રવૃત્તિ અને સહકાર પ્રવૃત્તિમાં મર્ષાદિત કરી હતી. ગમે તે પ્રવૃત્તિમાં પણ ગુજરાત અને ગુજરાતીઓનું હિત એમને મન હમેશાં પ્રધાન હતું.

સહકારની પ્રવૃત્તિમાં એમનું કાર્ય વિશેષ ઉજ્જવળ છે અને લેંડ મોટંગેજ બેંકના ઉદ્ધારનપ્રસંગે જે પ્રશંસા સદ્ગતની મુગ્ધાઈના ગવનરે કરી હતી તેમને તેઓ સંપૂર્ણ પાત્ર હતા. કુટુંબસંબંધોમાં અન્ય રીતે તેઓ ગુજરાતના અનેક સાહિત્યકારો સાથે સંકળાએલા હતા એટલે સાહિત્યના ક્ષેત્રથી તેઓ તદ્દન અલિપ્ત રહી શકે તેમ હતું જ નહિ.

શુદ્ધરૂપે ગૌરવ આપે એવો હમદા સ્વભાવ, લોકનું હિત યાપ તેથી પ્રવૃત્તિ 'હાય' ધરવાની એમની જુવાન જોયી ધગશ વગેરે શુણેને લાઇને એમનું સ્વજનમંડળ ધણું મોટું બન્યું હતું. એમના પુત્રો આને જુદાજુદા સ્થાનમાં પ્રતિષ્ઠિત છે એટલે એમની ઉજ્જવળ કારકીર્દીને તેઓ વિશેષ યશસ્વી બનાવશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ. પરમાત્મા સદ્ગતના આત્માને શાંતિ અર્પે એમ અમે પ્રાર્થીએ છીએ.



બનાવનાર:
વેલ્ટેબલ સોપ વર્ક્સ
લીમ્ડા, મુંબઈ
મદ્રાસ

સૌંદર્યનો મહાયક
આમડીનો મુરશક

LINDA

હાવાનો રાબુ
સચ્ચે દેગણે મળે છે

નવું સાહિત્ય

કૃષ્ણકૃષ્ણ—લેખક: પ્રીતમચંદ્ર મગસુદાર

‘કૃષ્ણકૃષ્ણ’નાં કાવ્યો નંદી ઉપર જ મેં પછું વાંચ્યાં હતાં. નંદીની કિનારી પર અને આસપાસના ૪૦૦ તળાવવાળાં મળકતો રણિયામળો દેશ એ જ એક સુંદર કાવ્ય છે. જાણે એ કાવ્યનો ઉન્માદ એકાદો હોય તેમ નદી પરનાં મુકેશિખસનાં કાવ્યો સોયાં જાડ આખા વાતાવરણને સુગંધની મહેકથી ભરી નાંખે છે, એવા વાતાવરણમાં તમારાં કાવ્યો મેં વાંચ્યાં. સરસ રીતે હાથેયાં દોષ છે ત્યારે કાવ્યો વાંચવાનું મન રહેજે શક્ય છે.

અઢી વર્ષો આખા પૃથ્વીએ કાવ્યો ફરી વાંચી મળે. અમીનું વાતાવરણ સાવ શુદ્ધ છે. નવા વરસાદે આકાશ ધોઈ કાઢ્યું છે. પૃથ્વીનું લાભય હૃદય રોમાંચિત થયું છે. વરસાદ છતાં કોવરતો દરે બનડપો નથી સવારે કાંનિબાહ્યા વાલોજિન જેટલું જ શીફું એ ફરે છે. આકાશમાં એકવાં બધાં વાહ્યાં છતાંય છે કે મજા વરસાદની એ ખાતરી આપે છે. આપ સમૃદ્ધ પગ પરગણુ વાતાવરણમાં કૃપ-કૃષ્ણનાં કાવ્યો ફરી વાંચી મળે. એ બધાં કાવ્યો મને મળ્યાં, એકેય જીનરુ ન સાગ્યુ. સમૃદ્ધ અને અમોહ કવિતાની હાથ બધાં જ કાવ્ય ઉપર દેખાઈ આવે છે. એ ગ્રાહ્યમોહ્ય દેશ છતાં એકવિદોનાં નથી.

રજુ સજુ પાડ્યું. નવું ઉપાડ્યું.

દડ ભેગો કર્યું. પાણીએ જીનરુ.

જીનરુએ ચાલ્યું. મળ્યું બનાવ્યું.

આ ત્રણ લીટીમાં કુદરતમાં દબેલ માથની કાનિ અને નવરંગનાનું સ્વયન કાઠી બાળે મોટે સુંદર થયું છે.

આંધ્રઆખની કવિતા રોકઘોંટાની કવિની દરો એવી અપેક્ષા રવાનાવિત રીતે દોષ છે, પણ એમાં આવેલા બાંધે ભેદોથી કરતાં વધારે પીડ છે. આખા પૃથ્વીનું કાવ્ય મોકલેલીનું છે ખરું અને તે કરજે જ તે રીતે છે. ‘જાનનાથ કિશન’ એ આધુનિક શાકમનસ બનાવ્યું હતું. મારા જાણવણુ હતુની દબે મએકું. મારા મનમાં એવા બાવ કાંઈ કાંઈ ઉપાડ્યું અને રખણુ નથી. આ વડે કે વધુય કરે, મારે મન સરજું જ દડું.

મહાવીરનો કવિતામાં ‘જાનનાથ’ શબ્દ ખૂબી છે. એના કરતાં મારા પૃથ્વીની

કવિતામાં કવિએ વાપરેલો ‘આંકડો ટોળી’ શબ્દ વધારે સારો છે. ‘આંકડો ટોળાં’ મળ્યાં જોવાને’ એમ કથું હોય તો ખોટું નથી.

‘જો’ કવિતા ટાંગોરના શિશુગીતના પદ્યા જેવી લાગે છે. જો કે આનો ભાવ જુદો છે.

મીઠી જો હું હોત ખોરડી,

ઘોરચક્રી લાદેલી

હોજત નવ સખત સંતાડી

કાંટાથી લકેલી.

આ ચાર લીટી વાંચતાં મારા એક મિત્રકવિની આથી ઊત્તરી કલ્પના યાદ આવી. એક બાળા કહે છે, “મારી યૌવનની સુગંધ અને સૌંદર્યરસ શિયળના કાંટાવતી હું સુરક્ષિત રાખીશ. લોભી પોપટને એ લૂંટવા નહિં દઉં.” આવા પરસ્પર વિરોધી ભાવો પાસે પાસે આવે છે ત્યારે બન્ને બગડી જાય છે, પણ કલ્પનાનું બેહુલ દોષ રોકી શકે ?

બુદ્ધભગવાનના ભાઈએ તીર મારી એક પક્ષી નીચે પાડ્યું. બુદ્ધભગવાને તીર ખેંચી કાઢી પાણી પાઈ એને છવાડ્યું. ભાઈ કહે, “મારા બાણથી એ નીચે પડ્યું છે, શીકારના નિયમ પ્રમાણે એ મારું છે.” બુદ્ધભગવાન કહે, “પણ મેં પાચેલા પાણીથી એ છવ્યું છે. પ્રેમના નિયમ પ્રમાણે એ મારું છે.”

મેં રમનાં પકડ્યો મોર,

મારી જોને પંખાઓ;

મેં ફાકટ કીધો સોર,

મારી જોને નરતાઓ.

આ લીટીઓ ભાઈ બહેનના સ્વભાવની દ્યોતક છે. આજનો જમાનો બુદ્ધભગવાનના જમાના જેટલો કડોરે રહ્યો નથી તે દોષજો રહ્યો નથી.

ચતુરભાઈની હોડીમાં તો ગુજરાતના વડાજીવડાનો ઇતિહાસ ભરેલો છે.

“ખળખળ જળમાં કરતી ચાલી

ઊડું ઊડું કરતી ચાલી,”

“અને મહેલ તણા ચણનારા તેડો

ઝૂંપડીના ઝૂંપડાર તેડો.”

આ લીટીઓમાં એક આખો જમાનો સમાયેલો છે.

‘મને કહેને પરમેશ્વર કેવા હશે’ વાળી કવિતામાંનું વાતાવરણ આપણા દેશમાં સનાતન કાળથી ફેલાયલું છે. બમરાવાળી કવિતા તો એક નાનકડા સંસ્કૃત શ્લોકમાંથી ફાટી કાઢી છે.

‘મારે જાતું’ વાળી કવિતાની કાવ્યકલ્પનાઓ બાળકો ‘ઝીંઝે તો બારે થયું’ કહેવાય. ‘તેજે તરવરવા જાતું,’ ‘મોરેકેશં ઘેન નેનમાં ભરવાને જાતું’ જેવા ખ્યાલો નાનપણથી બાળકો સેવે તો વરર કાવ્યધેશાં બની જાય.

‘સત્ગુલાસી’ વાળું ‘પંખગીન નેટકું’ સાદું છે તેટલું જ ઉચ્ચ કાવિયું છે.

હવે વાણુ જુદેય વાવ,

હવે જુદાં જ ચીત્રો મવાય,

એ એ લીટીઓ આપણા સાહિત્યમાં રડ થવા યી છે.

‘અભિગ્રાપ’ એ કવિતા સ્વાભવિક છે. સુદર છે પણ બુર્જવા મનોરથિની છે.

આનું મધ્યાળું વધારે પડતું સંસ્કૃત છે. વાક્ય કુતંગીની કવિતાનું વાત્સલ્યભર્યું ભવે રેસી હોય પણ એ શેલી અંગ્રેજી કવિતામાંથી લીધી હોય એમ દેખાઇ આવે છે. ‘આશ્રય’ વાળી કવિતા સંપૂર્ણ નથી લાગતી. ‘દુસાહર’ અને ‘પડવા’ બન્ને કવિતાની દેશભક્તિ સંવેગભરી છે, તેથી વધારે શેષ છે. દેશભક્તિ બધારે કાવ્યશૃંગારને ખાઇ જાય છે ત્યારે તે વિનાશ થાય છે.

મધ્યાખી વાળી કવિતા કીટીયાઇની કવિતા નેટકું ઉત્કૃષ્ટ વ્યાવધાય છે.

“આખો કાવ્યમંદ્ર વાંચ્યા પછી બાગાજી જે રહિતારામ” કહી કવિની વિભાવ લેવાનું મન નથી થતું. ઉચકું “તુ ગાયનો હુ કંઈ નાચુ” એમ જ કહેવાનું મન થાય છે.

બાહ્ય પ્રીતમદાસની અભિરુચિ બાલકાવનસની દૃષ્ટિએ અને કાવ્યશૃંગારની દૃષ્ટિએ અભિનંદનીય છે. એઓ આવી કવિતાઓ વધુ ને વધુ તો લખશે જ, પણ અનેક કવિઓનાં બાલકાવ્યોમાંથી પોતાની પસંદગીનો એક સમૂહ તૈયાર કરશે નો તે સુદર થશે. એ સમૂહ માટે નિર્મન એ લખે કે ખીજા કોઈ લખે એ સરખું જ છે.

કાકા દાસોલકર

જાતીય દાગપત્ર અવનઃ—વેપદઃ કેલવલાલ શાહ, પ્રકાશક નરસાહ મોહનશાહ દર, અંન. એમ. રામરની કપતી, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ. મુંબાઈ, ૨ : મુદ્ર : અરી રખીઆ

જગતને પોતાનાં વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ અને સરકારોદાર ચક્રિત કરનાર એક કાલની હિન્દુ પ્રજા સૌથી ઘણાએક પ્રવિર અને અનિકષણોથી જ્ઞાનથી આત્મકાંક્ષા બંધકર રીતે આજનામાં સૂડે છે. કેળવણીના બૂદ્ધિ દકાનો વિચાર કરતાં આપણા સમાજનાં આધુનિક માનવચિંતાઓ અને બારિ માનવચિંતાઓના જાતિવિષયક અવનરિધાન પ્રતિનું આ અસાધ્ય અગાળ આપણને વિશેષ બાવકર આવે છે. પ્રજાઅવનના સગીન વિકાસકામનો વિચાર કરીએ છીએ તો લગભગ હઝાર વર્ષથી હિન્દે પોતાના નાવેમીમયાં માનવઅવનના ઇતિહાસની કુખાદ કચની મિનાવ બીજું શું આપ્યું છે તે પ્રશ્ન વિચારતો પડે છે. આ સ્થિતિમાં અદ્ય પર્વે સદોતસાધનથી માંડી શ્રેષ્ઠાયથ અવનપર્વો તરફ આપણે સમાજ વિરુદ્ધ થઈ જઈ પાપની પરંપરાને પશ્ચે ચરી ગયો છે. આટલે જ આત પ્રજાઅવનનો વિનાશ અટક્યો નથી પણ એને વધુમાઠો સત્રાદ દેવા, એની ઘોડીથી રહેતી વિચારમંદુરિ હપર પરંપરાથી પરંપરાઓનાં બંધકર આક્રમણો પણ ચાલી રહ્યા છે. આ આક્રમણોને પાછું સમજવે વગર સમજવે આપણાં પતિવારોપજતી રાષ્ટ્રજનો પણ કહીકહી અપવાદનાં જણાય છે. મદા-ભાષકોના રાષ્ટ્રદેહને યુગ-પડવાની કુલમત્ત પડવાનાર નિઃકામ રાષ્ટ્રનિર્માતાની ભાવ જાણીને નેજ પણ આ અધિકારિમાં કિતરોતર પડ્યા માનવમમ્મદને પહેંચી ચકતાં નથી. આજ આપણી નીચી રાષ્ટ્રદેહના ધર્મી દંપતીઓ નેમના અવનની પતિવત્ત. તરફની

બેદરકારી તરફતું આપણને દુઃખદ જ્ઞાન કરાવે છે. હમણું હંમણુંતું બહુ જ પ્રગટ થતું જાતીય સંબંધોનું અધમ દોરિતું સાહિત્ય પ્રગમમાં ચોદેર, ફેલાવા માંડ્યું છે તેના તરફ સમાજનો સંસ્કારી વર્ગ હજી જોઈએ તેની અસરકારક રીતે ચર્ચ શક્યો નથી-શકતો નથી. આથી જ્યાંયાં તરવરતાં આવાં સામયિકો અને પુસ્તકોદ્વારા પ્રવ્રતના આ દોષમાંથી વિકેતાઓ પેસા ધડી લે છે અને પ્રગટવનને વધુ અધમ કરવાનું પાપ લે છે.

જૂના નિષ્કામ વૃત્તિના વાસ્તાવ્યનચત્રકારની કૃતિથી માંડી આજ સુધીના પૂર્વપશ્ચિમના સંશોધનની દૃષ્ટિથી આળી કાટેલી વિચારસંપત્તિ આપણી પ્રગ્ન આગળ અધિકારીઓએ આ જ્ઞાનપ્રદેશમાં મૂકવા જેવી છે. હવનજર એ પ્રજા તરફ શાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક ચોક્કસાદ્યરી સ્નેહદ્રમ કરનારા પશ્ચિમના વૈજ્ઞાનિકોની કૃતિઓ પણ એમાં પોતાનો અનુભવ આપવા સંખ્યાબંધ તૈયાર છે. ગુજરાત અને ગુજરાતીઓના પ્રત્યેક જ્ઞાનપ્રદેશમાં આવી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી લખાયેલાં પુસ્તકો જ વંચતાં જોવા અમે હતુક છીએ. અને એ કાર્ય જ્યારે આપણા વધારે અધિકારી, વધારે સંસ્કારી, વધારે જવાગદાર સાહિત્યકારો હાથ ધરશે ત્યારે જ અમે વધારે સંતુષ્ટ થઈશું.

આવી પરિસ્થિતિમાં આ વિષયના શિષ્ટ અંધોનાં શિષ્ટ બાપોતરની ગુજરાતને ખાસ અપેક્ષા છે. વિદ્વાન ‘અભિનવ કામસાસ્ત્ર’કારની કૃતિ ઉપરાંત છૂટાછવાયા પ્રયત્નો એ દિશામાં થયા પણ છે છતાં હજી તેવા વધારે પ્રયત્નોની જરૂર ઊભી જ રહે છે.

આ સ્થિતિમાં શ્રી. કેશવલાલ શાહે આરંભેનાં છતાં ઠીક પ્રયત્ન કર્યો છે. શ્રી. હરભાઈએ એમની આ નવીન કૃતિ આગળ જોઈતી લાલ ખતી ચે ધરી છે. પણ ભાષા શાહનાં આ મન્તવ્યોને હજી વધુ વિચારપરિષાક મજેસો જોવાની અમે આશા રાખી હતી. એમના વિચારો ચોખ્ખાના પૂર જેવા ડહોળાં પાણી ધરાવે છે. એ વર્ગોનાં તપથી નીતરાં ચર્ચા હોત એમ અમે ઇચ્છા રાખી હતી. લેખક તરીકે એ નવા છે. પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે બાપાદોષના પુરાવા સાંપડે છે. છતાં બાવિના કોઈ ઉચ તપસ્વી માટે આવું કાર્ય રહેવા દઈઆ વિગતોનાં જિતાવળીયા યુગમાં એમણે આવા પુસ્તકના જનક થવાની ધમકા બતાવી છે તે માટે અમે એમની પ્રત્યે સમભાવ દર્શાવીશું. પ્રકાશકે પણ, અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આવું નાનુક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાના પુરુષાર્થ પહેલાં એને વધુ શિષ્ટ, વધુ સંપૂર્ણ, વધુ શુદ્ધ અને વધુ વૈજ્ઞાનિક કરવા સુધી ચોખવું જોઈતું હતું.

શં.

નિઃશ્વાસ-લેખક: ‘બુદ્ધેશ’, પ્રકાશક: નવી દુનિયા

“મડીવાદી” સમાજ પર નિઃશ્વાસ નોંખતી નવ નવલિકાઓનો આ સંગ્રહ છે એ વાંચ્યા પછી અમે પણ રિધા નિશ્વાસ નોંખેલ છે-એક તો સમાજની અસમાનતાઓને પરિણામે ઊપજતી દુરતા અને અમાનુષ્ટતા માટે, અને બીજું, શ્રી. રવિશંકર મહેતાની ‘પીછાણું’ વાંચતાં ઊપજતી આશા પુસ્તક વાંચ્યા પછી ધૂળમાં મળે છે એટલા માટે. નવીન દૃષ્ટિથી પ્રેરાયેલ સાહિત્ય-સર્જનના પ્રયાસો અત્યારે ખાસ આવકાર-પાત્ર છે; પરંતુ એ પ્રકારના સાહિત્યમાં પણ કલા-વિહીન કૃતિઓની કિંમત જનવાણી ટાલણાંથી જરા પણ ઊંચી નથી. શ્રી. બુદ્ધેશનું કલા-રિધાન અમને સિગિલ અને અપકવ જણાયું છે. લગભગ

અનુભવ

હુનીયાડાહ્યાઓનો અનુભવ એ જ સૂચવે છે કે જીવનકાળનો ધનસંચય એ વૃદ્ધાવસ્થાની સાચી સહાય છે.

હૈયાતીના વિભાદ્વારા કરેલ ખચત ઘડપણમાં શુભ પ્રાપ્તિનું સાધન બને છે.

હૈયાતીનો વિભો એ — “હિંદુસ્થાન”ની એક વિશિષ્ટતા જ છે.

વિશિષ્ટ

ખો. ન. સ.

હૈયાતીના વિભા ઉપર દર હપ્તે દર વરસે રૂ. ૨૩



હિન્દુ સ્થાન

કો-ઓપરેટીવ

ઈન્શુરન્સ સોસાઈટી લી.

હાઈલી રોક, મુંબઈ.

હિન્દુસ્થાનની અચરણ્ય હિન્દીની વિભાસંસ્થા

દરેક વાતમાં એમ જણાય છે કે માત્ર મૂડીવાદની ફરતા, ખતાવવાના હેતુથી લેખકે ગમે ત્યાંથી-પર સાહિત્યમાંથી અથવા અન્ય લેખકો પાસેથી-ગ્રેરણા લઈ આ વાતો લખી છે. એને લઈને સ્વયંભૂમિસૂચનની છાપ ક્યાંય જણાતી નથી. શ્રમજીવીઓના સાહિત્ય માટે સમાજવાદની દિશાસૂચીનો જૌદિક આદ માર્ગ બસ નથી: એના પ્રચાર માટે અન્ય સાધનો, નિબંધ, ચર્ચા વ. મોજુદ છે; પરંતુ કલાદ્વારા એનો પ્રચાર કરવો હોય તો, એની પાછળ કલાસંવેદન હોવું જોઈએ. આ વાતોમાં ખાસ કરીને 'સ્વાતુમવ'નું તત્ત્વ, જે વાસ્તવિક વસ્તુ-નિરૂપણ માટે અનિવાર્ય છે એ ઘણું આછું છે. એ ઉપરાંત ભાષાના ચમકાટ-ને મસ્ત 'મિત્ર'નો આભાસ કરાવે છે. એ પણ અમને Imitative લાગ્યા છે. ઘણી વાર લેખક વાસ્તવિક નિરૂપણ કરતાં 'રંગદર્શી' વર્ણનોમાં સરી જાય છે, અને એક પ્રકારના False Romanticismના ભોગ બને છે. આ વાતો ઊતાવળમાં અને હાંફતાં લખાઈ હોય એમ લાગે છે: એટલે ક્યાંક ત્યાં કેવળ દયા અને સહાનુભૂતિની લાગણી ઉત્પન્ન થતી જોઈએ ત્યાં હાસ્ય કે જુગુપ્સા ઊપજે છે. દાખલા તરીકે, "ભૂખ" વાતમાં "ધેવર ધેવર" પર જ પાત્રની નજર અને હલ-ચોંટી રહ્યાં છે ત્યાં લેખકની-અને આખર વાચકની પણ-દૃષ્ટિ 'ધેવર' પર જ લીન બની રહે છે. બીજી વાતોમાં એક યોગના સામાન્ય છે જે આર્થિક અસમાનતા અત્યારના સમાજમાં એક વર્ગને ચારાદાય અને દુઃખી બનાવે છે. એને જે વિરોધી સ્થિતિઓના Contrastથી ખતાવવામાં આવે છે પરંતુ આ વિરખના ચિત્રણમાં જે proportion હોવું જોઈએ એ સચવાતું નથી.

આપણે ત્યાં apprentice-shipનો થોડો પણ સમય વીતાવવા લેખકો તૈયાર નથી: જે કે લખાય એ તુરત મરીનની છામે ચઢી જાય છે: અને દહાય, એમાંથી અમર જન્મવાને બદલે, એથી કચણઈ ત્યાં જ નાશ પામે છે.

શ્રી. બકુલેશની વાતો પર અમે નિઃશ્વાસ નાંખ્યો છે એ બીજી વાર વધારે ધ્યાન લઈ પરિપક્વ સામગ્રી આપવા એ તત્પર બને એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ એટલા માટે. શ્રી. રવિશંકર મહેતાની 'પીછાણ'માં ચર્ચાવેલ દૃષ્ટિગિંદુ સા કોઈ વિચારે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

મહાન ધાર્મિક કથા-
ઓમાંથી હાર્યક ઉપ-
જાવવાનો સૌથી પ-
હેલો મહાન પ્રયત્ન
કરવાનું માન હુની-
યાની સર્વ ભાષાઓ-
માં મુજરાની ભાષાને
ફાળે છે.

“રવિવાર” અકવાલીકમાં
આ ચાતુ વાર્તા આસરે હોઈ વર્ષ મુધી
ચાલી હતી અને તેને વાંચક બહુતા રસ-
પૂર્વક વાંચતી હતી એ વાતની પહેલી
આવૃત્તિ એ ભાષામાં થોડી જ સંખ્યામાં
પ્રગટ થઈ હતી અને તે હવે મળતી પણ
નથી. એટલા માટે અત્રે બીજી આવૃત્તિ
ખાસ સ્વરૂપમાં “રવિવાર” ના

ધાર્મિક કથાઓમાં-
થી હાર્યક સાહિત્ય
મુજરાની ભાષામાં
ઉપજાવવા માટે
સૌથી પહેલો અને
અપૂર્વ પ્રયત્ન મી.
જહુરાય ડી. બ-
ધીયાએ કર્યો છે.

સંખ્યાબંધ ચિત્રો
મુશોભિત જેકેટ

આકાશના આશ
સીમા રાખીને પ્રગટ
કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો
છે ‘રવિવાર’ ના
આકાશ અને વાંચકો
નાચેલું લખાણ બ-
ર વાને.

૪૫૦ પાનાં
ઉંચા એંટીક કાગળ

મુજરાતના હાર્યક સાહિત્યમાં સૌથી પહેલી લખાવેલી
સળંગ નવલકથા

સ. વ. ણિ. ક રામાયણ

આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ તા. ૧-૧-૧૯૩૭ને રોજ બહાર પડશે.
અને તે પહેલાં જ એડરેસ અધ્યક્ષી નાણાં સાથે ‘સૂચના’માં જાણીતી
શરતોએ મળશે તેને જ ખાસ સરતી કી અને અપાશે. પુસ્તક પ્રગટ
થવા પછી તેને ર. ૩૦ ની કીમતે જ વેચાશે એવો અધારો નિશ્ચય છે
માટે હરેક વાંચકને વિનવિ છે કે પૈનાય એડરેસ વખતપર નાણાં
ખોટાંને નોંધાવી દેવા.

એડરેસ નોંધવાનું
ઠેકાણું
‘રવિવાર’
એડિટર
સિમિલ્લ રોડ (વિરહ
ચિન્હ) નેમો (કાલકાંડ)
મુંબઈ ૪.

“રવિવાર”ના આકાશને

આ અતિ રમુજ હાર્યક સાહિત્ય નવલકથાની
એક નવજ વસારી લેવા માટે નીચેની
હકીકત નોંધી રાખો.

- ૧) રવિવારના આકાશ માટે હરેક નકલની
કીમત અમાડથી રૂ. ૧ પાસ્ટેજ ભુલું.
- ૨) બીજા વાંચકો માટે કીમત અમાડથી
રૂ. ૧૫ પાસ્ટેજ ભુલું.
- ૩) પુસ્તક પ્રગટ થવા પછી તેની ભુલક
કીમત રૂ. ૩ પાસ્ટેજ ભુલું.
- ૪) એક્ટરોએ પૈનાયના ગાડકોનાં નામ
સાથે નાણાં અમાડથી એકલી નકલ
રીતવડે કરાવી લેવી.
- ૫) ભુલકોનાં તરફથી અમાડથી એડરેસ
નોંધવામાં આવશે નહિ.

સૂચના

- ૧) આકાશને તેમજ એક્ટરોએ આકાશ નં-
બર લખવા.
- ૨) અન્ય વાંચકોએ આ પાતું ફાડીને તે
સાથે એડરેસ મોકલવો.
- ૩) પુસ્તક પ્રગટ થવા પછી જેને પોસ્ટેજ
બચાવવું હોય તેને મુંબઈની અમાડી
એડીસમાંથી પુસ્તક ખસારી લેવું. જેને
ઠપાલમાં મોકલવું હોય તેને રૂ. ૧૫
અથવા ૧૫૫૦નાં બનીએડરેસ કરવા.
- ૪) અદર્યાના આકાશને હરેક નકલ રીડ
૪ શીશીયા પોસ્ટેજ એડરેસ મોકલવા.

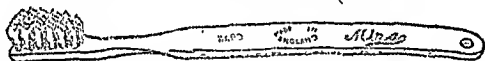
હીરક વડોદરા—કર્તા અને પ્રકાશક : ચિમનલાલ મગનલાલ ઔક્ટર. મામાપોળ, વડોદરા મંદિર, રે. ૧-૧૨-૨. સમસ્ત ગુજરાતી પ્રજાને આતિ ઉપયોગી નીવડે એવા આ સાદા છતાં ગંભીર પુસ્તકના લેખકને અમલમાં લાદીક અભિનંદન છે. શ્રી. ઔક્ટર વડોદરા ગુજરાતી પ્રજાના હવનવિકાસમાં હોડા રસ થો છે અને પોતાના નરેશને રચનાત્મક રાજ્યકાળના કારણમાં સર સયાહમજી દેવા સુર્વનરેણના હીરક મહોત્સવના પ્રસંગેનો લાભ લઈ એમણે આક્રમક શ્રમ મેલીને આ પુસ્તક લેખક કયું છે. વડોદરાની પ્રજાનું અને ગુજરાતની અન્ય પ્રજાનું હવન પોતાના વિકાસસ્થાન અને આદર્શ સંબંધમાં જોનારો સંકળાયેલું ગાઢ નિકટવર્તી છે. એકનો વિકાસ બીજાની બીજાને પૂરનો પેરક અને લાભકારક છે. આવી પ્રજાના હવનખીલાયતું પ્રત્યેક તત્ત્વ જુદું જુદું ભાડી એને દર્શાવે દર્શાવે અને આંકડાથી અંકિત કરી એમણે ગુજરાતી પ્રજાની એક સંગીન સેવા કરી છે. એમની આ પ્રજાવિધાયક પ્રવૃત્તિનો અમે સારો પ્રચાર ઇચ્છીએ છીએ.

રત્નોકાર

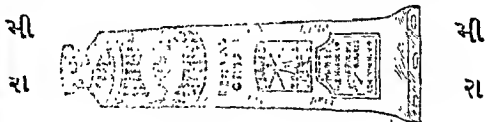
મનન અને મંત્રાચ્ચેદ—લેખક અને પ્રકાશક રત્નલાલ શ્રી. ખાંડનાળા, વાડી-કપાળા, ખાંડનાળાની શેરી, સુરત; મધ્ય આઝ આના.

[ખાંડનાળા અપરોક્તો અને રત્નોકાર સ્વયં સંકલ્પે લીધે ગુજરાતી. —તંત્રીજો.]

સર્વોત્તમ ચીરા નોવા દૂધ ઘસ



હાંતને ફરેકથુલામાંથી નાંદ ફરે છે. એના લાગ ઉત્તમ નવના હોવાથી મજાનુત અને સફાઈપદ રહે છે. આપનું ઘસ 'ચીરા' ન હોવું નોંધજો.



ચીરા હેન્ટલ હીરા

તમારા અમૂલ્ય હોત : રક્ત સાથે લાપરો.
લાપરો હોવાને મળે છે. આને ન ખરીદો.

હીલ ઈલીયોટ એન્ડ કું. લી.

સ્પ્રિંગ લાઉચ, કોલમ રોડ, સુરત.

અસેસની ખેડમાં હાજરી આપવા હિન્દના પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રી. કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય જશે એમ જાહેર થયું. આચાર્ય શ્રી. આનંદશંકર દુવતું 'ગીતા' વિશે અમદાવાદના ગ્રેમાબાઇ સભાગૃહમાં પ્રવચન. મુંબાઇ યુનિવર્સિટીના ખોડાં એફ સ્ટીડી માટે યુનિવર્સિટીની ફેકલ્ટી એફ આર્ટ ગ્રો. ભાતુશંકર બી. વ્યાસ અને ગ્રો. ચાતિમુખશંકર ત્રિવેદીને કો-ઓપર કર્યા. રાજકોટના યુવક્સમે પ્રગતિશીલ લેખકોનું સંમેલન ભરવા નિર્ણય કર્યો.

- તા. ૨૧ : વીસ વર્ષ સ્વદેશભૂમિથી નિષ્કાસન પામેલ શેલેન્દ્રનાથ ઘોષને સ્વદેશમાં દાખલ થવાની પરવાનગીના સમાચાર પ્રગટ થયા. ગોહિરૂયાના વ્હાઇસ ચાન્સેલરે ઢાંચે પીટાચો કે એક લાખ પ્રજાજનોએ ફરિયાદ લેવાની તાલીમ લેવી.
- તા. ૨૨ : મુંબાઇ વેપારી એમ્મરની શતાબ્દી બિજવાઇ. સ્ત્રીએ ઘર જ સાચવવું જોઇએ એવો જર્મનીનો નિર્ણય પ્રસિદ્ધ થયો.
- તા. ૨૬ : શ્રી. ભાતુશંકર વ્યાસને પ્રમુખપદે મુંબાઇના પ્રગતિવાદી લેખકમંડળની સભામાં 'સાહિત્ય પરિષદ' વિશે ચર્ચા થઇ.
- તા. ૨૭ : અમદાવાદ ગ્રેમાબાઇ સભાગૃહમાં આચાર્ય આનંદશંકર દુવતું 'ગીતા' ઉપર પ્રવચન. મુંબાઇ હીરાબાગમાં કવિ દયારામની ૧૫૯ મી સંવત્સરી બિજવાઇ.
- તા. ૨૮ : સર ફિરોઝ શેઠનાએ ધારાસભામાં સામ્યવાદના વિચારોના પ્રચાર સામે પકકાર કર્યો. હિન્દમાં 'પેલેસ્ટાઇન દિન' બિજવાયો.
- તા. ૨૯ : કરાડી (સુરત) ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાએલું સંમેલન મળ્યું.
- તા. ૩૦ : ઝરીઆના ગુજરાતી અને બંગાળીના અભ્યાસકે સંવિધાનુ કૃત 'નેગાન્તેગ'ના શ્રી. આવડાએ કરેલા બીનપરવાનગીવાળા અનુવાદ સંબંધમાં 'જન્મભૂમિ'એ સત્ય પ્રગટ કર્યું.

ઑક્ટોબર

- તા. ૨ : મહાત્માજીની ૬૮ મી જયન્તી નિમિત્તે દેશભરમાં ગાંધી સપ્તાહ બિજવાનો આરંભ થયો. ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું અંચાલ્ય અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી પ્રજાના ઉપયોગાર્થે ખુલ્લું મુકાયું. ગાંધી સપ્તાહનિમિત્તે બોયોતિસંધ અમદાવાદ, તરફથી સ્ત્રીશૃંગારોગ પ્રદર્શન કોન્ગ્રેસ હાઉસમાં આચાર્ય કૃપલાનીજીને હાથે ખુલ્લું મુકાયું.
- તા. ૩ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વ્યાખ્યાનમાળા નિમિત્તે શ્રી. રામપ્રસાદ બક્ષીનું 'પ્રાચીન હિન્દમાં મનોવિકાસ' એ વિશે ભાષણ. ગાંધીજીના જીવન વિશે સ્વીયાનુએ શાંતિનિકેતનમાં પ્રેરક પ્રવચન કર્યું. 'હનીયાની અંધાધૂંધીમાંથી ગાંધીવાદ જન્મ્યો છે' એ હિદેશનું શ્રી. કેમલાલાલ મુનશીનું મુંબાઇ જીણા-સભાગૃહમાં વ્યાખ્યાન.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

વાર્ષિક સામાન્ય સભાનો અહેવાલ

સાહિત્ય પરિષદની વાર્ષિક સામાન્ય સભા તા. ૨૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૬ ને શનિવારે સાંજે આર વાગે શ્રી ફાર્મસ ગુજરાતી સભા મંદિરમાં મળી હતી. પરિષદના પ્રમુખ દિ. બ. શ્રી. કૃષ્ણચાલ મોહનલાલ જરેરીની ચેરફાજરીમાં ઉપપ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ મણેકલાલ મુનશીએ સભાનું પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું. સભાનાં નીચેના અન્ય સભ્યો હાજર હતા:—

શ્રી. મનદરરામ મહેતા	શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી
„ મોખુભાઈ રાવચુરા	„ નરેન્દ્રશ્રી ઠાકર
„ મણિલાલ નાથુભાઈ	શ્રી. બદશ મુન
„ દુર્ગાચંદ્ર રાઠોડી	„ બાનુશંકર બ્યામ
„ અખાલાલ ભટ્ટ	„ મનદરરામ ભારેલાલ
„ અંબાલાલ જરીખ	„ મનુભાઈ ઠાકર
„ ગોપુત્રભાઈ બટ્ટ	„ યદુભાઈ પટ્ટણી
„ બિહારીલાલ શાસ્ત્રી	„ યદેશ શુક્લ
„ બગવાનલાલ બટ્ટ	„ સરસ્વતીલાલ રાવળ

ઘરઆનમાં, મંત્રી શ્રી. મનદરરામ મહેતાએ મહા સભાની મીનીટ્સ પાંચી સંબોધાવી હતી. તે પછી સભામાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવો સર્જાનુંમને પછાર કરવામાં આવ્યા હતા:—

૧. પરિષદનો તા. ૩૧-૩-૩૬ સુધીનો તપાસાદીને રજુ કરવામાં આવેલો વાર્ષિક હિસાબ મંજૂર કરવામાં આવે છે.

૨. આવના પરિષદ સમિતીમાં રજુ કરવાનો પરિષદ પ્રશ્નિતો તા. ૨૬-૯-૩૬ સુધીનો મંત્રીઓએ રજુ કરેલો અહેવાલ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ ચર્ચાવેલો સુધારાવધાન સાથે મંજૂર કરવામાં આવે છે.

૩. મેસર. બજાંતીલાલ કે. દેકરની કં. ને આવતા વર્ષ માટે અવેનિત ઓડીટર તરીકે નીમવામાં આવે છે.

પ્રમુખશ્રીનો ઉપકાર માની સભાનું વિસર્જન થયું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પરિષદ પ્રવૃત્તિનો તા. ૨૬-૯-૩૬ સુધીનો અહેવાલ

લાડીમાં તા. ૧-૧-૩૪ ને રાજ પરિષદ સંમેલનની વિષય-વિચારીણી સભા આગળ તા. ૨૪-૧૨-૩૩ સુધીની પરિષદ પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ રજુ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી તા. ૨૬-૯-૩૬ સુધીનો અહેવાલ નીચે પ્રમાણે છે:-

લાડી સંમેલને નીચે જણાવેલા ત્રણ મહત્વના વિષયોના સંબંધમાં કરાવે પસાર કર્યા હતા:-

૧. ઐતિહાસિક અવશેષો

૨. ગુજરાતનું સાંસ્કૃતિક ઐક્ય

૩. કલાપી સ્મારક

ઉપર્યુક્ત પહેલાં કરાવના સંબંધમાં મધ્યસ્થ સભાએ ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈના પ્રમુખપણા નીચે એક સમિતિ નીમી હતી અને તેના મંત્રી તરીકે કાર્ય કરના શ્રી. પ્રતાપરાય મહેતા અને શ્રી. મુનિકુમાર ભટ્ટની નીમણુંક કરવામાં આવી હતી. આ સમિતિએ પોતાનું કાર્ય પુરું કર્યું છે અને યોગ્ય વખતમાં એનો અહેવાલ આપણા હાથમાં આવશે એવી આશા રાખી હતી પણ તે હજી સુધી પૂર્ણ નથી થઈ.

બીજા કરાવના સંબંધમાં નિવેદન કરવાનું કે એનો સંપૂર્ણ અમલ કરવાને વાસ્તે ફેટલીએક મહત્વની વિગતો ગુજરાત વિશેષના સીમાડા પર આવેલા ભાગોમાંથી તેમ જ પરદેશમાંથી મેળવવાની આવશ્યકતા હોવાથી એ સંબંધી અધિકારીઓએ એક પત્રક ધડી દાખ્યું છે. ગુજરાતીઓમાં સાહિત્યવિષયક સંસર્ગ વધારવા મધ્યસ્થ સભાએ એક વ્યાપક યોજના ધડી ધરી છે, એ યોજનાની રૂએ (અ) ગુજરાતી સાહિત્ય-પ્રાચીન અને અર્વાચીન, (આ) ગુજરાતનો ઇતિહાસ અને સમાજ, અને (ઈ) જગતનું સાહિત્ય-એ ત્રણ વિષયોનો શિક્ષણક્રમ યોજી તેને લગતા વિષયોના વિદ્વાનો પાસે ગુજરાતમાં જુદે જુદે સ્થળે વ્યાખ્યાનો અપાવવાની, અને વ્યાખ્યાતાઓને પુરસ્કાર આપી તે વ્યાખ્યાનો છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે, અને તેનો અમલ કરવાનો આરંભ થઈ ચુક્યો છે. એ યોજનાથી પરિપક્વ કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તૃત થતાં તેનો ઉદ્દેશ સફળ થવાની અમે આશા રાખીએ છીએ.

ત્રીજા કરાવના સંબંધમાં જણાવવાનું કે લાડીના ઠાકોર સાહેબ શ્રી. પ્રહલાદસિંહજી તથા સર પ્રભાસંકર પટ્ટણીની સહાયથી કાઠિયાવાડના પાંચ રાજવાડાઓ તરફથી કુલ રૂ. ૪,૪૦૦ (ભાવનગર ૨,૫૦૦, મેઘાડી ૧,૦૦૦, રાજકોટ ૫૦૦, પાકીતાણા ૨૦૦ અને વાંકાનેર ૨૦૦) ભરાયા છે જેમાંથી રૂ. ૩,૪૦૦ વસુલ થયા છે. અને અગ્રેની સાહિત્ય સંસદના આશ્રય તળે એના પ્રમુખ શ્રીયુત મુનશીજીના પ્રધાનથી “નરસિંયો-ભક્ત હરિનો” એ નામક એક નાટ્યસાસક ભજવાયો હતો અને તેની આવકમાંથી રૂ. ૧,૦૦૦ એક હજાર આ સ્મારક ખાતે મળ્યા છે.

આ ઉપરાંત પરિષદ તરફથી નીચે પ્રમાણે પ્રતિ કરવામાં આવી છે:—

હિંદી શિષિ એક કરવા માટે કાર્ય કરી શિષિ સંમેલન અને સહકાર કરવા નીચેની સમિતિ નીમવામાં આવી છે:—

- દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝરેરી
- શ્રી. નરસિંહરાવ દીવેરીઆ
- „ કૃષ્ણલાલ મુનગીઆ
- „ કાકાભાદુર કાપેલકર
- „ કિશોરલાલ મહારવાળા

અખિલ ભારતના સાહિત્યકર્તા વચ્ચે સંસર્ગ વધારવાની આગળમાં હિંદી સંમેલનને તરફ પટે સહકાર આપવા સમિતિ નીમવાની પ્રમુખને સત્તા આપવામાં આવી છે.

અખિલ ભારતની પ્રાન્તીય ભાષાઓના સાહિત્યને હિંદીમાં પ્રગટ કરવાને પ્રસિદ્ધ થતા ‘દસ’ અસિદ્ધની ‘સપાદકાર સમિતિ’ પર દિ. બ. ઝરેરી તથા આચાર્ય આનંદરાવ પ્રમુખને નીમવામાં આવ્યા હતા.

૨૨. અધ્યક્ષશ્રય સુહરજ પરીવારના સહકાર માટે એમાં કરેલાં નાણાં વ્યવસ્થા માટે શ્રી. કૃષ્ણલાલ મુનગીઆ પ્રવામણી અને એમના સહકારીઓ શ્રી. વિવનાથ પેથ અને શ્રી. સન્નુખલાલ પંડ્યાની સમિતિની અધિકારીઓને પરિષદને સોંપવામાં આવ્યાં છે.

નર્મદ કમળને લખતાં પુસ્તકો ઉપરાંત અમલ બહેન સમિતિએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકોમાંથી જેની પુસ્તી નફો હોય તે તેમ ન ૨૨. પરીવાર સમાચારો ને પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે તે ફરકની એક નકા પરિષદના સર્વ સભ્યોને વિના મુખે આપવાની અધિકારીઓને સત્તા આપવામાં આવી છે અને તેને અમલ કરવામાં આવ્યો છે.

સાહિત્ય પરિષદના અન્યાર સુવિનય નિમણૂકકારોમાંથી પ્રસિદ્ધ કરવા લાયક નિમણૂક પસંદ કરી પરિષદે પ્રગટ કરવા એક વિમલગાર મેળાવા નેવાર કરવાનું મતીઓને સોંપવામાં આવ્યું છે.

આસરનું બ્રાહ્મી લેલ

સ્વરજ, સુહર અને મુલાસિત મગજની શક્તિ વધારનાર લેલ

આમણ બ્રાહ્મી લેલની માળખે બોડા, રાવ, રાઈસાઈટ, આંખની લાગણ અને સોળે આંખમાંથી વારંવાર પાણી પડાયું, તરેર હર રાગ છે, અને આંખનું લેલ વરે છે તેમ ન મગજને દૈર વરે છે. વાળને માટે લેલન શરિરે બોળી ન્દાવ માટે બન્ને રીતે વાળી રાગ છે. એમાં સુમપિત દ્રવ્ય છે, સપાળ વાળને સનેવ જામે છે.

ધી આસર કેમીકલ વર્ક્સ, ૩૩૩, કાલા બજાર, મુંબાય ૨.

પુસ્તક પ્રકાશનને લગતી પ્રવૃત્તિ પાટી હાથ ધરવામાં આવી છે. તેને અગે કમિટી પાઠ્યપુસ્તક ૩ જી તૈયાર થઈ ગયું છે, અને તે પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય અત્ય સમયમાં હાથ ધરવામાં આવશે.

નડીયાદમાં પરિષદની હમી તથા ૧૦મી બેઠક થઈ હતી, તેનો અહેવાલ પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય ત્યાંના એક મંત્રી શ્રીયુત જયતિલાલે આમરામાંના એક મંત્રી શ્રીયુત હીરાલાલ ખરેખરે સોંપતાં તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે.

લાડી પરિષદ સંમેલનનો અહેવાલ પણ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે.

આ સંસ્થામાં હાલ સર્વ પ્રકારના મળી ૧૨૭ સભાસદો છે.

આપણી તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૩૬ સુધીની નાણાં સંબંધી સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે:—

સ્વ. કાંઠાવાળા ટ્રસ્ટ ફંડમાં મળ રકમ તથા વ્યાજના મળી કુલ રૂ. ૧૪,૬૪૪-૩-૩ જમા છે, અને તેમાંથી રૂ. ૧૩,૮૬૨-૦-૯ સરકારી જમીનગીરીઓમાં રોકેલા છે. તેમ જ નર્મદ સ્મારક ફંડમાં રૂ. ૧૦,૫૧૧-૫-૯ જમા છે તેમાંથી રૂ. ૯,૭૩૨-૧૦-૩ રોકેલા છે. સ્વ. રણછોડદાસ મોદી સ્મારક ફંડમાં રૂ. ૨૦,૨૭૭-૭-૧૧ છે તેમાંથી રૂ. ૧૯,૧૬૩-૧૦-૯ રોકેલા છે. અને સ્વ. પરીયાર સ્મારક ફંડના રૂ. ૫,૨૨૭-૧-૦ માંથી રૂ. ૫,૨૦૪-૧-૮ રોકેલા છે. તે ઉપરાંત ટકાવી સ્મારક ફંડ ખાતાના રૂ. ૪,૩૨૧-૦-૦ જમા છે તેમાંથી રૂ. ૪,૦૦૦ બેન્ક ઓફ હિન્દીઆમાં ફીક્સ ડિપોઝીટમાં રાખેલા છે. હીસાબ ઓફીટ થયા પછી નર્મદ સ્મારક ફંડની સીલકમાંથી રૂ. ૫૦૦ ના ૬ ટકાના બોન્ડે મ્યુનિસીપલ બોન્ડ તથા રણછોડદાસ ફંડની સીલકમાંથી રૂ. ૧,૦૦૦ ના ૪ ટકાના મુંબાઇ મ્યુનિસિપલ ટ્રસ્ટ બોન્ડ લીધાં છે. બાકી રહેલી રકમો સેવીંગ્સ બેન્કમાં જમા રાખેલી છે.

પરિષદના પોતાના સામાન્ય બડોળ ખાતે રૂ. ૨,૦૦૦ ના બોન્ડે કો. ઓપરેટીવ બેન્કના ડીમેન્ડર બડોળ સમિતિ તરફથી મળ્યાં હતાં તે ઉપરાંત લવાજમો, પુસ્તકોની રોયલ્ટી, ડીમેન્ડર તથા ચાલુ ખાતાનાં વ્યાજ વગેરેની અત્યાર સુધીની પડચુરણ આવકમાંથી રૂ. ૧૯૫૧-૮-૭, ૬ ટકાના કરાંચી પોર્ટ ટ્રસ્ટ બોન્ડમાં રોકેલા છે. બાકી રહેલી સીલક રૂ. ૫૮૬-૬-૨ સેવીંગ્સ બેન્કમાં જમા છે.

ધ. સ. ૧૯૩૪-૩૫ માં ૧૨મું સાહિત્ય-પરિષદ સંમેલન ભરાવવું નેહનું હતું, પણ તે સંમેલનના નિયુક્ત થયેલા પ્રમુખ મહાત્મા ગાંધીજીની અનુકૂલતા અનુસાર તે ૧૯૩૬ માં ભરાયું છે. બંધારણમાં યએશી આ ક્ષતિ, આશ્ચર્ય રાખવામાં આવે છે કે, દરજી કરવામાં આવશે અને ૧૩મું સંમેલન ધ. સ. ૧૯૩૭ નું વર્ષ પુરું થાય તે પહેલાં ભરાશે.

ડૉ. રવિશંકર ગણેશજી અંતરીઆકૃત પુસ્તકો

૧૯૩૭ ના માર્ચ આખર સુધીમાં ખરીદનારને નીચેની ખાસ ઘણાંટલી કિંમતે આપનામાં આવશે.

મળા ઘણાંટલી		મળા ઘણાંટલી	
કિમત	કિમત	કિમત	કિમત
૧ વગર દોહાનો વેધ ૨-૦-૦	૦-૧-૦	૨૬ દિંદા દિનનો કલેક્ટ ૧-૦-૦	
૨ પ્રભાત પ્રાર્થનામાળા ૨-૦-૦	૦-૧૧-૦	૩ દાંડોમ ૧ ૧-૦	૦-૭-૦
૩ દહાવરમાનદુસ્તી ૧-૮-૦	૦-૮-૦	૪ રાનખોડી ૦-૧-૦	
૪ વડુને શિખામણ ૧-૦-૦	૦-૫-૦	૫ આગિય દોહાવડી ૦-૧-૦	
૫૫ આદર્શ જીવન ૧-૦-૦		કુલ કિમત રૂ. ૯-૧૪-૦	

આ પુસ્તકો છુટક મળી શકશે નહિ આખા મેઝા ના આપમે, પોરેજ ખર્ચ અડગ.

નવ પુસ્તકોના આખા સેટની મુજ કિમત રૂ. ૯-૨૪-૦ થાય છે તે રૂ. ૩-૪-૦ મળશે.

ઉપરના પુસ્તકો મુજબ નેમલ અમદાવાદમા નીચે નજીવણા કેકેમ્પેથી મળી શકશે. પરંતુ મુજબમાં ઘણાંટલી કિમત ઉપર રૂપીએ ૦-૨-૬ અને અમદાવાદમા રૂપીએ ૦-૧-૬ ખર્ચ બેસે વધુ લેવાશે.

મુખાબમાં:—આર. આર. રોકની કુ. પ્રિન્સેસ રીટ, પંખર્ષ નં. ૨

અમદાવાદમાં:—ગુજર ધરદરન કાર્યાલય, ગાંધીરોડ-અમદાવાદ

દરેક સાપ્તહિક પુસ્તકલખમા અને દરેક શરકારી શુદ્ધમા ખામ શખવા જેવાં રચિક, ભોંચક, ઉપદ્રર અને મનુજ જીવનને માગેદંક થાય તેવા શિક્ષ વાચન માટે પસંદગી પામેલાં ઉત્તમ ક્રેડિતા પુસ્તકો:—

મળા લેવાની		મળા લેવાની	
કિમત	કિમત	કિમત	કિમત
શ્રી ધોષ કેશવ કેવેનુ		૭ અપમની પ્રતિમા ૦-૧૨-૦	૦-૧૨-૦
આત્મચરિત્ર ૩-૦-૦	૧-૮-૦	(દિવન કેવલની આત્મકથા)	
૨ વીર માફિક ૧-૮-૧	૧-૦-૦	૮ જગતના મિત્રારા ૦-૮-૦	૦-૭-૦
૩ બેનખીન કે-કલીન ૨-૦-૦	૧-૦-૦	૯ આમદા જીવનની	
૪ ખુકર દિ. વંશિચન ૧-૧૨-૦	૧-૦-૦	કેકેમ્પે વાદમીનીઓ ૧-૮-૯	૧-૪-૦
૫ દેવમ પુત્રક ૧-૨	૧-૧૬-૦	૧૦ ગાંધીજીની આત્મકથા	
૬ યોગમ એકલ એડીસન ૨-૦-૦	૧-૦-૦	આમ ૧-૨	૧-૦-૦

પોરેજ નથા રાખગી ખર્ચ જુદું.

લખો:—પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ.
રાવપુરા-વોદરા.

સાહિત્ય સંસદ તરફથી

તંત્રીમંડળ :

જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે

ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા

રમણુ ન. છીસ

શંકરપ્રસાદ છ. રાવણ

આનુશંકર બા. વ્યાસ

(૧૧૧, એસ્કેનેડ રોડ,

મુંબઈ-૧)

ગુજરાત



નવું પુસ્તક ૩: અંક : ૩

નવેમ્બર : ૧૯૩૬

પરિષદ વિશેષ અંક : અનુક્રમણી

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !	નર્મદ
ગુર્જર ગિરાં	લલિત
પરિષદ પ્રવૃત્તિ : ઇ. સ. ૧૯૦૫થી ૧૯૩૬	તંત્રીઓ
બારમા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ	
સંમેલનના ક્રયાગત પ્રમુખપદેથી ...	સર શિરિમપ્રસાદ
બારમા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ	
સંમેલનના પ્રમુખપદેથી	મહાત્મા ગાંધીજી
સાહિત્યનાં તત્ત્વા : ચલ અને અચલ ...	કનૈયાલાલ મુનશી
બારમું ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન ...	લીલચાલ પારેખ
ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનો... ..	રવ. ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી
પરિષદપ્રમુખોના પરિચય
પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી
પરિષદ વ્યાખ્યાનમાલા (૨) ગુજરાતી	
નાટક	અર્જુનરાય. રાવળ
હિન્દની પાંચ પ્રધાન સાહિત્ય પરિષદો ...	રામચંદ્ર શુક્લ
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની આનુપૂર્વી...	...
" " અને તેનાં પ્રકાશનો :	
નામાવલિ
અર્વાચીન ગુજરાત : એક દિગ્દર્શન ...	છાતુભાઈ જોષી
બારમા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનની	
કાર્યાવલી
બારમા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના	
કારાવો

૭૫૭૪

વિભાગી પ્રમુખોનાં વ્યાખ્યાનોમાંથી				
(૨) અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર				
વિભાગના પ્રમુખપદેથી ...	પ્રજ્ઞાલ શાહ			૨૧૦
(૩) વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખપદેથી ..	વૈષ્ણવલાલ શાહ			૨૧૨
(૪) ઇતિહાસ અને પુરાતત્વ વિભાગના				
પ્રમુખપદેથી ...	મુનિ જિર્નવિજયજી	૨૧૫
(૫) ધર્મ અને તત્ત્વવિભાગના પ્રમુખપદેથી	અનિમુખસાગર ત્રિવેદી			૨૧૮
(૬) લલિતકલાવિભાગના	કાકાશી કાલેલકર	૨૧૯
(૭) પદ્ધતિવિભાગના	૨૨૧
પ્રધીર્જી વિભાગના	૨૨૩
તંત્રીસ્થાનેથી	૨૨૬
દોહન	૨૨૭
નવું સાહિત્ય અને સ્વીકાર	૨૨૮
વર્તમાનસાર	૨૨૯

વાર્ષિક લઘુગ્રંથ : કિંદમાં . ૫
સંગ્રહના સભ્યો માટે : રૂ. ૪
પરદેશમાં ૬૨ રૂપિયા

આ અંકની કિંમત આઠ રૂપિયા

સરકારની સીધી દબરેખ અને એડીટ નીચે ચાલતી હિંદની સૌથી પહેલી
કો-ઓપરેટીવ ઇન્ડસ્ટ્રી સોસાયટી

ઓમ્પે કો-ઓપરેટીવ ઇન્ડસ્ટ્રી સોસાયટી, લીમીટેડ

(હેડ ઓફીસ ૯, બેક હાઉસ લેન, કોટ, મુંબઈ)

તમાના વિશે તમા આપણા પ્રશ્ન કો:-

- (૧) સરકાર તરફથી એક આર્થ. ની એસ. અધિકારી કમિશનર છે.
- (૨) સરકારી એડીટર હોવાથી તમારો છે
- (૩) શેર હોલ્ડર ન હોવાથી ખર્ચ નફો વીશે ઉત્તરવારને જ વહેંચાય છે.
- (૪) એસમાં એસ. રૂ. ૧૫૦ મુખીના વિશે સ્વીકારાય છે.
- (૫) વાર્ષિક પ્રીમીયમ ભરવારને અડી દડા વળાવર.
- (૬) કો-ઓપરેટીવ સોસાયટી તરીકે ઇન્કોર્પોરેટડ અને રજીસ્ટર્ડ હોય છે.

અમારા હેડક્વાર્ટર મુંબઈ સરદારમાં કોલેજ અને રજીસ્ટ્રેશન એન્ટ્રીમાંથી ઉત્તર સરદારમાં નોંધવામાં છે

બીજા માટે મળેલા માહિતી:

કો-ઓપરેટીવ સોસાયટી
લિમિટેડ

નીચે એન્ટ્રી

અનુપમ સર્વિસ

અરેબા પેલે પીકસ એડ. અમદાવાદ.

મુનીલાલ ડી. અરુણાલાલ, મેનેજિંગ ડીરેક્ટર.

શ્રીના સૌભાગ્યની નીશાની

હીરાના સળી - કી. રૂ. ૨૦ તથા વધારે
કુડાનેડી કી. રૂ. ૧૫૦ તથા વધારે

આહુ સસ્તા દામે હીરાની જણુઓ વસાવવાની આ તક છે
ખહારમામના ઓર્ડરનો માલ વી. પી. ધી મોકલવામાં આવશે.
દોષ પણ કારણસર માલ પસંદ નહિ પડે તો એક અઠવાડીયા
સુધીમાં પૂરાં નાણાં આપી માલ પાછો સખીશું.

સ્થાપના : ૧૮૯૫

સુરજમલ લલ્લુભાઈની કું.

હીરાના વેપારી,

૩૫૮, કાલખાદેવી રોડ મુંબાઈ, ૨.



ખાસ દીવાળી માટે “બ્રોડકાસ્ટ” નીચેની
રેકર્ડો બહાર પડી છે:

તમારે તેના સિવાય ચાલશે જ નહિ

માસ્ટર વર્સલ-અમૃત.

Gr. ૩૦૨૫ { હરકી ફીરાઈ માલા-જોગીયા મીશ.
જન્મ મેં આ જના કે બાદ-પહાડી ગારા.
બ્રોડકાસ્ટ હામેટીક પાર્ટી.

B ૩૦૦૪ { યુગ ચમકાર — ફારસ.
ગુણવંતી ધરનાર — ફારસ.
બ્રોડકાસ્ટ ગરમા પાર્ટી.

B ૩૦૨૧ { માથે મહુકી લઈને — ગરબો.
સખી ગોઠુલમાં — ગરબો.

ધી મ્યુઝીકલ પ્રોડક્ટ્સ લીં

મુંબાઈ — કલકત્તા — મદ્રાસ — કોલમ્બો

ગાજગાજ



નવું પુસ્તક : ૩—નવેમ્બર : ૧૯૩૬ :—અંક : ૩

પરિષદ વિશેષ અંક

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત,

દીપે અરુણે પરાભાત,

જ્યાર પ્રકાશશે ભગભગ કશુંબી પ્રેમસીધાં અંકિત,
તું અશુભભાગ્ય નિજ સતતી સતુને પ્રેમભક્તિની રીત.

ઊંચી તુજ શુદ્ધે જાત,

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !

ઉત્તરમાં અંબા માતા,

પુરવમાં કાળી માતા,

હે દક્ષિણ દિશમાં કરંત દદા કુતેશ્વરમહાદેવ,
ને સોમનાથ ને દ્વારકા એ પશ્ચિમ દેશ દેવ

હે સહાયમાં સાક્ષાત

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત ! ૨

નદી તાપીનર્મદા જોય,

મહી ને બીછ પહો જોય,

વગી જોય સુખદનાં શુદ્ધરમણ ને રત્નાગરસાગર

પર્વત કંપરથી વીરપૂર્વભે રે આશોપ જયકર :

સપે સોડે સદુ જાત,

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત ! ૩

ને અણુપીલવાડના રંગ,

ને સિદ્ધરાજ જયસંજ,

ને રંગેયકી પહો અધિક રાસ રંગ યશે સાવરે માત્ર !
શુભ શકુન દીપે અધ્યાત્મ શોભશે, વીતી ગઈ છે રાત્ર :

જન, ધૂમે નર્મદા સાથ

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત ! ૪

શુર્જ ર ગિ રા

પૃથ્વી નન્દન હિંદ : ષાઢૂળાન્ધ શુર્જરાત : જો !
શુર્જરિયે અરવિન્દ, જો ! સુમ્માઈની મોહિની !

ઉત્તર આર્યાવર્ત નર્મદાનીરે જૂલતો-
સીતારામ ન સ્વસ્થ અનરૂયાશ્રમમાં થયાં !

પરક્રમ ને પ્રતાપ ભૂમિલાવ ભજવે અભય-
દારિદ્ર્યને લાભ જય મહાભારતે ઝીલ્યો !

એકલવીર વનરાજ ગિરિનરસિંહાદ્રિશિરે-
જગને જીવન રાજ સુર નરસિંહ સન્નવતો !

કચ્છ કાઠિયાવાડ શુર્જસ્મૃતજૂ ગર્જતો !
પાટણ ચણહિલવાડ સર્જે જયરૂપ આવડો !

જીવતરને સત્-જંગ ઝંઝે દિલજળરી પ્રભ :
અક્ષત્તા અપ્તરંગ કૂંકે ફરે ત્યાં ઉડી જતા !

અનુભવે આત્મભોગ : ઉત્-યોગે ઉપયોગ દે :
શુભગર્જનિયા લોક ગળકાવે શુર્જરગિરા !

ઉરના અગોલ કોલ સુહૃતપુવારે ફૂટતા-
જીવનના જયગોલ લલકારે શુર્જરગિરા !

વિરહાક ઉત્કંઠ જગવે હિમ્મતગહાદરી-
ગાંધીજી સત્સંત પડકારે શુર્જરગિરા !

લલિત

પરિષદપ્રવૃત્તિ: ઈ. સ. ૧૯૦૫ થી ૧૯૩૬

[જ્યારથી મુજરાની સાહિત્ય પરિષદ સ્થપાઈ સારથી આજ મુખીની તેની પ્રવૃત્તિઓનું અહીં તેના અહેવાલોમાંથી રિપોર્ટ ન કરાવવામાં આવ્યું છે. ત્રાંચોએ]

૧

૫૬૯૯ સાહિત્ય પરિષદ

ઈ. સ. ૧૯૦૫ના એપ્રિલમાં પહેલી સાહિત્ય પરિષદ બરવાળું નકકી થયું, અને એ વર્ષમાં જૂનની આખરમાં અને મુજરાની શરુઆતમાં શ્રી ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીને પ્રમુખપદે પત્રિષદ અમલદારમાં મળ્યા.

સાહિત્ય સભાએ પરિષદમાં ચર્ચાવાળા ૮ વિષયોની કાચી ધાત્રી ૭૫૫ની મુજરાના વિદ્વાનો ઉપર મોકલી હતી

સ્વાગતસમિતિના પ્રમુખ શ્રી રમણભાઈ મહીપતરામ ત્રિપાઠી હતા.

પ્રમુખના આપણું ઉપગત ને ઉપયોગી નિર્ણયો રચી થતા હતા તેના મુખ્યમાં શ્રી કેશવશાસ્ત્રી કૃષ્ણને 'વાચનાપારને નિબંધ, શ્રી કાન્તનો "આપણું - વીન કાવ્યમાહિત્ય" નો નિબંધ, શ્રી નરસિંહરાવ ભોજાલાલે 'જોડણી' નો નિબંધ તથા ભોજાલાલ, ભોજાલાલ અને જોડણી વિશેના અન્ય નિબંધો મળ્યોની સંખ્યા. રિપોર્ટની પત્રિષદમાંની ચર્ચા પણ આ પરિષદમાં શરુ થઈ હતી.

શ્રી ગોવર્ધનરામ કાકોર તરફથી પત્રિષદની શ્રિષ્ઠ બાબતોનો અભ્યાસ અને તે બાબતોના અભ્યાસ બાબતનાર માટે સૂચન થયું હતું.

આ પરિષદનો અહેવાલ અમલદારની મુજરાના સાહિત્ય સભાએ ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં ૭૫૫ની પત્રિષદ કર્યો છે, અને એ પરિષદના મતો શ્રી મુજરાનાર વાચકોમાં મોકલાયા હતા.

૨

ખીજી સાહિત્ય પરિષદ

ખીજી સાહિત્ય પરિષદ ઈ. સ. ૧૯૦૭માં સપ્ટેમ્બરમાં મુંબઈમાં શ્રી કેશવશાસ્ત્રી ભોજાલાલ કૃષ્ણને પ્રમુખપદે મળી હતી.

અનેક સરથાઓના પ્રતિનિધિઓએ આ પરિષદમાં હાજરી આપી હતી. સ્વામી મંડળના પ્રમુખ શ્રી મુજરાનાર વિદ્વાન માધવરામ હતા.

સ્વામી. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનું સ્મરણ કામ રાખવા માટે ફરતે કરવામાં આવ્યો હતો.

જોડણી અને લિપિ નિરાકરણ કારવા એ સમિતિઓ નીમવામાં આવી હતી.

મુખ્યાલના પાઠશી લેખકમંડળે પરિપક્વ પ્રતિનિધિઓનો નિમંત્રણ આપી સત્કાર કર્યો હતો.

પ્રમુખના વિદ્વાપૂર્ણ ભાષણ ઉપરાન્ત રજૂ થયેલા નિમંત્રણમાં મુખ્યતઃ શ્રી અંબાલાલ જનનિ 'અખો અને તેની કવિતા' વિષેનો, શ્રી દેશવલાલ કુવેનો 'પદરચનાના પ્રકાર' વિષેનો, શ્રી રમણભાઈ નીલકંઠેનો 'અલંકારશાસ્ત્ર' વિષેનો, શ્રી નરસિંહરાવ દીવેશિયાનો 'અભિનયકલા' વિષેનો, આચાર્ય વલ્લભજી હરિદાસનો 'ભાષાવતાર' વિષેનો વગેરે ગણનાપાત્ર છે. આ ઉપરાન્ત જૈન સાહિત્ય તેમ જ પ્રાચીન સાહિત્ય, વિજ્ઞાન અને ઇતિહાસ કલાઓ વિષે નિમંત્રણો રજૂ થયા હતા.

આ પરિપક્વ અભિલાષ તે પરિપક્વ સ્વાગત સમિતિએ મુખ્યાલથી ઇ. સ. ૧૯૦૯માં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

નિમંત્રણનું પ્રમાણ વધી જવાથી ચર્ચાને અવકાશ મળી શક્યો ન હતો.

પૂનામાં મળેલી મહાગ્રંથ સામેલ પરિપક્વ પરિપક્વ પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો હયાત થયો હતો.

૩

મીઠ સાહિત્ય પરિષદ

મીઠ સાહિત્ય પરિષદ ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં રાજકોટમાં શ્રી અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈને પ્રમુખપદે મળી હતી.

સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ ગોંડલનાં સ્વર્ગે, મહારાણી શ્રી નંદકુવરબાઈ હતાં.

આ સાહિત્ય પરિષદને અંગે એક પ્રદર્શન ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું અને તેને માટે એક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી.

આ પરિષદને મહાકાર આપવા અને તેની સફળતા ધમ્મજવા દોષે (ગંધાર) અને લંડનમાં વસતા ગુજરાતીઓની તે તે રચે સખા મળી હતી.

પરિષદનો ઉદ્દેશ્યનિધિ એ વખતના ગવર્નરના એજન્ટ મિ. હિલે કરી હતી.

નવી ગુજરાતી વાચનમાળામાં કેટલાક મુદ્દાઓનું સચન સરકારને કરવામાં આવ્યું હતું.

જોડણીની યોજના તૈયાર કરવા સમિતિ નીમવામાં આવી હતી.

યુનિવર્સિટીને અભ્યસક્રમની બાકી રહેલી કલાઓમાં ગુજરાતીને સ્થાન આપવાની ભલામણ કરવામાં આવી હતી. વ્યાખ્યાનમાળાની વ્યવસ્થા કરવા બધાંસુનો ખરડો

પરિવહન પુનઃકાલ્પના ક્ષયાની યાત્રી અને પ્રદર્શનમાં રજૂ થયેલ દસ્તાવિજિત ગ્રંથો, તાત્રપત્રો, સીકકાઓ, પ્રાચીન અવશેષો, ચિત્રકાવ્યો, યત્રો, ફ્લેટાવેન્નો, યત્રો વગેરેની વિગતનો પરિવહન અહેવાલમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

રજૂ થયેલા નિબંધમાં શ્રી રમણુભાઈએ ‘ગુજરાતી બાંગ્લો આરંભ’ વિષેનો, શ્રી આનંદશંકર કુવરો ‘ગુજરાત’, અમૂલ સાહિ વ’ વિષેનો, શ્રી વિશ્વવ્રજસ કુવરો, ‘ગુજરાતનાં સ્થાપત્ય અને શિલ્પ’ વિષેનો, શ્રી દરિદ્રાલ ભટ્ટનો ‘નવી ગુજરાતી વાચનમાળાનું અવશેષકર્મ’ વિષેનો વગેરે મુખ્યતઃ મહત્વાપાત્ર છે. આ ઉપરાંત દનિદાસ, જૈનસાહિત્ય, પ્રાચીન ગુજરાતી આપા, હિન્દુ મારે એક આપા વગેરે વિષયો સમંતા નિબંધોમાં પણ રજૂ થયા હતા.

શ્રી નરસિંહરાયનો પ્રેમાનંદનાં નામકેના કરૂંતની ગયાં કરૂંતો નિબંધ વિશિષ્ટ મહત્વનો, પણ છે.

આ પરિવહન અહેવાલ કાળેનારી મિનિનિએ ઈ. મ. ૧૯૧૧માં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

૪

ચોથી સ્પષ્ટિ થ પરિવહ

ચોથી સ્પષ્ટિ થ પરિવહ શ્રી ગુજરાતી બાંગ્લો આરંભ દેવા પ્રમુખપદે વડોદરામાં મળી હતી. પરિવહમાં મર્યાદા યોગ્ય વિષયોની યાત્રીના અંગે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રદર્શનના મુખ્ય બે વિભાગ હતા. (૧) વડોદરા રાજ્યમાંથી ખડાર પૌરાણી પુસ્તકો તથા રાજ્યના સંબંધમાં રહેતા હાનવેળો ફ્લેટાવેન્નો, (૨) વિદેશી સાક્ષરોની છબીઓ.

વ્યવસ્થાપક મહો ‘મહાબાગેલસિંહ આખ્યાન’ બજાવવાનો (૧) હાલ કર્યો હતો. નહનનાર એ નાટક બજાવવાનું (૨. ૧૦૦) ના મહેનતખાખા બદલ શ્રી દેશી નાટક મહાગે રતીકાઈ હતું અને પરિવહને છેલ્લે દિવસે એ નાટક બજાવાયું હતું.

સ્થાગન સંગ્રહ પ્રમુખ શ્રી. મ. જનરાવ ગાયકવાડ હતા.

અધ્યાત્મ બાંધવા અંગે ચોક્કસ પડવાને નિમાવેથી મિનિનિએ અહેવાલ ગ. જ. રમણુભાઈએ રજૂ કર્યો હતો. એ અધ્યાત્મનો બીજો પરિવહ મળે. ત્યાં સુધી કામચલાઉ તરીકે રતીકાઈ થયાં હતાં.

માઝબૂદગી ગ્રામી કેળવણી, જનમહાસમાં સાહિત્યનો પ્રચાર, એક સિધિ, એક સ્થાન વગેરે વિષયો હાલે સર્ચા કરવામાં આવી હતી.

રજૂ થયેલા નિબંધોમાં ‘ગુજરાતી બાંગ્લો આરંભ’ (૨૨. જ. રમણુભાઈ), ‘સુપ્તિ દિવસ’ (વિશ્વવ્રજસ કરૂંતપાત્ર કુવરો), ‘મહાસિંહ મહાદેવની અમૂલિય’ (ગ. દનુસાય યાત્રિકો), ‘કાવ્યસંપત્તિનું વિશ્લેષણ’ (શ્રી રમણુભાઈ) ગણના કરી શકાય.

આ પરિષદ એપ્રિલ ૧૯૧૨ માં મળી હતી અને તેનો અહેવાલ વ્યવસ્થાપક મંડળે ઇ. સ. ૧૯૧૩ માં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. પરિષદના અને સ્વગત મંડળના પ્રમુખનાં બાપણો ઉપરાંત બીજા કેટલાક નિમન્ત્રિતો પણ આગમોદ્ધિ કિર્મિમાં હાજરમાં આવ્યા છે.

૫

પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ

પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ ઇ. સ. ૧૯૧૫ના મે માસમાં મુરતમાં શ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથના પ્રમુખપદે, મળી હતી. સ્વાગતમંડળના પ્રમુખ શ્રી મધુવચરામ હોરા હતા.

આ પરિષદને અગે પ્રદર્શન પણ બરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હતો અને તેની વ્યવસ્થા કરવા એક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી.

વિદ્યાવિનોદ નાટક કંપનીના મેનેજર રા. પ્યારેલાલે પરિષદના લાભાર્થે પોતાની કંપનીનું 'માત્રનીમાધવ' નામનું નાટક ભજવવાનું ફરજિયાત હતું.

ગુજરાતની જુદીજુદી દોમની અને ધંધાની બોલીઓના શાબ્દોને એકત્ર કરવાનું કામ મંત્રીઓને સોંપવામાં આવ્યું હતું.

લાક્ષ્મણ અને કૌશલની કેળવણીમાં ગુજરાતીને વિશેષ મહત્વનું સ્થાન મળે તે માટે પ્રયત્ન કરવા એક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી.

ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિદ્યા વગેરે વિષયોની પરિભાષા હિન્દી અન્ય ભાષાઓમાંથી પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રાસંગિક સંસ્થાઓને ભલામણ કરવામાં આવી હતી.

હિન્દી ભાષાના પ્રચારને અને દેવનાગરી લિપિને ઉત્તેજન આપના હરાલો પસાર થયા હતા.

થોડા વિશેષ દેરફાર કરીને ચોથી પરિષદે માન્ય રાખેલું બંધારણ સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું અને તેનો સમાવેશ અહેવાલના અન્યમાં કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રદર્શનમાં ચિત્રો, કૃત્તરકામના નમૂનાઓ, સચિત્ર હસ્તલિખિત ગ્રંથો, વસ્ત્રો, ધર્મ પંથોનું સાહિત્ય, શિક્ષાલેખોની નકલો, તામ્રપત્રો વગેરે વસ્તુઓ રજુ કરવામાં આવી હતી.

પરિષદ અને પ્રદર્શનને લગતાં કામગીરી ચાંદ વગેરે વહેંચવા નવદેર સભા બંરવામાં આવી હતી.

પ્રમુખના વિદ્વાતાપૂર્ણ અને સંગીન ભાષણ ઉપરાંત રજુ થયેલા નિમન્ત્રિતોમાં મુખ્યતઃ ડૉ. એલ. બી. ટેસિટોરોનો 'Old Gujarati and Old Western Rajasthan' નો અંગ્રેજીમાં રજુ થયેલો નિબંધ, રા. ચીમનલાલ દલાલનો 'પાટણના ભંડારોના અને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય' વિશેનો નિબંધ, શ્રી નરસિંહરાવ પિલાકરનો 'કલાનો આદર્શ' એ

નિમન્ય વગેરે ગણનામાં છે. તે ઉપરાંત વેદક સાહિત્ય, જૈન સાહિત્ય, મુગ્ધસાનીનું સ્થાપત્ય વગેરે વિશે પણ સાચા નિમન્યો રજુ થયા હતા, જે બધાનો પગિદગા અહેવાલમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આ પરિવર્તનો અહેવાલ તેના મંત્રીએ ઈ. સ. ૧૯૧૯માં હાવાનિ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

૬

છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદ

છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદ ઈ. સ. ૧૯૨૨ ના એપ્રિલમાં અમદાવાદમાં ડૉ. બી. હર-ગોવિંદલાલ કાંરાવાળાના પ્રમુખપદે મળી હતી. સાકાન્તગંગા પ્રમુખ શ્રી આનન્દરાય કર. બા. ધ્રુવ હતા.

આ પરિષદમાં રવિન્દ્રનાથ ટાગોર પરિષદ મહેમાન હતા અને એમને પરિષદ તરફથી માનપત્ર એનાયત કરવામાં આવ્યું હતું તેમજે આગેવા બધાના પરિવર્તન અહેવાલમાં નિમદ છે.

દોષગત્ય અવધાનમાં બાલગદ્ય, બુદ્ધાગદ્ય વગેરે રચનાની દ્રષ્ટિએના મુગ્ધસાનીના અધ્યાપકની નીમાજૂકની બધામણ કરતા દર્શાવ મનાવ થયા હતા.

પરિવર્તનપ્રાપ્તિમાં અને આગેવાના વ્યાખ્યાનો પણ અમદાવાદમાં જ થયાં હતાં. મુગ્ધસાની દોષગત્ય, બાલસાહિત્ય વગેરે વિશે દર્શાવ થયા હતા.

પરિષદને આગે ગાયેલા પ્રદર્શનના ઉદ્ઘાટન શો પુરોગતમ વિગ્રામ આવજીએ કર્યું હતું-એમાં આદિના અને પરદેશના પ્રાચીન અને અર્ધપ્રાચીન વિવિધ કળાસ્વરૂપોની ચર્ચા કરી હતી. પ્રદર્શનમાં સાહિત્ય, કેળવણી, ચિત્રકળા, ભરતમુદ્રણ, હાતિદાન અને સાહિત્યના પ્રાચીન અવશેષો ઉપરાંત અન્યકળાઓના નમુનાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

ગ. બી. રમણભાઈ નીલકંઠ, યો. બળવનરાય શંકર, યો. સાંકળવદ શાહ વગેરેએ અનુક્રમે સાહિત્ય, રીતિદાન અને વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ તરીકે બાબજો કર્યા હતાં.

આ બધાનો ઉપગત રજુ થયેલા નિમન્યોમાં મુખ્યતઃ શ્રી કેશવજી ધ્રુવનો 'નવનેત્રી' રિપોર્ત, ગ. બી. રમણભાઈએ 'મુગ્ધસાની અને મારવાડી બાળાનું સંપાદન' વિષેનો શ્રી રિંગદયાળ મરડુરાણીએ 'રજાનીનાગવણ સંપ્રદાય' રિપોર્ત, શ્રી ચિત્રવંશી ધ્રુવેનો 'વિજ્ઞાન અને કળા' રિપોર્ત વગેરેની ગણના કરવી જોઈએ. આ ઉપરાંત હનિદાસે અને મહાલક્ષ્મી વિભાગેમાં અન્ય ઉપરોક્ત નિમન્યો પણ રજુ કર્યા હતા. મહાલક્ષ્મી ધ્રુવે આ પ્રમુખે હાજર હતા અને તેમજે 'જનસંખ્યાની દૃષ્ટિએ સાહિત્યનો વિચાર' દર્શાવતું દૃકે બાળાનું કવું હતું. આ બધું એ પરિવર્તન અહેવાલમાં સમાવેશ પામ્યું છે.

આ પરિવર્તનો અહેવાલ ઈ. મ. ૧૯૨૩ માં એ પરિવર્તન મંત્રીઓ તરફથી હવાની પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે.

સાતમી સાહિત્ય પરિષદ

સાતમી સાહિત્ય પરિષદ છ. સ. ૧૯૨૪ના એપ્રિલ માસમાં ભાવનગરમાં રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીના પ્રમુખપદે મળી હતી. સત્કાર મંડળના પ્રમુખ સર પ્રનાશંકર પણી હતા.

આ પરિષદમાં જેલમાંથી છૂટતા માંધીજનો સત્કાર કરતો, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળની સ્થાપના કરતો, તથા વ્યાખ્યાનમાળાનું સ્થપન કરતો વગેરે દ્વારો પસાર થયા હતા.

કોલેજના પહેલાં તથા બીજા વર્ષમાં પણ ગુજરાતીનો અભ્યાસ દાખલ થાય તે માટે પ્રયાસ કર્યા પરિષદ મંડળને બહામણ કરવામાં આવી હતી.

ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં તમામ પુસ્તકોનો સંગ્રહ પરિષદ જેવી સંસ્થામાં આવડ્ય હોવો જોઈએ એટલે બધા લેખકોને તેમના પ્રકાશનોની એકએક પ્રત પરિષદને બેટ મોકલી સ્થાપવાની વિનંતિ કરતો દસ પણ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

વિદ્વાનના સાહિત્યને વિશેષ ઉન્નેચન મળે તેની વ્યવસ્થા પણ કરવામાં આવી હતી. પરિષદનું મુખ્ય કાર્યોત્તમ અગ્રહારમાં નાંટી થયું હતું.

આ ઉપરાંત વૃત્તચતુષ્ટય વિભાગોનાં વ્યાખ્યાનો થયાં હતાં તથા તેતે વિભાગોમાં અમુકઅમુક દ્વારો પણ કરવામાં આવ્યા હતા.

રજુ થયેલા નિયમોમાં શ્રે. કોટ્ટરનો 'કવિનાશિક્ષણ'નો શ્રી મુનશીનો 'સાહિત્યનો વિકાસકર્મ'નો, રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીનો 'સરસ્વતીચન્દ્રની સમાવેશના'નો, શ્રી રાણીનાનો 'બવાઈ' વિશેનો વગેરે સાહિત્યવિભાગમાં રજુ થયેલા ઉત્તમ નિયમોમાંના કેટલાક છે.

હાલિસાધિનાઓ શ્રી કેટપ્રસાદ દ. ટુંગ, દી. બ. જયેશી, રામલાલ મોદી, રા. હીરજીવર વગેરેએ ગુજરાતના હાલિસાને ઉપયોગી થાય તેવાં સંશોધનો રજુ કર્યાં હતાં.

વિદ્વાનવિભાગમાં શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, શ્રી પોષ્ટપ્રસાદ શાહ, વિજયલાલ કુવેરજી પણ સિંચધો રજુ કર્યાં હતાં.

જનવિભાગમાં પંડિત લાલન, પંડિત મુખલાલજી, મોહનલાલ દેસાઈ, મુનિ શ્રી ન્યાયવિનયજી વગેરેએ પોતાના અભ્યાસના ફળરૂપ નિયમો રજુ કર્યાં હતા. પ્રેમાનન્દનો નાટકોની વિશેષ ચર્ચા પણ આ પરિષદના એક બે નિયમોમાં જણાય છે.

આ પરિષદનો અહેવાલ છ. સ. ૧૯૨૬ માં ભાવનગરના સત્કારમંડળ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયો છે.

બારમા સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના સ્તંકારમંડળના પ્રમુખપદેથી

સર ગિરિજાપ્રસાદ ત્રિવેદી

*

*

*

ભૂતીપુરાણી પોથીએ લોકજવાબ રસ લેનાર એક નિવરે આ પ્રથમ પૂજ્ય તેમણે તે કથા કે સુભાનના યાદવસમા હેમચંદ્ર પાટણુનું વર્ણન કરતાં એ નગરને બે કે 'ઝોથી સદા આગિલાનું' જુએ છે, પણ થીમનું નગર હેમચંદ્રને સગવડનીના મંદિર મધ્ય પથ બાથે છે, એ નગરને વાદ્ય સમ કથુ છે, અને એવું વાદ્યસમ કે જેમાં 'નિન્દાર પણ લાક્ષમા પદ્મનગો નાના થઈ જાય' એ નગરના 'વાણી અને તેજથી જાતના સોદા આગળ જુદાપણે અને યુવ પણ જાણ પડી જાય', 'એ નગરની નાની-ઝોનુ કઠાનાન કંઈશીને પણ શરમાવે એવું, આપણે અત્યારે જેમ સુભાનનીમા 'પર' શરૂથી અનેક વાર પત્તિને નિદેશ કરીએ છીએ તે અર્થમાં ક્ષેપ કરી પાટણુના 'ધરો'નું વર્ણન કરતાં આપણે કહે છે કે "એનાં થીમદ મુહોનુ કોણ વર્ણન ન કરે ? આપણે આનંદ એમનાથી; થી પણ એમની જ. ઉચ્ચ પણ એમને લગે, અને ધર્મ પણ એમનામાં જ." આમાંથી આપ માલિયકરિને સદા એવી અનિશ્ચયિત બાદ કરીએ નો પણ આશ્ચર્યકાર પાટણુ થી અને સગવડની જાનોનું ધામ ન હોત તે, તેનાં નરનાની સંસ્કારી ન હોત તે, કહીને આવી અનિશ્ચયિત કરવાનું પણ ન સુઝત.

પાટણુ મંડી અમદાવાદ અમદાવાદે નિહુકરજામ સરકુતિએનો સચિત્ર સાધક પ્રવલ કૌં, તેનું મંનિમત દર્શાવ અમદાવાદમા હજી દડી રહેવું પ્રાચીન રથાપત.સંગીત અને ચિત્રને પણ અમદાવાદમા બાદશાહએએ, અમીરએ અને મનિકેએ રાખ્યું. વર્તુ જાણ એ રાખી મારે જાણીતી છે, જેનો ખુલે શાખ વળી અમદાવાદમા હતા એમ કનિદાસકરો કહે છે, અને શાહીમાજમા આવેલી ચીની પીરરી કમર આ શાખરની છે એમ ભેમિયાએ જણાવે છે. અમદાવાદમા કનિદાસકર થી. રત્નમણિએ કુલ્લી શીરાજ નામના શાખર કહેવું અમદાવાદનું વર્ણન અને એક જન સત્તામાં થયેનું વર્ણન પોનાના અર્થમાં આપ્યું છે તે આપ સર્વેએ વાંચુ હશે જ. તેમાં એક કહીમાં 'જ્યાં છાની દરોને જાન આવે છે, જ્યાં કઠારત કઠારને અજામ કરે છે, જ્યાં પુણ્યવંત પ્રમાદને પરિહાર છે એવું નગર તે થી અમદાવાદ' કથુ છે.

આ કહેવાય છે અધિવેશન આરમ્ભ. પણ મારે હાથે અધિવેશનનું આરમ્ભ તો નહિ થઈ જાય તે ? મારે આરમ્ભે અપશુકન સચવનારો રાખ્યા આવી પડ્યો છે પણ હું નસીબ દાર છું. હું ત્યાં જઈ છું ત્યાં અનેક પ્રકારની આશા બંધાય છે, નોખા સ્વરૂપની આશા બંધાય છે, પણ નોખું સ્વરૂપ થાય તો આરમ્ભ જ થાય ના ? છાયાની કાપડીઓ મારી ઉપર આવેલી છે. બંધારણમાં મુશ્કેલી કરવા વિશેના બાર મુદ્દાઓ અને મોકલવામાં આવ્યા છે. એ હું વાંચી ગયા છું, પણ બંધારણનો અભ્યાસ કર્યા વિના આવ્યો છું. એટલે કોઈ કાયદાશાસ્ત્રી કોષણ જિજ્ઞાસુ તો મારે મંજાવું પડશે.

... આપણું સામાજિક,

આપણી પાસે આજના કાર્યક્રમમાં દશ વસ્તુઓ હોઈએ પણ એ મતભેદો ગુજરાતી આ બધી વસ્તુઓ સાધાપાંચ પડેલાં લોકોની નિયંત્રણની આપસ્યતા વિશે મતભેદ ન જ હોય.

... ૪૬ પણ છે કે જેઓ આ કામ માટે થોડા ગણાય.

આરલી પ્રસ્તાવના કર્યા આ વિશે સદન એ બાબતના સંદર્ભ પ્રયત્ન માનું છું. સ્વામી લાત મને એકેશમાં-એકેશીયર રૂપે છે. પણ હાલ અનિર્ણયિત વિનયિત કરી અને તમારે મને એકેશમાં-એકેશીયર રૂપે છે. પણ હાલ અનિર્ણયિત વિનયિત કરી સેવક ચૂંટ્યો છે. નવા વિદ્યાર્થી ગુજરાતમાં વિદ્યાર્થી છે કે જેઓ આ એકેશમાં રહે છે.

પણ જેપણ સોથી મહત્તરની યાગ્યત મને ગુજરાતી ભાષાની શક્તિના વિકાસની લાગે છે. વિકાસ કરવાનો સમય ઉપાય ગુજરાતીને સર્વ પ્રકારના શિક્ષણ માટે સાધન તરીકે પડવાનો છે. આચાર્ય આનંદશંકરભાઈએ માગેલી ગુજરાતી કોમેન્ટ તો અસ્તિત્વમાં ન આવી, પણ એ મનોરથને જતા જુદી રીતે રૂપ મળ્યું, અને સમર્થ રૂપ મળ્યું. આ રૂપ તે ગુજરાત વિદ્યાર્થી. આ સંસ્થા સાથે સકળાઓના સંબંધ ટૂંક સમયમાં સ્થાપિત થશે; પણ દરેક તરફ ગુજરાતી કહી શકશે કે આ સંસ્થાએ પોતાની પાંચ-સાત વર્ષની કારકિર્દીમાં ગુજરાતી વાક્ય અને સાહિત્ય માટે જે કંઈ છે તે હજી સુધી ગુજરાતની કોઈ એક સંસ્થાએ નથી કર્યું. એ સંસ્થાએ હવે વિષયોને ગુજરાતીમાં શીખવવાનો સફળ પ્રયોગ કર્યો, પિદાન અધ્યાપકો તથા દ્વિતીય પ્રમાણશાસ્ત્રપ્રવેશિકા જેવા તેમ જ આંકડાશાસ્ત્ર અને વેપારી ભૂગોળજેવા શસ્ત્રોષ ગ્રંથો નવા કર્યા; અને એવા સ્નાતકો ઉત્પન્ન કર્યા કે જેમનો દ્વિતીય ગતન ગુજરાતી સાહિત્યમાં જાન એવે એવો ગણાય છે. એ જ ગુજરાત વિદ્યાર્થીને ગુજરાત-મંદિર જેવી સંસ્થા સ્થાપી, હિન્દુસ્તાન અને ગુજરાતની સંસ્કૃતિના અધ્યાપન, અધ્યાપન અને સંશોધન માટે અનુપમ સાધન ઉત્પન્ન કરી આપ્યું.

પણ આ વાક્યોમાં મારે બીજાઓનો પ્રયોગ કરવો પડે છે. ગુજરાતી ભાષાને જે શક્તિસંપન્ન વાહન બનાવવું હશે, તો આવી સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર ગુજરાત માટે છે. ગુજરાત વિદ્યાર્થીની આ વાક્ય ઉપર ફરી રચના થાય અથવા જેમાં ગુજરાતી ભાષા સર્વ પ્રકારના શિક્ષણ વાહન હોય એવી નવી ગુજરાત યુનિવર્સિટી સ્થાપાય એ આવશ્યક આવશ્યક છે.

... આ બાબતને અમે દૂધાવી આપું છું — તરીકો

રોપ, નિરુપાધ દોષ, લોકહિત માહત્તવ્ય દોષ એવાને જ રાખવા જોઈએ ના ? એમાં લોક-
સામન્ય સિદ્ધાંત પ્રમાણે માણસ ચૂકે ન ચાહે. બી ! દાખલો લઈએ. ધારો કે આપને
દાખલોટ બનાવી. શું એ દાખલોટનું બંધારણ 'ઉમેદગીરી' કરતું ? સમગ્રજનમાં પણ
દાખલોટ તો હશે. પણ શુદ્ધતમ 'ઉમેદગીરી'ની બહાર પણ એવી સંસ્થાઓ હશે કે જેમાં
'ઉમેદગીરી'ના દિનમાં જ, 'ઉમેદગીરી'ના નિયમોની નહીં પણ બીજા નિયમોએ, કામ
ચલાવતું પડશે. અને તો ખરે જ છે કે ક્યાં ઉમેદગીરી આવે ને ક્યાં ન ચાહે. એવી જ
હવું છું કે સાહિત્ય પરિષદમાં 'ઉમેદગીરી'ના બંધ નહિ દોષ. [બપાળી સાંભળી શકાય
માટે ખુશી હવર બેઠા તે વખતે ઘણા વિનોદ કરાવ્યો. પડી હતું. મારે તમને વિનોદ
કર્તાકર્તા મળીર વાતો સંભળાવવી છે. પણ મળીર વાતો કરીને તમને શું હુ રહ્યું ?
એવું માંખીઈ આત્મામાં નથી. એટલું માંખીઈ તો ફરસીએ મહુ ત્યારે પણ મારામાં ન
આવે. એટલે હું દમ્યવું તોપણ તમારે ઘરકા ચઢીને સાંભળવું.]

હું 'ઉમેદગીરી' છું છતાં કહું છું કે આવી પરિષદો ઉમેદગીરીને ધોરણે ન જ ચાલી
શકે. તેમાં 'ઉમેદગીરી'નું તરવ હશે. પણ નિયમો નહિ દોષ. સાવ નિરક્ષત્ર મણમાં
ખામડો, સીએ અને ખુશ્મી 'ઉમેદગીરી' સંજગતમાં ઘણાં ગયાં હશે તે વખતે હું તો
મરી ગયો હઉંશ, પણ છુટતો દોષ તે યાદ રાખે કે આવી સંસ્થામાં 'ઉમેદગીરી'નું
ધારણ ન ચાહે ચલાવવામાં આવે તો એ 'ઉમેદગીરી' નહિ પણ 'નિયમોગીરી' થાય.
એટલે અને જેમણે લખ્યું છે કે તમે 'ઉમેદગીરી' ચલાવો હો તો આપણા ફેરફાર કરાવવા
જોઈએ તેમને મારે વિનયપૂર્વક આ કહેવું જોઈએ પણ એનો અર્થ એ નથી કે આ
બંધારણ મુનશીનો હાથે છે. એ બંધારણ એ વાત્સુ છે મારી તે ખ્યાનિ છે કે હું
બંધારણ પ્રણાલિય ધરી રહુ છું. હુ ઘેરો જ કાવલશાસ્ત્રી છું ? એટલે માગી બાપા
ગમકી દોષ, પણ એ બાપા કાવલશાસ્ત્રી પણ સમજ શકે અને લોકો પણ સમજ શકે
એવી બનાવી શકું છું. મારી ખુદિ હજી બાકે નથી આવી ચૂકે એણે હવું છું કે આ
બંધારણમાં મુનશીએ ફરી હાથે નથી મીચે.

બંધારણમાં ફેરફાર કરવા વિષે

ખીજી વાત. આજ લગી કેઈ એવો જાન્યો નથી જ એવું બંધારણ બુનારી શકે
જેમાંથી મોટર, માર યોગ્યની આડી કે માત્ર જેવાની બેઠાગી ન ચાલી જઈ શકે. અને
તેવા બંધારણમાં ન્યૂનતા તો તો રહેવાની જ. પૂર્ણતા, સર્વત્ર અને સર્વશક્તિમાનપણું
એ તો પ્રતિજ્ઞા હાથે છે. અને હંધર પણ જનરલન ઉમેદગીરી છે ને ? એ કેરુનું સહન
કરે છે ? આપણે તેની પ્રતિ કેટકેટલાં ધનિષ કહીએ છીએ ! એને પૂછીએ છીએ કે હવે
ખતાવો. એ સર્વત્ર, આપણી આંખમાં, અરે આપણા દરેક મતગામાં પણ પડે છે.
જ્યાં પૂછીએ છીએ. પણ હંધરને જે લી રાકિન હંધરે કે હી નથી આવી. એ રી હવે
દોષ તો જ અને તે જ એને જોઈ શકે. એને ચૂકે છે આંખનાકાન નથી, પણ
એને જોવાની રાકિન જોને એ આવે છે તેની આંખમાં એ પ્રગટ થાય છે. પણ એ રાકિન
એણે એની પાને જ રાખી છે.

સુનશી તો ડીક. એ તો આપણાંમાંના એક, અને આપણે તો સુનામોની કાઠિમાં છીએ. પણ રશિયા, ઇટલી કે બીજા કયાંય પણ શું એવું બધારણ છે જેમાં કોઈ ફેરફાર કરવાની ઇચ્છા તો ન કરવી શકે? હા, બંદુક નામે નગનાં બધારણ એવાં હોય એમણે. પણ બધારણમાં ફેરફાર જ કરવા એવું ન હોય એવું બધારણ તો કોણ રાંચી શકે? આ પરિપત્ત્યા બધારણમાં જેને ફેરફાર કરવાના હોય તેમને મારી એક સૂચના છે. સારા ફેરફારો આ એ દિવસમાં નહિ થઈ શકે, રાત્રે તેથી. અને એમાં આવેશો પણ હું પ્રમુખ છું. પ્રમુખના અધિકારો હું બંધ છું અને પ્રમુખની જવાબદારીઓ તો હું બધારણ સમજી ગયેશો છું. પણ ખરા પ્રમુખ તો કોણ છે, હું (આનંદશંકરનાથ તરફ જોઈને) : આ ઉપપ્રમુખ છે તે ખરા; હું તો ખોટો. એમણે મને કામગીરી સોંપેલા કે તમે પ્રમુખ છો પણ હું તમને બચાવી લેવાનો છું. એટલે જુઓ કામ એ આટોપશે. બધારણ એ દિવસમાં નહિ ફેરવાય. આનંદશંકરનાથ ઉપર પણ એનો ભાર તો ન પાડાય. અધિવેશનનું બારમું ન થાય—અને બધાં સુધી હું પ્રમુખ છું ત્યાંસુધી નહિ થાય—એટલા માટે મને સૂચશે અને નેટલી કાળા વાપરી શકશે તેટલી વાપરીને બધારણમાં ફેરફાર કરવાનું હું સૂચવી શકીશ; જો કે ફેરફાર કરાવી જ શકીશ એમ નથી. હું જે બંધારણને બધારણની રૂએ બધારણ કોઈ પણ દિવસે કોઈ પણ માણસને હું પ્રપંચી વાન ન કરું. સીધી વાનો સીધી રીતે સંબંધાવવાની મારી શકિત રહેલી છે. સાવ સીધી રીતે, મોઝે મો રેકા સીધી રીતે ફેરફાર કરાવી શકીશ તે હું બતાવીશ.

વિચારીક

હવે મારું બાળક. હું સોદરોને શું કહું? સર ચીતુભાઈએ મારે માટે કંઈ જ કીધું છે કે હું નથી સમજી શકતો. પણ હું વિચારીકો કુમળો છું. નેટલી કોશનો નિયત કરવાનો છું. એ વિચારીકો પિયરે સર ચીતુભાઈએ જૂતકાળનો પ્રયોગ કર્યો. હું સર ચીતુભાઈને કહેવાની રાત્રી લગત કે એ વિચારીક છે અને રહેવાનો જ છે. એ એ દિવસ માટેની નથી. સ્વચ્છતા મંત્ર જાણના હકથી ત્યાંસુધી વિચારીક રહેવાનો છે. જેમ જંગમ આયમ છે તેમ જંગમ વિચારીક પણ અને. કોઈએ એની લાખ રૂપિયા આપ્યા એટલે મેંકાન થયું, પણ એ ન હોત તો વિચારીક ન. ચામત? બધારે દંપ નહોતું ત્યારે પણ વિચારીક તો હતી જ. તે જૂતમાં યજ્ઞ, વર્તમાનમાં ચામે છે, અને અવિષ્યમાં ચામવાની છે. વિચારીકનાં રૂપાંતર થયાં છે અને થવા કરશે, વિચારીકમાં ગિંદવાણી નથી, કિંદવાણી નથી, કાકા નથી. એમાં ગામડી માણસો છે. પણ શું સાદારો જ વિચારીક ચત્રાવે? માણસ બન્ને ગામડી હોય. એ ગામડી હૃદયવાળા જોઈએ, નાટકી ન જોઈએ. કાદિયાવાડમાં એવા પટેલા છે જેમને વાલીયા કહે છે તે જ વેશ ભજવેલા હોય તે ભજવે એવાં નહિ પણ એનું હૃદય ખરેખર ગામડી છે એવા વિચારીક ચત્રાવી શકશે. અમદાવાદનાં દાંગલાદીગણી માટે વિચારીક થોકી જ છે? બન્નેને ભાઈ એવાલાલની દીકરી ત્યાં આવી ગઈ. પણ વિચારીક એવી દીકરી નથી બધાં દાંગલાદીગણી આવે, તેને સુશોભિત બનાવીએ અને પાછાં હવાં નેવાં તેમનાં ગાથાને 'ડીલીવરે' કરીએ—સોંપી દઈએ. વિચારીક તો

આમડી સ્ત્રીપુરુષોને ઘડના સાદુ રચાયેલી છે. એમને ઘડનાં નથી આવડતું પણ તેઓ પ્રવલ હશે ૪ છે. તેઓને મારે મોંઝાણના છઠ્ઠા અઘારમાં ફરું છે કે એમનું અકલ્યાણ નહિ થાય. અગત્યની એ પ્રતિજ્ઞા છે અને સોની બાપનાગામને વિશે એ સદ્ગત થશે. વિદ્યાર્થીએ ભૂતકાળમાં જે કાળે આપ્યો છે તેથી એને પૈસા આપવાને પૂરું વળતાર મળી શકે છે. પણ સર મીતુનાથ, હું કહેવા છતાં જુ કે વિદ્યાર્થીને પૈસા આપવાને પૂરા ઘમ આપ્યા છે તેમ બનિશમાં પણ આપવે અને આપ ને મેળે.

સાહિત્યનાં તત્ત્વો—ચલ અને અચલ^૧

કનૈયાલાલ મા. મુનશી

સાક્ષારીઓ અને સદૃશકર્તાઓ,

૧. આ સમ્બંધનના સાહિત્યવિભાગનું પ્રમુખસ્થાન આપી તમે અને આજે જાણી કરે છે, અને એ જાણ સાહિત્યનું મારું દર્શન તમારી આગળ રજુ કરી પુરું કરવાનો પ્રયત્ન હું કરીશ. મેં આગળ એવો પ્રયત્ન કર્યો હતો. આજે, વર્ષો પછી, વધેલા અનુભવ : મનનને પરિણામે એવો પ્રયત્ન કરી આદર છું.

સાહિત્યના મૌલિક સ્વરૂપના અભ્યાસ અને આયેષન વિના આપણી વિશ્વકોટિ નિર્મલ બનતી નથી. એ વિના સાહિત્યની પ્રભુવિકાઓ તેનો પ્રાણ ગુચળાવી નાંખે છે, અને આપણું મરસનાના આદર્શોની અભિવ્યક્તિ સંપાદિત થાય છે. આમ કરીને આ રચૂલતાપ્રધાન યુગમાં આ પ્રધાનોની અગત્ય વર્ણવી શકાતી નથી.

આજે હવેનર્વ આપણું મુખેનું અજ્ઞાન જેવું પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. 'મા' હાથપગના ઉપયોગ વડે રચાતી હવેનર્વપદ્ધતિ સત્ય અને હકીકત મનાયા જાય છે. આ અજ્ઞાનના પ્રમાણે શરીરઅમરી નૈયાર થતી નોખો, ખોટરો અને કાપકના તાકાઓમાં ખાનગી જાનિની મરણા; એ હાથપગના ઉપયોગને પ્રેમના એવા શબ્દપ્રયોગો, અને એ શબ્દપ્રયોગો સર્વતો કલ્પનાવિદ્યામ નકામાં ને ખોટા. ઉદાહરણ ગોઠવનાર ખર્ચનેર સમાજનો ક્ષત્રી હિમિ ને આશાનો સરજનહાર કવિ નિરપેક્ષી હોય. વિજ્ઞાન ને સંપત્તિસુખનાં જે માં સાધન છે એ પૂજનીય; જેમાં સનાતન આનંદ સમાયે છે તે સરકાર વિજ્ઞાનન વસ્તુ, અને સાહિત્ય ક્યાં તો પ્રચારનું સાધન કે કુરસલનું રમકડું. કવિએ વહુંવેલી વસ્તુ કિંચિત્તે પ્રસરી ફેલી છે.

અને છતાં શબ્દની મોરલીએ સકલ જગત નાચે છે કારણ કે સાહિત્યે સરજનપેદી શ્રદ્ધા કલ્પનાપ્રધાન છે પણ કાલ્પનિક નથી, જુદી નથી. એ સૃષ્ટિએ આપણી વૃત્તિઓ પેકસાતી છે, આપણી ભાવનાઓ દહી છે, ને આપણા સંસ્કારોને રંગ ને રૂપ આપ્યાં છે. આપણી ઉર્મિઓ, આશાઓ ને આદર્શો, આપણાં સુખ ને દુઃખ, આપણાં વર્તમાન ને ભાવિ ખરું જોતાં આપણી એ કલ્પનાની સૃષ્ટિમાં સમાયાં છે. એનાં દુઃખે હૃદય રડે છે, એનાં સુખ જગતનાં દુઃખ વીસરાવે છે. એ સૃષ્ટિ સત્ય છે—પણ સત્ય છે નેનાથી ય વધારે.

તેથી જ શબ્દનું વાચન આજે જીવનની મુખ્ય જરૂરીયાત બન્યું છે. જગત ખરું નર્મદાના ઘોધને વેગે છપાએલા શબ્દને સરજનવતું બન્યું છે—છાપાં વડે, સામયિકો વડે, પુસ્તકો દ્વારા; અને સ-અક્ષરતા—[literacy]—આજે જીવનનાં રહસ્યો ખેલવાની કુંડી થઈ પડી છે. જેમ બટન દાખે ચત્રો મોટી મોટી વસ્તુઓ બનાવે છે તેમ એ શબ્દો વાંચી વાંચી મારા પિત્રાને ને ઉર્મિઓ, પ્રેરણા અને કલ્પનાવિદાર મારી પોતાની અંગન ને નિકટ પણ બધાથી જુદી સૃષ્ટિ સરજી અને તેમાં ફરી જન્મ આપે છે. સાહિત્યના ભાવ મારા આત્માના ભાષો, મારો સ્વ-ભાવ બને છે. કાણુ કહેશે સાહિત્યજીવન ખરું જીવન નથી ?

પણ આ શબ્દધોધનો ધણેખરો ભાગ સરસ્વતી નદી સમેા હોય છે; ને યુગ-પ્રદેશમાં એ સર્ગાય છે તેના કોઈ એક ભાગને પશ્ચાળી તે પિસ્ત્રુતિના રણમાં સુકાઈ જાય છે. કેટલાંક ભાગ ગંગા સમેા હોય છે. તે જલ, વર્તમાન ને ભાવિ ત્રણે પ્રદેશમાં વહે છે. તે પૂર્વજોને પાવન ફરી ગયો, આજે આપણને પવિત્ર કરે છે, અને આપણા અનુજોને પણ મોક્ષ દેશે. ઘણુંખરું સાહિત્ય તેના સમકાલીનોની સામાન્ય રસિકતા પોષે છે, કેટલુંક હરેક કાલ અને દેશની રસિકતાને રીઝવે છે. એક સામાન્ય સાહિત્ય, બીજું શિષ્ટ સાહિત્ય.

સાહિત્યકૃતિ સામાન્ય છે કે શિષ્ટ તેનો આધાર તેમાં રહેલાં તત્ત્વો ઉપર છે. કેટલાંક તત્ત્વો ચલ્લ હોય છે ને કેટલાંક અચલ. જેમ આત્મ ને દુઃખ, હાડ ને ચામ પિના અનુબ્વદેહ શક્ય નથી તેમ ચંચલ તત્ત્વો પિના સાહિત્યની કૃતિ શક્ય નથી. પણ અચલ તત્ત્વો કૃતિનો પ્રાણ છે. તેના પિના કૃતિ સાહિત્ય નથી, માત્ર કથન છે. એ અચલ તત્ત્વો કૃતિને અમર બનાવે છે, બધારે ચંચલ તત્ત્વો તો માત્ર કૃતિની મર્યાદા નક્કી કરે છે.

૨

આ ચલ ને અચલ તત્ત્વો ક્યાં? ચલ તત્ત્વોમાં કેવો ને કેમ ફેરફાર થાય છે? અચલ તત્ત્વોમાં ફેરફાર થાય છે? અને થાય છે તો શી રીતે?

સાહિત્યકૃતિનાં ચલ તત્ત્વો તેના રચકકલ્પના કેટલાંક અજોખાંથી ઉદ્ભવે છે. એ અજોખાં એ રચકકલ્પની સામાજિક પરિસ્થિતિ. તેની સાહિત્યની કદર કરવાની રીત, તેમાં પ્રેરણાનાં સાહિત્યનાં પ્રેરક બંધો. કથનનાં વાદ્યો અને તેને મંજવા માદિ યજમાનના વાદ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

મમાનવ્યવસ્થા, નૈતિક અને ધાર્મિક ધોરણો અને આર્થિક રચના એ વાણી સમાજિક પરિસ્થિતિ બને છે. આ પરિસ્થિતિ તેમાં વિચરતા જનમચ્છના વિચારો, ઉર્મિઓ ને આદર્શોમાં ને રંગો પુરે છે તેનું પ્રતિબિંબ સાહિત્ય ને ક્યાની દરેક કૃતિમાં પડે છે. દોષ પણ સાહિત્યકાર તે રંગો કટકાવી શકતો નથી

મામાનવિક વ્યવસ્થા દરેક કૃતિના દેહધરતરમા ઘણી સામગ્રી પુરી પાડે છે. કાવિશબનાં કાવ્યો ને નાટકોમાં આનુકંપની ષટ્તપનવચબી, મદભાવશીલ વ્યવસ્થા આપું વાતાવરણ સર્જે છે. પુરાણગ્રંથો સમારતી ષટ્તપાત્રની કૃતિઓને તંતુઓ પુરા પાડે છે. આને મિલ્ન વર્ણનાં નાવકનાયિકાનાં લક્ષ્યો વડે ઘણા સાહિત્યકારોનું ચલુ સુચોમિત થાય છે.

પારે સ્પેન્સરની રસિકતા 'Endless gains'-અખૂટ ધનકામથી-પોષાય છે. અને માર્ગો પુછે છે:-

What more may heaven do for earthly man,
Than thus to pour out plenty in their laps?

જ્યારે ઇંગ્લાંડમાં યંત્રયુગ શરૂ થયો ત્યારે જેન ઓસ્ટીને સ્વસ્થ, સુખી ને ધનાઢ્ય મધ્યમ વર્ગની સૃષ્ટિ જે સાહિત્યમાં અમર કરી. ને માર્કસવાદની મદિરામાં ચકચૂર લાયોનલ ડીરન આજે લખે છે:

નફા કરવો એજ એનું (સુકીવાદીનું) જીવન. એ એની જોખી ને એ એની કબર; એ બે વચ્ચે એ જીવન વિતાવે છે: નફા મારે, એજ એનું જીવન, એને બીજું કશું નથી. એને બીજું શું હોય? એ તમારી તરફ વિચિત્રતાથી જુએ છે. એ તમારી જોડે પિતાની માફક વર્તે છે. પણ તેમાં પણ ધમકી છે. જૂલતા નહીં, એ તમારો માત્રીક છે. એનો ઇશ્વર કોણ છે તે પણ જુલતા નહીં. એ વાતસલ્યથી બોલે છે ખરે; પણ એ તો શીકારીનો સાદ છે. એમાં કેંક વાધનો કેંક વજનો ધ્યન છે ને-એમાં ધુરંદાર છે. એ તમારો માત્રીક છે એ જૂલતા નહીં-શરીર અને સોહીતો, શરીરનો ને આત્માનો...

૩

એક સ્વપ્નકાળમાં સાહિત્યની જે રીતે કદર થાય છે તેથી પણ સાહિત્યકૃતિનાં ધણાં તરતો બંધાય છે. અપરિમલ સેવવાનો ગમે તેટલો નિશ્ચય કરે તો પણ દરેક સાહિત્યકર્તા મન આગળ જવડે આગરણે એક પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહે છે: આ મારી કૃતિનું મૂલ કેટલી રીતે, યથે? અને એનો જવાબ એની કૃતિના, ધ્યનરૂપમાં, ધ્યન, વસ્તુઓ, આગ્રહ, છે. જનમેદન્ય રાજના સ્વપ્નમાં બાદન ગાના પારાલિપ્ત સૂતને મજેલા આતિથ્યને લીધે ધર્મ, અશુભ ને બીમતા ચારિત્ર્યમાં શા શા ફેરફાર થયા હશે? કવિઓનાં પેટ જ્યારે રાજાઓથી બરાતાં ત્યારે જોખનેના પરીમાન કરવા એમની સરસ્વતી તત્પર રહેતી. સ્પેન્સરે 'Fairy Queen' નું ચિત્ર એશીરામેય ગાળી પડ્યો લીધું એ સાહિત્યનો દરેક અજ્ઞાસી જાણે છે. જન સાધુને વેપારીઓના કુકુબ પાસે જોડવા જવનું ન હોય તો નમરશીરોનાં પરાક્રમે જેની તેની

1 Profit is his life. There's cradle, and there's grave; he lives in between: for profit. It's his life. He has nothing else. What else has he got? He looks at you queerly. He talks to you like a father. Bad law! over.....But—there's a threat in it. Don't forget he owns you! Don't forget his God. He speaks fatherly to you, language of game. But there is something of tiger and wolf, something of threat of dark—there is a snarl. He owns you. Don't forget that. Body and blood! Blood! Body and Soul—"Hunger and Love."

કદા ખાલે છે તેવી ખીલન? ને ગ્રામરીયા મટો દાનેશરીઓના મહીમા પર આખ્યાન ન રમે નો સખણી કરી એમને પાસખી પર ફેરવે કાણુ?

આજની વાતોઓમાં સ્ત્રીઓનો મર્વ ન પોષાય તો નવરી બહેડી સ્ત્રીઓ વાતો શાની વાંચે, અને ન વાંચે તો નૈઋત્યકારતું થાય શુ? મહુદવર્ગ બધાં ધુમ્મકો વાંચે ત્યાં જુએ મરતો સાહિત્યક તો મુડીયાદના વિશ્વસના જ મહાકાવ્યો લખે. કેટલાય સાહિત્યકાર ગરીબચડી માંથી ટોપી, કેમરીયા સાડી, પીકેટીય ને ગ્રામ્યોદ્ધાર પોતાની કૃતિઓમાં લઇ આવે છે, માત્ર એવી જ જાણીઅજાણી આશાએ કે તે વહેલી ખપી જાય. અને કેટલુ ય અધમ સાહિત્ય આજે જાણીતા માણસોની બદનરી ઉપર શરૂ છે, કારણ કે એ રીતે જ સેબકોને આજીવિકા આપનાર કેટલાંક સામાયિકોના માળીકાનું પેટ બરડાય છે.

તેજ પ્રમાણે સમયનાં પ્રેરક બધો સાહિત્યને ઘટે છે, પ્રેરે છે કે પોરે છે. બકિનયુગ આવ્યો ને દિંદના પ્રાન્નેપ્રાન્તમાં કવિઓ બકિનરસબીના ચાઇ ગયા, એરીગાયેચના વખતથી અંગ્રેજોને પોતાની ઇન્દિરદત્ત મહત્તામાં વિશ્વાસ થોડો, અને એ વિશ્વાસે જે પ્રેરકબલ પેદા કર્યું તેથી ધોરબધે સાહિત્ય રચાતું આવ્યું આવ્યું છે. યુગલુ જર્મનીના પ્રવર્તતી ધેરણુ પર નીરુશોએ આખે સિંધુભાગવતો મિદાન રચ્યો. દાનગીઓ, જેને આજે ધટાડી કાઢે

સનાતન તત્ત્વોને ગુંગળાવે છે એટલું જ નહીં પણ સસિકતા ને સંવાદિતાને ઉમેડી નાંખતાં લાગે છે. આ બધા પ્રગતિપ્રેમ જેવું લાગે છે ખરું પણ એમાં પ્રગતિનાં લક્ષણ નથી. પ્રગતિ કોઈ વધારે સુંદર ને સંવાદી સ્થિતિ તરફ વહે છે. પણ જે મોહ આને પ્રસરી રહ્યા છે તે તો માત્ર ગતિનો-દિશાં વિનાની, સંકલ્પ વિનાની બાબરા ભૂતની નિરર્થક પ્રવૃત્તિનો.

૬૨૬

“બસ-હવે-કે-કરવું-જોઈએ” એ એની યુદ્ધ-ધોષણા. રાજા, પ્રભુ, ધનાઢય, ગમછત્રી, પુરુષો, સ્ત્રીઓ, બાળકો બધા જ મંડ્યા રહે છે: “બસ હવે કે-કરવું-જોઈએ.” શું, તેની કોઈને પરવા નથી; શા માટે, તે કોઈ પુછતું નથી; કેવી રીતે તેનો કોઈને વિચાર નથી; “બસ-હવે-કે-કરવું-જોઈએ” એટલી જ વાત, એટલી જ વૃત્તિ, ને એટલો જ આદર્શ. ધીમેથી, ખતથી, ઇંટ ઇંટ સંવાદી ધડતર કરવાની કોઈને ધુરસદ નથી. “બસ-હવે-કે-કરવું-જોઈએ”—આ બસથી ગ્રેસાઈ આપણે રંગભૂમિનો વિનાશ કરી રીતેમાના પડછાયા પાછળ પડ્યા છીએ; સુમધુર કોર્કેસ કંઈની મોહિની ભુલી રેડીઓના નિબેતન ચાંચિક ધ્વનિમાં લીન બનીએ છીએ. અને સાહિત્ય સરસતાના મીનાશ રચવાને બદલે જલદુરખગરના ધામધુમીયા અને વ્યાપારી લખાણની માફક ચંચલ અમકારો કરવામાં કૃતકૃત્યના માનીએ છીએ. “હો, બાઈઓ, કમર કસો”માં કાવ્યમયતા આવી ગય છે. વસ્તુને અને નાયક “બસ-કે-કરી-નાખવાનો” સંકલ્પ કરી નાંખે એટલે ભોંકોને રસ પડે છે. અને સાહિત્ય ચંચલ તત્ત્વોની મોહિનીમાં એનો આગા, એનાં અચલ તત્ત્વો, ખુએ છે.

સાધનસંપત્તિ જેમ વધે છે તેમ પ્રસારના સાધનો વધે છે, અને પરિણામે એકેલા ને હાંપણા શબ્દોની નિરર્થકતા વધતી ગય છે અને મત્યનિષ્ઠા ઘટતી ગય છે. આને બાવના ઉડાવતી એટલે તેનું આને જ પરિણામ આવતું જોઈએ-એ આપણી નરડરીઆત થઈ પડી છે; ખરું જોતાં તો મોટી બાવનાઓ ધીમે ધીમે જ પ્રસરી વળે છે. જેમ આપણા ચહેરા પર કુમારો ને પેટ્રોલની વરાળો જઝુમે છે, તેમ આખા જગત પર કાલી સંબોનો કુખસ લટકે છે ?

1 With the growing worthlessness of the spoken or printed word consequent upon its ever greater distribution which the progress of civilization has made possible, the indifference to truth increases in direct proportion. The ideas of the day demand immediate results, whereas the great ideas have always penetrated very slowly. Like smoke and petrol fumes over the cities, there hangs over the world a haze of empty words.

Professor Huizinga, *In The Shade of Tomorrow.*

(quoted from John O'London's Weekly)

સાહિત્યને પરિચય આપા કે વાચકને કહી દીને કથાતામાં આવે છે, -કથનનું વાહન શું છે, -તે ઉપર પણ સાહિત્યનું સ્વરૂપ અવલભે છે. જ્યાં સુધી છાપવાની કસા નહોતી જડી ત્યાં સુધી સાહિત્ય મોટે ભાગે આત્મ હતુ. વચાન એવું નહોતું, અને તેથી વાદ રાખવે સહેલી તે એકલે અસાધ્ય કોટી કરતા કપે જ વાચકનું સાહિત્ય સર્જનનું. સદીઓ સુધી વેદો અખલિત રહેવા કારણ કે તે હંદોપક હતા અને શબ્દોએ રહી રાકય. આપણાં આખ્યાનો કોઈકિય હતાં કદાચ કે સહેલકથી ગયાના તે વાદ રખાનાં ગાનુ અને સામગ્રી એ આખ્યાનોનું વાહન, અને એને લીધે એમાં વાચા તારવો આખ્યાં કે જે આ વાચનમુગમાં અસલ લાગે છે એમાના લાગા વર્ણનો આજે નીરસ લાગે છે, -અમલ તે ગાગરીયા બટની કયાને શોખાવનાં હશે. આજે—

નૃપ કિમકનનયા રૂપ બનીયા રહોડી રજારુભા

નર અનયા દેવખના, માનની મન્દુરુભા—

વાળી કુક ધ્યાન નથી ખેચની પ્રેમાનહની વીડી જ્યારે ગાગર ૫૨ તાલ દેતી હશે ત્યારે એની મોહિની કે એર હશે.

સાહિત્ય હવે વચાન છે, એનો પરિચય કરતા કહીને કાનની જરૂર પડતી નથી. મહીના સુધી રોજ ત્રણ કલાક બસ પાને મહાભારત સાંભળવા કરતા પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં ભારત વાંચતુ કુચિત્તર લાગે છે.

અનુપ્રામ ને સગીત ગાણુ બન્યા છે, નિર્ઘંક થઈ ગયા છે. સ્ત્રીકેવલથી ૫૨ કામેથી નવવસામની મદખી વાંચ્ય કરતા ને વીશે નિમલ વાચકો દીક પડે છે. ખરિલુએ ૫૨પુત્ર જઈ, મલપુત્ર એકો છે. તેથી થી. જવવતરાય હોઠેરે સુખનો અવાજ ઉઠ્યો છે. હિંમીગીતમા હિંમી હોય પછી ચેવતા શા માટે ? આજે કયા કાવ્ય ગાઈ સર્જનનું છે ? પળુ હવે રેડીએતુ વાહન આવ્યુ છે, ને ગાગરીયા બટની કસા પાછી હાથ કરવી પડે તો નવાઈ નહી.

સાહિત્ય વચાનું ચનાં સમ્પ્રદાયોષન ને વ્યાકરણનાં બધનો સખન થયા. જ્યારે કૃતિ ગાતી ત્યારે ચિન્મ અલતુ. જે ગાનારમા સકિત ચોડી હોય તો તે ઉલ્લસ કેમ જોવા પળુ નહોત્ય પામતા આજે તો કૃતિ વચાન; સમ્પ્રદાય ઉપયોગ, વ્યાકરણની શુદ્ધિ અને આત્મચયની પ્રતીકો કૃતિ કૃતિ વચાન, તથામાય, ને અકાષ છે, એકલે શુદ્ધિ ને બનરચના આકર્ષે વધી ગયા છે.

મીઠામાં લેકોબોગ નાટકો હતાં, એટલે અકિનવનિરપણુ અને વસ્તુવિકાપ નાટ્ય-પદ્ધતિએ, વાનગીન દ્વારા સધાનાં ભોવતુ, જોતુ, સાંજળુ-એ ત્રણુ એકીકરણ જ એનું વાહન બન્યું. અને તેથી શુવન વાનગીન હાથ દગોવેતી કિચથી સરમના દર્શાવવાન પ્રયત્નો થતા. આપણે ત્યાં સરજનમાં સામાન્ય જનતા ખડે નહીં પણ વિદ્યાર્મકોએ માટે નાટકો થતાં. અને ને ખંડોએ હંદરચના ને અવકાશમુદિથી રાચનાં હોવાથી ચાનોખાપ નિઃસારવાનો

પ્રયત્ન જ ન થયો. નાટકો પણ શાલ્ય થયાં, દસ્ય નહીં. ને ઇ. સ. ૧૨૯૭ પછી ગુજરાતમાં રંગમૂર્તિ નામની જ હતી-હતી જ નહીં, એટલે અંગ્રેજ સાહિત્યનો સંસર્ગ થયો નહીં ત્યાં સુધી નાટ્યપદ્ધતિએ વ્યક્તિત્વ કે વસ્તુ દોરવાની કલા અસાધ્ય જ રહી.

હવે તો ટોચે આવી છે. તેમાં નાટ્યપદ્ધતિથી વ્યક્તિત્વ દોરવાની જરૂર નથી; વ્યક્તિત્વ દોરવા જુદા જુદા પ્રસંગો દુકંમાં આપી શકાય. ભોલવા અને સાંભળવા કરતાં આ વાહનમાં બેવાનું તત્ત્વ વધારે ઉપયોગમાં આવે છે. ઘણે ભાગે દસ્ય, થોડે ભાગે શાલ્ય એવા પ્રસંગોની સુંઘણીથી સીનેરીઓનું-ચિત્રકથાનું-વાહન ઉભું થયું છે અને તે આજે નાટક ને વાર્તા બન્ને પર આક્રમણ કરી રહ્યું છે.

સાહિત્યનું ધણું મોટું ચંચલ તત્ત્વ તો દરેક સાહિત્યકારને મળેલો સાહિત્યનો વારસો છે. લેખક માત્રને બાપા ને સાહિત્યનો સમૃદ્ધિ તો પુરોગામીઓ પાસેથી મળી હોય છે. તેનો જ એ ઉપયોગ કરી શકે; બહુ થાય તો તેમાં નજીવો સુધારો વધારો કરી શકે; એજ એની માટી જેમાંથી એને નવાં પુતળાં ધડ્યાં રહ્યાં.

તેજ પ્રમાણે સાહિત્યનાં સ્વરૂપો પણ જે એના સ્વત્ત્વકારને સુઝમ હોય તેનો જ એ ઉપયોગ કરી શકે. સામાન્ય રીતે આજે જગતના સાહિત્યમાં સ્વોક્તાએમાં બધાં સ્વરૂપો, થોડે વધતે અંશે કલાકાર ધારે તો ઉપયોગમાં લાવી શકે, જેમ આપણા જગતમાં પહેલાંતાં બધા પ્રકારનાં કપડાં હું ધારું તો પહેરી શકું તેમ. પણ એ બધા કપડાં વ્યવહારમાં પહેરાનાં મળી, અને બધાં સ્વરૂપો આજે વપરાતાં નથી. કાદમ્બરી કે આખ્યાન દ્વારા આજે કેહ સાહિત્ય રચવા મલ્ય તો મરકીને પાત થઈ પડે.

કેહ સ્વરૂપ આપણની પ્રાચીન દુચ્છતું નથી. હું જોઈ શક્યો છું કે Ibsenian નાટકનું સ્વરૂપ ગુજરાતીએને મલે ઉતરતું નથી. કદરણુકે વાર્તાશાપમાંથી વ્યક્તિત્વ ને વસ્તુ પારખી જવાની શક્તિ હજી પુરેપુરી પ્રેક્ષકવર્ગમાં ખીલી નથી. સંગીત, લાંબાં ભાષણો ને 'સ્વપ્ન' વિના એમને ચેન પડતું નથી.

તેમજ આજે વર્ણનાત્મક નાટ્યપદ્ધતિની નવજકયા ગુજરાતી સાહિત્યકારો રચવા લાગ્યા છે. પણ અંતર્વિગ્રહ દર્શાવતી નવજકયાનું સ્વરૂપ લેખકોને સાધ્ય નથી ને વાચકોને સ્વીકાર્ય નથી.

સાહિત્યના વારસાનો મોટો ભાગ સાહિત્યની પ્રજ્ઞાસિકાઓ ધરાવેને તૈયાર હોય છે. જુની ગુજરાતીમાં ઉપદેશાત્મક કે પોષણિક પ્રજ્ઞાસિકાઓનાં બીજામાંજ સાહિત્ય ધરાતુ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં ક્યાં સુધી ઉપદેશાત્મક પ્રજ્ઞાસિકાની બદાદ જતું અકરણ્ય મનાતુ આજે પણ થોડીથોડી વારે ક્યાં ક્યાં વાક્યો આવે તો વાચકને સાહિત્યકૃતિ ગમે છે, જગતની નીતિમતામાં વિશ્વાસ ફરી એસે છે, અને વાંચ્યું સાચક થયું એવો અસ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે.

ચંચલ તન્નો સાહિત્યનો દેહ ધરે છે જ્યારે એનાં અચલ તન્નો એનો પ્રાણ છે. તેના વિના કૃતિ સાહિત્ય નથી, માત્ર કથન છે. અચલ તન્નો અને ચલ તન્નો વચ્ચેનો

બેદ એટલે શુદ્ધ સાહિત્ય વચ્ચેનો બેદ ન મળવાથી કેટલાય આસપાસ સાહિત્યકર્મે પોતાની શક્તિ વેચી નાંખી છે, કેટલાંય વિવેચનોએ માયાળસ પ્રસારી છે, ને કેટલુંય લખાણ સાહિત્ય તરીકે સ્વીકારાયું છે. જે આ બેદ સમજ્યા નથી તે સાહિત્યનું ખરું સ્વરૂપ સમજવાને અસમર્થ છે.

૫

જે કથન સ્વયંભોમ્ય હોય તે જ શુદ્ધ સાહિત્ય કહેવાય. કથાના આનંદ માટે જ જે કથન રચાયુ અને કથનની સરનામ સાધવા જે કથન લખાય તે શુદ્ધ સાહિત્ય, પણ જે જ્ઞાન, ઉપદેશ કે પ્રચાર માટે લખાય તે શુદ્ધ સાહિત્ય ક્યારે કહેવાય કે એ શુદ્ધ અવગ કરી આપણે માન કથન તરીકે જ એનાથી આનંદ લઈ શકીએ ત્યારે.

'અકાશ મિથુન' સ્વયંભોમ્ય છે કારણ કે આવેખેના સ્વાનુભવનો આનંદ કોઈ સિવાય એમાં બીજો મુદ્દો નથી. પણ 'મિહાંતસાર' જે દૃષ્ટિથી લેવાય. એક દૃષ્ટિએ એનો મુદ્દો કથન દ્વારા આનંદ માણવાનો નથી, પણ કર્તાવ્ય સિદ્ધાંતો પ્રતિષ્ઠાન કરવાનો છે; અને તેથી આ દૃષ્ટિએ જોતાં કૃતિ શુદ્ધ સાહિત્ય નથી. એ મુદ્દો નીસરી કરીના સ્વાનુભવકથનમાં જ આપણે રસ લઈ શકીએ તેટલે અગ્રે એ સ્વયંભોમ્ય, શુદ્ધ સાહિત્ય છે. ચચલ તરનો વિસ્તી અચલ તરનો માટે જ જેમાં રમ પડે તે શુદ્ધ સાહિત્યની કૃતિ, બીજી નહીં.

પણ જે કૃતિમાં ચચલ તરનો વધારે હોય તેને પોતાના જગતના પુગ્ની કીર્તિ મળે છે, અને પેટી બદલાતાં એનાં તેજ ઝખવાય છે. ઘણીવાર ભેદપ્રિયતા વડે આપણે સાહિત્યકૃતિ કીર્તિએ છીએ, પણ ખીસીમ મોર નામની એક સ્ત્રી ઇત્યાદિમાં એના સમયમાં સાહિત્યની સ્થાવરી હતી; આજે અંગ્રેજ સાહિત્યના અભ્યાસીઓ પણ તેનું નામ જાણતા નથી. 'એડીનબરો રીડ્યુ' આદિ અંગ્રેજ મુસ્લિમાન આસાનીયામાં જે સાહિત્યસ્થાપીએ કહેવાય મયા તેમાંના કેટલાયની કૃતિઓ સમયે અભ્યાસીઓ આજે જોતા પણ નથી. આપણે ત્યાં પણ પચાસે કહે છે તે પ્રમાણે દર વરસે શકવર્તી કૃતિઓ નીરજો જાય છે. પણ પાંચ વર્ષ પડી તેમાંની કેટલી વંચાય છે ?

આ વસ્તુસ્થિતિનું કારણ શોધવું અપર નથી. ચચલ તરનો બુદ્ધિપ્રધાન છે, અને જગતના રાજાઓમાં બુદ્ધિ જેવી વાંચીપણ બીજી કોઈ નથી. અને જે કૃતિ બુદ્ધિ પર આધારપેલી સામગ્રી પર રચાઈ હોય, જેમાં સેખકની ખાતરખાત રજો ચખડા ન હોય તે કદિ ચિરંજીવ ન થાય. સ્વભાવની રંગસમૃદ્ધિ વિના કૃતિ રચાવી હોય તો ફરેક આરજી લખનાર સાહિત્યકાર બની જાન. આ વાત સોડીએ સીકાએ પૂર્વે કહી હતી:

અને તો ક્યારનું સમયમાં કે કે કૃતિઓ ડાલા છે મહે કામ્ય રમે જે કામ નથી ખઈ એના તો કોમનો રવનાય કે પ્રતિભા ભરત હોય છે કે તે અપર જન્મકાં અનુભવી રાં છે. એ પચમંજરી અને રેવંદીમાં ખુલાસો એક છે, જોને શું કહે છે તે અવધા વચર સજ સરનુઓ કહી રાં છે.

સ્વાનુભવ વિના સાહિત્યમાં પ્રાણ નથી એ વાત જુની છે, છતાં લેખકે લેખકે નવી છે. એ વાતને વીસરી જતાર કદી સજીવ સાહિત્ય લખી શકતો નથી. આપણા કેટલાક સારા કહેવાતા લેખકોએ કરેલું વાતકેશ્વરના બંગલનું, ધનાઢ્ય જીવનનું કે અર્વાચીન સ્ત્રીનું વર્ણન હું વાંચું છું ત્યારે મારે તો આંખો ઝોળવી પડે છે. શ્રી. મેઘાણી કે શ્રી. રામચુરાની માફક જે સૌરાષ્ટ્રમાં ફર્યા નથી, મરાઠીઆ જોડે એક નથી અને આરજોના અંતરમાં પ્રવેશ્યા નથી તે પણ કાઠીયાવાડના ગામડાઓની પરિભ્રમણ ઉપયોગ કરી લોકવાર્તા કે લોકગીત લખવા નય છે ત્યારે હસવું આવ્યા વિના રહેવું નથી.

તેજ પ્રમાણે હમણાં હમણાં આમજીવન ચીતરવાની લેખકોને મોહિની લાગી છે. તેઓ ગામડાઓમાં અમરવતીનું સૌંદર્ય ને સતોષ જોળે છે, ગામડીઓ પર હાસ્યાસ્પદ સંસ્કારીતાતું આરોપણ કરે છે, અને સંસ્કાર અને સાધનસંપત્તિમાં જ સુન્દર એવા ભાવો સુંપડાંઓ વચ્ચે ખમ્પી દે છે.

આ વિષયમાં કેટલીક વસ્તુઓ સ્પષ્ટ રીતે સમજવાની જરૂર છે. ન્યારે આપણે લોકસાહિત્ય શબ્દ વાપરીએ છીએ ત્યારે એના અર્થનો આપણે વિચાર કરતા નથી. લોક-સાહિત્યનો પહેલો અર્થ અસંસ્કારી અને ખીનકેળવાએડી જાતિઓનું કંઈક સાહિત્ય. એમાં એ જાતિઓના વિચાર, ભાવ અને કંપના વણાએલાં હોય છે. સમાજસાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ એ ત્રણે અણુમોલાં છે; લોકોનું હૃદય સમજવા માટે પણ એ અત્યંત અગત્યનાં છે. મનુષ્યનાં હૃદય ને કંપનાના કેટલાક રંગો એની પરિભ્રમણ વડે સારી રીતે વ્યક્ત કરી શકાય છે. પણ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ત્રણે મનુષ્યની પ્રારબ્ધિક દશાનાં છે એ જુલનું જોઈતું નથી.

પણ ન્યારે સાહિત્ય ક્ષેત્ર પર Romanticism-આનદલક્ષી સર્જકતા-નો પવન વાય છે ત્યારે સાહિત્યકારો અણખેડયાં ક્ષેત્રો ને અણજોડ્યા વિષયો વીશે સાહિત્ય લખવા પ્રેરાય છે. અને ત્યારે તે લોકસાહિત્ય સંજોધવા બેસે છે. તે માની લે છે કે ગામડાના માણસોમાં ભાવભીના જનવાની અને કંપનાવિલાસ અનુભવવાની શક્તિ શહેરના સંસ્કારી માણસો કરતાં વધારે છે. ખરું જોતાં પરિણામ એ આવે છે કે શહેરનો કેળવાએલો સંસ્કારી સાહિત્યકાર પોતાની રમણતિ ને કંપનાવિલાસના રંગો વડે સમૃદ્ધ એવા પોતાનો અનુભવ લોકસાહિત્યની સામગ્રી વડે ગાય છે.

આ ગાનમાં જે માત્ર જુની સામગ્રીનાં ખોખાં જ હોય તો કૃતિ નિઃશ્વેતન અને છે; જે પોતાના સંસ્કાર અને સ્વાનુભવે એ ખોખાને સાહિત્યક સજીવ કરી શકે તો એ નવું સાહિત્ય રચે છે. આ સમાજસાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ લોકસાહિત્ય નથી, તેનો નવો સંસ્કારી અવતાર છે. એમાં કંપનાચિત્રો અસત્તી લોકસાહિત્યનાં હોય છે, કે તેનાં જેવાં જ હોય છે. સંસ્કારી માણસો ઉપર તેની અસર લોકસાહિત્ય જેવી થાય છે. આ સાહિત્યને આપણે બમથી લોકસાહિત્ય કહીએ છીએ. ખરું જોતાં તો સંસ્કારી માણસના સ્વાનુભવ પર રચાયેલું એ શુદ્ધ સાહિત્ય છે. જર્મનીની પુનર્ધૃતના વખતે એક આખો સાહિત્ય સંપ્રદાય એવો હતો કે

જેણે જુની જર્મન લોકલક્ષ્યા ને ગીતોને સંધરી, તેનાં અર્વાચીન પ્રાણ મુશી નહું ને સુંદર અર્વાચીન માહિત્ય સમૃદ્ધ, અને તે હાથ આપું લોકસાહિત્ય જલ્દનું એટલું જ નહીં પણ જર્મન લોકોની કલ્પનામંદિ નવી કરી.

હવે આમ્મજીવનની મીનરવાની મોહિની અને તેની સાહિત્યમર્મન પર જે અસર થાય છે તેનું પૃથક્કરણ કરીએ.

પહેલાં તો આમ્મજીવન આકર્ષણ વધુ છે. આત્મ કંઈ કારણ રાજકીય છે, કેક સામાજિક છે, કેક ગાંધીજી જેવા મહાત્માની ઘરણા છે. આમ્મોદાર વિના હિલ્લું ભાંધે ઉત્તરવળ નથી જ ધરાતુ એ પ્રતીતિ વધતી જાય છે એ નિર્વિવાદ છે. અને તેથી લોકોને આમ્મજીવે વીશે સાહિત્ય વાંચતુ ગમે છે, અને લોકપ્રિયતા ને મૂલ્યના તત્ત્વને વરા થઈ સાહિત્યકાર એ વિષય વધારે પ્રમાણુમાં લેવાનું જાય છે.

ખરું જોના નવા શ્લેષોની શોધમાં Romanticism-આનંદશક્તી સર્જકતા આમ્મજીવન શોધી કાઢે છે. જેમ દુભેએ અમરકાંઈ દશામાં જ મનુષ્યો સમાન છે એ સિદ્ધાંત પર સામાજિક ક્રાર-Social Contract નો સિદ્ધાંત રચ્યો તેમ તેનો સાહિત્યિક અનુયાયી Romantic આમ્મજીવનની અપૂર્વ કાવ્યમયતા પર સાહિત્યનો પાયો રચે છે. રમતી કે ગેરવાળના બાંતો પર સૂક્ષ્મતાનું એ આદેશપણ કરે છે; તેમની વાણીમાં અદ્ભૂત સચક્તા માની લે છે, તેમનાં જીવન મરકાંઈ અનુભવને વધારે પેાંચે એવા છે એવી કલ્પના કરે છે, અને પેાંચાનો સ્વાનુભવ તેમને અવલોકીને વ્યક્ત કરવા માંડે છે.

આ સાહિત્ય પદ્ધતિએ સંક્રાંતિ થવા પ્રયત્નિત છે, અને સરકારી શહેરીઓએજ એ શોધી કાઢી છે. શહેરનાં દુષ્કાળોનાથી કલ્પનાને દૂર રાખતા એક મહાપ્રયત્ન કરી તેઓ આમ્મજીવન પર પોતાના સુદર બાંધેનું આગેપણુ કરે છે, અને આમ્મજીવનનાં પાતે, વસ્તુ ને કલ્પનાવિષ્ણે દાન પોતાના સ્વાનુભવને વ્યક્ત કરે છે. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે કાવ્યો સ્થાનાર જુનામાં જુનો તો મારી જલશુભા લેડીન કવિ થીઓફાસ્ટસ (૨૭૦ ઇ. સ.) છે. અર્વાચીન અંગ્રેજ સાહિત્યમાં વર્ડસ્વર્થે પણ આ કાવ્ય પદ્ધતિનો ઉત્કૃષ્ટ કૃતિઓ રચી ગયો છે. સ્વાનુભવને આ રીતે વ્યક્ત કરવાથી સરસ શુદ્ધ સાહિત્ય પ્રયત્ન છે. પણ વર્ડસ્વર્થની ખાવના હતી કે મનુષ્ય હલવાન મૌલિક ભાંગ આમ્મજીવનના શ્લેષમાં વધારે પરિપાક પામે છે એ તો તેજ વખતે કેરિરીએ અનામ્નાવિક પુરવાર કરી હતી. આમ્મજીવન પર રચેલું સાહિત્ય પણ સાહિત્યકતા સરકાર ને સ્વાનુભવને પ્રાણુ હોય તોજ માહિત્ય બને છે, તે સાહિત્ય આમનાસીઓનું છે તેથી આકર્ષક નથી પણ સાહિત્યકતા સ્વાનુભવ ને સરકારને લીધે જ આકર્ષક કે અખા બને છે, અને જો આમ સાહિત્ય સર્જતું હોય તેણે શહેર છોડી ગામોમાં જ સ્વાનુભવ લેવો જોઈએ.

ખીજું તત્ત્વ આલેખેલા સ્વાનુભવને અલેખ્ય રીતે વ્યક્ત કરવાની શક્તિ છે. સ્વાનુભવ જાણે હાથ ધરે નથી કે સંજોગથી વ્યક્ત કરી રાખાય લેખક કલ્પના હાથ અનુભવ કરે છે,

અને માત્ર શબ્દો વડે એને બીજાના મનમાં એવું ચિત્ર ઉત્પન્ન કરવાનું રહ્યું. શબ્દો પીંછી નથી કે ચિત્ર ચીતરી શકે; વાંચનારની કલ્પના તો શબ્દોની સ્વચ્છતાથી જ ઉત્તેજવાની રહી; એટલે શબ્દો સામાન્ય અર્થમાં વપરાય તો તે શુદ્ધ સાહિત્ય માટે નિરૂપયોગી હરે છે. શબ્દોનો અર્થ એક વસ્તુ છે; એણે સૂચવેલો અર્થ તે તદ્દન નીરાળી વસ્તુ છે. સાહિત્યકારનું ક્ષેત્ર શબ્દોનો અર્થ કહેવાનું નથી, પણ શબ્દો વડે સામાન્ય અર્થથી જુદાં એવા પ્રભાવશાલી ને સ્વચ્છ વિશિષ્ટ અર્થ સામાને પહોંચાડવાનું છે. અને તેવો વિશિષ્ટ અર્થ શબ્દના સંસ્કારથી કે શબ્દસમૂહના માધુર્યથી સૂચવાય છે.

આ કારણથી શુદ્ધ સાહિત્યમાં કહેવાનો અર્થ ઊંચા હોય છે, પણ કેવી રીતે તેને કહીએ છીએ એ વસ્તુ પ્રમાણ બને છે. શું કહ્યું તેના કરતાં કેવી રીતે કહ્યું એ વધારે અગત્યનું બને છે, કારણ કે તેના પર ચિત્ર સૂચવવાનો આધાર છે. એક અર્થના સો શબ્દોમાં એક જ શબ્દ આબેહુબ ચિત્ર દોરી શકે છે-બીજાને નહીં, કારણ કે એની જ સ્વચ્છતા તે પ્રસંગે કામ આવે એમ છે. સાહિત્યકે 'દેશ' શબ્દથી ત્રીસ તોળાતાં 'સ્વદેશ,' 'સ્વભૂમિ,' 'મૈયા,' 'માતૃભૂમિ,' 'જનની,' 'પુણ્યભૂમિ,' 'ભારત,' 'હિન્દુસ્તાન,' 'આર્યાવર્ત' એવા અનેક શબ્દો વાપરે છે કારણ કે આ દરેક શબ્દનું સૂચન જુદું છે, અને પ્રસંગવશાત્ આમાંનો એક જ શબ્દ ખરા અર્થનો સૂચક થઈ પડે છે. 'એક જવાહર જળે તુલ નખનમાં' એ શબ્દસંયોગના માધુર્યમાં જે સ્વચ્છતા છે તે 'તારી આંખમાં બળતું બળે છે' એમાં તો નથી જ એ તો તરત સમગ્ર્ય એવું છે. માધુર્ય દ્વારા સ્વચ્છતા લાવવાના પ્રયત્નો આપણા સાહિત્યમાં ઘણા ઓછા થયા છે તેને જ લીધે આપણી શૈલીમાં સ્વચ્છતા ઓછી છે. શબ્દની સ્વચ્છતા ને માધુર્ય શુદ્ધ સાહિત્યનાં અચલ તત્ત્વો છે.

જ્યારે સાહિત્યક સ્વચ્છ શબ્દો વડે વાચકની કલ્પના ઉત્તેજે છે ત્યારે તેને પણ સ્વાતુલ્ય જેવું થાય છે અને શબ્દો સ્વચ્છ હોય તો એ કલ્પનિક સ્વાતુલ્ય એવો સરસ લાગે છે કે વાચક તેને ફરીફરી લેવા લક્ષ્યાય છે, અને દરેક વખતે એને નૃપ્તિવિદ્યોલ્લો આનંદ મળ્યા જ કરે છે. જે શબ્દચિત્ર આવે આનંદ આપી શકે છે તેનું લક્ષણ સરસતા-ભાવનાત્મક અપૂર્વતા-છે.

યોગસૂત્ર કહે છે કે એક અંપૂર્વ ધ્યેય પર નિરંતર ને ચિરકાલ ધ્યાન કરવાથી મનુષ્ય તે ધ્યેયમય થઈ જાય છે, અને એ અપૂર્વ કલ્પનાચિત્ર પોતાનામાં મર્તિમાન કરે છે. આ ક્રિયાનું મૂળ એક માનસશાસ્ત્રના નિયમ પર છે: એક ચિત્રને જ જો આપણી કલ્પના સમૃદ્ધ કરે જાય તો, એ ચિત્રના સંસ્કાર હોય તેવા આપણા થાય.

સાહિત્યની બાવનાત્મક અપૂર્વતા પણ આજ નિયમ પર અવલંબે છે. સાહિત્યક એક કલ્પનાચિત્રને પોતાના સ્વાતુલ્યથી સમૃદ્ધ કરે જાય તો તે સ્વચ્છ શબ્દોમાં તેનું નિર્માણ કરી શકે છે; અને એ શબ્દચિત્ર પર વાચક ધ્યાન કરે તો તે એની કલ્પનામાં એવું મર્તિમાન થાય છે કે તેથી તેને અસૂચ્ય જેવો જ સ્વાતુલ્ય થાય.

પણ સાહિત્યકર્તા અસલ સ્વાતુભવ દાણિક હોય છે; ફરીફરી થાય તો તે અકારો લાગે છે, માત્ર સાહિત્યકારની કલ્પના તેને અલગ ધારણ કરી એવો-અરમ-અપૂર્વ બનાવે છે કે તેને ફરીફરી કલ્પવો તેને ગમે છે. અને તેથી બ્યારે શબ્દચિત્ર પરથી વાચક કલ્પના હાથ સ્વાતુભવ ફરી ફરી કરે છે ત્યારે અસલ સ્વાતુભવની માફક તે અકારો નથી થતો, પણ સાહિત્યકારે કલ્પેલા સ્વાતુભવની માફક સદાય આનંદ-જનક બને છે. એટલે વાસ્તવિક સ્વાતુભવનાં નથી હોતુ એવુ એક તત્ત્વ સાહિત્યકારની કલ્પના ઉભેરે છે, અને તેથી એને ફરી ફરી ક્યેં પણ તૃપ્તિ નથી થતી. આ લક્ષણ તે સરસતા, બાવન્યામક અપૂર્વતા. એ દિવ્ય આણુગારી શિષ્ટ સાહિત્યનો આત્મા છે. અને તેને અનંત કાલ સુધી આકર્ષક બનાવી મુકે છે.

જેમ યોગી ધ્યેયને કલ્પના વડે ધારણ કરી તેના પર ચિત્તરત્તિ એકાગ્ર કરી પોતાનામાં મર્તિમાન કરે છે, પોતે અપૂર્વ બને છે, અને પરમ આનંદ પામે છે તેમ સાહિત્યકાર એક દાણિક સ્વાતુભવના કલ્પનાચિત્ર પર એકાગ્રતાથી ધ્યાન કરી, તેને શબ્દોમાં મર્તિમાન કરવા જતાં, તેને અપૂર્વતા-પરમ આનંદચરિત્ર-અર્થે છે આ તત્ત્વ શું છે એનું પૃથક્કરણ બહુ અપર છે, છતાં મારી રીતે હું કરવા મારું છું.

પોતાના દેહની મદનમગ મુગ્ધ કવિને એક સામાન્ય અનુભવ થાય છે: પોતાની અકલ્પનાનું એને બાન થાય છે. એમાંથી દેહને ચરણે જવાની એને એક ઉર્મિ ઉદ્ભવે છે.

આ અનુભવ કવિની આખી છદ્મીના અનુભવો, જનિઓ અને સરસોની મનઃ એકનામાં એક નાનકડો મણકા છે. સામાન્ય માણુએ આ થાય તો એ વિમર્શિય જાય, પણ કવિ કલ્પનાવિયાસી હોઈ મહેન્દ્રાકીરી એ એકતામાંથી તેને પુરો કરે છે અને કલ્પના વડે ધારણ કરે છે-જેમ યોગી ચિત્તને દેશબંધ કરી ધારણ કરે તેમ.

એ અનુભવ છુટા પાડ્યો ત્યારે અસબદ અર્થ મળે હતા: છવનની સમગ્રતાના આધાર વિના એના છેડાઓ છુટા ઉડતા હતા. કવિની કલ્પના એના છેડાઓ એક કાષ્ઠનિક એકનામાં શુધી રહે છે. કવિની કલ્પનાસૃષ્ટિ હોય તેટલી એની સુદર શંભળી થાય છે.

એ કલ્પના આરમી નથી કે તેમાં અનુભવનું માત્ર પ્રતિબિંબ પડે. એ તો મરોત્તર છે; એના જલની નિર્મલી લીપાચમાં સર્વનું નિર્ભય-કૃષ્ણની મદના ઘામવનું-કોટી સર્વ સમાન જગદગે છે. પામે વ્યોમમાં નિહરની સુવર્ણરંગી વાદળીઓ અપારતવિહ રમણીયતા પ્રાપ્ત કરે છે, અને કાંપતા જલમાં મુગ્ધતા પાદમુની માફક સર્વે નિંખને લીધેલો છે. આ સરવરમાં વાસ્તવિક ચિત્રનું પ્રતિબિંબ નથી, ચિત્રશીલ એમાં સદૃશતા સિંદર્ભ છે, પણ વાસ્તવિક અનુભવમાં વાદળીની રમણીયતા ને સૂર્યાસ્તની બમક જાય છે ત્યારે જલમાં પડેનું ચિત્ર બદલાય છે ને જંબઘણ છે. કવિનું કલ્પનાચિત્ર વાસ્તવિક અનુભવની સામગ્રીને અઆવે પણ હતું તેનાથી મોડક બને છે; તેમાં ખુશી રેખા દેખા રહે છે, અને નિસંવાદી રંગો સંગ્રહ પામે છે.

કવિની કલ્પનામાં પોતાની અસ્પૃશ્યતાનો અનુભવ જીવનની સુચયિત બાંધણીમાંથી છુટી પડી અપૂર્વ રીતે આ ચિત્રની નવી બાંધણીમાં બંધાઈ જાય છે. સૂર્યચંદ્ર શ્રીકૃષ્ણ બની જાય છે. વાદળીઓ પારણું બને છે. કુચના ઓ કૃષ્ણ આનંદકિંડા કરતા દેખાય છે; કિંડા પ્રભુ ખાતરી દે છે હું જ છું, હું જ છું. અને આ ભવ્યતા આગળ પોતાની અસ્પૃશ્યતા ત્રિજ બાન થતાં, હૃદયને સર્વસ્વ સમર્પણ કરવાનો કવિનો તત્ત્વસાદ આ દેવચરણમાં મરવાની ઇચ્છાએ ન્યક્ત થાય છે. કલ્પનાચિત્રનું કે પણ અંગ એવું નથી રહ્યું કે જે અનુભવની સમગ્રતાને દોષ રીતે પોષતું ન હોય. આ સમગ્રતા કવિની સમૃદ્ધ કલ્પનાના રંગે રંગાય છે, એટલે ચિત્ર અદ્ભુતરંગી થાય છે. એ સત્ય છે, ઉપયોગી છે, નીતિપ્રાયક છે એની પરવા કર્યા વગર કવિનો અનુભવ આમ સાર્થક બને છે, માત્ર અનુભવ તરીકે. કવિ આ કલ્પનાચિત્રને મનમાં ધારણ કરે છે: ચિત્ર નિરાશું તરી આવે છે. કલ્પનાચિત્રનું શબ્દચિત્ર બને છે:

નીરખને ગચનમાં કોણુ ધુમી રહો,
તેજ હું તેજ હું શબ્દ બોલે;
જળદળે જ્યેષ્ઠ ઉચોત રપિ કોઠમાં,
હેમની કોર ન્યાં નીસરે તોળે;
સમ્પ્રદાનંદ આનંદકોટા કરે,
સોનાના પાદણામાંડી ઝુલે;
શ્યામ શોભા ધણી, જહિ ના શકે કળી,
અનંત ઓચ્છવમાં પંથ જુલો;
શ્યામના ચરણમાં ઈશું મરણુ દે,
અદિયા કોઈ નથી કૃષ્ણ તોલે.

શબ્દો કે કે અર્થ સૂચવે છે. શબ્દભાષ્ય પ્રભાતીયાના દાગમાં ભભકપરંપરાનું સૂચન કરે છે. પદ્મેલી શીટીમાં 'જળદળે જ્યેષ્ઠ રપિ કોટ ઉચોતમાં' એ હુંકરું ધ્વનિભાષ્ય એક પછી એક ઉગના સૂર્યોની ભવ્યતા કલ્પના આગળ ઉભી કરે છે; કરોડ સૂર્યો પ્રતાપની પરિત્રીભા સૂચવે છે; બોલવાની ક્રિયા આનંદકિંડાનો ઉત્થાસ દર્શાવે છે; 'ધુમયું' શબ્દથી પ્રભાવ ને સ્વતંત્રતા બળનેનો નિર્દેશ થાય છે; અને 'સોનાના પાદણામાંડી ઝુલે'ના શબ્દ-સંયોગથી સર્વપરંપરાનું ભવ્ય દરજ્જા ઝુલવા મોટે છે;—જળદળે ઘનિરેલીંગના સૂર્યોદયનું અવિ-સ્મરણીય દ્વાન દીપ્તિ લામ્બું હોય એમ. 'ચરણમાં મરણુ'નો અનુપ્રાસ મરવાના તત્ત્વસાદની તીવ્રતા દેખાડે છે. ચાર પંક્તિમાં દેવની મદતો ને પૈત્રવ મનકમર ભવ્યતામાં મળી જઈ એક અપૂર્વ કલ્પનાચિત્ર ઉભું કરે છે;—અને 'ઇશું છું મરણુ' ઉચ્ચારતાં શબ્દોની સૂચકતા આપણી કલ્પનામાં જે ચિત્ર ઉભું કરે છે તેથી કવિએ ન ધારેલો એવો દીનતા ને હૃદયપ્રભુધાનનો અનુભવ આપણને થાય છે. આ અનુભવમાં કવિના આસલ અનુભવમાં ન દશે એવી એકતા ને સમગ્રતા છે.

આની આગળ તત્ત્વ ગાનીનું 'સર્વં ધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં મમ ।' નિઃસ ને નિર્ઝંવ લાગે છે. કવિનો આ અનુભવ અપૂર્વ છે—સંપૂર્ણ છે; પ્રખૂત જેવો છે:

એમાં આદિ, મધ્ય ને અંત ત્રણે સમાપ્ત છે; એમાં મુયોગ કારણમાંથી અનિવાર્ય કાર્ય પદિણ્ય છે. જીવનની સર્ગમ અનુભવપરંપરામાં પણ અપૂર્વતા નથી હોતી તેવી આમાં છે. અને જેમ વાચકના સંસ્કાર અને કલ્પના વધે છે તેમ એ અપૂર્વતા વધતી જતી દેખાય છે.

આ જનનો અપૂર્વ અનુભવ જે તત્ત્વથી સજીવન થાય છે તે સાહિત્યની સિદ્ધતાનું પરમ લક્ષણ. આ તત્ત્વને સરમના કદીએ કે આત્મક અપૂર્વતા કદીએ, પણ એજ તત્ત્વ જગતના સ્વયંભોગ સિદ્ધ સાહિત્યનો પ્રાણ છે. મેંદાન હૃદયવંશક ઉર્મિગીતોના અવગેયોમાં, યુદીપીડીસના નાટકોમાં, ક્લિદામના શયુક્તલ ને મેંદુતમાં, બાગવતકારના ગોપીમીતમાં, ડરિની ડીવાન કેમેડી ને રોસપીઅગના એથિયોમાં, તુલસીદામના રામચરિત-માનસના કેરલાક મણુમ્મોમાં, ગોઅથેના ફરફટમાં ને રોલીના અપીસાકાકીચેનમાં-આજ પરમ તત્ત્વ નીતરે છે.

સાહિત્ય આ તત્ત્વ અભ્યામે મેળવાય એવું નથી, એ તો વ્યક્તિઓની વિશિષ્ટતા છે. શુદ્ધ સાદિત્ય સામુદાયિક પેદાશનું પદિણ્ય નથી, એ સાહિત્યની પેદાશ ને કદા પ્રચારકો અને સર્વસાધિકારીઓના હૃદયનોથી અરજ છે. એ તો કદા મુખ્ય સાહિત્યસ્થાભીની કલ્પનાસકિનની સહાય છે. એ કલ્પનાસકિનના સ્વયં સર્ગનાત્મક તણાટમાં એ સહાયનું મુલ છે. સાહિત્યજાતી મર્તે છે, સર્ગનના અણુદળ ઉડ્યાસમાં, સર્ગન એ જ સર્ગનનો હેતુ ને નિયમ અને છે. તે સારે-સના કાળદેખા ઉચારે છે

હુ હુ તે હુ જ.

મારો આત્મા અધકાગત વન છે.

મારુ ચિત્ત-ગેટુ હુ જાણુ છુ નેટુ-આ વનમાં એક નાનકડું ખુલ્લું સ્થાન છે;

દેવો-અપરિચિત દેવો-વનમાંથી હુ જાણુ એટલા આ ચિત્તના ખુલ્લા સ્થાનમાં આવે છે ને પાછા ચાલ્યા જાય છે;

એમને આવવા દેવા ને જવા દેવાની માગના દિ મત હોતી જોડએ;

હું મનુષ્ય જાતિને મારા પર કોઈ જનનું આવરણ નહી મુકવા દઉં, પણ મારા ચિત્તના આવતા દેવો, ખીજા સ્ત્રીપુરોના ચિત્તમાં આવતા દેવોને હું સદાય સહાયીસ ને તેને શરણે જાણ. ^૧

૧. That I am I.

That my soul is a dark forest

That my known self will never be more than a little clearing in the forest.

That gods, strange gods, come forth from the forest into the clearing of my known self, and then go back.

That I must have the courage to let them come and go.

સાહિત્યની સરસતા આ કવ્યનાવિદ્યાની કવિના 'દેવો'નું- તેજ છે, અને 'દેવો'ના તેજનાં દર્શન કવિએ કરાવ્યાં હોય તેને સત્કારવાની શક્તિ એક પ્રકારની છે; અને તે સાહિત્યસ્વામીઓને ચરણે દીનતાથી બેસે જ આવે છે. એની કદર વિરસિક જ કરી શકે; સામાન્યો કદર ન કરી શકે તેથી શિષ્ટતાની મહત્તા ધટતી નથી.

આ તત્ત્વ એક દેશ કે એક યુગની મીઠકત નથી; બધાં માનવહૃદય ધબકે ત્યાં આ તત્ત્વ સર્જવાની અને અનુભવવાની શક્તિ છે. દેશભેદ, ધર્મભેદ, રંગકેશ વિચિછન્ન, દારુણ વિનાશકતાના મદમાં રાક્ષસી બનેલા આજના યુગમાં જો કોઈ એક ત માનવમાનવમાં એકતાની પ્રતીતિ કરાવી રહ્યું હોય તો સરસતાનું સર્જન ને અનુભવ સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં રંગ, દેશ કે ધર્મના ખડો નથી; અને નથી એમાં જુદા જહાંગીર ગર્વ કે શૃંખલાબદ્ધોની પરધીનતા. સાહિત્યમાં દેખાતી માનવહૃદયની એકતા, વસું કુટુંબ કરી દેતી, આપણી આંખ આગળ તરે છે, અને આ તેજેખિંદુના દોષાં આપણે બંધકર જમાનામાં ખાયડીઆં મારીએ છીએ-એવી જ આશાએ કે આ અપૂર્વતાની સેવામાં માનવમનલિનાં હૃદયો એક છે તે કોઈ દિવસ સામાજિક, રાજકીય ને સાર્વકારિક બંધ સિદ્ધ કરશે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ સરસતાનો સત્કાર ને સર્જન વધે એ મારી વાં જાણાય છે; અને એ શુભેચ્છા સિવાય બીજું આપવાની મારી તાકાત નથી. અને શુભેચ્છા કોઈ કાળે મૂર્તિમાન થશે ત્યારે એવા સાહિત્યસ્વામીઓ ગુજરાતીમાં પાકશે ખાર વહેતા દુઃખી ને પરધીનોને પોતાનાં ચક્ષુ હાર જગતની નવવસંતનાં દર્શન કરાવશે.

That I will never let mankind put anything over me, but that I will try always to recognise and submit to the gods in me and the gods in other men and women.

—*Studies in Classical American Literature.*

દિવસોમાં, અમદાવાદમાં, જામના એક મહાન કવિહારી પુરુષના પ્રમુખપદે
 હેઠળ મળનાર છે. મહાત્માજીના નેતૃત્વ નીચે સાહિત્ય પરિષદની પ્રવૃત્તિ વિશાળપર્યાય
 કરે એ ધરના મતવિત છે. જીવનના કયા ક્ષેત્રમાં મહાત્મા માંની જ એ નવીન નવન નરુ
 નથી? તો પછી સાહિત્ય પરિષદનું મુદ્દાન, દેવનક તનોંકે રસીકથી પછી પરિષદ અને
 મહાત્માના નિવસ પ્રમાણે મમેજનની બીજી એક થતા સુધી તેઓ જ ગાંધી
 પરિષદના ક્રમુખ મટે છે એ જણાતા લેતા પરિષદના કાર્યને વિશેષ જ્ઞાન અને વેગ આપે
 એવી આમને ખાતરી છે.

ધડવાના કાંદકાંદ મનોરથો ધડતો હતો. તેના દુર્લભ બેઝમાંથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની કક્ષના જન્મ પામી અને તેને અમદામાં આણી એટલું જ નહિ પણ જીવનભર એણે પોતાની પ્રાણવહાણી સંસ્થાને પોષી અને મોટી કરી હતી.

એ નવયુવક તે રણજીતરામ વાવાબાઈ મેતા, જે નવા રચાતા ગુજરાતના એક પ્રેરક બળ થઈ પડ્યા હતા અને એકં તેજસ્વી અને આદર્શ સંચાલક તરીકે તેમને આજે પણ નવીન ગુજરાત મમતાપૂર્વક સંભારે છે.

પરોક્ષી ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ સન ૧૯૦૫ માં સરસ્વતીચંદ્રના નામાંકિત લેખક અને પ્રખર વિદ્વાન સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીના પ્રમુખપદે મળી હતી. અને તે પ્રથમ પ્રવાસ હોવા છતાં, બહારગામના પ્રતિનિધિઓએ સારી સંખ્યામાં હાજરી આપી હતી અને તેનું કામદાન સંગોપાંગ ફોર્મદમદે નિષ્પત્તું હતું એમ આજે પણ વિના સંકોચે કી શકાય. એ નવી પ્રગતિ ઉત્તરોત્તર ગતિ અને શક્તિ મેળવતી મઝ અને દેશની એક ધ્યેય અને પ્રાણુવંત સાહિત્યસંસ્થા તરીકે તેની પ્રતિષ્ઠા સ્થપાઈ હતી.

સન ૧૯૦૭ માં મુંબાઈમાં યુનિવર્સિટી હોલમાં જેમને પ્રથમ પરિષદના પ્રમુખે જાનવાના એક છુપા પણ અમર્ય રત્ન તરીકે ઓળખાવ્યા હતા તે દિ. બ. કેશવલાલ પંડ્યા પ્રમુખપદે બીજી સાહિત્ય પરિષદ મળી હતી અને સમસ્ત ગુજરાતી જનતાનું તે ભિતિ ધ્યાન ખેંચાયું હતું; અને તેને વરેલી સફળતાથી પ્રેરાઈને ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ તાલિયાવાડમાં બરવાનો નિર્ણય થયો હતો અને તે માટે રાજકોટ સ્થળ પસંદ થઈ, તેની ચર્ચાઓના જગમગતી પ્રે. બક્ષવંતરાયે ઉપાડી લીધી હતી. પરિષદ મળતાં પૂર્વે તે વિશે રહેર વ્યાખ્યાનો આપી બહુ સાદું પ્રચારકાર્ય તેમણે કર્યું હતું, અને તેમણે વિચાર્યું હતું કે પરિષદપ્રગતિ સુનત અને જીવરિયન રીને થયા કરે તે સાર એક રચાણી મંડળની વરે છે. તે લક્ષમાં લઈને એમણે રાજકોટની એકમાં બરેગ કમિટીની યોજના રચી કરી, તેને પરિષદની બેઠકમાં મંજૂર કરાવી હતી.

રકમમાંથી સેક્રેટરી પુસ્તકો ગુજરાતી અને મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે, અને હવે પછી યશો તેનો થશે એક રીતે ચોક્કસ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને ઘટે છે.

શ્રીયુગ નરસિંહરાવ દોરેણિયાના પ્રમુખપણા હેઠળ પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સુરતમાં સન ૧૯૧૫ માં રચી હતી. બાદ રચ્યુલ્તરામ તે સમયે એક માત્ર અગ્રણી ગદ્ય સુરતમાં રચ્યા હતા અને શ્રીયુગ મનહરરામ મહેતાનો સહકાર મેળવી સુરતની પરિષદને એક હકમ આપે કમાતી હતી. સાહિત્ય પરિષદમાં વિભાગી રચના ત્યાંથી શરૂ થઈ હતી.

દરમિયાન બડોળા કમિટી તેનું કામકામ દોરણુસર કરે જતી હતી, પણ પરિષદ સાથેનો તેનો સંબંધ એકાંતે થઈ ગયો હતો, અને છઠ્ઠી પરિષદ ક્યાં બરતી એ પરિષદના સંચાલકો માટે એક કઠિન પ્રશ્ન થઈ પડ્યો હતો.

એ સંજોગમાં અમદાવાદે છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદ બંધવાનું શીકારું; અને બડોળા કમિટી વિરૂદ્ધ જે અમતોના ધીમેધીમે વધારો જતો હતો, તેમાંથી યોગ્ય માર્ગ કાઢવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા હતા.

રા. બ. રાવજી. દરગોવિદ્યાસ કાંચલાળને પ્રમુખ તરીકે પસંદ કર્યા હતા અને તેમણે રા. ૧૦૦૦૦ની ભેટ પરિષદને કરી તે એક અપૂર્વ બનાવ હતો, અને તે પરિષદ હવિસાગ્રાહ રચીકનાથ દાગોરની ખાસ પદમથલ્લી અને મહારાષ્ટ્રની હાજરીથી, બહુ આત્મિક થઈ પડી હતી.

અમદાવાદે પરપ્રાન્તના માનનીય અને આગેવાન સાહિત્યકારોને નિમંત્રવાની પહેલ કરી, તેની સાથે વિવસ્વાર વિભાગની વ્યવસ્થા કરી હતી; તદુપરાંત લોકોપયોગી વ્યાખ્યાનોનો ઉપક્રમ ગોઠવ્યો હતો અને તેને સહને રીતે અપૂર્વ આનંદ થયો હતો.

પ્રો. બલવંતરાયની પ્રથમની સમિતિ મેળવી પરિષદનું અધ્યક્ષત્વ નવેસર સુધારી, પરિષદ મંડળની ચેલના તિથાર કરવામાં આવી હતી, જેમાં બડોળા કમિટીનો સમાવેશ થઈ જતો હતો, અને તેની ધરતી વ્યવસ્થા કરવા એક જુદી કમિટી નીમવામાં આવી હતી.

પરિષદ પ્રગતિ એ સમયે બીજી વખતે પહેંચી હતી અને જનતાની નજર તે પ્રતિ કેન્દ્રિત થઈ હતી, એટલે તે પ્રગતિ ચેમવંત અને વ્યવસ્થિત થાય તેમ જ તે અમર-કરક કિયડે એવી સામાન્ય આગળી જણાતી હતી, તેથી પરિષદ મંડળ પર નવા સુધારેશ પરિષદના અધ્યક્ષમાં વિરોધ બાર મુદ્દામાં આવ્યો હતો અને તે સાર આગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો.

સત્તમી પરિષદ બાલનગરમાં મળે તે પહેલાં નવું સ્થાપાયું પરિષદ મંડળ. બડોળા કમિટી સાથે અન્યથા થઈ જશે એવું ધાવવામાં આવ્યું હતું. પણ તેમાં નિશ્ચય મળી

હતી; એટલે બાવનગર પરિપદમાં ફરી એ મુદ્દા પર તીવ્ર સ્વર્ણ થયું ને તે દેશવનો અમલ થયા ખીણ મોટી કમિટીને તે મંડળ સ્થાપનાનું કામ આપવામાં આવ્યું હતું.

તે પરિપદનું પ્રમુખસ્થાન ડા. જી. કમળાસંકર મિવેંડીને અપાયું એ સમંધા ઉચિત હતું; અને પરિપદનું સાહ્ય વર્ષ એ રીતે તેનું સંપૂર્ણ કામગીરી થયું હતું. સર પ્રભાસંકર પટ્ટાભિના દિરસો તેમાં મુખ્ય હતા; અને સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રીયુત ખમરદારે પણ તેમના પ્રભાવશીલ નેતૃત્વ અને વ્યક્તિવત્તા રીતનાં મનોદંડન કર્યાં હતાં.

શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીએ તે પછીની સાહિત્ય પરિપદની એક મુંબાઈમાં બંધવાનું નિમંત્રણ મોકલ્યું હતું. અને શ્રીયુત મુનશી એટલે હાથમાં લઈ લેવું કાર્ય સિદ્ધ કરે ગોવી એક સમયે વ્યક્તિ.

અમાકની પરિપદમાં શ્રીયુત મુનશીએ જાઓ બાગ સીધો હતો નહિ; અને કે તેમના ધંધાની સાથે હાથમાં તેઓ પ્રજા રહે છે, તેમ, સાહિત્યસેવા કરે જતા હતા; અને એક સમયે નવસકયાકાર તરીકે આપ્યા વ પ્રાંતમાં સારી નામના તેમણે પ્રાપ્ત કરી હતી; તે સિવાય સાહિત્યસંસદ સ્થાપીને ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષ અર્થે વિવિધ રીતે તે પ્રયાસ આદરી રહ્યા હતા અને પરિપદને મુખ્યત્વે નોતરવામાં તેમના આશય મુજબની સાહિત્ય કોષ રીતે આગળ વધે અને ખાંડ એ જ મુખ્યત્વે હતો. પરિપદની જવાબદારી તેમને શીરે આપતાં પરિપદની સર્વ હકીકત તેમણે જાણી લીધી અને તેમાંથી રૂનો કાઢ્યા પોતે શુદ્ધેશુદે સ્વયં વસતા આશરધુઆન મળ્યા. અને એક વ્યાપક પરિપદ બંધારણ તદ્દન નવું; એક બાહોશ ધારાશાસ્ત્રી પેઠે ચોક્કસ; અને તે પરિપદમાં મંજુર પણ થયું.

એમણે જવાબદાર સાહિત્યસેવા કરી હતી તેવા સર દમણભાઈને એ મુંબાઈની પરિપદના પ્રમુખ તરીકે પસંદગીમાં આવ્યા હતા. વળી શ્રીયુત મુનશી એક બાહોશ ઓરેગેટ તરીકે સારી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા તેની સાથે એક તેજસ્વી અને સમર્થ સાહિત્યકાર તરીકે તેમની કાર્તિ અને પ્રતિષ્ઠા જાણી હતી, અને તેમની પાસે ઉત્સાહી સાહિત્યપ્રિય કાર્યકર્તાઓનું એક મહોટું જુથ હતું. એટલું જ નહિ પણ તે કાર્ય સાથે તેમણે આધનસામગ્રી પણ સારી એકઠી કરી હતી. એટલે મુંબાઈની સાહિત્ય પરિપદમાં હાજરી આપનાર કોષકોષને લાગ્યું હતું કે નવું સાહિત્ય પરિપદ મંડળ પ્રજ્ઞિતને વેગ આપશે અને તેને ચોક્કસ રીતે દોરશે; અને તેના પહેલાં બે ત્રણ વર્ષોનો જતાં તપાસન્યર બેધ શકશે કે સાહિત્યની વૃદ્ધિ અને ખીલવણી અર્થે જે કાર્યો તેણે ઉપાડ્યા હતાં તે ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરનારાં તેમ જ લોકોપયોગી હતાં.

પરંતુ શ્રીયુત મુનશીની એ પરિપદ મંડળની પ્રજ્ઞિત કેટલાકને અચ્ચક્ર થઈ પડી અને તેઓ પરિપદના બંધારણમાં માન દોષો જ લેવા લાગ્યા; અને એ વિશેષ એટલો ઉચ ખન્ધો હતો કે સન ૧૯૨૮માં નવમી સાહિત્ય પરિપદ નરિપદમાં આવ્યાં શ્રી આનન્દશંકર ભાઈના પ્રમુખપદે મળી તેમાં પરિપદનું બંધારણ એ જ સર્વાનો મુખ્ય વિષય થઈ પડ્યો.

હતો, એટલે સુધી કે તે માટે નિમાયની કમિટી જે અહેવાલ રજુ કરે તે પાછો નહીંઆદ જ પરિવર્તની ફરી બેઠક બંધીને મંજૂર કરવામાં આવે અને તે પ્રમાણે સન ૧૯૭૦ માં દરમી સાહિત્ય પરિષદ મળવાના દેશનેત્ર અને આદેશ ધાનશાસ્ત્રી શ્રીયુત બુક્કાબાઈ દેસાઈના પ્રમુખપદે બંધવામાં આવી હતી.

એ બધાંજી ચર્ચાએ સાહિત્ય પરિષદની પ્રગતિને સિધ્ધિ કરી નાખી અને ધ્યાનને ઉદાત્તની કરી મકલા દતા; અને જે બધાંજી છેવટે પચાર થયું, તેમાં, આશ્ચર્યકારક ઘટના એ છે કે તેના નામના ફેરફાર બિચાવ કાઢ પણ વિશેષ સુધારો કરવામાં આવ્યો ન હતો, જે મળા પ્રથમ પરિષદ તરીકે એળખાતી તેણે મમેલનનું નામ પ્રાપ્ત કર્યું અને જે મંડળ તરીકે સંબોધાનુ તેને પરિષદ એવું નામ આપવામાં આવ્યું, એ તો પેલી કહેરત પ્રમાણે હુમર બોળીને ઉદર કાઢવા જેવું થયું હતું.

મુદ્રાદેશ બધાંજી મુજબ પહેલું સાહિત્ય સંમેલન લાંબીમાં હિ, બ. કૃષ્ણપાલ મેદનલાલ ત્રેવેરિના પ્રમુખપદે સન ૧૯૭૩ માં બંધાયું હતું. તેનું ચિરંમયાથી કાંઈ ને કવાપીસ્મારકની યોગ્યતા હતી. આપણે હમ્મીશુ કે એ રાજ્યની કવિનું નામ જાનતામાં સ્પષ્ટિય છે, તેમ એવનું સાહિત્યનારક પણ ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરનાર અને પ્રેરક થઈ પડે.

એ સંમેલન મળતા આગમચ પરિષદે નર્મદ રાજ્યની ઉત્તરના જે વ્યવસ્થા કરી હતી તે એ મદાન સુધારકવિના કાર્યને જોમ આપે એવી હુનમ પ્રકારની હતી અને તે પ્રગતિ મમમ્ન ગુજરાતે સ્વચ્છ હવાડી લાંબી હતી એ તેની વિશિષ્ટતા હતી.

પણ એ મર્મમાં શ્રીયુત મુનશીનો હાથ, પ્રમટ, અપ્રમટ કયે તરી આવતો હતો.

આ પ્રમાણે આપણે સાહિત્ય પરિષદનો જગાંન કમર અવગણતા સન ૧૯૭૧માં અમદાવાદમાં મળનાર ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન બીજું અથવા તો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પાદમાં અધિવેશનના સમય મુખી આવી પહોંચ્યા અને દરે વિચારવાનો પ્રમ એ રહે છે કે આગામી સાહિત્ય સંમેલન ગુજરાતી સાહિત્યનાં અભ્યુદય અને ખીલસાની અર્થે કયે ભાગે નિચરશે અથવા તો કયો ભાગે તેણે ચલણ કરશે નેહએ ?

પહેલી સાહિત્ય પરિષદ બંધવાનું માન અમદાવાદે પ્રાપ્ત કર્યું હતું; સાહિત્ય પરિષદના ઉદ્દેશની મિદિ અર્થે સ્થાપી પરિષદ મેડળની સ્થાપના અમદાવાદમાં થઈ હતી; તે પછી બંધાવા કમિટી માયેની તકદાર અને પરિષદ અધ્યક્ષનું જરૂરમાં પરિષદપ્રગતિનો ધણીએક સમય બરબાદ થયો છે. તે સઘળું નિમત્તી જઈ, એ પ્રકરણનો છેવટ નિકાવ આવી ગયો છે એમ આપણે સમજીશુ. એટલે સાહિત્ય પરિષદ અત્યાવાન સંમેલનમાં કોઈ મોકસ, મુદનતરી કાર્યક્રમ એન્ડ અને તેની સિદ્ધિ અર્થે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરે એ જ અગત્યનું અને આવશ્યક છે.

આપણે માત્ર પરિપક્વની જોડકાની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પણ પરપ્રાંતોની સરખામણીમાં ગુજરાત પછાત પડી ગયું છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો ઉદ્ભવ હિન્દી અને મરાઠી સાહિત્ય પરિષદો પૂર્વે થયો હતો તેમ છતાં આ વર્ષે તેનું બાંધકામ અધિવેશન બરાબ છે, ત્યારે મત વર્ધના ઇસ્ટમાં ૨૪ મું હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન ઇંદોરમાં મેમ્બુ હતું અને તેના નાતાલના તહેવારમાં ૨૦ મી મરાઠી સાહિત્ય પરિષદ એ જ સ્થળે મળી હતી. આ શું બતાવે છે? તેથી એક નિયમ તરીકે સાહિત્ય સંમેલન, દર બે વર્ષે અમુક સ્થળે મળે એવો પ્રબંધ થવો જોઈએ છે,

સાહિત્ય પરિષદના હેતુઓ, મંબુર થયેલા તેના અધ્યક્ષ મુનશ, બહુ વ્યાપક અને વિસ્તૃત છે; અને સાહિત્યપ્રવૃત્તિને લગતાં ધણીખરાં કાર્યોના તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે, એટલે તેના હેતુની સિદ્ધિ આજે જે કોઈ મુશ્કેલી નડતી હોય તો તે બે પ્રકારની છે. એક પુસ્તા, આખો સમય આપી શકે એવા કાર્યકર્તાઓની અને બીજી નાણાંકુડની, પણ એ મુશ્કેલીઓ એવી નથી કે પરિષદના સંચાલકો તે માટે ધરતી તળવીજ કરે તો દૂર થઈ ન શકે.

પરંતુ સૌ પહેલાં આપણા પ્રાંતમાં નાનાંમોટાં સર્વ સ્થળોએ સાહિત્યસભા સ્થપાય અને તે સાહિત્ય પરિષદમાં સભ્ય તરીકે જોડાય એ અત્યંત જરૂરનું છે, તો જ સાહિત્ય પરિષદ ગુજરાતી પ્રજાના વાસ્તવિક પ્રતિનિધિ વવાળી સંસ્થા હોવી શકાય; અને તેનું આકુ પ્રચારકાર્ય પણ, આવી સાહિત્ય સભાઓ સારી સંખ્યામાં અસ્તિત્વમાં હોય અને તે છત્રંત હોય તો બહુ સંગવડમયું અને સહેલું થઈ પડે.

એ જ પ્રમાણે સાહિત્ય પરિષદના સભ્યોની સંખ્યા ગામેગામ હોય તેટલું જ નહિ પણ તે સારી સંખ્યામાં હોય, એ જોઈતું અગત્યનું નથી.

પ્રત્યેક સંમેલન વખતે સંસ્થાસભાસદો અને વ્યક્તિસભાસદો જે કોઈ રિપોર્ટ મોકલે, તે આપણી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું એક માપદંડક સાધન થઈ પડે; તે વિના આપણે કેટલી અને શી પ્રગતિ કરેલી છે, તેનું વાજબી મૂલ્ય આંકવાનું કદી ન જ થાય.

આ સૌની સાથે નિકટ પરિચયમાં રહેવા પરિષદને પોતાનું એક મુખ્યપત્ર હોવું જ જોઈએ. જેઓ આકુ પ્રચારકાર્ય ઇચ્છે છે, તેની પ્રવૃત્તિ એક મુખ્યપત્ર વિના બાગ્યે જ ગતિ કરી શકે. આ પરિચિતિમાં પરિષદે પરિષદ ત્રિમાસિક, પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું, તેને ફરી સહવન કરવું જોઈએ; તેના સંચાલન માટે ઘટતો જાદોખસ્ટ કરવો જોઈએ. તે વિના સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ પાંગળી જ રહેવા પામે.

આમ તેની પ્રતિષ્ઠા અંધાણ પછી આપણા પ્રાંતની એક અધ્યક્ષ સાહિત્ય સંસ્થા હોવાનો પરિષદ દાવો કરે છે, તે હકક ન્યાયયુક્ત લેખાશે.

તેની પ્રગતિ આરંભથી અટકતી ન જોઈએ, તે સિવાય આપણા સાહિત્યમાં જે બિલુપો, આંબિયો હોય તે દૂર કરવા કટિબદ્ધ થવું જોઈએ. તે માહિત્યપ્રચારનું કામ કરે તેમ સાહિત્યસંવર્ધન અને સાહિત્ય ઉન્નતિની યોજનાઓ પણ ઉપાડી લે.

દાખલા તરીકે ગુજરાતી કોણ જેવું બગીચા કામ વ્યવસ્થાપૂર્વક સંયોજનના અભાવે દેખાય છે. પરિણત જેવી મધ્યસ્થ સાહિત્યસંસ્થા, એવો ઉત્કૃષ્ટ જગતી આત્મી શકે, કેમકે એમાં હરેક તરવા-પક્ષ જોડાયલા હોય.

પરિણત મરણે અમાણ કમિટ પાઠ્ય પુસ્તકમાળાનું કામ આરંભ્યું હતું, અને તે સફળ નિવડ્યું હતું, પણ તે યોજના વિવાર્થાંઓને ઉદ્દેશીને હતી. કહે તે પછીનું કામ પુખ્ત વયનાં સ્વીપુરુષ માટે તે એક વાચનમાળા એજે, જેમાં વાચનમાળા સ્વારા પ્રમાણમાં અને ઉચી કોટીની, આપણ વ્યવસ્થા થાય.

પરિણત આપ્તમાળા, પરિણત પુસ્તકાલય, પરિણત અધ્યાપના, તેમ પરિણત ચક્રની યોજના પૂર્વે શ્રીયુગ જનવન્તગ્રય કોષ્ટરે વિચારપૂર્વક અમલમાં આણી હતી. પણ કેટલીક અનિર્વાર્ધ અડચણોને કારણે, તેમાંની કેટલીક પછી મુકી પડી હતી; થોડીક વળીએથી પાર પડી હતી અને કોઈ તદ્દન નિષ્ફળ ગઈ હતી. પણ તેવો ફરી વિચાર થવો જોઈએ. કેમકે માહિત્યવિદ્યોતી નાખ્યામાં એવો જોરો ચલે છે, તેની આજે સાહિત્યવિભાગોનો સ્પર્શ રીતે વધારો થયો છે એ રીતે સામ મળે તેમ જ એ સૌની શક્તિનો ઉપયોગ થઈ શકે એવી એકાદ યોજના ઘડવાનું પરિણતી શક્તિ બહાર નથી જ. માટું આ તો માત્ર દિશા મૂક્યા છે.

ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યનું મૂળ પ્રગતિની દૃષ્ટિએ કોઈ જેવું વિચારનું નહિ, અને આગ્રેષ્ઠ ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસ અને ઉપયોગમાં આ કોઈ કશું અને એ પ્રયત્ન પ્રણાલિ શોધવો એ શક્તિ બહારનું કામ મનાવું, એવા મર્બીર અને કમોડીના પ્રયત્ને, જેમણે એ પ્રણાલિ સ્વાભાવિક માને વાળ્યો. એટલું જ નહિ પણ તેનો જ-મોટામાનો-ઉપયોગ કરવાનું હાથમાં લીધું, અને તે એટલું સંયોજનપૂર્વક અને સરળતાથી કે તેથી ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યને નવું વાંચન પ્રાપ્ત થયું. એવા પ્રવાસી મહાપુરુષ મહાત્મા મોંધીય આરમા સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખપદે મિલજનાર છે, તેઓ 'ગુજરાતી' ભાષા સાહિત્યના પ્રચાર અને વિદ્યા અર્થે, તેનાં ઉકારં અને સમૃદ્ધિ અર્થે કરી બિદિ નહિ સાર્થિ એવો એક પામવો એક કલ્પ કામ છે, પણ એ સંમેલન સર્વ રીતે પરાક્રમી નિપટ્ટો અને ગુજરાતી સાહિત્ય એથી ગૌરવપૂર્ણ થશે, એ વિશે મને સંશયનાશક નથી.

ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનો

રવ્ય: ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી

[૧ અવતરણ]

વિદ્યાર્થીબંધુઓ,

મને પોતાને અને તમને અતેશવાર નિરાશ કરી આજે હું તમને મળવા બામ્બ-
શાળી થયો છું. હું તમને ખાતરી આપું છું કે મારાથી બની શક્યું હતા તો વખતો
વખત હું આવી નિરાશ ન અનુભવત તમને તમને નિરાશ ન કરત. વ્યવસાયની અનેકના
અને વિવિધતા અને પ્રકૃતિની વખતોવખત થઇ આવતી પ્રતિકૂલતાની આ નિરાશા માટે જ્યાં
બઢરી, માત્ર રાજ્ય ઉપર વિશ્વાસ રાખજો કે અનિચ્છાની જગ્યાબઢરી નથી. હું હજી
તમારામનો એક છું. વિદ્યાર્થીઓ સાથે હળવું મળવું, તેમનાં હૃદયમથનો જાણવાં અને
તેમની સાથે છૂટ્ટી વિચારોની આપણે કરવી એ મને ઘણું ગમે છે. અને આખરે આ
પ્રસંગ મને તમે આપ્યો તે માટે હું તમારા મંત્રીનો અંતઃકરણથી આભાર માતું છું.

ગુજરાતના અભિમાની વિદ્યાર્થી બંધુઓ પાસે હું ગુજરાત સિવાય બીજી કોની
વાત કરું ? અને ગુજરાતના સંબંધના અનેક વિષયો સંબંધે એ ઘડી વાત થઇ શકે તેમ
છે છતાં ગુજરાતનો ઇતિહાસ અને તેનાં સાધનોના જેવો બીજો કયો વિષય હું આ
મુંડળ માટે પસંદ કરું ? એક પ્રશ્નનો ઇતિહાસ એ એ પ્રશ્નના જૂલકાળનું દર્પણ છે;
વર્તમાન સમજવાની કુંચી છે, પ્રશ્નના ભવિષ્યના પ્રવાસનો નિયામક અને નેતા છે. ગુજરાતના
ઇતિહાસનું સંગીન ગાન ગુજરાતી જનસમાજને પ્રાપ્ત થાય એવી માત્રી અંતઃકરણની
હમેદ છે અને તે માટે તે ઇતિહાસ અને તેનાં સાધનો વિષયે દંધક જૂઠાજવાયા વિચારોમાં
એ ઘડી ગાળવાનો આજે આ ઉપક્રમ છે.]

આ

પણ ઇતિહાસ એ આપણી ઉણપોની દહાણી છે. એ ઇતિહાસમાં
કોઇકોઇ વાર કોઇ તેજસ્વી વ્યક્તિઓ, કે કોઈ તેજસ્વી યુગો આવે છે અને આપણો
ઇતિહાસ તે તે વ્યક્તિઓનો જ કે તે યુગોનો જ ઇતિહાસ હોય તો આપણને અન્યંત
હર્ષ અને અત્યંત અભિમાન આપનાર થાય; પરંતુ એ વ્યક્તિઓ અને યુગોની આગળ
પાછળના પ્રતાપોમાં તથા તે તેજસ્વી સમયોમાં પણ આપણા જીવનનાં મરિ. તત્ત્વોએ
ઊંડાયાં કહાડ્યાં છે; તેના પરિણામમાં આપણે તે તેજસ્વિતા, પ્રજાણમાં આવી અને

૧ આ લેખ રવ. ઉત્તમલાલ ત્રિવેદીનાં છેડાં કેટલાંક કામગિયામાંથી મળી આવ્યો. હવે તે
અમદાવાદના શ્રી બગવત સંઘથી તરફથી અમને મળ્યો તે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તત્ત્વોએ

અવ્યક્તની નીવડી છે. આ દુર્ભાગ્ય આપણા ગુજરાતનું જ છે એમ નથી, એ દુર્ભાગ્ય આપણા આખા દેશનું છે. સુરક્ષિત સીમાઓ, અગ્રધારણ પ્રાકૃતિક સમૃદ્ધિ, વિશાળ સમ્પત્તિ, બહેણું વિદ્યાબળ, અને હજારો વર્ષની સુધરિત સંસ્કૃતિ છતાં આપણો દેશ આજ સેકંડો વર્ગોથી પડછરામાં જ ખેંચાતો રહ્યો છે એ આપણે યોગ્ય દુર્ભાગ્ય નથી. ગુજરાતનો ઇતિહાસ એ હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનું અંગ છે અને હિન્દુસ્તાનની પેઠે ગુજરાત પણ એ જ દુર્ભાગ્યને વશ થયું છે. ગુજરાત વિસ્તૃત દરિયાકિનારો, મોટી નદીઓ, હજારો નવીન નાનામોટા અનેક અને અનિશ્ચય પ્રાકૃતિક સમૃદ્ધિવાળા ખર્તો, વગેરેથી ભરપૂર છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ પણ આર્ષ પદથી આજ સુધી કેટલીક ત્રુટીઓ સાથે પણ સતત વહેતો ગયો છે. ગુજરાતનું ક્ષાત્રબળ હિન્દુસ્તાનના બીજા પ્રાંતોના ક્ષાત્રબળ કરતા ઉતરતું નથી. ગુજરાતનું વાણિજ્ય બીજા પ્રાંતોના વાણિજ્યબળ કરતા ઓછું અધિવાસી છે. ગુજરાતની વ્યવહારકુશળતા, અપહારશુદ્ધિ, સાહમિત્રતા અને ઉદારતા એ બધા ગુણો વખતો-વખત પરદેશીઓની પ્રશંસા પામ્યા છે. આ બધાના પ્રમાણમાં ગુજરાતનું વિદ્યાબળ બેઠે એ લેખું તેજસ્વી નથી એ ખરી વાત છે તો પણ હિન્દુસ્તાનની વિદ્યામંદિરો અને દેશના વિચારવિકાસમાં ગુજરાતે ઓછું કંઈક ફાળો આપ્યો છે. ગુજરાતનું ઉદ્યમબળ, જેની તેમ જ શ્રેષ્ઠ એ પણ ઉતરે તેમ નથી. તે બધું છતાં સ્વાતંત્ર્યની દૃષ્ટિએ જગતમાં હિન્દુસ્તાનની પેઠે ગુજરાત પણ હિન્દુસ્તાનમાં દુર્ભાગ્ય રહ્યું છે. હિન્દુસ્તાનના બીજા કેટલાક પ્રાંતોના ઇતિહાસ કોઈ કોઈ સમયે તેજસ્વી બન્યા છે અને તે વખતના તેજનો પ્રકાશ હજી પણ તે પ્રાંતો ઉપર ઘોડો ઘણો પડી રહ્યો છે. પણ તેથી હિન્દુસ્તાનના આખા ઇતિહાસની દૃઢવત્ત જેમ જેમ વધારે પ્રકાશિત થાય છે તેમ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં કેટલાક વીરપુરો સામાન્ય સ્થાપકો અને યુગકર્તાઓ ઘણું ગયા છે અને તેમનો પરાક્રમેથી ગુજરાતનું સ્વામિ-ભાન કંઈક અંશે દર્શાવે બન્યું રહે છે છતાં તે જ પરાક્રમે ગુજરાતના ઇતિહાસની દૃઢવત્ત વધારે પ્રકાશિત, વધારે ખેદજનક, વધારે દુઃખદ બનાવે છે. ગુજરાતે પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિને અનુરૂપ સ્થાન હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં, હિન્દુસ્તાનના જીવનમાં પ્રાપ્ત નથી કર્યું. તે વાત માત્ર સ્મરણમાંથી એક અગ્ર પણ વીસરતી નથી. તમારા સ્મરણમાંથી પણ તરી જ વીસરતી હોય. વળી ગુજરાતના ઇતિહાસનો હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસની સાથે કેવળ અંગાંગીબાવનો સબંધ નથી પણ સુબળાત્વો દરિયાકિનારો હિન્દુસ્તાનનું એક અગ્રવત્ત હાર છે એ જોતાં એ ઇતિહાસનો હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ સાથે ગુજરાતના ઇતિહાસનો કાર્યકારણ સંબંધ છે, અને આ વિચાર ગુજરાતના ઇતિહાસને વધારે દુઃખદ બનાવે છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસનું આ સ્વરૂપ તમારી દૃષ્ટિ આગળ ખડું કરી દું તમને દુઃખી કરવા નથી હમ્મતો. ગુજરાતના તેમ જ હિન્દુસ્તાનના આ દૃઢવત્ત પાછળ શું આવ રહેલું છે તે શોધવાની આપણા ઇતિહાસકારોની કેટલી મંત્રીર રચના રહેલી છે ને ઉપર દુઃખમાં ધ્યાન ખેંચવા હમ્મતું હું, હિન્દુસ્તાનના-અને ગુજરાતના-ઇતિહાસનો આ પ્રશ્ન હું ગુજરાતના નવજુવાનો પાસે મારાથી બની શકે તેટલા ભારથી રજુ કરવા હમ્મતું હું. દેશના મીમાન્સ પ્રદેશો ઉપર દેશના સ્વાતંત્ર્યનું, વેપારનું અને તે તરફનાં પડરાઓ સાથેના સંબંધોના સ્મરણનું રક્ષણ અને સંવર્ધન કરવાની અનિવાર્ય રચના છે. ગુજરાત પોતે પોતાની આ રચના

સમગ્રતા યાજ અને હિન્દુસ્તાનના સ્વાતંત્ર્યના વિનાશ માટે પોતે પણ થોડાક અંશમાં જવાબદાર છે એટલું એને ભાન થાય એ ગુજરાતના અને હિન્દુસ્તાનના હિત માટે આવશ્યક છે. આ દૃષ્ટિબિન્દુથી ગુજરાતના ઇતિહાસનું અવલોકન કરી તેને અંગે ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નોના નિરાકરણના સાધનો શાં છે અને તેમાંથી શું પ્રાપ્ત થાય છે એ જાણવું એ ગુજરાતના વિચારીઓનું કર્તવ્ય છે એ યાગ્ય ઉપર હું બાર મૂકવા માગું છું. કોઈક કાળે સયોગવશાત્ મહાન શક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય, તેઓ અનેક પ્રકારના વિજયો મેળવે, પરંતુ ક્રમે કરે, વ્યવસ્થાઓ કરે, રાજ્યનાં કે સામ્રાજ્યનાં સુખો ભોગવે અને ભોગવવાને માટે એ પૂર્વે દેશના ઇતિહાસનાં બહુ સમણીય અંગ છે, પણ લોકસુખ અને લોકહિતને મુખ્યવસ્થિત અને સુરક્ષાપિત કરવા માટે તે દેશ અને તે ઇતિહાસમાં કંઈ થયું છે કે નહીં અને થયું છે તો શું એ એ ઇતિહાસમાં શોધવું એ ઇતિહાસનો પરમ અર્થ છે. ખરો ઇતિહાસ લોકહિતના અંગેઅંગનું પૂરું નિરીક્ષણ કરે છે અને તેની ખૂબીઓ અને ખામીઓ તપાસી તેમાંથી લોકહિતના બોધો ઉપજાવે છે. આવા હેતુને પ્રધાન રાખીને હિન્દુસ્તાનના તેમ જ ગુજરાતના ઇતિહાસનો અભ્યાસ થયો જોઈએ એ યતાવયા મારો આ ઉપક્રમ છે. જે જે જ્ઞાતાંતો માટે આપણે અભિમાન લેવાનાં છે તે આપણે આવશ્યક લઈશું અને લેવશીયું પણ આપણા દેશની જાણપો પણ આપણે જોઈશું અને બતાવીશું. કોઈ પણ દેશ એવો તો નિર્ભાગી ભાગ્યે જ હશે કે જેમાં થોડાંધણાં તેમનાં કિરણો થોડા વખત સુધી પ્રકાશિત નહીં થયાં હોય, પરંતુ દેશના ઇતિહાસની ખરી કિમત તે કિરણોના તેમની અવિચ્છિન્નતા અને સુખકરતા ઉપર રહે છે અને તેના પ્રમાણ ઉપર તે દેશના ઇતિહાસની કસોટી મુકાય છે. ગુજરાતના ઇતિહાસની આ દૃષ્ટિએ કસોટી મૂકવી અને તે કસોટી કેમ હલકી રહે છે તેનાં કારણો શોધવાં અને તે ભવિષ્યમાં કસોટી જાતી આવે તે સારા શાં પગલાં લેવાં, તે સારૂ ગુજરાતીઓએ પોતાનું ધ્યન કેવા પ્રકારનું ધરવું એ ગુજરાતના ઇતિહાસનો માર્ગો વિષય છે એ તમારી સમક્ષ જતી શકે તેટલા બારથી રજુ કરવાની હું હિમત ધરું છું.

૨ ગુજરાતના ઇતિહાસની ઝાંખી

૧ ગુજરાતના ઇતિહાસનું જે દૃષ્ટિથી હું નિરીક્ષણ કરવા માગું છું તે દૃષ્ટિને ઉપકારક થાય તેવી કંઈક તે ઇતિહાસની ઝાંખી કરીએ. ગુજરાતનો ઇતિહાસ છેક આર્યપૂર્વથી શરૂ થાય છે, એ હું પૂર્વે કહી ગયો છું. પરંતુ પ્રાચીન ઇતિહાસમાં જરા પણ પ્રવેશ કરતા પહેલાં આપણી યુની સીમાઓ નક્કી કરવી પડશે; અથવા જેને અત્યારે આપણે ગુજરાત કહીએ છીએ તે દેશ પૂર્વે ક્યા નામથી ઓળખાતો હતો તેનો વિચાર કરવો પડશે. આપણી પૂર્વના ઇતિહાસનો આ એક મોટો પ્રશ્ન છે. અત્યારનું કાલીયાવાડ પ્રથમથી જ આપણું છે અથવા અત્યારના કાલીયાવાડના આપણે છીએ એ વાતમાં સંદેહ નથી. પરંતુ પ્રાચીન ગુજરાતની ઉત્તર દક્ષિણ અને પશ્ચિમની સીમાઓ નિશ્ચિત નથી તે યાગ્યતાના જુદાજુદા પક્ષોનું નિરૂપણ કરવાનો સમય નથી. પણ ગુજરાતની બાહ્યને જુની રાજ્યતાની બાંધ સાથેનો સંબંધ સીધો અને સ્પષ્ટ છે. ગુજરાત નામનો એક જુલો અત્યારે પંચજનમાં છે, ગુજરાત માંથી વસેલી પ્રજા ખાનદેરા અને માળવાના જાગોમાં આજે પણ મોટી સંખ્યામાં મળી

આવે છે અને શુદ્ધરાતના પ્રાચીન સંબંધના દેશકાં અગરોએ હજી પણ આ ભૂમિભાગોનાં ભાગમાં આવે છે એ બધા ઉપરથી કાઢીવાવાડ અને શુદ્ધરાતની અર્પણ એક વખત ધાત્રી બહેણી દેવીને એક એ નિઃસંદેહ છે. વિવચ્ચન મનુષ્ય પુત્ર સર્વાનિતો આનાં નામને પુત્ર કાઢીવાવાડ અને તેની બહારના ઉત્તર શુદ્ધરાતના દેશોના પહેલાં રાજા હતો એમ પ્રાચીન ઇતિહાસ કહે છે. એનો મોઢામાં મોઢો પુરાવો એ છે કે એ દેશ 'આનર્ત' દેશના નામથી પૂર્વે ઓળખાતો. આપણી તન્ત્ર ધણા દેશોનાં નામો પૂર્વના રાજાઓનાં નામો ઉપરથી પડેલાં છે એમ પણ આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસની ધારણા છે અને અમ, વગ, કલિગાદિ દેશોના નામો એ જ રીતે પડેલાં કહેવામાં આવે છે આમ સર્વાનિતી પુત્રી મુકન્યા અને અચન અગ્નિનો પ્રાચીન યુગાન્ત શુદ્ધરાતના ઇતિહાસની સાથે નિકટનો સબંધ ધરાવે છે. પ્રભાગ્નેશ્વરમાં અચનેશ્વર અને મુકન્યા અરેવર નામનું તીર્થ છે તે આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. આ આનર્તના દેવન પછી દેવત અને તેની કન્યા દેવતી, એ દેવતિના પતિ હજાધર બળદેવ અને તેના ભાઈ શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ એ આ આનર્તના-શુદ્ધરાત કાઢીવાવાડના ઇતિહાસ સાધનો સબંધ મુદિખ્યાત છે. આ વાદો પ્રથમ મયુરમા હતા અને ત્યારથી આંતરે આવી તેમણે ગુપ્ત સ્થાપ્યું. એથી ઉત્તર સાધનો શુદ્ધરાતનો સબંધ પુરવાર થાય છે. વાદોનો ઇતિહાસ જાણીતા છે. એ ઇતિહાસ ઉપર આગળ થોડુંક વિવેચન કરવાનો પ્રસંગ કોઈક વાર એવાથી પરંતુ એ આપણી આ ભૂમિના પહેલા વસવાટનારા અને સકલનાં દેવો એ નિર્જિવા છે. શ્રીકૃષ્ણના નામની સાથે મદાભાગનો ઇતિહાસ અને પોતાના આરિય અને વિશાળગાનથી દિવની સંસ્કૃતિને એ મદાપુરે આપેલી દિશા અને ગતિનું સ્મરણ થાય છે. તે પછીનો ગદવાસથીનો દુઃખ પ્રસંગ આનર્ત-શુદ્ધરાતના ઇતિહાસનો એક આવૃત્તિ બોધક પ્રસંગ છે. મદાભાગે હિન્દુસ્તાનખંડના આનવજાતી અમરદેવને નિર્જલ કરી નાંખી તેમ વાદોના અન્યોન્ય (અમર)થી આનર્તદેશ પણ અચત નિર્જલ અને અવ્યવસ્થિત થઈ ગયો એ વાત ઉપર ખામ ધ્યાન આપવાનું છે. આ રીતે શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ અને બળદેવજીના તથા વાદવકુવના ઇતિહાસ શુદ્ધરાતના ઇતિહાસમાં મહાદેશ ધાય છે અને એમના ઇતિહાસની હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર થયેલી અમરના જશઅપજશનું ભાગી શુદ્ધરાત છે. આ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનના અગ્રાચીન-પૃષ્ઠ પછીના યુગના-ઇતિહાસનો અને સંસ્કૃતિનો પાયો તમારા આ દેશથી નખાયો છે એ વાતનું હમેશા સ્મરણ સમજો. અને શ્રીકૃષ્ણે સ્થાપેલી ઇતિહાસવાતી પરિપાત્રીનું સ્થાન કરવાનું મંબીર કામ એક વિશેષ અર્થમાં તમારું છે એ કહી શકાયો નહીં. શ્રીમદ્ બગવદ્ગીતા શ્રીકૃષ્ણ આનર્ત શુદ્ધરાતી-થયા પછીનો અન્ય છે, શુદ્ધરાતનો ખાસ અન્ય છે, શુદ્ધરાતની મોઢામાં મોઢી નિકળે છે, એનું કાણુ પણ વિસ્મરણ થયા દેશો નહીં.

આ રીતે શુદ્ધરાતના પ્રાચીનતમ ઇતિહાસનું કેન્દ્ર-આનર્ત-અને કાલિકાથી પ્રભાસ-ધારણ સુધીનો ઇતિહાસનારો અને તેને લગતા પ્રદેશો કુલેં જે દાપનિર્દેશ નડવ્યોન્ય વિમ્બાવ-માગવતે ૧૧ : ૭ : ૩ નીપજ આવે છે. આ વખતે આનર્ત-શુદ્ધરાતે હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં શેષ ભાગ લીધે હતો તે પણ શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવના ઇતિહાસની સમજનક છે. બદવાસથીની નિર્જલ થયેલા આનર્ત-મદાભાગથી નખાણ પડેલા હિન્દુસ્તાનની પેઠે

કૃષ્ણ પછીના સૈદ્ધાંતોમાં નિર્ણય નેવો પડ્યો રહે છે. શ્રીકૃષ્ણની રાજધાની દ્વારિકામાં હતી પરંતુ આનર્તની સીમો હાલના ઉત્તર ગુજરાત સુધી પહોંચતી હતી તે હાલના વડનગરનું એક કાળે આનર્તપુર એવું નામ હતું એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. વડનગર-આનર્તપુર અથવા આનન્દપુર ઉત્તર તરફ ગુજરાતના સ્વામિત્વની કુચી હતી. કાશીવાસ સૌરાષ્ટ્ર-સોરાઠ એ નામથી પણ ઓળખાતો, તે આનર્તદેશનો એક ભાગ ગણાતો અને કુશરથલી-દ્વારિકા એ એની રાજધાની હતી, અને આનર્તપુર એ ઉત્તર ગુજરાતની વ્યવસ્થા માટે આનર્તરાજને હાથે રૂપાયેલું નગર હોય એવો તર્ક કરીએ તો તે અવાસ્તવિક ન ગણાય. સૌરાષ્ટ્ર અને આનર્તપુરના પ્રદેશોની સાથે મદી અને તાપી વચ્ચેના પ્રદેશો જે પૂર્વે લાઠ એ નામથી ઓળખાતા હતા તેનો પૂર્વનો ઇતિહાસ પણ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં જ સમાવેશ પામે છે. આ પ્રદેશ આર્યપર્વના ‘પરશુરામ’ના પદાક્રમોનું ક્ષેત્ર છે. પિતાની આત્માથી માનને મારી નાંખનાર અને માતાના સંતાપથી પૃથ્વીને એકવીસ વાર નક્ષત્રીય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેનાર એ ક્ષાત્રીયવાન બ્રહ્મર્ષિના ચારિત્ર્યનો અને તેના યશસ્વયશનો વારસ પણ આપણો આ દેશ છે.

ગુજરાતનો ઇતિહાસ ત્યારથી આપણા દેશનું નામ ગુજરાત પડ્યું ત્યારથી જ ગણવો એ ઉચિત નથી. ઇતિહાસમાં કોઇ વાર કોઇ નામથી એક દેશ પ્રસિદ્ધ હોય અને કોઇ વાર બીજા નામથી પણ તેથી ઇતિહાસનું સાતત્યનંગ ન થાય તે થયું. તે પ્રમાણે આપણા દેશનો ખરો ઇતિહાસ આપણે પ્રાચીનકાળથી આનર્તના સમયથી શરૂ કરવો જોઈએ અને ગુજરાતમાં આંતર્યાય પામેલા બધા દેશો અને રાજ્ય, બાપા, અને જાતિ વચ્ચેના કારણોથી સંબંધ ધરાવતા દેશો અને પ્રજાઓના ઇતિહાસ સાથે પણ આપણા ઇતિહાસનો નિકટનો સંબંધ છે એ આપણે વિસ્તરેલું જોઈતું નથી. અત્યાર સુધી જે મેં લખતા આપ્યા છે તે દૃષ્ટાંતમાત્ર છે. આ રીતે વેદ, પુરાણ અને ઇતિહાસ (ગ્રંથાવલિ, મહાભારત) દ્વારા આપણે જે આપણે આપણા ઇતિહાસ-અથવા પૂર્વજોના સામુદાયિક આપણા જીવનનો તેના લેખકોનો ખ્યાલ-જોનો સંગ્રહ કરીએ તો આપણને આપણા દેશના આર્યપર્વના જીવનના સંબંધી ધણું કિમતી જ્ઞાન મળે તેમ છે. આ બધા જ્ઞાનથી આપણે વિમુખ રહેવું જોઈએ નહીં કારણ કે એ આપણા લોહીમાં છે, આપણે એ બધાનાં વારસો છીએ. આપણા આચારવિચારચરિત્ર્ય એ બધાં એ પ્રાચીનકાળના ઇતિહાસથી ધરાયાં છે. એનો આદર કરવો અને એને આપણા ઇતિહાસમાં સુધી આપણા ગુણદોષની પરીક્ષા કરવી એ ઇતિહાસનું કર્તવ્ય છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસનું હવે આપણે એક બીજું પ્રકરણ લઈએ. ઉપર કહ્યું છે કે જનસાચર્યની પછીનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ અપ્રસિદ્ધ છે. જે કે મને થતા છે કે આપણા દ્વારાઓનો-આપણાં તીર્થોનાં માદા-મોનો અને આપણી સોકવાનાંઓનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરીએ તો જે જનનો ઇતિહાસ માટે જોઈએ છે તે જનનો પછા ઇતિહાસ આપણને અપરમ મળે.

આઈ પર્વ પછીના કાળમાં એટલે-સાત્ત્વર્ધકાળમાં સૌરાષ્ટ્ર અસંસ્કૃત દશામાં હતો એમ આપણને સમજાય છે. જનવાસ્થળીથી શ્રીકૃષ્ણના સરકારોને ઝીલનારો વર્ષ નાટ થયો હતો અને તે પછી ત્યાંના રહેનારા અથવા બહારથી આવીને વસનારાઓ દત્તર ધર્મ અને ઇતન્નતિના હતા અને તેમના સંસર્ગમાં પણ ન આવતું એવો આપણા ધારનાઓનો તે વખતનો ઉપદેશ હતો એ ઉપરથી આ અનુમાન ખેચાય છે. ધાદેવાના અંકુશથી પૂર્વની અસંસ્કૃત યજ્ઞો મર્યાદામાં રહેતી હોય અને તે અકુશ અદશ્ય થયા પછી તેમનું ઉદ્ધત જીવન એમણે પ્રાધું સર કરેલું હોય એ પણ બનવા જેવું છે. તે કાળનો ઇતિહાસ પણ આપણને મળ્યો નથી તેવું પણ આ કારણ હશે એમ સમજી શકાય છે. આટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણોનું જેર કદી ન હતું. પરંતુ ગામનાં પરાક્રમેએ બ્રાહ્મણને માટે જનસમુદાયમાં વૈરભૂદિ ઉત્પન્ન કરી હોય એ પણ બનવા જેવું છે. બ્રાહ્મણોને અભાવે પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો પ્રચાર ન હોય અથવા એણે હોય અને તેને લીધે તે સંસ્કૃતિના સેવકોને દેશ અનાય લાગે એમાં નરાઈ નથી. સ્કન્દપુરાણાન્તર્ગત પ્રભાસખંડમાં 'નામરાકે'ના માહાત્મ્યમાં એવી કથા છે કે સત્વગિત ધાદે સર્વદેવનું તપ કરી તેમને પ્રસન્ન કર્યા હતા અને પછી બળવાનનું સ્થાપન કરી તેમણે બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ એવા નાગરબ્રાહ્મણોને ખોલાવી એ પ્રતિભાની સુપરત કરી અને પ્રતિભાનું નામ નાગરાધિપ એવું આપ્યું. એટલું જ નહીં પણ બીજે એક સ્થળે 'ઉન્નતપુર' માહાત્મ્યમાં એ નામનું નગર સ્થાપી એક અબદાર તરીકે બ્રાહ્મણોને અર્પણ કર્યું એવી કથા છે. આ ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે એ દેશમાં પ્રથમથી બ્રાહ્મણોની સંખ્યા એટલી હતી અને બહારથી બ્રાહ્મણોને ખોલાવી વસાવવાની જરૂર હતી. ઉન્નતપુરમાહાત્મ્યમાં એવો પણ ઉલ્લેખ છે કે જ્યારે બ્રાહ્મણોને નગર આપવા માંડ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું કે અમે તો વેદપાઠી અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણો છીએ, અમારું આ બુધિમાં કોણ રક્ષણ કરશે. આ પણ એ જ બતાવી આપે છે કે આ બુધિ કૃષ્ણ પછીના કાળમાં અસંસ્કૃત પ્રજાથી અજ્ઞાતિ હતી અને ત્યાં બ્રાહ્મણોને વસાવવાના બગીરથ પ્રયત્નો કર્યા હતાં પણ બ્રાહ્મણો દેસની સરકુનિ ઉપર અસર કરી શકે એટલા બળમાં કે એટલી સંખ્યામાં વધ્યા ન હતા. આ પ્રમાણે ક્ષાત્રજા અને બ્રહ્મજા વિનાનો ઘડ રહેલો દેશ અસંસ્કૃત રહેવા અને બહારથી આવનારી જુદીજુદી પ્રજાઓના સોબતું પાત ઘડ થયો એ સમજી શકાય એવું છે. સૌરાષ્ટ્રમાં-ગુજરાતમાં પરદેશની અને પુરંધરની અનેક પ્રજાઓએ પૂર્વકાળમાં નિવાસ કરી તે કાળમાં થોડીકથી રાજસત્તાએ જમાવી દેશે એવું અનુમાન ઘડી શકે છે. અને જ્યારેથી ચતુર્થ ઇતિહાસ શરૂ થાય છે ત્યારથી પણ અનેક પ્રજાઓ સૌરાષ્ટ્રમાં આવી છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે.

આ અજામ અથવા અધસિદ્ધ પર્વ પછી આપણે નિશ્ચિત ઇતિહાસમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. તે વખતથી જ જુદીજુદી પ્રજાઓ ગુજરાતમાં ધામલ થઈ તે અત્યારે ગુજરાતની વખતોમાં મળી ગયા છે. શ્રીકૃષ્ણ પછી હજાર બે હજાર વર્ષ પછી યવનો, પારસી, આરબો અને બીજા મુસલમાનો, સીલીઓ, મકરાણીઓ, અને દિરંગીઓ નાનીમોટી સંખ્યામાં આવી ગુજરાતમાં નિવાસ કર્યો વરણ છે એ પ્રસિદ્ધ છે. અપરચાને અભાવે પિતૃપોતાના કાયદાનો જ આશ્રય તે વધારી સદાએ પિતૃપોતાના વાકા બાંધી લીધા અને માર્ગદર્શન સુધી

આ દેશ એવી દશામાં ન પડ્યો હોય એમ માનવામાં કશી હરકત નથી. મૌર્યસમય પછી ગુજરાતના ઇતિહાસનું ચક્ર ફરે છે. આ વખતથી આપણે આ સુભગ દેશ હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ભળી મોટી ગ્રન્થસત્તાઓના તાજામાં આવે છે. ઇતિહાસમાં કાશ્મીરે પ્રથમ સ્થાન મૌર્યરાજ્યો લે છે. મૌર્ય મહારાજ્યોના વંશતમાં સામાન્યતા અધિકાર ત્રીજે કાશ્મીર અને તેના આસપાસના ગુજરાતના પ્રાન્તો આવે છે અને તે કાશ્મીરે જુલારુદ્ધ શિલાલેખોદ્ધાર આપણા ઇતિહાસની કંઈક કંઈક માહિતીઓ આપણને મળે છે. આવા શિલાલેખોદ્ધાર ઉપજી આવતો ગુજરાતનો ઇતિહાસ પણ રસિક અને બોધક છે. શિલાલેખો સિવાય આ ન વખતથી આપણા શિષ્ટ સાહિત્યમાં તેમ લોકકથાઓ અને દંતકથાઓમાં પણ ગુજરાતના સંબંધે ભરેભરે હશે એમ યથા હોય તે બધાનો સંગ્રહ એ આપણા આ યુગના ઇતિહાસનું બીજું સાધન છે. આપણા દેશ ઉપર ગ્રન્થસત્તા ચક્રાવર્તના રાજા મહારાજાઓએ આપેલાં ધનોને નોંધી ગાખનાર ધાનપત્રો ઉપરથી કંઈકીંક કિમતી હકીકત મળી આવેલી છે. પરદેશી ગ્રન્થકર્તાઓ અને પરદેશી ગ્રન્થકારો આ સિવાય પરદેશના સુસાદુરોએ કરેલી નોંધોમાંથી પણ કિમતી ઇતિહાસ ઉપજીવી શકાયો છે. આ બધા સાહિત્યનું શ્રમપૂર્વક પરિશીલન થાય તો ગુજરાતનો એકધારો ઇતિહાસ ઉપજીવવા તરફ કંઈકે પગલાં ભરી શકાય એ સ્પષ્ટ છે.

આ સાધનો શોધી કાઢી તે ઉપરથી ઇતિહાસવાર્તા ઉપજાવવા સારું પ્રિન્સિપ ફલીટ, ટોડ, કાર્પસ, બાગરકર વગેરે યુરોપીય અને આપણા દેશના વિદ્વાનોએ જે ઉત્સાહથી અને ખંતથી પરિશ્રમ કર્યો છે તે માટે આપણે તેમનો આભાર માનવાની અને તેમને પગપેપગે માત્રી હરે તે કાર્ય આપણે ઉપાડી લેવાની નરર ઉપર હું તમારું ખાસ ધ્યાન એસવાની રજા લઉં છું. આવાં સાધનો ઉપરથી આપણા ગ્રંથોદયોમાં જે ઇતિહાસ ઉપજાવાયો છે તે ઇતિહાસને ફરી લખવાની અને આપણા ભૂતકાલ સાથે સંકેતિત કરી ગુજરાતના ઇતિહાસનું એક આખું ચિત્ર ઊભું કરવું એ ધણું ન અગત્યનું છે. આવી રીતે એક અખંડ ચિત્ર ઊભું કરવા માટે ધણા પરિશ્રમની અને ધણા જ્ઞાનની નરર છે તેની હું ના કહેતો નથી પણ તે પરિશ્રમ કરવો અને તે જ્ઞાનનું સંપાદન કરવું એ ગુજરાતીઓની ફરજ છે એવું બાર મુકીને કહેવાની નરર છે. હજી સુધી ગુજરાતે બેઠાંબે ટેરફું આ દિશામાં તૃપ્તી કર્યું એ દીકમીરીની વાત છે. આવાં સાધનો શોધવામાં ગુજરાતના પણ ઉત્સાહી યુદ્ધરથોના નામની ઉપધાર સાથે અહીં નોંધ લેવી બેઠાંબે. સ્વ. પંડિત ભગવાનસાગર ઈન્દ્રજી, સ્વ. આચાર્ય વસંતભજી હરિદાસ અને સ્વ. રણજીતરામ વાવાભાઈ. હજી એ શોધનું કામ ચાલુ ન છે અને ધણાં સાધનો હજી મળી આવશે. પરંતુ જે ઉપગ્રન્થ છે, અને જે વિદ્વન્મોહ્ય માનિદામાં છૂટાંછવાં પડેલાં છે તેમને બધાંને એક સંગ્રહમાં લાવી ગુજરાત અને ગુજરાતી પ્રજાને ઉપયોગી થાય એવી રીતે પ્રસિદ્ધ કરવાની પૂરેપૂરી નરર છે.

મૌર્યવંશથી આરંભીને ઉપગ્રન્થેસા ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર અત્યાર સુધી જે પ્રકાર પડ્યો છે તે ઉપર ઉચરે જે સમ્બંધ કહી હું આ વ્યાખ્યાન પૂરું કરીશ. ચન્દ્રગુપ્તથી અશોક સુધી મૌર્યવંશનું ગ્રન્થ રજૂ તે દરમિયાન ગુજરાત સાથે માળગા બેઠાંબે હું

અને ગિરિનાર-અથવા ગિરનાર-એ ભાવની રાજધાનીનું નગર હતું. અરેબિકનો ગિરનારનો શિલાલેખ સુપ્રસિદ્ધ છે. બૌદ્ધ ધર્મને દિન્દુસ્તાનમાં સુસ્થાપિત કરનાર એ મહારાજના મિદાનનેનું એ લેખથી સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે. અરેબ પછી તેના પાંચ કુળાવના સમયમાં જૈન ધર્મનો પ્રચાર પુષ્કળ થયો હતો અને તે વખતે પણ માળવાની સાથે ગુજરાત જોડાયું હતું. ગુજરાતમાં જૈન ધર્મ આગળ પડ્યો તેનું પણ આ જ કસ્ટ જાણીય છે. આ પછી બેકટ્રીયન ઓકિનો ધોડા વખતે સુધી અમલ રહ્યો અને તે પછી ફત્તેહનું રાજ્ય જામ્યું હતું. આ ફત્તેહનો અમલ ઇ. સ. પૂર્વે ૭૦માં શરૂ થયો અને ઇ. સ. ૩૯૮ સુધી ચાલ્યો. દિન્દુસ્તાનમાં બે ફત્તેહ રાજ્યો થઇ ગયાં હતાં-એક ઉત્તરનું જેમાં કાશ્મીરી પ્રવાસ સુધીનો પ્રદેશ હતો અને તેમાં કાશ્મીર, તશ્તીશ્ત, દિલ્લી અને ગરુડમાં ચાલ્યું હતું અને બીજામાં અવનંદરી ઉત્તર કોક્ષ સુધી અને મળવાથી દરીયાકાનારા સુધીનો મુલક આવી જતો હતો. ઉત્તરનું રાજ્ય તરૂચ પછી ગુજરાતનું ફત્તેહ રાજ્ય સ્થપાયું હતું. પાળવ અને ઉત્તર દિન્દુસ બાગેનો ગુજરાત માથેનો નિકટનો સમર્થ જે કુળાવના વખતથી જ ચાલતો હતો તે આ વખતે પાછો સતેજ થયો અને ઉત્તરની કેટલીક પ્રજાઓ આ ફત્તેહની સાથે ગુજરાતમાં ફાગલ થઇ હોય એમ જાણીય છે. ફત્તેહના સિદ્ધાંતથી પશ્ચિમના ફત્તેહની વચાવથી સ્પષ્ટ રીતે સ્થપાઇ ચૂકી છે. ફત્તેહનું રાજ્ય મુખ્યત્વેનું હતું. અને જો કે તેમાં પણ અનેક પ્રકારની વિવિધતાઓ તો હતી જ તે છતાં તેમાં સત્તાવીસ રાજ્યો થયા અને ગુજરાતનો વિખાર ધણો વધ્યો. એ વખતના ગુજરાતને આખો બૃહદ્ ગુજરાત-બૃહદ્ભાગ્ય એવું નામ આપીએ તો ખોટું ન કહેવાય. ફત્તેહનું રાજ્ય લગભગ પાંચમે પર્વ સુધી ચાલ્યું. ઉત્તરે અવનંદરી પશ્ચિમમાં મળવા, અરે દક્ષિણમાં કોક્ષ અને આન્ધ્ર સુધી એમણે ગુજરાતની સના સ્થાપી. ફત્તેહ પરદેશી હતા તેમ છતાં તેમનું રાજ્ય પાંચ સેકા સુધી ચાલ્યું એ એક વાત, પાંચ સેકા પછી તે ગુપ્ત સામ્રાજ્યમાં સમાઇ ગયું અને તેના કંઇ પણ અવશેષો ન રહ્યા, એ બીજી વાત-ફત્તેહના ઇતિહાસમાં વિચારવું જોડી છે. ફત્તેહ પરદેશી હતા છતાં સ્થાનિક પ્રજાઓના ધર્મ ઉપર મમતા રાખતા, નેઓમાંના કેટલાક ધર્મીર હતા અને પ્રજાને સુખી કરવા ઉપર તેમનો પ્રેમ હતો, પરંતુ આખરે આ રાજ્ય ગુપ્તસામ્રાજ્યમાં આત્મીક પામ્યું. મૈત્રાપૂ-ગુજરાત પશ્ચિમની કુચી હોવાથી ઉત્તરનાં સ્થાપાળ્યે તે દેસ પોતાનો કરી લેવા હમેશાં ઉચ્ચ રહેતા અને આપણે જોયું છે કે અવનંદરીને કોઇ મોકું સામ્રાજ્ય બોલું થતું તે વખતે મૈત્રાપૂ-ગુજરાતના રાજ્યને તે મળી જતા થત કરતું. રાજસિત્તા જેવા સમયમાં નવગાઇ આવી માત્ર હતી. દક્ષિણથી રાજ્યનું નુકસાન માંડ્યો હતો. પહેલું અવનંદરી અને પછી દેલિય ગુપ્તવાનનો કેટલોક ભાગ છોડે પડ્યો હતો. આ પછીના ગુપ્તસામ્રાજ્યનો સમય દિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ધણો મોટો અને અમલનો ભાગ બન્યો છે. પણ આપણા આજના વિષયને અંગે તે યાદ જતું કહેવાનું નથી. ગુપ્તોનો સાધાન્યવાદ અત્યંત ગુપ્ત હતો. ગુપ્તસમ્રાજ્યના બીરુદો 'અપ્રતિરથ' 'નૃપ-પરમ' 'સર્વશક્તિ' એ એમનો રાજ્યદ સ્થરો છે અને સાધાન્ય સેવુપના સ્થરો છે. આખા દિન્દુસ્તાનને એક ચક્રમાં લગવાની અભિલાષ ધણી મોટી મંજીર અને ફાત્તેહ, અને કંઈક અંશે કષ્ટ પણ મળ્યું થયું તે યાદ 'સર્વશક્તિ' સર્વશક્તિ

ઉચ્છેદ એ બાગ્યે જ ન્યાય ગણાય. એમાંના ત્રણ રાગઓએ પોતાને 'પરમભાગવત' કહેવરાવતા હતા એમ કહેવામાં આંચકો ખાવાની જરૂર નથી. ગુપ્તસામ્રાજ્ય લગભગ આખા હિન્દુસ્તાન ઉપર સ્થપાયું હતું. તેની સીમા મધુરા, અષોધા, ગોરખપુર, બનારસ, બિહાર, બંગાળ અને રજપૂતાના સુધી જતેલી હતી. અને તેને માળવા સાથે મેત્રી હતી અને દક્ષિણનાં ધણાં રાજ્યો ઉપર પણ તેણે ક્ષેત્રદાન દુર્ગદા કર્યા હતા. ગુપ્તસામ્રાજ્ય ઉત્તરમાં સ્થપાયું હતું અને દક્ષિણ તરફ વિસ્તાર પામ્યું હતું. ગુપ્તો હિન્દુ હતા. હિન્દુધર્મના અભિમાની હતા અને પરરાજ્યોથી આદ્યંત યથેચ્છી આર્થમાંતાને પરદુરામાંથી હોવાવા તેમનો અભિપ્રાય હોય એ સ્પષ્ટ સમજાય છે. આ ગુપ્તોના સામ્રાજ્યમાં ખાસ કરી ચન્દ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના વખતમાં દાર્દ્રિયા નામનો ચીનનો મુસાફર આવેલો તેની નોંધ ઉપરથી એ વખતે રાજ્યતંત્ર મુન્યસ્થિત હોવાનું અને પ્રજાને સુખદર હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. રાજ્યવ્યવસ્થાના કેટલાક દાખલા આપી વિન્સેન્ટસ્મિથ લખે છે:—

" These particulars as collected and narrated by the earliest Chinese traveller in India permit of no doubt that the dominions of Chandragupta Vikramaditya were well governed; the authorities, interfering as little as possible with the subject, and leaving him free to prosper and grow rich in his own way. The devout pilgrim pursued his Sanskrit studies for three years at Pataliputra and for two years at the town of Tamralipti (Tamluk), without let or hindrance and it is clear that the roads were safe for travellers.

Probably India has never been governed better after the Oriental manner than it was during Vikramaditya. The merciful teachings of Buddhism influenced the lives of all classes except the most degraded, while in as much as the Sovereign was a Brahmanical Hindu, the tendency to harassing kind of persecution, which a Buddhist or Jain yati is apt to display, was kept in check and liberty of Conscience was assured.

Fa Heien as a pious devotee necessarily saw everything through Buddhist spectacles but it is to evident that with a Brahmanical supreme Government Hinduism of the Orthodox Kind must have been far more prominent than his account would lead the reader to suppose and sacrifices must have been permitted.

In fact, the Brahmanical reaction against Buddhism had begun at a time considerably earlier than that of Fa Hsien's travels, and Indian Buddhism was already upon the downward path although the pilgrim could not discern the signs of decadence.

Vincent A. Smith 282-3.

નવો ઉમંગ પેદા થયો હતો અને તે ઉમંગ પ્રજામાં ગણુ હત્યો હતો એમાં કંઈ નવાઈ નથી. એ સાહિત્યસંછયનકાળ હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ધણો યશસ્વી કાળ છે. કાવ્યો પરદેશી છતાં દેશની પ્રજાઓમાં ભળી નઈ તેમની સાથે છવનની એકતા કરી રહ્યા તેથી તેઓ દેશના મિત્રો અને દેશની પ્રજામાં ઉત્સાહ અને ઉમંગ પ્રેરી શક્યા અને ગુપ્તો સ્વદેશી છાંદ સ્વદેશનાં સત્યોનો પ્રચાર કરવામાં અને સ્વદેશના છવનનાં સારાં તત્ત્વોને પુનઃસ્થાપિત કરવાના ઉત્સાહવાળા હોય એ કારણમાં યજ્ઞસ્ત્રી વિજયી નિવડ્યા એ સહેજ સમજાય તેવું છે. આ સમયનાં વિદ્યાસાહિત્ય અને કલાઓની સમૃદ્ધિએ નરેન્દ્રોના છવન ઉપર સ્થાપી અસર કરી છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. ૩૩૦ થી ૪૫૫ સુધી ગુપ્તોનો ખરો યશનો ભાગ્યેઈકયનો સમય હતો. ૪૫૫માં કુમારગુપ્તના અવસાન પછી તેમનો પણ કાંઈ શરૂ થયો અને આખરે હણુગતિના પરદેશીઓથી એમના સામ્રાજ્યનો પણ અંત આવ્યો.

આપણે હવે હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ઉતરી પડ્યા છીએ પણ હણુનાં હુમલાથી થયેલા ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો નાશ અને તે હણુસામ્રાજ્યનાં સ્મરણો અને તેનો નાશ કરવા લીધેલા આપણા ઇમનું સ્મરણ કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. હણુનો પહેલો હુમલો તો સ્કન્દગુપ્તે પોતાના રાજ્યના આરંભમાં જ પોતાના પરાક્રમથી પાછો હસાવ્યો. અને આ વખતે જ સૌરાષ્ટ્ર ઉપર પણ સ્કન્દગુપ્તે અધિકાર સ્થાપિત કર્યો (૪૫૮) અને તે પછી થોડાંક વર્ષ સુધી સ્કન્દગુપ્તના રાજ્યની સમૃદ્ધિનું તેજ બન્યું રહ્યું હતું. પરંતુ સ્કન્દગુપ્તના છેવટના સમયમાં હણુએ પુનઃઆક્રમણ કર્યું. તેઓ ઘણાં દુર અને ઝેરીલા હતા. ૪૬૫માં તેઓ ગાંધાર સુધી આવી પહોંચ્યા અને ૪૭૦માં તો સ્કન્દગુપ્તના રાજ્યના અંતરમાં એમણે ધા કર્યો. આ વખતે સ્કન્દગુપ્ત ટકાવ કરી ન શક્યો. સ્કન્દગુપ્ત પોતે ૪૮૦માં પડ્યો અને તેના અવસાનની સાથે સામ્રાજ્યનો વિનાશ થયો અને પૂર્વ પ્રાંતો ઉપર એ એક નાના રાજ્ય તરીકે ગુપ્ત વંશનું અસ્તિત્વ કેટલાક કાળ સુધી બની રહ્યું. પરંતુ હણુ સંસ્કારોનાં આક્રમણે ધણું જોર પકડ્યું. તેમણે થોડા વખત ઉપર યુરોપને તારાજ કર્યું હતું. એશિયામાં હેક પેશાવરથી માળગા સુધી તોડમાને પોતાનો અમલ સ્થાપ્યો અને મહારાજનધિરાજનો હકામ ધારણ કર્યો. તોરમાન ૫૧૦ માં પડ્યો અને તેનો પુત્ર બિહિરગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો. પણ બિહિરગુપ્ત યુગમી સોફીનો રાજ્ય હતો. એક યુરોપીયન લેખક કહે છે કે:—

The numbers, the strength, the rapid motions and the applicable cruelty of the Huns were felt and dreaded, and magnified by the Goths who beheld their fields and villages consumed with flames and deluged with indiscriminate slaughter. To these real terrors they added the surprise and abhorrence which were excited by the shrill voice and uncouth gestures and the strange deformities of the Huns.

આ દુષ્પ્રાધિપતિનો શુદ્ધમ દિનને અસ્ય લાગ્યો. સાધાન્યના અવશેષજૂત મગધના આવાહિત્ય અને મધ્યદિનના ધર્મોપદેશો આ પરદેશીના શુદ્ધમની સામે થવાનો નિશ્ચય કર્યો. અને પરદેશી અરમ્ભમાં મિદિરશુદ્ધ ઉપર સખા હાકો મારી તેના સૈન્યનો નાશ કર્યો. મિદિરશુદ્ધને દેહ કર્યો પણ આવાહિત્યે મોકું મન રાખી એની જીંદગી બચાવી અને એને માન સાથે દિદમાંથી વધાર કર્યો. બચેયો મિદિરશુદ્ધ પાંડા જોરમાં આવ્યો. કાસીગના રાજાએ એને નાનું રાજ્ય કાઢી આપ્યું પણ તેણે નીમકદરામ થઈ દાગમીર ઉપર જ દુમસો કરી તે રાજ્ય હાથ કર્યું. અને ગાધાર ઉપર ચડાઈ કરી ત્યાંના દુષ્ટ રાજાને મારી નાખી તેના મુલકનો કબજો લીધો, રાજકુલનો ધ્વમ કર્યો અને સોદાનાં ટેલિગણનો સિંધુ નદીના તટ ઉપર સંહાર કર્યો. પણ આખરે એના ત્રામનો પણ અંત આવ્યો. અને ઉપગના બનાવ પછી એક વર્ષના અરસામાં તે મરણ પામ્યો. તેના મરણ પછી તેના ગભ્યનું કંઈ પણ ચિન્હ રહ્યું નહીં. મિદિરશુદ્ધ ચિરનો આક્રમી ઉપાસક હતો અને પુરુષના ધણુ મોઠો અને અવશેષોને એણે નાબૂદ કર્યા હતા.

મિદિરશુદ્ધના ત્રામથી દિદના આ પ્રાન્તને છોડાવાને આત્મપામના પરદેશી રાજાઓ એકત્ર થઈને ઉત્સાદથી આગળ પડ્યા તે બનાવ દિદના રત્નિદામમાં મેનિગી અજારે લખવા લાગ્યો છે. મિદિરશુદ્ધ પરદેશી હતો માટે એની રહામે રૂઆ તેમ ન હતું પરદેશી રાજા એણે માટે દિદમાં ગમે તેટલો અભુગમો હોય પણ તેમને હાજી કાઢવા દિદ જામમાં પાવાનું થોધ નથી રિચાવતું પણ જે વખત સૌક ઉપર કેર વાગે અને રાજા સોદના સોદીના તરસા થાય તે વખતે જ્ઞાન અને રાણા દિદુએની આખ પણ રાત્રી થાય અને સૌકને ત્રામ પમાડનાર એવા રાજાનો મંદાર રંગ નૈવાર થઈ જાય. એ દિદુસ્તાનના રાજા-ધર્મની રિચાવ છે. દિદુસ્તાનના રત્નિદામને આ દરિયા એકાદું તેા દિદના પરદેશી ઉપરના સમજાવને માટે અને સૌકથીજ કરના ગમે તેવા જાનગ્ર હોય પણ તેમને થોડા સિદ્ધાએ પરોવેડાની ઉમુગ માટે દિદને અનિનદન આપવું પડ્યો.

પણ આપણે હવે દિદુસ્તાનના રત્નિદામમાં જનુ ઊંચા ઉતરી ગયા. આ બધા વખતમાં શુદ્ધતાની શી રિચાન હતી તે ઉપર આપણે આવડું જોડએ. કાવેપોતું જુદા શુદ્ધતાન રિચાઈ થયું અને આખરે શુદ્ધ સાધાન્યમાં અને પછી હજી રાજ્યમાં સમાઈ ગયું. પણ આરાધૂમાં શુદ્ધ સાધાન્યના અંત પછી બચાઈ નામના એક સેનાપિરતિએ વચલીપુરમાં-વગામાં-એક રત્નત્ર સજા જમાવવાની શ-આત કરી હતી. આ વસના કાસીઆના રાજાએ રત્નત્ર બનાવ સાધાન્યમાં અતમોત્ત ભાગના હતા અને હજુને પણ કર આપના હતા એમ જમાવ છે પણ દુષ્ટ સૈન્યના મદાર પછી તેઓ રત્નત્ર થયા અને વચખોા એક મોટા મનની જમાવર કરી. તેમના રત્નિદામની કેટલીક ઉપચોગો આવીની એમના વખતમાં રાસતપરોથી મળી આવે છે તે બધાના મંદારો ધરેલ છે અને થોડા વખતમાં તે પુસ્તાન આપારમાં પ્રગિહ જવું થયું છે. વચખી રાજાની સહરિતું વર્ણન મીનાઈ મુમારોના અતેવાએમાં મળી આવે છે. બચાઈ પછી મોઢ વર્ષ પછી કુવમેન જીતીને દર્પરંનના સૈન્ય સાથે રિમર થઈ દત્તો અને તેનાં તે લાઈ દત્તો. પંડુ તે

પછીથી થયેલી સંધિમાં ધ્રુવસેનનો હર્ષના સામ્રાજ્યના અંગ તરીકે વસન્તીના શાળ તરીકેનો દર સ્વીકારાયો હતો. પણ તે પછી પણ વસન્તીના રાજ્યનો ધ્રુવસેન ખીન્ન પહેલાંના બધા રાજ્યો સ્વતંત્ર હતા એમ કહી શકાય. તેમ ધ્રુવસેનનો પુત્ર ધરસેન એથી પાછો યદુ શક્યો હતો. ધરસેન એથી પ્રતાપી રાજ્ય હતો તેના વખતમાં બહુકાળ વસન્તીમાં જ લખાયું હતું. સંસ્કૃત વિદ્યાના સંકલનના સમયની અસર અહીં સુધી પહોંચી હતી. વસન્તીના રાજ્ય શુભરાતના મધ્યભાગ (ખેડા જિલ્લા) સુધી અને પૂર્વમાં માળવા સુધી પહોંચ્યું હતું વસન્તીનું રાજ્ય ઘણું સમૃદ્ધિમંત હતું તે તેનાં છત્રપત્રો અને એના અપરોપો ઉપરથી સમજાય છે. આ બધાનો સંકલ્પ થશે ત્યારે તે વંશના ઇતિહાસ ઉપર કંઈક વિશેષ અગત્યનું પડશે એમાં રાહેલ નથી.

વસન્તીનું રાજ્ય ૭૧૬ના અરસામાં નાશ પામ્યું. એના વિનાશની વાત એવી છે કે સિંધમાં આરબોનું રાજ્ય સ્થપાયા પછી તરત જ વસન્તીથી બેહાલ થયેલા કાકુ રંક નામના વેપારીએ આરબોને સમગ્રની વસન્તી ઉપર તેમનો દરિયા ઉપરથી હકો આપ્યો તેના પરિણામમાં વસન્તીનો રાજ મરાયો અને રાજ્ય નાશ પામ્યું. વસન્તીના વિનાશની એક દંતકથા શર્ગસ રાહુએ રસમાળામાં લેખી છે તેનું સ્મરણ કરી આજનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરીશું. શર્ગસ લખે છે કે:—

ધુડીમત્ર નામનો સાધુ પોતાનો એક શિષ્ય લઈને વસન્તીપુર આવ્યો. આ પવિત્ર પુરને વસન્તીની પાસે ચતારડી નામની જગા છે તે તેની પાડોશમાં ઇશાવાળાના ડુંગરની તળેટીમાં નિવાસ કર્યો હતો. તેનો શિષ્ય નગરમાં નિશ્ચા લેવા ગયો પણ નિશ્ચા તો તેને મળી નહીં. ત્યારે તેણે જંગમમાં જઈ શાકડાં કાપી વેચ્યાં અને તેના પૈસાનો લોટ લીધો. આખરે એક કુંભારણ મળી તેણે શેરડા પકી આપ્યા. ચારડિને હમેશાં કરતાં ઘણા દિવસ ચીતી ગયા એટલે શાકડાના બાકા જાણી ગયેલાથી શિષ્યના વાળ ધસાઈ જતા માંડ્યા તે બેઠ સાધુએ તેને તેનું કાંચુ પૂછ્યું. તે કાંચુ તેણે જણાવતાં સાધુ મહારાજને તે શિષ્યને તેની ફરજમાંથી મુક્ત કર્યો અને પોને જ નિશ્ચા માગવા ગયો પણ તેને કાંઈએ નિશ્ચા આપી નહીં. આજ પેઠી કુંભારણે જ આપી. પરિણામે સાધુને ઘણું જ સુસ્તો ચડ્યો અને તેણે કુંભાર કુંભારણને ગામ છેડી આજ્યા જતાની આજ્ઞા કરી અને પછી નગરનું જાણું વળી જ તારે ધનમાત્ર ધૂળાળી યદુ જાઓ! આવું કહેતાં વાંત તે શહેર નાશ પામ્યું. વસન્તીની રાહુજાણીના વખતનું દુઝેનસરનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે.

વસન્તી સાદરેલી ઉત્તરમાં છે તેનો પેટલો ૭ દગર લી. (૧૩૦૦) માપડ છે અને રાજ્યાનીનું નગર પાંચ માપડ કરતાં પણ પેશાવામાં વધારે છે. ત્યાંના રહેવાસીઓની રીતચીત, ઉપરિ મદમાર્ગ, સીટીપ્રતિનિ-એ સર્વ માજવા દેશ પ્રમાણે છે. વળી ઘણાં કુટુંબો રાજ્યાન છે. સો કરતાં વધારે ઘર સીટીપ્રતિનાં ગણાય છે. આ રાજ્યમાં ઘણાં દર દેશવરોમાંથી અર્ચન સંપત્તિ આવી એકી થયેલી છે. ત્યાં એકસો કરતાં પણ વધારે શેષરામ રહેવામાં છે. તેમાં ૭ દગર કરતાં વધારે સાધુઓ છે."

આ પ્રમાણે સરહિએ ચરેક વચ્ચીનું સ્થાન બેઠાલ પ્રાંતની ટૂંકી તરફથી નાશ પામ્યું, એ આ સ્થાનને હનિદામને કિમ્તી બોલ છે, તે ઉપર વિશેષ ભાવના જરૂર નથી. વચ્ચીકાંચ પંડીના ગુજરાતનો સૃષ્ટિકાળથી ઇતિહાસ રચાયેલો છે. તેની સાથે પંચાસર, શ્રીમાલ અને તર્કદાતા તરનાં રાજ્યોના સગ-સીની પચ્ચ ધાગી માલીનીઓ એકી થયેલી છે. તેના રચનાકાળેને માટે આખું જોટલી ઉપકારરણિ રાખીએ તેટલી ઓઝી છે. તે પંડી ગુજરાતનું પાછનગર અલ્પહિલ્લાસ જાય છે. સૈરામી પાછો અંધકારમાં પડે છે અને મુમ્તઝાનોના ચામને સરણ થાય છે. અલ્પહિલ્લાસમાં ચાવડા વગેરે વસીની રચાયના પછીને ઇતિહાસ જાણીએ છે.

આજના વ્યાખ્યાનમાં ગુજરાતના આ જાણીતા ઇતિહાસના સખધમાં કહેવાની જરૂર નથી, એનાં પ્રમિદ્ધઅપ્રમિદ્ધ માધનો ઉપરથી સમજાવાના કર્તાએ એક રસિક ઇતિહાસ જીવનારો છે. વચ્ચીના ચિત્રશયી પચાસરના જાણીપરી અને ભુવડના વિચરે, અલ્પહિલ્લ-વાડના મજબુત વનરાજ ચાવડાના વચ્ચ રચાયન અને તે વચ્ચે ઇતિહાસ, પછી સોયકી-ઓનું આગમન અને તેમનામાંના મિદ્ધાજ જલસિદ્ધ અને કુમારપાળનાં પચાસરના રસિક અનુવર્તે એ જોખડે મળાઓ અને લોકવાર્તાઓમાંથી ઉપજાવી લખેલાં છે અને સોયકી પછી વાણેશીઓના ઇતિહાસ અને તેમના અધ્યાપાની સાથે મુમ્તઝાનાના મુગના આરબનાં વર્ગે મુધ્ધાને ઇતિહાસ એમણે મસમાલના બે બાગેમાં અથેજમાં સાકરેજો છે, આ બે બાગે ગુજરાતની વાચનાગને ફાગમસનાદાગ આપણા પદ સારગર રા. રંગેજોગમાં ઉદ્ધરપના ચમકી પ્રાપ્ત છે. આ ગમખાળાની દાગમાં નવી આશનિ છપાય છે અને તેમાં રા. રંગેજોગમાં દાગસ સાદિત્તના સત્તવ પછી મળેલી નવી દહીકોને ઉપયોગ કરી અનુધર્મિ આપવાના છે. ગુજરાતના ઇતિહાસના કેટલાક અધુરા અંગે આ રીતે ધીમેધીમે પૂરાનાં આવે છે.

પરંતુ હજુ થાણ કરવાનું બાકી છે. અને તે સાદે લખાઈ વિગાળીઓની જરૂર છે. આજના બાગમાં મે ગુજરાતના ઇતિહાસના વિવાદાળ અને પૂર પ્રમોનું નિરૂપણ નથી કર્યું કારણ કે તેમાં વખતે તમને નીરસતા જાણાય. પણ એ મગજમાંની કરવાને શોખ હોય તો ગુજરાતના ઇતિહાસના કેટલાક પ્રમે અખજા રેન્ડરોને પણ અજ આપે એવા છે. ગુજરાતની પ્રાંતની જાણીઓ પ્રથમ અત્યવ કહ્યું છે, એમાં આપ અંશ કેટલો, અનાર્થ અજ કેટલો, સરહી કેટલો, પરદેશી કેટલો, પરદેશી તો જ્યાંના, એ વગેરે પ્રમે પણ થોડી મરેન આપે નેવા નથી. તેમાં કેટલાક પ્રમેનાં નિગરજો થયાં જ નથી, કેટલાક દજ સદિસ દશમાં છે, કેટલાકનાં દેશ કાલે થવાની સંભવ નથી. પણ એ પ્રમેનાં નિરૂપણ અને તેના ઉદાપોદ એને માટે બીજા પ્રસંગની અપેક્ષા છે. અત્યારે તો મે તમારી પામે ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર ઉડી દષ્ટિ નાંખી શું શું જાણવાનું વિચારવાનું મોજવાનું છે તે તમારી પાસે રજુ કર્યું છે. ગુજરાતના અભિમાની વિગાળી-ઓની નાનીનની રેળીએ બધાના ઇતિહાસના જુદાજુદા કુળેએ ફેલા વિદ્યાનાં રચયી જ અજાયબ કદાચ મઠી પડે અને પોતપોતાના વિચારોની એકબીજા સાથે આપવે કરે

તો કાલે કરીને ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર ઘણું અજવાળું પડી શકે. ગુજરાતની ભવિષ્યની Historiographical Soens નું આવાં મંડળો એ એક ઉત્તમ કેન્દ્ર બની શકે. આને માટે એક ઐતિહાસિક પુસ્તકાલયની જરૂર પડે. પશુ વિદ્યાર્થી હોય તો પુસ્તકાલય યાત્રા, પુસ્તકાલય હોય તો વિદ્યાર્થી મળે. જો કેઈ ઉપયોગ કરનાર હોય તો ગુજરાતનાં સાહિત્યકાર્યાલયો એક સારો ઐતિહાસિક પુસ્તકસંગ્રહ કરી શકશે. હવે જૈન ભંડારો ઉઘાડી મુકામાં છે અને જૈનસાહિત્ય ઘણું છપાતું જાય છે. ગુજરાતનું જુનું સાહિત્ય પણ કેટલુંક એકઠું થયું છે અને થતું જાય છે. કાશિયાવાડનું વોટ્સન મ્યુઝિયમ, ભાવનગરનો પ્રાચીનસંગ્રહ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું પુરાતત્ત્વમંદિર, અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, મુંબઈની ફાર્બ્રસભા, મુંબઈનું પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ અને આપણી સાહિત્ય પરિષદ તથા તેની ભંડોળ કમીટી એ સહુ સંસ્થાઓ એકત્રિત થઈ પોતપોતાનો ફાળો આપે તો ઘણું કામ થઈ શકવા સંભવ છે. ફાર્બ્રસ સભાએ રા. રણછીતરામનાં એકઠાં કરેલાં સાધનોનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવાનું માથે લીધું છે. વોટ્સન મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર: રા. ડિરેક્ટલકર પણ વલ્લભીના રાજ્યાસનોની એક આદતિ તૈયાર કરે છે; ગુજરાતમાં રા. કનૈયાલાલ મુનશી જેવા ગુજરાતના ઇતિહાસના અભિમાનીઓ ગુજરાતના ઇતિહાસની સાહિત્યદ્વારા સેવા કરી રહ્યા છે. એ બધા પ્રયત્નો સફળ થાઓ, અને ગુજરાત પોતાને બરાબર સમજાવા અને સમજીને હિન્દુસ્તાનના ભાવિ વિકાસમાં પોતાનું યોગ્ય સ્થાન લેવા સમર્થ થાય અને તૈયાર થાઓ એટલું કહી હું આ બાણ્ય સમાપ્ત કરું છું. ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક સાધનો ઉપરાંત ગુજરાતની ભાષા, ગુજરાતનું ક્ષિપિત અને મુખપરંપરા પ્રાપ્ત સાહિત્ય અને ગુજરાતના નાનાંનાનાં ગીતો, રામગાઓ એ બધા ગુજરાતનો ઇતિહાસ રચવામાં ઉપકારક છે.

પરિષદપ્રમુખોના પરિચય

૧

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

સમય—ઈ. સ. ૧૮૭૬, જન્યુઆરી માસ; સ્થળ—મીનાગામ, મન સુખરામ સ્વયં-ચામના મકાનનો ઝોરથો,—હું ઊભો છું. નવ તાળ બી. એ.માં પાસ થયલા પાંચઠ મિત્રોનું મંડળ, એમાં એક તેજસ્વી મુખમુદ્રાવાળી, ઉત્પાદના જોડથી ચાલતી મૂર્તિ તે ગોવર્ધનભાઈ; મીના બાબના પાઠશા મકાનમાં મિત્રોની 'કસબ' તરફ એ બધા જતા હતા; હું કુતરૂલ, માન, અને કાઠક રમુજના આકર્ષણથી એ દેખાત જોઈ રહ્યો છું.—બસ આ પ્રથમ દર્શન. રમેહયુક્ત આદરનું બીજા આમ વધાયું.

*

સ્થળ-યુનિવર્સિટીનો કોનવેન્શન હોલ; સમય-૧૮૮૬નો ફેબ્રુઆરી (જનવામાં); હું ઊભોની ગેરેરીમાં વિદ્યાર્થીઓના ટોળામાં ઊભોજોભો નાચે ભેગા થયેલા મુખમુદ્રા પ્રતિ-ષ્ઠિત મંડળને કુતરૂલ જોઈ છું. યોડી વારે યુનિવર્સિટીની પદવીનું માન નવીન લેવા માટેનાં ઉમેદવારો તાળ પામ થયેલા, સેનેટના એમનો વગેરેની પદવિને રૂપાની ચોષ પકડીને દોરનાર આસિસ્ટન્ટ રજિસ્ટ્રારના નેતૃત્વ પાળી ચાલતાં સરપંચમાં બબ્બેનાં જોડકાં આરે છે, તેમાં ગોવર્ધનભાઈની મૂર્તિને આનંદથી જોળખી કાઢુ છું. બાળક તનસુખભાઈ જેને 'કોનવેન્શન' કહેતા હતા, તે ખેલ થઈ રહ્યો; ગોવર્ધનભાઈ એ નાટકમાં ઉત્સાહપૂર્ણ નાટકપાત્રોમાંના એક એ દીદ, આ દર્શન હજી મુકુરમાં પ્રતિબિમ્બિત છે.

*

ઈ. સ. ૧૮૮૪ માં હું જેણે ગિરજાના પ્રથમ સરકારી અધિકારે આપે તે વખતે અમદાવાદથી આવ્યુંદ મુકામે દૂં જતાજો હતો, ત્યારે નડિયાદ રોડને ગોવર્ધનભાઈ કરેમોડ-મપો, સુજેલો જમ થસાવા, લગાડના લગાડના આવ્યા અને 'બોલુભાઈ'એ આવડથી મને નિમંત્રણ કર્યું હતું કદીને મને જાનરજની જિનારીને મનસુખરામભાઈને ઘેર તેડી ગયા; ગોવર્ધનભાઈ પંદરનીસ વર્ષના ગાળામાં બદલાઈ ગયા હશે ? આ મુદ્દસગોથી એમ કેમને લામમે, પરનું માનનારનો જમ તોડવાને દૂં કહું છું કે ગોવર્ધનભાઈને એવો અન્યાય આપવો નહીં. એમનાં હૃદયની જાનસિદ્ધ ઉદારતાનાં પ્રમાણ અને અનેકવાર મળ્યાં હતાં.

—નરસિંહરાવ ત્રિવેદિવા : સમરજી મુકુર

કેશવસાહ કુવ

કેશવસાહના સમ્બંધે કરતાં એમનો ભાવનાદેહ અતિ વિસાળ છે. કોઈ એમને નર્મ પૌરાણિક કે કાવ્યશાસ્ત્રી સમજે તો નવાઈ નહીં—પ્રાકૃત જનની દૃષ્ટિ દર્શક દીર્ઘ હોતી નથી. તેમ સમજું આપણને દૃષ્ટિગોચર પણ થતું નથી. પશ્ચિમના સંપર્ક પછી આપણે ત્યાં એક ભાગ-મોટો ભાગ-ઈંગ્લેન્ડની ઓગણીસમી સદી માફક એવું જ્ઞાનનાર જન્યો કે વર્તમાન જ ક્ષેત્ર કાળ છે. ખીણ બાબૂ જરા મોરેમોટથી મણિસાસ નબૂનાઈ જેવા, પૂર્વપશ્ચિમના સંઘર્ષની આપણા જીવન પર અસર બતાવનાર પ્રાકૃત્ય સંસ્કરના શુભાનવાળા પણ મુખ્યશઃ દોષયિત્ર દોરવાવાળા થયા વરતુન; વિશેષતા, આ સૌ પૂર્વપશ્ચિમ કે ભૂતવર્તમાનની સાદાસારતા કરતાં લેખકવિચારકના સ્વભાવભેદ જ બતાવે છે. આ દંષ્ટિએ કેશવસાહ તો મીઠાશનો લંડાર છે. એમના સ્વભાવમાં કટુતાને ક્યાંય સ્થાન નથી. તેથી જ '૨૨-૨૩ માં 'વિદ્યાર્થીસંઘ' કાઢતી વેળા કવિ નાનાલાલને એક કેશવસાહ જ પ્રમુખ તરીકે રુચ્યા હતા. ક્ષણિક ચર્ચાઓથી એ દૂર રહ્યા છે. પણ એનું કારણ એ નથી કે એ ભૂતવા ઇતિહાસ અને કેશવ પરિશીલનમાં જ મગ્ન રહ્યા છે. એ નિર્મળતાનો અર્થ ઉદ્ધારીનનાં નથી. વર્તમાનયુગ પ્રથે તેમની તેટલી જ મીઠી નજર છે. અને તેથી જ રીતે તેમનો દૃષ્ટિપાત ભવિષ્યમાં પણ છે. અક્ષર આત્માનું સેવન એમણે સમય દંષ્ટિથી કર્યું છે. અને પ્રાચીન મહત્વ ધરાવ્યા સિવાય આત્મજાળપ્રેરિત પ્રગતિમાં એ માને છે.

"અજ્ઞાત ધન પાત્રાળ ખોદી મેળવો; વપરાયા વગર પડી રહેલી મૂડી ફરતી કરો; ઉદ્યોગથી નવી આવક લીખી કરો, અને તે રીતે સર્વ પ્રકારની સમૃદ્ધિના ઉપચયથી આપણી જંગમૂલી પધરચનાનો અધિકાધિક સર્વતોયુખ ઉદય થાઓ."

કેશવસાહનું ભૂતનું પુનઃસર્જન વર્તમાન માટે છે, વર્તમાનના અભિનંદન સર્વનુદય ભવિષ્ય માટે છે. કવિ નાનાલાલ પેટે એમણે વિકાસસંવાદ રચ્યો નથી, કે કોઈ ક્ષિપ્ત પેટે કાલતત્ત્વની ચર્ચા કરી નથી, પણ ત્રણે લોકમાં અક્ષરસત્ત્વના સાતત્યને સ્વીકારી લીધું છે ને પ્રગતિનો અભિસાર રચ્યો છે. વાહન બદલાય છે, એનાં રૂપરંગ બદલાય છે. પણ વાણ તો એક જ રહે છે. બાયાના બાજુ હૃદયમાં ફેરફાર થયો, પણ જનહૃદય અને સાંસ્કૃતિક તો છે તે જ રહ્યું છે. સાંસ્કૃત વૈવિધ્યમાં રહ્યું છે, મૌખિક વિચાર તો અવિદ્યુત છે. એમણે તેથી જ પધરચનાનો વિચાર નકકીથી માંડીને કાન્તના 'વચનંતવિસાસ' સુધીનો કર્યો છે. પ્રવચકાળમાં વેદાક્ષર અપ્રાપ્તિ રહે તેમ ભૂતનું અક્ષરસાહિત્ય રહે ને ભવિષ્યમાં દૃષ્ટિપૂત પ્રેરણા થયા કરે એવો એમનો આપણને આશીર્વાદ છે.

—સમગ્રાય દેસાઈ-સર્ગક કેશવસાહભાઈ

સુદ્ધિપ્રકાશ : અભિનંદન અંક : પુ : ૮૨ : અંક : ૨

અંબાસાહ દેસાઈ

હવે સાહિત્યનો વિષય લઈએ. એમાં ખાસ અધીન મત પ્રમાણે અંબાસાહભાઈએ સાક્ષતા જમાનાના ગુજરાતની જે બે સેવા કરી છે તેની પૂરતી કરે હજી થતી જણાતી ૧ પધરચના પૃષ્ઠ ૨૮૪

નથી, સાહિત્ય એટલે શું ? શુદ્ધ સાહિત્ય કે 'શ્રેષ્ઠ સમજની વાગ્દેહી' રૂપ વાસ્તવનો આખો સમુદાય ! અને અર્થ પોતપોતાના પ્રદેશમાં માન્ય છે એમ પોતે એકથી વધારે વાર સીકારે છે. શુદ્ધ સાહિત્ય એટલે કે કાવ્ય-નાટક-નવલકથા-લઘુવાર્તા-રસાનર નિમિત્ત-રૂપકમ્પનાવિહાર-હૃદયવિહાર અને સુદિવિહારજન્ય અવનવી સુંદર સૃષ્ટિ: એવી જગ્યા જે અવમાણના એમને દાપે થઈ નથી. પરંતુ અમર સાહિત્ય સાથે જમાનેજમાને તે વખતની સ્થિતિને અનુરૂપ ઉપામક સાહિત્યને પણ એવાની જગ્યા છે. બહુકે આકૃં ઉપકારક સાહિત્ય (અર્થેને તેને ઉપમાસાહિત્યનું નામ આપેો નથાપિ) તે તે વખતની માનસિક, નૈતિક અને વ્યવહારુ પ્રગતિ ઉપર મનમાનવી અમર કરી રહે છે. માટે દ્વિપૃષ્ઠી, રાષ્ટ્રીય શાસ્ત્રો, આર્થિકશાસ્ત્રો, દર્શનશાસ્ત્ર, ઇતિહાસશાસ્ત્ર, પ્રવાસપ્રયોગ, આદિનું તત્ત્વજ્ઞાન અનુભવ અને સ્વતંત્ર સ્વતંત્રતાએ રૂપે પૂરતું એવાજી અવસ્થ થતું જોઈએ; અને વળી શુદ્ધ સાહિત્ય અને ઉપસાહિત્ય બંનેમાં બાંધાશુદ્ધિના સંપર્કના કે બીજા કોઈ એકદેશી વિચારથી ભેખિતીનું પલળુ એવું ન થઈ જતું જોઈએ, કે તે સામાન્ય લોકમનપ્રકરે વાચન અને સમજનું બેઠક અથવા પડી નવા. સાહિત્યના પ્રદેશને લખતો આ વ્યવહારુ નિદાન એમના જોટથી પ્રતિપાત્રામાં કાઢએ એમના જોટથી બાર દહને ચાંચના જમાનામાં કંઠો નથી, પણ એમનો આ બોધ જમાનાએ પૂરેપૂરો સીકાર્યો છે એમ દજી મુરી તો જોવાના આવતું નથી.

*

સરખ શૈલી અને ઉપકારક સાહિત્ય માટેનો અભાસકલાદનો ખસપાન એમની જોડસક અને પરિણામરૂઢિ માથે સદગત હતા તો સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં એમણે એટલા જ આપદથી બેધિયે બીજો નિદાન એમની સૂક્ષ્મ વિવેકરૂપિતુ ફલ હતા, દિલ્લ મહારા દેશ છે, મુજગત માટે ગામ જન્મભૂમિ-પનત છે' એ એમની દૃષ્ટિ વિશે ઉપર લખી ગયો છું. પરંતુ આમાં એમની વિગેવાના એ દની કે પોતે આ મદાવિચારના બંને દલ ઉપર વથાવોચ્ય બાર દેના. દિલ્લ જન્મનીનુલ્લ ખરો, પણ મુજગત તો પોતાનો સદગત, પોતાનો મુખદુઃખનો સાથી, પોતાની જાત જ. એક લિપિ અને જાણની બાવનાનું અવકારુ તેમ વાસ્તવમય (sentimental) મદત્તવ તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા, તથાપિ ચિંતિને વળમળતી જમણામાં મુજગતની ઉપેક્ષા કરી એ તો એમને વિચારી બાધના તો જે જગદા મહેવનો આગાએ પોતાની ત્રુપકિને નિમમાર ચર્ચ જવા દેશ જેવું લાગતું. દિલ્લ મુજગત અવિચ્ય બાંધનાં તેઓને ખાતેપૂર્વક જણાય કે પ્રજાગિમના ગમે તેટલી વધે તો પણ કિંદની કિંદ, મુખમખાન. બાંધ અને કિંદની તેમ આર્થ, કાર્ય, જગતની અને વિદેશી લોકોની તમામ પ્રજાઓમાંથી એક જ પ્રજા અને એ કોઈ દાપે-ગણતરીમાં લેવા મોગ્ય કોઈ પણ કારણવિમાં-અમલ છે, અને તે ઉપરથી મુજગત વિવધમાં પોતે આમાન તાગ્યું કે કિંદત્ત (conclusion) એટલે સ્વતંત્ર પ્રતિતા સચેમત્ત મળત્તવ (conclusion) or કિંદમાં કલ્પ છે. આથી કરીને દૈક અને પોતાની રાજાધરના, પોતાની સરકુતિ, પોતાની બાંધ, પોતાનો કલ્પકર્મીવવરથા અદિની પ્રાંતીય બીજવર માટે મથકું એ જ આપાગુ રાષ્ટ્રીય મદાકર્મનું અવકારુ રૂપ છે.

-અમલવંતરાય કાકેર : અખાસાય સારસાય દેસાઈ.

રણુછોડભાઈ દવે

જિ. સં. ૧૯૪૫ની જૂની 'શુભર અગ્રેસર મંડળની ચિત્રાવલિ'માં રણુછોડભાઈ ઉદયરામ કિરેતીની છબી સ્તેષ અને છવનરેખાચિત્ર વાંચી એમના પ્રથમ પરિચય માટે-હું વડોદરામાં બરણસી ગોથી સાહિત્ય પરિષદમાં ગયો હતો. એ પરિષદના પ્રમુખની મર્તિ જૂની તેરસી જ નથી, જેટલી ગંભીર તેટલી જ વિનોદી, મને લાગી. રાત/ભવનોમાંના, એક આવીશાન બચનમાં બરણસી એ પરિષદ સ્વર્ગે ગયેલા સાદુગ્રામી માંડી શુભર સાહિત્યના નાનામોટા ભક્તોનાં છવન, નામ થયણ ને સંસ્મરણો દહા જે માત્ર સ્મરણમાં ઉડાં કોતરાઈ રહ્યાં છે. પ્રેમાનંદ ને તેનાં કહેવાનાં નાટકોના ભક્તોની અનિબંધિતને લીધે, શુભર નરેશ સમાહરણની તે પરિષદની મમતાબરી હાજરી ને લીધે શુભરાતી સાહિત્યની અભિવ્યક્તિ અર્થે ઉદાર દામ મળવા માટે. વિનોદ અને હાસ્યરસ ઉપગનવવા બચ્ચાવતા પ્રેમાનંદકૃત નાટકમાંથી યથેશ પ્રદક્ષન માટે તે પરિષદનું ઐતિહાસિક સ્વ સ્મરણપટ પરથી વર્ગોમંદ સુખ થાય એમ નહોતું. તેમાં જે પ્રમુખશ્રીની જૂની ને હાજરરણવાળી ટોળ, એમણે સંદર્શક પંડ્યાને અંગ્રેજીમાં જ સ્વપ્ન આવવાની દરેલી રમૂજ તો દહા જે નથી જ ભૂલાતી.

ખીનું ધણુએક દહા જે સંભરે છે; ખાસ કરીતે પ્રમુખમહાશયની મોટી શ્વેત ખેત્રવાળી પાઘડી, શ્વેત, બરાડ, ફરકાડાં શ્રેની એમની મૂઝ, મક્કની મુખમુદ્રા, શાંત ગંભીર છતાં ટોળી પ્રકૃતિ. કાવ્યની પાદ્યુતિ સર થાય છે. પ્રાસગિક જોડણીમાં જેથી કરી મકેલી એ પાદ્યુતિમાં ધણુ, હું અને અમને કૈને આશ્ચર્યચકિત-કરનાર રમણભાઈ (નરસિંહરાજભાઈએ નિવાર્યા છતાં આ જાણિત સમતમાં ભાગ લેવા નિર્ણય પર આવનાર- અને તે પછી સંગે-રમણભાઈ) વગેરે સામીસ થયા. પ્રમુખશ્રીએ છેવટનું મોઝું દબામ તો વિદ્યાપદેનને ટોળ કરી આપ્યું. આ કૈા દહા જે ભૂલાતું નથી.

મનુષ્ય, નડીઆદ, ઠાકીઆરાડ, કચ્છ, મુંગાઈ વગેરેમાં ઉત્તરોત્તર વસીને ઉત્તરોત્તર છવનની ચડતી કળાએ ખીલીને મુસદ્દી, અભાવ ને સ્વપ્રતિનિધિ યથેશ છતાં ઉડાં વિદ્યાબ્યાસંગી એ વિદાન જદ્દ હતા. એક કાલે એ અમદાવાદની વિદ્યાબ્યાસક મંડલીનાં મંત્રી હતા. 'યુદ્ધિપ્રકાશ'ના નંબી હતા. તે પહેલાં એ જાણિકમાં એમની કવિતાઓ નિષ્કોષ પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. 'જે કુંવરો જે' નામનો નાટ્યકેષ એમણે 'યુદ્ધિપ્રકાશ'માં પ્રસિદ્ધ કર્યો તેનું પાછળથી 'જયકુમારી વિલય નાટક' બન્યું.

શુભરાતની રંગભૂમિ બવાઈ ને બવાઈએના હાથમાં હતી. રણુછોડભાઈ આપણી એ રંગભૂમિને સુધારણા પ્રથમ મથનાર પિતા હતા.

સંસ્કૃત નાટકોમાંથી એમણે કેટલાં બધાંને શુભરાતી પોષાક પહેરાવ્યો છે? અંગ્રેજી માંથી, સંસ્કૃતમાંથી એમણે કેટલાં બધાં ઉપયોગી બાબતોનો કર્યો છે?

એમનાં પુસ્તકોની આ ૨ મ્યા હમમમ ત્રીસ સુધીની ચાલ જાય છે. વૈવિધ્ય,

એક-સત્તાહકાર મુરખીની જોડ પડી છે. 'સાહિત્ય' પત્રના તન્ત્રીએ તટસ્થતાથી લખ્યું છે તે પ્રમાણે "હરગોપિન્દ્રસિંહ ર. ગણના શિક્ષણથી શરૂઆત કરી કમાતા ગયા અને ભણતા ગયા. ઘર ચલાવવામાં પડે તે માતુશ્રી અને પત્ની રેડીઓ કાંતી પૂરું કરે." આવા નમ્રતા-ભર્યા જીવનથી આરંભ કરી શ્રી. હરગોપિન્દ્રસિંહ કમેકમે વડોદરા રાજ્યના વિદ્યાધિકારી અને લુણાપાડાના દિવાન થયા. પણ તે સર્વ ભૂમિકાઓમાં એમણે દૃઢ નીતિથી અને પુષ્કળ ખર્ચ અને શક્તિથી પણ કાર્ય કર્યું, અને એમાં યથા મેળવ્યો. વિદ્યાધિકારી તરીકે એમણે ધણી જાણી બાવના સિદ્ધ કરી એ 'સાહિત્ય'ની એક દૃષ્ટી નોંધથી સમગ્રણે.

"ગામડે ગામડે ગ્રામ્યશાળા સ્થાપવી, શ્રીકૃષ્ણવણીને ધધાવવી, સાથેસાથે મોટી જામરના ઝેરાં બંધી શકે માટે ઝંઝાના વર્ગો સ્થાપવા, ધધાદારી શિક્ષણ ક્રીઓને મળે માટે શીવજી, ગુંથજી, સંગીત, નૃત્ય અને પાકશાસ્ત્રના વર્ગો કારવા, ગુજરાતી પ્રગતિ યિવ હિન્દુઓ માટે કેળવણીની સવડો આપવી, ને તે માટે મુસ્લીમ બાઈઓને માફક આવે તેવી ઉર્દૂ શાળાઓ અને કન્યાશાળાઓ યોગ્ય; આ એમની વિદ્યાધિકારી તરીકેની અભિલાષા કે કારકીર્દી જે કહ્યું તે." અભિલાષ માત્ર જ નહિ-પણ અભિલાષ અને એની સિદ્ધિ, ધણે અંશે સિદ્ધિ, એટલે કારકીર્દી.

સ્વર્ગસ્થ માત્ર કેળવણીકાર જ નહીં પણ સાહિત્યકાર અને સાહિત્ય-ઉદ્ધારક હતા. આપણે સાહિત્યની ભાવના અને ભાષા પહેલાં કરતાં બહુ બદલાઈ ગયાં છે, પણ નવું તે જ સાથે એવો આગ્રહ ન રાખીએ તો ગયા જમાનાનાં એમના સાહિત્યમાં ભાષા-કથના-બોધ આદિની દૃષ્ટિએ ધણું માન આપવા લાયક નજરે પડશે. સાહિત્ય-ઉદ્ધારક તરીકે એમની મોટી સેવા "પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યમાળા" એ સેવાનું સ્મરણ ગુજરાતી સાહિત્યને અભ્યાસ ગુજરાતમાં રહેશે ત્યાં સુધી હુષ્ટ થવાનું નથી. આ કાવ્યમાળાપે એમણે ધણું પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય, સમયાનુસાર યથાશક્તિ સંશોધીને, ખદાર આપ્યું છે.

એમના જમાનાના વિદ્વાનો અને લોકનેતાઓની પેઠે એ પણ એક "મુધારક" હતા. સાચો અને સ્વદેશી મુધારક જે એમને યોગ્ય લાગે તો એ દંડનાથી કરતા, અને સ્વ. લાલશંકરભાઈ, સ્વ. રમણભાઈ આદિ સાચા મુધારકોની પેઠે સ્વ. હરગોપિન્દ્રસિંહ પણ સાદા અને કાર્યપરાયણ હતા. સ્વદેશભક્તિ પણ એમના હૃદયમાં યોડી ન હતી. મજાકે એમની કારકીર્દી કોઈ એક જાનને ખુશ કરવા માટે નહિ, પણ ગુજરાતની સેવા કરી છે. બધા દારના વિવિધ માર્ગે સેવા કરનાર એમના જેવો સાક્ષર સ્વ. રમણભાઈ વગર ગુજરાતમાં બીજો કોઈ થએલો અમારા જાણવામાં નથી.

—આનંદરા'કર શ્રુવ

વસંત : વિ. સં. '૮૭ : માધ

૭

કમળાશંકર-ચિત્રેશી

એમનો ઉદ્દેશ, એમની ખર્ચ, અને એમની પ્રામાણિકતા, એ નૈતિક ગુણોમાં જ એમના જીવનને યોગે કે ધણે અંશે પણ સફળ કરનારું બળ રહેલું છે એમ આપણને

“કુમારી જ્યા ! કુમાર જ્યા !
નાના હના ખીજના હોણા તમે,
ત્યારે તેણું હતું તમારી કીકીએમાં.
દોડો દનો ત્યારે આંકનો ઉત્સવ,
આશના માસ એ આંખા મહોયા.”

આજ આ સ્થળે હું દેખવિનું સ્થાન લઈને કાંઈક કહીશ. આજથી લગભગ આગ્રીશ વર્ષ ઉપર અમદાવાદમાં મારા ઘરમાં હું બેઠો હતો તે વખતે એક બાળક તરુણ મળ્યાને આવ્યો. તે વખતે હું પણ ભાવિદર્શનને આજો હવો કરીને હતું કે તે વખતે-એ બાળક રમણભાઈની કીકીમાં મેં જોયું હતું; “દોડો દનો ત્યારે આંકનો ઉત્સવ.” રમણભાઈ અને મારે અંગત સંબંધ છે તે જોરો ગાઠ છે કે હું સ્મૃતિવચનો બોલીશ તો તમે મારા ઉપર આક્ષેપ કરશો. એમની યોગ્યતા વિશે મેં મત નથી. સર્વાનુમતે અથવા અવિરોધે આપણે એમને પ્રચુપ ચુંટ્યા છે. સાહિત્યપરિષદનું પ્રચુપસ્થાન લેવાને એમનાં વિદ્વાત રસિકતા, સર્વદેશીયતા અને નિષ્પક્ષતા પણ પૂરતા છે. રસિકતા કવિમાં જ આવે છે એમ માનવું એ બૂબ છે. વિવેચક પણ એક સુખ કવિ છે. વિવેચક તરીકે તેઓ રસિક છે જ એકપક્ષદર્શન-નૂંક દર્શન-એમના ઉપર એવો આક્ષેપ છે. કપાળે કપાળે જૂરી મતિ. એમનું દર્શન વિશાળ છે, નિષ્પક્ષતા છે-ચુકમાં અને નિષ્ઠાનાં. એમણે વળી છૂટકે છૂટકે રસિક કાવ્યો પણ લખ્યાં છે.

—નરસિંહરાવ દીવેટિયા :

ગુજરાતી આઠમી સાહિત્યપરિષદ અહેવાલ : પૃ. ૫૦

૯

આનંદશંકર ધ્રુવ

દિમસુકરથી આગ્રહિત શિખરોવાળા પર્વતરાજ દિમાસયને વાચા હોય તો જગત એકાદ બાળક એને જરૂર પ્રકાશ પૂછવા બધ કે : પર્વતરાજ ! તમારા શિખરોમાં સિનપ્રતિ દિન દિવનાં પડ તો ચરનાં જ જાય છે અને દિમ ઓગળાને સરિતાઓ પણ વચ્ચો જ કાં છે, ત્યારે આ દિમનો સ્વભાવ શેા ? ઓગળે તો વધે કેમ ? અને ઓગળે છે છતાં વધે તો છે જ. બાળક પર પણ ગંભીરતાનાં પડ જોટલાં ચરેલાં હોય છે કે પ્રશ્નમાં મહેલી બાસિરા તા એ ન સમજે અને તદ્દ અને તપસ્વી પર્વતરાજ પણ ગંભીરતાથી ડાકી હલાવીને કહે કે બને સત્ય છે. દિમમય યુવું અને ઓગળવું એ બને સત્ય છે. એ બાળકની સાથે દિવનાં પડે કેમ બધાય છે એ સર્વામાં ઊતરવાનો કાં તો પર્વતરાજને અવકાશ નથી હોતો અથવા એ સમજ્યા નેટલી બાળકની સક્રિયતા વિશાસ એમને એતામાં નથી લાગતો. બાળક બીચારું પર્વતરાજની અરુપષ્ટતાની અથવા દુધ અને દહીંમાં પગ રાખવા જેવી નીતિની ફરીઆદ કરવું આજે બધ છે. પર્વતરાજ બાળકની બાસિરાતા ઉપર મંદસ્મિત ફરી વિરમે છે. આતું જ કે આનંદશંકરભાઈ અને જનતાનું છે.

ના. આનંદશંકરભાઈની પિદ્ધતાએ એમને ગુજરાતમાં અને ગુજરાત બહાર માનવતું સ્થાન અપાવ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓના એ પૂજ્ય ગુરુ છે, માન દિમાસય અને બાળક જેવા

પ્રમોદી કેટલાક એમને મમતી ન શકે એ સ્વીકાર્ય છે. એમની મને મને જાગર ન્યાય આપવાની રીત તરફ કોઈક શકાની દૃષ્ટિએ જોતાં હશે. હાલનાં યુગ સ્પર્ધાનો વધારે છે. પણ હમણાંદમણ એમના લેખોમાં પ્રથમ કરતાં વધારે મહત્તા હોય છે.

એમની વર્તમાનપત્રકારની રીત મરસ-આકાંક છે, અને એમાં પરિવહન ધનુ રોય છે. વિવિધની નિરિક્ષણ દૃષ્ટિએ જોવાની રીત એમણે વધારે પાડી છે. જીવનના પ્રશ્ન-આંશના મર્મથી એ પૂરેપૂરું જાણ છે. પણ એમાં જાણ એમનામાં બહુ વ્યક્ત નથી થતા.

પુસ્તકો એમના પ્રિય મિત્રો છે-કવિમંદાકાશ અને નવનિદાનમાં તે ખૂબ જ. પણ સાધારણ રીતે જાનના સમયે એ અતર ધનુ રામે છે એમનામાં જાગર કરતાં પ્રમાણ વધારે છે, એમની જાણ એ તરત પાડે છે.

એમનાં પુસ્તકો અને લેખોમાં વારસો યુગ્મન કામની માટે છે. પણ એમની પામેથી પામેથી યુગ્મનની આસા હજી પૂર્ણ નથી થઈ. યુગ્મનને એ આટલા જ જોગવાઈ વખતે ન કરી શકે. જો કે જાનીઓની મીઠાશ એમને બહુ મળી છે.

વધુ ખર્ચ એ મધ્યસ્થ વધારે રહે છે એમની વિનોદરૂપિ હોવાના કાર્ય નિર્મા નથી રહેતી. યુગ્મનમાં તે એમની દારમાં આજે એમાં યોગ્ય જ વિદાનો છે.

--લીલાવતી મુનશી : રાજકોટ

“કુમારી જ્યા ! કુમાર- જ્યન્ત !
 નાના હતા બીજના દાણા . તમે,
 ત્યારે જોયું હતું તમારી કાકાઓમાં.
 દીડા હતો ત્યારે આંખોમાં ઉત્સવ,
 આશાના મારા એ આંખા મહોયાં.”

આજ આ સ્થળે હું દેવર્ષિનું સ્થાન લઇને કાંઈક કહીશ. આજથી લગભગ આવીશ વર્ષ ઉપર અમદાવાદમાં મારા ઘરમાં હું બેઠો હતો તે વખતે એક બાળક તરુણ મળવાને આવ્યો. તે વખતે હું પણ ભાવિદર્શનનો આછો ઘવો કરીને કહું કે તે વખતે-એ બાળક રમણભાઈની કાકીમાં મેં જોયું હતું; “દીડો હતો ત્યારે આજનો ઉત્સવ.” રમણભાઈ અને મારે અંગત સંબંધ છે તે એટલો ગાઢ છે કે હું સ્તુતિવચનો બોલીશ તો તમે મારા ઉપર આક્ષેપ કરશો. એમની યોગ્યતા વિશે એ મત નથી. સર્વાનુમતે અથવા અવિરોધે આપણે એમને પ્રમુખ ચુંટ્યા છે. સાહિત્યપરિષદનું પ્રમુખસ્થાન લેવાને એમનાં વિક્રતા રસિકતા, સર્વદેશીયતા અને નિષ્પક્ષપાત પણ પૂરતા છે, રસિકતા કવિમાં જ આવે છે એમ માનવું એ ભૂલ છે. વિવેચક પણ એક શુભ કવિ છે, વિવેચક તરીકે તેઓ રસિક છે જ એકપક્ષદર્શન-ટૂંક દર્શન-એમના ઉપર એવો આક્ષેપ છે, કપાળે કપાળે જૂઠી મતિ. એમનું દર્શન વિશાળ છે, નિષ્પક્ષપાત છે-શુભમાં અને જઠ્યાનાં. એમણે વળી છૂટક છૂટક રસિક કાવ્યો પણ લખ્યાં છે.

—નરસિંહરાવ દીવેટિયા :

ગુજરાતી આઠમી સાહિત્યપરિષદ અહેવાલ : પૃ. ૫૦

૯

આનંદશંકર ધ્રુવ

હિમચુક્રટથી આગ્રહિત શિખરોવાળા પર્વતરાજ હિમાલયને વાચા હોય તો જગતનું એકાદ બાળક એને જરૂર પ્રશ્ન પૂછવા જાય કે : પર્વતરાજ ! તમારા શિખરોમાં ‘દિનપ્રતિ-દિન’ હિમનાં પડ તો ચડતાં જ જાય છે અને હિમ ઓગળીને સરિતાઓ પણ વહી જાય છે, ત્યારે આ હિમનો સ્વભાવ શો? ઓગળે તો વધે કેમ ? અને ઓગળે છે છતાં વધે તો જ ન. બાળક પર પણ ગંભીરતાનાં પડ એટલાં ચડેલાં હોય છે કે પ્રશ્નમાં રહેલી બાલિશા-તા એ ન સમજે અને શૂદ્ધ અને તપસ્વી પર્વતરાજ પણ ગંભીરતાથી ડોહી હલાવીને ‘કહે કે બને સત્ય છે. હિમમય થવું અને ઓગળવું’ એ બન્ને સત્ય છે.’ એ બાળકની સાથે હિમનાં પડો કેમ બંધાય છે એ ચર્ચામાં બિતરવાનો કો તો પર્વતરાજને અવકાશ નથી હોતો અથવા એ સમજ્યા નેટલી બાળકની શકિતનો વિકાસ એમને એનામાં નથી લાગતો. બાળક બીચારું પર્વતરાજની અસ્પષ્ટતાની અથવા દૂધ અને દહીંમાં પગ રાખવા જેવી નીતિની ફરીઆદ કરતું ચાલ્યું જાય છે. પર્વતરાજ બાલકની બાલિશાતા ઉપર મંદસ્મિત કરી વિરમે છે. આણું જ કે આનંદશંકરભાઈ અને જનતાનું છે.

રા. આનંદશંકરભાઈની વિક્રતાએ એમને ગુજરાતમાં અને ગુજરાત બહાર માનવતું સ્થાન અપાવ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓના એ પૂજ્ય શુરુ છે. માત્ર હિમાલય અને બાળક જેવા

પ્રસંગોથી કેટલાક એમને સમગ્રી ન થકે એ સ્વાભાવિક છે, એમની બંને મનને જગત્તર ન્યાય આપવાની રૂિત તરફ કોઈક શક્તી દષ્ટિએ બેનોં દશેઃ હાલનો યુગ સ્પષ્ટતાનો વંશરે છે. પણ હમણાંદમણાં એમના લેખોમા પ્રથમ કરતા વધારે સ્પષ્ટતા હોત છે.

એમની વાર્તાલાપ કત્તાની રીત સરસ-આકર્ષક છે, અને એમા વિશિષ્ટ ધાતુ ટેવ છે. દિલ્લુદની નિર્વિધાર દષ્ટિએ એમની ટેવ એમણે વંશરે પાડી છે. જીવનના કોઈક ખાંતાના મર્મથી એ પૂરેપૂર્ણ જ્ઞાન છે. પણ એવા જ્ઞાન એમનામા અડ઼ અડ઼ નથી થતા.

પુસ્તકો એમના પ્રિય નિંચા છે-કેલમજાલમાહ અને નરમિદગરમાહ તો ખસ જોડે. પણ સાધારણ રીતે જનતા સાથે એ અતર ઘણું રાખે છે એમનામા કોમળાકા કરતાં પ્રમાવ વંશરે છે, એમની હાલ એ તરત પારે છે.

એમના પુસ્તકો અને લેખોનો વારસો ગુજરાત કીમતી મણે છે, પણ એમની પાસેથી રાખેલી ગુજરાતની આશા હજી પુર્ણ નથી થઈ. ગુજરાતને એ આશા જ જોગજથી તૂટત જો ન કરી મહે. બે કે ત્રણીઓની મીઠાશ એમણે બહુ અખાડી છે.

ધનુષ્ક એ મંચરથ વંશરે રહે છે એમની નિબોદરૂપિ કોશલા કર્ષા નિતા નથી રહેતી. ગુજરાતમા તો એમની દારમા આવે એવા ધોણક જ વિચારો છે.

--સીતારાત્રી સુનશી : ફેબ્રુઆરિ

૧૦

બુદ્ધાભાઇ દેસાઈ

જે જે મદાગુજરાતીઓએ ચાલીકુમા ગુજરાતને મનન કરવામા અને પોતામા જીવનનું મોણુ આતમમર્પણ કરીને તેની કક્ષિતિને જગ પરિચિત કરવામા સક્રિય ભૂમિકા આપી છે તેમાં બુદ્ધાભાઇ દેસાઈ પણ એક છે, અનુપમ છે.

જૂલું જુલું આજ મદમજની મદક પોતાના મદમજાઓ તરંગ મેરીને અને તેને મદક કરીને રતમા જરસને વધો જ રી બુદ્ધાભાઈએ મદમજાની જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો છે. અને આપણું હાલનું મદમજાની જીવન પત્ર કેટું અપારક, જટિલ અને અપારક છે ! પણ બુદ્ધાભાઈ એમના સ્ત્રીપરિવા આ બોલ જગતોનો અને અગાનિતર્થ વાનપ્રથાઅપમાના વિષયો સ્વમે કાલ અકાલ વાગી વીરવાથી જુની શકે એવા વીર છે. સ્વદેશના માનવજીવનજાને નિર્ધાર અને જીવપ્રાપ કરી નાખે એક મનાએ સ્થાપેલા ધારા-એલા એ મર્મીન ને સતત અભ્યાસથી ઘરેલા પ્રખર ધાંકશ્લો છે, દુનિયાની આન-વમનિતા પંચમંગ જેટલી આશામરી દિન્દી નાનરાખવાના જીવનજોડો બહુ નીરોજા ધાગએ જે ને રાક અને પોતા અનરાધુ રાવં ચારે તો તેમાં અધુનિક ગુજરાતના આ સદ્ય પરાગાત્રી પ્રધાન સાધાર્ય આપે તેજ મર્મ અને સ્વદેશમકત એ છે. આથી જ મિત્રબાઈ પંડે ગુજરાત-એને સાગ દિન્દે-મદમજા તમ્મથી આપણી તરી ધાગમમા વાગુદના બુદ્ધમાં અને મદમજાની જર્મમેન્દરી બોદમાં આ મદમજાને મોખરે મૂકી તેની તરફ આશાનો દષ્ટિ મોડી છે.

પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભૂલાભાઈનું સ્થાન કેમ ? ધણીઓ આવા જ પ્રશ્નો અંબા લાલ દેરાઈ અને મહાત્માજી સંબંધમાં પણ પૂછતા હતાં-પૂછે છે.

પણ જેને કામ કરવું હોય તેને તો સાહિત્ય જેવા શબ્દપ્રક્રમની અક્રિયતા રહી ગુજરાતમાં સેવા કરતી હોય તો પરિવર્તન બંધારણ તેને મન ગીણુ વસ્તુ છે. એમાં સંતા, રિયાન કે ધન લૂંટવા જેવું કંઈયે છે જ નહીં, હોઈ શકે નહીં. મુનશીએ વિકાસક્રમના નિયમને વશવર્તી બની એ જૂના બંધારણને બદલાવ્યું. તેને પણ વળી બદલાવવા કે સુધારવાના નડીઆદના કોઈકોઈ સાહિત્યકારગણેઓએ જાણે તેમની સામે વધારે રાજ્યના વધારે સમર્થ ધારાસભી ઇચ્છ્યા પણ ધારાસભી કરતાં પણ પરિવર્તન કર્ણધાર ચવાની ચોખ્ખતા ભૂલાભાઈમાં વધુ છે એમ ગુજરાત તો છેક 'વસંત' માસિકના જન્મથી જન્મે છે. એમનું તે પહેલી થયેલું વ્યાખ્યાન અને લોકસુમદ આગળ તે પંડીથી અત્યાર સુધીમાં એમણે વ્યાખ્યાનોદ્વારા વહેવડાવેલી ઉત્કૃષ્ટ વાગ્ધારા એમની ગુજરાતીભાષા પરની પ્રભુતા ને તેના વિચારદર્શનમાં પ્રગટ થતું જોગ છતાં રહી શક્યાં નથી. ભૂલાભાઈમાં ધારાની ભાષાશૈલીનો આપણા સાહિત્યનો એ અનુપલ્લવ પ્રદેશ સુંદર રીતે રચી શકે છે. એક કાલ એવો હતો કે અંગ્રેજીની વાગ્ધારાના મોદથી લક્ષ્યાઈ આપણે જૂની મહારાજાના વક્તાઓનાં વ્યાખ્યાનો પ્રસિદ્ધ કરતા ને હોસિહોસે તેમના મુખપાઠ કરતા. હમણાંહમણાં પ્રાંતીય ભાષાઓમાં થતાં એવા જ સામર્થ્યભર્ગ વ્યાખ્યાનો સંગ્રહીત કરાય તો આપણા સાહિત્યના આ અંગની પુષ્ટિ કરવું ભૂલાભાઈનું વાકસામર્થ્ય આપણે ગુજરાતીઓની બહોળી સંખ્યામાં સુપરિચિત કરી શકીએ.

-તત્ત્વ

કૃષ્ણલાલ મહેરી

દિવોન બકાશર કૃષ્ણલાલભાઈએ ગુજરાતી સાહિત્યને દરેકી સેવા ધણી દીર્ઘ સમયની -લગભગ છેલ્લાં આવીશ વર્ષની-છે. 'હેદરઅલી અને ટીપુ સુલતાન' (૧૮૯૪)થી માંડી છેલ્લી કૃતિ-'The present trend of Gujarati Literature'-એ એમની પ્રથમ ને છેલ્લી કૃતિઓ છે છતાં એમની સાહિત્યસેવાની સરિતા હજીયે આજખાનખા પ્રવાહમાં કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે વહેતી જ રહી છે,

ગુજરાતી ઉપરાંત એમનાં અભ્યાસ અને સુચિનાં ભાષા અને સાહિત્ય કારરડી તથા બંગાળી છે. અને એ બંનેમાંથી એમણે આશુ ગુજરાતી ભાષાંતરો કરી આપણા સાહિત્યના એક કે બીજા અંગને ખીસવું છે.

'Milestones in Gujarati Literature' અને 'Further Milestones in Gujarati Literature.' એ પ્રકારના આપણા જૂની અને નવીન સાહિત્યનાં ઇતિહાસ-પુસ્તકો પહેલ પ્રથમ તૈયાર કરવામાં જે તનનોડ સ્નેહશ્રમ અને દીર્ઘ કાળની ચીજડ જોડએ છે તેનો ખસે ખ્યાત આપણા કેટલાક સાહિત્યસન્નદોને (અનુસંધાન પૃ. ૨૨૨)

પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી

૧

પ્રજા અને સાહિત્ય

ગુ

જાતી સાહિત્યનો વિસ્તાર વધારવો અને એ સાહિત્યને લોકપ્રિય કરવું, એ ઉદ્દેશ આ સંસ્થાનો છે. ઉદ્દેશના વિપર્યાય તાલબદ્ધ થવાનો સંભવ હોવાનો નથી, કારણ આ સંસ્થાના સમ્પન્નનો સારાર હોયથી આ વિષયના નિર્વાહમાં તાલબદ્ધ કરે એવું જ અનુમાન છે. આવી સંસ્થાથી બહાર નીકળીને તેની સાથે જ એવાં મનુષ્યો મળી કે જેઓ મને તો શુભચિંતી સાહિત્યને દેશભાવના ઉન્નત માટે નિરર્થક ગણીશે, અને તો સાહિત્યમાત્રને વેદિમાં દોરને માટે માત્ર આમણે કહાડેલી ચોચર જમીન જેવી ગણીશે, કે કાલ વળી એવું ચોચર કહાડી નાંખી એમણે જમીનમાં એકાદી દેડુ મેળવે ગણીશે; અને મને તો કાલ બ્યારહારકુલાળ અને દેશભિમાની મનુષ્યો એકલે મુઠ્ઠી કહેશે કે આવી સંસ્થાઓમાં આપણે કળાક્ષેપ અને શક્તિભ્રેષ્ટ વ્યવહારોએ લેવા કરતાં કાલ વધારે શ્રેયઃકામી કામમાં ચિત્ત ધાવીએ તો દેશનું કલ્યાણ થાય. આ સર્વ ચર્ચાઓ, લેખોમાં સખા બહાર હો અને આપણી સંસ્થામાં તેથી બધું પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી આશ્ચર્યસભામાં આ આશ્ચર્યચરિત્રનો પ્રતિભાર કરવાનું કારણ નથી.

૭

પ્રિમાનન્દની, સામળની અને દયારામની કવિનાઓમાં રજુરૂપ માનુષ્ય બ્યારહારના હૃદયરમ એ કવિયોના જેવું જાણ પ્રાપ્ત કરવામાં આસપદ છે. શેલી અને વર્ડ્સવર્થના ઉત્કૃષ્ટ હૃદયરમ આપણે આર અશ્રિષ્ટ જાણનારાઓને પ્રિય લાગે તે સ્વાભાવિક છે, અને તેથી આપણા સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સભવે છે. પરંતુ તે જ રમત આપણા સોફોક્લસ રમની જાણનારામાં કાંઈક અવનમણ કર્યા વિના આ ઉત્કર્ષ લોકમાં પ્રચરવાનો નથી. એ અનરજુ કેવી કલાથી કરવું તેનાં દર્શન નસિક મહેતાની અને અખાતી વાળીમાંથી જરૂરી; કાંઈક તેમણે તેમના કાળના સોફોક્લસ હૃદયકિશ્કાઓ સર કર્યા હતા.

-આચાર્યનરમ વિષાડી

પહેલી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપરેથી

૨

"સમઠિ એવ માટે ભવિષ્યરૂપિ"

આ રીતે સાહિત્યની અભિવિદિમાં સર્વની પ્રવૃત્તિને સ્થાન મળે છે. સાહિત્યનાં - ક્ષેત્રમાં કોઈએ અવિરત નથી. સર્વનો સહકારી ઉદ્દેશ રીતરૂપે છે. સમંતરું મલિર બહાર

૮

ખંધાય છે ત્યારે કોઇ સત્સંગી ઇંટો જીપાડી કે તળાસં વહી શરીર વહેવરાવે છે; કોઇ સત્સંગી પત્થર ઘોડે છે, બહેરે છે કે કોરે છે; કોઈ ઇમારત આંદે છે, તો કોઈ પાયા ખોદે છે, કોઈ ચણુનર ચણે છે, તો કોઈ ચિત્રનું કામ કરે છે; કોઈ સર્વના ઉપર દેખરેખનો ભાર જીપાડે છે, તો કોઈ ઇન્દ્રિયનો ભાર માથે લે છે. સર્વ પોતાના ગમ પ્રમાણે કાર્યભાગ પતાવી ઉત્સાહ પ્રદર્શિત કરે છે. એ નાનામોટા સૌએ - પુણના સરખા આધિકારી છે. સર્વ કર્મના સાક્ષી પરમ પુરુષની દૃષ્ટિમાં સૌનો પ્રયાસ સરખો આવકાર પામે છે. એ ભારવાહક, એ કર્મકાર, એ શિષ્ટી, એ સ્વકાર, એ સમવેક્ષક, એ ધનદાતા, સંસારી પાળા કે સાધુ; સૌ આ મહાન કાર્યમાં પોતાના વ્યવસ્થિત્યનને સમષ્ટિ જીવનમાં હોમે છે. આવી સ્વધર્મપરતા, આવી સમષ્ટિજીવની ભાવના આપણું સાહિત્ય મંદિર ખોલવાને સરસ્વતીના સત્સંગીઓમાં ઇષ્ટ છે. કાર્યક્ષેત્ર ક્યાં નહાનું છે? સૌને પોતપોતાની યોગ્યતા અનુસાર પ્રવૃત્તિના અનેક માર્ગો ખુલ્લા છે. સ્વચ્છશૃણુવી કવિના રચનાની પ્રતિભા ધરાવનાર કવિને ધણા પ્રદેશ અક્ષુણ્ણ છે; તેમાં જ તે ધૂમે એમાં સાહિત્યને લાભ છે. જોનાથી સ્વકલ્પિત લેખ નથી લખાતો, તેને માટે બીજા ભાગમાંથી અનુવાદનો માર્ગ બંધાય છે. કેવળ સ્વમાયાનિષ્ટને સ્વમાયામાં ધણુએ કરવાનું છે. અનેક પુસ્તકો ઉપજી આવે છે, અથવા પડારમાં કે પોથીમાં અધારમાં પડ્યા છે, તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનો છે. લોકગીત, લોકવાર્તા, રાસ અને પવાડા, સિકકા ને શાસનપત્રો, શિક્ષાક્ષેત્રો ને પાળિયા, વઢી ને દસ્તાવેજો સંબંધનારાના પ્રયત્નની વાટ જીએ છે; હૃદયચક્ષુથી જોનારને લોકના રીતરીવાજો, વહેજો અને રૂઢ સંસ્કારો અવલોકન માટે તૈયાર છે. વિદ્યાના રસિકને ન્હાનાંન્હાનાં પ્રદર્શનો માટે સાધનો ચોતરફ વેરાયકાં છે. પ્રતિભાવિધાન, ચિત્રવિધાન, સંગીતપરિચય આદિ અનેક કળાઓનો નિર્ણય એકંતમાં અજ્ઞાપ્ત થઈ શકે એમ છે. સરસ્વતીની સેવાના માર્ગ અનેક છે. જ્યારે દેવપૂજનના પ્રકાર આઠ જ છે, એકએક માર્ગ અનેક ઉપાસકોને યાવજીવ વ્યાપ્ત રાખે એવો વિશાળ છે. ત્રણજી સેવકોના લખપૂઝ ધર્મદાયનું શ્રીજીના મુખવાસનું તાંબૂડ ખાં છે, તેમ પણ છે; ને વિદુરની ભાજી તથા સુદામાના તોદ્દસ પણ ભગવાનને બહુ પ્રિય છે, તેમ પણ છે. સરસ્વતીદેવિને પણ સર્વ ઉપાસકોની ખરા હૃદયની-સેવા સ્વીકાર્ય છે.

—કેશવલાલ ધ્રુવ:

બીજા સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદેથી

૩

ગુજરાતીદ્વારા શિક્ષણ

અગ્રેજી શાળાઓમાં અગાનું અગ્રેજી ભાષા સિચાવનું સર્વ જ્ઞાન ગુજરાતી ભાષા દ્વારા આપવાની અગત્ય વિશે મેં મારા વિચાર અનેકવાર દર્શાવ્યા છે. પણ હજી તેનું કંઈ પણ ફળ થયું નથી અથવા ફક્ત થાક જોવાં ચિન્હ પણ દીસતાં નથી. હવે જો એ વાત માત્ર વગરની કે સામાન્ય ગારવની હોય તો કદાચ તે હું મંદી પણ દેત. પણ જેમ જેમ કાળ ગયો છે, તેમ તેમ તેનું મહત્ત્વ મને વધારે વધારે લાગતું ગયું છે.

જગનમાં કોઈ પણ સ્થળે સામાન્ય જ્ઞાન પરમાણમાં આપવાનો આપણા દેશના

એવો વિપરીત સિદ્ધાન્ત નહિ હોય; જ્યાં આજના મ્હારે અગ્રેષ્ઠ દેશવાળી બાલ્યવસ્થામાં હતી, ત્યારે અગ્રેષ્ઠ સાળામાં ધણુ શિક્ષણ આપવાની બાલ્યકાલે અપાતું હતું. તે વખતનાં હજુ એકે વર્તમાન પ્રચારનાં હજુ શરૂઆતથી પણ મારી પ્રતિનિ દર થઈ છે.

*

આજના શિક્ષણમાં શીખેલા પુરુષોની રૂતિ, વિચાર, હોંશ છતાંદિમાં સામાન્ય રીતે જે મન્દતા અને નિર્માલ્યપણુ દેશીક વાદ મ્હારે પડે છે, તેના કારણોમાંત્ર એક મુળમુલ કારણ આ હાનિકારક પદ્ધતિ છે. એ પદ્ધતિ યેમ અને તેમ વહેતી પડતી મકી, અગ્રેષ્ઠ સિવાયના બધા વિાષ માતૃભાષાદ્વારા શીખવવામાં આવે, તો વિદ્યાર્થીને પડતો થન કમી થઈ શાળાઓમાં બાળના દરેક યુવાનના આવન્દશમાં કમીમા કમી એ ચાર અમૂલ્ય વર્ગ ગોમરે.

*

મર્વે જ્ઞાનનુ દાર માતૃભાષાને અગ્રેષ્ઠ યુગરે ખડમાં યુવકનાં આપણે જલાવતી છે. અને એમ થમ શકશે ત્યારે જ આપણા સાહિત્યમાં અગ્રે જુવાનોનો ઇત્ત અને ઉત્સાહ આવશે,

—અમારાસ દેસાઈ :

શીશ સાહિત્ય પરિપાટના પ્રમુખરથાનેથી

૪

આપણું કર્તવ્ય

સાહિત્યની ઉત્તમિ એ સમાજની પ્રગતિ છે, અને સમાજની પ્રગતિ એ નવાંવા સાહિત્યને પ્રગટ કરાવી તેને વિસ્તારે છે,

*

મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે, સાહિત્ય પરિપાટનો હેતુ એકે હોયે બેહાએ કે અભિ-પ્રાયોની બિન્નતાનો નિગાર ફરી, તેમાંથી સામ્રષ એકતા તારવી કઢાવવી. ને પ્રત્યેક યુગરની બાલકમાં અભિપ્રાની વાચકો, લેખકો, આદિએ બિન્નબિન્ન માર્ગે ન જતાં તથા પોતાની શક્તિઓ જુદે રંગે વીખરાવી ન દેનાં. સર્વસાધતી તુલ્ય એક સાહિત્યમેવાની મિદ્ધિ રૂપ જે મદિર-અથવા ઉદેશ તેના પ્રતિ સાથે અળી સદ્ગમન કરવું.

*

સંપ્રત સમયે હિંદમાં એક પ્રગતવાની બાલની નળીન થયેલી છે. તેને અગ્રે દેશની જુદીજુદી બાલનાં સાહિત્યેજ અનોકિય વિશ્લેષે થય મોકલા છે. યુગરની બાલના સાહિત્યને આવે સમયે અમૂલ્ય કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે, ને સદે હિંદની આગેવાન સાહિત્યપરિપાટના સમાજમાં આવાવાની અને તેને બાલનાં સાહિત્યને વિશિષ્ટ પરિચય કરવાની જરૂર છે.

—રજીસ્ટ્રાર દેસાઈ :

શીશ સાહિત્યપરિપાટના પ્રમુખરથાનેથી

નવીનયુગનું સાહિત્ય

આ નવીનયુગના સાહિત્યનું દર્શન વધારે નજીક જઈને કરતા પહેલાં એક સામાન્ય વિચાર આ રીતે નોંધવા જોઈએ છે. ઉપર આપણે પ્રાચીનઅર્વાચીન એમ બે પેટા વિભાગ શુભરાતી સાહિત્યના કર્યા, અને અર્વાચીનના બે પેટા વિભાગ જોયા, ઇ. સ. ૧૮૮૦ પૂર્વનું સાહિત્ય અને પછીનું; આ બેમાંના પ્રથમને અર્વાચીન સાહિત્યનો પૂર્વાર્ધ અને બીજાને ઉત્તરાર્ધ એ સંગ્રાથી ઓળખીશું. આ ત્રણ વિભાગનાં સ્વરૂપ જોતાં જણાશે કે પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્યપૂર્વાર્ધ એ બે વચ્ચે વિષયભેદ અને કાંઈક અંશે રૂપભેદ થયો અશે. છતાં પ્રાચીનથી તદ્દન વિચ્છેદ કરીને એ અર્વાચીન પૂર્વાર્ધનું સાહિત્ય પ્રવૃત્ત થયું નથી; ત્યારે અર્વાચીન ઉત્તરાર્ધનું સાહિત્ય તે તો અર્વાચીન પૂર્વાર્ધના સાહિત્યથી પણ તદ્દન વિચ્છિન્ન થઈને કોઈ નવા પ્રદેશમાં નવી જ ફાલગો મારતું ચાલ્યું છે, તો પછી પ્રાચીનથી તદ્દન વિચ્છેદ થયો છે તેની તો વાત જ શી? આ સ્થિતિ શું સૂચવે છે? સાહિત્યના વિભાગમાં ઉત્ક્રાન્તિના તત્ત્વનો ત્યાગ થયો? ભૂત ઉપર ભાવિનો પાયો મળ્યા એ નિયમ અહિં પ્રવૃત્ત કેમ ના થયો? આ આભારી નિયમબંધનું સમાધાન જડે એમ છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીનમાં ભેદ પાડનાર કારણબળ પ્રાચીન નવીન જ્ઞાનપ્રકાશ હતો; તે જ જ્ઞાનપ્રકાશ અર્વાચીન ઉત્તરાર્ધનું સ્વરૂપ બાંધનારું પ્રવર્તક કારણ હતું, પ્રથમનામાં એ કારણબળ કાંઈક સંકોચયુક્ત અને પ્રાચીન તરફ નજર નાખનારું હતું, પાછળનામાં તેમ ના હોઈ અપૂર્વ સ્વતન્ત્ર દૃષ્ટિ અને પ્રવૃત્ત ચમ્પનારું બળ નવીન રૂપનું જ બન્યું હતું. આથી કરીને પ્રાચીન તરફ દૃષ્ટિ નાંખ્યા છતાં એ પ્રાચીન વિષયોનો તો સંબંધ કરીને પણ તદ્દન નવીન દૃષ્ટિ અને નવીન સ્વરૂપ એ વિષયોને આ નવીન યુગના સાહિત્યમાં અર્પાયા છે. હાલના નવીન યુગનો આરંભ ઇ. સ. ૧૮૮૦થી થયા તે વખતથી અંગ્રેજી, ફારસી અને સંસ્કૃત સાહિત્યની જોડા પ્રકારની પ્રેરણાથી એ યુગનું સાહિત્ય અનુપ્રાણિત થયું. આ સ્થિતિમાં પ્રાચીન જોડે વિચ્છેદ થયો તે માત્ર સ્વૃક્ષ કાલ તથા સ્વરૂપના સંબંધનો જ; આથી પ્રેરક બળોની કાર્યપૂર્તિ આ પરિણામને અંગે તપાસીશું તો ઉત્ક્રાન્તિનિયમનો ભંગ થયો છે જ નહિ. પ્રાચીન અંશોનો કાળબળે ત્યાગ અને નવીનતા સ્વીકાર એ ક્રિયા તો વિકાસબાધારનું અંગ જ છે. કોઈ દેશની ભૂમિમાં અમુક કાળ સૂધી અમુક જાતની ધાન્યફલ ઈત્યાદિની સમૃદ્ધિ નીપજતી જોવામાં આવે, પછી કોઈ અણધાર્યા નવીન મંત્રજોગ પ્રગટ થઈને નવીન કારણસામગ્રી પ્રગટ થાય : ધરતીના પડની અંદરના કૃષ્ણાદિક સંચક્રનેજો પરિણામે નવા જલપ્રવાહ એ ભૂમિમાં વહેવા લાગે અને એ પ્રવાહની સાથે નવા પ્રકારની માટી, કાંપ, ઈત્યાદિ સામગ્રી ઘસડાઈ આવે, નવાં બીજાં ઘસડાઈ આવે; વાતાવરણમાં પણ પવનો બદલાઈ નવાં બીજાં જોડીને આવી તે ભૂમિમાં પડે; આ ફેરફારોથી નવીન ફલ, પુષ્પ, ધાન્ય, એ જ પ્રકારની કાંઈક ક્રિયા આપણા સાહિત્યના નવીન યુગની ઉત્પત્તિને અંગે પ્રવર્તમાન થયેલી જણાય છે. વળી આ પ્રકારની નવાં બળોની ક્રિયાનો વ્યાપાર સાહિત્ય ઉપર બીજું આકર્ષકરી રીતે પણ થવાથી આ નવીનતા પ્રગટ થઈ છે. ઉપર સૂચવેલાં નવા જ્ઞાનસંસ્કારનાં બળોએ પ્રગળા દબનમાં, પ્રગળા બાવનાઓમાં, ઉલ્લાસોમાં, આશા-

કામોમાં, નવો જ ફેરફાર કર્યો છે; (પછી તેમાં અનિષ્ટ અંશો પ્રવેશ પામ્યા હોય તે જુદી વાત). તે સાહિત્ય તે પ્રભુશ્રવનનું પ્રતિબિંબ આપનારું સ્વરૂપ છે તે દૃષ્ટિએ જોતાં પણ આ નવીનતાનો પુરાવો જરૂરી. યુરોપના દેશોમાં સાહિત્યમાં જોવા જશે તો આ પ્રકારની જ વ્યાપારદિવા ચાલેલી જણાયશે. અદ્યતન, એટલું તો સ્વીકારવું પડશે કે આપણા હાલના નવીન યુગના સાહિત્યમાં કેટલીક કૃતિમતા છે, ખાસ કરીને Fiction-કલ્પિત કથામાં એ નજરે પડે છે. પણ એ કૃતિમતાનો અર્થ તો આપણા યુગનો જ હોય છે એમ નથી. બાણબટની 'કાદમ્બરી' માં ને સામળ બટની વાર્તાઓમાં પાતપોતાના સમયનાં સંસારચિત્ર પડ્યાં છે એ સ્વરૂપદર્શન સર્વાંશે ખરું લાગતું નથી. એમાંનાં ચિત્રો તે તે સમયની સમાજનિયતિનાં પ્રતિબિંબ હોવા કરતાં હવેની હલ્લની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થયેલાં, કલ્પનાએ ધોરણ, કૃતિમિત્તએ હોવાનો મંબર વધારે છે. તો પણ જ્યારે હાલના સાહિત્યમાં મુખપૃષ્ઠ ઉપર કેટલીક કથાઓમાં 'આધુનિક મનારનું ચિત્ર' એમ જોઈએ અને વાર્તાની અંદર એ સંસારમા કરી નજરે ન પડે એવાં બનાવો, સંસ્થાઓ, પ્રજાનિયો આવેખાવણાં દેખિયે ત્યારે તો કૃતિમતા કંતી પણ વધારે બારે અમલ્યતાનો દોષ પ્રવિષ્ટ થાય; અને એવા પુખ્તકા હાલના વખતમાં દેખા દે છે ખરા, તે દૃષ્ટાંતરૂપ ગણીશું. આ પ્રકારના ઉદાહરણો બાદ કરીને પણ હાલના સાહિત્યમાં કૃતિમતા કાંઈકાંઈ વાર એટલી બધી છે કે ભવિષ્યકાળનો હનિહાન્યખતાર એ કૃતિમ સ્વરૂપને યજ્ઞ જનન-મંડળની સ્થિતિના પ્રતિબિંબરૂપે માનવાનો જન્મ કરે તો નવાઈ નહિ, એટલે અરો આપુ સાહિત્યને હનિહાન્યની સત્વરથી સામગ્રી તરીકે સ્વીકારવામાં કાંઈક બધ છે એ એલવણી ભવિષ્યના હનિહાન્યકારને આજ આપી ગઈશું તે એક પ્રકારની સત્યમેવં યશે.

નરસિંહરાવ લીલેટિયા :

પાચમી સાહિત્યપરિવહન પ્રમુખસ્થાનેથી

૬

વિચારકલ્પકામે.

વિદ્વાનો જે ઠીક કરવાને બદલે તળપદ ને પ્રાન્તિક શાસ્ત્રોને પમદ કરે, તો તેમનું અનુકરણ બીજાઓ જરૂર કરશે.

જો લેખકો જ્ઞાનને જોખમે મર્યાદાએ તેમને ઉત્તેજન મળતું નથી, તેથી બધા લેખી મર્યાદા તેમની પેરીએમાં પડવા રહે છે, સારા લખનારને પણ છપામણી ખરબ કાઢવા શાર કે પુખ્તકા ખપાવવા માટે બીજા અમવા જતું પડે, અથવા શેકોને સરમાવવા પડે, તે ઇચ્છ્યા લાયક નથી.

યુગરચની બાધાનું જન્મ ને મોટું વ્યાપરણ તૈયાર કરવાની અગત્ય છે.

સાહિત્ય પરિવહન તરફથી એક માસિક પ્રસિદ્ધ ચતુ જોડએ, તેમાં જરૂરે પુખ્તકા બદલે પડે તેમનું નિષ્પદાધાતરી જંગમું વિવેચન ચતુ જોડએ.

માતૃભાષા ઉપર અભાવ ન રાખો; હલકી ગણી તેને તુચ્છકારો નહિ, તેનો જીડો અબંધાસ કરો, અને તેને સમૃદ્ધ કરવાના ઉપાય લો. માંદોમાંદોની તકરાર સમાવી દો, આપસઆપસમાં તડ પડે અને વિદ્વાનોના વાડા જૂદા બંધાય એ કોઈ રીતે ચલાવા લાયક નથી.

—હરગોવિંદદાસ કાંઠાવાળા:

છટ્ટી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખરથાનેથી

૭

ગુજરાત યુનિવર્સિટી

હાલમાં, હિન્દુસ્તાનમાં કેળવણીની પ્રગતિ પૂર જોસમાં આવી રહી છે. ઉત્તરમાં ધણે સ્થળે નવીનથી યુનિવર્સિટીઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે. ગુજરાતમાં પણ એક યુનિવર્સિટી હોવી જોઈએ એ વિચાર અત્યારે આખા ગુજરાત પ્રાન્તને તેમ જ કાઠિયાવાડને સંમત હોવો જોઈએ. ત્યાં સુધી આપણી જરૂરિયાત સાથે એવી યુનિવર્સિટી નથી, ત્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષાના વિકાસને તેમ જ આપણા જ્ઞાનનાં સર્વ અંગોને આપણી ઇચ્છાનુસાર આપણે પુષ્ટિ આપી શકીશું નહિ એ દેખીતું જ છે. અમદાવાદ એ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનું મધ્ય સ્થળ છે. વ્યાપારમાં, જ્ઞાનમાં, તે બીજા દરેક પ્રવૃત્તિમાં તે ધણું આગળ પડતું છે. આવી યોજનાને પાર જિતારે એવા વિદ્વાનો તથા ધનાઢ્ય પુરૂષો એમાં વસે છે. કાઠિયાવાડનાં રાજ્યો તરફથી પણ આ યોજનાને સહાયતા મળવાનો સંભવ માની શકાય.

*

આને માટે માત્ર ફરોવો કરી સંતુષ્ટ થવાનું નથી. તે સત્વર અને અવશ્ય અંમલમાં મૂકાય એવાં પગલાં ભરાય નહિ ત્યાં સુધી સંગીન કાર્ય સિદ્ધ થયતું કહેવાય નહીં.

*

મૈસુર જેવા રાજ્યમાં પોતાની યુનિવર્સિટી છે, તો વડોદરા રાજ્ય માટે વડોદરામાં જૂદી યુનિવર્સિટી હોવી ઇષ્ટ છે. વ્યાપારી કેળવણી, ઔદ્યોગિક કેળવણી, તે વિજ્ઞાનની વ્યાવહારિક કેળવણી, તેમ જ ખેતીની કેળવણીથી જ્ઞાનમાર્ગ સર્વદેશીય યશે અને સમસ્ત પ્રજાનું શ્રેય થશે.

*

આ એ કે બેમાંથી એક યુનિવર્સિટી સ્થપાશે તો માતૃભાષાદ્વારા કેળવણી આપવાના વિષયનું એની મેળે જ નિરાકરણ થઈ જશે. એ વિષે આપણે કોઈની ભીષ્મ માગવાની રહેશે નહીં.

—કમળાશંકર ત્રિવેદી :

સાતમી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખરથાનેથી

૮

ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવેચનની સંપત્તિ

વિવેચનનાં સ્વરૂપ અને હેતુ વિષે આમ કાંઈક ક્ષિદ્દર્શન કર્યા પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવેચનની સંપત્તિ કેટલી છે તે વિચારમાં લઈશું. નવયુગમે વિવેચનસાહિત્ય ઉત્પન્ન

કરવા માંડ્યું ત્યાર પછી તે બધાંયું. પરંતુ હાલ - વિવેચનસાહિત્ય બહુધરા દેખા દેતું નથી. એક વેળા એવે સમય હતો કે માસિક અને ત્રિમાસિક પત્રો વિવેચનક્ષેત્રે એ પોતાની ફરજ બજાવતાં અને એ રીતે કેટલું વિવેચનક્ષેત્રે થયું છે. પરંતુ એ માર્ગનું પાલુ માર્ગ બહુદુરથી દૂર થતું નથી. આનું કારણ બેઠાં કદાચ એ કારણ થશે કે સુસ્થિતતાના લેખકોને વિવેચનની બહુ દર નથી. પરંતુ આ વિચાર એક પક્ષે જ ખરો છે. પ્રશ્નસામ્ય વિવેચનની લગી દર થાય છે તે પુરતો માટે અભિપ્રાય (અર્થાત્ પ્રશ્નસામ્ય અભિપ્રાય) માટે લગી માગણીઓ થાય છે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રશ્નસામ્ય વિવેચન માટે સાધારણ રીતે ઉત્સુકતા પ્રત્યેકમાન છે, પણ અપ્રશ્નસામ્ય વિવેચન તરફ અલગબેલ સાધારણ છે; અને માત્ર લેખકો આ નિર્બંધનને વશ છે એમ નથી, પણ વાચકવર્ગમાં જે લેખક તરફ કેવિ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેનાં હૃદયાર વખાણ વાચકોને પમદ પડે છે, અને તેના દોષ અથવા ન્યૂનતા દર્શાવનાર કીકા તરફ વાચકોને બેદરકારી દોષ છે. વાચકવર્ગની નિર્બંધ પ્રશ્નમાની અસર લેખકો ઉપર પણ થાય છે અને માત્ર પોતાની પ્રશ્નસા દોષ એવા વિવેચનની તેઓ અસર સખે છે. અને લેખકની કૃતિમાં રહેલા દોષ દર્શાવતા હોય એવું વિવેચન લેખકનું અપમાન કરે છે એમ વાચકવર્ગ માને છે, અને તેને લીધે લેખકવર્ગ પણ એવી માન્યતાની બૃત્તમાં પડે છે. આનું એક પરિણામ એ થયું છે કે અમુક વર્ગ, કામ, કે જાતિ લેખકગણમાં પડાન હોય તો વિવેચકોએ તેમના લેખકમાંના દોષ દર્શાવવા નહિ પણ સુધાર દર્શાવવા. એવા લેખકોને ઉત્તેજન આપવાનો ખર્ચ છે એમ કહેવામાં આવે છે એવા લેખકોને સુધાર મળે મુક્યા સાર તેમની કૃતિની યથાર્થ પરીક્ષા કરી જોઈએ; અને એ જ તેમને ઉત્તેજન આપવાનો ખર્ચ માગે છે એ મોટી ચાન લગી લેખકોમાં આવતી નથી. લેખકની કૃતિમાંના દોષ દર્શાવવા તેના અર્થ એ નથી કે લેખક દુષ્ટ છે અથવા મૂર્ખ છે એમ કહેવું, પણ ત્યાં ચુકુ હોય ત્યાં તે પ્રકટ કરવા નહિ એ જ વિવેચનના કાર્યમાં અવરોધ છે તેમ દોષને દોષરૂપે પ્રકટ કરવા નહિ, દોષ ઉપર ધ્યાન ખેંચવું નહિ એ પણ અવરોધ છે; અને લેખકોના દોષનું દર્શન મહત્ત્વ કરવાની વાચકવર્ગમાં તેમ જ લેખકવર્ગમાં શક્તિ આવશે નહિ ત્યાં સુધી વિવેચનસાહિત્ય મુશ્કેલીથી બંધાયેલું નહિ. જેમ દોષદર્શન હૃદયાર જતું જોઈએ નહિ તેમ સુધારદર્શન પણ હૃદયાર જતું જોઈએ નહિ. ચુકુ હોય ત્યાં તેના કથન ઉપરાંત વિવેચક પોતાનું સમનોલખણ બેઠા બેઠા અને લેખકની અસુખિતમરેલી પ્રશ્નસા કરે તેથી પણ મર્મોહની અવધિને બંધ થાય છે અને વિવેચકની વિમત નષ્ટ થાય છે. હાલ આપણા સાહિત્યમાં લેખકોના ચુલુદોષની પરીક્ષા આ રીતે સમનોલખણ વગરની થાય છે. એથી યથાર્થ વિવેચનસાહિત્યની પ્રત્યક્ષ કિમત નથી. યથાર્થ વિવેચન વિના કૃતિ કસોટીમાં ઊતરશે શકતી નથી, અને સુવર્ણને અગ્નિમાં નાખી કરવાની અથાતની પરીક્ષા, જે કાલીકાને આરત્યક કહી છે, તેના અમલ થતો નથી.

ત્રિમાસિક અને માસિક પત્રોની વિવેચન ક્ષેત્રે જે ખામ દરને છે તે અહીં કરવાને તેઓ મુકશે નહિ. અને ચુલુદોષનું કથન નિપજાવાન રીતે તથા કુશળતાથી તેઓ કરશે, અને અભિપ્રાયસામ્ય અથવા દોષદર્શિત્ય અમમાં ન પડતાં તેઓ વિવેચક તથા

હંડાપણથી અંધપરીક્ષા કરશે અને એ રીતે વિવેચનસાહિત્ય બાંધવામાં સહાયકમૂલ થશે એવી આશા રાખીશું.

—રમણભાઈ નીલકંઠ :

આઠમી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખરયાનેથી

૯

જીવન અને સાહિત્યસર્જન

કવિ મિહને કહ્યું છે કે કવિ થવા માટે કવિતું જીવન એક કાવ્ય હોવું જોઈએ. અને એમ હોય તો વ્યપ્તિ-સમષ્ટિ-આપે આ પણ સત્ય નથી કે જનસમાજના હૃદયમાંથી કાવ્ય ઉદ્ભવવા માટે જનસમાજ પોતે કાવ્યરૂપ હોવો જોઈએ? અને કાવ્યરૂપ હોવું એટલે Ethic, Dramatic અને Lyric ત્રણે તત્ત્વોથી ભરપૂર હોવું; અર્થાત્ એના જીવનમાં વીર અને અદ્ભુત પ્રધાન મહાકાવ્યોના સંગોત્રી સર્જાવવા જોઈએ. એનાં પાત્રોમાં વિશિષ્ટતા, વિવિધતા અને અસૌક્રિક સંવિધાનભર્યાં જીવનનાં નાટકો-અનુકરણ નહિ, પણ ભાવનાચિત્રો પ્રકટ થવાં જોઈએ, તથા એતું હૃદય રચના ઊછળાથી ઊભરાવું જોઈએ. આ આત્મારે આપણા જીવનમાં છે? આવું જીવન હોય અને તે પુષ્કળ હોય તો તેમાંથી સાહિત્યનાં ધોધ કાંઈ નહિં તો જોસદાર ઝરણાં વહ્યા વગર રહે નહિ, પણ તે નરુ છે? આત્મજી-શુભસના દોષ વિના, અને વિગાદને વશ થયા વિના, આપણે કહી શકીએ છીએ કે જગતને ચક્રિત કરે કે મોહ પમાડે એવી ભવ્યતા કે સુન્દરતા હજી આપણા જીવનમાં આવી નથી, આપણા જીવનમાં વિશિષ્ટતા કે વિવિધતા નથી, જે છે તે ધણું સામાન્ય. commonplace અને એક તેવું બીજું છે; અને આપણી જિતિઓ પણ નયિકેતાના આપે યજ્ઞોનાં દાનમાં આપી હતી તેવી દુર્ગળી, ધરડી અને વસૂકેલી ગાયો જેવી છે. આવી સ્થિતિમાં સાહિત્યની લક્ષ્મી-સાદો મરાડી રાખે લાપરીએ તો-‘ભરભરાટી’ ક્યાંથી સંભવે? અત્યારે સુધી તો મોહનિદ્રામાંથી જાગી, આંખો યોળા ઊંઘ ઊરાડી, આસપાસ દષ્ટિ ફેરવવામાં અને બહુ તો પથારીમાંથી ઊભા થવામાં આપણો વેષન ગયો છે. પરાક્રમને પન્થે તો પ્રેમ હજી હવે જ ચઢે છે. ઉત્થાનકાળની ઝાડી અને હુંગરાની કસડોમાંથી પસાર થઈને શાન્તિની અધિત્યકાએ પહોંચ્યા વિના સાહિત્યનો યુગ જામતો નથી. જગતના સહિત્યસમુદાયના સુપ્રસિદ્ધ મહાન યુગો એક જ મહાનિયમ પોકારો રહ્યા છે કે, ક્ષોભમન્યન-વિચક્ર. એ વિના ખરી શાન્તિ નથી, અને શાન્તિ વિના સાહિત્ય નથી. આમ ક્ષોભ અને શાન્તિ ઉભય પરસ્પરવિરુદ્ધ દોસતાં કારણોમાંથી સાહિત્યનાં અમૃત નીકળે છે. જડ જર્જર જીવનને નાશ એ જીવનના પુનરુદ્ધાસ માટે આવશ્યક છે.

—આનંદશંકર દુવ :

નવમી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખરયાનેથી

૧૦

સાહિત્ય અને સમાજ

નાટકનો ખરો ઉપયોગ તો સમાજનાં બંધનો તોડવામાં થવો જોઈએ. આજ વર્ષોથી ગુજરાતી સમાજ અનેક હાનિકારક રૂઢિનાં અને ખોટાં ધાર્મિક બંધનોની આંદર સમસાથી

[અનુસંધાન પૃ. ૨૧૨]

પૂરેપૂરે ન જ આવી શકે. પણ તે કાર્ય જે અધ્યાગ ભાષાનકિતથી દૃષ્ટ્યલાભનાં છે કયું છે તે ખરેખર ઊંચી માનવચિત્તે પાત્ર છે.

પણ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યમાં જે કારણો વગેરેનો હિસ્સો અને પરસ્પરકાર પડ્યા છે તેનો યથાથ જ્ઞાણ તો આપણને દૃષ્ટ્યલાભનાં પ્રસંગોપસંગની વિવિધ લેખભાષાથી અને ખીણે અહમદી જેવી અતિ ઉપયોગી ઇસ્લામી ગુજરાતી ઇતિહાસ-કૃતિના અનુવાદથી થાય છે. ગુજરાતના ઇતિહાસલેખનની સામગ્રીમાં આ સામગ્રી બહુ જ કોમળી છે.

પણ સાહિત્યકાર દૃષ્ટ્યલાભનાં વિવિધ પ્રકારની કૃતિઓની પાછળ રહેલી એમની ઉદ્ધારચરિત માનવતા પણ એટલી જ માનવે પાત્ર છે એમનો આનંદો અને મમતાળુ સ્વભાવ, એમની નિહરતા અને અમૃતશયતા, વિવિધ મનુષ્ય સંસ્થાઓના પ્રમુખ તરીકેની એમની નિષ્પક્ષપાતી વૃત્તિ અને ધંધાદારી ચર્ચાગણેના મોટા દૂરરીઓમાંથી જૂદી જ તરી આવતી નેતમની નિષ્કામ અને પારદર્શક પ્રામાણિકતા : આ સૌ દૃષ્ટ્યલાભનાં માનવતાની મહત્તા સિદ્ધ કરે છે.

—શંકરભસાદ રાવલ :

ગુજરાતી સાહિત્યના યાત્રાળુઓ ભાગ ૨ (અપ્રસિદ્ધ)

મહાત્મા ગાંધીજી

એ ગાંધીજી છે કેાણ ?

એ પ્રશ્ન ગંભીર છે; એનો જવાબ 'નવજીવન' ને 'યંગ ઇન્ડિયા' આપશે, સરકારની મિનિસ્ટર ને ખાનગી મુસદ્દાઓ આપશે, હિન્દુ લોકો જીવન ને ભવિષ્યનો ઇતિહાસ આપશે. એ પ્રશ્ન પૂછનાર પાછલેટની માફક પ્રશ્ન પૂછી ચાલ્યો જઈ શકશે નહીં :

એ ગાંધીજી છે કેાણ ?

તે ચોગી છે, વીતરામમયક્રોધ છે, સામાન્ય હૃદયની ઊર્મિઓ ને આકાંક્ષા એમનામાં વિરમી ગઈ છે. એમનામાં ભાવનાથી, સ્વદેશપ્રેમથી નિરાળી અસ્મિતાનો લોપ થયો છે; ઈશ્વરી મહાત્મ્યોની માફક, નિર્જળીની માફક, સાગરની માફક તે નિર્વિકાર છે; અનન્ત કર્તવ્યપરાયણતામાં સદા એ મગ્ન રહે છે. તેમની શુદ્ધિ નિર્મળ છે. માત્ર સત્ય જ પેખતાની તેમને લાલસા છે.

તે શ્વાશરૂપે અવતાર છે—પોતાને, દરેકને, દરેક રાષ્ટ્રને અત્મમયેવ આત્મના તિષ્ઠ રાખવા માંગે છે. દરેક સ્ત્રીપુરુષ પોતાના જોડણ તૈયાર કરી પહેરે એટલે, ખાંચ પીએ, દરેક રાષ્ટ્ર પોતાને જોઈતી યીજો લિપિમયે ને તેનો ઉપયોગ કરે આ એમનો મહામંત્ર છે. તેને પશિણાને તે રાષ્ટ્રીયતાના પરમ ભક્ત છે; પરદેશી સામગ્રીને સંસ્કૃતિઓના

સર્વોત્તમ મીરા નોવા દૂધ ધ્રાશ



દાંતને હરેક ખુણામાંથી સફ કરે છે એના વાળ ઉત્તમ ગતના હોવાથી મજબુત અને સફાઈમાં રહે છે. આપનું ધ્રાશ 'મીરા' જ હોવું જોઈએ.

મી
રા



મી
રા

‘મીરા ડેન્ટલ ક્રીમ’

તમારા અમૂલ્ય દાંતના રક્ષણ માટે વાપરો.
ગંધળે ડેકાઈઝ મળે છે. આળે જ પડી શકે.

હીલ ઇલીયોટ એન્ડ કું. લી.

ફોન ૬ લાઉઝ, મેડામ રોડ, સુરત.

પરતે સવિશેષ છે. એ સમયમાં અંગ્રેજ નાટકોમાં પણ ખાસ શેક્સપીયરનાં જ વધુ વંચતાં અને એ નાટકો જ્યેષ્ઠવર્સમાં કવિતામાં હતાં તો પણ ગુજરાતી નાટકે તો સંસ્કૃત નાટ્ય પ્રણાલીને અનુસરી ગદ્યપદ્ધતિશ્રિત 'સ્વરૂપ-સ્વીકાર્ય'. અંગ્રેજ નાટકોમાં પાંચથી વધુ અંકો નથી હોતા પણ 'પ્રતાપનાટક', 'રાહનો પર્વત', 'વીરમતી', 'કાન્તા' જેવાં નાટકોમાં અનેક અંકો દેખાય છે તે નવનવ દર્શકો અંકો સુધીની છુટ રાખનાં સંસ્કૃત નાટકની જ. અસર લેખાવી જોઈએ, વળી 'લક્ષ્મીતાલુપ્ત દર્શક' ને 'કાન્તા' જેવા જૂજ અપવાદ બાદ કરતાં બધાં ગુજરાતી નાટકો સુખાન્ત જ બજાય છે તે પણ સંસ્કૃત નાટકની અસરનું પરિણામ છે. 'કાન્તા' 'રાહનો પર્વત' જેવાં નાટકોમાંની સંસ્કૃત નાટકમાંના શ્લોકો, જેની કવિતા 'દ્રીપદી દશન', 'જય કુમારનો જય', 'પ્રતાપનાટક' અને બીજાં અનેક નાટકોમાં તેમ જ રંગમંચિનાં નાટકોમાં નાની, આયુષ્ય-સુચારુદિધી અને આરંભ: વિષ્ણુલક, બરતવાક્ય પતાક્રિયાનાં જેવા 'પ્રતાપનાટક' 'કાન્તા' તથા 'રાહનો પર્વત' જેવા નાટકોમાં પ્રયોગો: 'કાન્તા' માંની સંવાદોશી તેમ જ વિક્ષેપોર્થશીય ને માત્રતીમાધવની અસર સ્પષ્ટપણે બતાવે તેવો શ્રીમંત આંકનો મુરસેનનો ઉન્નત પ્રેમપ્રકાશ: આવી અનેક બાબતો આપણા ગુજરાતી નાટક પરની સંસ્કૃત નાટ્યપ્રણાલીની અસર નિઃસંકે દર્શાવે છે. પ્રેમાનંદનો કંઠવાતાં ત્રણ નાટકો (પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન, સત્યભામારોપદશીકાખ્યાન, તપત્યાખ્યાન) તો ભરત નાટ્યશાસ્ત્રના બધા નિયમો પાળીને ગુજરાતીમાં નાટક સખ્યાની તેમ કર્નાટી મનીષાનું જ દળ લાગે છે.

પણ આ સંસ્કૃત નાટ્યપ્રણાલીની અસર પણ અંગ્રેજ નાટકના જેટલી ઉંડી ને વ્યાપક નથી, એ સમજાવું મુશ્કેલ નથી. વીસમી સદીની શરૂઆત પછીનાં નાટકો પર તો એકસી-અંગ્રેજ નાટ્યપ્રણાલીની અસર છે, પણ તેની પહેલાંનું પણ પ્રેમાનંદનાં નાટકો, સિવાય કોઈ પણ નાટક લેા અને સંસ્કૃત નાટકના બીજાનું અર્થ પ્રકૃતિઓ તથા સંધિઓ ઇ. નાં ધોરણો તેમ જ નાટ્યનાવિકાના પ્રકારબેદો એમને લગાડી જુઓ. દરમિયાનમાં કે કલ્પનાનો આશયે લીધા વિના સંસ્કૃત નાટકના બંધારણનાં ધોરણો અપ્રમેયની રીતે કોઈ પણ ગુજરાતી નાટકને ધરાવી શકાશે જ નહિ. એ જ બતાવી આપે છે કે ગુજરાતી નાટક એ સંસ્કૃત નાટક ને બચાવતા એકો દરનાં અંગ્રેજ નાટકનાં વધુ પ્રમળ અસરનું જ સંતાન છે. જે રંગમંચિને અનુદાન શરૂઆતનાં નાટકો એમનાં પડનાં-કારણ, તેમાંનાં ઘણાં એ વખતે ભજવાનાં પણ ખર્ચ-તેમ જ મરાઠી ને પારસી નાટકમંડળીઓએ ને પાછળથી ગુજરાતી નાટકમંડળીઓએ જે રંગમંચિનો વાપર શરૂ કર્યો છે તે પણ સુદોષના છત્રીની ફેમ જેવો નાટકધર (patronage) નો જ નુકસાન છે. અંગ્રેજ પ્રવેશ પાડવાની રીત સંસ્કૃત નાટકમાં છે જ નહિ તે પદ્ધતિ પણ પાંચાલ નાટકની જ છે અને તેનો વિનિયોગ પ્રથમ પહેલો દક્ષિણતમ જેવાયે ગુજરાતનું પહેલું નાટક કહી શકાય તેવા 'સરખી નાટક' માં કર્યો છે. વળી 'લક્ષ્મીતાલુપ્ત દર્શક', 'વીરમતી', 'કાન્તા' 'રાહનો પર્વત' અને પછીનાં બધાં નાટકોએ નાની, આયુષ્યાદિનાં કે ઉઝોતી દઈ અંગ્રેજ નાટકની મારફત પહેલા પ્રવેશથી જ પડેલો હંચકાતાંની સાથે જ નાટકનો સંયોગ ઉપાડ શરૂ કરે છે તે પણ એ જ અસરનું પરિણામ છે, પાસપાસ, વસ્તુસંક્રમના અદિ, નાટ્યકલામાં અનેક અંગોનું પ્રતિપાદન પણ છે ને શેક્સપીયરના નાટકનો (Hamlet) પ્રકાર ગુજરાતી નાટકપ્રણાલીમાં

પરતે સવિશેષ છે. એ સમયમાં અંગ્રેજ નાટકોમાં પણ ખાસ શેક્સપીયરનાં જ વધુ વંચાતાં અને એ નાટકો ઝેરકેવસમાં કવિતામાં હતાં તો પણ ગુજરાતી નાટકે તો સંસ્કૃત નાટ્ય પ્રણાલીને અનુસરી ગદ્યપદ્યમિશ્રિત 'સ્વરૂપ સ્વીકાર્યું'. અંગ્રેજ નાટકોમાં પાંચથી વધુ અંકો નથી હોતા પણ 'પ્રતાપનાટક' 'રાહનો પવંત', 'વીરમતી' 'કાન્તા' જેવાં નાટકોમાં અનેક અંકો દેખાય છે તે નવનવ દશદશ અંકો સુધીની છુટ્ટ ગણનાં સંસ્કૃત નાટકની જ અસર લેખાવી જોઈએ. વળી 'લક્ષિતાદુષ્પ દશક' ને 'કાન્તા' જેવા બહુ અપવાદ બાદ કરતાં જ્યાં ગુજરાતી નાટકો સુખાન્ત જ જણાય છે તે પણ સંસ્કૃત નાટકની અસરનું પરિણામ છે. 'કાન્તા' 'રાહનો પવંત' જેવાં નાટકોમાંની સંસ્કૃત નાટકમાંના સ્તોકો, જેની કવિતા 'દીપદી' દર્શન, 'જય કુમારનો જય', 'પ્રતાપનાટક' અને બીજાં અનેક નાટકોમાં તેમજ રંગમંડપોમાં નાટકોમાં નાની, આમુખ-સૂત્રધારાદિથી ચંત્ર આરંભ: વિકલંક, ભરતવાક્ય-પતારક્રિયાનાં જેવા 'પ્રતાપનાટક' 'કાન્તા' તથા 'રાહનો પવંત' જેવા નાટકોમાં પ્રયોગો: 'કાન્તા' માંની સંવાદશૈલી તેમ જ વિકમેર્વશીય ને માત્રતીમાધવની અસર સ્પષ્ટપણે બતાવે તેવાં ત્રીજાં અંકનો સુસેનનો ઉન્નત પ્રેમપ્રત્યાપ: આવી અનેક બાબતો આપણા ગુજરાતી નાટક પરની સંસ્કૃત નાટ્યપ્રણાલીની અસર નિઃશંક દર્શાવે છે. પ્રેમાનંદનાં કહેવાતાં ત્રણ નાટકો (પાંચાક્ષી પ્રસન્નાભ્યાન, સત્યભામારોપદશિંગાધાન, તપસ્વાધ્યાસ) તો ભરત નાટ્યશાસ્ત્રના બધા નિયમો પાળીને ગુજરાતીમાં નાટક સજવાની તેવા કર્મની મનીવાતું જ દ્રશ્ય સાથે છે.

પણ આ સંસ્કૃત નાટ્યપ્રણાલીની અસર પણ અંગ્રેજ નાટકના જેટલી ઉંડી ને બાપક નથી, એ સમજવું સુરેકક નથી. ત્રીસમી સદીની શરૂઆત પછીનાં નાટકો પર તો એકઠી અંગ્રેજ નાટ્યપ્રણાલીની અસર છે, પણ તેની પહેલાંનું ત્રણ પ્રેમાનંદનાં નાટકો સિવાય કોઈ પણ નાટક હો અને સંસ્કૃત નાટકના બીજાં અર્થ પ્રકૃતિઓ તૃતીય-મુદ્રિઓ ઇ. નાં ધોરણો તેમ જ નાટ્યનાવિકાના પ્રકારબેદો એમને લગાડી જુઓ. ફરાક્ટ તકે કે કહેવાનો આશરો ત્રીજા વિના સંસ્કૃત નાટકના બંધારણનાં ધોરણો બંધાયેલાં રીતે કોઈ પણ ગુજરાતી નાટકને ધરાવી શકાય જ નહિ. એ જ બતાવી આપે છે કે ગુજરાતી નાટક એ સંસ્કૃત નાટક ને બજાઈના એકે કરતાં અંગ્રેજ નાટકનો વધુ પ્રમાણ અસરનું જ સૂચના છે. જે રંગમંડપોને અનુકૂળ શરૂઆતનાં નાટકો ચેત્રનાં પડનાં-કાદમ, તેમાંનાં ધણું એ વખતે ભગવાનાં પણ અર્ધ-તેમ જ મરાઠી ને પારસી નાટકમંડળીઓએ ને પાછળથી ગુજરાતી નાટકમંડળીઓએ જે રંગમંડપોને વાપર શરૂ કર્યો છે તે પણ સુરોપના છત્રીની ફેમ જેવો નાટકધર (pictorialism theatre) નો જ નકલ છે. અકોના પ્રવેશો પાડવાની રીત સંસ્કૃત નાટકમાં છે જ નહિ તે પદ્ધતિ પણ પાશ્ચાત્ય નાટકનો જ છે અને તેનો વિનિયોગ પ્રથમ પહેલો શૈક્ષણિક નેચાયે ગુજરાતનું પહેલું નાટક કવી રાધાય તેવા 'સુમી નાટક' માં કર્યો છે. વળી 'લક્ષિતાદુષ્પદશક', 'વીરમતી', 'કાન્તા' 'રાહનો પવંત' અને પછીનાં જ્યાં નાટકોએ નાની, આમુખાદિઓ છે કે ઉર્ડી દર અંગ્રેજ નાટકની આકૃતિ પહેલા પ્રવેશથી જ પહેલો ઉચ્ચતાની સાથે જ નાટકનો રીતો ઉપાદ શરૂ કરે છે તે પણ એ જ અસરનું પરિણામ છે, પાશ્ચાત્યના, વસ્તુસંકલના અદિ નાટ્યકલાની અનેક અંગોનું પ્રતિપાદન પણ છે ને શોકપરંપરાની નાટકો (tragedy) પ્રમાણ ગુજરાતી નાટકકલિતમાં

નાટકોમાં પણ એમની કવિતા જ નવે રંગે, નવે રંગે, રજુ થાય છે. એમની કવિતાના પ્રધાન પાદાર્થો કલિકામ, તરવચ્ચ અને કવિતાના પણ કેવાંદો તેમનાં નાટકોમાં પણ વર્ણવ્યા મળ્યા છે. આ સાથે કવિ જાનકી આજનાવાદી હોઈ એમના કવિસંદેશમાં સમજી, હૃદય સમજાવતી, ધર્મીય સંવાદની ને એવી આપનાઓ આ બધાં નાટકોમાં વર્ણવેલા સ્વરૂપમાં ગૂંથાવતી દેખાય છે. 'દંદુકમાર', 'જયજયંત', 'ધેમકુંજ',માં સમજાવનારી રાજકીય દશાઓ જન સાથે છે; 'અકલંક', તથા 'વરદાનીરાજકી'માં, ધર્મધર્મી મુગ્ધ-સંસ્કૃતિને મનુષ્ય તેની યોગ્ય કદર જુઝવતો તેમ જ સ્વધર્મ સમજાવતી આત્મા ને વ્યવહાર બનાવવા મથતા અકલંક તેમ જ અદ્ય કલિસાફને ખાતર પોતાનું ગનિક દાંપત્ય ખંડી નાખવા, તપસ બનવા વરદાનીનું ચરિત્ર નિરુપણનો પ્રાસંગિક પ્રયામ વ્યક્ત થાય છે; 'વિશ્વગીતા' અર્ધધર્મીના પ્રદામમત્સરની ધ્વજા બાવનાને મહાવચન લેખે રજુ કરી ભોક્-કમ્પાણને મંડલ મારી બતાવે છે, 'સમર્પિત' તથા 'મધુમિત્રા' આર્થમરુતિના વિરનાગની આગામી ઉપમાયે છે; અને 'ગોપિય' આગે-નનિના મારી બનાવી ગોપનાટક જેવું બનવા મ્હાય છે.

કવિતા અને આપના એ એ વિશિષ્ટ વસ્તુને, વાચનમાં તરવે જે નવું પ્રમાણમાં માટે છે એવો આદિત્યપ્રકાર જે નાટક, તેમા નિદામનાપર રચાવેલ કથાની એવું આભારિક પરિણામ એક એ આવે કે એ થાણુપર નાટકદેવી કવિતા (literary poetry) જ બની જાય, કવિનાં નાટકોનું આમ જ બન્યું હોઈ કેટલીક સ્વયંપ્રકાશ મર્મીઓ પણ એને આવી નડે છે. આ નાટકોનું વસ્તુ જાણુ, પાત્રાવલન પ્રવિણ બાવનાને પુષ્ટ કરવા અધિકારપ્ર હોઈ પ્રકાર (style) રૂપ ને જાણુ, તથા કથાવેશ મદ રૂપ છે. પારંગત મનોભાવોના પલટા મુજબ આરોહઅવરોહવાળું રાજ્ય એમના અપરાધને મીઠાશ, કવિતા ને મોહકતા અર્થે છે પણ એને જ અને થયાપાત બનાવેલ અન્યથા અને રાખેલુદા જેવી આમીઓ પણ આવી જાય છે. પારંગત સુરેખ થયને બદલે બાવનાપ્રતીકો જ બનાવવા મારે જવાન્યદાર છે. પણ આવી કેટલીક ગુણમર્મીઓને કારણે કે તેવી વિશિષ્ટતા કવિ i નાટકોની તેમનાં જીર્ણોત્થાના રહેલી છે. 'લલિત કોમલકાન્ત' 'વલ્લભિ', 'અવનતુ' સુમેય સંગીત, વાચ્યાર્થની પાછળ રાજકીય કસ્ટી કથાનેક અરુદ એવી મીઠી, અર્થગંભીર વ્યંજના, આકર્ષક ઉપાદ અને અન્ય ધર્મદિ ગુણપરો શૈલ્યના, કવિની નાટ્યવાદિકાઓમાં વેગવેગાં આવાં જીર્ણોત્થાનપુષ્પો, તેમ જ અદ્યુત્ત દીપ્તિથી રંગેલાં રથાશ્રય ને વાતાવરણ એ આ નાટકોની વિશિષ્ટતા કથાઓ છે. આવાં આવપ્રધાન નાટકો મુજબની શાસ્ત્રિયમાં અનેકો ફાળે છે અને કોઈ પુરોગામી કે આનુગામીઓ, આવા નાટ્યપ્રકાર પર હાથ અજમાવેલા ન હોવાથી કવિ નાનાથાલ તેમના કુનકેનુની માફક મુજબની નાટકના પ્રકારમાં એકલા જ ઉડે છે એ નોંધવું જોઈએ.

૧ સર જયજયંત મ્હેતામાં સ્વ પુત્રી કો મુખનિ 'દંદુકમાર'માં આડર્શ તેમ જ રાજનગેશીમાં એક નાટક લખેલું એ આ જગા નોંધવું જોઈએ

આ ભાવનાપ્રધાન નાટકપ્રકાર તેની આવી વિશિષ્ટતાઓ તથા મર્યાદાઓને લીધે વાસ્તવ-દર્શાં અને તેથી દૃશ્યકથા (Stagenable) કહી જની શકે નહિં એ દેખીતું છે. કવિની કૃતિઓ પછી ગુજરાતી નાટક વાસ્તવદર્શી કલા તરફ અભિમુખ થવા લાગ્યું છે. યુરોપમાં પણ શેલી તે ગેટનાં કાવ્યમય નાટકોનું સ્થાન ઇજ્ઞસેનપ્રભૃતિ અનેક લેખકોનાં ગદ્યનાટકો સેવા લાગ્યાં. આપણે ત્યાં પણ એની અસરને પરિણામે મુનશી, બટુભાઈ, ચંદ્રવદન, મહેતા આદિ લેખકોને દ્વારે નવો પ્રવાહ એવાં ગદ્યનાટકોનો બને છે. વાર્તાકાર ને નવલકથાકાર મુનશી છેલ્લા એક દશકાથી નાટ્યકાર બની ગયા છે અને 'લોપામુદ્રા'ની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે જણાવ્યું છે તેમ નવલકથા કરતાં નાટક તરફ જ એમની સર્જનશક્તિનું એટલા વખતથી વલણ થઈ ગયું છે. રા. વિશ્વનાથ ભટ્ટે કહ્યું છે તેમ રા. મુનશીની નવલકથાઓમાં નાટ્ય-તત્ત્વ (Dramatic element) તો પુષ્કળ દેખાતું હતું પણ તે પ્રચ્છન્ન તત્ત્વ પાછળથી છતું થઈ બાર બાર નાટકો સરઝે છે. એમનાં નાટકો એ મોટા વિભાગમાં વિષય પરત્વે વહેંચાઈ જાય-સામાજિક ને પૌરાણિક. એમનાં પૌરાણિક નાટકો અગંભીર પ્રદર્શનોની કક્ષાથી વધુ અડિઆતાં નથી. એમાં મુનશીની રીખજલસિ સમાજના કેટલાક પ્રસંગોને, અને અમુક પ્રકારનાં મનુષ્યોને બનાવવા લક્ષ્યાતી હોય એમ એમનાં કૃત્તિઓ (Caricatures) અને ઉપદાસોથી જણાઈ આવે છે. એમાંની વાસ્તવિકતા ઘણીવાર વધુ પડતી ઉઘાડી અને કૃત્રિમ પ્રધાન હોઈ કેટલીકવાર અનિશ્ચયોક્તિ અથવા ધટ્ટું રંગે રંગેલી લાગે છે, અલગત એ તદ્દન હેતુવિહીન નથી હોતું એ ખાસ કહેવું નોંધએ. રા. મુનશીનાં પૌરાણિક નાટકો આને મુક્તાબ્દે વધુ ગંભીર અને ગંદવવંતી ભાવનાઓની શરૂઆત અર્થે લખાયેલાં લાગતાં હોઈ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંગીન ફાળારૂપ ગણાય તેવાં છે. સુકન્યા, ઔર્વ, દેવયાની, શુક્રાચાર્ય, કુવદેવી, અરુન્ધતી, વિશ્વરથ આદિ પાત્રોનાં અદ્ભુત આંતરમંથન: 'પુત્ર સમોવડી' 'લોપામુદ્રા', અવિભક્ત આત્મા' આદિ નાટકોનાં તેજસ્વી ભાવનાશિખરે: પાત્રોનાં ક્રમપુરસ્સર, વિદોસ: સંવાદની યથાસમય પદ્યટાટી ગંદવાનિવત સચોટ ભાષા: 'તર્પણુ', 'પુરંદરપરાજય', 'પુત્ર સમોવડી', 'કુવદ્વામિની દેવી' જેવાં નાટ્યોમાં આંતર્યામમાં આવતી કલામય પરાકાષ્ઠા (climax; આ સર્વ આ પૌરાણિક નાટકોની શુભસમૃદ્ધિ છે. એમની મુખ્ય મર્યાદા એ છે કે પુરાણકાળના યુગમાં ને પાત્રોમાં બહુધા નવયુગની આપણી ભાવનાઓનું આરોપણ ને પ્રતિપાદન જુના શીશામાં નવો દારૂ ભરવાના પ્રયાસ જેવું લાગતું હોઈ એ વાતાવરણ તથા પાત્રો બોલે એનો મેળ એસડાવો કદગો થઈ પડે છે. વળી 'પાટણની પ્રભુતા', 'ગુજરાતનો નાથ', તે 'પૃથ્વીવલ્લભ' જેવી મુનશીની નવલકથાઓમાં જેવું સઘન મુશ્કિલ ક્રમબદ્ધ વસ્તુસંકલન દેખાય છે તેવું એમનાં સામાજિકપૌરાણિક નાટકોમાંથી, એતણુ અપવાદો બાદ કરતાં, જોઈ જણાય છે. એ દૃષ્ટિએ બેતાં મુનશી નવલકથાકાર તરીકે જેટલા જાણીતા રહેશે તેટલા કદાચ નાટકોથી ન રહે એવો સંભવ છે, જેમ ન્હાનાશાય કવિ તરીકે નાટકકાર કરતાં વધુ સંભારશે તેમ.

૧ 'વાવાશેકનુ' વાળીરવાતંત્ર', જે 'અરાળ' નાણુ, 'આત્મકિત', 'કાકાની ર.શી', 'અક્ષયચંદ્રમ', અને 'પ્રેક્ષેસરની પત્ની'.

૨ 'પુરંદર પરાજય', 'અવિભક્ત આત્મા', 'તર્પણુ', 'પુત્ર સમોવડી', 'લોપામુદ્રા', 'કુવદ્વામિની દેવી' ને પણ આ વર્ગમાં ગણી શકાય.

૨૧. મુનશીનાં નાટકોના પ્રચલ જોડે તે પછી અર્જુનીય યુરોપીય મહાનાટકોની પ્રથમ અમર યુર્જરી નાટકમંદિરામાં નવુ જ પૂર શાની એ સાહિત્યના બેહુલને પણ પોતાના સાળાની સ્કેન બીજી દિશામાં વાળે છે. અત્યારથીનાં નાટકો કાં તો હવનનું બહુબળુ તો કાંતું પ્રતિનિધિ પાટલ મથકાં (અને એ યોગ્યીરની નાટ્યકલાનો IIવાર્ગીય માં વર્ણનાયેલા મિહાંત છે કે નાટકે હવનનું પ્રતિનિધિ બનવું જોઈએ), કાં તો હવનની ઝીગીમોટી નક્કર વાચનચિન્તાથી અસ્પૃશ્ય રહી કવિ ન્દાનાસાગનાં નાટકોની આફક બાવના-વિદારજા બેઘનાં, દુવેનાં નાટકો હવન તરફ મંદી મીટ મંદિને સમરન હવનનુભવને પોતાનાં ક્ષેત્ર તરફે સ્વીકારી, હવનમાં કાવે ને પગલે હબી થતી અનેક શુચવણે, ધર્મ-સંકરો, મંથનો ને અમર્યાઓનો નિઘ્રાવ લાવવા તરફ ચા તેનાં કલાત્મક શબ્દરેહ આપવા તરફ વળ્યાં છે. આ હવનબિમુખતા કલામાં વાચનચિન્તા ત્યાં છે અને હવનરહસ્ય પ્રોત્ય હકેલવા અથવા કહા નહિ તે કાવ્ય રચુ જ કરવા મથકાં હોઈ આવા નાટકો Problem Play બની જાય છે. હમ્મેન, મેટરિક, ઓમર વાદ્ય, ક્રિય, મેલમરિય, આફિની કૃતિઓના પરિચયે આપમે ત્યાં આવા નાટકો પણ જન્મવા લાગ્યાં છે. યુરોપીય મહાનાટકોની એક વિશિષ્ટતા એ તેની દૃશ્યકલ્પના અથવા તખ્તાસાચી દોષ જગમગિની બધી જરૂરિયાતો લક્ષણ લાગે તે સખાના દોષથી તેમા ક્રિયા, પ્રમગધકના, પાત્ર નિરૂપણ, અવાદિ તેને અનુકૂળ જ યોગ્ય એ આધારિક છે. આપમે ત્યાં સખાનાં એવાં એવાં નાટકોમાં કાં તો તખ્તાસાચી એવાં દોષ છે અથવા તો એને તખ્તા પર ઉત્પરવાનું અધિકારી આપણુ શેક્ષમાનમ અથવા તો રમજીમિન માંજુ થયુ નથી એ તરફનું ચિન્તા, એવા નાટકો વધતી જતી મખ્યામા આપમે ત્યાં દુવે સખાના લાગ્યા છે. આ પ્રકારનાં નાટકોમાં "વનુ એટલે અમુક કેન્દ્રવર્તી વિચાર કે આવનારો કાલ, માત્ર પ્રમગ યજ્ઞના જ નહિ; અને વનુચિન્તા એટલે આમનેમ (આપાત પ્રત્યાપાત અમનેમ) આગળ પાટંગ શકેલાનો પણ આગળ વધતો પ્રતિપાત વિચારનો પ્રચાર" એ રી ક્રિયતિ હોય છે, આ કાવે અપરિહાર્ય દેવ અથજ સજ્જો સાથે યજ્ઞના પાત્રોનું આજ્ઞાત સધારણ આ નાટકોમાં મહત્વનું રથાન જ છે. 'કામિપ્રાધાન્યને રથાને શુદ્ધિપ્રાધાન્યની સરમાઈ તથા વાતોસાચની સમક તથા મદક એ પણ આ નાટકોનાં લક્ષણોમાં ઉમેરી શકાય."

૨૨. મુનશીનાં નાટકોમાં આ અર્જુનીય યુરોપીય નાટ્યકલાનું જર્મન આજ છે એ કોવવાની જરૂર નથી. આ કાવે જ ચા. બહુભાઈ ઉમરનાડીઆએ એકાંકી નાટકોના નવો પ્રકાર આ પાટલ અમરને પરિહુમે શરૂ કર્યો છે તે ખાત્ર મોંપવાય છે-એકાંકી નાટકો સંસ્કૃત સાહિત્યથી છેક અબજ્યા નથી. બાજુ તથા વિચારિતો જેવા પ્રકારે એકાંકી જ દત્ત. એ ખર, પણ બહુભાઈનાં અને પછી આપમે ત્યાં અનેક લેખકોના એકાંકી નાટકો તો રીતી અને સ્વરૂપમાં યુરોપીય એકાંકી નાટકોની જ પ્રણાલીનાં છે એમાં શક નથી. જેમને મુનશી પછી 'લકર્નિત' નાં ચિન્દને ન વિજયએ અફિન કર્યો છે એવા "મહુમાર્ગી" પુરતકસ્ય થયેલાં નાટકોમાંનાં ["અવગથા ને જીજ્ઞ નાટકો, " "માહરેતી ને જીજ્ઞ નાટકો] પણાં હમ્મેનનાં problem play ની કાવા કે અમર્યામાં લાગે છે.

૧ 'યુરોપીય નાટકસાહિત્યનું રેખાચર્ચન' એ માત્ર લેખમાળી

ચરિત્રો નાદરિવાય બધાને છે, અને આમળના કેટલાક સાક્ષરો કે સુગણવા વિદ્વાને
એને સાહિત્ય માટે અછૂન ગણુન તેવાં રહેનાં મનુષ્યોને સંધ્યાવાળા તથા આગવાળા જેવાં
પાત્રોની જીવનદુનિયાને સંકલ્પ, વાસ્તવિક ને અનુભવનિષ્ઠ સેવાથી સાચી સમ્પાદનમાં
‘આમળાડી’ એ વિચારની નાટકમાં રજુ કરે છે. આ ‘આમળાડી’ને સુવર્ણની નાટકસાહિત્યના
ઈતિહાસમાં જરૂર એક માર્ગસૂચક સ્તંભ તરીકે સ્થાન મળશે એ નિર્વિવાદ છે, મથક ત
પંડ્યા આકર્ષક સંપાદકશાળી અત્યારે વાતાવરણમાં ખૂબખૂબ આદેશિત થઈ રહેલા અને
પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં આત્માને વિનિયોજિત થતા કામવિદ્યાનો ઉપયોગ નવસુગળો સફળરૂપે
બની ગયેલી પ્રગલ્ભતાથી ‘પદ્મ શાહજી’, ‘મહામહિર’ જેવી કૃતિઓના કરે છે. પ્રાચુર્યવન
પાક ધ્રુવોનની વધુ, અને થોડી દાગોરની પણ નાટ્યમંડાને ‘અનતાને બીજા નાટકોમાં
અનુભવે છે, કૃષ્ણવાલ શ્રીધરાણી બેટલેષન નાટકશરૂ મોરીસ મેટલિકની અસર કીવી
‘વડો’ ને ‘પરિની’ જેવા વિવિધ પ્રયોગો કરે છે અને કમ્પેસન તથા દાગોરની રૂપપ્રધાન
શૈલીનો વિનિયોગ ‘મોરનાં ઘડા’ ‘કુમળાને દેકે’ જેવી કૃતિઓમાં કરે છે. હિંદુવાલ ગાંધી
કાંઈક વધુ સનાદપ્રધાન ને તેથી વસ્તુની દૃષ્ટિએ કંઈક જાખી પણ સુવાચ્ય નાટિકાઓ
આપે છે. ઉમાશંકર જેથી આપણા જ જીવનમાં આપણી આમળા પડેલી અનેક પરિ-
સ્થિતિઓમાંથી એકાદ પ્રસંગ ઉપાડી કલાકૌશલથી ‘સાપનો બારો’ જેવી રચનાઓ આપના
રહે છે. ‘વરેકા’ મા મેધાણી પન્ન પોતાની કલ્પને નાટિકાના ક્ષેત્રમાં સફળ સંચાર કરાવે
છે. અત્યારે આ પરિસ્થિતિ છે. ‘આમળાડી’એ સુએ નવા આદર્શ આપારના ને પત્રીન-
નાટકોએ આપણની રેલો રહે છે.

આ બધા કુખ્યમુખ્ય દરાણોની સાથે લગભગ દરપતંગમના ‘લક્ષ્મી નાટક’ના
સમયથી અત્યારમુધી એક પ્રવાહ વહી રહ્યા છે તે બાબતરોનો પરપ્રાન્તીય અને પરદેશીય
સાહિત્યનાં અનેક નાટકોનાં બાબતરો આપણે ત્યાં થતાં રહ્યા છે. બાબતરથી બહુવા કરતાં
તેનું યથાચાલ મહત્ત્વ બાબ તથા સાહિત્યને સમજ કરવાર તેમજ નવુ દરશન કરવાને
ચેતનાર બળ તરીકે સ્વીકારવું એ વધુ શાણો માર્ગ છે, અને આજે અધારે જગતનું
સાહિત્ય પ્રાન્તિકતા ને દેશીયતાથી આગળ જઈ આંતર્રાષ્ટ્રીય થતા જાય છે ત્યારે તે
બાબતરોનું મહત્ત્વ એક અગત્યની જરૂર તરીકે પણ વધે છે. ‘માઝલીમાધવ’, ‘ઉત્તરશમચરિત’
‘સુદાસસસ’, ‘શોકુન્તલ’, ‘વિક્રમોર્વશીય’ ‘માઝલિકાનિમિત્ત’, અને બામનાં નાટકોનાં બાબ
તમે મણિમાલ દિનેરી, દિ. બ, કેશવરાવ કુર, બળવંતરાય શંકર આદિ સુચોચ વિદ્વાનો
દાયે સુવર્ણની સાહિત્યના ઉમેરયાં છે. જરાણીમાંથી કેટલાંક બાબતરો મળ્યાં છે. એ કરતાં
બંધાણી સાહિત્યમાંથી વધુ બાબતરો મળ્યાં છે. ‘પુરવિક્રમ’ ‘અશ્રુમની’ જેવાં બાબતરો
નાટ્યમય હેમય કે આપણ બાદ દિનેન્દ્રસય અને રવીન્દ્રનાથ દાગોરનાં અનેક નાટકો એકથી
વધુ સેખકોને દાયે સુવર્ણનીમાં આવી ચૂક્યાં છે. અમેજીમાંથી તે અનેક બાબતરો થતાં
રહ્યાં છે. ‘કાલિયાગાડી’ કૃત શેક્ષ્પીયરનાં અમુક નાટકોનાં શીક્ષકો મેળાં બાબતરો, નવસુગળનું
‘બાનું બેચાળું’ એ પ્રાકૃતિકતા ડિમાર્ગે તિર્થક નું સંચોજન, એ આદેશકાળના પ્રધાને
પાડી હિંસેન, બનાં શો, મામળમાં, મેટલિક, કુરમેન રૂનીનઅગ આદિ પ્રતિબાલન

યુરોપીય નાટકકારોની અનુક્રમે દ્વિગદી, સેંટે જોન, હડતાળ, નીલપંખી, હાઈમાટ છૂટાછેડા જેવી અરસા કૃતિઓના ગુજરાતી અનુવાદોનો પણ ગુજરાતી નાટકના વિકાસક્રમમાં એક પ્રેરક બળ તરીકે ઘટતો ફાળો નોંધવો જોઈએ ન ઘટે.

ગુજરાતી નાટકના વ્યાપકાળથી એક મોટા પ્રકારના બાબતોની માફક અભ્યાસ લગી આજુ નહોતો છે અને બને ત્યાં સુધી બહારની બીજી કોઈ અસરોથી અસરગ્રસ્ત ન રહેવાનો બીપણ નિશ્ચય કરીને એટલી પોતીથી જુની ઘરેડામાં જ વહેંચાયો છે. — તે છે રંગભૂમિનાં નાટકો. કમનસીબે ગુજરાતી નાટકનાં રંગભૂમિનાં અને શિષ્ટ નાટકો એવા બે પ્રકાર પડી ગયા છે અને બને વચ્ચે જ્યાં જે મેળા જેવું ન રહેતાં તેમની વચ્ચે; અંતર દિવસોદિવસે એટલું વધતું જ ગયું છે કે એ ક્યારે સંધાય એ દેવ જાણે. બચાકના ને રસલીલાના ખેલો પછી મરાઠી નાટકમંડળીઓના અને પારસી નાટકમંડળીઓના પ્રયોગોથી લોકોને કંઈક વધુ આનંદ મળવા લાગ્યો. પણ મરાઠી મંડળીમાં હિંદુસ્તાની કે મરાઠીમાં બોલાય ને પારસી નટોની બાબા અધકચરી ફારસીહિંદુમિશ્રિત ગુજરાતી હોય એ વસ્તુસ્થિતિ ગુજરાતી પ્રેક્ષકવર્ગને વધુ વળત સહ્ય બને નહિં એ સ્વાભાવિક છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ ગુજરાતી મંડળીઓ ઉભી થવા લાગી. ગુજરાતી નાટકના પિતા રણછોડભાઈએ પોતાનાં નાટકો ભજવાયવા માટે નિશાળોના મહેતાશ્રીઓને અભિનેતાવર્ગ તરીકે લઈ એક નાટકમંડળી સ્થાપેલી, પણ આ બંને વધુ વળત આવી નેહિં. અને ત્યાર પછી તો વાંકોનેર નાટકમંડળી, મોટામી મુખેષ નાટકમંડળી, દેશી નાટકસમાજ, મુખેષ ગુજરાતી નાટકમંડળી, આર્યમંત્રિક, લક્ષ્મીકાન્ત એવી અનેક નાટક મંડળીઓ ઉભી થતી ગઈ. નર્મદ તથા રણછોડભાઈનાં નાટકો શરૂઆતમાં ભજવાયેલાં અને પછી તો અમુક ઘરેડ જ રંગભૂમિનાં નાટકોની એવી લંબાઈ ગઈ કે નાટકમંડળીઓ પોતાના કવિઓ પાસે તે જ પ્રકારનાં નાટકો લખાવે ને ભજવ્યાં કરે. શિષ્ટ નાટ્યકૃતિઓ નાટકમંડળીઓના માંડિલાને જાડુ મોળી અને લોકરુચિને આકર્ષણ કરે નહિં એવી લાગવા માંડી ને પરિણામે રંગભૂમિનાં નાટકોના તેમ જ શિષ્ટ નાટકોના માગ ફરવા. મંડળીઓએ લોકોને એવું આપીને ટેવી દીધા કે તેમને એ સિવાય બીજું ગમે નહિં, તેમ જ મંડળીઓના માંડિલાનું પ્રથમ લક્ષ્ય તો પૈસા ઉપર એટલે જોખને લોકોની મનોરતિને અનુસર્યા વગર છુટકા નહિં. અને કવિઓને લોકરુચિ તથા પોતાના અન્નદાતાની મરજી એ બેનાં અંધના તો હોય જ. આજુ દુષ્ટક (incendiary colour) પ્રવર્તી રહેતું હોવાથી ગુજરાતી રંગભૂમિ આજની ધડી સુધી સ્થિતિચ્યૂત રહેવાને અંગે મરાઠી કે બંગાળી રંગભૂમિ જેટલી સરેરાશી અને વિકાસશીલ જાણી સારી નથી. આખરી રંગભૂમિનાં નાટકોમાં વધુ પડતો અભિનયનો અતિરેક (over-acting), માદામારી, લગાઈ ને ધડાકાના પ્રસંગો, સ્થૂળ અશિષ્ટ હાસ્યરસનાં 'કામિકા', હલકી નાટકી કવિતા અને એમાં અનેક તત્ત્વો તેની કાયમની મતા જેવાં યથા પડ્યાં હોઈ શિષ્ટવર્ગને તેના પ્રત્યે વાનગી રીતે સગા આવવા લાગી છે, સ્થિતિચ્યૂત રંગભૂમિને એ ચારે આડુ ચમ્પેટ મોસરોએ જે જાળવે રૂટકો આપ્યો છે તે, જે તેણે સમવાયુસાર પોતાની રીતોમાં કમેકમે પ્રગતિશીલ મુખાર કપો દેખ તો આટલો અવશ્ય ન જનન એ જાણવું સહેલું છે. લગામો ધોળાશાળ. નૃસિંહ

વિભાજન, શાલ, ગળેન્દ્રશંકર પંડ્યા જેવા સંસ્કૃતી લેખકોને રંગભૂમિને વધુ સરકારી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં કેવી રીતે પોતાના ધોરણને રંગભૂમિને અનુકૂળ કરવું પડ્યું છે તે તે જાણીની બિના છે. રંગભૂમિનાં નાટકો બાદ તથા સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કેવાં છે એની પરીક્ષા તો નાટકોની આખી ચોપડીએને અભાવે થતી અશક્ય છે. તે પશુ સુરેન્દ્ર રંગભૂમિના ઇતિહાસને કેમુશ્વે ક્રાંતિશીલ, રજુકોડબાઈ, ઘણાબાઈ ધિજશીલ, ન્યુગમ શુકલ, નૃસિંહ વિભાજન, મુલાશી, શાલ, ગળેન્દ્રશંકર પંડ્યા, પ્રભુલાલ દિવેદી ને રત્નનાથ બ્રહ્મભટ્ટ અદિ નામે ગણવારા પડશે જ.

શિષ્ટ નાટકોમાંથી તો એક 'કલ્પા' બજાવેલું એમ કહે છે. પછી તો 'રાહનો પરંત' રા. રસિકલાલ પરીખ અને રા. રામનાથપણ પાંકે કાપીકોરી મુબઈ સુબ્બની નાટકમંડળીના મેનેજર રા. બાપુલાલને બજાવવાનું કહી હતું પણ તેના ભેતણ પ્રયોગે જ તેની આર્થિક કમાણીમાં કસ કરતાં ખોટનો સબ્બ જોવાથી એ મંડળીએ એ પ્રયોગ મક્કી દિધો. કવિશ્રી ન્હાનાલાલે 'જગન્નાથ' ને દરમિયાન નાટક બનાવવા આજુ દોહ કેટલીક કવિના તથા અભિનય વાસ્તેનાં સૂચનો રંગભૂમિને અનુકૂળ બનાવવા તેમણે કરેલા પ્રથમ દેખાઈ આવે છે. પણ તેને વર્ષો લગી બજાવવાની દિશત કોઈની સાથે નહિ તે છેક ગાંધ સાથે સુધી જ્યારે તેનો કંઈક અંશે સફળ કહેવાય એવો પ્રયોગ મુબઈમાં બજાવેલો. પછી તો કાન્તનું 'રામન સ્વરાજ', 'બલીમ દુલિયા' નામે દેશી નાટકમંડળીએ મુબઈ બજાવેલું એ હકીકતને આ સાથે નોંધી લઈએ એટલે પછી રા. રમણલાલ દેસાઈનું 'શક્તિદેવ' તથા ય. મુનશીનાં ને ચંદ્રવદન મહેતાનાં બજાવવા પાંચ બેઠેલાં નાટકોનો જ ઉલ્લેખ કરવાનો રહે છે. પણ આ તો જુદા દાખલા જ બાજુ, બાકી તો આપણા શિષ્ટ નાટકોમાં દરમિયાનની સંકેતો એની પાતળા એકદરે સાવ જોઈ જ આવતી પડી છે. શિષ્ટ નાટકોના લેખકોને રંગભૂમિને ને અભિનયકારોને તેમ જ એને અંગે એની જરૂરિયાતોને અનિઓહો ખ્યાલ દોષને લીધે એમની કૃતિઓમાં એક ખામી એ રહી ગઈ કે એ નાટકોને સજ્જ કરવામાં જેમનો વધુ હિસ્સો હોય છે તે નાટકોનો તેમણે ખ્યાલ રાખ્યો જ નહિ. ખરી રીતે અભિનેતા નરવર્ગ જ નાટકમાં પ્રાણ ને ચેતન પુરી અભિનય અને વાણીથી તેને સજ્જ બનાવે છે, અને લેખકે જેને ય ન ધાર્યું હોય તેવી રીતે અનેક વાક્યોમાં નરો છવ મૂકે છે. રોજનીવરના 'હેમ્સેડ' ને બજાવનાર હેમ્સેડના સર હેન્ડી ઇન્ડિયા જેવા અનેક કલાવિદ્ નરોએ હેમ્સેડના પાતળે દર વખતે જીવન જ નિરૂપ્યું છે. આવો સ્વભાવ આપણી નાટકકૃતિઓને જગત ય નથી મળ્યો એ ખેદાનંદ બિના છે. આપણે ત્યાં શિષ્ટ નાટકો બજાવવાનો યાત્ર નહિ એટલે બીજાને ઝેરલાલ એ પણ થયો છે કે આપણી કેટલીક સારી નવલકથાઓનાં નાટક તરીકે રજાંતરો કરી કોઈએ તેને બજાવ્યાં નહિ. મુરોપમાં તો આ પ્રથા એટલી ભંડી પ્રચલિત છે કે અમુક નવલકથાઓ (જે. ત. Uncle Tom's Cabin જેવી) તેમના પાટાલત્થરથી ને પ્રયોગથી જ વધુ લોકપ્રિય ને જાણીની થાય છે. એક 'સરસ્વતીચંદ્ર' નાટક કરીને આપનેનિક નાટક સમાજે તે બજાવ્યું એ અપહાસ બાદ કરીએ તો દશ ય મુનશીની ને રમણલાલ દેસાઈની કેટલીક નવલો આનાં નાટકરૂપરોની વાર લુપ્ત છે. પણ મુખ્ય સવાલ છે એ કે એમને બજાવવા તૈયાર થાય કેમુ? એવી રંગભૂમિ જ આપણે ત્યાં ક્યાં છે? ય. ચંદ્રવદન મહેતાનું એક વાક્ય નરો કાઢે મારું એવું નાટકપર થાય ને

ક્યારે આ 'સોવિયેટ નવંચુવાની' ભજવું ?-વસ્તુસ્થિતિનું દર્દભર્યું નિર્દેશક છે. પણ આવતા ભવિષ્યમાં ઘણું, શિષ્ટ નાટકો ભજવતાં થશે એવી આશા અત્યારે વધતી જતી સુરચિ ને કલાપ્રેમ તરફ જોતાં વ્યર્થ લાગતી નથી.

ત્યારે આમ ગુજરાતી નાટકનું સ્વરૂપ, આરંભ, ધડતરબળો, વિકાસ આદિના મુખ્ય પ્રવાહોનું ઊડતું નિરીક્ષણ આપણે કરી ગયા. અત્યાર સુધીમાં ગુજરાતી નાટકે કચેલી પ્રગતિનું સરવૈયું ખાસ નિરાશાજનક નથી. વસ્તુસંકલન પરત્વે રચનાકૌશલ્ય ને કલા વધ્યાં છે; પાત્રોત્તમના માનસશાસ્ત્રીય ક્રિયુવટભર્યું દર્શન, આંતરબાહ્ય સંઘર્ષણ, અને સમાજના નીચલા થરોમાં ય ધબકતી માનવતાનું નિરૂપણ આપ્યાં છે; વિષય પરત્વે જીવનાનુભવ વધતાં વૈવિધ્ય ને વિસ્તાર વધતાં ગયાં છે, વિલિખન આર્થરના કચન મુજબ પુરોપીય નાટકની છેલ્લાં ત્રીશક વરસની પ્રગતિ બીજા બધાં કરતાં તેની સંવાદકલામાં આવી છે. તે બિના આપણા નાટકને માટે પણ લાગુ પડે છે. સંવાદની સ્વાભાવિકતા, ચમક તથા સચોદતા વધતાં ગયાં છે. વિદેશી અસર એકબી દેખાવી બંધ પડી તળ ગુજરાતી વાંતાવરણ આવતું ગયું છે તેમ જ દર્શકક્ષપના વધવા સાથે હવેના નાટકલેખકો રંગભૂમિની જરૂરિયાતો ખ્યાલ રાખીને લખતા થયા છે.

ને તો ય આ સંતોષ એ અલ્પસંતોષ જ છે. આ બધું જોઈ ગંધા પછી પણ આપણા નાટકસાહિત્યની દરિદ્રતા તો આંખ આગળથી ખસતી જ નથી. અમારા એક બ્રાહ્મણ પાઠોશીને એવી ટેવ કે પોતાની પાસે પંદરસત્તર રૂપિયા હતાં તે આખો દિવસ એક પછી એક ખખડાવીને એકસાઈથી સંભાળપૂર્વક તેને બીજા હાથની મુઠ્ઠીમાં મૂકી, ફરી પાછો ગણે ને દ્રવ્યાનંદ જોડે કોઈ આનંદપ્રકાર હોય તો તે માણે. આપણા નાટક-સાહિત્યની ચર્ચા કરતાં પણ આપણે આપણી યોડી એવી પુંજીને આમતેમ વારંવાર તપાસ્યા કરવી પડે છે, પણ એનો ઉપાય નથી. તોય જોમ ગયા દશકામાં આપણે ત્યાં ઘણો જ સમૃદ્ધ કવિતાકાવ્ય ઉતર્યો છે તેમ હવે પછીનાં વર્ષોમાં નાટકોનો સરસ સુકાળ આપણે ત્યાં પ્રવર્તી આ વિષયનું આપણું દારિદ્ર્ય જરૂર ટાળશે એવી આશા અંકારણુ નથી એમ અત્યારની રંગો જોતાં લાગે તો છે.*

* આ વ્યાખ્યાન તા. ૨૬ મી ઑગસ્ટે શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાના પ્રેમુખપદે આપવામાં આવ્યું હતું.



બનાવનાર:
વેજટેબલ સોપ વર્ક્સ
કલીકટ, મુંબઈ
મદ્રાસ

સૌંદર્યનો સહાયક
ચામડીનો સંરક્ષક

LIMDA
જ્ઞાવાનો રાખુ
સુદાણો કેડાણો મળે છે



છગન અને મગન.

વધતાં જતાં વર્ષો સાથે છગન અર્થાત્, માનસીક અને શારિરીક સ્થિતિએ ઘસાતો ચાલ્યો, ન્યારે મગન આર્થીક સંગીનતાને લીધે ૫૫ વર્ષની ઉંમરે પણ ૨૫ વર્ષના ભેમથી જીવન વિતાવતો.

જુવાનીના ભેશમાં છગને 'હું' વિમામાં માનતો
નથી.' એમ કહી વિમા એજન્ટને
તિરસ્કારપૂર્વક પાછો ડાડ્યો.

સારા નશિબે ડાહ્યા મગને વિમા એજન્ટની વાત સાંભળી
'હિંદુસ્થાનની' સિફર નયુબીટી ચેલીસી લીધી.

હિંદુસ્થાન કો-ઓપરેટીવ.

ઈન્શુરન્સ સોસાઈટી લી.

શાખા - કોમીસરીઅટ બીટ્ડીગ, હોન'બી રોડ, મુંબઈ.



હિંદુસ્થાનની અગ્રગણ્ય જીન્દગીની વિમાસંસ્થા

[પરિષદ પ્રવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૦૫ થી ૧૯૭૬ અનુસંધાન પૃ. ૧૬૪]

આઠમી સાહિત્ય પરિષદ

આઠમી સાહિત્ય પરિષદ ઇ. સ. ૧૯૨૬ ના એપ્રિલમાં મુંબાઈમાં સર રમજીભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠના પ્રમુખસ્થાને મળી હતી. સત્કારમંડળના પ્રમુખ શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી હતા.

કારોબારી મંડળે પરિષદ મંડળ પત્રિકા (ત્રિમાસિક) પ્રસિદ્ધ કરવાનું શરૂ કર્યું હતું અને તે પ્રમાણે પરિષદનો અહેવાલ હકતેહકતે એમાં છપાઈને એકત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો.

પરિષદમંડળના નિયમેનો ખરો મંજૂર કરવામાં આવ્યો હતો, અને તે મંડળને સરકારમાં રજિસ્ટર કરવામાં આવ્યું હતું.

પરિષદ મંડળે સ્ત્રીકારેલા જોડણીના નિયમે છપાવવામાં આવ્યા હતા, અને સત્યાગ્રહ આશ્રમ તરફથી છપાઈને આવેલા જોડણીના નિયમેનો પણ સામાન્ય રીતે સ્ત્રીકાર કરવામાં આવ્યો હતો.

ગુજરાત યુનિવર્સિટી અને વડોદરા યુનિવર્સિટી સ્થાપવાના અમલના દરોનો પણ પસાર કરવામાં આવ્યા હતા.

પરિષદમંડળોના કાર્યક્રમની રૂપરેખા રજૂ કરતો એક પત્ર શ્રી મુનશીએ પરિષદ મંડળના પ્રમુખને લખ્યો હતો.

પાંચ પુસ્તકો તૈયાર કરવા માટે, પ્રાચીન સાહિત્યના પ્રકાશન માટે, અને સાહિત્યને ઉપકારક છતર કાપે માટે જુદીજુદી સમિતિઓ નીમવામાં આવી હતી, આઠ કમિક પાંચ પુસ્તકોની યોજના તૈયાર કરવામાં આવી હતી, અને જુદીજુદી વ્યક્તિઓને તે કામ પણ સોંપી દેવામાં આવ્યું હતું, પરિષદ મંડળના ફંડ માટે પાંચ ટ્રસ્ટીઓ નીમવામાં આવ્યા હતા.

શ્રી મનુભાઈ નંદરાંકર મહેતાએ કલાપ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન કરતાં કલાના સ્વરૂપ ઇત્યાદિની ચર્ચા કરતું ભાષણ કર્યું હતું.

કોલેજના પહેલા અને બીજા વર્ષમાં ગુજરાતી બાળને લખત કરવા બાબત, જુદેજુદે સ્થળે આવેલી સાહિત્યસંસ્થાઓનો સમન્વય કરવા બાબત વગેરે દરોનો પણ પસાર કરવામાં આવ્યા હતા.

શ્રી. મુનશી, શ્રી. જી. ઇ. સંજયી, શ્રી. જુહાપાઠ ઊમરવાડિયા, શ્રી. ખેમરામ દોશી, શ્રી. મોતીચંદ કાપડિયા, શ્રી. કેશવરામ સાસ્ત્રી વગેરેના બાળ, સાહિત્ય અને વ્યાકરણ

વિશેષ નિબંધો ઉત્તમ નિબંધોમાંના કેટલાક તરીકે ગણવાની શક્ય. ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ-સંરક્ષન વિશે પણ રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, શ્રી. રામલાલ મોદી વગેરેના નિબંધો વળી પરિવર્તનમાં રજૂ થયા હતા. અભ્યાસાદ્યેક બધા નિબંધોની ગણના કરીએ તો અવશ્ય તેમની સંખ્યા પણ બહુ મોટી થઈ જાય.

આ પરિવર્તન અહેવાલમાં આ બધા નિબંધો, પરિવર્તન મંડળનું બંધારણ અને પ્રવૃત્તિ વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૯

નવમી સાહિત્ય પરિષદ

નવમી સાહિત્ય પરિષદ ડા. એ. ૧૯૨૮ના ઓક્ટોબરમાં નડિયાદમાં શ્રી આનન્દશંકર આપુભાઈ મુવના પ્રમુખપદે ભળી હતી. મહાગમકળના પ્રમુખ શ્રી હમનલાલ દલિદાસ પંડ્યા હતા.

સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, અને ધર્મતત્ત્વના વિભાગોના પ્રમુખો અનુક્રમે શ્રી સંમનારાયણ પાઠક, ડા. કુવરજી નાયક, સર પુરુષોત્તમદાસ (પાઝળી) શ્રી જયમુખલાલ મહેતા) શ્રી મેરીસકર ઓશ અને શ્રી નર્મદાશંકર મહેતા હતા.

પરિષદ અને પરિષદ મંડળનું બંધારણ વ્યવસ્થિત કરવા એક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી.

આઠમી પરિષદ પેઠે શુભરાત યુનિવર્સિટી ખાતે નીમાયેલી સમિતિએ જે કાંઈ કાર્ય કર્યું હોય તેનો સદકાર જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો. તેમ જ ઉચ્ચતર સ્તરોનાથી ખાટે એક વિદ્યાર્થી સ્થાપવાની સચના કરતો ફરાન પણ પમાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ સાથે ફેલોશીપ મંડળો સ્થાપવાની ઇચ્છા દર્શાવતો ફરાન પણ આપેલ હતો.

આગામી સાહિત્ય અને સ્ત્રી ઉપયોગી સાહિત્યને ચાલારતો ફરાન પણ પમાર કરવામાં આવ્યો હતો.

અખિલ ભારત સાહિત્ય પરિષદનો સિયાર પ્રથમથી જ આ પરિષદમાં આપણને ભળી આવે છે. આમાં પરિવર્તન વિચારણા સ્થિતિ કરેલ થાય છે.

માનવજાતના ફેલોશીપ મંડળો ખાતેની ભલામણ. ચારણી સાહિત્યનું સંરક્ષન, ખેતીવાડીનું સાહિત્ય તૈયાર કરવાની આવશ્યકતા વગેરે ફરાનો આપણને આ પરિવર્તન અહેવાલમાં ભળી આવે છે.

વિજ્ઞાન વિભાગે ચોપાનું અસ્તિત્વ કાવચ કરતો ફરાન કર્યો હતો.

શુભશુભ વિભાગોના પ્રમુખોના આગળ અહેવાલમાં સંપદ છે. તે ઉપરાંત જે નિબંધો રજૂ થયા હતા તેમાં ડિ. એ. ફેલોશીપ ફું, શ્રી કેનપાલાલ મુનશી, કાલા કાચેવર,

૩. ચમચન્દ્ર શુક્લ. ૩. આનન્દકર મહેતા, કુર્મશંકર શાસ્ત્રી વગેરે વિદ્વાનોનો નિબંધોની ગણના આવશ્યક છે. આ ઉપરાંત પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ દર્શાવતા, કોઈ કવિ કે એનાં કાવ્યોનું વિવેચન કરતા નિબંધો પણ રજૂ થયા હતા. ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, અર્થ-શાસ્ત્ર વગેરે વિભાગોમાં સાહિત્ય વિશેના નિબંધો કરતાં એાછી સંખ્યામાં નિબંધો જણાય છે એ ચોક્કસ.

આ પરિપદનો અહેવાલ દસમી પરિપદ બેડે જ સામેલ કરવામાં આવ્યો છે.

૧૦

દસમી સાહિત્યપરિપદ

દસમી સાહિત્યપરિપદ પણ શ્રી. ભૂલાભાઈ જીવજીશ દેશાઈના પ્રમુખપદે નડિયાદમાં જ ઇ. સ., ૧૯૩૧ના ડિસેમ્બરમાં મળી હતી.

સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ શ્રી. અંબાલાલ જ્ઞાની હતા. તેમણે નડિયાદનો ઇતિહાસ આલેખનું ભાષણ કર્યું હતું.

આ પરિપદ નડિયાદમાં બોલાવવાનો હેતુ બંધારણને નિશ્ચિત કરવાનો હતો. તદનુસાર એ ખરડો પરિપદમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં સાહિત્યપરિપદને સાહિત્ય પરિપદ સમેલન અને પરિપદમંડળને સાહિત્યપરિપદ નામ અપાયું હતું.

શુદ્ધશતે કવિ ખમરદારની કરેલી કદરની પરિપદે નોંધ લીધી હતી.

પરિપદને રજિસ્ટર કરાવવાનો નિર્ણય પણ કરવામાં આવ્યો હતો.

પરિપદનું અત્યારે પ્રવર્તનું બંધારણ નડિયાદની આ દસમી પરિપદમાં પસાર થયું. એનો ખરડો અને સ્વીકાશપત્ર બંધારણ વગેરે અહેવાલમાં સમાવેશ પામ્યું છે.

નવમી અને દસમી બંને પરિપદો નડિયાદમાં જ મળેલી હોવાથી બંનેનો અહેવાલ પણ સંયુક્ત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં બંને પરિપદના પ્રમુખોનાં ભાષણો ઉપરાંત નવમી સાહિત્ય પરિપદમાં રજૂ થયેલા નિબંધો પણ છે.

૧૧

અગિયારમું સાહિત્ય પરિપદ સમેલન

અગિયારમું સાહિત્ય પરિપદ સમેલન (એ નામે પહેલી જ વાર) ઇ. સ. ૧૯૩૩-૩૪ ના ડિસેમ્બર અને જાન્યુઆરીમાં દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના પ્રમુખપદે લાહીમાં-કલાપીના નગરમાં—મળ્યું હતું. સ્વાગતમંડળના પ્રમુખ લાહીના વર્તમાન નરેશ શ્રી. પ્રદ્ધાદસિંહજી હતા.

નર્મદની શતાબ્દી બિજવવાનું તથા તે અંગે પ્રકાશનો કરવાનું ૧૯૩૩ દરમ્યાન નક્કી થયેલું તેનો જ્ઞાત આ સમેલનના અહેવાલમાં નિબદ્ધ છે.

હિન્દની પાંચ પ્રધાન સાહિત્ય પરિષદો

રામચન્દ્ર શુક્લ

કર્ણાટકમાં

પાંચે પરિષદોમાંથી સૌથી નવી સ્થાપાયલી કર્ણાટક સાહિત્ય પરિષદ છે. માઇસોરના મહારાજાના આશ્રયથી ૧૯૧૫ માં એની સ્થાપના થઇ અને ૧૯૩૩-૩૪ના રિપોર્ટ પ્રમાણે એના ૨૦ સભ્યો હતા. પરિષદનું મકાન બાંધવા મહારાજાએ રૂ. ૧૬૦૦૦ ની મદદ કરેલી છે, અને પરિષદ પાસે ફક્ત રૂ. ૫૩૦૦ નું ફંડ છે. એટલે આર્થિક દૃષ્ટિએ રાજ્યની સહાય ઉપર જ એનો આધાર છે. પરિષદ ત્રૈમાસિક પ્રસિદ્ધ કરે છે. સવારના આઠથી સાંજના આઠ મુધી એની કચેરી કામ કરે છે, પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરે છે. માસિક વ્યાખ્યાનો ચલાવે છે, પુસ્તકપ્રદર્શન ભરે છે ને ગ્રંથાલય તેમ જ વાચનાલય પણ છે. એ ઉપરાંત એનું 'રેડી સરકલ' પણ છે. રાયચુરમાં ભરાયલા વીસમા અર્ધવેશનનો અહેવાલ વાંચતાં પહેલા પાંચ દરજો માઇસોરના રાજકુટુંબને અભિનંદન અર્પે છે. તરમો દરજો ભાષાને 'કેનરી' નહીં પણ 'કાનડા' કહેવી એમ, પ્રજા તેમ જ રાજ્યોને વીનવે છે; અને બાકીના નીજામ હૈદરાબાદ રેટમાં કાનડાનો પ્રચાર વધે અને એનો સ્વીકાર થાય તે માટે છે. આ બે જોતાં એમ જણાય છે કે કાનડા ભાષાની જહીવટી વિભાગોને અર્પે કોટ્ટાડી સ્થિતિ છે. અને કાનડા ભાષા બોલનાર તમામ વિભાગોમાં એનો સ્વીકાર કરવામાં એની 'શક્તિ' ખર્ચાય છે. સાહિત્યની પ્રગતિ એટલી ધીમી હોય એમાં નવાઇ નથી. ૧૨મા દરજમાં નીજામ-સરકારનો રાજ્યની પરવાનગી સીવાય કાનડા ભાષા શીખવાની ખાનગી શાળાઓ સ્થાપી ન શકાય એવો દુઃકમ પોતે રહ કરવા વીનવતી કરે છે. કાનડા સોફેલું અલગ સંમેલન પણ ભરાયલું. રાજ્ય ઉપર આધાર રાખતી આ પરિષદનું રાયચુરમાં ૧૯૩૪ માં ઉદ્ઘાટનપ્રસંગનું બાણુ પીર અહમદઅલી ખાને કરેલું એમાંના બે વાક્યો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે: "I have not had time to study the Kanada language sufficiently to become familiar with and appreciate the book-lore of the Karnatak in original," "...I have done my best to read the English language regarding the thoughts and modes of expressions among the Kanada People. કાનડા ભાષા ન જાણનારને હાથે કાનડા સાહિત્ય પરિષદની ઉદ્ઘાટનક્રિયા એ વિચિત્ર વસ્તુ જ, જણાય છે.

અહેવાલ જોતાં કાનડા સાહિત્ય પરિષદ હજી બાસ્તવાસ્થામાં જ કહી શકાય અને એનું સાહિત્ય પણ એટલું વિકાસ પામેલું નથી. રાઇસની 'કેનરીઝ લીટરેચર' નામની ચોપડીમાં અંગ્રેજોમાં આપેલો એના સાહિત્યનો ઇનિયુઅસ મેં વાંચ્યો તે જોતાં એ પછાત

છે. પણ સાહિત્ય પરિષદની સ્થાપના થકી પુસ્તકપ્રકાશન વધુ છે અને માદ્યમક શાળા એના વિકાસમાં મદદ કરે છે તેથી એ વધારે. સાહિત્ય પરિષદની કાર્યવાહક સમિતિમાં કાનગા બોલનાર વિભાગો પ્રમાણે પ્રતિનિધિ ગણ્યા તે બગબર છે. એમાં માદ્યમક, મુખર્જી મદાસ કુર્મ, દૈન્યાદ ને ઉગર કણ્ઠિકનાં સંજ્ઞાઓ સમાવેશ થાય છે.

મહારાષ્ટ્રમાં

મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય પરિષદનો દલિદાસ જામે અને જુનો છે ૧૮૭૮ની સાલમાં મગડી અચારેનું પહેલું સમેલન બરાણું, ત્યાર પછી ફેટલાંક સમેલન ભગવાં. ૧૯૦૯માં રમેશચંદ્ર દત્તાના મૈત્રસાહનથી પરિષદ સ્થાપનાનો વિચાર ક્યોં ને ૧૯૧૨ માં પરિષદની સ્થાપના થઈ પણ પરિષદ પાસે ૧૯૧૭ માં દિદારનથ મહારાષ્ટ્રના તુકેશ્વર હોલકરે દન હાનર ૩ આપ્યા ત્યારે ફૂંડની શરૂઆત થઈ અને અન્યારે સોગ હાનરનો નિધિ પરિષદ પામે છે અને મકાન માટે રૂ. ૩૨૦૦ નો જુદો નિધિ છે. પરિષદનું બગમન બધાનું ૧૯૩૨ માં કોમકાપુરમાં થયું અને નાગપુરમાં ૧૯૨૩ માં તેમાં સુધારે થયાં. વ્યારિક મદદ પરિષદને મોટે ભાગે દક્ષિણના મરાઠી સંજ્ઞા કરે છે. પરિષદ ૧૯૨૮ થી સાહિત્ય પત્રિકા કાઢે છે, સમેલન ભરે છે, પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરે છે, અને વ્યાકરણ, શુદ્ધ લેખન, વિધિગુણાગ્ના, કોમકા ઉપજાગ વગેરે કામ તથા મરકાગ દન્યાર અને જીવનવિકાસના મરાઠિ પૂજી પ્રવેશ કરાવતી મહેનત કરે છે.

એના બધારણ પ્રમાણે કાર્યક્રમમાં મદલના બાગ અધ્યાપકો ને સહિતકારો મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય પરિષદના બધારણમાં લે છે પણ કલમ ૧૮(૩) પ્રમાણે પ્રાદેશિક અધ્યાપક છે એટલે મધ્ય મહારાષ્ટ્ર, એનાં ચાંચો, મુખર્જી તથા ઉપનમર, વગડ, નાગપુર વગેરે, દૈન્યાદ સંસ્થાન, દક્ષિણ મરાઠ સંજ્ઞા, કણ્ઠિક, વોદરા, સુનરાત કાઠીયાવાડ ને સિધ જાસીયર, ધોદા, ધાર, મધ્ય હિંક વગેરે, સચુકત પ્રાત, બગાળ, ઉગર દિદ, દક્ષિણ દિદ એમ વિભાગો થાકી આપ્યા ૫ દિદમાં વરના મરાઠી સાહિત્યકારો ને મરાઠી ભાષા બેવનારના ૫૪ પ્રતિનિધિઓ ગણ્યા છે. એથી મરાઠી ભાષા બેવનારની સામકિક એકતા વર્ધ છે. મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય પરિષદની પછી મી કલમ મુજબ બધારણમાં ફેરાર વારિક રત્નામાં થા અસ રત્નામાં હાનર રહેતાઓની તજે સમમાં મદુમનીથી થઈ શકે છે.

હિંદી સાહિત્ય સમિલન

હિન્દી સાહિત્ય સમેલનનું બધારણ કાકી જુદા પ્રકારનું છે, કાળુ કે હિન્દી ભાષાને સન્નુ ભાષા બનાવતા એનો વિશેષ પ્રચાર કરવાનો છે. એમાં સન્નુવિષે દેવનામગી ને સન્નુભાષા હિન્દીનો પ્રચાર કરવાનો તેમ જ પરિતોલિક પદક વગેરે લેખકો, કવિઓ આદિને આપતા, પરીક્ષાઓ લેતી, પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાનાં વગેરે ઉદ્દેશ છે. એની સ્થાપી સમિતિમાં, સમેલનની પરીક્ષાઓમાં ખામ અપેક્ષા પ્રતિનિધિઓ, સચકારના પ્રતિનિધિ, તેમ જ દર રમે એક સામાન્ય સભ્ય એમ પ્રતિનિધિઓની વગળી ગળી છે. ૪૦ સભ્યમંદ સમેલનમાં સુરાયા તેમાં એક પ્રાન્ય કસથી વિશેષ દોહ શકે નહીં...પરીક્ષામત્રી,

પ્રચારમંત્રી અને સાહિત્યમંત્રીની એમાં વ્યવસ્થા છે. ૧૦૩ ક્લબ પ્રમાણે બંધારણમાં ફેરફાર વિષયવિચારણીસમિતિદ્વારા રજુ થઈ શકે અને બહુમતી તે પસાર કરી શકે. એનું મહત્વનું કાર્ય હિંદી વિશ્વવિદ્યાલય પરીષદદ્વારા હિંદીની પરીક્ષાઓ લેવાનું, પ્રાંતોમાં હિંદીને પ્રચાર કરવાનું, ને પારિતોષિક આપવાનું છે. એની સંબંધસરંચાઓ અનેક છે. અને સ્થાયી સમિતિમાં એના પ્રતિનિધિઓ છે. ૧૯૧૦ માં શરૂ થયેલા આ સંમેલનના વૈધીય તથા માનનીયતા બંનેવાર પ્રમુખ થયા છે. હિંદોમાં એનું ૨૪ મું સાહિત્ય સંમેલન મેં જોયું તેમાં સાહિત્યકારોને સાચું સ્થાન મળ્યું.

બંગાળમાં

બંગાળ સાહિત્ય પરિષદ સંગીન કામ કરે છે. એ સાહિત્યપરિષદપત્રિકા કાઢે છે. ગ્રંથકોશન કરે છે, ગ્રંથાલય ચલાવે છે. ખેતિત્રશાળા રાખે છે, વ્યાખ્યાનો આપે છે. એને ક્લક્તા ફોરપોરેશન સાહાય્ય કરે છે ને બંગાળ સરકાર વાર્ષિક મદદ કરે છે. પરિષદના સભ્યોએ વાર્ષિક અધિવેશનમાં ચુટેલા આધેશો ને ચુટેલા સભ્યોનું કાર્યવાહક મંડળ હોય છે. દેશનાં બુદ્ધિશાળી ભાગમાં પરિષદનાઓ કાઢવાની સત્તા છે. અને એ પરિષદ શાખાના સભ્યોને કાર્યવાહક મંડળમાં પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો અધિકાર છે.

શુજરાતમાં

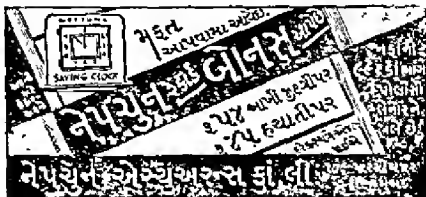
પર પ્રાંતોની આદર સાહિત્ય પરિષદોના વિચાર કરતાં અને નડીયાદમાં પસાર થયેલું શુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું બંધારણ જોતાં એમાં બે વાત યુએ છે. એક તો એમાં આખા શુજરાતને અથવા શુજરાતી બાપા બોલતા વર્ગને સ્થાન નથી. એની મધ્યસ્થ સભામાં સામાન્ય સભાસદોએ ચુટેલા બાર સભ્યોને સ્થાન છે. એમાં વિભાગ વાર પ્રતિનિધિત્વ નથી. એથી એક પક્ષની યા સ્થળની વ્યક્તિઓ આવવાનો સંભવ છે. તે ઉપરાંત વિષય વિચારણી સમિતિના બાર સભાસદો હોય તો પણ વિષયવિચારણીસમિતિમાં સરકાર મંડળના પ્રતિનિધિ ૨૦ તેમાં ૭ મધ્યસ્થ સભાના તમામ સભાસદ હોય છે એટલે એમના ૭ હાથમાં હાથમાં રહે અને બંધારણમાં ફેરફાર કરવા માટે ૫૮ (૫૮) પ્રમાણે મધ્યસ્થ સભામાં દરખાસ્ત મંજૂર થાય તો પરિષદની અગ્રજાગરણ સામાન્ય સભા ફેરફાર કરી શકે. અને મધ્યસ્થ સભામાં ૨૦ સભ્યોની હાજરી હોવી જોઈએ. એટલે તમામ સત્તા મધ્યસ્થ સભાના હાથમાં હોય છે. એમાં કલ્ચરિક, હિંદી કે મરાઠી સાહિત્ય સંમેલન માફક એ જાણ બોલે. તમામ પ્રદેશનું પ્રતિનિધિત્વ નથી તેમ જ બંધારણમાં ફેરફાર કરવાની અનુમતિ નથી. ખરું જોતાં નડીયાદમાં બંધારણની ચર્ચા થઈ ત્યારે મધ્યસ્થ સભામાં જીજ્ઞાસાવાર પ્રતિનિધિઓ ચુટાય એવો શ્રી. મુંદરજાવ જોશીએ સુધારો મૂક્યો તે જોડી ગયો. એ રીતે અમુક ૭ પક્ષ સત્તા જાળવી શકે નહિ. સાહિત્ય પરિષદને બંધારણની જરૂર હતી તે બંધારણ મળ્યું છે. પણ એનો કાર્યવેગ ઘટકી ગયો છે. એની પાસે આશરે અડધા લાખ કરતાં વધારેનાં ફંડ છે તેનો ઉપયોગ વ્યાખ્યાનો માટે થવાનો છે. હમણાં ૭ પરિષદ-વ્યાખ્યાનો મુંબઈમાં થયાં એમ છાપામાં વાંચ્યું. પણ હું પરિષદ સભ્ય હોવા છતાં હવે સુધી એ થવાનાં હતાં તે વિશે કે કેમ પ્રકરનાં વ્યાખ્યાનો થયાં તે વિશે જાણવા

મળ્યું નથી. પરિષદે સિદ્ધાન્તોના ઘડી હતી તે કેટલે અટકા તે પણ જાણવામાં નથી. પરિષદ ઉપયોગી પુસ્તકપ્રસિદ્ધિ કે સાહિત્યપત્રિકા કયારે હાથ ધરશે? 'અમદાવાદનું આગામી સાહિત્ય સંમેલન' નામે 'આગ્રહ'ના નવેમ્બર ૧૯૭૫ના અંકમાં પરિષદ વિશે એ લખેલું તેથી તે વિશે વિશેષ લખવાનું રહેતું નથી.

અમદાવાદ કયરો ?

આ જોઈ હિન્દમાં ભારતીય સાહિત્ય પરિષદની સ્થાપના થઈ છે. પણ મને લાગે છે કે પ્રધાન સાહિત્ય પરિષદો સત્વરીન હશે અને પ્રજામાં એની અસર નહીં હોય તો ભારતીય સાહિત્ય પરિષદમાં પણ કયારી તેજ આવવાનું છે? ભગીષ સાહિત્ય પરિષદના કાલની સંગીનતા, હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનોના પ્રચાર, મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય પરિષદના અધ્યક્ષને વિદ્વાનોના સહકાર અને એના બંધાણથી જેનું પ્રતિનિધિત્વ તેમ જ કલ્પીતક સાહિત્ય પરિષદ જેવી આર્થિક મદદ સુગરની સાહિત્ય પરિષદને મળે અને સુગરના તેમ જ સુગરના શાળામાં અને બુદ્ધ સુગરનામાં એની અસર પડે તો એ દ્વારા સુગરની બાપ, સાહિત્ય અને સરકાર પોણા, વિકાસ અને વિસ્તરે, અને એ માટે સાહિત્યપત્રિકા પુસ્તકપ્રકાશન, વ્યાખ્યાનો, લેખકોને પરિતોષિક તેમ જ પદ્મભૂષણ તેમ જ સાહિત્યની પરીક્ષાઓ લેવી જેમ્એ. સંમેલનમાં નિબંધ વાંચવાની પદ્ધતિમાં ફેર કરવાની જરૂર છે વિભાગી પ્રયુષોની આવશ્યકતા નથી; પણ સાહિત્યના પ્રયોગની ચર્ચા તેમ જ સાહિત્યકારોના વિશેષ સહકાર અને પરિચયની જરૂર છે. પુસ્તકપ્રકાશન અને લેખકપ્રકાશકને ભેગાં કરવાની જરૂર છે. ભાગના લેખકોને ઉત્તેજન અને માર્ગદર્શનની જરૂર છે. પ્રજામાં સાહિત્યનો પ્રચાર વધે અને એ એમાં રસ વિશેષ લે તેવી કાર્યયોજના અમલમાં મુકવાની જરૂર છે. જુનાનો અભ્યાસ અને સંરક્ષણ તેમ જ નવાનું સર્જન અને પ્રચાર એ તમામ આવશ્યક છે, એ તમામ પ્રથમ સંમેલન અને પરિષદે હાથ ધરતા જેમ્એ. અમદાવાદમાં એમાંનું કંઈક થશે તો એક કમનું આગામી બરાબર.

૧ ઇનિવાર તા. ૧૪-૧૦-૧૯૭૫ 'જ્યોત્સના'ના અકમાંથી આ લેખ શરૂઆતને ઘેરો બાબ બહારી શાખાને ૭૫૫૪ સાથે ઉપક્રમ કરવામાં આવ્યો છે —તથેએ.



ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની આનુપૂર્વી

(ઇ. સ. ૧૯૦૫ થી ૧૯૩૬)

વર્ષ	પરિષદ	સ્થળ	પ્રમુખ	સ્વાગતસમિતિ પ્રમુખ
૧૯૦૫	૧	અમદાવાદ	ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી	રમણભાઈ નીલકંઠ
૧૯૦૭	૨	મુંબાઈ	કેશવલાલ કુવ	પુરુષોત્તમ માવજી
૧૯૦૮	૩	રાજકોટ	અંબાલાલ દેસાઈ	ગોંડળનાં મહારાણીશ્રી નંદ- કુંવરબા
૧૯૧૨	૪	વડોદરા	રણછોડભાઈ દવે	મનુભાઈ મહેતા
૧૯૧૫	૫	સુરત	નેરસિંહરાવ દીવેડિયા	મધુવચ્છરામ હોરા
૧૯૨૦	૬	અમદાવાદ	હરગોવિન્દલાલ કાંટલાળા	આનંદશંકર કુવ
૧૯૨૧	૭	ભાવનગર	કમળાશંકર ત્રિવેદી	પ્રભાશંકર પટ્ટણી
૧૯૨૬	૮	મુંબાઈ	રમણભાઈ નીલકંઠ	કૃષ્ણલાલ ઝવેરી
૧૯૨૮	૯	નડિયાદ	આનંદશંકર કુવ	છગનલાલ પંડ્યા
૧૯૨૯	૧૦	"	જૂલાભાઈ દેસાઈ	અંબાલાલ ઝાની
૧૯૩૩	૧૧	લાડી*	કૃષ્ણલાલ ઝવેરી	હાકોરસાહેબ શ્રીપ્રહલાદસિંહજી
૧૯૩૬	૧૨	અમદાવાદ	મહાત્મા ગાંધીજી	સર ચીનુભાઈ (બી.મ. બેરેનેટ)

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને તેનાં પ્રકાશનો

— નામાવલિ —

૧૯૦૫

૧ સંદેશિકા : લેખક : અરદેશર ખજરદાર (૧૯૨૫)

નવલકથા

૨ અંકિમચંદ્રકૃત અંગાળી રમની (આત્માન્તર) : આત્માન્તરકાર : મોહનલાલ મહેતા અને
બાગવાનલાલ બટ્ટ

નવલિકા

૩ મારી કમળા અને બીજી વાતો : લેખક : કનૈયાલાલ મુનશી (૧૯૧૮)

૪ રણજિતકૃતિસંગ્રહ : સાહેબરામ (નાટક સાથે) આદિ કૃતિયોનો સંગ્રહ : લેખક :
રણજિતરામ મહેતા (૧૯૨૧)

* અહીંથી પરિષદનું દ્વિવાર્ષિક નિવન સંમેલન કહેવાય છે.

નાટક

- ૫ નિચારો અને બૂઝનો ભોગ (દેવ મહાકવિ મોચિયેદનાં બે નાટકો) અનુવાદક :
- ધનન્તખવાડ મહેતા (૧૯૨૧)

સંવાદ

- ૬ પ્લેટોફન શીક્ષ : અનુવાદક : ખલ્લિકર બટ્ટ (૧૯૨૧)

ઇતિહાસ

- ૭ ફેરિસ્તાફન ગુજરાતના સુલતાનોનો ઇતિહાસ : બાબ. આત્મારામ દીવાનજી (૧૯૧૭)
૮ ડૉ. મેકડોનેલફન સરફત સાહિત્યનો ઇતિહાસ : બાબ. મોહનલાલ દત્તે (૧૯૨૧)
૯ હિન્દુ રાજ્યવંશાવલ્ય : લેખક . હરિલાલ બટ્ટ (૧૯૨૨)
૧૦ ઇમેન્ઝે લોકનો સંશ્લિષ્ટ ઇતિહાસ : લેખક . નવધરામ પડ્યા (૧૯૨૨)

બૂગોળ

- ૧૧ ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો^૧ . લેખક . દુર્ગાચર શાસ્ત્રી (૧૯૨૮)

વિજ્ઞાન

- ૧૨ પ્રો. મેકમિલનફનધુળિની ઉત્પત્તિ. અનુ : કપ્પાશ્ચુગાય જોરી (૧૯૧૮)

સંશોધન

- ૧૩-૧૪ સામળાફન સિદ્ધાન્ત બચીરી . (કુલ ચાર્તા બે બાગમા મળે ૧૬૨) સંશોધક :
અ.આણાલ જ્ઞાની (૧૯૨૭)

પાઠ્યપુસ્તકો

- ૧૫ શિષ્ટ સાહિત્યભાણ : ક્રમિક પાઠ્યપુસ્તક યોથુ. (૫૯વિભાગો) સંપાદક : હીરાલાલ
પારેખ. સંપાદક : જ્યોતીન્દ્ર દત્તે અને શકરપ્રભાદ રાવળ (૧૯૨૮)
૧૬ ક્રમિક પાઠ્યપુસ્તક પહેલુ : સંપાદકો : પ્રાણુલાલ દેમાણ અને જનુભાઈ તૈયદ;
સંપાદક : શકરપ્રભાદ રાવળ (૧૯૩૪)
૧૭ ક્રમિક પાઠ્યપુસ્તક બીજી : જીવર મુલ્ખ.

રમારકમયો

- ૧૮ નર્મદશતાબ્દીમંથ : સંપાદકો : મુખાઇ નર્મદશતાબ્દીમંથિતિ (૧૯૩૬)
૧૯ રમારકમયિજ્ઞાપતિ : સંપાદકો : સુભજ્ઞની સાહિત્ય પરિષદના બચીરી (૧૯૩૬)

અભિવાસો

- ૨૦-૨૬ પદેવી પરિવહની અભિવાસી સુધીય [એમાં નામી અને દમથી પરિવહન અભિવાસ
બેગ પ્રમિદ કરનામાં આગળ છે.]

^૧ પરિવારરમારકમય. આ રમારકમય અંગેના પદ્ધતિ તેના દરેકીબાબે પરિવહને સુખન
મળે છે.

અર્વાચીન ગુજરાત: એક દિગ્દર્શન

છાટુભાઈ જોષી

અણુપ્રીધા કરવાનાં કોડે,
અધૂરાં પૂરાં થાય;
રનેહ, રોધ ને શકિત તણા ઉરવૈભવરાસ રચાય,
જય જય જન્મ સફલ ગુજરાતી,
જય જય ધન્ય અદલ ગુજરાત !

—અખરદાર

વીસ વર્ષ પહેલાં જે ગુજરાત નિર્માણ, ચેતનહીન તથા નિષ્પ્રાણ ગણાતું હતું, તે ગુજરાત આજે સર્વદેશીય વિકાસ સાધી રહેલું આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઈએ છીએ.

નર્મદાશંકરે પોતાના સમયના ગુજરાત વિશે દર્શાવેલા વિચારો આજે આપણને આશ્ચર્યજનક તથા અકલ્પ્ય લાગે છે. જ્ઞાતિઓનો ત્રાસ, અભણતાને લઈને ઉત્પન્ન થતી ધર્મી, કુસંપ તથા અસંસ્કારિતા, બાતલબોને લઈને પ્રગ્નની પ્રતિદિન વધતી જતી શારીરિક અધોગતિ, સામાજિક તથા ધાર્મિક પ્રસંગો ઉપર થતા બેહુલ ખર્ચો, ગુજરાતીઓની સાહિત્ય, જ્ઞાન તથા સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યેની અસુચિ, પ્રગ્નના જુદાજુદા વર્ગો વચ્ચે વ્યાપી રહેલાં કુસંપ તથા અસહકારના પરિણામે ઉદ્ભવતાં હાનિકારક પરિણામો જોઈને ધીર નર્મદે એક વખત ગુજરાતના બાવિ વિશે લોહીનાં આંસુઓ સાર્યાં હતાં. પરંતુ આજે ગુજરાતની પરિસ્થિતિમાં આશ્ચર્યકારક પરિવર્તન થઈ રહેલું આપણે જોઈએ છીએ.

જ્ઞાતિઓનો ત્રાસ પ્રતિદિન ઓછો થતો જાય છે. સ્વદેશીય જ્ઞાન તથા ઉચ્ચ કેળવણીની પ્રગતિને લઈને હૃદયની તથા મનની સંકુચિતતા ઓછી થતી જાય છે. ગુજરાતનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં સામાજિક તથા રાજકીય દૃષ્ટિબિન્દુઓ હવે વધુ વિશાળ તથા ઉર્ધ્વગામી બન્યાં છે, અને આને પરિણામે ગુજરાતની પ્રગતિમાં સંપ, સહકાર, સંગઠન તથા રાષ્ટ્રીયતાની અસાધારણ ભાવના જન્મત થઈ છે. જ્ઞાતિઓ છંપશે તો ખરી, પરંતુ ગુજરાતના તથા હિન્દના સર્વદેશીય વિકાસમાં આડખીલીરૂપ થઈ પડવાને બદલે પ્રાન્ત તથા રાષ્ટ્રના વિકાસમાં મદદરૂપ થઈ પડશે એમ કહેવું અસ્થાને તો ન જ ગણાય.

પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં હિન્દી તથા જમતની દૃષ્ટિએ ગુજરાતની સમૃદ્ધિ, ગુજરાતની સંસ્કારિતા તથા ગુજરાતની માનવતા નિસ્તેજ તથા નિષ્ફલ ગણાતી. પરંતુ આજે ગુજરાતે શક્તિપૂર્ણતા પોતાનો જીવનમંત્ર બનાવ્યો છે. શક્તિ, સાહસ તથા વ્યવસ્થાશક્તિ વિનાની આર્થિક સમૃદ્ધિ, તથા વિદ્યાસર્વેશ્વર વ્યક્તિને તથા રાષ્ટ્રને કોઈ પણ પ્રકારે ઉપયોગી નથી એ મહાન ઐતિહાસિક સત્ય આજે ગુજરાતને સ્પષ્ટ રીતે સમજાયું છે, અને તેથી જ

છેલ્લાં વીસ વર્ષો થતા ગુજરાતનાં સ્ત્રીપુરુષો તથા કુમારકુમારિકાઓના શારીરિક વિકાસને માટે અવશ્યિત પ્રયાસો થઇ રહેલા આપણે જોઈએ છીએ.

છેલ્લાં પંદર વર્ષથી હિન્દના સર્વદેશીય વિકાસ તથા ઉદ્ધારના કાર્યમાં “ગદરી” ગુજરાતે ખેતખેત ફોજો મુન્દર રીતે આપ્યો છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ પંદર વર્ષ થતાં હિન્દની રાજકીય, આર્થિક તથા સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનું નેતૃત્વ ગુજરાતે ગૌરવ તથા સફલતાથી દોષાવ્યું છે. અને આ ગૌરવ નેતૃત્વની જવાબદારીઓ તથા મુશ્કેલીઓના પરિણામે ગુજરાતમાં અમળ્ય પ્રકારનું ચેતન તથા ગુજરાતી જીવન વિકાસ પામી રહ્યું છે.

પન્ચીસ વર્ષ પહેલાં બંગાલ તથા મહારાષ્ટ્રની સરખામણીમાં ગુજરાતનું સ્ત્રીપુરુષોનું બુદ્ધિબળ સામાન્ય લેખાનું. પરંતુ આજે ગુજરાતનો અદિવૈભવ તથા આત્મવૈભવ એટલી બધી ઉન્નત કક્ષાએ પહોંચ્યો છે કે દિવલું બારિ આવતી કાલે કેતુ સ્વરૂપ બેસે એ આજે ગુજરાતના નેતાઓના હાથની વાત છે.

“શું શા પેસા યાદ” એવી અધમ દશા ભોગવતી ગુજરાતી બાઈ આજે ચેતનવન્તી તથા ચેતણાત્મક બની છે.

The Gujarati language has attained sufficient maturity and richness so as to express clearly and lucidly all the subtle and complete processes of psychology and conduct.

આજે ગુજરાતનું સાહિત્ય નવા વિચારો, નવા આદર્શો, કલ્પિતપ્રાણક દૃષ્ટિનિબંધો તથા ભાવનાઓથી જીવંત તથા ચેતનભર્ય બની રહ્યું છે. વેપારીઓ તથા કાર્યરતી બાઈ મઠી ગુજરાતી બાઈ આજે વીરો તથા વીરંગનાઓની બાઈ બની રહી છે. બકિન તથા વેદાન્તનાં કવનો આજે ગુજરાતીસાહિત્યમાંથી અદસ્ય થઇ ગયા છે. એમનું સ્થાન આજે શકિન, સાદમ, રાષ્ટ્રીયતા તથા સ્વાતંત્ર્યના કળોએ જીતી લીધું છે. ગુજરાતને આજે નરસિંહ મહેતાની તથા મીરાંની બકિન નથી જોવાની. ગુજરાતે નો ભગવાન વાલ્મીકેય, વનરાજ તથા સિદ્ધમળની કાર્યશકિત, વીરતા તથા વિજયશાંતિના પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, અને તેથી જ ગુજરાતસાહિત્ય ગુજરાતના આદર્શો તથા નિષ્કર્ષોનું જીવંત પ્રતિનિધિ બની રહ્યું છે.

ગુજરાતની સ્ત્રીઓ હવે “ધૂવામાં મિત” રૂખોને ભેટી રહેતી નથી. એમને એમની શકિતઓનું બહુ થકુ છે, અને તેથી જ આજે ગુજરાત તથા હિન્દના જનરજીવનમાં નિબળ તથા દક્ષતાની અમરમય બોમ બજાવતી આપણે એમને જોઇ રહ્યા છીએ. હિન્દનો ઉદ્ધાર સ્ત્રીઓના હાથમાં છે એ સત્ય એમણે સ્પષ્ટ અને પુરઝર કરી બતાવ્યું છે. રાષ્ટ્ર-જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં એમણે એમની શકિતઓને પદેપદ મુન્દર તથા અસરકારક રીતે બતાવ્યો છે. આ અવધા તથા પરંતુ એક મજાન શકિત છે એ વસ્તુ ગુજરાતની સ્ત્રીઓએ પ્રાપ્યમાર્ગે સહેજજાડે સમજાવી દીધી છે.

ગુજરાતનું બારિ જીવંત છે. અને ગુજરાતનાં સ્ત્રીપુરુષો ખેતખેત સર્વદેશીય વિકાસ સતત પ્રયાસોથી જો માનુ સમજે તો વખત જતાં ગુજરાત હિન્દના બધા પ્રાન્તોમાં પ્રથમ સ્થાન વગી ભેટી એ નિર્ણય થત્ય છે.

દરેક ગુજરાતી ગૃહમાં હોવું જોઈએ

“GUJARAT and its LITERATURE”

(ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય)

લેખક: શ્રી કનૈયાલાલ મા. મુનશી

“શ્રી. મુનશીએ કરેલું ગુજરાતી સાહિત્યનું સમગ્રાવલોકન મારે મારે મોહક વાચન થઈ પડ્યું છે. x x x”

—મહાત્મા ગાંધીજી

“ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય” પ્રકાશ અને ચેતનથી ભરેલો અને કર્તાના વ્યક્તિત્વનું સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ પાડતો ઉત્તમ ગ્રંથ છે. શ્રીયુત મુનશીનો ગુજરાત ઉપરનો ઉત્કટ પ્રેમ, અને જે વસ્તુને તેઓ સ્પર્શે તેને સૂઝવન બનાવતી તેમની કલ્પના અને સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં આ ગ્રંથમાં છે. કર્તાને યોગ્ય બનાર-મારા જેવા મારે નહીં પણ ખીમ ધણીને આશ્ચર્ય ખમાડે એવી બાબત એ છે કે આટલો અધ્યાગ પરિચય તેમણે લીધો છે, અને તે પણ જેલની દીવાલો પાછળ અને અસ્વસ્થ શારીરિક પ્રકૃતિના સમયમાં.

પરંતુ આ ગ્રંથનું આદ્ય લક્ષણ તો એ છે કે ગુજરાતના સાહિત્યનો અભ્યાસ ગુજરાતના ઇતિહાસ તેમ જ હિન્દના ઇતિહાસ ઉપર સંલગ્ન દૃષ્ટિ રાખીને કરવામાં આવ્યો છે. આ કાર્ય કર્તાએ વિસ્તારથી અને શુભપૂર્વક કર્યું છે. x x x.

—આચાર્ય શ્રી. આનંદશંકર મુવ

પ્રો. વાઇસ ચાન્સેલર, બનારસ હિન્દુ વિદ્યાપીઠ

“આ ગ્રંથ સાહિત્યઇતિહાસના માત્ર પ્રારંભિક ગ્રંથ જેવો નથી. એનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે. અને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન ગુજરાતી, એ બધી ભાષાઓના સાહિત્યનું વિવેચન કરવા મારે જે તત્ત્વસ્પર્શી વિદ્વાસની જરૂર છે તેની પાવતા કર્તામાં છે; કારણ કે તેમણે જીવંતો ઘણો સમય સેવામાં ગાળ્યો છે. એથી એક ઉત્તમ સાહિત્યકાર છે. x x x

શ્રી. મુનશીના ગ્રંથના અપૂર્વ શુભ એ છે કે એમણે યુરોપના સુમર્થ સાહિત્યકારોના અને તેમની કલા-ભીમ-સાનો ઊડો અભ્યાસ કર્યો છે, અને તેથી જ તેઓ ગુજરાતના અનેક સાહિત્યકારોનું ખૂબ સૂઝ્યાંકન કરી શક્યા છે. એમના દર્શનના સત્યાસની હું જ્યાં પરીક્ષા કરી શકું, એમ હું ત્યાં તે મને સ્થિર અને સર્વાંશિપૂર્ણ જણાયું છે. અને સાહિત્યસમૃદ્ધિનું દર્શન કરાવતા પ્રામાણિકતા અને સત્યપ્રેમથી તેની અપૂર્ણતાઓ પણ ન સંતાડવામાં કર્તાએ જે વૃત્તિ દર્શાવી છે, તે મારે ગુજરાત કર્તાનું ખુબ જ કળ્પી છે.

—ડા. એ. બેરીડલ કીથ, ડી. સી. એલ.,

યુનીવર્સિટી ઓફ એડિનબરો

બારમા શુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનની કાર્યાવલી

પ્રથમ દિવસ : શનિવાર તા. ૩૨ મી ઑક્ટોબર

આ સમેલન ઑક્ટોબર તા. ૩૨ મી અને તા. ૧ તી અને ૨ શુ નવેમ્બરને રોજે -રાત્રિવારથી રોમ સુધી-અમદાવાદમાં પ્રેમાભાઈ સભાગૃહમાં મહાત્મા ગાંધીજીને પ્રમુખપદે અધ્યુ હતું.

સત્કારમંડળના પ્રમુખપદે સર ગિરિનથભાઈ ચિનુભાઈ હતા.

સમેલનની અગ્રે પ્રથમ દિવસે એક કલાપરજ્ઞોનની યોજના કરવામાં આવી હતી અને શુજરાત પ્રૌઢિક સમિતિના મહાનમાં તે બનવું હતું. પ્રશંનપરમિતિના પ્રમુખ ડૉ. દરિપ્રસાદ દેમાઈએ અમદાવાદની કલા અને તેના કલામહેનો દૂકો પરિચય કરાવ્યો હતો. અગામ્ય આનંદશકર કુવે આ પ્રદર્શનોમાં જવાદ પરિધિ કરી દૂકુ વ્યાખ્યાન કર્યું હતું. પ્રદર્શન શ્રીયુત રવિશંકર રાવળની કલાદષ્ટિ, તેમની અને તેમના કલાસિક શિલ્પમંડળની ઉત્કૃષ્ટ કલાકૃતિઓની નાતું હતા અનેતરમ અને કૃષા પ્રકાશના મદદરતુ હતું. સાહિત્ય-પરિવર્તને અગ્રે બરાપશા આ પ્રદર્શનોમાં શુજરાત અને બૃહદ્શુજરાતની કલાકૃતિઓ આવી છકી હોત તો સમય શુજરાતની કલાદષ્ટિના વિકાસના વિરોધ વ્યાપકતા ને સમગ્રતાથી દર્શન કરવાને આદિત્યરમિકોને સાબ મળે. શ્રીયુત રવિભાઈ મારખને તેમના જીવનના ક્ષેપ પરત્વે તેમજી કરેલા અને કરાવેલા આવા કલાવિકાસ માટે આનિનદન પટે છે.

પ્રેમાભાઈ સભાગૃહમાં બપોરે ત્રણ વાને તેમજ બેઠકાં સાહિત્યરસિક નરનારોઓની હાજરીમાં સમેલનના સવની શરૂઆત થઈ. પ્રમુખશ્રી સામે સરદારગોંધી ખાન અખતુલ મહારખાને પણ હાજરી આપી હતી.

સંબોધ પંકી સર ગિરિનથભાઈ રવાળજી વ્યાખ્યાન વાંચ્યું હતું.

વિષન બદાઈર કેશવજીવ ધુતના પ્રસ્તવ અને શ્રીયુત રવિવાલાજી મુનશીના અતુ-ગોદનરી મહાત્માજીએ પ્રમુખસ્થાન સીમાવું.

આ પંકી મી દીક્ષાજી પાકેએ સમેલનની ગિદિ આટે આરેલા સદેશાએ વાંચી સંભળાવ્યા હતા.

અગ્રીઆરમાં સમેલનના પ્રમુખશ્રી વિનાઈ બદાઈર કૃષ્ણવાજ અનેરીએ તેમના પ્રમુખ-પદે મહેશા સાહીસમેલનનો આરેવાજ નરીન પ્રમુખને અપંચુ કર્યો અને પરિવર્તને કાપેબાર મહાત્માજીને સુપ્રત કરી પોને નિરૂત થયા.

આત્માર સુધીના પરિપક્વપ્રયોગની-લક્ષ્યે વ્યાખ્યાન વાંચવાની-પ્રણાલિકાનો ભંગ કરી મહાત્માજીએ મોટેથી જ તેમનું વ્યાખ્યાન કર્યું હતું.

ઔષ્ધિક વ્યાખ્યાન પૂરું કરી મહાત્માજી આત્માર આનંદશંકર ધ્રુવને પ્રમુખપદની અવેજી અર્પી આપી ગયા હતા.

આ પછી મરાઠી સાહિત્ય સંમેલનના પ્રતિનિધિ તરીકે આવેલા અતિથિઓ સરદાર કાબે અને અંધ્યાપક પોતદારે મરાઠી સાહિત્ય પરિષદનો સંદેશ આપ્યો હતો. આ પછી શ્રી કૌન્યાસાલ મુનશીએ સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ તરીકે તેમના વ્યાખ્યાનમાંથી કેટલાક ખર્ચો પસંદ કરી વાંચ્યા હતા.

આસ્તોડિયા રાઠ પંરની મુનિસિપલ શાળાના યોગાનર્માં શ્રી દસિંહપ્રસાદ ભટ્ટનું બહેર-૯-પણ 'જાપાનની કેળવણી' થયું હતું.

આ જ દિવસે રાત્રે સાગ્ર આઠથી સવા અગિયાર સુધી સર ચીનુભાઈના શાહી બાગમાંના શાંતિકુંવરના વિશાળ ચોક્કમાં સંમેલનને અંગે એક રસિક-રંજનકાર્યક્રમ ગોઠવવામાં આવ્યો હતો. રંજનસમિતિનાં મંત્રીઓ શ્રી મનોરમાગૃહેન ચીનુભાઈ અને હંદુમતી દીવાનજીએ ચોત્તેલા આ નૃત્ય અને ગરબાની સુંદર, સરસ અને સુરચિત્તર યોજના ખાસ અભિનંદનીય હતી.

રંજનસમિતિનો કાર્યક્રમ વૃન્દવાદન, ગરબા, પુખ્તગણિયાં, સંગીત, કાવુનૃત્ય અને નૃત્યના વિવિધ પ્રકાર, દાણલીલા, મહાકાલી, સરશૃંગારવાદન વગેરે વગેરેથી ભરચક અને સુસ્મરણીય હતો. સંગીતવિધાન, નૃત્યવિધાન, અભિનયવિધાન અને નેપથ્યવિધાન.એ સૌનાં પ્રેરક, આયોજક અને તેમને ચચાર્થતાથી કલામાં સાક્ષાત્ ભૂર્તિમંત કરી બતાવનારાં બાલ અને યુવક નટનરીઓ, અભિનેતા, અભિનેત્રીઓ એ રીતે પોતપોતાની કલોપાસનાની બતાવેલી સિદ્ધિની સફળતા સ્વયત્તાં હતાં. સર ચીનુભાઈ અને એમણે પોતાની આસપાસ જમાવેલા પ્રાણુવાન શિક્ષકમંડળ અને રસિકમંડળે આ સંમેલનને એક સરસ કલાદર્શનનો અલભ્ય લાભ આપ્યો કહેવાય.

બીજો દિવસ : રવિવાર તા. ૧ હી નવેમ્બર

આજે સવારે સાગ્ર આઠથી સાગ્ર દસ વાગ્યા-સુધી મહાત્માજીની ગેરહાજરીમાં શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવના પ્રમુખપદે સંમેલન મળ્યું હતું તેમાં અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજ-શાસ્ત્રવિભાગના પ્રમુખ શ્રી પુરાણ સાહે, વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ શ્રી પોપટલાલ સાહે અને ઇતિહાસપુરાતત્ત્વવિભાગના પ્રમુખ શ્રી મુનિ જિનવિનયજીએ પોતપોતાનાં વ્યાખ્યાનો વાંચ્યાં હતાં.

અપોરના એકથી ચાર વાગ્યા સુધી વિષયવિચારણી સમિતિની બેઠક ચાલુ હતી. મહાત્માજી આ સમિતિમાં છેલ્લે સુધી હાજર રહ્યા હતા. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ પણ તેમાં હાજરી આપી હતી.

સાક્ષ્ય આર વાગે સમેલનની ખુબી બેઠક થઇ હતી. મહત્ત્વમાં બોધીજની એરડાજની માં તેમનું સ્થાન આચાર્ય શ્રી આનન્દશંકર મુને સમજાતી લીધું હતું.

આ બેઠકમાં સમેલને વિવિધવિચારણી સમિતિએ નક્કી કરેલા પ્રશ્નો પસાર કર્યા હતા.

આ પછી સમેલને મધ્યરથ સભા માટે જે આર સમ્યેની ચૂટણી કરી હતી તેમનાં નામ બહુર થયા હતાં.

સાહિત્યવિભાગના નિયમોનાંથી થી રમણુલાલ યાજ્ઞિકનો નિયમ ' કેટલાક ભક્તિ-માર્ગના નાટ્ય પ્રયોગો ' શ્રેષ્ઠ પસંદ થયેલા હોવાથી તે માટે તેમને કુમાર શ્રી મોનાસિંહ મદીક તરફથી સુવર્ણચંદ્રક અર્પણનું બહુર થયું હતું.

આસ્તોડીયા રોડ પરની મ્યુનિસિપલ લાઈબ્રેરી એંગ્લો-ભારતીય ઇન્સ્ટિટ્યુટ બહુર આપણું ' ઇડર યજ્ઞનાં પુરાણ સિંધુસ્થાપન ' (મેનિક લેન્ટર્ન સાથે) થયું હતું.

રવિવારે રાત્રે પ્રેમાબાઈ સમાજીકમાં સ્થાપના થયેલી સાક્ષ્ય આમીઆર સુધી કવિ મુક્તલકાશી બેઠક શ્રી રામનારાયણ પાટકને પ્રમુખપદે ચૂંટી હતી. તેમાં આશરે આઠસો દોનાઓએ ભાગ લીધો હતો. થી રમણુલાલ દેસાઈએ કવિતાના સ્વરૂપ ઉપર વિવેચન કર્યું હતું. તે ઉપર પ્રમુખના વિવેચન પછી મુક્તલકાશી માટે આમ આરેલા કલ્પે તેનેના કવિઓએ ગાઇ-વાંચી સભળાવ્યાં હતાં. તાત્કાલિક પાદ્યૂર્ણિઓ માટેનાં પણ કાર્યક્રમ હતો.

બીએ ટિવસ : સોમવાર તા. ૧૭ નવેમ્બર

સવારમાં ધર્મતત્ત્વજ્ઞાનવિભાગના પ્રમુખ શ્રી અનિરુપમકર ત્રિવેદીનું, લલિતકલા-વિભાગના પ્રમુખ શ્રી કલેશકરનું અને પવનરવિભાગના પ્રમુખ શ્રી મહાદેવ દેસાઈનું એ અનુક્રમમાં વ્યાખ્યાન થયાં હતાં.


બુદ્ધભક્ત વિભાગનાં નિબંધ રચના પરત્વે વિભાગ પાંડી યાંચકમાં આવ્યા હતા. તેમાં તેને વિભાગ પ્રતિ રસ ધરણનાઓએ હાજરી આપી હતી.

બપોરે ઘરઆતમાં લાંબીના કાર્કે શ્રી પ્રદ્યાદસિંહજીના નગ્નથી તાત્કાલિક પાદ્યૂર્ણિ માટે ર. ૫૧) પારિતોષિક બહુર કર્યું. પાદ્યૂર્ણિ માટે નીચેની પમિત હતી —

' કાલે રાજ વરો વધી વિપવ એ કાને નિગ્રહા ખરે ? ' આ કનામ શ્રી કાંતિનાથને તેમની રમણ પાદ્યૂર્ણિ માટે મળ્યું હતું. -

આ પછી મહેલનની પૂર્ણાંકિ પદ્યોનાં મહામહાએ ઉપસદાર કર્યો હતો. આખાર-દયોન, પ્રદ્યાદસિંહ અને વરમાનરમ પાંડી ૭ વાગે મહેલનનું વિમર્શન થયું હતું.


રાત્રે સર મનુભાઈના શાન્તિકુંઠમાં સમેલનના મહેલનોને ગાંધીનગરી આપવામાં આવી હતી.



દરેક ભાવનું જાહેરાત
વીમાનું કામકાજ
આખી જાહેરાત, એનકાઉન્ટર,
સંયુક્ત વીમા સીઓનો વીમા
વીમારે સ્વીકારે છે

કુલ ચાર કામડા
૩૧. ૪, ૪૨, ૫૨, ૨૦૦

હેડ એશીસ
ચર્ચાંગેટ રત્રીટ,
મુ'બઈ.



१००

અસરકયામત	
રૂ. ૬૦,૬૬,૬૦૦	વાહક ફંડ
રૂ. ૬૮,૦૦,૦૦૦	વાર્ષિક આવક
રૂ. ૨૫,૭૦,૦૦૦	દાવાની કલ યુગલથી
રૂ. ૨૮,૫૦,૦૦૦ થી વધુ	રૂ. ૨૮,૫૦,૦૦૦ થી વધુ

સર લલ્લુભાઈ
શામળાસ
બાઈ
સી. આઈ. ઇ.
નં. ૫૧

બારમા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના ઠરાવો

ઠરાવ ૧ થો

(અ) ગોડળાના રાણીશ્રી નદકુવરબા, હમનશાહ દરિયાલ પડ્યા, સર લલ્લુભાઈ સામળદાસ, મગનલાલ મણીપતસમ રાખરી, પ્રો. કમલેશ જામશેદી સંજીવા, પ્રો. બોમેશચંદ્ર જનાઈન પાલકેશ, જગન્નાથ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી હોઈ 'સાગર,' ઇરાલાલ ડાહ્યાભાઈ ભગીરદાસ, નાગરદાસ રેવાશકર પડ્યા હોઈ 'મદરાકર નાગર' અને મદમદબાવી રામજી આશ્રીઝ એઓના અવસાનની આ સમેલન ખેદપૂર્વક નોંધ લે છે, અને એમનાં કુટુંબીજનોને સમેલન તરફથી દિવાસાપત્ર લખી મોકલવા પ્રમુખશ્રીને સત્તા આપે છે.

(આ) નવલિકા અને નવલકથાના લેખક તરફે હિંદના સાહિત્યની અદિતીય સેવા કરનાર મુનશી પ્રેમચંદ્રના અવસાનની આ સમેલન ખેદપૂર્વક નોંધ લે છે અને એમના કુટુંબને તેમની વિપતિમાં દિવાનોશ દર્શાવે છે, અને એમના કુટુંબીજનોને સમેલન તરફથી દિવાસાપત્ર લખી મોકલવા પ્રમુખશ્રીને સત્તા આપે છે

ઠરાવ ૨ જો

ગુજરાતમાં અને ગુજરાત બહારના બાંધોમાં વસના ગુજરાતીઓમાં અંકુષ અને અસ્થિત સતેજ રહે તે માટે અને તે લાગણી સાહિત્ય અને સરકાર દ્વારા પેાવવા સાહિત્ય પરિષદે હાથમા બ્યાખ્યાનમળાની જે યોજના ધડી કાઢી છે તે પ્રગતિને સમેલન બ્યાવકાર આપે છે; તે સાથે આ સમેલન જુદાંજુદાં શહેરોમા સાહિત્ય સભાઓ રચાપવા અને પ્રસંગેપાત્ર સમારોહો યોજવા પ્રયાસ કરવાની પરિપત્તે સૂચના કરે છે; અને ગુજરાતીઓની સરથાઓ આં આં હેલ તથા ત્યાં તેમને પરિપત્તે સરથા સભાસદ થવાની વિનનિ કરે છે.

ઠરાવ ૩ જો

હિન્દવ જુદા જુદા પ્રાન્તોના બાંધમાહિત્યમાથી ઉત્તમ રૂતિઓના તરજુમા ગુજરાતીમાં પદ્ધતિસર કરાવવા એકઝે એવું આ સમેલનનું મતલબ છે; અને તે કાર્ય સારી રીતે અને બ્યાવસથાપૂર્વક થઈ શકે તે સાથે આ સમેલન સાહિત્ય પરિષદને સૂચના કરે છે કે ને લેખક અને પ્રકાશકોને માર્ગદર્શક થાવ એવાં પુસ્તકોની એક યાદી તૈયાર કરાવે, અને જરૂર જામુએ પરિષદ ષજુ તે પ્રકાશનનું કાર્ય હાથ મરે.

ઠરાવ ૪ થો

ગુજરાતમાં તેમ જ ગુજરાત બહાર આં આં ગુજરાતી બાંધનું રીનમર આખખન થાવ છે ત્યાં ત્યાં ગુજરાતીનિ અવધામકમ અને પાઠ્યપુસ્તકો રેવાં છે એ તપાસી એને

વિશે યોગ્ય સલાહ અને સૂચના આપવાનું કાર્ય પરિપક્વ ઉપાડી લે એવું આ સંમેલન સૂચવે છે.

કંઠા ૫ મો

સાહિત્ય પરિષદે આગાહ ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસ અર્થે ક્રમિક પાઠ્યપુસ્તકાભ્યાસ યોજાવવાનો તેને ફરીથી વિચારી બનતી ત્વચાએ પૂરેપૂરી અમલમાં મૂકવા પરિચે સૂચના કરે છે.

કંઠા ૬ મો

ગુજરાત વિદ્યાપીઠે નોંધણીકાલ તૈયાર કરીને આપણી નોંધણીને એકધારી બનાવવાનો જે સંદેશ પ્રવલન કર્યો છે અને જે નોંધણીને 'લેખક', 'સામર્થ્ય', 'પ્રકાશનસંસ્થાઓ', 'મુદ્રણ', 'અનિવર્તિત' તથા 'ખીજ' કેળવણીની સંસ્થાઓ માટે જ અનુસરી રહ્યાં છે તેને આ સંમેલન આવકાર દે છે અને પરિપક્વ સૂચના કરે છે કે :

ક. એ નોંધણી સર્વમાન્ય થાય એવાં પદો લે; અને

ચ. વિદ્યાપીઠ તરફથી ચલાવે તેના પુનઃસંસ્કરણમાં મોટે તથા મોટાની આ સંસ્થાઓ પૂરેપૂરો સહકાર આપે.

કંઠા ૭ મો

ગુજરાતી ભાષામાં એક સારા, મોટા અને પ્રમાણસૂત્ર ટ્રેસની ઉછાપ બાંધ્યા સમયથી આશુભ પડે છે તે તાકીદે પૂરી પાડવા અને તે સારા યોગ્ય પ્રમથ કરવા આ સંમેલન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને સૂચના કરે છે.

કંઠા ૮ મો

વિજ્ઞાનવિષયક સાહિત્યના ઉત્તેજન માટે એક સમિતિ નીમવા પરિષદને સૂચના કરવામાં આવે છે.

કંઠા ૯ મો

જે જે પ્રતિભાં હિંદી ભાષા નથી બોલતી તે તે પ્રાંતોમાં પ્રાંતીય ભાષાને મદદગાર તરીકે રાષ્ટ્રભાષા હિંદી-હિંદુસ્તાનીમાં પ્રચાર કરવા માટે હિંદી સાહિત્ય સંમેલન તરફથી જે યોજના ચલાવે છે તેને આ સંમેલન આવકાર આપે છે.

કંઠા ૧૦ મો

સામયિકામાં, સીનેમા અને નાટકોમાં અને પુસ્તકોદ્ધારા શુદ્ધ વિકાસને ઉત્તેજિત કરે એ જાતે અશ્લીલ સાહિત્ય કેટલાક સમયથી પ્રસિદ્ધ થયે ગયું છે તે જનસમૂહને કુમાર્તે દુરનાર અને નાંધા પડતું બન્યાં છે તેથી આ સંમેલન તીવ્ર વિરોધ જાહેર કરે છે અને એ સામે લોકમન કેળવવા યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા આ સંમેલન સાહિત્ય પરિષદને સૂચના

૧૧ મે

પરિષદની વ્યવસ્થામાં સાહિત્યના સર્જકો અને સાહિત્યસેવકો હોય એવા બાહ્ય-
નોના અવાગમને પ્રધાનપદ દેવાનું જોઈએ; કૃષ્ણાંચક્ર બાહ્યજનોનો એવો અભિપ્રાય
કે પરિષદનું આજ્ઞાતુ અધારણ એવે અનુમરણ નથી. એઓના સમાધાનને ખાતર
સંમેલન પરિષદને યુક્તિ કરે છે કે તે બનવી તાકીદે તે અભિપ્રાયની દૃષ્ટિએ
ધારણને તપાસનારી એક નાની સમિતિ નીમે અને તેમાં મળકુર અભિપ્રાય ધરાવનારાઓને
અ સ્થાન આપે.

૧૨ મે

પરિષદની મધ્યમ સભા ઉપર સંમેલન તરફથી નીચેના ૧૨ પ્રતિનિધિઓ નીમ-
માં આવે છે:

૧. શ્રી. રામનારાયણ પાઠક
૨. „ ગૌરીશંકર જોશી (ધૂલકેતુ)
૩. „ નવયરામ ત્રિવેદી
૪. „ ડૉક્ટરશય મારક
૫. „ અનંતરાય રાયગ
૬. „ દાદાભાદુર કાવેજકર
૭. „ બસુબાઈ રાયત
૮. „ પોપટશ્યામ શાહ
૯. „ રવિશંકર જોશી
૧૦. „ સુનીલાલ વર્મામાન શાહ
૧૧. „ સાદીક
૧૨. „ નરહરિ પરીખ

૧૩ મે

આગામી સંમેલન કરાંચી, મુળાઈ ઉપરનાર જીવા તથા સુગતમાં બરવા નિમનજી
આખ્યાં છે તે આપત વિચાર કરી એમ સ્થળે સંમેલન બરવા મધ્યમ સભાએ
મંજૂર કરવો.

વિભાગી પ્રમુખોનાં વ્યાખ્યાનોમાંથી*

૨

અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રવિભાગના પ્રમુખપદેથી

x

x

x

અર્થશાસ્ત્રી અને સમાજશાસ્ત્રીઓ આમ રાજસભાને અળખામણા લાગતા, અને વિદ્યાપીઠોને પણ અણુગમતા હોવાથી, તેમની નવી સૃષ્ટિ બે લેશભર પણ પ્રગટ થવા દેવી હોય, તો હું અવસ્ય માનું છું કે આપણે આપણી પ્રગતીય સંસ્થા જ કોઈ બિમી કરવી પડશે, કે જે દ્વારા આપણું સાહિત્ય બેધડક પ્રસિદ્ધિ પામે. અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રમાં સંશોધન કોને કહેવું, નવી કૃતિ કોને માનવી, તેનો અર્થિ કેંસલો કરવાની જરૂર નથી. પણ આજે પણ આપણું સરકારી વિદ્યાપીઠોદ્ધાર જે આવા વિષયમાં સંશોધન મનાતા લેખો પ્રસિદ્ધ થાય છે, (અંગ્રેજીમાં સ્તો) તેનું અવલોકન કરતાં એટલું તો સહજ સમજાશે, કે આવા વિષયમાં સ્વતંત્ર વિચારને અને તેદ્વારા સંભવતી નવી કૃતિને સહજ પણ અવકાશ આપવો હોય તો આજની સરકાર કે સરકારી વિદ્યાપીઠ પર આધાર રખાશે નહિ. આપણા આ સાહિત્ય સમેલન-અને એવી જ બીજી અન્ય પ્રાંતોની પરિપક્વ સામે-આટલી એક પ્રિયાદ અને તો અસ્થાને નથી દેખાતી: કે આપણે સૌ આવા સમેલનોમાં મળી, પરસ્પર આગતસ્વાગત કરી, રમતગમત કરી, કંઈ પણ રચનાત્મક, વાસ્તવિક કામ કર્યા વિના વિખરાઈ જઈએ છીએ. બે આટલું જ આવા સમેલનોનું ધ્યેય અને આપણું જ આપણું કર્તવ્ય હોય, તો તો આવા સમેલનો કરવાની પણ જરૂર નથી.

પણ હું માનું છું કે આવા સમેલનોદ્વારા આપણા બહારના સાહિત્યકારોને, વિચાર-શીલ વૈજ્ઞાનિકોને, પોતાની જ ભાષામાં વ્યક્ત કરવાના વિચાર પ્રગટ કરવામાં જે મુશ્કેલીઓ પડે છે, તેનો કંઈક ખ્યાલ જનતા સમક્ષ રજુ થઈ શકે; અને આવી પરિપક્વના અગ્રણીઓ, સંચાલકો ધારે તો તેનો ઉપાય પણ ચોજી શકાય. અર્થિ મળેલાં જે કોઈ ભાષા-જુદેને કંઈપણ સંગીન સાહિત્ય બિખરવા કોશીશ કરી હશે, તેને ખચીત અનુભવ થયો હશે કે, આવા વૈજ્ઞાનિક વિષયો બોલે અભ્યાસ કરવો મુશ્કેલ નથી, પણ ઉણટો આહવાદ છે. આજે નવા ખ્યાલો, નવા સંલોચો, દેશદેશના ભિન્નભિન્ન ઉપાયો કે યોજનાઓ એટલેટલી જાણવામાં આવે છે કે આ વિષયમાં વિચાર કરવો પણ આકર્ષક છે; લખાણ કરવું પણ અશક્ય નથી; અને સંદર્ભ નવી સૃષ્ટિ બિખરવાની અસંભાવ્ય નથી. પણ એ લખાણને પ્રગટ

* સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખનું વ્યાખ્યાન અમને વહેલું મળી શક્યાથી અમે આ અંકના આગળના પૃષ્ઠોમાં એ આપી શક્યા છીએ. આ અંકના અવકાશની મર્યાદાને લીધે અન્ય વિભાગી-પ્રમુખોનાં વ્યાખ્યાનોના અમુક ખડેથી જ અમારે સંતોષ માનવો પડ્યો છે. —તંત્રીઓ

કરેલા વ્યારે પ્રયત્ન કરે, ત્યારે ન મળે પ્રકાશક, ન મળે ઉત્તેજક કે ન મળે પોતાની માંડળાં સાધન. અને તેથી જોને ધડીબર પોતાના ખ્યાલ વ્યક્ત કરવા જિભિં પણ થતી હતી. જોતી માનુષ્યામાં આવી રીતે એવા વિચારો વ્યક્ત કરવાની શક્તિ પણ હતી, તેઓ પણ વાર એ અર્થમાં સેવી, તેને નિઃશ્વશ્વ નિરાશથી પડ્યા મેથી કે છે. એક જાના એવો હતો કે આ દેશમાં કવિઓ, સાહિત્યકારો, લેખકો નવંત સંખ્યાનિત હતા. અને તેથી જ પ્રાચીન કવિઓ કહેવાની હિમત કરી કે સર્વદેસે પૂજ્યન્તે રાજા વિહાન્ સર્વથા પૂજ્યન્તે! પણ જો એ કવિ આજે હવાત હેવ, અને પશુચિત્તિથી ચાકેક હેવ, તો હું માનું છું કે તે જરૂર મણુમણુ.

પ્રજાભિ સેવ્યન્તે રાજપુરુષા । સર્વથા પૂજ્યન્તે લક્ષ્મીપતિભાઃ ॥
વિદ્વાંસ સર્વથા તિરસ્કિયન્તે । વૈદ્યાનિકાસ્ત્વચમંદયન્તે કિલ ॥

આ હીટીઓ દાખાદર્શના નિયમાનુસાર લખાઈ નથી; પણ હિન્દની વર્તમાન પરિસ્થિતિનો તેમાં સારો અભિર્થાવ છે, એવા હું માને કહી છું.

અત્યાર લગી કરેલા ખ્યાલ મુજબ, આ યોજનામાં લગભગ ૮૦ કે ૯૦ સંસ્થા કે પ્રશ્નો ઉપર જણાવેલી રીતે અભ્યાસ કરવાનો ખરડો તૈયાર કર્યો છે, તે એવા આશયથી કે ન્યારે આપણે વારતવિક સ્વરાજસંપાદન કરી શકીએ, અને સમાજની મૌલિક પુનર્ગઠનાની કોષપથ વાસ્તવિક યોજના હાથ ધરી શકીએ, ત્યારે આ પુસ્તકમાળાના અધોના અંતિમ પ્રકરણ પર નજર નાંખવાથી ગાર્ગ મળી શકે. અમારી આ યોજનામાં પ્રધાનપદ જોગવતી એક ખૂબી એવી છે કે મજકુર સંસ્થાદ્વારા પ્રગટ થતા પ્રત્યેક અંથતું હિન્દની મુખ્ય ભાષાઓમાં ભાષાંતર વા અનુવાદ અવશ્ય કરવો અથવા કરાવવો. હિન્દી અને ઉર્દુ, અંગ્રાજી, મરાઠી, ગુજરાતી, એ ઉત્તર અને મધ્ય હિન્દની ભાષા; અને દક્ષિણમાં તૈલંગી, તામીલ, કાનડી, મલયાલી ભાષામાં દરેક પુસ્તકનું ભાષાંતર કરવું અથવા કરાવવું. ભાષાંતર કરી તેને પ્રાંતની પ્રજામાં વેહેંચવા માટે પ્રત્યેક પ્રાંતમાં જો કોષ પથ આવા વિષયમાં રસ લેતી સંસ્થા મળી આવશે, તો યોજનાના સંચાલકો અવશ્ય તે સ્થાનિક સંસ્થાદ્વારા જ આપું કામ પ્રસિદ્ધ કરવાનું યોગ્ય માનશે. આ માર્ગે હિન્દનું હિન્દીવાનકૃત અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રનું સાહિત્ય ખીલાવી શકશે. સ્વતંત્ર કૃતિ અને નવા વિચાર પ્રસિદ્ધિ પામશે. એટલું જ નહિ, પણ એ સાથેસાથે દરેક મુખ્ય સ્થાનિક ભાષામાં પણ લખાવાથી, તે સૌ ભાષાની સમૃદ્ધિ પણ ખીલાવી શકશે. વળી પુસ્તકમાળાનો ઉદ્દેશ આપણને વર્તમાન પરિસ્થિતિના સંતેગ તેમ જ અનિહારિક સત્ત્વોને ખાસ લક્ષમાં રાખવાનો હોવાથી, એકાદ એ વિષયોમાં આપણી લૌકિક સંસ્કૃતિને પણ વ્યક્ત કરી શકારો.

આટલો ઉદ્દેશ ફરી હું માત્ર અમારી આ યોજનાની મહદેશત કરવા માગતો નથી. પરંતુ ભાષાખીન્નવણી અને સંસ્કૃતિના પુનરુદ્ધારના માર્ગ દર્શાવવા નેટલી દિંમત કરે છું. સાહિત્યપરિષદ પોતે આવી યોજનાને વધાવી લે એવી જિદ કરવાનો આશય નથી. યોજનામાં, ખરેખર સત્ય હશે તો તે આપમેળે જ પ્રજાને આકર્ષક થશે, અને સ્વતઃ જ તેને પોષણ મળી રહેશે, એમ તેના ઉત્પાદકોની માન્યતા છે. પરંતુ આ પ્રસંગે અને એ પદેથી, મને એટલું જામેરણ વિના ચાલવું નથી કે: સાહિત્યસંમેલન જેવી પ્રાંતીય સંસ્થા પોતાને સક્રિય કરવા ચાહતી હોય, અને પ્રજાજનનની પ્રગતિ સાથે અતલગનો સંબંધ ધરાવતા વિષયોમાં પોતાનો ફાળો આપવા ઇચ્છતી હોય, તો આવા કોષક પગલાં તેને અવશ્ય લેવાં પડશે એમ હું ખાસ માતું છું. ગોંધીજીએ શક્તિશાળી અને સક્રિય છુદ્ધિમાન, વ્યવહારદષ્ટિધારી મહત્તમાત્મના પ્રમુખપદ નીચે મળતી, અખિન્ન ગુજરાતની આ સાહિત્ય પરિષદ જો આટલા પ્રમાણમાં રમનામક ન બને, તો ખીન્ન કોણ, ક્યારે, કેવી રીતે એને ખરેખર ઉપયોગી બનાવી શકશે, આનો વિચાર મેં કરેલો, આપ સમક્ષ સારરૂપ, રેખારૂપ, ચીતરી ચૂક્યો છું. એમાં રંગપૂરી ચિત્ર પરિપૂર્ણ કરવાનું આપ સ્વાતું કર્તવ્ય છે.

—પુરાણ શાહ

વિષયક પુસ્તકોની વૃદ્ધિ અને પ્રચારનું કાર્ય કેવળ વૈજ્ઞાનિકો જ કરી શકે માટે આ કાર્યની જોખમદારી સાહિત્યપ્રકાશ સંસ્થાએ ઉપર નથી એ મત માટે બે શબ્દો કહેવાની જરૂર જોડે છે. વિજ્ઞાનના અધ્યાપક આ કામ બહુ સારી રીતે કરી શકે તે વાત ખરી છે, પરંતુ આજે સુધી તેમનું શિક્ષણ અને દૈનિક કાર્ય પરબાધામાં થયેનું હોવાથી સ્વભાવ પર તેમનો પ્રેમ, હેતુ જના પણ તેમની લેખનશક્તિ અને બાંધકામની લોકપ્રિય થના ક્ષમતા સમય લાગે છે. અમેરિકામાં પણ એમ કહેવાય છે કેન્સનનિકોને પોતાના વિચારો સ્પષ્ટ બાંધમાં મુકતા આવડતુ નથી. અને વિજ્ઞાનને લોકપ્રિય કરવાનું કામ અમુક જ પ્રકારના સાહિત્યકો કરી શકે છે. શુદ્ધતાની વાદ્યમયતા પૂરતીઓને આની સમિત્ય વિનિ છે કે તેમણે પણ પોતાની કલમ આ દિશામાં વાળી લેવાયે. જે પ્રેરણાથી કવિર નાનાલક્ષ બુદ્ધિવિદો ઉપર શાળાપંથોની પુસ્તક સમ્પત્તિને કલિદ્ધ થાય અને જે પ્રેરણાથી શ્રીયુત વિજ્ઞાનીઓ મરુતવાળા ઉપદેશના છવનમયથી એકે મદાન લેખકના લોકપ્રિય વિજ્ઞાનના પુસ્તકનો અનુભવ કરે, તેથી જ પ્રેરણાથી આપણા સાહિત્યકો વિજ્ઞાનવિષયક પુસ્તકો તરફ વળે. આને નો આદિ પરિપક્વો વિજ્ઞાનવિભાગ સાર્થક થયો કહેવાય. વિજ્ઞાનના અભ્યસન માટે માનસિક શાળાઓ અને મૈટ્રિક સુધી જાયુ હવે સારી વ્યવસ્થા થઈ છે આદ્યા પ્રથમેક જ્ઞાનના ઉપર વધારે મગીન પાથો રચી શકાય એમ છે આપણા નવવક્ષ્યકારો જુગમ વર્ગ કે એવ છ. જેમ કે આશુભ દક્ષ-કનીના જેવી વિજ્ઞાનપ્રકાશ તરફ કેમ ન લખી શકે? મહાજને અને વાચકોને આદ્યાવા માટે કેદલાએક લેખકને અમુક પ્રકારના દવક્ષ વાનાવાળામાં કેનડુ પડે તેને મદને વિજ્ઞાનનાં સત્યોનો આપાર ક્રમને તેઓ આપણા સાહિત્યમાં નથી બાત કેમ ન પાડે?

x

x

x

ધરણીએ બધો છે. ગિથ્યાગત્યભિમાન અને મદ્ધ ધર્માનુચારે પ્રગતિના સ્નેહતાંતુને છિન્નવિચ્છિન્ન કરી નાંખેલો હોય સર્વત્ર તિરસ્કાર, બહિષ્કાર અને આસહકારના તીક્ષ્ણ વાદ્યપ્રવાહો પૂર નેશમાં વહી રહ્યા છે.

દેશની આવી દુઃખદ દશામાં ધણુક દેશસેવકોને આ ' ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ 'નું પીંગળુ જરૂર કંઈક અને કર્તાવ્યપરાક્રમુષ્ણ લાગશે. કેટલાક અતિસંયમીઓને એમાં અર્થ-શૂન્ય વાગ્વિશ્વાસનો આભાસ આપશે. પ્રગતિવાદીઓને એમાં પાંચમી કે પંદરમી શતાબ્દીની બુદ્ધિજડતા જણાશે અને વ્યવહારકુશળ માનવીઓને એમાં સમયનો નિર્ચયક અંપવ્યય થતો દેખાશે. અશોક મૈથિ, ઇશુધીરત પહેલાં ૨૧૯મા વર્ષે મરી ગયો કે ૨૦મા વર્ષે, એની લાંબી ચર્ચા મૂર્ખતાભરેલી મનાશે. મૂળરાજનો બાપ દક્ષિણમાંથી આવ્યો હતો કે ઉત્તરમાંથી, એની માયાદોડ કરવાથી મળવાનું શું હતું? આવી નિર્ચયક ચર્ચાઓ કરી ઉંઘ વેંચી ઉગ્મગરા વેડંપામાં લાભ શો? સાચી વાત. સ્વૂજ દષ્ટિને દેખાય તેવો કશોય પ્રયત્ન લાભ એમાં નથી. એની ચર્ચાથી સ્વરાગ્ય વહેતું મળે એમ નથી અને દેશની દરિદ્રતા ટળે એમ નથી. **વુમુક્ષિતૈર્વ્યર્થકરણં ન મુજયતે-ભૂખ્યાઓને વ્યાકરણ ખાવા ન અપાય.** પણ મારે કહેવું જોઈએ કે આવી વિચારસરણી પણ પ્રગતિના માનસનું રોગિષ્ટપણું જ સૂચવે છે.

જગત્ની સૌથી શ્રેષ્ઠ શક્તિશાળી અને બુદ્ધિશાળી પ્રજામાંનો કોઈ પણ વિચારશીલ મનુષ્ય, ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વની તરફ આવી ઉપેક્ષા કે અવગણના બુદ્ધિ ધરાવતો નથી. બદલે, તે તેા એને પ્રગતિની પ્રગતિનાં સાધનોમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વનું અને ઉન્નતિનું એક સાધન માને છે. એ ઇતિહાસજ્ઞાનના પ્રકાશના આધારે જ, તે પ્રજાએ પોતાનો પ્રવાસમાર્ગ ઓઢી રહી છે અને જગત્ની ઘોડદોડમાં પાછળ ન પડી જવાય તેની સાવચેતી રાખી રહી છે? જેમણે એ ઇતિહાસતત્ત્વની ઉપેક્ષા કરી છે તેઓ આજે ભોંય ચારતા પડ્યા છે, અને બીજા ઉચ્ચની દેખાડાઓ તેમના ન્પર પગે પાછડતા, અને અધભૂઆઓને વધારે ચેતનાલીન બતાવતા, આગળ જવા હવેતોડ પરિશ્રમ કરી રહ્યા છે.

પ્રજા કંગાલ થઈ ગઈ છે, ગુલામ બની ગઈ છે, પામર અને કાયર દેખાઈ રહી છે. સાત સાતી વાત છે. એના કરતાંયે વધારે ભયંકર દશા ભોગવી રહી છે. પણ તેનું જ્ઞાન આપણને શી રીતે થયું? આ આધારે એવું માનવામાં કે કહેવામાં આવે છે કે પ્રગ્દ પાયમાલ થઈ ગઈ છે. કોઈ ગવળી આકાશવાણી થઈ રહી છે જેનું આધારે આપણને જ્ઞાન થઈ રહ્યું છે? કોઈ કર્ણપિશાચીની જેવી પ્રચ્છન્ન દેવતા આવીને કાતમાં કુંક મારી રહી છે કે જેના લીધે આપણને આ રહસ્ય સમજાઈ રહ્યું છે? શું હિગાત્રયમાંથી હાનર-પાંચસો વર્ષોના આયુષ્યવાળા કોઈ સિદ્ધ પુરુષ પધારીને અવનવો બોધ આપી રહ્યા છે, અને તેથી આપણને આ દશાનું બાન થઈ રહ્યું છે કે-આપણે જેવી દુર્દશામાં આજે આવી પડ્યા છીએ તેવી દશામાં પહેલાં ક્યારેય નહોતા. હિંદુસ્થાનનો સૌથી મોટો હાકેમ જે હમણાં જ વિશ્વાયતપરચ થયો છે, તે લોડ વિર્ધિગ્ન તો, આખી દુનિયાના લોકો સાંભળે તેવી રીતે પુઝરીપુઝરીને કરી રહ્યા છે કે હિંદુસ્થાન જેવું આજે સુખી, સમૃદ્ધ અને સંસ્કારી

‘ખનુ’ છે તેનું ક્યારેય નહોતું. તો પછી તમે શા આધારે એમ કહો છો કે-આપણે પહેલાં કંગાલ નહોતા, સુખાન નહોત્ય, ધામર કે કામર નહોતા? આનો જવાબ શે છે? એ જ કે ‘હતિહાસ આમ કહે છે’, કે ખીનું કુંઈ? આપણને આપણી આવી પૂર્વાપરની દશાનું ખાત કરાવનાર આ માત્ર હતિહાસ જ છે કે ખીનું કાઈ છે? અને આ દશામાથી ઉદાર પામવામાં પાત્ર કયું માન મદદગાર થયતું છે? ભૂતકાળનું અનુભવ જ્ઞાન જ કે ખીનું કુંઈ?

x

x

x

મહાકવિ રાજશેખરની કાવ્યભીમાંમાં એક સુંદર સરુપ સુભાષિતાત્મક પદ આપેલું છે જેમાં વ્યખ્યાતક રૂપકકાગ, જામતના એક આલુત દગિ કુટુંબની દુરવસ્થાનું સરસ ચિત્ર આકેર્યું છે. એ પદ આ પ્રમાણે છે.—

હલમશુ ચલસ્યૈકોદનદ્યાન દરસ્ય ન લાદ્ગલં
કમપરિમિતા ભૂમિર્વિષ્ણોર્નૈ ગૌર્ન ચ લાદ્ગલમ્ ।
પ્રચહતિ કૃવિર્તાદાવર્ચર્ષા દ્વિતીયર્ણ વિકા
સગતિ ચકલે નેદુદ્દૃષ્ટે દરિદ્રકુટુમ્બકામ ॥

જયરામ, મદાદેવ અને રિપ્પનું સમુજા એકત-કુટુંબ જ્યારે જુદુ થયું ત્યારે એ કુટુંબની પેદૃક્ષપતિમાં એક દગ, એક જળદ અને યોગાક પગલાંથી ખાપી શકાય-એટલી જૂનિ હતી. એમાંથી દગ બળગમન્ય બામમા આપ્યુ જળદ મદાદેવજના દિરસામાં ગયો અને જમીન વિષ્ણુને મળી આમ ત્રણે બાદુઓને અકક્ષા વરતુ મળી, પાત્ર એક જળદથી દગ શી રીતે હાંકાય અને તે વિના જમીન શી રીતે ખેડાય? એથી, ખીજા એક જળદના અમારે આ કુટુંબ લજ સુધી પોતાની ખેતી કરી શકતું નથી અને દગિ કુટુંબનું દારિદ્ર્ય ફેડી શકતું નથી. જે જળરામ, મદાદેવ અને રિપ્પુ ગેગા મળી સમુજા પુરુષાર્થ કરે, અને, એ ખુરનો ખીજે જળદ મેગી તે તો નેમની ખેતીનું ખેડાકુ થાવ અને તેના પાકથી નેમનું દરિ કુટુંબ સુખી અને સમૃદ્ધ થાય, કવિની કાવના ખાડુ સુદર છે.

ધર્મ અને તત્વજ્ઞાનવિભાગના પ્રમુખપદેથી

x

x

x

જીવન ને મૂલ્યપરિવર્તન:-આટલું કહ્યા પછી શરૂઆતની વાત પર પાછા આવીએ. આજના આપણા જીવનમાં મોજ, ઉન્માદ, આનંદ, મોહ, સગવડ, વિલાસ, આગળપડતા સૂચક છે. આજે સમાજમાં નવીન પ્રકારનાં લગ્નો થાય છે. ભલે થાય / પણ સાચો સ્નેહ નહિ પણ સગવડ કે મોહ, પવિત્ર પ્રેમ નહિ પણ વિલાસ કે સુધરેલું વિપરીપણ જે તેનું ગ્રેરક બળ હોય તો અનિષ્ટ છે. આજે આપણે લગ્ન, જન્મ, મરણ વગેરેને પ્રસંગે ધાર્મિક ક્રિયાઓને વિશે ઉદાસીનતા જોઈએ છીએ. આપણે દ્રવ્યમોહ, સત્ત્વમોહ, કીર્તિમોહમાં વધારે પડતા તણાતા જઈએ છીએ. મૂલ્યપરિવર્તનો પૂર જોસમાં થઈ રહ્યાં છે. આપણે પારકું એટલું સારું, આપણું એટલું નહારું એમ “અન્યાય” દોષમાં સડોવાઈ રહ્યા છીએ. પુરાતન એટલું તિરસ્કરણીય ને અદ્યતન એટલું વંદનીય એવી શક્તિ બળે દ્રાષ્ટાઅક્રમ વ્યામોહમાં આકર્ષાયા જઈએ છીએ. તત્ત્વજ્ઞાનીને મન મારુંતારું હોય શકે જ નહિ. પ્લેટોના શબ્દોમાં તત્ત્વદ્રષ્ટા સર્વદ્રશ્ય ને સર્વદેશનો દ્રષ્ટા છે. ગમે તે કાળનું ને ગમે તે દેશનું જે સત્ય હોય તે એને સ્વીકાર્યું હોય છે પણ તેટલા માટે એમ નથી કરતું કે તત્ત્વદ્રષ્ટાને મન સારું તે મારું, કમ્યાણુકારી તે મારું, હિતપ્રદ તે મારું એવો અભિનિવેશ ન હોય. તે તો તદ્દન આવશ્યક છે જ.

x

x

x

શ્રેયઃસિદ્ધિનાં ચાર સૂત્રો:-જીવન સુધ્ધ પણ ન જોઈએ, તેમ વિલાસી પણ ન જોઈએ. રસિકતા આપણે ચાહીશું, પણ રસિક અક્રમ્યાણુકારી જીવનના કરતાં ક્રમ્યાણુકારી અરસિક જીવનને આપણે વધારે ચાહીશું. નવ્ય માનસને આપણે ચાહીશું, પણ નવ્ય ધર્મવિમુખ માનસના કરતાં ધર્મઅભિમુખ અનવ્ય માનસને આપણે વધારે ચાહીશું. આચારને આપણે ચાહીશું, પણ ધર્મવિમુખ આચારના કરતાં આચારવિમુખ ધર્મને આપણે વધારે ચાહીશું. ૩. વિલાસિતાને આપણે ચાહીશું, પણ વિલાસી અનીતિના કરતાં નીતિગંતી અવિલાસિતાને આપણે અલગત વધારે જ ચાહીશું. શ્રેયઃસિદ્ધિનાં આ ચાર સૂત્રોને, હું ક્રમ્યાણુકારી સજ્જનો ગણું છું. વિલાસ તે વિનાશ છે ને સંયમ તે જ આખરે જીવનનો વિલાસ છે. બ્રાહ્મી તો પરમ સત્યને ને જીવનના અંતિમ ધ્યેયને કોઈ પામ્યોએ નથી ને પામવાનોએ નથી. એકોરેરોડોના શબ્દોમાં To travel hopefully is better than to arrive. જીવનની યાત્રામાં અંતિમ સાધ્ય મથકે પહોંચ્યું તેના કરતાં આશા સાથે પ્રયાણ ચાલુ રાખવું ને સતત આગળ વધ્યા જવું એ વધારે ઇચ્છવાયોગ છે.

—અતિમુખશબ્દે વિવેદી

ગુજરાત માટે કરવા જેવું

એક રીતે જોતાં આ બધું વિવેચન કરે મુજી મેં તો ગુજરાતી ભૂમિ અને જોનાં તળાવો, જોની નદીઓ અને આદાઓ, નદી, પાસેના થાણાં અને નદી પરના પુલો, તળાવની પાળ પરનાં ઝાડ અને જોની ધણાં ટળે જોડીને ખડા વાગોળતાં જનવરોનાં ધણો, ખાદીધારી જગત્તાઓ અને કળા કરતા કલાપીઓ, જોના સમુદ્રનો વિવિધ કાંઠો અને જોમાં આવેલાં જોડા, મોંઘા મહેમાનજોડી જોડાની ટેકરીઓ અને કુચ પરથી કૂદી પડતા ધોધો, ખીજો અને ગુદાઓ—જો બધાંનું સર્વમાન્ય થઈ શકે એવું વણું આપ્યું હોત તો વધારે સારું થાત. જેમ આપણું તીર્થસ્થાનો અને વિદ્યાપીઠો, દેવમંદિરો અને મસ્જિદો, દલેલીઓ અને અપાસણો મરાઠર થયાં છે, તેમ ગુજરાતનાં કળાસ્થાનો ને સૌંદર્યસ્થાનો પણ નિશ્ચિન અને પ્રાપ્ત થવાં જોઈએ.

ગુજરાતની જનતા, જોનો સ્વભાવ, જોનો પહેરવેશ અને જોના રિવાજો, જોના ઉત્સવો અને યાત્રાઓ, લોકકથાઓ અને લોકગીતો, ધાર્મિક સંપ્રદાયો અને નાતના આદર્શો, જોની તપોભૂમિઓ અને જોનું વહાણવડું—જો બધાંનું સ્વસ્થ તારથી જોની અંદર રહેલાં કળા-ખીજનું વણું આપ્યું હોત તો ગુજરાત માટે જો આવશ્યક હતું. પણ આ પ્રાંતમાં વીસ વરસ રહ્યા છતાં હું બધે ફરી શક્યો નથી. અને આ બધાં કૃપમાં પ્રગટ થતી કળાનું સ્વસ્થ પ્રગટ કરવાની મારી શક્તિયે નથી. આ કામ તો બલિષ્ઠનો કોણ કળાત્મા અવશ્ય કરશે જોનો વિશ્વાસ રાખીને જ મારે સતોષ માનવો રહ્યો. આ કામ ત્યારે થશે ત્યારે ગુજરાતમાં ગુજરાતની પોતાની ખાસ કળાનો નવો અવતાર થશે અને તે બારનીય કળાનું એક અંત સંપૂર્ણ રીતે ખીજવશે.

મેં તો કેવળ કળાનાં કેટલાંક અંગોનું સ્વચ્છ માત્ર કહ્યું છે. ત્યારે એકાદ પ્રાણવાન કળામંડળ સ્થપાશે અને એકએક સંસ્કારી યુવાન. એકએક વિભાગને પોતાનું જીવન અર્પણ કરવાનો અને જોને પ્રત્યક્ષ માટે પૂર્ણ રીતે ખીજવવાનો સંકલ્પ કરશે ત્યારે જ આપણે કળાના ઉપાસક છીએ એમ કહી શકીએ. અત્યાર સુધી જે થયું છે જોને તો પહેલી સદામીનું નામ પણ ભાગ્યે જ સ્પષ્ટ છે. હું તો માનું જ છું કે મેં સૂચવેલી બધી કળાઓ એક જ સાર્વભૌમ જીવનકળાનાં જુદાંજુદાં પાસાઓ છે, અને જીવનકળામાં તો પુરુષાર્થ, સમભાવ, પ્રેમ, નિષ્ઠા આદિ અનેક ગુણોનો જ પ્રધાનપણે સમાવેશ થાય છે. જીવનકળાનાં અંગો જ વિચારવાં હોય તો જોમાં જ્ઞાનનિષ્ઠા, સત્યપરાયણતા, શુદ્ધિની પ્રગત્ભતા, ત્યાગનીરતા, શ્રદ્ધા, બેઠકરી, અને ઈશ્વરનિર્ભર—જો બધાં ગુણો આવી જાય છે. જીવનકળાની દૃષ્ટિએ આ દરેક ગુણોના સંબંધ શો છે, જોનું મહત્ત્વ કેટલું છે, જો બધાંનું વણું કરવા જતાં કળાનું સર્વમાન્ય ક્ષેત્ર છોડી આદર્શના ગગનમાં વિહાર કરવો પડે. મારો તો વિશ્વાસ છે કે આ દેવી સંપત્તિની ખિલવણીથી જ કળાનો વિકાસ થવાનો છે. કળાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ પામવા માટે આદર્શ પૂર્વતંત્રથી જોઈએ છે. પણ જો ચર્ચામાં આપણે અહીં કેમ જોતરી શકીએ ?

અન્યાર મુધી એમ થતું આવ્યું છે કે જેને પશ્ચિમ, સભા કે મર્યામાં ગાંધીજી પ્રત્યક્ષ થયા છે, ત્યાં ત્યાં આપના વરસ માટે કોઈક નિવશિત અને વિશાળેત્ર કાર્ય ચાલતું થયું છે. આ વરસે ગાંધીજીએ સાહિત્ય પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન સ્વીકાર્યું છે. એટલે સાહિત્યના હોતમાં કંઈકે ત્રે મગીન કામ થશે જ એમ હું માનું છું. ગામડાંના ખેડૂતો અને મિલના મજૂરો, કાર્મીગરો અને વેપારીઓ, બ્રાહ્મણો અને ચામિયાઓ, હરિમ દિનના પૂજારીઓ અને એમની બહાર જ જેમને રહેવું પડે છે એવા દલિતો, અને મૂડીવાદીઓ અને સામ્યવાદીઓ, દેશી રાજાઓ અને એમની હસ્તીથી અસ્થાયેત્રા એમના પિકાકારો—અધાને એક જ પ્રતિભા એકદમ સદકાર કરવાની તક આપવાનું કામ આપણી કળાની ઉપામના આપતે થશે. કળાની ઉપામનામાં મોપ્રસાધિકતા નથી એમ્મે દિદુ, મુમયમાન, પાગ્ગી, હખાઈ, ખોલ અને એમણ—અથા જ પચના અને અથા જ ધર્મના લોકો કળાની ઉપામનામાં એકત્ર આવશે અને એક થા બનાશે.

સમાનસ્તુ વાં મનઃ

સમાતા હૃદયાનિ ષ ॥

—દત્તાત્રેય મહેસકર

૭

પરકારત્વવિભાજના અપ્રમુખપદેથી

×

×

×

કયા એ ત્રણવિધ અને ક્યાં આપણું મુજરારી જનવિવેચન ? આપણામાં પદર વર્ષ હપર બીરતા હતી તે બીરતા નથી નહીં, આપણને આપણું વિચારો મરખી બાદમાં મૂકતાં નહોતાં આપણા તે ચાલે જોયમરી, કાન્કે પધારે પડતા આવેશમર્ગ બાદમાં મૂકતાં ચાલકયા છે, આપણા બાપાતરેત્ર કશું કૈશાયું નહોતું તેને બદલે આપણે મીધી સચેત બાદમાં સારમાગ બાપાતરેત્ર મળી ગયું છે. પળ આપણા લેખોમાં આપણાની અને અધિકારીની કામૂષ છે, મર્ધાત્રા બાપતે આપણ છે, જોઈની આપણને પડી નથી, જીનાવળ અને નિરર્થક આવેશ લવાંયાં જળાય છે લેખો જમીનાર દેત્ર વિનાના હોય છે, કોને હૃદયને લખીએ છીએ એનું આપણને જાન નથી હોતું. શામના તરીકે આપણે પરદેશના પ્રભા હપર વિવેચન કરીએ છીએ, પળ તે કરનાકરતાં બીએ છીએ કે એ વિવેચન આપણા દેશીઓના જાતને માટે છે પરદેશીઓના જાતને માટે નથી. એક પત્ર લખે છે “ અરમ પ્રભ માટે ગાંધીજીએ આચરી બાપતેરો એક માત્ર માર્ગ અદિસા અને સવનો બાધી નહે છે. અમે તો એકમે મુધી કદીએ છીએ કે જગત આપણી મુક્તિ ગાંધીવાદમાં છે, અને વહેતું મોકુ જમને એને સ્વીકારશે જ પડશે. . . . દિસામાંથી છૂટાઓ અને જગતને છેડાવતને એકમાત્ર માર્ગ “ અદિમા નિ છે, અરમ અમેરિકાએ એ વિચારવું જોઈએ. ” અરમ અમેરિકા આ રાખે ક્યારે જાંચવાનું દત્રા ? બીજા એક પત્રમાં આ સાહિત્ય

પરિપક્વતા કદાચ વિશે આ હદમાં છે: “ પરિપક્વતા બંધારણની કાંઈ પશુ ખસેડવાનું કામ આપણને બાંધીને બૂકા કરે તેવું છે. એટલે કે એ બંધારણના કિસ્સામાં બેઠેલી વ્યક્તિઓ અવિરોધ છે. તે એ વ્યક્તિઓ પશુ પછી તો આમ જ માનતી થઈ નવ્ય એ મનોવિજ્ઞાનની રીધી વસ્તુ છે: કે અવ્યાજો, તમે અમને આદેશો દેનારા કોણ? આવી નજીક. તાકાત હોય તો કોમેડી નાંખો અમને. પદાણી બોધાવી અમને ક્રાંતી નાખી શકો છો. બંધારણપૂર્વક તો અમને ક્રાંત્યવાની વાત કરવામાં તમે ખાંડ ખાઓ છો, વગેરે.” શી આ ભાષા, અને શેષ એનો આડઅર્થ? આ બંને કિસ્સાઓમાં બેઠેલી તો મેં સુધારીને છાપી છે. કહે છે કે જાણીતી ગુજરાતી ટાકપમાં બહુ મુશ્કેલી છે. શું એ જ મુશ્કેલી મરાઠી અને હિંદીમાં નથી કે? આપણે જ સાદું ‘તમારે હિંદી ખેડત અને મજદૂરના હૃદયમાં કિતરવું પડશે’ અને ‘સગાજવાદ તો પહોંતિ પ્રત્યે જ ધૂણી જમવે છે’ એમ લખવું પડે? મરાઠી અને હિંદી છાપાંખોને ‘હૃદય’ અને ‘ધૂણી’ છાપવાની મુશ્કેલી નહિ આપતી હોય? મારી પાસે એવા મરાઠી અને હિંદી વર્તમાનપત્રો પડ્યાં છે, તેના અગ્રલેખો એકધારા સાથે છે, તેની ભાષા ઉત્કૃષ્ટ છે, જોડખીના ટોપાનું નામ નહિ. કિતારા આપવાનું મન થાય છે, પણ તમારા ઉપર હવે બહુ અત્યાચાર ન કરો.

આમ છતાં હું કહી ચૂક્યો તેમ પંદર વપમાં આપણે હિંદી પ્રગતિ કરી છે. વર્તમાનપત્રની સાથે સંબંધ રાખનાર વ્યક્તિ પ્રથમના કરતાં પોતાની જવાબદારી વધારે સમજે છે, અનેક વાચકને માહિતી અને જ્ઞાન આપવાને માટે વધારે સારો પ્રયાસ કરે છે, વધારે તૈયારી પણ રાખે છે.

પણ હજી બહુ લાંબી મજલ રાખવાની જાણી છે. આપણે ત્યાં રસેશ, પ્રાક્ષ્ય, બ્યોવિરૂદ્ધ જેવા અજરપત્રીઓ નથી, રહેન્ડર, ગાર્ડિનર, ગાર્વિન, ગ્રેટસ્કર્ડ, લાસ્કી જેવા નિત્યના વિષયો અને પ્રશ્ન ઉપર પ્રકાશ પાડનારા અભ્યાસ અને મનનમરેણા લેખો લખનારા ધણી લેખકો નથી, રેડ અને શ્રીન જેવા સાહસી સુધાકાર લેનારાઓ નથી.

એક ગંભીર અને પવિત્ર વ્યવસાય

આને માટે આપણા સુસિક્ષિતોએ ઇતિવિવેચનને એક ગંભીર અને પવિત્ર વ્યવસાય બનાવવો જોઈશે. આજે તો ‘જન તોષ મુદ્રામિત્ર દં તમ અખચાર નિદાશે’, અથવા તો હવે ‘જન ભૂખ મુદ્રામિત્ર દં તમ અખચાર નિદાશે’નો મામલો આવી પડ્યો છે, એટલે વર્તમાનપત્રો અને માસિકો બ્યાંલાં નીરવે જાય છે, અને થોડા દિવસમાં લુપ્ત થતાં જાય છે. પણ જો આપણા મણાગાંઠના પશુ સમર્થ લેખકો આ વ્યવસાયને એક પવિત્ર વ્યવસાય કરી મૂકે તો આપણાં વર્તમાનપત્રોને તેમની યોગ્ય પ્રતિષ્ઠા મળે. જે એ વ્યવસાયમાં પડેલા છે તેમણે ધૈર્ય, કમાવાનો કરી મૂકેલો છે; જેમનામાં શક્તિ છે અને પ્રતિભા છે તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય ખીંતે છે.

પ્રકીર્ણ

કૌનયાલાલ મુનશી

બારડોલી સાહિત્ય સંમેલન

પ્રમુખ

અમદાવાદને આંગણે ત્રીજું સાહિત્ય સંમેલન થયું. એની વિશિષ્ટતા તે પૂર્વે ગાંધીજીનું પ્રમુખપદ.

૧૯૨૧માં મુજરાતી પરિષદ વખતે ગાંધીજીનું નામ પ્રમુખપદ માટે સૂચવાયેલું. તે વખતે મર્યાદા જે નહીં જેવી હતી તેમાંથી નવી સર્યા જેદા કરવાની હતી. પરિષદમાં થયું મતભંગાંતરેને લીધે ઝઘડા હતો. મેં જાણે એમને વિનવી કરી હતી કે તમે પ્રમુખ-સ્થાન સેરો તો જે મુદ્દાસર પરિષદ મુખર્જી બોલાવી હતી તે નહીં સમવાય. એક મહાત્મ હૃદયની ઉદારતાથી એ મારો અર્થ સમજ્યા, પ્રમુખ થવાની ના પાડી, અને સર રમણભાઈને પ્રમુખપદે બહારણીય પરિષદનો પાયો મુખાધમાં નખાવ્યો.

દશ વર્ષ પૂર્વે ગાંધીજીનું નામ પ્રમુખપદ માટે ફરી સૂચવાયું. હવે પરિષદ ધમધમ થઈ હતી. એને બહારથી હતું. એની પાસે બરોણ હતું. એની પાસે કાર્યકર્તાઓ હતા. એ નવી બુદ્ધિએ ચડે માટે પૂન્ય ગાંધીજીના નેતૃત્વની જરૂરીયાત હતી. એમને નિમંત્રણ આપનારાઓમાં હું પણ એક હતો. એમણે નિમંત્રણ સ્વીકાર્યું, યુગેયુગમાં અમર એવા મહામાત્રાના સ્પર્શથી પરિષદ સંમેલન પાવન થયું; અને યુજતાલ જેવા માહિત્ય તો મજા થયું એમને સાહિત્યપરિષદના અંગ બનાવ્યા.

કલાપ્રદર્શન

સંમેલનનું કલાપ્રદર્શન એ એનું અત્યંત મુદ્દર અંગ હતું. 'અર' જોતાંથી. રવિશંકર શરણે સ્થાપેલા યુજતાની કલાસંપ્રદાયનું કિર્તિમંદિર હતું. હું તો અનેક કામમાં યુજાયેલો હતો. એટલે થોડી પલેમાં જ નોંધ નાંખતું પડ્યું. જમ્મ જેટલું બેપૂ તેટલું એનો પ્રુવો ખ્યાલ આવવા અમ હતું.

શ્રી. રવિશંકર ને હું તો જુના બંધને બંધાયેલા. 'તીમમી મરી'માં મેં મુંઝવે સર્જ્યો, ને એમણે તેને આપતિ બાપી ત્વારથી અને એમને સંદર્ભસર્જનની દીક્ષા સાથે લીધેલી યુજતાનાં ચિત્રકલાનો સપ્રદાય સ્થાપવાનો ત્વારથી એમને અવિરત ઉત્સાહ હતો. જેને માટે એમણે બગીચા તપ એવું. આજે એમણે યુજતાની કલાને પ્રાણ આપ્યો છે.

૧૯૨૨ માં 'ગુજરાત' કાર્યું ત્યારે શ્રી કુરંધર ને રવિશંકર શીયાષ ખીજન ચિત્રકારોને હું 'પીપર્સન' અને 'સ્કેટ' નાં ચિત્રો આપી ધોતીયાં ને સાડીઓ પહેરાવવાનું સૂચવતો તે અનુભવ યાદ આવ્યો. આજે ૧૯૩૬માં એ પ્રદર્શનની ભીંતે જીવંત ગુજરાતી નર-નારીઓને મેં ચીતરાએલાં જોયાં. આ પરિવર્તન કોઇ એક માણસે કર્યું હોય તો શ્રી. રવિશંકરે.

મને બંગાળી સંપ્રદાયની અસ્વાભાવિક પ્રણાલિકાનો અણુમો છે; અનંદાના અર્થ-ચીન અનુકરણોમાં મને ચેતન જણાયું નથી; બધાં વસ્ત્રધિકતાને દેહ ને બાવનનો પ્રાણ અને સાથે ન વસે એવા વાતાવરણમાં હું ઝાઝી વાર રચ અનુભવી શકતો નથી. શ્રી. રવિશંકરના સંપ્રદાયે દેહ અને પ્રાણ અને સાથે સર્જવ્યાં છે, એકલે મને તો ખૂબજ રસ પડ્યો.

કેટલાંક ચિત્રોમાં રંગવિધિની અજાણ માણીતિ હતી. એક ચિત્રે મારું ધ્યાન ખેંચ્યું; એમાં ગામડીઆઓનું સરધસ ચીતર્યું હતું. એની આખી કંપના, એની રંગ-સમૃદ્ધિ, એમાંથી નીતરતાં ચેતન ને હસાસ મારી કંપનામાં હજી મદાયાં છે. એ ચિત્ર કોઇ ભવ્યમંદિરની છત પર મોટા સ્વરૂપે ચીતરવા જેવું છે. કાનું હતું તે ઉતાવળમાં ને એક શક્યો.

મારું ઇનરો

પૂ. ગાંધીજીએ પોતાના આદિ વિવેચનમાં કહ્યું કે કેટલાક લાઘવોએ એમને લખ્યું હતું કે પરિવ્રત એ મુનશીનો 'ઇનરો' છે. એક અર્થમાં એ વાત ખરી. ૧૯૨૩માં મેં એને મુખ્યપદ બોલાવી ત્યારથી હાલના કેટલાક કાર્યકર્તાઓને અને મને એની સેવાને ધમ્માશી લાગ્યો છે. હાલના બંધારણ પછાડી અમે અનેક દિવસો ગાળ્યા છે; એનું ભડોળ ભેરું કરવા મહેનત કરી છે; અમારા મિત્રોને મને કમને એની સેવા કરતા કંઈ છે; અમે એના સભ્યો કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે; સંસ્થાઓને સભાસદ બનાવવા અંગત સ્નેહસંબંધોને ઉપયોગ કર્યો છે; વિરોધીઓનો વિરોધ મીટાવવા વખત ગાળ્યો છે; એનું મારવ સચવાય એ માટે અંગત સંબંધો સાંધ્યા છે ને તોડ્યા છે; આ બધું જો ઇનરોમાં આવી જાય તો 'ઇનરો' અમે લીધો છે અને ગુજરાતના પરિવ્રતોનીઓએ આપ્યો છે.

હું પરિવ્રતે ગુજરાતની અસ્મિતાનું મંદિર બનાવવા 'ઇનરો' છું. એ અસ્મિતાની સિદ્ધિ મારા જીવનનું પરમ ધ્યેય છે અને તે સિદ્ધિ કરવામાં મને કૃતકૃત્મતાનો આનંદ મળે છે. આ જો ગુનહો હોય તો હું કયુલ કહું છું. આને જો ઇનરો કહેવાય તો એ આદેષ હું ખુશીથી સતકારું છું.

જો 'ઇનરો'નો અર્થ એમ થાય કે એની સત્તા મેં કે કોઇ સહકાર્યકરે પોતાના લાભને ખાતર કે પોતાનો ગર્વ પોષવા પોતાના હાથમાં રખી છે તો એ વાત જુદી છે. આજે મધ્યસ્થ સભામાં મને તે ઉગતો સાહિત્યકાર સહેલાઈથી આવી શકે છે, આજે એમાં

સગભગ દરેક સમસ્યાના સાહિત્યકારો છે. જેવો કોઈ પરિવર્તનો બનતો હોય છે કે તેને આગળ કાર્યકર્તાઓ સ્થાન આપવા તૈયાર થયા છે. એવા આગળ કાર્યકર્તાઓના સહ જેવો ખીજો જવાબદાર સમૂહ ગુજરાતજનતા નથી. હા, એ કાર્યકર્તાઓએ અગીઆર વર્ષ સુધી અને આગળ ધર્ષો છે. પણ આમાં મારો વાક નથી. ૧૯૨૧માં નવા બધારણમાં ઉપપ્રમુખ થયા મે. સ્વ. મહુભાઈ કાંડવાળાને વિનવી કરી હતી તે જુના કાર્યકર્તાઓની જાણમાં છે. નડીયાદની પરિષદ વખતે બધારણમાં ઝવઝા થયા ત્યારે એ પદ મારે ન હોયતું એવો મુ. આનંદચંદ્રભાઈ આદિ પરિષદના સભ્યોએ આમંત્રણ હતો. હું જેલમાં મર્યા ત્યારે કોઈ ખીજાને નીમવા મે કહ્યું હતું. પણ કોઈએ માન્યું નહીં. ત્યાંથી બહાર આવતાં દિ. બા. જવેરનિ મેં બે વાર મને છુટા થવા દેવાની આજ્ઞા કરી પણ એમણે ચોખ્ખી ના પાડી હતી. આજે હું યુ. બધા કાર્યકર્તાઓ પરિષદ હોડવા તત્પર છીએ—એ એથી પરિ-પક્ષુ દિન સધાતું હોય તો. આજે પણ પૂર્વ પ્રમુખ મહાશય અને રજા આપે એટલી જ હું વાર જોઈને ખેંઠા છું;—નહીં કે મારો રમ ઝોછો થયો છે તેથી.

બધારણ

બધારણની વાત પણ પાછી આવ્યો વિન ન રહી. સાહિત્ય સંમેલનમાં સામાન્ય માણસને બધારણ જેવા વિષયમાં વધારે રમ હોય છે. એ ઉપગંત, નવા હુબાઈ માણસોને દરેક બધારણ અનંતગરૂપજ સામે અને તેને ખમેડવાના પ્રયત્નમાંજ એ સસ્થા પ્રત્યે એમનો ગ્રેમ જાય છે. એટલે એ વાત સ્વભાવિક હતી.

બધારણમાં અને કે કોઈ પણ કાર્યકર્તાને આમંત્રણ જેવી વસ્તુ હતી નહીં—એ નહીં, એ વાત જુની જવાબા કેટલાક આનંદ મારે છે.

(૧) પહેલું બધારણ સ્વ. મર રમણભાઈએ ધડ્યું.

(૨) તેના પછી મે ધડ્યું ને ૧૯૨૫માં વગેરે મજલા દરેક સાહિત્યરમિકોનાં દષ્ટિબિન્દુઓ એમાં હમેરામાં. એમાં સ્વ. મહુભાઈ કાંડવાળાનો હાથ હતો.

(૩) ૧૯૨૬ની પરિષદ વખતે મેં કેટલાક મુદ્દાઓ થી. જુલામાઈ પામે મુદ્દાને મર રમણભાઈ, શ્રી જ્ઞાનવંતરાય કાંકોર વિગેરેએ જે સ્થળાઓ કરેથી તેના એમાં સમાવેશ થયો.

(૪) ૧૯૨૮માં નડીયાદ પરિષદ સમિતિ નીમેલી તેમજ શ્રી. આનંદચંદ્રભાઈ પ્રમુખ ને શ્રી. ચંદ્રમનલાલ નારાયણભાઈ, અબ્બાસજી જ્ઞાની આદિ દત્તા. તે વખતે જે બધારણ થયું તે સર્વાંગુને સમિતિએ સ્વીકાર્યું.

(૫) ૧૯૩૧ માં નડીયાદની ખીજ પરિષદ વખતે તેના પ્રમુખ શ્રી. જુલામાઈ દેમાઈ અને ખીજાઓએ જે સ્થળ કરી તે પ્રમાણે એમાં મૈત્રિક દેસાઈ થયા, અને નવું રજરદેશન થયું.

દવે ના જન્મદીઓ એને મુખાજ્ય માંમે છે. જ્યાં સુધી એમાં મુદ્દાન વાત ન્યાં

સુધી તે આદરણીય જ હોય. બંધારણ જીવનની માફક પ્રવાહી હોય. એમાં જોડતા ફેરફારો થતા જ જોઈએ.

ગયે વર્ષે આ ઉત્સાહીઓમાંના કોઈએકે ઉપયોગી સૂચના કરી હોત તો પણ મધ્ય સભા સ્વીકારત. અને આ વર્ષે તો પૂ. આંધીજીએ રસ લીધો. એમને તો હું જગતના વ્યવસ્થાપકોના શિરોમણિ અણું છુંઃ ઓરગેનીઝેશન તો એમનો શ્વાસુને પ્રાણ છે. એ જ સૂચવે એ તો હું વગર જોયે સ્વીકારી લઉં.

અને તેમાં તો સાહિત્યસંસ્કૃતિ જ હાથમાં પરિપદ રહે એવા ફેરફાર કરવાનું રહ્યું. હું તો માત્ર છું કે એ હેતુથી જ આ બંધારણ ધણું છે; પણ એ હેતુ વધારે સચવાય એવી સૂચનાઓ કોઈ કરે તો હું તો વધારી જ લઉં; અને તેની તો વાત જોઈને હું ખેડો જ છું.

અભાગી પ્રયુષો

૧૯૨૧ થી વિભાગી પ્રયુષોની પ્રથાની હું વિરુદ્ધ હતો. સારાં બાપજો લખાવવા ખીતાખની લક્ષ્ય આપવી એમાં તો મને જરાય ડહાપણ દેખાયું નથી; પણ સ્થાનિક અભિપ્રાયને કરવું શું ?

પરિણામે અમે અભાગી વિભાગી પ્રયુષોએ મહેનત કરી લાંબાં લયક બાપજો લખ્યાં; અને સંમેલનની સામન્ય બેઠક આગળ એક નિબંધવાચક તરીકે વાંચી ગયા ! યાતો, પરિપદના રિપોર્ટમાં સાત નિબંધ તો ઉમેરાયા !

પણ સાહિત્ય સંમેલનમાં સાહિત્યવિષયક લેખોની ન્યૂનતા તો અજબ જેવી હતી; બંધારણમાં રસ લેનારાઓ અંકેકા લેખ પણ ખાતા તરીકે લખ આપ્યા હોત તો હું આ સંમેલનને વધારે સફળ થયું ગણત.

વિદ્યાપીઠનો દાહયોગ

આ સંમેલનનું સારામાં સારું કાર્ય તો વિદ્યાપીઠનો સહકાર મેળવવાનું હતું. વિદ્યાપીઠની જોડણી પરિપદે સ્વીકારી એ ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક સિમાચિન્હ; અને પરિપદના તૈયાર થવાના કોશમાં વિદ્યાપીઠ સંપૂર્ણ સહાય આપે એ બીજું. એક સંસ્થા જે આજ સુધી પરિપદથી અજગ રહી હતી તેને પણ પરિપદે અપનાવી એ એના હિત-દાસમાં એક મોટો ખતાવ રહી શકાય.

રંગુન, કલકત્તા, મદ્રાસ, સીકંદરાબાદ અને કરાંચીની ગુજરાતી સંસ્થાઓ પણ પરિપદ સાથે જોડાઈ એ ખતાવે છે કે પરિપદ ફરે માત્ર ગુજરાતની નથી રહી; બૃહત ગુજરાતની બની છે.

[અનુસંધાન બા. સા. પ. સં.ના પ્રમુખપદેથી ૫. ૧૯૪-૪]

અનંતાદ તમને સમાજાતું છું. એ ખરી 'હેમોફી' છે. એ લોકો પામેથી શીખીગીખને હું તમને નાને કહું છું કે ખરું સ્વચ્છ જોઈતું હોય તો અહીં આવો. તમારે માટે હું માર્ગ સાફ કરી રહ્યા છું. ત્યાં કાંઈ તો પડ્યા જ છે પણ થોડાં ગુલામો પણ હું ત્યાં બિગાડી દેશ.

આ વાન કમુ છું ત્યાં કીન ફેરર થાઝ આવે છે. એ જખરસ્ત સ્વકાર હતો. અંગ્રેજીમાં ભારે સાફરો પડ્યા છે એ હું સ્વીકાર છું. બંધને અંગ્રેજોની સાથે હું લડું પણ હું ગુણગ્રાહી છું. મને થોડો જ કોઈ અંગ્રેજોનો કે અંગ્રેજ બાપાનો દેવ છે ? એ કીન ફેરરને થયું કે પ્રાતની આગળ મારે હમસનુ જીવન લખાંને મકતુ છે. તે કેમ લખ્યું ? અંગ્રેજી જાણમાં હસસના જેટલાં રજાંત છે તે વાની મયો પણ તેને સતોય ન થયો. પછી તે પેરેટ્યાઈન ગયો. ત્યાં બાજબી કીધું અને તેમાં આપેલાં જનાંનો પ્રમાણે બંધું નરી આંખે જોઈ લીધું. પછી તેણે લાકાખતથી પુત્રક લખ્યું. એની પાછળ એણે કેટલી સામગ્રી એકઠી કરી, કેટલા જમ અને કેટલાં વર્ષો પછી એ પુસ્તક એણે લખ્યું ! અંગ્રેજી બાપામાં એ આદ્યુન પુત્રક છે. મેં નાતાલ હોડયુ ત્યારે એક પાદરીએ મને વાંચવા આપેલું. અંગ્રેજી જાણમાં એ સુદર અને સર્વમાન્ય પુત્રક છે. એમાં જોનસનનું અંગ્રેજી નથી. ડિકન્સના જેવું સરસ અને સરસ અંગ્રેજ છે. અને મામાન્ય કાંકોને માટે એ પુસ્તક લખાયું છે. ત્યારે સાફરો શું સ્વચ્છ વાંચીને, બયમૂતિ વાંચીને કે અંગ્રેજી પુત્રકો વાંચીને ગામડામાં જશે ? એ પુસ્તકો વાંચનાંવાંચતાં એને કાચ કાચ, સંકેતભૂી કાચ કે બહારસાર કાચ તેમ વાંચવાનો લેભ રહી જશે. પછી એ ગામડાને માટે પુસ્તક રચવા બેસશે તો એનું પુત્રક પણ એના જેવું રેગીયું થશે. એવા માણસનું ગામડામાં કામ નથી. નર્મદાકરે કહ્યું છે તેવા બધી વાને પૂરા માણસનું ત્યાં કામ છે. મામડામાં તે 'ચર્મોસ' લઈને જગ્યાસા આજોજા કરનાં પણ ખસ ગામડિયા તરીકે ત્યાં જઈને રહેવાવનું કામ છે. તેઓ જીવત સાહિત્ય ત્યાંનાં લોકોને આપી શકશે.

સાચી કથા

રવિસંકર શવળ જેવા અમદાવાદમાં બેઠાબેઠા પીંછી માર્યા કરે છે. પણ ગામડામાં જઈને શું કરે છે ? જોકે આજે તેમનું પ્રદર્શન જોઈને મારી છાતી ઊડળી, કશું પડેલાં અહીં એવાં ચિત્રો નહોતાં. ડૉ. હરિપ્રસાદ અને અમીર કાંઈક વેચા લઈ મયેસા પણ તેનાં કરનાં છૂપ પ્રશંસિ થઈ છે. સાહિત્ય ચિત્રો થાટે પણ આપી શકાય પણ એ ચિત્રો નુહાં. અહીં તો રવિસંકર શવળ ચિત્રોમાં રાખવું તામ પૂરવા દના. પણ આવી કથા તો તેઓ મંગા રહે છતાં હું સમજી શકું એવી હોતી જોઈએ. હું સાક્ષર લોકો, રચિત મે વાંચ્યો હોય પછી એમની કથા હું સમજી શકું અથવા એ સમાજને ત્યારે સમજું એમાં મારે કથા નહિ. મારે તો ગામડી આંખે જોતું રચું છતાં મારી છાતી એમનાં ચિત્ર જોઈ ઊડળી. પણ ફરી અને થયું કે ચિત્ર મારી સાથે બેસે, મારી આગળ નાચે એવા જોઈએ. એવાં ચિત્રો જગતખરમાં જન્મ થોડાં જ છે. રામમાં પેપના સંબંધમાં મેં એક મર્તિ જોયેલી તે જોવા જ હું મર્તિન થઈ ગયો હતો એ મર્તિ છે Christ was the Crossની.

એ મૂર્તિ જોઈને માણસ દિવાનો જની જાય. એ સમગ્રવવા રવિશંકર રાવળ મારી પાસે નહોતા જિભા. પણ એ જોઈને જ હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો. ૨૧ તો પરદેશની વાત. પણ યોડાં વળે ઉપર મહિસરમાં એકુરમાં ગયો હતો. ત્યાંનાં પ્રાચીન મંદિરમાં નગ્નાવસ્થામાં ઊભેલી એક સ્ત્રીની પ્રતિમા જોઈ હતી. એ મને કોઈએ જતાં જ નહોતી પણ મારું ધ્યાન એકદમ ત્યાં ગયું અને હું આકર્ષાયો. હું નગ્નાવસ્થામાં ઊભેલી સ્ત્રીનું અહીં વર્ણન નથી કરવા હચ્છતો, પણ ચિત્રો ને ભાવ હું સમજ્યો ને જણાવું છું. એના પગની આગળ એક વીંછી પડ્યો છે. એનો કવિ ખીખત્સ નહોતો એટલે સ્ત્રીને કપડાંથી કોઈક ઢાંપી છે. એ દળા સગેમરમરની મૂર્તિ છે. એ જોતાં એમ થાય છે કે કોઈ રંગા પડી છે તે અકચાઈ રહેલી છે. હું એનું ગામડી વર્ણન જ કરું છું. હું તો જોઈ જ રહ્યો. એ પોતાના અંગ ઉપરનાં કપડાંને તોડી રહી છે. કળાને નિહાળતી વરદ નથી હોતી. મને થયું કે સાક્ષાત્ કામદેવતા અહીં વીંછી થઈને બેસી છે. પેલી જાળાને અંગાર વ્યાપી ગયો છે. કવિએ કામને પિતૃય મેળવવા દર્શાવે છે, પણ એ સ્ત્રીએ આખરે પોતાનાં કપડાંમાંથી એને ખંખેરી કાઢ્યો છે, અને એને પિતૃય મેળવવા દર્શાવે નથી. એ સ્ત્રીનાં અંગઅંગ ઉપર એની વેદના ચીતરાવતી છે. રવિશંકર બસે એનો ગમે તે અર્થ કરે, પણ એ એમનો શહેરી અર્થ ખોટો અને મારો ગામડી અર્થ ખરો.

હું શું માણું છું તે મેં તરું. હચ્છ તો થાય છે કે એ ચિત્રમાં વધારે રંગ પૂરું. પણ આટલા ચિત્રથી ન સંમત જન્ય તે ડળાસિક ન કહેવય.

આટલો મેં જગજગ ક્યો છે તે મારે મને માફ કરજો. મારા હૃદયમાં અંગાર વ્યાપી રહ્યો છે. હચ્છ તો થાય છે કે આકેષેલી ઝાંખી સીડીઓ પૂરી કરે. પણ લાચારીથી આટોપી લઈ છું. મારે કહેવાનું છે તેમાંથી યોડું જ કહું છે. અત્યારે મારું હૃદય રડે છે. પણ હું આંખમાંથી આંસુ કેમ ઢાળું? મારે વેદના હોય છતાં મારે હસવું છે. રડવાના પ્રસંગો આવે છે છતાં રડ્યો નથી. હંયું કણુ કરું છું પણ એ સેમાંવ--ત્યાંનાં હાડપિંજરો જોઈ છું. (અહીં હુમો ભરાઈ આવ્યો. થોડી વાર અટકીને બોલ્યા) ત્યારે મને તમારું સાહિત્ય રેડિયાળ લાગે છે. આનંદશંકરભાઈ પાસે મેં સો પુસ્તકો માગ્યાં. એમણે મહેનત કરીને મને મોકલ્યાં. પણ એ પુસ્તકોને હું શું કરું? ત્યાં શી રીતે લઈ જઈ ?

ત્યાંની સ્ત્રીઓને જોઈ છું ત્યારે થાય છે કે આ સ્ત્રીઓને અમદાવાદની સ્ત્રીઓ સાથે શો સંબંધ? પેલી સ્ત્રીઓ સાહિત્યને નથી એળખતી. સમજન ગવડાવું તે સ્ત્રીની નથી શકતી. તેઓ સર્પ રાંછીની દરકાર, રૂખ્યા વિના, વરસાદ કે વાદળાંની દરકાર વિના, મારે સારું પાણી લઈ આવે છે, ધાસ કાપી લાવે છે, જળતણ લાવે છે; અને એને હું પાંચ પૈસા આપું છું ત્યારે મને અવજાત માને છે. ત્યાં તેમને પાંચ પૈસા આપનાર અજાણજાણ નથી. એ હિંદુસ્તાન અમદાવાદમાં નથી, સાત લાખ ગામડાંમાં છે, તેને તમે શું આપશો? એમનામાંથી પાંચ દસ જેટલા લખીયાંથી. રોકે છે. માંડ સોજસો શબ્દોનો એમની પાસે ભરણ છે. એની પાસે શું લઈ જઈ. જવું એ હું જાણું છું.

કર્તેથી અને યાદ આપ્યો. એણે સાહિત્યકારને લાઘવેરીઓની બક્ષિસ કરેલી તે યાદ આપ્યું. રોકેટમેંડ તો વ્યવહારકુશળ છે; અને તે માટે ત્યાંના લોકો ગર્વ લે છે. રોકેટમેંડમાં તમે જાઓ એટલે લાગે કે આપણે નવા પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો છે, આપણી દૃષ્ટિએ તો હિંમતે અને રોકેટમેંડ એક છે, પણ ત્યાં રોકેટ મેંડર અને અંગ્રેજ મેંડર વચ્ચે લડાઈ પણ થતી હોય. આપણા સાહિત્યકારો માફક રોકેટ પ્રેક્ષકોએ લાઘવેરીની બક્ષિસ સંબંધમાં શરત યતાં નળ્યું કે તમે અમને દાન આપો છો તે શરતો શા માટે મુકો છો અથવા લાઘવેરીઓનું દાન શા માટે આપો છો? અમે અમારી મરજીમાં આવે તેવા ઉપયોગ કરીએ. તમને સાહિત્યક્ષેત્રમાં શી ખચર પડે? તમારો આશ્રય અમને વગર શરતે ગમે છે. એ જ રીતે અહીં હું કેટલાક સાહિત્યક્ષેત્રમાં દાન કરવા ઇચ્છનારાઓને સલાહ આપવા ઇચ્છું છું કે તેમણે પરિવર્તન કે તેના અંગને કે જેના પર નગર હરે તેને દાન આપવું પ્રામાણિકતા તપાસો. આપણને કોઈ દાન કરે તો આપણને ખચર હોવી જોઈએ કે તેના શો ઉપયોગ કરવો. પાદપૂર્તિના ધનામની જાહેરાત ધણ ત્યારે મને થયું કે બીજા માટે કેમ નહીં? હું કે મુદતમાં પાદપૂર્તિ સારી ન પણ મળી આવે, તો એ રકમ પરિવર્તન આપી દેવી જોઈએ; અથવા તો મને કહે કે તારા સારા કાપણ માટે દરિયન દાનમાં વાપરવા આપું છું. જેઓ દાન કરી રહ્યા છે, તેમના હાથમાં દાન મુકવું જોઈએ, દાન કરવા ઇચ્છનારાઓને હું વિનંતિ કરું છું કે તમે દાન કરો તો શરત ન કરો; વિશ્વાસ એસે તો આપો. ન એસે તો ગાંઠથી પૈસા છોડશો નહીં.

નવલકથાના વાચનનો શોખ

શ્રી. રામજીભાઈ નવલકથાની યાત. નવલકથા વાંચવી એ તો શોખ છે. જગતમાં ઘેરઘેર એ ફેલાઈ ગયું છે, અને પરિણામે શીર્ષાંગ શોધર જેવાં મશીનો શોધવામાં છે. તેમાં એક શીર્ષાંગ નાખ્યો કે ચોપડી નીકળી. એ ચોપડી કેવી હોય? એ તેની લાઘવેરી સુધી પહોંચે ખરી? ટ્રેનમાં લીધી હાથમાં, પાનાં ફેરવ્યાં, ચિત્ર જોયાં ને ફેંટી દીધી, ને સાહેબ ચાલતા થયા. લાઘવેરીઓમાં જોવા પછી નવલકથાઓનો જ વધુ માપ છે. વર્ષો-અઠવામાં બિજાડીઓમાં જોગે તેમ નવલકથાઓ જામવા છે. આપણે ત્યાં બિજાડીની ટોપીઓ નથી, પણ પરદેશમાં મરાઈમને તામે તે સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. ધનામ કાઠો કે ન કાઠો, તે તો છપાયે જ જરો. એમાં કલ્પનાના ઘોડા સિવાય શું છે? નવલકથા કેમ લખાય છે, તે અહીં નહીં કહું. પણ ટાઈટલોએ તેનો ખ્યાલ આપ્યો છે કે કેવી સામગ્રી તેની આસપાસ તૈયાર કરવામાં આવે છે. આજે તો વિમાન પર ચડે, જુએ અને પડી જીતરીને લખે, તેના પર અંકુશ રહે નહીં. નવલકથાનું સહિત્ય શુદ્ધતામાં ન હોય તો શુદ્ધતાની ગંધીરાંડ નહીં રહે. એટલે મેં ટેલરના વ્યાકરણમાંથી કાંઈ કહેળોનો વિચાર રાખ્યો હતો. હું દક્ષિણ આફ્રિકા ગયો ત્યારે ટેલરનું વ્યાકરણ લઈ ગયો હતો. હું શાસ્ત્રી તો નહીં જ પણ શુદ્ધતાની ભાષાનો પ્રેમી તો છું જ. એ વ્યાકરણ સુંદર હતું અને તે પરિવર્તના દિવસની અગાઉની સત્તે-કતવની રાતે મેં વાંચવા કાઢ્યું હતું પણ ખરું, આજે સવારે બિઝાડું પણ વિચાર કરવાનો વખત મળે ત્યારે ને? આર વાચ્યા સુધી તો મીન હતું તે પણ કોણ ગણકારે? ટેલરે એના વ્યાકરણને અતિ એક નિષેધ લખ્યો છે, એને હું ઉપગ્રન્થ

કહું છું. સાહિત્યમાં ન પણ દોષ તે આશની પૂર્ણતા-અપૂર્ણતા ન જાણે. આપણુ તો અમેજી ગણના દોષધે; બેરિન જાણના દોષધે, એના યાદો યુગ્મશતીમાં ન મળે, એટલે યુગ્મશતીને અપૂરી કહિયે. દેશર કહે છે કે-યુગ્મશતી, મરફૂન આશની પુત્રી; તેને કાણ અપૂરી કહે ? યયા ભાવકસ્તથા માયા તેમ તેજે તખ્તુ છે. કાંઈને પૂછિયે કે યુગ્મશતીમાં શું છે, તો કહેશે કે નવસકથા જ છે, સામગમ્યની નદમત્રીથી જ સમધે; તે પણ નવસકથા જ ને ?

ગામડિયા માટે સાહિત્ય સમીક્ષા

મને તો ગામડામાં રહેનાર માટે અનેક જાનના પુસ્તકો જોઈએ છે. મારી જૂન તમે સાહિત્યકારો પૂતો પાડો. એવા કોઈ પુસ્તકો સામાન્ય હોય તો મને મોહકજ્ઞે, મને કેટલાકો પુસ્તકો મોહક છે. એક ખગોળવિદ્યાની બે આશયોએ મને એક લેખક મોહી. એ ખગોળવિદ્યામાં શું છે ? જનાનનારે આકાશમાં જોયું છે ? સપ્તર્ષિ અને મુવ તારાનાં નામ મને મારા શિક્ષક શીખાવ્યાં ન હતાં. પૃથ્વી ગોળ છે. તેનાં આજેક કારણો મને બાણવેશ, ચન્દ્રચંદ્રુ કેમ આવે છે, તે જાણવેયુ. મને તેમાં રસ છે, વુ તો કાકા સાહેબને પૂછું. તે તો રચા રમિક. એ રોજ આકાશ સામુ જુએ અને મને હોશ યાવ. મને રમ કિપાનજ્યે મે મે કાકા સાહેબને કહ્યું ને તેમણે પુસ્તકો મગાવ્યાં, પણ તે તો અમેજી દવા. મેં કાકા સાહેબને કહ્યું કે યુગ્મશતીમાં ત્રીશિક પુસ્તક લખે. પણ તે તો ન લખી શક્યા; કેમકે તેમાં કથનાના પેઠા ન આવે. સહેરીએને મળજૂન ખગોળજુ પણ જાન નથી; ને કરવા પેદુત્તે વધુ જાણે છે. તેઓ સપ્તર્ષિ-ધ્રુવ વગેરેને અરોપર જોળખે છે. તેઓના જ્ઞાનમાં વધારે હરે તેવું મને પુસ્તક જોઈએ આજે આવી મોઝ મળિયે ડાઁ, પણ આપણા ખગ આજવચના તો ગામડિયાકે. ૫૬, એમાં વગેરે કાકા સાહેબનાં નથી થયુ. તે તો ગામડામાંથી આવે છે. આજે તો આજિત જન્મ ડાઁ. એવાં માટે ખગોળવિદ્યાનું પુસ્તક જોઈએ. જુગોળવિદ્યાની પણ જરૂર છે. આજે ત્યાં થઈ પુસ્તકો તે વિવેનાં છે. પણ મામડિયાઓને સમજાય તેવા જોઈએ. તમે સહેરી પ્રાજ માટે લખકો દોષજુ તે એવા નહુજા છે કે અમેજી વાયગે. આજે આજે ત્યાં પરમાણમાંથી માહિત્ય જિજ્ઞાસમાં આવે છે. આજે ત્યાં મેશિક છે ખરું ? તરતુમો કહે પણ વામે કાણુ ? અમેજી ગણનાદા પરમાણનું પુસ્તક જરૂર પડ્યું કે આ દિવસમાં જ અનુસદ છાપી માધાન, એટલું જ નહીં પણ નાનાં જમ્યાં પણ તેના લાભ જાણી શકે. તેવાં પુસ્તકો તૈયાર કરવાનાં. હિન્દને જમ્યાંમાં ચાપી શકે ? છતાં ત્યાં તે હિન્દ-સના મધેમાંથી સળ આજમાં સાહિત્ય આજમાં આવે. જેથી બચવજુથી જાણની રમિજાનો તેને જાણ આવજા માટે. મને જાણ્યે, યુગ્મશતીમાં એવું શું છે ? જન લાખમાં બે માર માખમે નીકળે તે તેથી શું પ્રજાનું દારિદ્ર્ય કીડજનું છે ? આ સમયમાં કયા મુજા ખરો વિચાર દોષ; પણ તે વિચાર પાળો મુજા, માગું કહેવાનું જે કાકા સાહેબ-સિત્તજી લલવામાં મરેજી કીનરી મયું હતો તે કાકા કાંઈ દુ તખો એક સમય આજક માયું છુ ને એટલા માટે કે કાકા આજ-મરેજી અજક કાકા વિચારિ-વિચારિની સાહિત્યજ કોઈમાં અજકસ્તથા મામનાં દોષ તો સહેરીએને માટે નહીં પણ મામડાંની મુ પ્રજાને કંઈએથી આવ. તેવું સાહિત્ય તેઓ અજે. જુદિનો

વિકાસ શહેરમાં દ્યાહ રહે નથી થવાનો, તમે મનોરંજક વાર્તાઓ લખશો; પાડ્યપુસ્તકો લખશો પણ તેથી શુદ્ધિનો વિકાસ નહીં થાય. કોઈ માણસ માત્ર પાસે આવે, પણ જે જોખોજોખીને રૂઢ થયો છે, તે પોતે વાંચી સંભળાવે તો તેથી શું વજે ? તેનું પોતાનું નહીં, ત્યાં તેના હૃદયમાં ચોટે ક્યાંથી ? જેનું મગજ તાઝું હોય તે માત્ર પાસે આવે ને હું બતાવું કે મૈત્રિક શુદ્ધિ માટે સરૂર એ ક્ષેત્ર નથી પણ ગામડું છે.

સ્ત્રીસૌંદર્યનાં વર્ણનો શા માટે ?

આજે છેવટે એક વાતે મારે તમને કહેવાની છે. તે તમને રચિકર લાગે કે ન લાગે ! મારા પર શ્રી. લીલાવતી બેનનો કાગળ આવ્યો. તે પત્ર વિષયવિચારણી સભામાં ચર્ચાયા હતા. પત્રની બાબત મને ન ગમે એવી હતી, સંસ્કૃતમયી અને આહંબરવાળી હતી; પણ તે તો જેવી તેમની પાસે હોય તેવી લખે. જ્યોતિર્મંથ અનંક સ્ત્રીઓને ગુજરાતી શીખવે છે. ગુજરાતી શીખવનાં તેની પાસે કાંઈક વાંચવું જોઈએ જ. ગુજરાતીમાં સમજાવવું જોઈએ, આ વાંચીને તેમાં આવતાં સ્ત્રીઓનાં વર્ણન વિશે તેમણે લખ્યું હતું. આ સાહિત્ય નિર્માણ નથી લાગતું. સ્ત્રીઓ સાહિત્યધારને પૂછે છે: તમે સ્ત્રીનું સૌંદર્ય ક્યાં જોયું ? સ્ત્રીના દેહસૌંદર્ય સાથે તમને શું લાગેવાળે ? દેહસૌંદર્ય સાથે જોયું હતું કે હૃદયસૌંદર્ય ? માનું-સ્ત્રીનું સૌંદર્ય તમે જોવા ક્યાં આવો છો ? હું મની જાહેશ ત્યારે તમે મારા સુન્દર શરીરને વસાણું બરી ધરમાં રાખવાના છો ? આવું પૂછ્યો તો પેત્રો લેખક બોલો પડી જશે.

“ નહિ રંબા-નહિ કુખ્મ ”

મનુસ્મૃતિમાં સ્ત્રીને કેટલું માન અપાય છે, તે એક બાજએ લખીને મને મોકલ્યું છે. પણ સ્મૃતિમાં તો રત્નો પણ છે અને કાંકરા પણ છે. મિત્ર મેયોએ જોમ દિંદની ગરદાને જ દિંદ કહ્યું તેમ સ્મૃતિઓમાં સ્ત્રીઓને વિશે ખરાબમાં ખરાબ લખેલું ‘ધણું’ થ મળી આવે છે. સ્ત્રીઓ પોતે પણ બાપડી કહે છે. અમે અખગાઓ છીએ કે અમે દોર છીએ. પતિ અમારો પરમેશ્વર. અને તેની સેવા કરવા સરમળમાં છીએ, આ બધું ‘વાંચ્યા’ પડી સ્ત્રીના મનમાં યાય છે કે જે સાહિત્યધારે કદી રચા છે તે આવાં મુંઝવે ‘વણું’ આવે પોતે અમને છેતરે છે શા માટે ? અમે છીએ એવી અમને શા માટે નથી ચીનરના ? અમારે નથી રંબા જેનું ચીનરાવું, નથી કુખ્મ ચીનરાવું. શું કોઈ કાણી, શીતળાના ડાઘવાળી; અનેક રોગ થઈ ગયા હોય તેવી સ્ત્રીને પતિ નથી મળ્યો તેનું ‘જોયું’ છે અર ? કે શું આ બધું પરબોહની સ્ત્રીઓ વિશે છે ?

દીંગડી નહિ પણ માતા

મને સ્ત્રીના વિશે લાગણી છે. મેં ને વિશે વિચાર્યું છે. અધુનિક પુસ્તકો એકે એવાં નથી કે જે સ્ત્રી સ્ત્રીને વર્ણવનાં હોય ! સ્ત્રીના શરીરના વર્ણન સાથે તમને શી નિરૂપન છે તે જાણી શકાતું નથી. પણ સ્ત્રીઓની પગલીનના કે સ્વરૂપ વિશે સાદસો લખે અને સ્ત્રીઓ વાંચે તેની શી અસર થાય છે તે વિચારવાનું છે. શા માટે એને દીંગડી તરીકે ચીનરાવામાં આવે છે ? શા માટે એને માતા તરીકે નથી ચીનરાવામાં આવતી ?

૬. તે સ્ત્રીઓની વચ્ચે એમનારો છે. એક કાળ એવો કે ત્યારે મારી આગળ સ્ત્રીઓ જ હતી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં બધાં જોડામાં ગયાં ત્યારે ૧૦ કુટુંબોમાં ૭૫ જે એક બાપ થઈને બેઠો હતો. તે વેળા ૬ કાંઈ ૧૬ વર્ષનો ડોમે ન હતો. તે સ્ત્રીઓના રોજામાં રબા પણ હતી ને કુખળ પણ હતી. જુવાનોમાં બામરાએ પણ હતા, પણ કોઈની કોઈ સ્ત્રી ઉપર કુદપિત્ર કરવાની હિમત ન હતી. કોઈ અયોગ્ય કિસ્મા ન જાત્યા હતા એજ મગ કહેવું નહીં, એક કિસ્માનું તો મેં વાચન આત્મકથામાં આપેલું છે; પણ સામાન્ય રીતે કોઈની સાથે છટ્ટ સેવાની કે કુદપિત્ર કરવાની હિમત નહોતી. એ અગાળ સ્ત્રીઓ હતી, અમળ હતી, પણ તેઓ જોડામાં જતા શીખી અને મગ. એ કાલ અશિદિત હોય પીત્તનાથી દોરવાઈને જોડામાં મર્ડ એમ ન હતું.

તંત્રીસ્થાનેથી

શ્રી. તાંપીગોરી મુનશીનો કૈલાસવાસ

ગઈ તા. ૧૭ મીને મધ્યાહ્ને શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીનાં માતૃશ્રી શ્રી. તાંપીગોરી સાહેબશાહ મુનશીનો મુંબાઈમાં કૈલાસવાસ થયો છે. જીજ્ઞાસુસ્વર્ગસ્થ તાંપીશહેન, એમનાં આપતજનોમાં અને વિશાળ સ્નેહીસંગેથીભર્યાંડળમાં આ પૂજ્યતાવાચક બ્હાલસોપાં તામે ૧૮ સંબોધતાં હતાં—પિ. સં. ૧૯૧૧ના આવજી શુદ્ધ સાતમે જન્મમાં હતાં અને જ્યારી જેટલા વયનાં પાંચ પાંચ થયા, જીવનગુણપરથી મદન રીતે ખરી પડી, એમના પ્રિય છાત્રદેવ ચંદ્રશેખરના સુખદ કૈલાસમાં ગયાં છે. એમના આ સ્વર્ગયાસ સાથે શુદ્ધરાતના ત્રણ પેઢીના એક સંસ્કારી અને પ્રતિષ્ઠાસંપન્ન કુટુંબનાં પ્રતિનિધિરૂપ એક આદર્શ મુદિશીનું સદૃશ જીવન પૂરું થયું છે. જીજ્ઞાસુ સંસ્કારનાં, મૃદનાં, વ્યવહારનાં અને ભાવના-અવતાના એક મુક્તિમતી સન્મારો હતાં. એમની જીવનની જોડી, વિશાલપટ અને શુભવત્તાથી ભિખારની શરિરએ પોનાનાં અગાધ પ્રેમ અને સંસ્કારપૂર્ણ વ્યવહારકુશલતાથી એમની અને એમના જાણીતા કુટુંબની વાડીઓ ઊછેરોને સર્વાંગ ખીલતી છે. જૂના-યુગનાં પ્રતિનિધિ હોવા છતાં નવા યુગના કોઈ અનિ ક્રિસાલી પ્રગતિશીલના હસાદને પણ એમનો હસાદ મંદ પાડે એવો હતો. ધર્મ, મૃદ, સંસ્કારસુધારો અને નવીન યુગની સંસ્કૃતિનાં વિવિધ તત્ત્વો સાથે એ સુદર તે સુભગ સમન્વય સાધી શકે એવા હૃદય ને મેધા એ ધંધાવતાં હતાં. જળપાન મમતાના પ્રથમ પદપાળના પાત્ર જેવા એમના એમના એક પુત્રની જીવન-શાષ્ટિનાં એ જેટલાં કોમળ તેટલાં કડક પણ કર્તવ્યપરાયણ નિર્માતા હતાં. શુદ્ધરાતના કોઈ પણ કુટુંબમાં આવી વ્યાપક વ્યક્તિનું રચાવ એક વાર ખાલી પડ્યું તે પૂરતું નથી ૧૮ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ આવાં માન ગૂંથ્યાં છે, એમનાં પુત્રપુત્ર પૌત્રપૌત્રીઓએ એક ધુન્ધર જીવ ગૂંથાવ્યું છે.

જીજ્ઞાસુ એક આદર્શ મુદિશી હતાં. નવાયુગની નારીઓ મારે એમને માન હતું છતાં મૃદ એ ૧૮ આદર્શ સ્ત્રીની અનુષ્ઠાન સન્માની છે એ મનનાં એ સમજી પકાકાર હતાં. એ આદર્શ સન્માનીમાં ૧૮ કોઈ પણ મુદિશી ઉચ્ચપદે રહી મહાશી સો આજીવનોના આધારરૂપ મૃદસ્થાથમને ઊછેરી શકે છે અને ઉન્નત કરી શકે છે એમ એ બ્રહ્મપૂર્વક માનતાં હતાં અને કહેતાં હતાં.

મરીયાદ અને શ્રીમતા જન્મેની લીલીચક્રામાં રહીજીવરી એ પોતાના સંસારને ઊછેરોને ઉન્નતિ પર લઈ જઈ શક્યાં છે એ એમની સદૃશ વ્યવહારમુદિ દર્શાવે છે.

વ્યક્તિઓને હાથે પરિચય આપીને અને તેમનાં મંત્ર્યોનો એક તેમના વિવિધ અને સ્વાકષ્ઠ ખડોનાં અવતરણો આપીને અમે યથાશક્તિ કરાવું છે.

આ ઉપરાંત આ દિગ્દર્શનના પૂરક તરીકે ખાત્ર લેખ શ્રી. હીરાનાથ પારેખનો, ઉપરાંત સ્વ. ઉત્તમનાથ ત્રિવેદીનો—આપણાં ઐતિહાસિક સાધનોની ચર્ચા કરતો—‘હિન્દની પાંચ પ્રધાન સાહિત્ય પરિવદો’ એ શ્રી. રામચંદ્ર શુક્લનો તેમ જીવન પણ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. આ વિવિધ લેખાવલિ પરિવદની પ્રતિજ્ઞાથી અમારા વાચકોને સુપરિચિત કરશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

ખારમું સાહિત્ય પરિવદ સંમેલન

ખારમું સાહિત્ય પરિવદ સંમેલન અમદાવાદમાં મળી ગયું. ગાંધીજીએ તેમની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિમાંથી શુજ્ઞતા માટે સમય જમાવ્યો અને રસપૂર્વક સંમેલનના કામકાજમાં ભાગ લીધો. એમણે બાપણુ લખી, છપાવીને તૈયાર નહોતું ‘રાખું’ એ જ સારું થયું; નહિતર આવી દિક્ષની વાતો એમનાથી કેમ કરી શકત ? વળી એમને ક્યાં શુજ્ઞતાની ભાષા કે સાહિત્યના ઇતિહાસ વિશે વિચેયના કરવાની હતી કે આગળથી જાણું તૈયાર કરવું પડે ? એમના મનન્યોથી શુજ્ઞતા અપરિચિત તો નથી જ એટલે પણાએ એમણે જે કહ્યું તેની અપેક્ષા પણ રાખી હશે.

રામચંદ્રો અને સાહિત્યનો એમણે જગતે પ્રથમ સંમેલન સમજાવે અને શુજ્ઞતાના સાહિત્યકારો સમક્ષ રજૂ કર્યો છે. આ પ્રશ્ન સામે જ અક્ષરજ્ઞાન, શિક્ષણ, સાહિત્યસર્જન, સાહિત્યપ્રચાર વગેરે અનેક પ્રશ્નો સંકળાયેલા છે. પોને પ્રયુખ છે તે દરમિયાન ગાંધીજી આ બધી બાબતો વિશે સૂચન અને માર્ગદર્શન કરશે એવી અપેક્ષા રાખવી નિરર્થક નહિ નીવડે. ખેડક, એ બધા કરતાં વધારે મહત્વના, વધારે ઉપયોગી અને વધારે લાભદાયી પ્રશ્નો ગાંધીજીને રાષ્ટ્રી રાખશે ખરા.

આ સંમેલન ભારતીય પહેલાં અને તે પછી તે વિશે અનેક ચર્ચાઓ વગેરે વર્તમાન પ્રેરણામાં અને બીજે થઈ છે. કોઈ પણ સંસ્થા સર્વ, જોતોને સંતોષી શકે એમ, ખૂનતું બહુ દુર્લભ લાભમય અસંભવ છે. એટલે સાહિત્ય પરિવદ સભાને કે એના અંચાલનનાં અનુક્રમિતો માટે કોઈ વ્યક્તિ કે વર્ગમાં અસંતોષ હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય જોવું. કાંઈ નથી. પરંતુ અમદાવાદમાં એક સમય સ્પષ્ટ જણાયું કે પરિવદ સમયે શુજ્ઞતાની સંસ્થા છે એ માટે સ્થળ પચુ મતભેદ નથી. અને પરિવદને સજીવ અને પ્રમતિમાન બનાવવાને—જોવાને—સર્વ કોઈ તૈયાર છે. એટલે વર્તમાન શુજ્ઞતામાં પ્રવર્તતાં વિવિધ જગોનો સમન્વય, ફરી પરિવદનું ગૌરવ અખંડ રાખવું એ કામ દરેક પરિવદગ્રેમીનું છે. ગાંધીજી પ્રયુખ છે એટલે એમના અમલ દરમિયાન આ કામ અવરુપ થશે એમ આમને શંકા છે. અને શાં મુનશીએ કહ્યું હતું તે પ્રમાણે પરિવદ તો સાહિત્યસેવા અને સાહિત્યસર્જનના શુજ્ઞતાની અદિમતા સાધવાનું જોને દર્દ છે એવાનું સ્થાન છે. એવા સમાન દર્દવાળાને એકાં રાખવા એ

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ

પ્રતિવર્ષ આખા ગુજરાતનાં વિદ્વાનો સમાજ કરવો જોઈએ. સમાજમાં સમાસદ થવા માટે પ્રખ્યાત વિદ્વાનોને તથા સમૃદ્ધિવાન ગૃહસ્થોને નિમંત્રણ કરવાં જોઈએ. ગૃહસ્થોની મદદ પણ માગવી જોઈએ; ઉપરાંત પ્રતિસભાસદ પાસેથી કોઈ લખાવનું લેવું જોઈએ, તથા અનિમંત્રિત ગૃહસ્થોને પણ સભાસદ થવું હોય તો છૂટ રાખવી જોઈએ. આવો સમાજ બેત્રણ દિવસ એક રથે ચલે; ને ત્યાં ધર્મ, સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન એ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાઈ પોતાનું કામ ચલાવે, પ્રતિવિદ્વાન તેને વિષયનાં પોતાનાં લખાણ શોધ હત્યાદિ ત્યાં રજુ કરે; અને બધી જુદીજુદી શાખાઓની એક સમંત્ર બેઠકમાં તળજુવાનેગ આમતોનો રિપોર્ટ વંચાય, તથા ચોખ વક્તાઓને બાપણ કરવા પણ વિનંતાય. આ બધાનો વિસ્તારરિપોર્ટ પછીથી પ્રસિદ્ધ થાય. આવી વ્યવસ્થા જો થઈ શકે તો આપણી ભાષાની અર્થાત્ આપણી જુદીની ઉત્પત્તિ સદગ્રંથમાં થાય; અને જે નિર્માત્ર લેખકોથી આપણે લેખકવર્ગ આજકાલ અધગતમાં અમશયે છે તે લેખકો પણ તરત જ પરખાઈ આવે.

આ સમાજે એક વાર્ષિક રિપોર્ટ તૈયાર કરવો જોઈએ જેમાં આખા વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ ચપ્પાં પુસ્તકોની યાદી આવે; એવી રીતે દરેક પુસ્તકનો વિષય સારી રીતે અગ્રગત્ય અને તેના શુભદોષ આનમાં આવે.

—મણિલાલ દિવેદી: પૃ. ૪: ત્રિયંબક પૃ. ૧૫૪-૫૫

વ્યાખ્યાપાત્રના બકતો માટે

આ વિવેચનમાં વાણીના જેઠે વ્યાપારનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરાંત અન્ય વ્યાપાર વખતે રહી જતા હશે. ભાષાના વિશ્વસમાં એ વ્યાપારની પ્રશ્નિનાં દૃષ્ટાંતો આપવામાં વખતે પામી હશે. આ બધી ન્યૂનતા બીજાને હાથે પૂરી પડેલી જોવાની ઊમેદથી લેખ સમાપ્ત કરું છું. પોતાની બાબતું જેમને અભિમાન હોય, ભાષાવિજ્ઞાન પર જેમને પ્રીતિ હોય, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ ધરાવવાનું જેમને માન હોય, સાહીત્ય પૃચ્છજુદિથી જે પરિચીત હોય, સાથે શુદ્ધ સમર્થ વાણી વાપરવાની સુધગતા જેમનામાં હોય, તેઓને આ અગ્રાપિ અન્યકારમાં રહેલા વિષય ઉપર પ્રકાશ પાડવા વિનંતિ છે.

—કેશવલાલ મુન : વાગ્ધ્યયાન: પહેલો સાહિત્યવિવિદનો અહેવાલ

નવું સાહિત્ય અને સ્વીકાર

જાનનગરનું સૂર્યચંદ્ર:—કર્તા : છોટાસાલ માનસિદ્ધ કામદાર; વાંકાનેર, કાઠિયાવાડ
મૃત્યુ : બે આના.

રૂપીઆ છ લાખને ખર્ચે દર્દીઓના બચકર અને આસાધ્ય રોગોનું નિવારણ કરતા અને જાનનગરના મહારાજાઓ સ્વર્ગસ્થ થયેલા સ્મૃતિસિંહજી અને દિગ્વિજયસિંહજીની માનવ-સેવા અર્થે બાધિકા આ સૂર્યચંદ્રનો દૂકો અને સચિત્ર અહેવાલ છે. શ્રી. છોટાસાલ કામદારને આ જાનસેવા માટે અભિનંદન.

માતર તાલુકાની આર્થિક તપાસ:—લેખક : જે. સી. કુમારભાષા; પ્રકાશક : નરહરિ દ્વારકાસ પરીખ, મહામાન, સુન્દરત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ; મૃત્યુ : આઠ આના.

ગુપ્ત (રાસસંગ્રહ)—કર્તા : ઉમાશાન્ત; પ્રકાશક : છોટુભાઈ પટેલ અને ખીનજી; વિદેતા : મોહનલાલ શાહ, મામાની પોળ, વડોદરા; મૃત્યુ : બે આના.

શામરો : ૧; ઓકટોબર : પુસ્તક ૧ : અંક : ૧—તંત્રી સોમાલાલ જગનલાલ મહેતા વગેરે; વ્યવસ્થાપક : પ્રમુખિરિ ઝોસાઈ વગેરે; ઊનાયા (તાલુકા ક્રમોક્ત) : વાર્ષિક લવાજમ : રૂપિયા બે.

પ્રધાનતાએ ગામડાંના અનેકા હિન્દમાં-સુન્દરતા-માં આમસેવાના આદર્શના અભિ-લાપ પોષવાનો આ વિશેષયુગ છે. તંત્રીઓને તેમના આ પ્રયાસ માટે અભિનંદન. ગામડામાં પહેલું પાઠ્યાદ્ય કાર્ય-સંકલ્પન, કૃષિ, કૃષિકાળ પછીના ગૃહકલ્પોગો, ખેડૂત અને તેનાં ખેતર વગેરેને ખીનજી દાસની પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓની અચળમણીમાંથી ઊગરી જડ ખેડૂત બનવું : આ અને આવા ઉદ્દેશો માટે કાર્ય આરંભતા આ સામયિકને અમે ઉત્કર્ષ દ્રષ્ટીએ ધીએ.

વ્યાયામ : ઓકટોબર : વર્ષ ૧૨ : અંક : ૧; વ્યાયામ કાર્યોક્તય; ગ્રાવપુર, વડોદરા.

ઝોસિમ્પક રમતોનો આ ખાસ સુન્દર અંક છે. સુન્દરતાને તેના શારીરિક ઉત્કર્ષ માટે એમાં પ્રેરણા છે.

શાયરી ભાગ ૧-૨-કર્તા હાશિમ બિન સુમર બરુઆ; “ઝાર” મુંદરી; પ્રકાશક : ‘ વદશી ’ સાહિત્ય કાર્યોક્તય, મુંદર; મૃત્યુ : આઠ આના.

મુંદરની સાહિત્યપ્રકાશક સંસ્થાની અંધમાગાનો આ ૧૨ મો ખલુકો છે. આ ઉપયોગી અંધમાગામાંના ખાસ ઉપયોગી કાવ્યમંથના આ નાના પુસ્તકને કવિત લેખકોએ જરૂર જોઈ જવું.

મહાવીર રવાગીનો આવ્યાસ્થર્મ--(શ્રી ‘ આચારંગ ’ નો હાવાનુવાદ)

—પંપક: ગોપાલકૃષ્ણ હજારનાથ પટેલ: પ્રાગિત્યજ્ઞ: સ્વચ્છતા કાર્યકર્તા, અમલદાર અને મુખ્ય ૨, મંત્રી: આર. આ. :

વીરશાહના ધાને બહાદુર બંગાળી. —લેખક અને પ્રકાશક: કવિ ગમચંદ્ર ગાંધીપત્ર શામ દલે, સરસીનગાથાનું મહિર, શામળ, નવ્ય: મત્તા રૂપિયા.

હાપાદ અભિજ્ઞ આસિલ: સારંગદત્ત ૧૯૩૩, પુ. ૧: અંક ૨:—૧૩: પ્રેમચંદ્ર બી. શાસ્ત્રી: વાર્ષિક સ્વચ્છતા: રૂપિયા બે.

કપસરે દિન: : નવગોષ્ઠ નંબર : ૧૯૩૩ —૧૩: અને પ્રકાશક : એચ.આર. લીલકા બેદીન, કપસરે દિન પ્રિન્ટિંગ પ્રેમ, એડિટર-સર સકલ, કો, મુખ્ય: મુખ્ય : આર. આર. : પૂર્વમંથા ૩૫૦.

અંગ્રેજો અને ગુજરાતીના વિવિધતામય સુખામય લેખેથી બદલુ આ મોઢા અને રમતર અંક : ૧૫૩૨ દિનના મગપકેને ખરખર પનવાદ બાધાવા વગર રહે તેમ નથી. લેખોમાં જેથી વિવિધતા છે તેથી ગુણ અને દરકારના પણ તેમની સંગીતના છે. દરેક લેખમાંથી કદક નવું તથા કદક નવું ગમચંદ્ર નવું મળે છે. કવિનારિભાગમાં એકાદ દિનુ લેખક મિયાણ પારની બદેનનામની કવિતા છે. શ્રી. અમરદા અને શ્રી. જલ્દામીર કેમગીન કવિતામાં બાલમુદિની દુષ્ટિએ મુખ્ય કદક પણ રહેતું તેમજ કે પારની કેમગીને તેના ખીચત મદનવાન ગુજરાતની દારની કવિતામુદિની પશ્ચિમ ગમચાને પારની ગુજરાતી લેખકોએ અને મુદ્દ ગુજરાતી લેખકોએ પ્રાપ્ત કર્યા છે. જ્ઞાની કવનગમના જેથી કવિતા લેખે નથી. દારની કવિતા એ રંગ મુદ્દ રિકમ નિદા છે તે અંગ્રેજ કાલ્ય આદિ થઈ બનુષા મુખ્યિય પામી સહિતરનિકોને ક્યારે થયા વગર રહે નહીં એવા છે.

અંકનો કાવિતામ પ્રેરના, સમ્મતા ને વિવિધતાથી લદલુ રમત કરે છે.

કંપતી:—૧૩: દરમાથ વિવેદી: બાલમુદિ દલે, પ્રકાશક : વનમાળી પ્રેમચંદ્ર દેનાથ, દલ્દા કાર્યકર્તા, રાજકોટ: વાર્ષિક સ્વચ્છતા: બેટ મળે રૂપિયા આર.

શ્રી. દરમાથના તંત્ર તમેના આનનીન માનિકને અને આનકાર આપીએ છીએ. પડેના એ આ કામને અનિપ્રાયથે મળ્યા છે ને કુપરથી માનિકની નીતના ને વિમેના લક્ષ્યમાં આવે છે. આ નવુક વિવેદી અર્થના માનિકને કુચ બમિકા પડે રહેતું અને રિકમુ વેનેના અને દરમાથે છેએ. અનિપ્રાયથે લેખકોથી એ કુર ને પવિત્ર રહેતું નેએ.

પડ: ૧૩:—૧૩: અને પ્રકાશક : અભિજ્ઞાન વડીયાલ શામ, કોમ્પોઝ: વાર્ષિક સ્વચ્છતા: રૂપિયા ૨૫.

આ મુદ્દિક અમને અનિપ્રાયથે મળ્યું છે. જોના મદમને અને વિવેદી ક્યારેએ છીએ. લેખોમાં વિવિધતા છે તેથી નાગરિકો અપેક્ષા છે. કાવ્યમાં મનપ્રમના જેવો છે. થોડાં પણ કિટ મગીન પડોથી મુદ્દિક પડે તે વધુ સગીન લેખોમાં કડી કચો.

સારક વાર્ષિક: ૧૯૩૨—૧૩: વસંત પંડ્યા, મુખ્ય.

આર શ્રી વસંત પંડ્યાએ આ પડે પણ એમની આપુ સરસવીપુતના અલંક

પ્રતીક તરીકે શરૂ વાર્ષિક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. એમણે આળીસ-પીસનાળીસ શ્રેણીયધુઓને સદાકાર આપ્યો છે તે પ્રયેકે પોતાપોતાની શક્તિ અનુસાર આ પૂજના શરૂકરમની પાંખડીમાં નવીન ચેતન ફેડી પોતાના વ્યક્તિત્વની વિશિષ્ટતા પ્રતિબિંબિત કરી છે.

ચિત્રકળાના એક નમૂના તરીકે શ્રી કનુ દેસાઈનું ચિત્ર અત્યુનકરેશીનું સુંદર, સરસ અને પ્રાણવાન છે. બહેન માડી દેસાઈની ચાર શિષ્યતરૂપીશ અને શ્રી યજ્ઞેશ્વર શુક્લની 'લીનોક્ટ' છબી અને આકર્ષક ને સુપદ કળાનાં પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

કાવ્યવિભાગની ચૂંટણી વિનિધતા અને સ્તવશીલતા ધ્યાનમાં રાખી કદમાં આવી છે અને શ્રી ખમરદાસની 'તણાવડી.....', શ્રી મેધાણીના ભગનિયા 'શમદત્તા વેપાર' શ્રી વ્યાસના 'દીરાનું બાણનર' ના આમચિત્રથી ગાંડી હાસના લગભગ મુખ્યમુખ્ય કવિ-મહાશયોની ચરિતાકીતરતી આંશીની કાવ્યપ્રસાદીઓ એમાં પીરસવામાં આવી છે. કવિ શ્રી શાંત ધણીયે વાર લખાવિષયક મનોહર કાવ્યો આલેખી શકે છે તેમ વળી બીજા એક —નવવરવધૂ—અર્ધ આલેખી એમના પ્રણયરસ તરફનો સ્પષ્ટ પક્ષપાત દર્શાવે છે.

ગદ્યવિભાગમાં મનન અને વિદ્યાના જાગેનું સ્પષ્ટ પ્રતિનિધિત્વ આવે છે. ત્રિશગની 'શાલિયા' નારિકા આપણા સમાજની એક ખૂબે દ્રશ્યી દુરુખ છાનદાનાં નેરણું વારતરિક તેરણું જ બયંકર સાચ દર્શાવે છે.

'શક્તિસભનાં નારકે' એ તરૂરપક્ષી નિર્ગંધના લેખક વિદ્વાન કાકેર સાહેબનો લેખ એક પૂર્ણ અભ્યાસનું પરિણામ છે. વળી અંબાપક કાકેરની અષ્ટનિયા લેખક વર્ગને ઉત્તેજીતી 'પ્રતિજ્ઞા' આ 'ચાર્ગિક'માં પ્રગટ થઈ છે.

વર્તમાનસાર

: સેજનોંધ :

ઓક્ટોબર

- તા. ૪ : ગુજરાત વિદ્યાપીઠના રાણદેવ અને જૂના વિદ્યાર્થીઓનું વિભાગીય સમેલન મળ્યું. ખુબાઇના મેમર શ્રી જમનાદાસ મહેતાએ દુષ્કાળપીડિતો માટે ખાંચ લાખ રૂપીઆની મંજૂરણ કરી.
- તા. ૫ : મહાગુરૂમ મહીપાઓએ સંતતિનિષમનની જરૂર સીદ્ધાંતી. મુખ્ય કોર્પોરેશને ૨૨. દાદાબાઈના સ્મારકરૂપે એક દતિમા પોતાના મુદ્રામાં સ્થાપિત કરી.
- તા. ૬ : આચાર્ય શ્રી પ્રફુલ્લચંદ્ર રાયે ૧૨ લાખનુ દાન વિદ્યાનવિદ્યામંદિર સ્થાપના કલકત્તા યુનિવર્સિટિને કર્યું. બેસેવેટરરકી ભોજના શ્રી. હન્ડુભાવ યાત્રિકને પ્રમુખપદે પ્રતિનિધી સેવકમંડળની સભા.
- તા. ૭ : ગુજરાત સાહિત્યમહાન્યા આશ્રય હેઠળ 'મગલ કવિસાગર' એ વિષય ઉપર શ્રી. કેશવલલ દાકરે વ્યાખ્યાન આપ્યું. પ્રમુખ : આચાર્ય દુવ, સચળ : બોળનાથ લેલિક હન્ડુભાવ. વર્ષમાં ચાલુ ઉદ્યાગસંધની સભા.
- તા. ૮ : મહાસનિવાસી ગુજરાતીઓએ પહિન જવાદરવાલને રૂ. ૧૦૦૧ ની ચેલી અર્પણ કરી.
- તા. ૧૧ : આચાર્ય શ્રી. આનંદરાંકર મુનુ અમરજીમાં 'શીતાપ્રવચન.'
- તા. ૧૩ : અમરજીમાં ધોરણે સીએને મુનિમિપલ મતપ્રધિકાર જોઇએ એ ઉદ્દેશની શ્રી હસાજોન મહેતાને પ્રમુખપદે મુજામાં સીએની સભા મળી.
- તા. ૧૫ : મુજામાં એક લોગપતિ સર હન્ડુભાઈ મહેતાનું અવસાન. સુવાન કલાકાર શ્રી મુ સુનેદરનું અવસાન.
- તા. ૧૬ : મુજામાં અગાન કિંદુ-સુસ્તિમનું જુકક સર થયું.
- તા. ૧૭ : અમરજીમાં રણનિલરામ સુવર્ણચંદ્રક શ્રી. વિષનાથ બંદને અર્પણ. તરણ પચકાર શ્રી સિરનાથ મહેતાનું અવસાન. ચોદગ મહિલા મંડળની વાર્ષિક સભા શ્રી. માલિની સુખચંદ્રાએ પ્રમુખપદે મળી.
- તા. ૧૮ : અમરજીમાં આગન કલામંદિરની સામકાચ સભા મળી. ૪૬ મું અખિય બાળીક આપુર્વેલિક સમેલન કાલીમાં સરુ થયું. કિંદી કવિઓનું સમેલન કિંદી સાહિત્ય-અવનમાં કચેરીમાં મળ્યું.

૨૯૮ ... ગુજરાત : નવમ્બર : ૧૯૩૬

તા. ૧૯ : શ્રી ભૂલાબાઈ દેસાઈનું નાગપુર યુનિવર્સિટી વ્યાખ્યાન. સોસાયટીમાં સાહિત્યપરિષદ સંબંધે પ્રગતિવાદી લેખકમંડળના મંત્રીઓએ થયેલી ગેરસમજ દૂર કરવા પોતાનું નિવેદન પ્રગટ કર્યું.

તા. ૨૩ : સ્વર્ગ. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલની ત્રીજી સંવત્સરી મુંબઈમાં ઊજવાઈ.

તા. ૨૫ : અમદાવાદના યુજ્ઞાન સાહિત્ય મંડળે 'પ્રેમચંદ્રજી સાહાય ૬૩' શરુ કર્યું.

તા. ૨૭ : મુસ્ત નર્મદસમારક સમિતિની સભા સ્મારકના પ્રકાર વિશે વિચાર કરવા મળી.

તા. ૩૧ : અમદાવાદમાં મહાત્મા ગાંધીજીને પ્રમુખપદે બારમું સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન અંગે કલાપ્રદર્શન ખુલ્લુ મુકાયું.

- : હાસ્યરસના જાણીતર લેખક :-

શ્રી. ધનસુખલાલ ફ. મહેતા રચિત

હાસ્યરસિક ચોવીસ વાર્તાઓ

આકર્ષક ચિત્રો સાથે-મુંદર રૂપરંગમાં

સાસુજી

નિર્દોષ આનંદ આપતું હેટ આપના લાયક પુસ્તક

મૂલ્ય : રૂ. ૧-૮-૦ : પોસ્ટેજ : ૦-૩-૩

(૨૯ સ્ટ્રેટન-ની. પી. ખર્ચ જુદું : ૦-૩-૦)

"ધનસુખલાલની મર્મીળી કત્તમ ગુજરાતને જાણીની છે. કેટલીક નાની વાર્તાઓમાં ખપે તેમ જ કેટલાંક વિનોદાત્મક શબ્દચિત્રો લેખાંહ શંકાય, એનાં ચોવીસ દળવાં કુલ નેવાં અને હુંકાં ત્રખાથોનો આ સંગ્રહ એમની લેખિ.માં રહેલી મમપદ્ધતને દીપાવે છે."

— "જ-મભૂષિ"

મળવાનાં ક્રમાંકો : "ગુણસુંદરી કાયાલય" ૧૧૪, ગીરગામ એફ.૨૩, મુંબઈ, ૪ અને જાણીતા ગુકમેલરો પાસેથી

‘ધૂમકેતુ’ તું નવું પુસ્તક

ત હા ખા : મંડળ-ચોથું.

: બહાર પડી ચંકય છે :

આપ એના ગ્રાહક છો ?

શિષ્ટ સાહિત્યના ગણ્યાગોઠ્યા માસિકોમાં

ઉર્મિ

માસિકની ગણતરી આજે સર્વત્ર થાય છે.

૪.

એમાં

ઉચ્ચ કોટીની વાર્તાઓ, જીવનના મર્મને આવેખતી નાટિકાઓ, ઉત્તમોત્તમ કાવ્યો, વિચારપ્રેરક નિબંધિકાઓ, શાસ્ત્રિય લેખો, તેમજ સાહિત્યની શૃંગારણી ઉઠેલતી ચર્ચાઓ આપનામાં આવે છે.

એનો કોઈ પણ અંક જૂઓ. અને એને તમારાં ઘરમાં વસાવવાનો નિર્ણય કરવો પડશે.

ગાર મહિને કાંડા સાતસો ઉગર પાના, સુંદર દ્વિરંગી પૃષ્ઠ છતાં લવાજમ માત્ર રૂ. ચાર, પરદેશ માટે શિલિંગ દસ.

ગ્રાહક થવા માટે આજે જ લખો:

ઉર્મિ કાર્યાલય : : ડેન્સો હાલ : : કરાંચી

ડૉ. રવિશંકર ગણેશજી અંબરીઆકૃત પુસ્તકો

૧૯૩૭ ના માર્ચ આખર મુદ્દીમાં ખરીદનારને નીચેની ખાસ ઘરાટેલી કિંમતે આપવામાં આવશે.

મુળ કિંમત	ઘરાટેલી કિંમત	મુળ કિંમત	ઘરાટેલી કિંમત
૧ વગર દોષોનો પૈય ૨-૦-૦	૦-૧-૦	૭૬ દિંદયા દિતમો ઉદેશ ૧-૦-૦	
૨ પ્રમાણ પ્રાર્થનામાળા ૨-૦-૦	૦-૧૧-૦	૭૭ હૃદયોગ ૧-૪-૦	૦-૭-૦
૩ પ્રજ્ઞાપદ્ધતિનાં તંત્રરત્ન ૧-૮-૦	૦-૮-૦	૭૮ શતશ્લોકી ૦-૧-૦	
૪ વધુને શિખામાળા ૧-૦-૦	૦-૫-૦	૭૯ આરોગ્ય દોષાવલી ૦-૧-૦	
૫ આર્ય હાસ્ય ૧-૦-૦		કુલ કિંમત રૂ. ૯-૧૪-૦	

આ પુસ્તકો છુટક મળી શકશે નહિ આખા એકમાં જ આપશે. પોસ્ટેજ ખર્ચ અલગ.

નવ પુસ્તકોના આખા કેટની મુજબ કિંમત રૂ. ૬-૧૪-૦ થાય છે તે રૂ. ૬-૧૪-૦ મળશે.

ફેરફાર પુસ્તકો મુજબ તેમજ અમદાવાદમાં નીચે વર્ણવેલા દેશોથી મળી શકશે. પરંતુ મુજબમાં ઘરાટેલી કિંમત ઉપર રૂપીએ ૦-૨-૬ અને અમદાવાદમાં રૂપીએ ૦-૧-૬ ખર્ચ નવરૂ વધુ લેવાશે.

મુજાબમાં:—આર. આર. શેઠની કું. (પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ) નં. ૨

અમદાવાદમાં:—ગુજરે અંબરેલ કાર્યાલય. ગાંધીરોડ-અમદાવાદ

દરેક સાપ્તાહિક પુસ્તકાલયમાં અને દરેક અંબરી મુદ્દમાં ખાસ રાખવા જેવાં શ્રેષ્ઠ, આર્થિક, વૈષ્ણવ અને મનુષ્ય હાસ્યને આગદારક સાથે તેમાં શિષ્ટ વાચન માટે પસંદગી પામેલાં ઉત્તમ કાવિનાં પુસ્તકો—

મુળ કિંમત	ઘરાટેલી કિંમત	મુળ કિંમત	ઘરાટેલી કિંમત
શ્રી પંચોત્તર દેવર દેવનું આત્મચરિત્ર ૩-૦-૦	૦-૮-૦	૭ અપમતી પ્રતિભા (દિલ્લિ દેશની આભરણો) ૦-૧૨-૦	૦-૧૨-૦
૨ પીર ગાદિદેહ ૧-૮-૦	૧-૦-૦	૮ રામાયણ ગીતાના ૦-૮-૦	૦-૭-૦
૩ પેન્ડવની ક્રોધકાંડ ૨-૦-૦	૧-૦-૦	૯ અમાત્ય હાસ્યની કેટલીક વાટમાલીઓ ૧-૮-૦	૧-૪-૦
૪ જુદાં પ્રિ. વર્ણિતગ્ન ૧-૧૨-૦	૧-૦-૦	૧૦ ગોંધીજીની આભરણો ખામ ૧-૨	૦-૧-૦
૫ રામાયણનાં મેલિકા ૨-૦-૦	૧-૦-૦		

પોસ્ટેજ તથા દાનગી ખર્ચ વધુ.

અંગ:—પુસ્તકાલય આદાયક આદારી અંકજા લિ.

રાયપુરા-વેરાદના.

ગાજલ



નવું પુસ્તક ૩ :

: અંક : ૪-૫

ડિસેમ્બર '૩૧ જાન્યુઆરી '૩૭

વાર્તા અંક

જય સોમનાથ !

'પાટણની યુવા' ને ગુજરાતના નાથના
પુરાધિકારરૂપ ઐતિહાસિક નરસિંહ

કનૈયાલાલ મુનશી

[પ્રમોદિની એકાગ્રીને દિવસે સોમનાથના સિવાલયમાં અધિષ્ઠાત્રી ગંગાના દાણ નીચે પ્રક્રમે આરતો ભરતીના નૃપ નમાની પુત્રી મૈત્રાને નૃપના પ્રથમ દિન દોરણી તે નૃપનાં લડાકાર મર્દ બધ છે. સોમનાથ સિવાલય બધા મહિ બેપરવાદ છે. શુભરવરેશ બીમદેવના આદ્યમનની ખબર.

આગિને વખતે ગંગાવરેશ બીમદેવની સાથે મદિરમાં પ્રવેશ કરે છે. મથાના કીર્તન પછી મૈત્રાનું નૃપ રાત્રે થાય છે તે પેલાને આત્મા નૃત્યમાં રહે છે અને ઘણી પર ફરે છે, તેવામાં દમોદર મહેતાના આગવાના ખબર મળે છે. તે ગરબનાચિપના આક્રમણની ખબર આપે છે. બીમદેવ રત્નગુપ્તી તૈયારી કરવા બધ છે. મૈત્રાની પાછળ એક કાપડી પડે છે. બીમદેવ તેને બધાવે છે. બનિતુ બીમદેવ બીમદેવનું દુષ્ટ મૈત્રાનું રોડે છે અને પગ પાછળ લગ્ન બધ છે. પનિદારીના કંઈકોનેપરના મુદ્દાથી અમકે છે બધાં બધાવા છે તિવરણિ મંજ સર્વજન કહેવડી નેગરે છે તે સ્થિતિ ફેરવે છે. મૈત્રા બીમદેવ એમના રવરશા જુએ છે કકત્ય મરણના ખબરથી અકિત થાય છે કાપડીના મુદ્દાથી હાલકાર ફેરાવે છે. સર્વજન સમજાવેને મૈત્રાનું મૈત્રાના મૈત્રા છે ગંગામનની સાંઠ ઠીસે વિષય વળુપવાન. વચનેનો મેટા. બીજા રસેથી સંભળને. પુત્ર સામંત આવે છે. સામંતને વિભવ સાથે મેટા. મૈત્રાનિગમ સાથે મળતું તેની મદદ આપવાની ના. સામંત ગરેશર્દ નર છે પગુ વિભવમંત્રી કટો પાડે છે. અને રાત્રે ત્યાંથી વિભવ ભઈ મુખીની પાછળ પડે છે પગુ તેને ગાંઠાની હુકુ કુદાવવા દે છે. મૈત્રાનું મુખીનું મરણ વિભવ મારવાડ તપ્ત સામંત મૈત્રાનું તપ્ત રસેતામાં સામંતને મેટાને શીથળ બીજ મૈત્રાની મળે છે તે પેલાની મળે આવવા તેને સીવરે છે. સામંત સાંઠાની દંડોરી ભગમરીવા બધ છે. ગંગા, મદિરના અને ગામની ખડિન અવરણ મેટા વિજ થાય છે. રાત્રુ મળે છે અને કથા શરૂ કરે છે અધીથી આવળ થાયે]

[પૃષ્ઠ ૧૦૦ થી આગુ]

પ્રકરણ સાતમું (ચાલુ)

૩

“ એ વિનય સ્થિતિમાં હું ને તું બેજાજી છીએ.”

“ પણ કહો તો ખરા પોષાયાયા ક્યાં?... ”

“ મારા વ્યવસ્થાન-અદ્યક્ષ કીર્તિના એ ઘણી-કેવાસે જાણ વસ્યા છે.”

“ ને ખીન્ત બધાં કેમ ? અમ્મરીયો કેમ આમ નિર્જન ? કહો, કહો, જાણી કહો.”

“ કહું,” નન્દિન્તે કહ્યું, “પણ સાંભળવાની શક્તિ છે ?”

“ છે, છે, જે વિત્યું તે મારે સંભળવું છે.”

“ ત્યારે કદી ન કહ્યું એવું સાંભળી શે. શે આ માત્રા તૈયાર રાખી છે, પી ગ. એવાથી તને શાંતિ વળશે ને સાથે આ રામ કરી છે તે ખી.”

સામતે માત્રા આટી અને રામ પીધી તેણે વખત નન્દિન્તે તેની સામુ હેતથી બેસા કહ્યું.

“ કહું છું, બાઈ કહું છું. કહેતાં મારું હૃદય કપાઈ નય છે, પણ એવી કયા બુદ્ધિવાદ કે પુરુષો કદી લખાઈ નથી. સૂર્યવંશીઓની કીર્તિ તો સૂર્ય સમી ઉજ્જવળ છે, પણ પોષાયાયાની જગ્યાયા આગમ એ ઉજ્જવળતાનો દીક્ષાગ નથી રહ્યા. હું મહારાજાનો અગ્ની છું કે મને એ ગાથા રંગની જોવાનો ને આજે કહેવાનો પ્રસંગ મળ્યો છે,” જ્યારે પીને પીને કહેવા માંડ્યું.

અંબીદા સામતે કહ્યું, “ કહે, રામચુક કહે. હું ગયો ત્યારથી કહીનોડ વાત કહો.”

“ વાત છે ? તારા બાપને અને તને વચ્ચે કરી હું પાછો ગયો. હું પોષાયાયા પાસે ગયો, અને ક્યાં સુધી તમારા બેનાં શાંતની વાત કરી. આપાને થકા હતી કે તમે બે એમનાં કુઝને તારાયા છે.”

“ પડી ?”

“ પડી થોડે દડાડે વાનો અગ્ની: મરજાનો દખ્ખીદ અગ્નિન સૈન્ય સર્વ અગ્નિન સોમનાથને તારા કનરી આવતો હતો. અમે એ વાત સાંભળી ખૂબ દરદા,” રામચુકે બીસાસા મુક્યો.

“ પોષાયાયાએ મુઠે તાર રીતે ને અદ્યક્ષ કરી કહ્યું, “આજ તો ખરા, રીકટ મારા હેતકેશમાં જામવડા બેસા છે, ને મુલવનમાં અગ્નિસિંદની આજ છે. રામને મોટે દુ: છું, ને સપ્તમ્ભમાં છે મારો વીર જામવડા. આજ તો તને પણ સ્વાદ મળાં છું.”

“ પડી ?” સામતે પુછ્યું.

“ થોડા દહાડા થયા મેં માઠા મમાયાર આવ્યા. જ્યારના પુત્ર બીજાને પિતાની કીર્તિ પર પાણી ફેરવ્યું. એ કાવરે મેં એકને માગ આપ્યો—જન બચારી જગત વેચ્યું.” વૃષ્ટિ ઠોક કુણાવ્યું. માનન પાનું મુઠો ઓઠો. જન બચારી જગત વેચવાના એણે પાણુ એક બે નખૂના નેચા હતા.

“ અને પછી, ” નમિદને આગળ ચલાવ્યું, “ મુજતાને મેં એકને આવકાર દીધો. સંધે ને ચંદના વંસાને મુખે તરણુ લઈ નેને રાસથે મથા. દીન ને રાત મુજતાનમાં ગરજને મોજ કરી; રજપૂતો ગીલાલજીની રક્ષા છોડી બગલાનનો કોલ કરવા તેની સાથે થયા. ત્યાંથી મેં એકે બાણને સદેશ મોકલ્યો.”

“ જો ! ”

“ અને બધા બેઠા હતા રાજગદમાં, મેં એકની વિધિ સાંભળવા. બચારથી મુજતાનમાં મેં એકે આવ્યો ત્યારથી ચોલાબાણને મેં એકને બધ કરી દીધું હતું. હું જાણે છે, એમને કેલે આવતો ત્યારે એ કેવા લાગતા. એની આખો વીજની માફક ચમકવા માંડી, એમના દોઢ સોખંડવા જલપડા હોય તેમ બધ ચઢ મથા, અને એની મુઠો કેલમાં ખડી થઈ મથા. બચારે એમને આવો શરમે આવતો ત્યારે માસ સિવાય કેલ એમની સાથે બોલી પણુ નહીં રોકતું. આ વખતે માણથી પણુ કે નહીં બોલાયું.”

“ પછી પેલા વિધિ લઈ આવ્યા ત્યારે શું થયું ! ”

“ વિધિ લઈને આવ્યા બે જણ; એક હતો યુવક સાલાર મધુકંડેમો, તેજસ્વી ને અભિમાની, બીજો હતો એક આધેક વયનો દેશદેશી-ધર્મદેહી —

“ રજપૂત ? ”

“ ના જન્મે હજમ હતો, પણ મેં એકની સેવા કરી પ્રતિષ્ઠા પામ્યો હતો. એ દુઆઓઆણું કામ કરતો. એનું નામ નિલક હતું.”

“ અને બેઠા હતા ત્યાં એ આવ્યો અને ચોલાબાણના પથમાં અદમક હીમચોનીની થાળ ધરી. ચોલાબાણને મુઠો મોઢે નેચા કર્યું. મેં પૂછ્યું, ‘ બોલો શા કામે આવ્યા છો અને આ સાવવાનો અર્થ શો ? ’

“ નિલકે નખતાથી હાથ નેડી હતું. ‘ ચોલાશણુ, તમારી ચારીરતાની પ્રશંસામાં મુજબ એવા ગરજનના દમ્ભીર ધનીનુહલા મહમ્મદે આ બેઠ મોકલી છે. ’ આ રાજ સાંભળી બાણની મઠો નેડતી ફરકવા માડી, પણ બીડેલા એના દોઢમાંથી એક રાજ નિમરો નહિ.

“ મેં આગળ આવી પૂછ્યું, ‘ એને શું નેચએ છે ? ’ નિલકે વિનય ભાવે હાથ નેડી હતું. ‘ રખુના ગજની, ચોલાબાણના પાણી પામે દમ્ભીર વિનતી કરે છે કે રખાણી પ્રજામ જવાનો માગ આપો. ’

તેમ; અને તેણે ગર્જના કરી 'બાપલા, મારા હાથમાંથી છટકવા માગે છે ?', અને એમનું મન કળી ગયા : એમને તો પાછળ પડી ચવનસેના સંહારથી હતી ! 'રાણીઓ કોંપી ઉઠી. મોહાણુવીરોની છાતી ન આઝી. આપણે ગણ્યામાંણ્યા; ચવનો તો રાતસહજ. મહાદેવજીએ બચાવ્યા' છતાં ચમના મુખમાં ધસતું ! મારી કંપના યંત્રી ગઈ. હું મુઠે મોઢિ શિવકવચ બોલવા ઝેરો.

“ પછી ઘોઘાખાપા બોલ્યા: નેતું વર્ષના પરમ ગૌરવાન્વિત વાર્ધક્યની શોભાથી બધાને મહાત કરતા;—મણે ભગવાન સોમનાથે જ પ્રેમી હોય તેમ. 'નેતું' વર્ષ મેં સોમનાથ પૂજ્યા છે; સીતેર વર્ષ હું રહ્યો છું, રણનો રાજવી—મારી રત્ન. વિના પંખી સરખું અહીંથી સાંચરું નથી. ને શું હું એચ્છને માગ આપું, સોમનાથને બ્રષ્ટ કરવા ! કુલકલકો, રહો અહીંઆ, ને ભોગવો તમારી કાયરતા વડે કમાએલી કીર્તિ. મારા જીવતાં મેં સોમનાથનો જય ઉચ્ચાર્યો છે—ને મારા જીવતાં સદાય રહેશે સોમનાથનો જય.”

—“ ને ગદવીએ લયગતી જીએ, હાથ બેડીને કહ્યું, 'બાપા, દુશ્મનો એટલા બધા છે કે આપણે ચપટીમાં મોળાઈ જઈશું.' અને વાત ખરી હતી. પણ ઘોઘાખાપા દટાર થઈ ગયા, એમનું શિશ ગગનને સ્પર્શું; અને લાચું કે હમણાં એ ગદવીને ધા કરશે.”

—“ ને સિંદ ગર્જે તેમ બાપા ગર્જ્યા. મૂર્ખ ! રિપુઓ ઘણા ને અને ઘોડા એમ તો બાપલા બોલે. આજે મારી મોટી સુઘની ચવન બાગ્યો. હવે મારે—તમારે—જીવવાનો શો અધિકાર ? સોમનાથે આપેલું કામ ન થઈ શક્યું, હવે ત્યાસ લેવો હરામ છે. દેવે અહીંઆં મોકલ્યા !,—આજે દેવ બધાને પાછા બોલાવે છે. તૈયાર થાઓ. ” અને બાપાએ ખૂટા ખેંચ્યું—મણે અંધગ્રએડા ગગનમાં વીજ ચમકી. અને હું 'ધન્ય છે, ધન્ય છે' કહેતો પલ્લવાર મહાં પામ્યો. ઘોઘાખાપાના વેણુ ફોણુ સહી રાટે ? બધા પુત્રપરિવારે ખૂટા ખેંચ્યાં. બધી સ્ત્રીઓએ ઠંકણનો વિગ્રયનાદ કર્યો. હું શિવકવચથી બધાને મુરશ્ચિત કરી રહ્યો.

“ દોડધામ થઈ ગ્દી. તૈયાત્રીનાં વાજિત્રો ગગડ્યાં. ઘોડા ને સાંદણીઓએ હર્ષનાદ કર્યો. દટાર કુમકુમની ડોળો ઉઠી. સ્વામંત ! મોહાણુવીરોનો એ મહોત્સવ દેવોને દેખવો પણ દુર્લભ તે મેં જોયો. મારી આંખમાં તો હર્ષનાં આંસુ હતાં—અને તેમાં થઈ ધશ્વર પાર્વતીને વિમાનમાંથી પુષ્પશયિ કરતા મેં જોયા.

“ ઘોઘાખાપાએ જરીના વાધા સન્ન્યા—માથે બાંધી કેસરો પાંચડી—મણે પહેર્યો રાતાં પુષ્પોનો દાર. મોહાણુ વંશના વીરો તૈયાર થયા. મેં ચાળબરી દેવ પૂજ્યા, કેસરીયા વીરોને કર્યા કુમકુમ આંદણ, ને આશીર્વાચન ઉચ્ચાર્યા: 'યાવચ્ચંદ્રદિવાહરે તપન્ને ઘોઘા રાણીનો યશ.' દરવાજા પાસે મને બાપાએ બોલાવ્યો ને બધા સાંભળે એમ કહ્યું. 'નન્દિદત્ત, તારા બાપે મને ગ્રન્થનિગ્રક કરી ગાદી દીધી. તેં આજ મને સ્વર્ગે જતાં વિગ્રયમાત્ર પહેરાવી. બ્રહ્મદેવ, મને વચન આપ. મોહાણુવીરો પડે કે એમની સત્તીઓને, અગ્નિદેવને અર્પણે. કેમ 'હોદરીઓ !' બાપાએ ઝરમે કુંકુમ અડાન લઈ ઉભેલી વીરાંગનાઓને અર્પણે.”

સામેથી 'અમારી જોડે ફેલાએ આવવાની હામિય છે કે ?' ને તે દર્યા- જાણે લગામંડપે કુટખીજનો નોતરના દોષ એમ. કમલમ સુદર મુખે પર નિમગ્નજનો મુખપુર સ્તીકાર રાજી રહ્યો. બધી આંખોમાં હાંપોનાં અધુ હાંપો વીંધેએ બાંધાયું મર્તન કરી "જય સોમનાથ"

"દરયાજ ખુલ્યા ને ઉગતા સૂરના સોનેરો વિરખોખા દેવમખા દોહીખમાલ મોહાખુ વીરો—કમલમને વારે, ફેસરી પારે ને ચમકને ખડગે વેગીઓને અધઘા કરના—મુખરીઆ ઘોડા ને હોટો નાઆવના મદ ઉતર્યા. ને જરાના પાંડ્યા એ તામ ઉતરના હતા મોહાખુશિરોમણિ આપા, મદ પડવી દુ રહ આખે આ બન્ધ વિભવપરચાન જોઈ રહ્યો. રથનો રાજની ટેક સમ્યવવા સારા કુવતુ બલિધન દેતો હતો. ધન્ય છે, ધોધાખાપા, ધન્ય છે. દેનેએ મહત્તરપિ કરી; ફેસરીયે છોટે ધોધામદ રોખો રહ્યો. ચંદનના છાટા પડવા આરે ધોધાખાપાએ પાછળ મારી મામુ જોયુ. વાંતના ઝીંગવે મેખાખુ એમતુ બન્ધ મુખ માત્ર તરફ—એમના ચુર તરફ—આમસતોજમ્યાં મદુદાસ્તથી જોઈ રહ્યું. તે મને ટુકતા હતા: 'હું છુઓ. ને હું જર મડ હું. નહોં !' મે મદમદ કરે જરામ દીધા 'ધન્ય છે, ધોધાખાપા, ધન્ય છે.'

"નીએ ચવન મેના સ્નાન્ય બની જોઈ રહી, ને તરન આ હિમ્ય દર્શનથી મુખે મરી ધન્યપદના પોષર કરી રહી. પડેતા તેા કોઈ સમજ ન શક્યુ કે બધી ગમેલા ધોધાખાપા આખી જાતી સેનાને શા સારે બેઠવા ધાન્ય હતા. પછી તેમને સમજાયુ. કામસમા કંગાઠા મોહાખુ વીરો મરવા કે મારવા ધમી આપના હતા, ચવન સેનામાં 'અલ્યાહો અમર'ની મર્તના થઈ. હોરી પારે ને રાત્રી દારોએ ઝોળખી શકતો હમીર, હાપી પર મુખનો, આજા આપી રહ્યો. મેનએ લક્ષ રાજો વડે મોહાખુશિરો ધધાખા ધોધાખાપા જુઠુખા. કોઈ તારે સમુદતરજો આરે જાણુ દેરો આગળ વધે તેમ ધોધાખાપા આગળ વધ્યા, તેની મર્તના મદ સુધી મબજાળી. બન્ધ તેમને હાથ દરેતો ત્યા મનુમસલદમાં બંગાખુ પડ્યું. એમની ફેસરી પાપ એ મેદનીપા પખુ અમકની ચમકની આગળ વધી—પછી અદષ્ટ થઈ—પાછી અમકી—" અને તનિદાને રડી દીધું. સમત તેા ગોડા જોયો જોઈ જર રહ્યો હતો.

"ને અમકીને પછી હમરે દુરખનોત્રી તરવારે એમની મનુશીયા પર છપ હતું. થયું-વે ધાખાપા ફેરવવાથી થપા એમનું જાતીયાળુ નીજાન નમ્કુ. મારે મારે જતેજ કરખનું હતુ તેથી દુ કોર પચી નીએ જતપો ને સોમનાથના મંદિરના આગળ—ત્યાં બધો બેના થપા હતાં. ધોધાક દુકાનદારે ને લોંગએ ચરચર ફરના હતા તેમને પાછવે રસ્તે બહાર એકથી આપના જેને મને ખર્યા ન આરે તે મનુમસલને મારવામાં થી મોટાઈ

"મારે મુત જાવિ ત્યાં અજાન હતો છતાં મેં જાપા સારે મોડાએ દેતો. છતાં; મેલા બમે અજારીએ, મેા મર્યાં સાર ક્રેમ ન કરીએ ? મદમો હું એક માત્ર મુખ રહ્યો પથ્થર છતી પર મુકી મારે મારે કનંજ કરખનું હતું. મેટા, મેટા ! મારે હમે આ ખયું કપોરી જોઈનું લખાયું ?" કહી નિદાન મુકાં બરી રડવા જાગે. દુઃખના કુંમળ નીએ કમલમેજ સોમનાથે ને અમનું પખુ આજાસન નહોતુ રહ્યું.

“ પછી, ભાઈ, મેં ધ્રુવે હાથે માથે કર્તવ્ય કર્યું. મંદિરનાં ચોકમાં મેં ચંદન ઢાપની ચિતાઓ ખસડી. ને, ભાઈ, જેને મેં પરણાવી, જેનાં સીમંત મેં કર્યાં, જેનાં છોકરાં-એને મેં ભણાવ્યાં તે બધી સુકુમાર લાડકી સ્ત્રીઓ. વસ્ત્રાભૂષણ સજ્જ બહાર નીકળી. આંતરને તાણે દમકતી તે હું મંદિરને ઓઠએ ઉભો હતો ત્યાં આવી, ને મને પગે પડી. આંચુઓએ મને આંધળો કર્યો હતો છતાં કુકુમચંદને તેમનાં ભાલકપોશ મેં મહેકાવ્યાં. એમણે સૂચને અક્ષત કુસુમોએ પૂજ્યા, કુલદેવતાની પૂજા કરી. સહયં વંદને, પતિઓને મળવા અભિસારિકા સમી તાત્પર તે વીરાંગનાઓએ માથે અર્ચન કર્યું. મારી સતી ને પૂરપધૂ મારે પગે પડ્યાં.” ને નન્દિદતે એક ધ્રુવકું ખાધું.

“ અને એમના મધુરકંઠમાંથી લાવણ્ય સ્તવન્તી તે દેવીઓ ચિતા પર ચઢી... અને અરે શંભો—મેં—એમના શુદ્ધ, પિતાએ—અગ્નિસંસ્કાર કર્યાં. હું અગે અગે કાંપતો. શુભ માથે શંભુનું શુભ નામ રહ્યું. મારી આંખ આગળ મારા સોમનાથ ને માથે કર્તવ્ય બે હતો.

...“ભાઈ. અગ્નિ બડબડ ચેલો.

“...અને...ઓ મારા પ્રભુ...તે વીરતા, તે શૌર્ય જ્વાલામાં બળીને ભસ્મ થયા હાયાં. તેમની ચીંથા સાંભળવાને અશક્ત હું મંદિરમાં નાહો ને મારા સોમનાથના પર કપાળ કુટ્યું. મને ત્યાં જ પ્રાણ છોડવાની ઇચ્છા થઈ...પણ, ભાઈ, બાપાએ મને વચને બાંધ્યો હતો. તમે ને તારા બાપને મને બધી વાત કહેવાની હતી, દવાનિધિ ! તેમ પગે મને દંભ નહીં હાઈ લીધા ?” નન્દિદતે ઓઠલા પર માથું અક્ષણી રડી રહ્યો.

(૬)

થોડી વારે તે સ્વસ્થ થયો એટલે નન્દિદતે વાત આગળ ચલાવી. “ ભાઈ, પછી હું ગડ પર પાછો ગયો ને નીચે નેચું તો સાત ઘડીમાં તે ઘોંઘાંઆવાના વીરેનું નામ કે નીશાન નહોતું રહ્યું. એકેએક અણકદ્યું પરાક્રમ કરી શંભુને શૌર્ય થયો હતો, અને યવનની એક ટુકડી ગડ ચડવાની તૈયારી કરી હતી.”

“ મને શાગ્યું કે મારું જ્વાળી બન્યું. પછી આપણા ગઠની ભીંતમાં જે ઓરડી છે, જેમાંથી બહાર નીકળી જવાની નાકાગારીનો રસ્તો છે, તે વાદ આવી, અને હું તેમાં જઈ ભરાયો. નાચના, કુદતા, ‘ આઠાડો અકમર ’ પોકારતા યવનો આવ્યા. એમણે ધાયું કે અંદરથી કોઈ બચાવ કરશે—પણ હાર ખુટ્યાં હતાં. સંતાપેલા દુઃખિનિદ્રા રમે બાથ હોડે એ બીકે તે ધીમે પગે આવ્યા; પણ ગઠની નિર્મળ શેરીઓ નેહ અનવજ થયા. તે ચારે દિશામાં પોકારો કરતા પ્રસરી ગયા, ને મંદિરના ચોકમાં ધરેલાં. હું બાકારામાંથી નેહ શક્યો. એમણે બગાડી ચિતા વેંદ, છત્રે વીરાંગનાનાં શય જેવાં, ને એ સુડીવાળી નાકા. પણ એ જાણ્યું ધરાવા નહીં. તે મંદિરમાં ધુરપા—એકે શિખરે પર ચડી ધન નોડી—

બીજાએ—નરપ્રધમે—મારા દેહનું બાણ બાંધ્યું. બગવાન. બગવાન ! એ તોરા અને રીડ
જવાણે.” અને પાછા રાજ્યનું રહી પડ્યા.

“પછી એ આવ્યા ગયા. સપાંકારે સેના પણ સરો ગઈ. કાંપનો, બેનાકો, માત્ર
કર્તવ્ય કરતા પ્રાણુ ધારનો હું બંધાર નીકળ્યો. બાઈ, આપણો ધોધાગદ—મારા ધોધાગાપાને
કોનિસ્તબ રમશાન બની રહ્યો હતો. એ પ્રાણુમયું હતું તે અમ્મ થયું હતું. પાણું—પાણું”
નિદદાદો અવાજ ડધાયો—“પણ મારા બાપને મારે અગિયસરનાર કરેલો હતો.
બગવાન મારે મરતું એ એમનો અધિકાર—મરનારને મોટા દેવો એ અધિકાર મારો.
ધીમે ધીમે, લથડને પથે હું ગઈ હત્યો. મીઠા ગઈ પર ફરતા, ને નીચે રજુમા પડેલાં
“શરો પર મીઠા !” રોળો ઝૂઝતા. હું જોમ તેમ કન્યા નીચે ગયો મારા મરતૂત રીડોએ
તો અવધિ કરી હતી—દરેક મરતા પડેલા પાંચ પાંચ વેગીઓ હત્યા હતા. મદા મુદેલીએ
તમે ધોધાગાપાના રાખને ઓધી કાઢ્યું. ને કેમે કરી બધાથી હું તેને દૂર લાવ્યો.
પછી પાછો ગઈ પર આવ્યો, ને મંદનકાદ બ્રહ્મ નીચે હત્યો. અને, બાઈ, મેં ધોધાગાપાને
અગિયસર કર્યો. પછી હું ત્યાં વધારે ન રહી મકપો ભણ શરી-મ તાપ દેતા ને મારી
રાજા મુખની હતી. એ દહાડામાં મીઠાએ કેટલાય મુઠાં મુચી નાખ્યા હતા. ને તેનાથી
પ્રક્રમ નીકળી હતી.

“આ અવકર પ્રેતલોકમાં હું એક જ પ્રાણુવાન હતો. ને મારે પ્રાણુ છોડવા પડ્યાના.
હું ત્યાંથી નહો. રત્ને બેચાર નાખી આવના વટેમાથે એ મરીત જાણીયું નાની માર પર
હાં કરીને અને અમ્મરીયે લઈ આવ્યા.”

“ને ધન મેના” સામતે ધુલ્યું.

“ધનસેના તો અમ્મરીયા તરફ ન આવી પણ સપાદસ તરફ ધીરો રત્ને
આંધો ગયો. અહીંયાં ધોધા ધન આવી ગયા લાગ્યા. નહીં તો દેવો બાગે કોણે આપરે
હું અહીંયા જ રહ્યો અહીંયા તમે કોણ આવ્યો એવી અને આવી હતી—”

“એવે ધોધાગાપાના કુવમાં હવે”—માખને કુવમાં આના ક્યું.

“હું. મારા બેડાને તરફે આવ—”

“હવે મરતું નેમનું રું” થયું.”

ને અને અધિકારને બેગી છાતિય રાખ.

આખી રાત્ર સાજાં અનમદિર આગમ આવ્યા હોય. એનો પિત્રપ્રેમ, એનો મોહ,
ફોન અને પેર લેવારી એની મન બેમાં મેળી એના આત્માને દડડડુ રિય પાઈ રવાં
હતા. દુનમાં કુમેપા એકલકાવા વીર પર મેખાએ મેલુર કરી. હાંનિ અનુભવવાની તેની
શાંતિ નાહ અહ સાથે એનું અલકજનુ પણ મન રજું. સચર પડી ત્યારે પ્રેતમનો
શુંક તે એકાએ ને પ્રવતી તપને બૂમિ તરફ જોઈ રહ્યો હતો.

“ બેટા,” નન્દિદત્તે આવીને કહ્યું “હવે શું વિચાર કરે છે ?”

“ હું ?” કહી, રસદોષ્ટું હાસ્ય હસીને એકદમ વૃદ્ધ યજ્ઞેશ્વર તે બાળકે કહ્યું, “ મને વિચાર શું હોય ? હું મારા પિતાની શોધમાં જઈ છું. ને તમે ?”

“ તું લઈ આવ તો તારી સાથે. તું મને એટલે મારું હૃદય સાથેક મળે મળે. હવે તો દેહ રૂકે તો પ્રભાસ જઈ સોમનાથને ચરણે પ્રાણ ત્યાગવો છે.”

“ સાથે ત્યારે, આપણા માર્ગ બેળા જ છે. સોમનાથ જતાં પહેલાં તો હમ્મીર મળશે. એ નહીં કે હું નહીં.”

અને બે ઘડી રહીને સામંત નન્દિદત્તને લઈ ભમ્મરીયેથી પાછો બાપને અને યવન સેનાને શોધતો ચાક્યો, પણ આવ્યો તે રસ્તે નહીં, એના પિતાએ કહ્યું. હવે કે રણધંબી માતાના મંદિરથી એ સીધો રણમાં થઈ ભમ્મરીયે આવશે, એટલે એ રસ્તે એણે તેને બોળવા જવાનો નિર્ણય કર્યો નન્દિદત્તને પણ પુષ્ટિ આપી. જ્યારે તે બાળક હતો ત્યારે એ રસ્તે થઈ ઘોષાઘોષા એના પિતાને સાથે લઈ સોમનાથનું સિંગ લઈ આવ્યા હતા, રસ્તો હતો તો સર્જન ચોદાણ કેમ ન આવ્યા ? બાનેની કલ્પના આગળ એક જ બધકે જ જવાગ ઉભો થયો.

(પ્રવચન સાંપડી સમાપ્ત)

પામરતા

કોકુબાઈ દેસાઈ

સુ

ધરેલા જમાનામાં માવનોથી પાછળ રહેતું તંત્ર જ્યારે એક માણસને અને સાંભી સીડી બેરડી ફિરસતા ગયું ત્યજ વખત બનીને એક ધાંભેરેથી ખીન્ને ધાંભે જઈ સીડી પર ચડી ફાનસમા કેરોળીન પૂરવાની, દીવો સ્થળાવવાની અને છેવટે તેને દોષરી નાંખવાની કમજ પાડે છે ત્યારે તે માણસ મને તેનો મંદબુદ્ધિ કે દારૂડીઓ દોષ તો પણ છેવટે એકઠો એકઠો પોતાની મન ગમે કરે તો યઈ જાય છે અને પોતાના વિચારોને જ્યારે નદિ તે પોતાની સીડી જેટલી ઊંચાઈ પર લઈ જતો તો તે ધાય જ છે.

નવસારી મ્યુનીસીપાલિટીનો જનીયનો જગત તો એક વખત દારૂના ચેનમાં સીડી પડેથી પડી પણ મએલો અને માંડ માંડ એ મરના બનેલો એક પગે લમડો તો એ ત્યારથી જ થયેલો. બે મહિના મુખી સરકારી દવાખાનામાં સારવાર લીધા પછી ખબે સીડી બેરડી લમડાનો લમડાનો એ પાઠો એના કામ પર ચડો મએલો.

પણ જ્યારે જ્યારે એ સીડી પર ચડતો ત્યારે કોઈ માણસને કાંઈ બાળન જુડી જરી દોષ તો પણ દુનીઆ શા માટે તે બાળન દોષી દોષીને એના ધ્યાન પર લાવતી હશે એ વિચારથી એ અજાણ્યા સિવાય રહેતો નહિ. હખટા તરીકે કેઈ ધણી પોતાની ધણીઆણીની બેવશાઈ પ્રત્યે બેદરશાર રહેતો હોય પણ દુનીઆ તો એ બેદરશાર ન રહે તેની ખ્યાલ કાળજી સમે છે; અને આવી બેદરશા એ ધ્યાન પર લેતો હોય તો પણ તે નિરંતર તેની નજર આગળ રહે તેમ કરવા માટે ભોંઠો-નાનાં છોકરાં સુઠાં-એક પગે તેવાર જ રહે છે.

જયમર જ્યારે સીડીને છેક ઉપરે પગથીએ જતોને પેતુ ફાનસ જમત સગળાવતો હોય ત્યારે છોકરાં ટોચે વળીને એને પૂછતાં, “કેમ જમત તારી મગા કેમ છે ? કરેતો ખરો, જગત ! મમાને દોલતદાર કેમુ ?”

“મરો ને અદરિયી !” જમત જયડી હંમે.

“દોલતદારી કરતી વખતે જ મને શું કરવા પજવવા આવ્યો છો ! બીજો કાંઈ ?” નથી તમારે ! કેમને નિગે પોતનો કામપોતો તો કરવા દો !”

કરતો. જ્યારે આંદો કામ પર હોય છે ને લાલખાંથી ઢંકાઈ જવાને લીધે એ એની ફરજ નથી બનતી શકતો ત્યારે બત્તીવાળાનું કામ કેટલું મહત્વનું છે તેની બરાબર ખબર પડે છે.

બત્તીના ચાંબસા પર ચઢીને અંધારો રાતે આસપાસની સેંકડો દિવાબત્તીઓને ધણી વાર જગન જોઈ રહેતો. આગીઆઓની સખાં મળી હોય તેવી એ બધી બત્તીઓ આખી રાત જોડીઓ અને ધરોની બાજુ ચોકી કર્યો કરતી અને ઘેર અંધારામાં આશા અને હિંમતનું ચીતારણ બળતી રાખતી. વંચે વંચે પવનનો મુસવારો આવતો ત્યારે બધા દીવા ધ્રુજ ઉડતા અને બાજુ નિસાસો નાંખતા.

દુરથી આ બધા દીવાઓને જોનાં બાજુ એમ લાગતું કે બંધાડીમાં ભૂલાં પડેલાં માણસો એકબીજાને દિશાસો અને મદદ આપવા ભેગાં ન થયાં હોય. અને જ્યાં ખરી રાતે એમ નહોતું: જેમ એક દેકાણે એક ધર અંધાય તો બીજું તેને પડખે તેના બાજુની પેડે નથી બાજુ થતું, પણ દુરમનની પેડે એની બરાબર સામે તેને લાંકી દે. એની રીતે બાજુ થાય છે તેમ માણસો પણ એકબીજાને સાથ આપવાને નથી ભેગાં થતાં, પણ એકબીજાની સામે થવા ડોળે વળે છે. આ બધું જગન બરાબર જાણતો હતો. જગન જાણતો કે દરેક ઘરમાં આવી સમસામી ચાલી જ રહેલી હતી. એના પોતાના જ ઘરમાં આખું નહોતું શું ને? એની જ બેરો એની દુરમન નહોતી? એ દારૂ પીવા લાગેલા એ પણ શા માટે? પોતાના ઘરમાં ને ચાકી રહ્યું હતું તે બધું જાણી જવા માટે જ.

પણ આજે જગન હજી શું કરે છે? આજે કેમ એ ધાસનેલ પૂરવા બત્તીએ બત્તીએ ફરતો નથી? જ્ઞાનસખાં આજે ધાસનેલ નથી તેની તેને ખબર નથી? આજે શું નવસારીમાં અંધારું રહેશે? બન્યું હતું એવું કે કેરોસીનના કંટ્રાક્ટરે સુધરાઈ સામે દારૂ માંડ્યો હતો એટલે સુધરાઈએ કંટ્રાક્ટરને પૈસા આપવા બંધ કર્યા છે. આથી કંટ્રાક્ટરે આજે કેરોસીન આપવાની ના પાડી છે; અને નવી વ્યવસ્થા કરતાં એક દેકાડો તો નીકળી જાય એમ હતું. એટલે આજે ધાસનેલ પૂરવા જગનને બત્તીએ બત્તીએ ફરવાનું નહોતું. પણ આગલા દિવસનું જે કાંઈ થોડું ધણું ધાસનેલ જ્ઞાનસખાં રહ્યું હોય. તેટલાથી બત્તી જેટલી બાજુ તેટલી બત્તી એમ કરીને સાંજના મોડેથી જગન સીડી લાઈને બની કરવા નીકળ્યો. જગનને જોઈ હોકરાં જૂમ પાડવા મંડ્યાં, “કોણ જગન કે? બત્તીને રહેવા દે અને ઘેર જ ઘેર બત્તી કરનાં બેરીની જરા સંભાળ લે.”

હોકરાંની જૂમ પાડતી જ ગઈ. જગન મોટે રસ્તે છોડી એક સાંકડી ગલીમાં ગયો. અને ચાંબસા પર ચઢી તેણે બત્તી સળગાવી. ત્યાં પણ ટાણું જારૂં. સાંબસું ન સાંબસું કરવા જગન ધ્રુજતો. પણ હોકરાં મોટેથી ને મોટેથી જૂમ પાડવા લાગ્યાં, “તારો બેરો અત્યારે શું કરે છે, જગન?” અને કેટલાકે તો એ ચાંબસા પર ચઢી વાંકો વળ્યો: ત્યારે એના પગ તળેથી સીડી ઉપાડી લીધી. જગન ચાંબસાને ટેકે હવામાં લટક્યો.

એની આંખમાં આંસુ આવી મેઘાં-આ બધાને શું લેવું હશે તે એ વિચારવા લાગ્યો. પોતાનો ધરતી વાવવા આ લોકોને શું લાગેવડે ? અહીં બની સગમવાય માટે પૂનું ઘોસેલ નથી તો શું માટે આ લોકો મારી પાંચે ખુન કરાવવા ધારે છે ? ને એટલું જ લેવું હોય તો મીઠી પાટી મુકે આંધ્રે હું એ લોકોને ખતારી આપું કે આજે જ મારી બેઠીનું તથા તેના આશરું આપુ કેવું ધડપી જીવ કરી નાંખુ છું.

જન વાર પડી દેવામાંથી એ પ્રજા જાણે સોડી પાડી જુડી અને જાને નીચા હાડી ફોડી આંખે ધર તરફ દોડવા માશું. રોજી પણ એની પાછળ પશું, કેલકે પૂછ્યું, "પણ શમે હશે બકે છે કે ?"

જાને તેમને મળવામાંથી એક મોટો હશે કાઠી બનાવ્યો, "હે, હે, આ રહે."

... પણ શું જાને મારી નાખશે કે ?

... "હા, હા, બનેલો. બકરાંની પેઠે--જેવું હોય તો આવો પાછળ પાંચો."

જાન આમળ દોડ્યો. અંધારી સાકડી મવીઓમા ચઢીને જાન દોડ્યો પાછળ રોજી પણ દોડ્યું.

કેલકે પૂછ્યું, "અરથ સમસાય મારી માખવાનો ?"

"પરિ શું જાન શુકેયુ આટલો છે ? હું કાંઈ ખીચી બાવશે નથી ! કીનાળ બેઠી અને તેના આશરુંની આજે હું સી બે કે છું ને જીવુ હોય તો આવો પાછળ પાછળ, બધાં આવો."

પણ જાણ તો થોડે સુધી જઈ પાછાં ફર્યા. પણ ચાર પાંચ પુરુષો અને ઘોડાં નાનાં હોડાં દેડ સુધી ગયાં. પણ તેમની ઠગણ હવે ખુન જોવાની નેહાની પણ જાનને ખુન કરનાં અટકાવવાની હતી. પેલા પુરુષોએ જાનને પીકાખા દારૂ પીવા લાઇ, જવાની લાક્ષ્ય આપી પણ તે અડગ રહ્યો. પેર આવી જાને જાન પાડી, "ઉઠાડ, આસલુ ઉઠાડ, ફરડા ! જ્યાં દિનમનો આજે બધેના તથા છે."

જાને ફરડાને એની પાછળના લોકોએ પ્રયત્ન કર્યો, પણ જાને હશે અમળ કરી થોડો પાંચો, "મારી પૂરો જલ જલ આવ્યા છે તો તમને પૂરા કરીશ." બધા પાછળ ફરી ગયા.

જાને પડી બારજાને જોઈથી લાગ મારી ઉઠાડી નાંખ્યું. અને અંદર જાન અંદરથી અંદર જોઈથી તથા વળી દોડ્યું. બહાર લોકો ઓમાયોમ કરવા લાગ્યા. અંદર જાને હશે ફરડાં ફરડાં મંડળે ધમકાને નીચે પડાડી પૂછ્યું, "બોલ, ક્યાં સંતાપ્યો છે તું ?"

૩૧૬..... શુભરાત : કીસેમ્બર '૩૬ બન્યુઆરી '૩૭

“કાંઈ ગાંડા થયા છે? દારૂના પાંધા છે?”

બહાર મહોલ્લામાં ખુમરાણ મચી રહી. “હે શું? ખરેખર એ પેલીને મા નાંખવાનો?” લોકોએ પૂછવાની લાતો મારી. પણ તે ઉધડ્યું નહિ, કારણ કે અંદર તો મારેકું હતું.

છગને ધોડા પાડીને ગંગાને પૂછ્યું, “બનાવ, ક્યાં છે? નહિ. તો પેલી તને વા નીચું છું!” છગને આમતેમ બધે નગર ફેરવી પણ કાંઈ દેખાયું નહિ. એટલામાં એ નગર રોપણીની છતની આગુની આરી તરફ ગયો. આ બાગ બગાડો કાળો મેશ જેવો હતો. તેને જોઈ એણે એકે કુદકે ખાસો ઘસડી તે પર ચડી આરી ઉઘાડી. “આરો ઉઘાડતાં વાં એ કુછ ઉઘ્યો. એના હાથમાંથી છરો પડી ગયો. એનો હાથ કપાળ પર ફરવા લાગ્યો.”

આરીની પાછળ દિવાલની સાથે જરા જેટલા ટેકાથી લટકી રહેલા પેસ્તનછરો એની નજરે પડ્યા.

“કાણે, પેસ્તનછ શે? તમે અહીં! પડી ગયા હોત તો જાનથી દેવતાં મોર ખાવા પર પગ મૂકો. સાચવજો, ધીરા રહીને, જેને સરી ના પડે.”

પછી પોતાની ઘણીઆણી તરફ ફરી તેને તમાચો ચોરી કાઢી તે બોલ્યો, “પેસ્તનછ શેને મારી આરી નાંખવી હતા? આ સિવાય બીજી સંનાડવાની જગ્યા જ નહિ મળી!”

છગને પેસ્તનછરોના ડગલાની ધૂળ ખંખેરી નાંખી. પછી તે બોલ્યો, “મને શું ખગર કે પેસ્તનછરો અહીં હશે? શેક જરા આ આગુ આવો. પેલી કોરીમાં બે મીનીટ બરાબ બન્યો. બહાર ટોળાને હું શાંત કરી આવું. તમને અહીં જેશે તો તમારો આખર જશે.”

પેસ્તનછરોને કોરીમાં સંતાડી છગને બારું ઉઘાડ્યું. ટોળાનો તરફ લાંબો હાથ ફરી તે બોલ્યો, “તમે તો ચૂરખ છો, બધાં ચૂરખ નોકાઓ મને હરાવે છે. ઘરમાં તો કાંઈએ નથી. એ એકલી જ છે. આવો અંદર આવો, ખાતરો ફરી લો કે અમારા બે સિવાય બીજું કાંઈ અંદર છે જ નહિ.”

મીઠી નજર નાંખતા ગંગાએ આશ્વાસન આપ્યું. સુખનું એક સ્મિત રેલાવવા ગંગાએ અદ્વળ પ્રયાસ કર્યો. નારણે તે જોયો ને ફાણબર આંખો મીંચી દીધી.

“ મ્હને, એનું દુઃખ નથી. પણ ગોપાળને માટે મ્હારો છવ બહુ ઉંચો રહે છે. મ્હને થયાં કરે છે કે ગોપાળ મોટો થઈ ગયો એને માટે વધુ લાવવી જોઈએ. એમાં હવે થોભાય એમ નથી. અને એ ખર્ચના પૈસા ક્યાંથી કાઢીશું તેનો વિચાર. મ્હને મુંઝડી રહ્યા છે.” નારણપટેસે અંતર ઉકેલ્યું.

“ કેમ ! આપા પાક્યી દેનું આપતાં પણ નરર એરલા પૈસા તો બાકી રહેશે.” ગંગા ગણગણી.

“ નહીં, બનર સારો નથી. ખેડુતો સારો ભાવ દેખવાના નથી. શહેરના વેપારીઓ પૈસાના જોરે આપણી કને નજીવી કિંમતે એ બધો ય મોના જોવો પાકે પકાની લેશે.”

વિચારતાં નારણપટેસે ટપનતો હંમેશનો કંડવો અનુભવ કર્યો.

“ તે તો તમે જાણો ” અજ્ઞાન ગંગાએ કહ્યું.

“ ગોપાળને હોણુસાસ પરણ્યાના વગર નહીં ચાલે. ગોપાળને લાવક વધુ પણ બેસી રહીએ તો પાછળથી નહીં મળે.” નારણે ઉમેર્યું.

“ ખરું, મ્હેં એને માટે વધુ જોઈ મૂકી છે. કેરાવપટેસની જમના મ્હારી નજરમાં વસે છે. કેરાવ પટેસનાં વધુ કહેતાં હત્યાં કે આ વરસે જમનાને પરણાવી દીધા વગર નાનું નથી.” ગંગાએ ઉમેર્યું.

“ ખરું, પણ મોટાની દીકરી લાડીએ તો ખર્ચ કેટલું થાય ! આપણા તો હાડકાં ને હું એક થઈ જાય.” નારણે વિચારતાં વિચારતાં ઉમેર્યું.

“ ગમે તેમ હોય પણ ગોપાળની નજરમાં પણ જમના ફરતી મ્હેં જોઈ છે. અને મના છવ કરીને રણવાની ના પાડે છે. આટલી મોટી યજ્ઞોતય તે પરણી નથી. મ્હને તો એમ સમજાય છે કે જમના પણ ગોપાળ પાછળ લેસી યઈ છે.” ગંગાએ પોતાની અંગ માહિતી જણાવી.

“ તું શું જાણે ! ” નારણે પૂછ્યું.

“ કેરાવપટેસના આંખાવાડિયે. આંખાની ડાબે બાંધેલે લિંચકે જમનાને જુલાવતા ગોપાળને પણ મ્હેં ધણીય ફેરી જોયો છે. અને ધણીય ફેરી એ આંખાવાડિયાના હાંપડમાં પડ્યાં પડ્યાં બનેને વાતો કરતાં જોયાં છે. એક બીજા પરના મ્હાસથી દીલ મહી ભીંજતાં જોયાં છે.” ગંગાએ પોતાની અંગત માહિતી જણાવી.

નારણપટેસને પગમર યુવાની યાદ આવી. આંખો પગમર ચમકી ઉઠી. એક મીઠું સ્મિત રેલાવતા ગંગાને અનહદ મેંમથી જોતાં એ લખ્યો. “ તુ ય હજી એવી ને એવી રહી.”

ધીમે ધીમે ચાલીને નારણુ ગંગાની નજીક ગયો. ગંગાને પોતાની મોઢમાં એકથી સેના અને નાણુએ ખેતરમાં આજરા મંડળુ મગા જે વ્હાવ્યોની સેદમાં લખાવી લખાવી અનુપમ સુખ અનુભવી રહી.

અનેએ ગંગા મગા ચાલ્યા કપું. નારણુ ન બોલ્યો. ગંગા ય ન બોલી. અર્ધી સદી પરત્વે કલ્લેજના ચાવનત્વે સંબરજીની મનેને રમમરની સૂચી. વર્ષોનાં સંબારણુએ એમના દીવમાં પ્રેમની ભરતી આપી.

ચોડી વારે મોઢાએક નારણુ આપ્યો. મગા ચમકીને એને જોઈ રહી. નારણુના કપાળે અંતરની અપાર મમથતાની કસબીઓ વળી ને ઉપરી ચા અને ચોડી વારે એ ગંભીરગ્યો.

“દરખચદ—રોઢ કનેથી રૂપિયા સપ્તએ તો શુ ! આણમાલના પાકથી આગતુ દેતું તો બાકી નહીં રહે વળી પાગ દશ વરસ દુઃખના કાઠીશુ. શુ’ કરીશુ ?”

“અને શુ’ પૂછો છો ?” ગંગા લગી મઠ. “એમાં અને પ્રેમમાણુમ શુ’ સમજાએ ! પાણુ અંને લપાં કરે ઉ હું જાણુ નહીં છતું. મ્હારી નજર આગળ આપણો એકનો એક દીકરો પરણીને ગયો અને એને ઘેર પારણુ બધાય તો મ્હારી આંખો ફરે.” મગાએ આંખમાં ઉભરતાં આંસુ લૂક્યાં.

ગંગાના આંસુ જોનાં નારણુનું હૈયું બગાડ આપ્યું. બળે કરીને આંસુ ખાળી લખ્યાં. ખાળુ આંસુ ને કબજે કરીને સમાવી દીધું.

તે દહાડે પછીથી નારણુપરેજ રાને ઘેર પાછો આપ્યો ન નહીં. ખેતરે ન સુઈ રહ્યો.

(૨)

જીને દિવસે નારણુપરેજે દરખચદ કનેથી રૂપિયા કરને લેવાનું નક્કી કર્યું. દરખચદે નારણુના એકલાના નામથી પેન્ડા ધીરવાની ના પાડી. ગોપાળની સહી મંગી. અને પેન્ડા વસુજી ચનાં સુધી દરખચદને ત્યાં ગોપાળ વગર મહેનતાણે તોકરી કરવાની બાહેધરી આપે તો ફક્ત એક દહાના બ્યાને મહેનતાણી દાખલ દરખચદે કપુચ કર્યું. અમદામ મરીખીને અપાત્ર અજમાલના કડચે પૂટોડા મળી બજા નારણુપરેજે ખર્ચું કપુચ કર્યું. લખાણુ ઉપર ગોપાળે સહી કરીને મુખાબી રીકામી. જીવનની કિંમતમાનું ગોપાળને પ્રથમ અજણ્ય બાન લખું. મુખાબ દીવની તાજાબી દીવાખદોથી ઉપરી જતી એજે અનુભવી.

(૩)

તે દહાડે ગોપાળ ચોરીસેક વરનો હતો. નાણુપરેજે એકલા એક દીકરા તરીકે અનિશ્ચ મમતાથી લાડમરી રીતે એને કહેવો હતો. નાણુએ ત્યારે સાકર બેઠી હતી. કાણુપેરું મોખળે સાકરપાણે ગોપાળ એક આજાપની આંખો કાઠે હતો.

એ ઘણે આકર્ષક બાજક હતો. સહુ કોઈ એને ઉપાડી રમાડતું, એને રીઝવવા સહુ કોઈ લક્ષ્યાતું હતું. એ બાળપણ વહી જતાં સંસારની કંઈકતાઓ એને ઘેરી વળ્યાં. છંદગીની નિર્મુરતાઓ વખત ચીતતો મણે તેમ તેમ એનો દૂર સ્પર્શ એને ધતો મણે. પોપણનો અખાંબ એને નડ્યો. એનું સુંદર ઘાડીનું શરીર નૈસર્ગિક રીતે ખીસવાને બદલે ધોનેધોમે રમાતું ગયું. એ શરીર ખીસવાને બદલે ઘણો વખત સુધી વણખીચું જ રહ્યું. હવન સત્ત્વ ઉપર એ રિયલિટી કેટલોક વખત ટપી રહી; અને પછીથી નિર્માલ્યતાએ એના શરીરને ડ્રાઈડી લીધું.

પહેલવા એકતાની કષ્ટાની તંગીના વાગસ પણ એના શરીર પર વાહ મણા. આંખે ઉડી વળગે એવી શરીર શક્તિને બદલે એનામાં અસહાય નિર્મળતા નજરે ચડવા લાગી.

શરીરે તે અતિશય દૂરા રહ્યો. તે ઉપરે એના દીવમાં જોમ ન હતું. અંતરમાં આસા ન હતી, દેહમાં ઉશ્કાસ ન હતો.

એની ઉંડી ઉત્તરી ગરેબી આંખોની પીળાશ જોનારના દીવમાં દયા ઉપભવતી. અતિશય મહેનત મજુરીથી અંધાઈને તૂટી મથકા એના રનાણાઓ જોઈએ એની 'મરીખીનું' બાન થતું હતું.

નારણ પટેલ કોઈ બંધો ન હતો, ગોપાળને બાણવવાની જોમની વૃત્તિ થયલી અને ગોપાળ મામની નિશાએ મળ્યો. પરંતુ કોઈ જાહેર મળી સહેલો નહીં. ઉમર જતા ખેતરમાં કામકાજ કરી શકે એવી થઈ કે ગોપાળને નિશાળમાંથી ઉપાડી શેવાની નારણપટેલને અર્થિક જરૂરિયાત લાગેલી. અને પછીથી થોડે દહાડે તે માત્ર પોતાની સડી કરી નજીનો રહેશે.

અણુતરના સંસ્કાર પીમે પીમે કોઈ અનુપમ સંધ્યાના રંગની માફક ઉપડી ગયા.

તેર વર્ષની ઉંમરથી નારણપટેલને એ ખેતીમાં મદદ કરતો થઈ ગયો. અને ૧૦ ઉપર મરણના થર ચડવા માટેના.

કોઈ પ્રયાત્ન ખુશુમા સ્વચારે જોવા કોઈ અનુપમ રસની માફક એના સંસ્કારી જનના સંસ્કારણાં બૂટ એના હૃદયની કોઈક અનેરી ધડીએ દેખાવ દેતું; એના નિ-માત્રસ દીવમાં આરંધ્ર ગ્યાનિ રેડી એને દુભવતું અને દાષનાળી દહનારી હતું. અને હવનધરગાળની દૂર નિર્મુરતા એને છંદગીના વહેણ મહી અસહાય ધસડી જતી. ખેડૂત તમા સરવણે એનુંનો દીકરો ખેડૂત જ રહ્યો.

એ ખેતર કામે જતો થયો. પછી એથાર વર્ષો પછી એના ખેતરની પડોતામાં આવેલા દેશપરેશના ખેતરમાં એણે પ્રથમ જમનાને જોઈ.

એ પેઠે સુખી મામાને ઘેર ઉઝરેલી જમનાનું શરીર સુંદર તે સમરેખ વંધ્યું હતું. જમનાને દહાડે આર તેર વર્ષની લગભગ હતી. એનું અંગ એકવંડ હતું છતાં

એના અગેઅંધની સપ્રમાણ સમરેખા આંખે હડી વગમતી હતી. રમે હજારો કરી શકાય એવી ન હતી છતાં ય એના દેહમાં લાલિત્ય હતું. એનાં દેહનાં દીપ્તિ ને આગત આકર્ષક નીવારણ હતું. એની અભૂતપૂર્ણ મનમર આંખો અને બરાક બમરો એને મોહક કરી ખૂંટતી હતી. એના કાની મધુરતા સપ્રમાણ હોવામાં સૌંદર્ય ઉતરી જતી હતી. એનું નિર્દોષ દસથી નેત્રું હાસ્ય, એનો જીવનકક્ષિત, એના દેહની અપળતા ગોપાલતા ચિત્રમાં પહેલે દેહાંતે એને જન્મનાને નેર્ધ ત્યારથી વધી ગયા હતાં.

અને ધીમે ધીમે ગોપાળ અને જન્મનાનો પરિચય વધ્યો. જ્યારે જ્યારે એ ખેતરે હોય ત્યારે ત્યારે ગોપાળ કેને આવતી. કાંઈ કાંઈ સરીવી અર્ધદીન વાતો કરતી. પોને હસી ગોપાળને હસાવતી ને ધડીબર ગોપાળના જીવનની કાવચને ખૂંટતી હતી.

કોણક ફરી એ જણાં સાથે ખેતરમાં ફરી રમેણગી કરતા. વળી એક બીજા જોડે ખાળકની માફક રમતાં. અહીં તહીં હોણદોડી કરતા, ઉભા વૃક્ષમહીં દોણદોડી કરી એક બીજાને શોધી કાઢવાની રમત રમતાં. રમતાં રમતાં અવગત્યાં પડતા, અગે હજારો હોણ કોણક ફરી ભેટી રથ નીકળતું. એક બીજાના ધા પોતા, રાફ ફરી ધા ખાતરીયુ લગાડતાં. ધણી ફરી વૃષના કણુશમાં લઈ પોં પાડી આવતા. કોણક ફરી લડતાં અને વળી પાસે વીણતાં વીણતાં બેગાં થતાં.

ધોડે દહાડે એક બીજા વમર ગોપાળ કે જન્મનાને આગળું નહીં. ગોપાળ ખેતરે આવ્યો નહીં હોય તો તે દહાડે જન્મનાને ખેતરે જરાય એન પડતું નહીં. કાંઈને કાંઈ બહાનું કાઢી ઘેર જતી રહેતી. ને જન્મના ખેતરે ન આવતી હોય તે દહાડે ગોપાળનું પોતાના શામમાં જરા ય ચિત રહેતું નહીં અને સમ થકને ખેસી રહેતો.

“ એ ચાર વર્ષો એવાં ગયાં અને જન્મના વૈતનને આંગણે જીવનદાર દોડતી હતી રહી. કાંઈકોની વસંત આતી અને એનાં અગે અંગ ખીરી હોવાં. હસેની જન્મનાના તોફાનોએ કાંઈ અવનતું સ્વરૂપ પડ્યું.

વજુ પ્રીતમે ને વજુ પારખ્યે, સ્ત્રીજીવનના ધ્યેવની આપી કાંખી એના હગતા પોખને એને કસતી અને એ જણ ગોણાંપોથી ધર્મ મઠ. કાંઈક ન સમજાય એવી કાવચાળ આવી; ગોપાળે એ અનુભવ્યું. એના મુઝ હરને એ ન સમજાયું, એનું દીલ મંત્રવણમાં પડ્યું.

અને વર્ષો વધી ગયાં.

ધીમે ધીમે જન્મના ને ગોપાળનો પરિચય આજ આજ અરણ્ય પ્રેમમાં ફેરવાઈ ગયો. જીલ્લો મારો ન સુઝાડો ત્યાં પ્રકૃતિએ પોતાનું કામ કર્યું. પ્રેમ વસ્તુ જીલ્લોવંક સંમળના વિના અંગણે વજુમખળે એક બીજાના પ્રેમમાં પડ્યાં. એક બીજાને અવાધામે અડી જતાં વજુમખળો શેખિય અનુભવનાં થયાં.

જન્મના જોતજોતામાં ફેરવાઈ ગઈ. એનાં પ્રેમશખનો સર થયાં. ગોપાળના દીપ

ગોપાળને એ વાત એણે ન કહી. એના સ્ત્રીત્વને મળતાં અપમાનનો કડવો ધૂંટો. ગોપાળ નહીં ગળી શકે એમ એ સારી પેઠે સમજતી હતી. એ વાત જાણી એનું બોલી ઉઠતો, એ અપમાનનું વેર મેઘ ઊઠે, હરખચંદ શેઠ જોડે લાડો કે નવલચંદને મારી બેસશે એવો એને ભય લાગતો. અને એ વર્તનનાં પરિણામ કુકુબ માટે સાચું તરી આવે એમ એ વિચારી ગઈ. હરખચંદ શેઠ નારણપટેલની મિલકત પણ હાથ કરશે. લેણા પડલ ધર જમીન વેચાતી ભદર કાઢી સ્વચ્છ કરી થકશે; એવું એને સમજાયું. હાંધણી વિરમલ-આએ એના જીવનમાં કડવાઈ આણી.

આખા દિવસનું વૈન્યું કરી છક રાત્રે જાગ કરના ગોપાળમાં જરાય હસાહ રહેતો નહીં. પાણું ન ખાણું કરી એ એના ચાકેલા શરીરને ધંપારી રેતો અને મોઢી નીંદર મહી અંગણા દિવસના અમાય ધાકને જૂની જાયા મથે. જમના અંતું દુખનું કડવું અંગ ઢાખી એને સ્પર્શી રેતી.

નવપરિણીતને હિસાહ ને કલોલ એમનાં જીવનમાંથી ધીમે ધીમે હપડી મથે. પંચનું પટેલાં જે પ્રેમ કરતાં તે પ્રેમ કરતી હતી એમને દુરસદ રહી નહીં. આખા વારિયાલ હિચકે જીવવાની કે મૂંઝવણની એમને ઢોંસ રહી નહીં.

ગોપાળને હરખચંદ શેઠને ત્યાં વેઠે મોકલવા પાડી કોલસા પોલા નારણ પટેલને જમના સહાય કરવા સાગી. એમના ધણજીમું એ બેનીની મહેનતમજૂરી બનરી અરકય હતી છતાં નારણ પટેલને તથાતા જોઈ જમના એમની મહેલ લાગી. કુકુબની મરીખી નિભારી રેતી, એ એણે પોતાનો ધર્મ માન્યો. ધીમંત ને સુખી માણાપને ત્યાં સુખચેનમાં હાલ્યાં છતાં એણે ચારીનાં સુખો જતાં ક્યાં. સહુ પોતાનું જ. એ એમ ગણી એણે કુકુબની બેની સંભાળી લીધી.

નારણ પટેલની આખા મહી ધણી પડેરી સુકુમાર વડુદીકમને અગે હાંતો હરખચંદ એક આંતુ ઉભરાતા.

“જુદુ દીકરા, એ છું રહેવા દે... ત્હારાની નહીં અને કું કરી લાજા. ને મહારાની નહીં બનશે તો ગોપાળને કહીશ. કાવે વહેવે જઈ એ કરી રેશે.” એવી રીતે ધણીય ફેરી નારણ પટેલ જમનાને વારતા.

જમના નારણ પટેલને આજ્ઞાસન દેતી ખડું પોતે કરી રેતી. અસહાય નારણ ધણી ફેરી માર્યા એને મહેનતમજૂરી કરતી જોઈ રહેતો. દીકરા ને દીકરાવતું જીવનું જોડું જોઈ નારણ પટેલની આંખમાં આનંદ હમરાય ને પળવાર દુનીયાના સહુ કુખો એ જૂલી જતો.

અને દિવસો વીતતા મ ૧.

(૫)

દિવસે ને દિવસે ગોપાળ વધારે ને વધારે કૃશ ને નિર્બળ થતો ગયો. પુરતા ગોપલ્ય વિના, અને અવિરત અધ્યાગ મળુરીથી એનું જીવન સત્વ ધીમે ધીમે કરંભાતું ગયું. ધીમે ધીમે અંશકિત એ એના શરીરમાં ધર-ક્યું : શેઠની નાકી કરેલી મળુરી એનાંથી અનર્તી નહીં. કહેલું કામ દરવેલા વખતમાં એ કરી શકતો નહીં અને ઘણી ય ફેરી એ ચાંપીને જરા વિશ્રાંતિ લેવા બેઠો હોય ને નવલચંદની નજરે ચડતો તો ચાંપુકના સપાટા એને વીંઝી નાખતા.

સુવરના બચ્ચાને ટકાના વ્યાજ પૈસા બેઠએ છે ને કાંમમાં હરામખોરી કરવી છે. એવી નવાજેશ ગોપાળને મળવા લાગી. એ અપમાન સાંભળી એનું લોહી ઉઠળી આવતું, કાંઈક કહેવા એના હોઠ પર શબ્દો આવતા. હોઠ ફફડતા પણ શબ્દો બહાર નીકળતા નહીં. એને એવે વખતે નારજુપટેલ યાદ આવતા અને પિતૃવસલ દીકરા એ ગરીબને દીધેલાં અપમાનનો કડવો ઘૂંટડો ગળી જતો. એ માર મૂકે મોઢે સહન કરી લેતો. પોતાની અસહાય નિરાધાર ગરીબી વેઠી લેતો. પોતે ગરીબ શા-સાર, ને નવલચંદ શ્રીમંત શા સાર ! એ બૂખે મરે, એના જીવનમાં સુખશાંતિ નહીં, આરામ નહીં, સુખશાંતિનાં સાધનો નહીં; અને શા માટે નવલચંદને જરૂર કરતાં ય વધુ પડેતાં સુખશાંતિનાં સાધનો મળે, એવો વિચાર વમળ ઘણી ય ફેરી એના દીલમાં આવતો અને એ મૂંઝવતો. નસીબને ચાંબકે દ્રાવ લૂંટી દોસ લાગતો.

રાત્રે દીલ ચાંપતી જમનાના એના દીલે પડેલા સોળ દેખી પૂંછાયલાં સવામોના ફૂલ જળાય દેવા એ મથતો. અથવા જમનાને ઝાંસા કરી ઉડાવવા મથતો. જમના એના દીલનું દુઃખ સમજતી. પ્રત્યેકપરંપરાથી એને મૂંચવવાનું છેડી હતી. અને પ્રેમથી એની શુશ્રૂષા કરતી અને કદીકદી એની આંખમાં આંસુ ઉમરાતાં તો નિમિષ કોઢી દીલ ચાંપતો ચાંપતો ઊઠી જતી અને છાની રડી દેવું શલવતી.

અંતે એ દિવસથી જરા ય ફેરફાર વિના અવિરામ ચાંપી રહેતો.

જમના અને ગોપાળને જીવનસન્ધ્યા માટે નવપરિણીત યુગલોના ઉપમાભર્યા આલોચનોની સ્મૃતિઓ સાચવી રાખવાનું સદ્ભાગ્ય નહીં સાંપડ્યું. ઉરે ઉલટતા પારાવાર પ્રેમનાં સાગરને અન્યોન્યના ઉરમાં પૂરી દેવા દીધેલાં ઉન્હાં ઉન્હાં આવેશભર્યા સુખનો જીવનનાં પાણી વળતાં યાંય તે દહાડે દીલને આત્માસન દેવા સ્મૃતિચ્છવશેષ તરિકે ય નહીં સાંપડ્યાં. જીવનના ભાવભીના સ્પોદાસ એમના અંતરે સ્મૃતિચ્છવશેષ રાખવાં પુરતાં પણ નહીં જાયા. અસહાય ગરીબ સંસારની છંદતી જતી જીવનચક્રીમાં ગોપાળ ને જમના બેક પીસાંધ રહ્યાં.

(૬)

મહિનાઓ ને વર્ષો પીતી ગયાં, છતાં ય ગોપાળની હરખચંદ શેઠની વેઠો અંત ન આવ્યો. કમનસીબે નારજુપટેલને ત્યાર પછીના વરસો માઠાં આવ્યાં. વરસાદની અછત

નહી. પાટ બેઠાએ તેણે સાચું ન કહ્યું. બધા અમડી ગયા. અને ધડપણને લીધે એમનાથી બેનિતી ઉત્તેજાઈ પશુ ન બની શકી.

પેટનો ખાટો સહ વ વધુપૂર્વે સખી ને કાંઈ બચારી હરખચંદ શેઠને આપ્યું તે બાજુમાં ગયું ને મુદલ તો ડીઘા ને ડીઘા જ રહ્યા.

ગોપાળજી સારી પશુ ધીમે ધીમે લપકતુ આવ્યું. નવલચંદનો માર એને માટે અમલ થઈ પડ્યો. જમનાથી પશુ નવલચંદ શેઠના અટકચાળા નહીં સારું લખાં. બને જણાં એ પરિસ્થિતિથી ત્રામવા લાખાં છતાં એક ખીમતી વસ્તુરિયતિ બુધાવવા મથી રહ્યાં. અને કુખના દહાડા કાઢી રહ્યાં. અચોત્તની નવરત્રા મુખી દેખાવાનો મિથ્યા પ્રવાસ નવરે ચડવા લાગ્યો. બનેનાં દીવ ધવાનાં, પ્રભુ સારો દહાડો જન્મવશે એ આશાએ છતી રહ્યા.

પરંતુ નવલચંદની લપકતાએ હદ મૂકી. ગોપાળને માર મારતો જમના જુરે તો એને બચાવવા એની ઇચ્છાને વસ થશે એમ મૂખ નવલચંદે મન્યું.

અને તે દહાડે-ગોપાળને આપુ આપી પાડી જતી જમનાના યુગાંભે છેડે પાછળથી તાપ્યો.

વીરેશી વાપજતી મારક પાડી ફરતી જમનાએ નવલચંદને એક દાખલાથી ધૂળ ચાકતો કરી દીધો. ગોપાળે દરથી એ જોયું અને જમનાની પાપે જતને કાળો રંગો.

ધૂળ ખખેરી ડાખા થતા. નવલચંદને એણે ગુમ્મથી કહ્યું. "હવે પાડી જમનાની સામે નવરે પશુ કરી તો નવલચંદ શેઠ, જીવતા રહેવા નહીં પામો."

અપમાનિત ચક્રા નવલચંદના ડુરસાને પાર રંગે નહીં.

"હરામખા, તું તો મારે ત્યાં વેચાવશે શુભામ છે. બકરાટ કરશે તો જીવ જ બેચી કાઢીશ, સમજ્યો?" નવલચંદ તણક્યો અને જમનાએ કરેલા અપમાનનો ખદશે લેવા ગોપાળ પર એણે ચાપુક ચલાવવા માંડી. ગોપાળને નવલચંદે ઝૂડી નોખ્યો. બેપાંચ મીનીટમાં એ મરણુતોષ થઈને પડ્યો.

"માર, એ કુતરને ઉડાવી જવ" એમ ગોપાળ આંકુએ રોની જમનાને કહેતો કહેતો નવલચંદે ઝૂડ આમળતો આમળતો ચાલ્યો ગયો.

(૭)

તે સમે દીકરાના ને દીકરાલુના ધવસા અપમાનની અને અવદલાની હકીકત નાજુપરે જતા. એનું ૭૬ દોડી પશુ કાળી હાનું. ચાન પુરી થતાં નાજુપરે જાણો. પોનાની લાકડી લઈ હરખચંદ શેઠને ત્યાં જતા તૈયાર થયો.

ગંગાએ એને વાંચ્યો. અધારી રાત્રે ન જવા સમજાવ્યો. દરખાસને ઘેર જવાથી કશો લાભ થવાનો નથી. નવસયંદ સામેની ફરિયાદ શ્રીમંત દરખાસ સાંભળશે નહીં, નવસયંદ એની નાકાલક રીતે વર્તે એ હકીકત. દરખાસ માનશે નહીં તે ઉલટો એને જુલો પાડશે, લોકો નહીં જાણતાં હશે તે જાણશે. શ્રીમંતનું કહેવું ખરું મનાશે. પૈસા આપવા પડે તેથી જુલું ખોલાવું સફળથી નવસયંદ પર મુકાય છે એવો નીચ તે દલકટ આંસેય થશે, એવી એવી દલીલોથી ગંગાએ નારણપટેલને ટાલો પાડ્યો. નારણપટેલ લાફડી હેંકે મુકીને પોતાની પથારીમાં પડ્યો.

નારણપટેલને તે રાત્રે જતાં જ ઉંચ આવી નહીં. ઉચ્છેદાયત્રી દશામાં પારે વારે પથારીમાંથી ઉઠી ખંડમાં ફર્યા કર્યું. પાસેના ખંડમાં પડેલા ગોપાળની વેદનાની ચીસો સાંભળીને નારણપટેલનું મગજ ફરી જતું. જમનાનો રજાનો સાદ સાંભળી નારણપટેલની આંખમાંથી ખૂન વરસી રહેતું.

આખી રાત ફરતાફરતાં નારણપટેલને પોતાની અસહાય નિરાધાર ગરીબી માઠી. શા માટે એ ગરીબ! શા માટે દરખાસ શ્રીમંત! એ ગરીબ એટલે શું એનાં છોકરાંને છપવાનો હક નહીં! પેટપૂર લૂખોસકો રોટલો ચ ખાવાનો હક નહીં! શું એના છોકરાંને પરણવાનો ચ અધિકાર નહીં! અને શું શ્રીમંત દરખાસદંદના છોકરાંને ધરની બાયડીને પડતી મુઠી પારકાની પરજોનરની છેડતી કરવાની છૂટ! ગોપાળને માર મારવાનો નવસયંદનો શા હક! શું ગોપાળને પોતાની પરજોનરની લાજ લેવાની અરક્ષવાનો ચ હક નહીં! શું દરખાસદંદના દીકરાની માનવતાને જે મુખા જોઈએ તેમ મુખોની અધિકારી એની માનવતા નહીં! એવા એવા વિચારોની પરંપરાએ નારણપટેલને તે રાત્રે મૂંઝાતી દીધો. એના અંતરની મુંગળામણનો પાર રોલો નહીં. સમાજની રચના, સમાજના આચારવિચારના નિયમો, ને સારો ચ સંસાર શ્રીમંતાર્થ પર અવલમ્બી રહેતાં એને જાણ્યાં. સમાજની રચનામાં-ગરીબને માટે સ્થાન નથી. એમને માટે છપન નથી એવી કઠોરી પ્રતીતિ થઈ.

અને વિચારની પરંપરા ગહી જ અટવાયા કરતાં કરતાં શહવાદ પડી ગઈ. અંતર્યાયી થતાં જ નારણપટેલ ધરમાં સડને સનેલાં મુકીને કોઈને કહ્યાં મુક્યા વગર દરખાસદંદોને ત્યાં ચાલી નીકળ્યો.

“કમળમ્ભ, હોં ઠી, નોકરી પર ચડતું નહીં તેવા શો દોંગ !” નવવચંદે ગોપાળને સ્નેહો જોઈને નિરસકારથી કહ્યું. તાવથી પીડાતા ગોપાળે આંખ ઉઘાડી નવવચંદને જોયો, બીજી પળે આંખો મીંચી દીધી. એને કંપાસી ચાલી.

“હું આતું છું, નવવચંદ શેઠ, હમણાં જ આવુ છું. મરીમને છીને કંઈ કામ નથી.” ગોપાળ મથુમળને બેઠો થતા મથ્યો, પરંતુ એની કાપ લયડી ને પચારીમાં એ પાછો પડ્યો.

“ચાલ એ કુતરાને ઢાંડીયો પકડીને બહાર કાઢ.” નવવચંદે નોકરને હુકમ કર્યો.

ગંગાના યુસ્માનો પર ન રહે. “ખતરદાર છે જો મ્હાણ દીકરાને આંખળી પણ અકાકી છે નો.” ગંગાએ ત્રાસ નાખી. “રૂપિયા લીધા છે તેમાં આટલો બધો શો જુલમ માંડી બેઠા છે !”

નવવચંદનો નોકર હડી મથ્યો. નવવચંદ પણ જતા રહી ગયો. બીજી પળે નવવચંદ ને તેનો નોકર ત્યાંથી ચાલી જતા પાછા ફર્યો.

મુદબ્બામાં તીક્ષ્ણતા હતી ત્યાં હમણંદ શેઠ અને ઝેળીમાં નારણ પટેલને યુવકોવા હમણંદે કામદ થતા સામા ખળ્યા. ગંગા ને જમના હરખચંદ શેઠને જોતા બેઠાં થયાં.

નારણપટેલની જાળીને નીચે મૂકી. બેમાન નારણપટેલને જોઈ ગંગા ને જમના દેવાજીક રડી પડ્યાં.

હરખચંદે જવાથી ગંગાને કહ્યું—“આ ડેખવાને છું મુઝવું છે કે સ્વજનના પટ્ટેરમાં આવી મ્હને અને મ્હાણ દીકરાને ગળેા દેવા માડી ! મુખ ને શું બોલવું ને ન બોલવું તે આ ઉત્તરે પણ બામ નથી દેખાતું. શુ તમને ભેદો એમ સમજે છે કે જમના તો જાને ખેદી રૂપમુંદરી છે અને મ્હાણ દીકરાને ગમે પડને ને વગોરમે તેથી હું મ્હાણ પેમા છોડી દેવાનો છું ! એક મારી સાન ખાતાં તો આમ લયડી પડ્યો પણ મગજમાં તમરી ફેટલી ગયે છે ! હરખચંદ એક બેમાન નારણની સાથે જોના બોલ્યા અને પાછા ફર્યા.

ગળા બાપતો દીકરી નવવચંદ, નારણપટેલના કુટુંબ તરફ એક નિરસકારની નજર નાંખી નોકરને લઈને જાવની સાથે ચલ્યો.

બેમાન નારણપટેલની સારવારમાં ગંગા ને જમના પડ્યાં. અમદાવાદ ગોપાળ પથરીમાં પડ્યા પડ્યા બાપની દુર્દશા જોઈ એકદમ બેઠો ચલ્યો હરખચંદ ને નવવચંદનું ખૂન કરવાની ત્રાસ નાખી. ગંગાએ એને વારીને સ્વકરણે. ગંગા ને જમનાની આંખો મહીથી નિરાધારીના આંખુ લડી રવાં.

(૬)

તે દિવસે બપોરના નારણપટેલને ભેદોની એક કુતરી ફરે. ને બીજી કાળે ને યુવતી મથ્યો, નારણપટેલના મરણની ખબર ગામમાં થતાં પોલીસ ત્યાં આવીને બેઠા.

મૃતશરીર કાપે લેવાયું એના શરીરની દાકતરી તપાસ થઈ અને તક્ષી દ્વારા જવાથી થયેલા લોહીના જમાવથી મૃત્યુ થયેલો દાકતરી મત બદલેર થયો.

ગંગાએ પોતાના સૌભાગ્ય મુગનરૂપ અવશેષ દાગીનાઓ વેચી નારણપટેલની અંતિમ ક્રિયા કરી. સમાજના અન્યાયથી ગોપાળ તારી ઉડ્યો.

(૨૦)

થોડે દહાડે ગોપાળ ગંગા, અને જમનાના પોલીસમાં જવાઓ લેવાયાં. હરખચંદ શેઠને આરકમાં લઈ બનીને ઉપર ઊડ્યા.

તે પછી થોડે દહાડે ઇન્સાફની અદાલતમાં મુકદ્દમો ચાલ્યો. મનુષ્ય વધેલો મુન્હો ક્યાં બદલેલો હરખચંદ શેઠ ઉપર આરોપ મુકાયો. ગોપાળ ગંગા ને જમનાએ હરખચંદ શેઠ નારણપટેલને લાત મારી એમ હરખચંદ શેઠે જ નાતે કહ્યું હતું તેવી જુગાની પુરી.

હરખચંદ શેઠે સહુ કોઈ વાતનો ઇન્કાર કર્યો. હરખચંદ શેઠે પુષ્કળ પૈસા ખરચી છલ્લાના મોરારાં મોઝા વધીએ રેલેથો. હરખચંદ શેઠે શા શખ્તો બોલ્યા હતા તેના ઉપર ગોપાળ, જમના ને ગંગાની ઉલટતપાસ ચાલી. એકસ શખ્તો સાક્ષીઓને યાદ નથી; તક્ષી દ્વારા જવાના કારણો અનેક હોય છે અને એકએક પડી જવાથી પંજુ તક્ષી દ્વારા જાય છે અને નારણપટેલ ખાતું માંડી વળાવાતું હરખચંદને કહેવા બોલ્યો તે વખતે પાછો ફર્યો ત્યારે અચાનક હોદ્દા ખાળે પડી ગયો હતો એવી જુગાની નારણપટેલને દાગીનામાં નાખી એવી મુઠકડીએ લઈ જનાર પોતાના દુનખાઓ કને પુરાવી, તેનો અધાર લઈ નારણપટેલ અકસ્માતથી મુકદ્દમો ગયો છે અને મોટી રકમનું શેકતું લેણું ગોપાળ ને નારણ પર પડે છે તે માંડી વળાવાતી તરફીયામાં નહીં ફાવવાથી અદાલતથી ગોપાળ, ગંગા અને જમના જુગાની જુગાની પુરે છે અને નજરે બેનાર કોઈ સાક્ષી નથી અને શકનો લાખ આરોપીને મળે છે એવી સગર્થ દલીલો યજ.

મુકદ્દમમાં માનની ઇન્સાફની અદાલતે શ્રીમંત હરખચંદ નારણપટેલ ઉપર હાથ ઉપાડે એવું અસંબલિત માન્યું. આમરદાર મુદત્ત્ય હરખચંદ એવું વર્તન કરે એ આશંક્ય માન્યું. ગોપાળ, જમના અને ગંગાની જુગાનીથી લાત કોણે મારી એ નક્કી થતું નથી, અને શંકરપદ મુકે છે એમ દેવની રાકનો લાખ આરોપીને મળ્યો લેણુંએ એવા ન્યાયના મહાન સિદ્ધાંતને અનુસરીને હરખચંદ શેઠને ઇન્સાફની અદાલતે કોડી મુક્યા.

(૨૧)

અદાલતના ઇન્સાફના અદાલતજીને વિચારનાં ગોપાળ ને જમના વીરે મોટે અદાલતનો પાછો ફર્યો. તેને વર્તો વીતી ગયાં. એ ઇન્સાફની અદાલત હતી કે શ્રીમંતોએ ન્યાયને નામે રથપેટી દુમતો હતી તેનો વિચાર એમને મુઝરી રંગો. પંજુ મરીયાં નસીયા મરીયા એમ માની દીઠ મનારી ચાવી નીકળ્યાં, તેને દસ વર્તો વીતી ગયાં.

એ હાન્સાને બીજે જ દિવસે હરખચરે દિવાળી કાઢી પોતાના ભેણા બદલ ગોપાળની જમીન ને ઝૂંપડી પર ટાંચ બેસાડી. થોડે દહાડે દુકમનપુત્ર મેળાની, તમુએ તમુ જમીન ને ઝૂંપડી પડાવી લીધાં. આ, ઘોરે, ને વધુ આમમાંથી કપડાંબેર ચાલી નીકળ્યાં ને વર્ષો વીતી ગયાં.

ગોપાળ શહેરમાં જ્યાં મીઠામાં મચ્છુરીએ રહ્યો, જમના પણ મીઠામાં એની સાથે મચ્છુરીએ રહી. અને વર્ષો વીતી ગયાં.

(૧૨)

તે દહાડે ગંગા બહુ જ બિખાર હતી. મગાએ જીવવાની આશા છોડી દીધી. છેલ્લી ધડીની વાટ એની હૃદયરત્ન સમરણ કરતી શાંત ધ્વજે મગા પડી રહી હતી.

એના દીકરા જરા ય મખરાઃ ન હતો. જીવવાની લાલસા ન હતી. આવના મૃત્યુથી વૂઠતી નાડીઓ જોડેથી ધબકી રહી હતી.

ગોપાળ અને જમના એની પામે અમોઘ બેગી રહ્યાં હતાં. એક બીજાને જોઈ મનમાં વિખારી રહ્યાં હતાં ને મંગાએ જોયું એવું ગોપાળ પર એક મીઠા માંડી હાથ લંબાવી ગોપાળને ખાંચે હાથ દીધો.

"મેટા, જરા ય રીકર કરીશ નહીં. પ્રભુએ આપણને સારો દહાડો ન દેખાડ્યો. અને મરીખીમાં આપણે રીયાતાં ને રીયાતા રહ્યાં. પણ બચે, આપણે માટે એ જ સારું દરો. આવી પડે ને ધીરજથી ખખી લેજો. જરા ય અકળાશે નહીં. હૃદય કૃપાળુ છે, અને ન્યાયી છે, એને ત્યાં અન્યા હન્સાર છે." મંગાએ ગોપાળને આશ્વાસન દીધું.

" નહીં, આ હૃદય ન્યાયી નથી. હૃદય ન્યાયી હોય તો એકને મરીમને ત્યાં જન્મવાની છાદમીખર ફાળી રાખે અને એકને ઓમતને ત્યાં જન્મવાની લખણ સાચવીમાં રાખે ! મનુષ્યો સદુ સરખાં છે તો સદુ સરખા સુખનાં અધિકારી શા માટે નહીં ? "

ગોપાળે દલીલ કરી.

" મરીય કે ઓમંત જન્મે એ સદુ સદુના આગવા કર્મની વાન છે, મેટા " મંગાએ આપણ માથાની કમું.

" પણ એ સારામાં કર્મનું પોદનુ મધુસને મળે વળગાડનાર પણ હૃદય જ છે ને ! હૃદય ખદને તો અધર અન્યાયી લાગે છે. મનુષ્ય તરીકેના જોખમાં જોખાં સુખનાં સંપત્તે આપણને શા માટે ન મળે ! " ગોપણે રીકરની કપાચ ટાંચતી.

" મેટા, હૃદય અન્યાયી નથી. મનુષ્યે સરખવેની સમાજરચના અન્યાયી છે. તે સમાજ રચના બધાં સંપત્તિ બેગી કરે ત્યાં અન્યાય બેગી કરે છે અને સંપત્તિ સંપત્તિને બેગી લાગે છે, અને જ્યાં સંપત્તિ છે ત્યાં જમને રીકરેની પ્રતિજ્ઞા છે; ત્યાં આખર છે, ત્યાં મનુ સુખનાં માપનો છે, અને ત્યાં સંપત્તિ નથી ત્યાં કમું ય નથી. અને બધાં સુધી

એ સમાજરચના છે ત્યાં સુધી ગરીબો ગરીબ જ રહેવાનાં. તેમના દુઃખનો આરો કદી નહીં દેખાવાનો. અને શ્રીમતો લખવટ સાહ્યીમાં રહેવાનાં. ત્યાં સુખનો પાર નહીં દેખાવાનો.” ગંગાએ પોતાની સારી છંદગીનો અનુભવ કહ્યો.

“તો તે અન્યાયી સમાજરચના શા માટે વધુ વખત ટકવા દેવી જોઈએ ! શા માટે શ્રીમતોને લખવટ સાહ્યીમાં મ્હાલવા રહેવા દેવા જોઈએ ને શા માટે આપણે જૂને મરતું જોઈએ !” ગોપાળે પોતાના અંતરની કડવાશ દાલવી.

“એવો પણ દિવસ આવશે, બેટા ઈશ્વર ન્યાયી છે. ગરીબોને શ્રીમતોથી થતો અન્યાય વધુ વખત ટકી નહીં શકે.” ગંગાએ ગોપાળને આશ્વાસન દીધું.

“મ્હને ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા બેસતી નથી. શું ત્હને ને બાપુને જીવવાનો અધિકાર ન હતો ! મ્હને પરણવાનો અધિકાર ન હતો ! શા માટે ત્હમને જીવન સાધનનાં કાંઈ રહ્યાં ! શા માટે મને પરણાવવા દેવું કરવું પડ્યું ! અને જે કંઈ તેમાં પાપાચરણ મળ્યું કે બાપુનો જીવ ગયો ! મ્હને અને જમનાને શું જીવવાનો અધિકાર નથી. પેટનો ખાટો પુરવાને અમારી પાસે સાધનની અછત શા માટે રહે ! ક્યાં પાપને લીધે બમારી એ દશા આખી જ છંદગી ચાલ્યા કરે !” ઉરકેસયસો ગોપાળ બોલ્યે ગયો.

“બેટા, બેટા.” ગંગાએ એને ઉરકેસતો જોઈને પથારીમાં બેઠા થવાની કોશીય કરી. એ કોશીય નિષ્ફળ નીવડી અને પાછી પથારીમાં પડી. પડતાં પડતાં એ લવી. “ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખ બેટા.”

બીજી પજે ગંગાનું હૃદય ચાલતું અટકી પડ્યું. ગંગાના મૃત દેહ પર માથું મૂકી ગોપાળ જાળકની માફક દેવાફાટ રાચ્યો—રોવાય એટલું રાચ્યો.

x x x

તે રાત્રે ગંગાના દેહના અંતિમ સંસ્કાર કરી પાછા ફરેલા દુઃખદ ઝીર્ણવારથી દખાવા દેયે ગોપાળે જમના પર એકે મીટ માંડતાં એકાએક પૂછ્યું.

“જમના, માએ શું કહ્યું હતું : ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખ !”

“હા.” જમનાએ જવાબ દીધો. ગોપાળની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં.

“તું શું કરે છે ! જમના, તું પણ એમ જ કહે છે કે ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખો !” ગોપાળ આવેશમાં ગળગળાયો.

“જરૂર.” જમનાએ શ્રદ્ધાપૂર્વક જવાબ દીધો. અતિશય વિચારથી માથું ધૂંટાવતાં ગોપાળ જમના પર મીટ માંડી જોઈ રહ્યો.

“સાચું, જમના સાચું—ઈશ્વર ન હોય તો તું ને હું બેગાં થયાં ન હોત.”

ગોપાળ જમનાને આઠ આંદોશમાં જડકી લેતાં લગ્યો. અને બંને જમના દીલ મૂકીને રોવાયું ત્યાં સુધી રોયાં. અને તે દૂર રાત્રીના પડોર વીનવા ગયા.

—અને તમે વંદી ગયાં.

એક પ્રણયયાત્રા

નવલરામ ત્રિવેદી

વીરેન્દ્ર જુવાનોનો નેતા હતો,
પોતાને વીર એ કહેતો હતો,
આધુનિક પ્રેમશાસ્ત્રે પૂરો હતો,
‘એચીસ-લીન્ડસેનો’ દીધો ચુરો હતો.
બટ્ટાન્ડ રસકને જે ઘેળી પીએ
પીતિબનીતિધી શાનો બહીએ ?

એક હતો તેને મોટો આશર,
કે સીમ, કે રોરી, કે હોથે બાગદર,
જતાં તિજ સાર્થકવર બનીને સ્વાર
કાચ કરે યુવતીનો દેખતાવાર.
મોહનો તે બહુ મીઠો હતો,
જન્મી સંકેચ ના દીઠો હતો,
તેથી તે વાતે છટ વળગી જતો,
એવેઃ ઉત્તમુદ્ભાં સજગી જતો,
તરછેડી કાઝ તેને ચક્રુ નહિ.

હાની એક જાણ, વીજા તેતું નામ,
લેડી સાર્થકચીટ કહે જેને આપું ગામ.
ચીખેલી, ચુધરેલી, દેશની પેલી,
સેવાના કામમાં સૌથી ખેડી:
વીરેન્દ્ર કહેતો ‘એ છે મારી સહેલી.’

(૨)

મહાકાવ્ય આવીને રમેશ તંબાર કદવામાં કમળા પડી અને તેણે પ્રાણમય સળગાવતા માંડવો. સચો સળગાવતાના તેણે ધણી પ્રયત્ન કર્યા છતાં સચો સળગવે નહિ. બપુ થાય ને પાટો સચો દોશવાઈ જાય, આવી અમળાને કમળાએ પૂછ્યું “ મધુ, આ સંચો કેમ સળગતો નથી ? એને આમ કેમ થાય છે ? હમણા તારા બાઈ મિત્રાને લાકને આવશે અને હજી તો કાંઈ થયું નથી.”

મધુએ કહ્યો જલ્દામ વાળ્યો નહિ અને સચો પળુ સળગ્યો નહિ એટલે કમળાએ પાટો મથાક કર્યો. “ તે જામનેવના શીરાયા પાણી નાખેનું !”

માને આવી ગુએ થયેલી મધુએ કી જેવેલી નહિ એટલે તે મનરાહને અચકાવી અચકાવી બોલી “ ના. અ, પાણી તો નહિ નાખેનું મધુ જરા પાણી વાળા દાઢ સગાડેવા.”

રમેશની કુનાવળ હતી એટલે માએ જલ્દામ વાળવાને જાહે કરાવથી સચ્ચાથી તેણે કાઠી નાખ્યું અને શીરામાંથી બીજું પૂર્વ. હતા પળુ સચો તો પૂરવન બપુ ફરે દોશવાઈ ગયો. તારે કમળાની ખાતરી થઈ કે મધુએ આખા જામનેવના શીરામાં જ પાણી નાખ્યું છે. આવી એનો કોષ પુરકગ વધી ગયો.

મધુને માવના આ કાવળી આગવી ધઈ એટલે તે મનરાહને જાગમાં ફોડી મઠા. કમળાએ તુ આસનેય સઠ અવચ તોફાને દોડાવ્યો અને રમેશનુ મોઢુ થકનુ કાવળ મધુ જ છે એમ ખાતરીને તેણે મધુને બોલારી. કમળા પામે માથ જરા તેવાં દીન-અર્થાં મુને મધુ માથ પામે મધ.

“ તે પાણિયાવા દાઢ જ સગાડવા દવા ! એક તો જામનેવમાં પાણી રો છે ને વળી પાણું જુદું ભોવે છે !” માએ અત્યંત ગુસ્સામાં કહ્યું “ અન્ધાર સુધી જ જાડું નહોતી બોલતી ને અન્ધારે કેમ બોલી !”

“ અ. તું અને તડે તેમા” — ગાંઠાં રડતાં મધુ બોલી.

પળુ માથ ગુસ્સાને મરદા રહી નોંડતી એટલે તેણે મધુને જળ ચાર તમચા બોલી કાઢવા.

મધુના નાના નિર્વિજ દેવને આ સળ ફર અને મેઘરાતની લાગી. અને એથી એને થઈ અવગળા લાગ્યું “ હુ રમેશ મોડી આવી એમાં જે જાડી પડેલી તે જ માએ અને અન્ધારે આવી ખાતરી !” મધુના નાના કહેવે વિચાર કરવા માંડવા. — “ આમ એકએક જામાં કેમ ફેરફાર થયે દર્શાવે ? મે જરા જામનેવમાં પાણી નાખ્યું તેમાં કો અટકી જાય કેમ ખાતરી !” અણ વિચારો કરતી, પોતાના મનને સરથે પૂજતી અને ને

સવાસોના સંતોષકારક જવાબ નહિં મળતાં અકળાતી, મધુ એક ઓરડાના ખુણામાં સાદડી પર સુઇ ગઇ. થોડી વાર એણે કુસકાં ખાધાં, થોડી વાર વિચાર કર્યા અને પરિણામે તે રાતે ખાધા વિના જ ઊઠી ગઇ.

બીજે દિવસે સવારે, નિત્ય નિયમ પ્રમાણે કમળાએ મધુને જમવા બોલાવી. કમળા આગલા દિવસનો પ્રસંગ લૂંટી જ ગઇ હતી પણ મધુના હૃદયમાંથી એ બનાવ ભૂંસાયો ન હતો.

પહેલાં તો મધુએ કહ્યું કે 'આ મને ભૂખ નથી' પણ માના આગ્રહથી એણે થોડું ખાધું. ખાતાં ખાતાં મધુ વારે વારે માના મુખ સામે જોયા કરતી, રોજ કાનું કાનું બોલીને હત્તર સવાસો પૂછીને માને આનંદ આપનાર મધુએ આજે મુઝે મોઢે ગંભીર બનીને ખાધું. સાંજે માએ દૂધ પીવા બોલતાની ત્યારે પણ "મારે દૂધ નથી પીવું" કહીને તે બાગમાં દોડી ગઇ.

(૩)

કમળાને આ એક જ સંતાન હતું. પતિપત્નીનો સર્વ આનંદ આ છોકરીના કસોટામાં જ હતો, મધુ એની નજર આગળથી એક પળખર પણ દૂર હોય તો કમળાને મેન નહોતું પડતું. પરંતુ શરસાના આરેશમાં પોતે એને મારી એથી એનું લાગણીમયું હૈયું કચરણ થયું છે તેની કમળાને ખબર ન રહી.

સવારથી જ મધુનું વર્તન બદલાયું હતું અને એ ગંભીર જ રહી હતી. સવારે બળાહકારે થોડું ખાધું અને સાંજે તો એણે દૂધ પણ ન પીધું એથી કમળાને ચિંતા થવા માંડી. "મારી મધુને શું થયું હશે? આજે બોલતી કેમ નથી? એની તબીયત સારી નહિં હોય! પણ ના, એમ હોય તો મને જરૂર કહે. મેં એને કાલે મારી તેથી તો નહિં હોય? પણ આવાં કૂઝ જેવાં બાળકને કાલની વાત ક્યાંથી યાદ રહે? મેં એને નકામી મારી. આર પૈસાનું આસ્તેજ મધુ કરતાં વધારે હતું? એમને કહીશ તો એ માગ ઉપર જરૂર શરસે થશે." આવા વિચારો કમળાને આવવા માંડ્યા. તેણે બહામથી ખુબ મારી "મધુ મધુ." મધુ તરત આવી પણ તેના મુખ ઉપર રોગનું નિર્મળ હાસ્ય ન હતું. આજે તો એ ગંભીર બની ગઇ હતી. મધુને પાસે બોલાવી કમળાએ એનું શરીર જોયું; તાવ તો ન હતો.

"મધુ, ચાલ આપણે દરિયા કિનારે જઈએ અને રેતીમાં હહેરાં બનાવીએ." કમળાએ સ્નેહથી કહ્યું.

મધુએ ઉત્તર ન આપ્યો. આથી કમળાની આંખમાં ઝળઝળીયાં આવી ગયાં. એણે મધુને સોડમાં લીધી તે પછી: "મધુ, આજે તને શું થયું છે? કેમ બોલતી નથી? મારી સાથે ટીસાઈ છે?"

મધુનું હૈયું પણ જરાબંધ આવ્યું અને તે રડી પડી કમળાએ હેતથી તેને બોણમાં લીધી અને ધાનડીને સાંત કરી.

સાંત થયા પછી મધુ મુઠ્ઠો મુઠ્ઠો માના મુખ સામું જોવા લાગી. કમળાને આથી વધુ ચિંતા થઈ અને એણે પૂછ્યું: “દિકરી આમ કેમ કરે છે? તાર માધુ દુખે છે? તને શું થાય છે? જે હેત્ય તે મને કહે.”

“મને મારે નહિ તો કહું.” મધુ ડરતાં ડરતાં બોલી.

“ના રે ના, દિકરી, મારું શું કામ?” કમળાએ એને છાતી સગી ચાંપીને કહ્યું.

મધુ ધોડીવાર માની સામું જોઈ રહી એના મુખની ગંભીરતા એની હતી કે જાણે આજે એના જીવનના સુખદુઃખનો નિર્ણય થયો હોય! ગમરાતાં ગમરાતાં એણે પોતાના જીવનનો અનિ મહત્વનો પ્રશ્ન પૂછ્યો. “બા! તું મારી સગી મા કે સાવકી?”

કમળા આ પ્રશ્નથી આંખી બની ગઈ. હાલુબર તેને એમ થયું કે હું મધુના નાના, કુમાળા હૃદયના ભાવ ભેડે! તેણે પૂછ્યું. “મધુ, સગી એટલે શું અને સાવકી એટલે શું? તને સગી મા ગમે કે સાવકી?”

પણ આ સવાલથી મધુના મુખ ઉપર વેદનાનાં એવાં તીવ્ર ચિદ્ધ જણાયાં કે માને શીકર પડી કે જે હું તરત જવાબ નહીં દઉં તો દીકરીને કાંઈ થઈ જશે. એટલે એણે તરત મધુને છાતી સરસી ઘાંબીને કહી દીધું “હું તો તારી સગી મા.”

“બા મારે કહે છે!” આટલું કહીને મધુ માને ગળે વગડી પડી. “મધુ, હવે કહે કે તને સગી મા ગમે કે સાવકી?” કમળાએ મધુને સુખીન કરતાં કહ્યું.

“મને તો મગો મા ગમે.”

“પણ કેમ?” કમળાએ પૂછ્યું.

“સાવકી મા તો મારે બહુ.”

“હાંમ, હવે હું સમજી છું તને હવે નહિ મારું.” કમળાએ હેતાજ આવાજે કહ્યું. “હું તો તારી સગી મા, માર ને? પણ તને આ વાત કાણે કહી?”

“આજે મહત્તરે હું વાડીમાં ફરતી હતી ને ત્યારે પામેના બગલાવાળાએ પૂછ્યું કે ‘બા બા તારી સગી મા કે સાવકી?’ ત્યારે કેટલ બીજા બેરો પામે લિબી હતી તેણે કહ્યું ‘સાવકી હશે; નહિ તો દીકરીને કાંઈ આટલી બધી મારે નહિ!’”

સોડી વાર મા દિકરી એકબીબને જાતો રહ્યાં. પછી મધુ પોતાની દીંગણીને લાંબે વાડીમાં ફેડી ગઈ. આજે એને દેખતાં દેખતાં પોતાની દીંગણીની સાથે વાન કરતાં સાંભળી: “બેબી! હું કાંઈ તને મારું છું? હું તો તારી સગી મા, માર ને!”

વાંદરાનું ભૂત

૨માથુ વકીલ



ડુંગર ગામનો પટેલ હતો, અને ગામના બીજા લોકની સરખામણીમાં તેની રિયતિ સારી લેખાતી. ગીરે મુકાએથી બાપદાદની જમીન એણે બતમહેનતે છોડાવી હતી. હેણુદારના હેણા નીકળતા રૂપિયા પણ ધીમે ધીમે ચૂકવી આપ્યા હતા એટલે ગામમાં એની શાખ પણ લાખની લેખાતી. છેક ન્હાનપણથી જ પેટે પાટા બાંધવા પડ્યા હતા, અને ગરીબાઈ સહામે લકો પોતે હોયે ચઢ્યો હતો એટલે ગરીબોના દુઃખ તે સહમજી શકતો અને તેમને યથાશક્તિ મદદ પણ કરતો. ડુંગરપટેલ થોડું ઘણું બણેલા ગણેલા, અને સ્વભાવના મીઠાનસાર ને નિષ્પક્ષપાતી એટલે ગામ-લોકો પોતાના અંદર અંદરના ગ્રધરા પતાવવા પટેલને લવાઈ તરીકે નીમતા. એમનો ચુકાદો જાનને પક્ષને સંતોષતો, ને દાર્દનો લખચૂક ખર્ચ બચાવવા માટે અને વેરનાં વિષ ટાળવા માટે બંને પક્ષો જીવનભર પટેલના મણી રહેતા. આમ ડુંગરપટેલ પાસે પૈસા ને પ્રતિષ્ઠા બંને હતાં.

સ્વભાવથી સંતોષી પટેલને માત્ર એક જ વાતનું દુઃખ હતું. ગામના લોકો પણ ઇશ્વરનો અન્યાય તોઈ વિરિમત થતા. પોતે પૂર્વજન્મમાં કાંઈ પાપ કર્યા હશે એમ માની પટેલ આ દુઃખ તરફ ઉઘસીનજીતિ રાખવા ચલ કરતા; પણ ગણથુથીમાં પીધેલા આ દિલાસા કરતાં પુનઃગ્રમ વિશેષ પ્રયત્ન નીવડતો, અને પટેલના માનસિક જીવનમાં આનંદ પ્રવેશી શકતો નહિ.

ડુંગરપટેલને બે છોકરા હતા. તેમાંનો મોટો જન્મથી જ ગાંઠો હતો. અને સ્કૂલ કોઈ 'ગાંઠો' કહીને જ બોલાવતું. આ ગાંઠો દીકરાના બલિય માટે પટેલ હમેશાં ચિંતાનું રહેતા. પણ પોતાનો શોક અંતરમાં કાંઈ, પટલાણીને આશ્વાસન આપવા પટેલ નસીબને દોષ દેતા. કંઈ કંઈ પૈય-ઝોકડેશ પાછળ પટેલે પૈસાનું પાણી કર્યું; પટલાણીએ કંઈકે માનતાઓ લીધી, પણ છોકરાની માનસિક દશામાં કાંઈ ફેરફાર દેખાયો નહિ. ઉપાયો કરી કરી પટેલ કંટાળ્યા, અને દૈવાધીન વસ્તુ નિવારવા માનવ અસમર્થ છે એમ મનં મનાવી બેઠો.

બ્રહ્માએ પોતાની યજ્ઞેથી જૂઠું સુધારવા જ પટેલને બીજો દીકરો દીધો. હશે એમ ગામલોક માનતા. પટેલનો ન્હોતો દીકરો સમગ્રાષ અતિસય ચાલાક અને બુદ્ધિશાળી હતો. વર્ગમાં તે હમેશ પટેલે નંબર રહેતો. શિક્ષકો બ્યારે ને ત્યારે પટેલ પાસે તેનાં વખાણ

કરતા. ગામના સરખી ઉમરના છોકરાઓને તે આગેવાન હતો; અને છોકરાઓ ત્યેને 'રામુ નાથક' કહી બોલાવતા. એની આજ્ઞા મનુષ્યમાં છોકરાઓને એક પ્રકારનો આનન્દ મળતો. ગામને પ્રત્યેક છોકરા એને ખુશ કરવા અને એની પ્રીતિ, મેળવવા તત્પર રહેતો...ગામની નિશાળમાં અગ્રેષ્ઠ ગ્રામ્ય ધોરણ પૂર્ણ કરી શમભાઈ જામેના શહેરની હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરવા જતા ને સ્કાંજ પડતાં આગમડામાં એની પાછો આવતો. આ આવવાનવવાની હાઝારીને કારણે પરેસે ધણી વાર શમભાઈને લેની નિશાળના જાવાવપમા રહેવા કહ્યું હતું; પણ શમભાઈ ના જ પાડતો, કારણ એને એના ગાંડાબાઈ વગર ચાલતુ નહિ, ને ગાંડા શમભાઈ વગર બીજા કોઈનું માથે જ સાંભળતો. કાલમાં તે અગ્રેષ્ઠ સાળા ધોરણમાં હતો.

'ગાંડા' હતો તો ગાંડા જ. પણ એની ધેવજામાં પણ એક પ્રકારનું હડાપણ બેસતું હતું. એના લગણમાં પણ ધણિવાર શમભાઈને સત્ત જ દેખાતુ. આટલી જ એનું ગાંડા પ્રત્યેનું આકર્ષણ વિશેષ હતું. કેટલીક વાર તેના શબ્દો, હવે રાત્રે તે કંઈકો મુખી વિચાર કરતો, અને તેને સામનું કે આ નિર્દોષ આશ્રમામાં દુરવરી અશ છે; અને જમતના મહાન બુદ્ધિશાળી મનુષ્યો કરતાં પણ દુરવરીની વિશેષ સમીપ છે. ગાંડા કોઈને સનાવતો કે કનડનો નહિ; તે કોઈને મારતો નહિ. પણ તે હમેશા પોતાના મનનુ ધાયુ જ કરતો. એને ધેવજા હતી માત્ર એક જ પ્રકારની, અને તે જાડ કે ધરને છાપે ચડી બેસતાની. આથી પટેલપટલાળીને જીવ હમેશાં ઊંચો રહેતો. આથી જ પરેસે વાધજી નામે એક કાળીને નોકર તરીકે રાખેા દતેા, પણ વાધજી જરા આગેા ખમે કે ગાંડા છાપે ચડી બેસે. તોમથી પટેલપટલાળી ગમે તેટલી બુમો પાડે, પણ છાપે ચડી બેઠો એટલે ગાંડા કાદનો નહિ. આખરે વાધજી છાપે ચડી એને નીચે ઉપર ત્યારે એ ઉતરે.

એવાર ગાંડાબાઈને સવાલ આવતાં શમભાઈએ કહ્યું: "ગાંડા, તુ વારેધરી છાપે ચડી કેમ બેસે છે?"

છાપગની વાત અત્યંત જ ગાંડાની આખો ચમકી, હસતાં હસતાં તેણે કહ્યું, "કહ્યું છે બગવાન આજ્ઞામાં રહે છે ને? ને જમીનથી છાપે જોયું છે, છાપરાથી બગવાન વધારે ખામે હોય ના?"

આ જવાબમાં ધેવજાબગી સરજના હતી. આ ગાંડાને શમભાઈ પણ તાર્કિક દલીલમાં રહેવા સહે એમ નહોતું.

"પણ છાપરા પરથી પડીએ તો ચડી જાય ને!" ગાંડાએ મનુને ઓળખના નથી એટલે મનુને ઓળખનાર છાપરા મનુષ્યો જેમ તેમને મનુનો બપ નથી હોતો, એ બજુબ છતાં શમભાઈએ કહ્યું.

"એ હો, એટલું જ ને. એ તો ઉતરુ માર કે મરી જઈએ તો આપણે બગવાને ઘેર જાયએ."

કેં ઉતર આવેા તે શમભાઈને સ્વપ્નમયું નહિ. છતાં વાત વધારવા એણે એક નિર્દોષ તાર્કિક દલીલ કરી.

“પણ બાઈ, કદાચ મરી ન જવાય તો હાથ પગ તો ભાંગે ને?”

“પણ હું પડું જ નહિ ને.” ગાંડાએ કહ્યું, “ને બાઈ, એક વાત કહું? તું માનશે? જ્યારે હું છાપરા પર ફરું છું ત્યારે મને એમ લાગે છે કે કોઈક મારો હાથ ઝાડી રાખે છે. એ ભગવાન જ હશે ના?”

વિશુદ્ધ હૃદયમાંથી આવતી સરળ ભાવ અને અચળ શ્રદ્ધા કાઠી નાખવાનું રામભાઈને ન રુચ્યું. એટલે એણે આ વાત અહીં જ અટકાવી. જગન એને ભલે ગાંડો કહે, રામભાઈ એને ગાંડો કહેવા કે ગાંડો માનવા તૈયાર નહોતો.

એક દિવસ બપોરે રામભાઈ નિશાળમાં હતો, પટેલ બાપુને ગામડે ગયા હતા. પટલાણી ઘરના કામમાં હતાં ને વાધજી કાંઈક લેવા બગરમાં ગયો હતો. આવો સારો લાગ વેઈ ગાંડો છાપરે ચડી બેઠો. થોડીવારે પટેલ આવ્યા ને ગાંડાને ન જોયો એટલે વાડામાં જઈ છાપરે નજર નાખી. ગાંડો સૂઈ સ્થાપે જોવા પ્રયત્ન કરતો હતો. એણે માત્ર ધોતિયું પહેલું હતું. ઉન્હાળાનો દિવસ ને તેમાં ચે મધ્યાન્હ; એટલે તાપનું શું પૂછ્યું? પટેલે વાધજીને જૂમ પાડી. જવાબમાં પટલાણી બહાર આવ્યાં.

ગાંડાને એકસો મૂકી વાધજીને બહાર મોકલવા માટે પટેલે પટલાણીને કપડો આપ્યો. ગાંડાને નીચે ઉતરવા કહ્યું. પણ ગાંડો એની ધૂનમાં હતો એટલે એણે પટેલની જૂમ સાંભળી નહિ. પટેલપટલાણી બંને મુંઝાયાં. આખરે પટલાણીની કામ લેવાનો પટેલે વિચાર કર્યો.

“જો બાઈ, આમ બપોરને પ્હોર છાપરે લૂ લાગે.”

પણ ગાંડો સાંભળે જ શાનો? એટલામાં બગરમાંથી વાધજી આવ્યો, પટેલે ગાંડા પરનો ગુસ્સો વાધજી પર કાઢ્યો. અત્યાર સુધી પોતાની ભૂલથી ખિસિયાણું પડી ગયેલાં પટલાણી બોલ્યાં—

“એ મુઠાને ઉપર તાપ પણ નથી લાગતો? આ બગરે બપોર છાપરે તે વળી શા લાગતો દાર્યો છે?”

પટેલની ધીરજ ખૂટી. એમણે ગુસ્સામાં જોતરાઈ જૂમ પાડી.

“ગાંડા, હેરા ઉનદજ કે ઉપર સારી લાઈ આવું?”

સોડી રાખે જ ન સાંભળ્યો હોય તેમ ગાંડાએ શાંતિથી જવાબ વાળ્યો. “બાપુ, અહીં તો એવું મજાનું છે! જુઓ તો ખરા પેટા વાદળ પાછળ દેવદાસને દેવદે બેઠો છે— ને એમની સ્થાપે ચુલાખી કપડાં પ્હોરી અપ્પરાઈના નાચે છે.” એના અવાજમાં હવે ચેત્તજા આવવા માંડી.

“જુઓ, જુઓ, એ બધાં મદને ત્યાં બોલાવે છે.”

ગાંડો તો ય પોતાનો દીકરો. પટલાણીના હૃદયમાં વાદાવ્ય ઉમરાવું. એમની આંખમાં આંસ આવ્યાં.

“બાપુ, હોયો ઉતરને ! કોંઈ દાંડો આમ જ ઉપ મુખાવવો છે.”

વાણજને લાચુ કે માંડા એમ નીચે ઉતરવાનો નથી. પટલાણી તરફ ફરી તે બેઠાં.

“તમે નાહક રોયો છ શા માટે ? જાન અદરથી ખાવાનું લાવેને કે જોનાં બેઠત હોયો ઉતરો.”

હવે પટેલની ધીરજ ખૂટી હતી. એનાથી રોવાયું નહિ.

“એમ એને લાડ લગાવવાની જરૂર નથી. વાણજ તુ ઉપર ચડ તો. સોડીના ચમકાગ વગર એ પાંચરો થવાનો નથી.”

“પટેલ એમ કાંઈ છેક નિર્દોષ થવાય છે કે માંડાબાઈમાં કાંઈ કુદિ છે કે કાંઈ વળગાય ના હોય તો માંડાબાઈ આવું તોડાન ના કરે.”

વાણજને વર્ષોના સદવાચને વીધે માંડા પ્રત્યે મમતા હતી. એ સાથે એના હૃદયમાં એના પ્રત્યે એક જાનો પરાધાન પણ હતો. એટલે એની એડી ૬૨ માન્યતા હતી કે માંડા મજા કરે એવો તો નથી જ. એટલે આ મજા તોડાનનું હોવાનોપણ, એની સ્વભાવિક કુદિ પ્રમાણે એણે કાંઈ અમાનુષી તત્ત્વ પર કયું.

એના ઉછરના શબ્દો પટેલે જગજગ સાંભળ્યા ન હોય તેમ ને બોલ્યા. “આ છાપરાની આમણમ કાંઈ ખપેરા બગી બેસે બેઠાંએ કે એ ઉપર ચડે જ નહિ”

“એ તમે ગમે તેમ કરશો પણ માંડાબાઈ તો ઉપર ચડવાના જ. આ તે દિવસે જુલોને પેલા મદિરની ટોચે ચડી બેઠાં. મદને તો પટેલ, જરૂર જાગે છે કે માંડાબાઈને કાંઈ વળગાય જ ઉપર ચડાવે છે.”

વાણજના મનમાં આ બ્લેમ વર્ષોથી હતો. જાયુ આવ્યાર સુધી એ કાંઈ બેળી શક્યો નહોતો, આખરે ૬૬ મન કરી આજે કહેવાનું કહી નંખ્યું.

પટેલ-ઉપાય કરી કરી ચાકેના પટેલના હૃદયમાં શાંતિ ડાકી પ્રવેશ કર્યો.

વાણજને તાત્ કપાડી એટલે પટલાણીને જિ મન આવી.

“હું તો કપાડની પ જાણુ છું, જાયુ જામને જાયુ આગ્યા નહિ એટલે તુ આટલા ઘાંઘ ના બોલી. જાયુ જડું તો આજ પાંચ વરસથી બેઠિયારમાની બાબા શાખી છે-” કે મદારે માંડા જે રિ” કાંઈ થશે તે હિ આ મદને કોનાના મુગડે મળુમારીશ.”

પટલાણીના શબ્દોથી પટેલની કમમમની શાંતિએ જાન નિશી ૬૬ ૨૦૧૫ ૫૩૫૫. દિવસે માંડા હતો એ જામનનો પટેલને શોક તો હતો, જાયુ કેકે હિ’ ડાપરેથી પગી કમોને

મન્નિ જાય તેની ચિંતા વિશેષ હતી. વીસ વર્ષ પહેલાંનો એક સાધારણ પ્રસંગ આજે અણચિંત્યો પટેલની સ્મૃતિમાં તરે આવ્યો.

ત્યારે પટેલની જાહેજ્જાલીના પ્રથમ દિવસો હતા. સામાજ્યો ને વ્યક્તિઓના હવનપત્રનામાં તે વર્ષો હતાં. યુરપ સમસ્તમાં હોળી હતી. હિંદના ખેડૂતો અને વ્યાપારીઓની દીવાળી હતી. એ મહાવિગ્રહના વર્ષો દરમ્યાન અનાજના બાવ સારા ઉપજતા. પટેલના ખેતરમાં દર વર્ષ કરતાં આ વર્ષ પાક પણ સારો થએલો. પટલાણી ખોળા ભરી પિયર ગયેલાં, અને ચોર અને પશુઓનો ભય એટલે પાક સંભાળવા પટેલ ખેતરે ચૂતા. પટેલના બાપદાદાના સમયથી એમને બંદૂકનો પરવાનો હતો એટલે પટેલ બંદૂક રાખી ખેતરે ચૂતા. પટેલના ખેતરમાં વાંદરાનો ત્રાસ ધણો હતો. અને આંખા પર કે જમરખી પર એક પણ ફળ વાંદરા રહેવા દેતા નહિ. એક દિવસ પટેલને વાંદરાઓ પર ખુબ ગુસ્સો આવ્યો. ખેતરમાં ઝાડ પર એટલા એક વાંદરા પર નિશાન તાકી પટેલે ગોળી છોડી. વાંદરા વિધર્ષ જમીન પર પડ્યો. અને પોતાની નિશાનજાણથી ખુશ થતા પટેલ થેર ગયા. તે જ દિવસે ગાંડાનો જન્મ થવાની વધામણી પટેલને મળી.

વીસ વર્ષની વાત થાઠ આઠતાં જૂનપિરાયને બહેમ કહી દરેક કાઠના પટેલના હૃદયની શંકા વધુ દૃઢ થઈ. પટેલે આ વાત પટલાણી અને વાવજીને કહી. ગાંડાના શરીરમાં જૂન છે એની તો એમને ખાતરી જ હતી, પણ આ વાંદરાનું જૂન જ હશે એમ આ વાત સાંભળીને અને ગાંડાનું વર્તન વિચારીને તે જાનોને ખાતરી થઈ.

પટેલે ગાંડાને ફરી એક વાર ખુબ પાડી. જગ્યામાં ગાંડાના મુખ ઉપર કિમત ફરક્યું. પટેલ મુંઝાયા.

"હવે આનું શું કરું ? એની બીકે ચાપમાંથી બધાં ઝાડ તો કપાવી નાખ્યાં. પણ આ ડાપરાનું શું કરું ?"

"તે દિવસે પેલી પીપળાની ટોચ પર ચઢી એ આદર એટલો. ત્યારે તો મહેં આસા જ મૂકી દીધેલી, પણ એ તો બગવાન પાંચરો ને સાચો સમો મુંડો ઉતર્યો." પટલાણીએ ગદગદ અવાજે કહ્યું.

"પટેલ, એ ગાંડાબાદળે તરફ વાંદરાનું જૂન વગરેયું, નહિ તો વળી એ પીપળાની ટોચે તે ગડનું દશે. એ જ્યાં જ જૂનના આગા."

"વાવજી હવે આમ વાનો કર્યા કરે શું વગવાનું છે ? તું સીડી લઈ ઉપર ચઢ. ત્યાર વગર કંઈ છૂટકો નથી." પટેલની આજ્ઞામાં પણ નિઃસંકોચ હતી.

વાવજી ધરના પાડવાના વાવમાં નિસહારી લેવા ગયો. વાંધારને લીધે કુંગરપટેલના પાંચાશી નેજામાં નવાસ કરવા આવ્યા. વસ્તુસ્થિતિને જોઈ એમણે કુંગરપટેલને કહ્યું:—

“પરેશ, એને ઓરણમાં પૂરી રાખે તે જ એ મુપરશે.”

“શું કરીએ, એમ કાંઈ આમેા વખત ઓરણે પૂરી થેવાય છે? એને ઓરણમાં પૂરીએ એટલે એ ચીમેા નાખે ને ઝડને દયા આવે. પાંત્રે ખજાર કારીએ કે વળી એ બગવાન એના એ. એ હાથે ચડે ને આખું ગામ જોરા મળે. એ અમને ડેરું નીચું જોવા જેરું સામનું હશે.”

“તો પરેશ એક ઉપાય બનાવે. પણ રહેવા દે, તમને એમાં વિધામ નહિ આવે.” કહેવાતી હજારા છતાં જોરાપરેશ આશ્ચર્યની રાહ જુએ છે.

“ના. ના. કહો તો ખરા, કીક સામશે તે જરૂર કરીશું.” પરેશ બેઠ્યા.

“તો પરેશ તું એમ કહેતોતો કે આજ એ દિવસથી આપણા ગામ ખજારના દેવમાં એક બુરો આવ્યો છે. કાલીમાલો મરોડો બાજુ છે. ને છેક અમદાવાદ ને કાલીઆવાડમાં જાગીતો છે. એના દેખાવ પગી જ ઝડને તો ચમકારી સામશે.”

વાન સાંજાળાં જ પરવાણીની આખમાં આગા ચમકી. પરવાણી સાજ કારી બાજુ પર ઊભાં દનાં, પણ દવે એમનાથી ભોમ્મા વગર ના રહેવાયુ.

“તો બોલાવેને એને, એના તળીયનું કશે તે એને આપશું.”

“હું તો એ જ કહું છું. ને એ કાંઈ ચેસ્ટની પરવા કરે એવે નથી આ પમાબાઈની વડુને તો તમે જાણે છ ને, આજ છ વાથી શોકવનો વગગાડ છે, તે કાચે એને બોલાવેશ ને મવા રૂપિયો ને પાકુ સંચુ આપ્યા. પણ એક દિંખા તો એવો ફેર છે કે ન પૂઠો વાન પુઠા તો ખાંધી ન રે, ને આજ તો એની લીધી થઈ ખાટમે પડી રહી છે, બધુ ફરી તો અત્યારે પમાબાઈને ત્યાં જ એ દશે, કહો તો આ અપખડી બોલાવી કાઢ.”

પરેશ તરફથી હજારની ગદ જોના જોગબાઈ સહાયું જોઈ રહ્યા.

“તમારી બધાની હજારા હોય તે બોલાવો. પણ ઝડને તો રામલાની બંદીક સાને છે. એ હોય તો બુવાયુવાને કમરે ન ચરવા દે.”

“એમાં વળી રામશે તે શું કરવનોછ? એ અંમરેજ બંધા એટલે સહમને અમને બધું આવડે છે. પણ એ ઊંચમાં જુદી કેટલી?” જોરાપરેશ અમેજ બાપા પરનો રોય કાઢે.

પરવાણીને પણ સામેલ કે અમેજ બંધુવાથી હોકરા બગડી જાય છે, એટલે એમનાથી દવે બોલ્યા વિના ન રહેવાયુ.

“એ તો મુતો દવે છેક જ નાસ્તિક થઈ ગયો છે. તમે વળી એ ઘોડું અંમરેજ

બધ્યો એટલે મોઢો મધ્યવી દીધો છ. બેરાપટેલ ત્હને ત્હમારે જવ ને જુવાને બોલાવી લાવો ને—વળી ધરમના કામમાં લીલ કેવી ? ”

પટેલ શાંત રહે છે એ મૈનને અતુમતિ ક્ષેષી બેરાપટેલ જવ છે. વાધજી નીસરણી છાપરે ચૂકે છે ને ઉપર ચઢે છે. પટલાણી પરગણુ પડોશીની મનમાં પ્રશંસા કરે છે.

સીડીની ટોચે ચડી વાધજી ગાંડાભાઈને જૂમ મારે છે. પણ ગાંડો તો આકાશ સ્કામે જ બેસી શકે છે.

“ વાધજી એ એમ નથી માનવાનો, એનું બાવડું પકડીને એને હેડો ઉતાર. ” પટેલે કહ્યું.

વાધજી છાપરે ચડ્યો કે ગાંડો ઊભો થઈ ગયો. એને લાગ્યું કે વાધજી એની સમાધિમાં ભંગાણુ પાડે છે. એ પોને એના સ્પર્શથી અમડાશે એમ ધારી એક ડગલું પાછળ હટ્યો. વાધજીને આગળ વધતો બેઠા ગાંડો બોલી ઉઠ્યો.

“ બે મહને ચડકશે તો ભગવાન ત્હને મારી નાંખશે. ”

ગાંડાના આ શાપની વાધજીએ પરવા ન કરી. અને એને બાવડામાંથી પકડ્યો. વાધજીનો સ્પર્શ માત્ર ચતાં જ ગાંડાની ઘેલછા ઉડી ગઈ અને તે શાંત થયો. વાધજીએ ગાંડાને સીડી મારફતે નીચે વાડામાં ઉતાર્યો. પટેલ પટલાણીનો છવ ફેલાણે આવ્યો.

નીચે ઉતરી ગાંડાને મુંઝવણ થઈ. પોતાનું સમાધિસ્થાન આ લોહીએ લઈ લીધું હોય એમ એને લાગ્યું. તેણે કપકામરી નજરે વાધજી તરફ નેયું. ને પછી પટલાણી તરફ ફર્યો.

“ આ, મને શું કામ હેડો ઉતાર્યો. ત્યાં તો કેવું સરસ પચરંગી લખાન મને તેડવા આવતું હતું. ”

“ મૂર્ખાં તે કાંઈ પણ તું પેલી જમરણી પર ચડ્યોતો ત્યારે આવો જ લવારો કરતોતો; ને આ પચરંગી વિમાન આવ્યું એમ કહેતાં વાર ઉપરથી પડ્યું મૂર્ખ્યુંતું. એ તો નીકે હતું કે જમરણી નીચી હતી નહિ તો છવથી મત. ” પટલાણીએ પુત્રની કાનપટ્ટી પકડી. ને ત્રણે અંદર ગયા.

x

x

x

જાતી પરવારી વાધજીએ ખંડાર ઝાંઝામાં રોળિયો લાગ્યો હતો તેના પર પડ્યા પડ્યા પટેલે હુકો મગડાવા માંડ્યો. ખંડાર ઓસરીમાં ગાંડો કાંઈક વિચાર કરતો બેઠો હતો, સ્કામે વાધજી બેઠો બેઠો ચઢતો જતો હતો. થોડી વાર બેરાપટેલ જુવાને તેડી આવ્યા.

જુવાનું સરીર અવમસ્ત હતું. એની મુઠ્ઠે ભરાઈ ને કાળી હતી. માથે લાંબા, તેલથી તરબોળ, સંબાળથી ફોલોલા વાળ. એની વિશાળ, લાકડાં આંખો કાળજના અંગન

વિશેષ બચકર લાગતી. સરીરનો કામો વધુ કષ્ટો, હાથે ને છાતી પર કહેલા દુષ્કાંત નિહાથી વિશેષ કામો લાગે છે. એને વચ્ચમાં માત્ર મેકુલેયુ ધોનિયુ પડેલું છે, ને તેના આ ઉચ્ચ આધિગતના પ્રતીકસમુ મેકુ જનોઈ તેના વસ રથળના વાળની કાળી બુમિકાને ઝીંવે પાન બેસે છે.

આવા બચકર મનુષ્યને કોઈ બૂનની બચકરના એટલી ધાવ એ સ્વાભાવિક છે. એટલે જ અપ્રકાશિત જનો બૂનના બચકારી મુકા થયા આવા માનવબૂનને આશરો સેવ્ય દશે! એને જોઈને બૂન પણ બચ પામે—ને એટલી બચકર એની મુખમુકા છે. બુનો પડેલની પાને આપ્યો—અને એમનીમાં જોઈયા માંડ એક કોમી કહેર નાતર નાંખનાં કર્યું—

“આ જ છેડારો ને?”

પડેલે કહારમાં આશું દલાવ્યું.

“તમારે સ્ટેન્ડે ફક્ત કરવાની જરૂર નથી. કાળીખાના પ્રગાદથી એને અમચડી સ્પર્શસમો કરી દઈ છુ. રીક, એ કેટલા વખતથી આવા આજ કરે છે?”

“એ તો જનોએ ત્યારથી જ આંચ છે. બે વર્ગનો મંચ ત્યારથી જ એને ઉપર ચડવાની હમ્મલ થતી. પાંચ ૭ વર્ગનો થયો ત્યારે તો એ જનોખાના માટે ચડી બેમનો. મામ બહાર જતાં દાખાએ એટલે તાલી જાઈ આપ્યો દિશમ મામ બહાર પીરને રેફર ચડી બેમનો. અને દરે દરે ઘરબહાર નથી જતા દેલા ત્યારે ઘરને છાપરે ચડી બેમે છે; ને કહે છે ત્યાંથી એને બચવાન રેખાય છે.” પડેલે દુકામાં માંડના છાવના પગકોને કનિક હનિકામ કહી સંભળાવ્યો.

“તો તો બિના વગમાડ જાવન ઉઠા નથી; પણ વગમાડ નહીં જુનુ છે એકરે સમો વધારે લાગશે.”

બુનો જમીન પર બેમે છે. પોતાની સ્કામે જમીન પર આગ્રાવણના લીટા દોરે છે. માનવ આવાહન કરતો દોષ એમ હાથના આજ કરે છે કુખની મુકામો કરે છે, ને હમિરતથી ગાંઠને પોતાની સન્નુષ બેમાડવાની સચ્ચ કરે છે. ને પ્રમાણે વાજી ગાંઠને લઈ આરે છે. ગાંઠો અવાજ ખતી વિગિન મુરે, એક વિગામી લુવા મામે જુવે છે. દરમાન પડાણી પણ ઘરમાથી આવી પડેલે છે. બુનો ગાંઠના માથા પર લપામાં હાથ ફેરવે છે, એને નખસાળ જુવે છે. પછી “જય કાલી, પાતાચલી, ત્રણ પેનપે—બૂન દોષ, પનીન દોષ, કાલજ સુરેષ દોષ, છાન કે મેડ દોષ—જે દોષ તેને લાગર થયા દુકામ દઈ છુ.”

પછી “હા—” એકે બચકર અવાજ કરી ચાંડા તરફ વળે છે. “જો વૂં ખા કાળીનો બચકર છુ, ત્યારે કાળ છુ. તને કાળીખાની આજ છે—એક કાજ છે? ક્યાંથી આપ્યો ને આ પિંજરમાં કયે કારમે આવી રેતો છે?”

“ ના ભાઈ ના. માછની આજ્ઞા હોય તો ભણે, પણ પેટના દિકરાને એમ નનર મામે દુઃખી થતો કેમ બેવાય ?”

ભુવાએ ઝીણી દષ્ટિ પટેલ તરફ નાંખી. “ જુઓ પટેલ, માછની આજ્ઞાનો લોપ નહિ થાય. માછના કોષે તમારું સત્યાનાસ જશે. ને સાથે સાથે મારી આટલાં વર્ષોની સાધના પર પાણી ફરી વળશે.”

પટલાણી પુત્રનું દુઃખ અને માછનો રોષ એ બન્નેના વિચારથી અવાક થતી બેઠાં રહ્યાં.

જોરાપટેલને પોતાનો આટલો થ્રમ અદ્ધળ જતો લાગ્યો; એટલે એમનાથી બોધ્યા વિના ન રહેવાયું.

“ પટેલ આની નાદાની શું કરે છે ? આપણા ગાંડાને કાંઈ દુઃખ નહિ થાય એવો કાળીમાનો પ્રત્યાપ છે. દુઃખ થશે માત્ર એના વળગાડને.”

પટેલ નિરૂત્તર રહ્યા, એમના આ મૈનમાં અકળ નિરાધારતા હતી.

ભુવાએ વાપટની મદદથી ચીસો નાંખતા ગાંડાને ઝાડના થડ સાથે મનમુત ખાંધો.

“ માછની તને આણ છે. હજી બોલ, અહીંથી નીકળવું છે કે નહિ ? ”

“ તું નીકળને અહીંથી, આ તો માત્ર જાપુનું પર છે.” ગાંડાએ સરળતાથી ભુવાના પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યો.

ભુવો એના મોઢા પાસે દેવતાની કમેડી સ્થાપ ગયો. વાપટએ ભુવાની આજ્ઞાથી એમાં મર્યા નાંખ્યાં, મર્યાની ધૂણી અરણ થઈ પડવાથી ગાંડાએ હૃદયકાંચક ચીસો નાંખવા માંડી.

“ બોલ, હજી નીકળવું છે કે નહિ ? ” ભુવાએ નાટક ચાલુ રાખ્યું.

“ બાપુ, બાપુ ! ” ગાંડાની ચીસો ચાલુ રહી. એ ચીસો પાછળ રહેલી દુઃખની વેદના, અને નિરાધારતા ક્યું પિતૃહૃદય સદી રોકે ? મતાની આંખમાં આંસુ ન્હોતાં માતો. જોરાપટેલ ઉઘસીનટિયી આ બધું જોયા કરતા હતા. મર્યાની ધૂણી ગાળામાં નતો ગાંડાનો અવાજ ભેરી ગયો. દુઃખી માતૃષિતાને આશ્વાસન આપનાં ભુવો બોલ્યો.

“ પટેલ, આ અવાજ જોયો, એ અવાજ આ છાંડરાનો ન્હોતો એના વળગાડનો છે.”

વાપટએ ભુવાની આજ્ઞાથી વધુ મર્યા નાંખ્યાં ને કમેડી છેક ગાંડાના મોઢા પાસે સ્થાપ ગયો. ગાંડાએ વધુ જોડથી ભેરી ગયેલા અવાજે ચીસ નાંખી.

“ બાપુ, બાપુ.....”

એ ચીસનો જવાબ આપતો હોય તેમ સમમાન હાથમાં ચોપડીઓ સ્થાપ દાખ્ય થયો. આ દૃશ્ય જોઈ પળવાર તો એ સ્વપ્ન જની અવાક બોલો. પણ ચમુસ્તિપ્રતિ સમજતાં

એને યાર ન લાગી સમજાણે જોઇ કુંઝરપટેલ જખૂરાણા પડી ગયા. જોરાપટેલે ત્યાંથી ચાલી જવાનો મનમાં વિચાર કર્યો. પોતાના ભાઈને જોઇ માંડના હૃદયમાં નવું બળ આવ્યું.

“સમજાણ કપકાપરી નગરે કુંઝરપટેલ તરફ વળ્યો.

“આપુ, તમે બધા આ શુ ધર્મીય લાઇ બેઠા છો ? આ પિત્રાગને વગર મેને મારી નાંખયો છે ?”

શુ કર્યું, શુ કહેયુ તે પટેલને સ્વપ્ન નહિ. જોરાપટેલ જ આ માટે જાગૃત્વાદર દમે એમ કહી મેનો હોય તેમ સમજાણએ તેના તરફ ગુસ્સાબરો નગર નાખી. પટલાણીએ “સમજાણને શાંત કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

“ભાઈ આ તો મહાકાળીનો બુચો છે.”

“મહાકાળીનો દોષ કે ગમે તેનો દોષ. આમ બાઈને દુઃખ દેવાનું નથી. પિત્રાગે મારો છે એટલે તમને લોકને ગમે તેમ કાપી મર છે.”

એક ગુસ્સાભરી નગર બુચ તરફ નાખી એ માઠા તરફ વળ્યો. વાપજના દોષખંડી કોઢી કુકાની દોષી ને માઠને અધનમુજ કર્યો. “ભાઈ, ભાઈ” કરતો માઠ સમજાણને બાઈ પડ્યો.

બુચે આ ખું જોઈને હાજુવાર સ્વપ્ન જની ગયો. પશુ બાઈ અનેક પ્રયત્નોના અનુભવી પીડ બનેયો બુચે ગુસ્સામાં સમજાણ તરફ કર્યો.

“નોંધાઈ આ અગ્નિનું અવમાન !! આ અગ્નિ તો ખુદ મહાકાળીની આત્માથી પ્રગટાયો છે !”

એના શબ્દોની અવગણના કરતાં સમજાણએ જોડા પટ્ટેરો પગે એ અગ્નિને દોહાવવા પગનો કયર્યો.

માજના ધમેલા આ બપોર અવમાનના પરિણામનો વિચાર કરતી સત્તા ધમધર દંપતી માંડી. પટેલ અચાક જ કોખા રમા. બુચે રતો પોતો ધપૂ ગયો. જોરાપટેલે બધા મિત્રિન નિરસારભરી નગર સમજાણ તરફ નાંખી. સમજાણને આ બધાના અગાધ પ્રવેરે રેલ માર્યો.

“આ કુખીયા એની ચેષ્ટા નથી જવાની. જુન પિત્રાગની વાત કરતો તો ભોડો મુખમાં મળી નીમીએ બધા વ દેવોને બેઠા કરતો તો વ આખાનું કઈ આ રીત નથી જાગ્યું. આ બુચે રોગી છે-ને ધર્મીય ચાંડી બોલ છે.”

કુંઝરપટેલને જુનના શબ્દોમાં અમ સાચું. એમની નિરૂપણ દાનુ છે ન્દોની મહ.

કેપ૦ ... ગુજરાત : : હીસેમ્બર '૩૬-બાનુઆરી '૩૭

“બાહ, બધા વૈધ, દાકતર ને હકીમના ઉપચારો તો કરી ચૂક્યા.”

“તો એ બધાથી ન મુધર્યું તે આ દેવો ભુવાથી મુધરવાનું છે?” રામબાહ જોરાપટેલ તરફ વળ્યો. “કાકા, આ ભુવાને તમે લાગ્યા તેમ લાઇ ગય. આપણે એનું કાંઈ કામ નથી.”

ભુવાના ગુસ્સાને પાર નહોતો. આમ છેક અપમાનિત થઈ માછો મન્ય તો તે ધંધાને પણ ધોડા લાગે.

“નાદાન, તું મહાકાળીનું અપમાન કરે છે, તારું સત્યાનાશ જાગે.” ભુદે જમીન પર બેસી ધૂણવા માંડે છે. થોડી વારે અવાજ બદલે છે.

“અ હં હં હં હું મહાકાળી છું, જોગમાયા છું, ચણ્ડી છું. મારા દુરમનનો કાલ છું, આ છોકરો પોતાના સ્વાર્થ ખાતર, પોતાના આપની મિદ્ધતા એકત્રો પચાવી પડ્યા આ છોકરાને સારો નથી થવા દેતો. પણ યાદ રાખ.....”

આ આરોપથી ગુસ્સે થઈ રામબાહ ભુવાને એક લાત મારે છે. “હરામખોર બામરા, નીકળ અહીંથી.”

હવે એની લાગરી પણ રામબાહને અસહ્ય પડી હતી. રામબાહનું આ કૃત્ય જોઈ બધા દ્રષ્ટે છે. જોરાપટેલ રામબાહને દૂર લઈ જવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ રામબાહ ત્યાંથી ખસતો નથી.

“તારા જેવા બામરાથી અધુરેમ નહિ સમજાય.” આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં તે ગળાગળો થઈ જાય છે.

આ ભુવા જેવા ચમત્કારી પુરુષને અહીં લાવનાર પોતે છે એથી માનાનો શો પોતા પર ઉતરશે એમ વારી જોરાપટેલ ભુવાને લઈ જવા વત્ત કરે છે.

“મહારાજ, હું તમને અહીં લાગ્યો એ મારો અપરાધ થયો.”

જોરાપટેલ બંડીના ખીસ્સામાંથી રૂપિયો કાઢી જોરાપટેલનાં હાથમાં મૂકે છે. હવે શું થશે એ વિચારે અવાંક હાથમાં પટલાણી ભુવાને પગે પડ્યાં. “બાપુ, એ છોકરો નાદાન છે, એના પર ને હમારા પર દયા કરો.”

આ બધાની આવી સ્થિતિ જોઈ ભુવાને એવપકડ જોર આવ્યું. તે રામબાહ તરફ ફર્યો.

“દુષ્ટ તેં માછને લાત મારી! માછનું ને તેના બચનનું અપમાન કર્યું—તને

માણનો શાપ છે કે કાલની સવાર તું જોત જશ નહિ પામે.”

પરવાણી કપી હાંસાં. “તપાડ-તપાડ માફ કરે.”

એકપરેજ ભુવાને ત્યાંથી હાથ ઝાલી લઈ ગયા. ભુવાએ જતાં જતાં રામભાઈ પર એક ગુસ્સાભરી નજર નાંખી. પરવાણીએ કથાંત કરતા માંડ્યું.

દુર્ગરપરેએ આ બધું કેમ બનવા પામ્યું તેનો વિચાર કરવા માંડ્યો. એમને પોતાની બૂલ સમજાવી હોય એમ કામાભરી નજરે એમણે માંડ તરફ જોયું. માંડના કુખ ઉપર સિમન ફરક્યું. પણ એ પણ બધા શાંત રહ્યાં. જણ આવતી કાલની સવારનો વિચાર કરતા પરવાણીથી મોંઘા વગર ના રહેવાયું.

“રામભા, આ ને શું કયું ?”

હવે પડેહને બોલવાની લિમન આવી. “ચાલો, જો થયું ને મારુ થયું.”

“જણ માણનો શાપ !” માનસી બોલ્યાં જવાયું.

“અરે મા, એવા બામટાના શાપ તે વળી ફળાવ દશે. એવા તો કંઈક સોર હોંગ આહરી એવો છે ને તમારા જેવા અધેત્રદાણુ મળે એટલે એ ઓઠા બૂબે મરવાના છે ?”

“મને તો પડેપેથી જ એવું લાગેયું-પણ માંડનો કોશ કરવાની છાત્રામાં હું મારું બાન બૂલ્યો.” પડેપે પત્નાવો કરતા કહ્યું.

“બાપુ, મેં તમને અનેકવાર કહ્યું કે આજી મપકર ઉપચારો કરી આ વિચારને દુખ ન આપો. એને છે બીજું કોઈ જાનનું દુઃખ ? એને પોતાને પોતાની થેવડોનો વિચાર સરખો જ નથી આવતો. આખા ગામમાં એના જેવો નયિત છુત એક છે ? એ પોતે પોતાની જાનને સોંપી મુખી માનતો હશે. ધારો કે હવે તમે એને કોશ બનાવો તો પણ એ કશું શું ? એને વીમ તો થવા આજ્યાં. એને કોઈ વાનનું નથી બાન કે નથી આજડન. એને નથી આજડન વાંચનાં કે લખનાં નથી એને જમનનો અનુભવ કે દાન. ધારો કે કાંઈ સ્કંધારે એ ઘરોઠા થય તો પોતે બીનઅનુભવી ને અમાણુ છે એ વાનનું જાન-ધનાં એને કેવું તીવ્ર દુઃખ થશે ? શા માટે એનું આ થેલડાનું સુખ તમે ખુશરી લેવા મરો છો ?”

“બાપ, તારું કહેવું સત્ય છે. પણ તારી આખી હંદગી એ તને બાગરૂપ થઈ પડશે એ વિચારે મને દુઃખ થાય છે.” પડેપે આંખુ લુગતાં કહ્યું.

“એ મને કંઈ બાગરૂપ નથી લાગતો. હું મોટો થઈશ ત્યારે એક જિંદગી મીનારડા સખાલીશ અને એને ત્યાં જ રાખીશ. એટલે એના છવને પણ અનદદ આનંદ થશે.” રામભાઈએ સરિમન કહ્યું.

આ વાતની જરૂરિયાત માંડ નજરે પડેલું બાન નહોતું. અમાનક પરવાણી બોલી હાંસાં—“હાંસે, મોટા ક્યાં મરો ?”

ઉપર સુજરત : ડીસેમ્બર '૩૬-જાન્યુઆરી '૩૭

“આ શબ્દોએ બધાનું ધ્યાન ખેંચ્યું. સમભાઈએ છાપરા પર દૃષ્ટિ કરી.

“આ એ તો છાપરે ચઢી બેઠો.”

આ ગરબદ દરમ્યાન ગાંડો છાનોઆનો છાપરે ચઢી બેઠો હતો. પોતાના વિજયને લીધે તે અથા સામું વેણ દરચો.

“જૂનો બાપુ, બિચારો કેટલો નિર્દોષ છે. જો એ આને ડાહ્યા હોત, તો મર્યાંતી ધૂણી ખવડાવવા માટે એ તમારા અથા પર રોમે બસ્યો હોત. પણ આ તો એટલામાં એ બધું ધ ભૂલી ગયો.”

સમભાઈએ ગાંડને બૂમ પાડી.

“ગાંડભાઈ! શું કરો છો ?” એના મુખ ઉપર આક્રું સ્મિત હતું.

“ભાઈ, મેં કાળીમાને પૂછી જોયું; એ તો કહે છે કે એવા કાઠ બુવાને એ ઓળખતા જ નથી.”

આચમતા સ્વરૂપ તોજથી ગાંડનું મોઢું પ્રકાશિત થયું.

“ભાઈ, જો તને પેલા વાઢામાં દેખાય છે ?”

“શું ?” અપ્રસ્તુત પ્રશ્નથી મુંઝાતા સમભાઈએ પૂછ્યું.

“નથી દેખતો ? આ જો પેલો સોનાનો મહેલ. કેવો સરસ છે ?” એક વાઢા તરફ આંગળી સિધતા ગાંડએ કહ્યું.

“હા, બહુ સરસ છે.” ગાંડને ખુશ કરવા સમભાઈએ કહ્યું.

પટેલપટલાણી ઘરમાં ગયાં. છાપરે ચઢી બેઠો ગાંડો અને નીચે જમીન ઉપર બેઠો સમભાઈ અચાનકની સોમા વેણ ગયા.

શ્રી કે ભાવના-બને ?

સનતકુમાર વીણુ

શ્રિય ભાઈ શાંતિ,



હજી તને મહ કાવે જ મળ્યો અને બધું હશે તે આપના અહવાદીઆ દરમ્યાન ક્યાક પાછો બરકાત જરુર, છતાં જ આજે હાજી કાવે બેઠો છું : કારણ કે મારે મન, તારે ત્યાં મહ કાવે આવ્યા પછી ગૂંચવણ રહ્યું છે, અને તને મળવાથી, તે મહેજ શાંત થશે.

તને અને સુચેયનાભાનીને પરજીવને દર વર્ષે થયા, અને તે માટે તમે જમણું કરી, અને આજે પરાચરને બેને જ દેમ બોલાવ્યા / એમાં કે કારણ હતું / હા, અમે બંને તારા આમ મિત્ર બરા, પણ અનિયમિત જીવનની વખતે બે કુંવારા મિત્રોને જ બોલાવવામાં કે બેદ હતો / બની શકે કે અદર કે બેદ ન હોય, પણ મારે મન તે માનવા તૈયાર થવું નથી. કોણ જાણે કેમ ત્યાંથી આવ્યા પછી મારે મન એવું થકોયે ચઢ્યું છે /

કદાચ તમને બેને આવતા સુખી જોઈને અદેખાઇ ઉપજી હશે. અને તે લગભગ બોલકસ કારણ સાથે છે, તમે બે પરજીવ દર વર્ષે ઉપર—પારે તું ને હું ને પરાચર જુનીઅરમાં બહુનાં તુ આજે વિશ વર્ષનો હદશઃ સુચેયનાભાનીને તું આમ બોલાવતો પણ નહીં, અને પ્રેમવચન ન કરી શકતા માટે હું મનમાં કુષેજાનો, તે અમે જોઈ શકતા, અને અમે બે મનમાં રાજી થતા કે અમારા માબાપો અમારા હાથ માટે એટલી બધી ચિંતા કરતા નથી. અમને તારા તરફ સહાજીવિ પણ ઉપજાવી, અને અમે તને સાત્તન આપવા પ્રયત્ન કરતા કે સાત્તન પ્રમાણે સુચેયનાભાની બાબેલા અને સરકારી છે, જે કે અમે—અને કદાચ તું બ—અમનતા દત્ત, કે કોલેજમાં માથે બઝુતી છોકરી સાથે પ્રેમમાં પડી, તેની માથે પછી પગપુ, એ જ લગભગ આદર્શ હોઈ શકે.

હું બાતકાળી વર્ણવું છું માટે ક્ષમા આપજો. પણ મારા જીવનનાં છેલ્લાં દર વર્ષે જોઈ તારા જીવનનાં છેલ્લા દર વર્ષે મારે સરખામણી કરવાનું મન થઈ ગયું છે / બી. એ. થયા પછી લીલાવત મથો : રજુ વર્ષ પાછો આવ્યો : જ્યોતિ સાથે બોલાવવાનું થયું. અમે બે પગપીડું એમ આપ્યા મામે અને અમે બેમે તકી કર્યું : એ બે વર્ષ દરમ્યાન અમે સાથે હયાંદર્શ : બીન જોખમદાર પ્રેમ જે આવી શકે તે સૌ લીડુ અને અનુભવ્યુ : બે વર્ષ પછી કોલેજ સાથેનું મારું એમોમેન્ટ પુરું થયું, અને મારે નોકરી માટે મુંબઈ ફોરી અલાહાબાદ જવું પડ્યું : જ્યોતિએ તે મે માન્યું કે અમે હ મહીતા માટે છૂટા પડીએ

છીએ; કારણ કે તેની પરીક્ષા પછી અમે પરણવાનું નક્કી કર્યું હતું; પણ નરીએ અમને ત્યારે હંમેશા મારે છુટા પાડવાનું નક્કી કર્યું હતું. હું આશામાં ને આશામાં અસાધ્યતા ગયો, અને જ્યોતિ પરીક્ષાના વાચનમાં ગુલાઈ.

અને જ્યારે હું લગ્નનાં સ્વપ્ન સેવવા લાગ્યો ત્યારે એક દિવસ જ્યોતિનો અંતિમ પત્ર આવ્યો: તને તે પત્રની વિગત તો ખબર છે: હું વિલાપત અયોગ્ય રીતે રહેતા હતા, તે વિશે તેણે અફવા સાંભળી હતી, અને મારા પોતાનાં હિંદમાં આવ્યા પછીનાં વર્તન જોયા પછી, તેને તે અફવા સાચી લાગી હતી, અને તેથી તેણે પરણવાનું માંડી વાળ્યું હતું.

તું દસ વર્ષ પ્રેમમય જીવન જીવ્યો છે, તે હું ગણું છું પણ તારો અનુભવેશો પ્રેમ શાંત સરવર સમો છે: તેં પ્રેમના સાગરની છોળો નથી અનુભવી; પશ્ચેપણ હોયે જઈ નીચે પડકાર્યો નથી: કોઈ કોઈ પળે તારા હૃદયના ધમકારા એકદમ વધી પડ્યા હશે, પણ તે ધમકારા પળમાં થાય અને પળમાં હૃદય થંભી જાય, એવી સતત સ્થિતિ તેં અનુભવી નથી: મેં અનુભવી છે: પ્રેમ ! પ્રેમની વ્યાખ્યા કરી મુરકેલ છે; કારણ કે તેનાં અનેક સ્વરૂપો છે, પણ મારા અનુભવેશો પ્રેમ અને તારો અનુભવોનો પ્રેમ, એ એ જુદાં છે.

આ પત્રે મારા હૃદયને ઉલ્લાસાતમાં નાંખી દીધું. મેં જ્યોતિને કામગીરી લખ્યા, તારો કર્પા, મારી ઈર્મ પુરી થતાં, એને મળવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ બધું નકામું: કેટલીક વખત એમ માનવાનું મન થાય છે કે સ્ત્રીઓમાં અકક્ષ નથી, તેમની શુદ્ધિ પાતીએ છે, એ કહેવતો ખરી છે; જ્યોતિ, -ભણેલીગણેલી, સુધરેલી ગણાતી, નીતિની ધરેડમાં દરાએલી વ્યાખ્યાને ન ગણતી કે ગણકારતી, જ્યોતિએ ખોટી અફવા માનીને મારું સર્વસ્વ ધૂળ કર્યું; એના હૃદય પર શા પ્રત્યાક્ષાનો યયા તેની મને ખબર નથી, કારણ કે ત્યારે પછી વરસેકમાં તે પરણીને તે । પતિ સાથે આદિક્ષ સાલી ગઈ. કદિક કદિક હું સાંભળતો કે તે તેના પતિ અને નાનાં બાળકોનાં કુટુંબ સાથે સુખો છે:

આમ ત્રાસુમા તારી છુપી ઠગ્યા એ હોય કે હુ તારે સુખો અવન વેઈ, અને તે ધરણ્ય શુદ્ધિથીને પરણી સુખી થાકે તો તારો આશય નિઃકળા નિઃકળો છે: એ સુખ માટે મારે મારે નથી. મરતી વખતે દલાય લાગશે, કે એ સુખની અને કલ્યાણ રસી મળે, પણ મારા હંમેશાંના એકલા અવનમાં હું તે મોટે બળે પીસરી શક્યો છુ. એ સુવેચનાબાળીની કદિ એવી ઠગ્યા હોય, તો તેમને ય તુ કહેજે કે એવી આશા ન રાખ: હા, પરણીને મારે બધે એવી આશા રાખે: તેમને મારા વદન.

વિષ્ણુ અશોક

(૨)

બહેન આદમી,

સુવેચનાબાળી તે તુ તે કે ખાલુમ છે? આવી નિર્દયતા? આવી અને પહેલેથી અવન છે ન તો હુ તમારે ત્યા અગાધને કદિ જગત્ત નહીં હાઈ આવત. ત્યારે અને કાલે સુવેચનાબાળીએ તમારો આશય કહ્યો ત્યારે અને એવી ગીમ ચડ? પણ સુવેચનાબાળીની આશા શુભ કિંમતે શુ કહેતુ! અને તેમનો પણ શ્રા વાક? તેમને લાગ્યું કે આશોક જેવા તારો શુભો મિત્ર ન પરશે, તે તેમને ધેનાને મારે કીક નથી, પણ મારે તો એમને સમજાવવું હતું કે અગાધ ન્યોનિને બૂલી શકશે નથી.

પણ મારે લહે જે શા મારે કહેતુ? બોલુ ન લગાડો પણ તાન લએ તને સંકુલિત મનનો કદી નાખ્યો છે. હજી તારી પરિનીત છકમી દુ:ખી હોત, તો તારે મન નિઃકળા હોત, તારે મન પર, હોડમાં, ને નોકરીમાં બા અચુપન્યુ ન મેલે આવી હું એમ નથી હમણો કે તમારે જેનું દુ:ખી થાય. દેલીક વખત મારા જેવાને મારે એ રૂબમાં લીધી કુલવધ થઈ પડે છે, છતાં ય એવડુ તેણે છે, કે દશ વર્ષ પરનો આદર્શવાદી શાંતિ આજે તેણે ગ્રહ્યો નથી. તેને જગત્તમાં શા બાવે શુ શાક લાગતુ તેમાં જેટલો રત્ન છે, તેટલો દાખેશ તરીકે દિન્દની અલિક ક રિશતિ થઈ નથી. દશ વર્ષ પહેલાં કેલેમની દોકોનોખી મોત્યાપીતો મરો ને આર્થિક કાવગળા લપાયો મારે મગાહુર હોત, તેને આજે એ કેલેમનોખી કે ઉપાયોની જગલ ય રહી નથી. આનું કારણ? અને તો એક જ હેખાય છે—સુખો પરિશુદ્ધિ અવન.

તું આ ખાન જેવા કુંવાનીય જગત્તમાં નથી કહેતો, આપણા વચ્ચે આવી ચર્ચા છે: જા દશ વર્ષમાં મરી એલી થઈ છે, અને આજે ય ન થાત, પણ અગાધ તરફના તમારા વર્તન તરફથી અને ખગલ લાગ્યું છે, અને તેથી, આજે આ લખવા બેઠો છુ.

તું તાન મન આગળ તાન દશ વર્ષ જગાડના વિચારો ખામ કરે, હા, આપણા મધલમાં અનેકજગલ વધરે કોઈ આદર્શ સુંદરી રાખ્ય કરતી હતી, તે હુ કષુલ કદી છું. હુ ય કોઈ મધુનમા કે કોઈ શુભીઆર સાથે અવન પીનાવાનો વિચાર કરતો હતો. તું ય

તેમ કરતો હતો. કારણ કે સુશોચનાભાષી સાથે ૫ પરણવાની તું વિરહ હતો.

પણ તે સાથે બીજા આદર્શો હતા કે નહીં? ગાંધીજીના પ્રયોગોથી કંટાળેલા અર્ધ-શાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીને સામ્યવાદના છાંય પછી ઉડેલા એમ મને યાદ છે. મૂડીવાદ, ને સામ્રાજ્યવાદ વિરહ અનેક વખત તું કોમેન્ટમાં બોલ્યો હતો; અને એ બાપણો ફક્ત તારી બાપણ કરવાની શક્તિ બતાવવાને તો નહોતાં જ થયાં ને?

હા. વીશ વર્ષ તારા એ આદર્શોમાં તને બીજાનુભવ જણાતા તે છોડી દીધા તે શક્ય છે, પણ તેથી, કુટુંબ-પતિપત્નીને બાળકોએ જ જીવનનું ધ્યેય છે, એમ બીજાઓને બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને તારી સાથે ભેળવવા મહેનત કરે છે, તે ચોખ્ખા કારણ નથી, કારણ કે તે જોમ કોમેન્ટના એવક આદર્શોમાંથી એકની પસંદગી કરી છે, તેમ મેં બીજાની પસંદગી કરી છે, અને હું દંતમાંથી માત્ર હું કે કૌટુંબિક જીવન માણસને મનુષ્ય-રોચક કરતો અટકાવે છે, એના દૃષ્ટિબિંદુને સાંકડું કરી મૂકે છે—જેવું તારાં યદ ગયું છે તેવું.

હા, મેં ઉપર લખ્યું છે તેથી તને એમ લાગે છે કે હું અશોકને મારા જેવો એકશો.રાખવા માંગુ છું, પણ એમ નથી; એને પરણ્યું હોય તો ભણે પરણે; એનાથી હજી જ્યોતિ ભુજાઈ નહીં હોય, તો તે ભુજાય ત્યાં સુધી કુંવારો રહે. પણ મને જે નથી ગમતું તે એ કે આવી રીતે તેને તમે લખમાં સરોવરવાનો પ્રયત્ન કરો છો. મને યાદ છે કે મને જે તમે આવી રીતે સરોવરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તમારા એ પ્રયત્નો માટે હું તો એટલો જ ઉપકાર માની શકું કે વારંવાર મારી સમક્ષ પ્રતોષનો લાભી, મારી પૂરી કસોટી થઈ શકી. અને હવે, મારો ઇચ્છા મુજબ, નયાં કોઈ પ્રતોષનથી નહીં લાભચાકું. એટલા પુરતો તો મારે તમારો ઉપકાર માનવો જ ધરે.

એ જ, ફરી મળું ત્યારે આ બધી વાત વિસરી જાણે. ફક્ત એટલું જ યાદ રાખજો કે કોઈ મેટી ઉમરના કુંવારાના લગ્ન બાળકમાં માથું ન મારીશ.

ત્રિ. પરાશર.

(૨)

મનેહી બાઈ પરાશર,

તારો પત્ર મળ્યો; આ સાથે અશોકનો મારા ઉપર આરંભો કાગળ વાંચવા મોકલ્યું છું.

હા, મેં અને સુશોચનાએ મળીને તમને જેને બોલાવવાની યુક્તિ કરી હતી, અને અશોકનો કાગળ વાંચી, મને લાગ્યું છે કે એ યુક્તિમાં અમે સફળ થયાં છીએ, તું પુછો "કેવી રીતે?"

દેખાતાં નથી. એનું હૃદય અને બુદ્ધિ એને અસાંત લાગે છે ખરાં પણ તે તેનો સવ દોષ જ્યોતિને દે છે, તેના સ્ત્રીત્વને દેતો નથી. અને જ્યોતિ જો રોગનું મળ હોય, તો તેનો ઉપાય, તેને મન, ક્ષત્ર જો જ્યોતિ મળે તો જ થાય. પણ જ્યોતિ તો મળે એમ નથી. (૬૮૬) એ રોગ અસાધ્ય છે, અને એ રોગ જ્યાંડે ત્યાં સુધી ગમે તેમ જીવવું એ જ એનું ધ્યેય થઇ રહ્યું છે.

પણ જો મારી ચિકિત્સા ખરી હોય, અને જો જ્યોતિના સ્ત્રીત્વે એને દુઃખાચો હોય, તો સ્ત્રીત્વના મૃદુ કરથી વર્તિલાના તેનો રોગ જતો રહેશે. પણ મારી ચિકિત્સા હું તને જન્મ કહી રહ્યા છું, તેમ જો એને કહું તો તે માને નહીં અને ઉઘટો આડો થઇ બેશે.

આથી જ એ પોને પોતાનો રોગ શોધી શકે માટે મેં જન્મજુ ગોઠવ્યું હતું. જની શકે કે આ પગે જ એના રોગની ચિકિત્સા અઘણપણે એ કરી રહ્યા હશે; અને એના રોગને શીતળતા આપે એવાં સ્ત્રીત્વની મૂર્તિ મળતાં, એ અશોક ખીજે જ માણસ થઇ બેસશે.

તમે લોકો જેમ જનસમુદાય ઉપર પ્રયોગ કરી રહ્યા છો, અને એ કાર્યમાં તમે સ્વાતંત્ર્ય માર્ગો છો, અને ખીજાઓનું દોષદાપણુ સહન કરી શકતા નથી, તો હું એક માણ મિત્ર ઉપર આવશે નાનોશો પ્રયોગ ન કરી શકું ? અને એમાં આશા રાખી શકું કે તું દોષદાપણુ કરી એ પ્રયોગને વીખી નહીં નાખે ?

જની શકે કે મારી બૂલ થઇ હશે, જની શકે કે એ રોગની ચિકિત્સા એને હાથે ફેરવવામાં એની લગભગ જડ થઇ ગયેલી લાગણીઓને તીવ્ર દુઃખ થતું હશે, પણ તમે જ લોકો કહો છો કે અંતિમ ધ્યેય સાધે હોય તો કેઈ પણ ઉપાયો આદરવા !

અને ત્યારે તું એકસો પડ્યો હોય, બાવનાઓ એકાએક વીખરાઈ ગઇ હોય, અને જતજો સહસાની રેનીની માફક તું અસ્થિર જન્મે હોય, ત્યારે તું જ તારા રોગની, ચિકિત્સા કરવા પ્રયત્ન કરશે, કદાચ ત્યારે તને લાગશે કે કોઈ--કે મમે તે--એના બોગમાં માથું મુરી મન ફાંચે ત્યાં રડવાથી કે તે તારા માથા ઉપર એનો હાથ ફેરવવાથી તારો રોગ દૂર થઇ શકશે, અને એ રોગમાંથી જીવનાં તું નવો જ મનુષ્ય થઇ જન્મશે.

બિ. શાંતિના આશિષ

જેતાં પાણી

જયંત્યંક શેઠ

ત્યાં

એક જંગલો હતો અને સામે તરલાયા હતી. અનેક વગાડો સામરતરંગ જેમ ઉપડતી, ઢળતી, મોતરક જુદીજુદી ટેકરીઓ ઉપર જોડાતી હતી અને એમાં બૂજજૂજામગૂં રચાતી વાણે બહુ નીચો સડકવાં અને દૂરના ટુંમરાઓ પૂંમમરેરા રહેતા. રસ્તાની જતે જાણુએ, જંગલની આસપાસ સર્વત્ર જડતુડે દનાં અને આદર જાતી નાની વગદડીઓ સરી જતી. પરેઠ પાણુ અને છુમખુમે રીન માળો. કોણેય ટહુકતી નીચેની ખીણોમાંથી ઉપર થતી આવના થતી કોઠા હોયનાં મળે રજુકની ઘંટડીઓ જાંબી દોષ એવા જળદોની પીઠ ઉપર પાણીની પખાણો જતી. એ રજુકાર જાણનાપહેલે સમય એક જાણુ રેવાકય ખડુ કરતો. આદર એક પૂજાગળુ આરતી ઉપડતી, પંદનાથ જાળોયે ઘેરા થતો અને એ અગોષ થઇ જતી રહેતી હવે સ્વગોષ કાંમોનથી ઉમઝગું, સર્વોદય પહેલાં તે કુ દરક નીકળી પડતો અને પૂર્વની ટેકરીઓ ઉપરથી આકાશના અવનસ રંગે નિકળતો. પૂખસ તીરણુ, પહેલો સેનેદી પદો પડતો અને દિવાદર ઊખો, જામરનનાં છુખુકિરણોથી ચમકતાં કેટલાંએ ઝરણો સર્પાકારે વડી જતાં હેખાનાં. હંમે આનંદ જિનિંએ ઉડળતી. જાણુમાં સ્પષ્ટ દોષતો દોષ અને ટહુ ઉપર મુંદર કપડાં સુમરેજી મજગોય જેવાં જાળો કૂદતાં જતાં. પૂરણ સુધી મૂર અને મૂલત વિચિત્રાણુ યુગતો અને પુવતીએ ઘોડો કૂદાવાં પચાર થતાં. કોઠ યુવાન જાણુ ઝડપમય ચાલી જતી જાળી. કસેમય સાડી ફેરતો જેટલાં સીસેની વગાડો કોણ યુવાન આકાશ જતો. કાળમાં ધીમે ધીમે ગળુજાળુનાં નવપરિણીત જોડકાં તળતાં. અને આ સર્વતો દિવાદર કરતો કું માથા પ્રિયસ્થાનકે પડેલો. ત્યાં જાળે જ કોઠ આવતું, સામે ગિરિશિખરોની દારખાણ હતી અને પેલી પારથી છવં ધીમેકથી બહાર નીકળતો. ખીણમાં કામ પથગતો અને જંબ જોડી જતી. દરમ આણુ મોકખું હેખાતુ અને હેખાવ અતિ રમણીય થઇ રહેતો. ઉપર રજુકયા ઝડપજતી, તળે રીણી હાથ પથજતી અને બાકા ઉપર કું એમતો. નીચે પહેલો ખીણુ હેખાતી અને આદર એક નટી વડી જતી. ન્દાનાં ન્દાનાં દપમ જેવાં કુંપાંઓ મોમેર વેશક રવાં દનાં. ત્રીણુ જંગુ જેવાં પ્રાણીઓ આખતોમ કૂદતાં. કુ બેરી જ રહેતો. સરજ માથે આપતો અને કું જોડી ખાજે ફરતો. રસ્તા ઉપર તેજગળીઓ યુવાની . અને સર્પ જોડે કવજો કું આકાશ જતો.

એ દિવસ થયા હું આવો: ત્યારે મારે સ્થાન ખાતી નહોતું દેખાતું. એક સ્ત્રી મારી જગ્યા ફોડી બેસતી. સુંદર હતી. હું જરા દૂર પથરને ચડેલી બે હાથ માથા પાછળ રાખી બેસતો. અને એ સ્ટેન્ડ દૂર, પાછળ, મારે ડાબે પડ્યો, મારા પ્રિય આસન ઉપર વિરાજતી. એ અનુપમ સૌંદર્યવાળી હતી. એનું આંત્રું ભરેલું શરીર, અંકવર્ણી સાચુગ્રાંથી ગોરું ગોરું દેખાતું. કાળા પાતળા વાળ, સાડી રીને ઊંચાં ઓળેલા હતા. અંદર દેવડાકળી ધડી વાળીને ખોલી હતી. કપાળ બહાર તરતું અને તીવ્ર નાક દહેતું કે એ ચંદ્રેર હતી. ગૂઢ આકાશરંગી આંખોમાં પાતાળ કૂવાના ઊંડાં પાણી ધૂમરાતાં. આઝા પાતળા ઓલસપુટ ઉપર જમ્બુદનો લાક્ષરંગ દોળાયો હતો. એક પર એક પગ ચડતી. ઉપર કોણી ટેકતી, હથેલીમાં હડપચી રાખી એ બેસતી. એના એક હાથમાં સુંદર રીને બંધાયેલું એક પુસ્તક હતું. ચોક્કસ વાંચતી ન વાંચતી ને એ પુસ્તકને અંધક્રાંતિ રાખી અનિશ્ચિત તપને બેસી રહેતી. ક્યારેક એના લટકના પગમાંથી મોઝડી સરકી જતી અને વિચારમગ્ન અમાન દશામાં, પહેરનાં પહેરનાં, એ બેઠકે એ તે કદનાં અનેકગણો સમય વ્યતીત કરતી.

પછી તો એ રોજ આવતી. હું વહેરો: આંખું તો. એ એને મારે તે સ્થાન ખાતી રાખતો. અને એ ચોક્કસ આચરણની જ. હંમેશા જ એ કમાન બનાવી બેસતી જરૂરે-અન્યથે મારાથી એ તરફ બેઠક જતાતું. શાથી, પણ હોંક અને આંખ એ જ આંખ દુરતાં. ચોક્કસ, એમાં કંઈ મરિય બાવ નહોતો પરંતુ દૃઢ ચિત્તાકર્ષક લાગતું. એના હાથમાં પેશું પુસ્તક હંમેશા હોય જ. આશ્ચર્યની વાત હતી કે નિરંતરે એ એ જ પુસ્તક કેમ લાવતી હશે? પરંતુ સદા એ એમાં જ યુથાયેલી રહેતી. હું પ્રત્યક્ષ હતો એ વાત એ બૂલી જતી. આવતી ત્યારે એક નગર નાંખતી અને અમે જુદો પડતાં ત્યારે એ મંદજ ખાતે મને જોતી. એ સ્ટેન્ડ વિચલિત લાગી. આપી મારી ગિતોશાંતિ જાગી. પહેલાં પહેલાં હું એને બેઠો ફક્ત કુતૂહલ સતોષજન; પછી તો મને એનો હંદ સાંચો. હું ઘેર આવતો તો એ એ યાદ આવતી. જગ્યા પછી બર્ષોદના નરો આંશમાં એના આંકો પડતો ત્યાં એ એ નગર આગળ રેમતી. પ્રત્યેક વસ્તુમાં દરેક પાંખે મને એ જ દેખાતી. પણ હું એની પાછળ કંઈ ઘેરો નહોતો બન્યો કે એવો મને એનો મોહ પણ નહોતો થયો પરંતુ એ નહોતી ભુલાતી. સધ્યા પડતી અને હું બહાર. વરંડામાં આંશમાં ખુરશી ઉપર પડી રહેતો. આકાશ રંગીન ચણપટઆંથી ઉતરતું. સામેનાં ઘરો. અંદર કાળી ભાત પાડતાં. દૂરની ટેકરીઓ ઘેરી જાંબુપર્ણી ચંતી. આખરે અને પૂરેનીની ત્રીમા બાંધતી એક લીંડી ફોરમતી. ત્યાં સિતિરંમાં એ મને એ જ દેખાતી. શાથી એ મારા હૃદયમાં આડલી આનંદોત ચક્ર હશે? આખરે એ આખરે તો પડી જતી. અને હું એનું કમલણ કરતો બેસી રહેતો. પૃથ્વી ઉપરથી આજનામાં ઓસરતાં અને અંધક્રાંતિ પથરો. એ અંધક્રાંતિમાં પ્રકૃષ્ટ ગિરિશૃંગો બળી જતાં ઉપર અસંખ્ય તારાઓ ચમકતા અને મને એની આંખો દેખાતી. અંદર પ્રકાશનો અને મને એના ગેહકવદનનો આભાસ થતો. આજ રિથનિમાં નિદ્રા મારી

હોય તો ક્યારેક ઘું. એક દિવસ એ જ પ્રમાણે અને જતાં હતાં. ઊંઝા પાણીને સમારતી એ આગળ ચાલી જતી હતી. એના પગમાંની પાછળ સહેજ ધૂળ ઊડતી. હું એને પગપેપમ્પે ચાપ્યો જતો હતો. અમારી પછાડે દૂરથી ઘોડાના દાખડાનો અવાજ સંભળાયો. ખૂબ વેગથી દોડતો દરો. એ સહેજ તરતે ઊંઝા રહી ગયો. ઘોડો ઊરકત મારી પામેથી ખચ્છર ચઢ મથે. એણે એક ચીસ પડી. એ વચ્ચે પામે ઊંઝી હતી અને ત્યાં ઘોડો જરા ઝોંઘાયો. એ ગળશમાં નીચે ફરી પડી અને એનો પગ ખચ્છરો. મેં તરત જ જાણ્યું એને મારો હાથ આપ્યો. મારી લાકડીને આધારે એ ચાલતી હતી અને એની બાજુમાં ચાલવાનો મને આજુમુખ દહાવો મળ્યો. જે માગ જીવનમાં પમરી ગયો હતો તેની સાથે મારે આજ મેરી બધાં. તે દિવસ આજે મેં નથી જુઓ. હજી યાદ છે. મેં એનું નામ પૂછ્યું ત્યારે નિર્દોષ આપ્યો વિકારી. મારી સાંધું જોડ, “ પામિની ” એટલું બોલી. કેટલાં અકલિત દુઃખમાં એનાં નખો હતાં. બીજો દિવસે હું ટેકરી ઉપર ગયો ત્યારે એ ત્યાં મેરી હતી. હું સહેજ નમન કરી મારા પગર ઉપર બેસવા જાતો હતો પરંતુ એણે જરા ખમી એ જ બેઠા ઉપર. બેગવનો મને આવેદ કર્યો. હું ત્યાં જ બેઠો. અને અમે વાતો વાતમાં. એ અને જરા તરંગી લાગી. પૂંની કરતા એ આશ્ચર્યમાં વધુ વિહંગી. પરંતુ એ બધું વિશ્વમય દેખાઈ. એની ઊંઝા અધૂરી કલ્પના અને વાતોમાં પશુ રિવાજ દેખતો. એની મૂંઝ આંખો વધુ પેરી જમી. મેં એમાં ચેતના જોઈ. અમારો ખદ વાર્તાવાહ ચાલતો હોય ત્યારે મેં પેરી મોખડી તો એના હાથમાં જ રમતી હોય. એવું બધું એમાં શું હતું ? મારા કુતુહલને હા નહોતી રહી. અમારી રાતો તો આજ ન કરતી. એક રિવાજ વાંચન એના શબ્દોમાં જ દેખાઈ જતું. એ ધણુધણું સમજતી. સતીન રમે અને વનખરતી. પમરી, સમરમરંગ, સપુત્રોદન અને સાદિત; એ સર્વ રિપે કરતું કંઈ જાણતી. માગ કહેવા પછી પશુ એને કંઈક કહેવાનું હોય જ. મારે શમાન તો એણે ક્યારેનું ખડિત ક્યું હતું. બાજુ વાતો કરતાં કરતાં એક દિવસ અમે અમન આમરમાં ઊંઝી પડ્યાં. હું પડતો નહોતો કારણ કે મારે સોડવન કરવા હતાં. અને મને મારે મન દરો મેં તે. હજી મુખી કોઈ પ્રાણિની મળી નહોતી અને પોતા માટે તો એ મૈત્ર જ રહી. વધુ આવેદ કર્યો મને પોતા ન લાગ્યો.

ત્યાર પછી મેં દિવસો સુધી એની નિષ્કળ પ્રતીક્ષા કરેલ હું બેમો. રેલા. બીજો દિવસે, એકી મોડી, એ પામે પંખે આવી. સિથિરતાકરે સીપજાયે પામીના મેંનું એનું વલન મેંનું અને રિપાજી હતું. એ આવી મારી રવાને જેણ રિપા મારી પામે મેરી.

“ તમારે મારી જીવનકથા જાણવી હતી. નહિ ? હો, આ પુસ્તક પાચો. ગેસમજીતી કરતાં રિપાતી પરિણામે લાવે છે તે મમાનમે એ માણ પતિનું લખેલું છે. ” એનાં નખો અંદર સખત થતાં એક અમન બાત એના મુખ ઉપર તરતરતો હતો. “ આજે એ આ પૂંનીથી પર છે અને હું એમના મુખનું નિમિત્ત છું. વાંચો એમને બધું સમજાવે. ”

મેં એની પામેથી એ પુસ્તક લીધું. આજે એ મનોખા લાગી, અને હું જાન જ

૩૬૨ ગુજરાત : ડીસેમ્બર '૩૬-બુધ્ધિઆરી '૩૭

રૂઝો. પુસ્તક હસ્તલિખિત સુંદર મરોહદાર અક્ષરોમાં હતું. એનું શીર્ષક હતું “અમે એ,” આખું તો વંચાય તેમ નહોતું પરંતુ એણે બતાવ્યાં તે જુદાં જુદાં પ્રકરણોમાંથી યોગ યોગ ફકરાઓ મેં વાંચ્યા.

“જુઓ, આ શરૂઆત છે. અમે બાળપણનાં સંગી હતાં.”

મેં વાંચવાની શરૂઆત કરી.

“આ જે હું લખું છું તે તમારા હૃદયને આનંદવા નહિ, એમાં કીર્તિલાવસા નથી. નથી એમાં જગનને સદ્બોધ આપવાની તીવ્ર મહેચ્છા કે નથી ખાસ કંઈ જાહેર તત્ત્વ. આ મો મારા ભાંગેલા હૃદયના શોકોદગ્ધ છે. ભાંગેલી સીતારીનાં બેસરંગ તાન છે. આ લખ્યું એથી કે કોઈક દિવસ એ વાંચે, મને ઓળખે, સમજે. મારા મૃત્યુ પછી એ મને કવચિત્ સ્મરી એક ઊનો નિઃસાસો નાંખે. મને એના પ્રત્યે દ્રેષ નથી, તિરસ્કાર નથી, કોઈ દાહ નથી, ફરિયાદ નથી. હજીએ તેને ચાહનો હતો તેમ ચાહું છું. પૂજનો હતો તેમ પૂજું છું. મૃત્યુ પછીએ કરાળકાળની ઘેરી ખોજમાં જીવન બ્યારે દમદમી આવે, પછીએ સ્નેહ કે બાવ શખો શકાય, વિના પુખ્ત પૂજી શકાય તો તેને ચાહીશ, પૂજીશ, આ તો મુજ પ્રણયમુર્તિ માટેની મારી સ્મરણયાત્રા છે. જગત આ વાચી એક આંસુ પગલી પાડશે તો એ મને સતોષ છે. પણ જરા યો, મને મારી વાત શરૂ કરવા દો. બધું તમને સ્વપ્ન જેવું લાગશે કારણ કે મારી કથની પણ સ્વપ્નવત્ આગી અધૂરી છે.”

બાળકની ડેકે લટકી પડે છે. અને બાળક બાલિકાને સહેજ ઉંચકી પ્રેમથી હસી રહે છે. કેટલી સુંદર બાળા ! લાંબા સુવાળા ચકચકિત વાળ અને એ વયે થયું સહેજ ઊંચે ચડી, નીચે છૂટતી કમાન જેવી બમરો."

અને અંદોઆથી થોડાંક ખાના છોડી દીધાં.

"રમુનિશ રવચ્છ પાણી ડાળાગમકે વણા જનર છે અને અંદર ફરશે એક પછી એક બદલાય જાય છે"

"બારેકાઈનો તોફાની પ્રણય અને એનાથી સહેજ નીચી શામિની. બીજાં નાનાં નાનાં સમયથી બાલકભાવિકાઓ. મીઠી સંધ્યા અને સૌરભ ભરી ભરી ઊડી જતાં પાનવાળી કુચકી; બાળકો આમથી તેમ જસન નેટાં બેપગવાદ દોડી ફર્યાં છે. અનેક રમતો રમાતી જાય છે. કેટલુંક બોલ્યું. 'માયો ધરધર રમુમે' અને બધાં તૈયાર થઇ મળ્યાં. પહેલાંથી આ યામ છે. ધર મંડાયાં એટલે લગતો આવે જ નો! પ્રણય વરણામ યામ છે શામિની કહે:

'હું વડૂ શક્ય' પ્રણય હમે છે

'ના અજાન તો હું શકું, બધું. બીજી બોલી.

પ્રણય હસ્ય જ કરે છે. 'શામિની આજ તો થોડુંક બીજીને સ્થળ દે!"

"ના, તે વળી બીજી કોઠાને તારી વડુ શામી થયા હઈ! તારી વડુ તો દુઃખ." અને અપરેઅપરે પ્રણય વર દોષ ત્યારે એ જ વડુ જાનની. એના પ્રણયની વડુ બીજી કોણ થાય તે એને ગમતુ નહિ.

અર્ધોઆ ફરી શામિનીએ થોડાંક પાનાં ઉથકાળી ગાળ્યાં.

"વધી જતાં પાણીમાં આકામે સહેજ મોટા થાય છે"

"સાજ વાંચે પ્રણય છે. જોયી મેડિઓ છેડી બન્નેનાં મુઠે મળ્યાપ્રકાર નીચા નીચાની વાડીએ જાય વરણ છે. બન્ને વાડીએ પોસાય છે. એક ડેઝકાઈ આડી જોયી રહે છે. પ્રણય કુદિને ચડી બેમે છે. જીજળ ગાડીવાન રાગાત્યાં અકંપામપુલકો લઈ બેમે છે. થોડા ઉઝળિને આગળ દોટે છે. મરણી ડેક અને ફેલવદાર નર્તન કરતાં પગનાંઓ માંડતો અપ, અપમત્રે નાચતો આત્મે જાય છે. માયે સુંદર મોરપીછરેમી કચમી શીવાળાની સપરના મીઠા તડકામાં અનેકરમે ચમકી રહે છે. માડી ફરવાનની પાસર નીકળે છે. દીર્ઘા...ગા. દીર્ઘા...ગા પડી વચકતો પ્રણય સમગ્ર બેમે છે અને થોડા પસકાળે બીએ સ્વી જાય છે. એના અગ્નિધર રમ નાચ્યા કરે છે. માયેથી દોડતી અજાની શામિની એના સદયસરી જાણુત્યાં ચડી બેમે છે. થોડા ફરીથી ઉઝળે છે. ધુળાજ મોટા ઉઝળતી માડી અધરમ ચક્ર જાય છે—એ તો એકે રાગાએ જાય છે. નુ આપો નય કરી હઈ પુ.

બાયડીની જાત !

સુરલી ઠાકુર

“ અલી એ ! રત્નાની મા.”

“ હું છે તે ઘડી ઘડી રત્નાની મા...મા...”

“ હા, પણ એમાં આટલી તકુકે છે ફની ?”

“ નહિ તો—”

“ નહિ તો શું—આ જરા મ્હારા દિસા જવાના કળસમાં પાણી રેડય તો !”

“ આખો દાડો બાનું ને—છે કંઈ ખીજે ધણેય—”

“ છે એ—મ્હારું કમાએકું હું ખાકું છું. ને આ કળસે લઈ આટલે ચોટે, પણ હું જ જાઉં છું. કમા તારા બાનું તે શું ગયું ?”

“ મારા બાનું—? ખજરદાર, જે મારા બાનું નામ દેખું છે તો ?”

“ એરે તારા બાનું નામ પાછું મોટું કની ને—જાણે કેં બોલાયે નહિ ?”

“ હા હા મોટું—લાખ તાર મોટું. જુઓ બાંકડી હોય તો મને બાંકો. મ્હારા આ આ માટે એ બોલ કળસો છે ના તો—”

“ તો હું ? કઈ નાખને પૂરું જ—જાણે મને ધ્યાન ના પૂરતી હોય !”

“ હોય તે હવે જવું નથી—કળસયે ? પાણી નાંખ્યા, પાણી નાંખ્ય કરીને ગયું ગામ માથે ક્યું—ને.”

“ તે આ હાલ્યો—પણ આ જે હવે છેલું છેલું કેતો જાઉં છું કે જે આટલી સારી માથામાં રાખી છે ને તો પછી વહયું પડશે—બાલ જ ઉતારી લઈશ.”

“ હવે લીધા, લીધા—લેનારા તે વળી બોલતાય હશે કે !”

“ એટલામાં તો કાળોપટેલ જાઉં ઉકરણ-વઘાની દૂર નીકળી ગયા; ને ઘડિકામાં પાછા આવ્યા.

“ અલી એ—અંધાં જે એ, રાંડ—”

“ ખજરદાર, દન ઉગ્યાં તે આથમે ત્યાં સુધી ગાળ ગાળ ને ગાળ. કાણ જાણે હારી શી પળતી ચઇ કે હું આ ઘરમાં પલાલ !”

“ તે તારે જવું હોય તો આ રસ્તા મોકળા છે.”

૩૭૨ ... શુજરાત : ધીરેખજર '૩૬-અનુચારી '૩૭ :

“હું—” ફરી પડલાણી બેંસ દેવા બેઠાં. જલ્દી બેંસનું કુધ ન બેંચી લેતાં હોય એમ ઘરે ઘરે એકથો પાડી ને ગાલો બની હતાં.

“એ...પેલા રત્નાને પાતે હો!”

“‘રત્નાને પાતે હો’ ને ખંડી?—વી ક્યાંથી થાય? શેરનો કપિયો એક વાણિયો આપે છે, ખાસર છે કે?”

“મને તારો વાણિયો ને તું મ; આ મહાર ગમ્યું પીશે તો મહારે તો લાખ વાનાં છે—”

“તો આ રત્ની બેંસ, પાવ દોઢીને પાતું હોય ને, કુંવર કરમાઈ ઠરશે—” કરી પડલાણી કામે વળગ્યાં.

શેઠ, દન ઊંચો ને આની આ કથા.

—કાળાપટેલ ગિયારા તો હવે ગાયડીથી તો શું પણ જીવથી મ કંટાળ્યા હતા.

“ X X X

“જો વળી પાડી તેં મધરાત ફરી ખડે! શી રૂબડે છે? નોકર, ફાંસી છે કે ફાગણના ફાંસ ને?”

“ને લખને શી બારે પડી? આવો ને એક દિવસ હોય તો!”

“ગિયારા પોરે એક અશક્તિમયો નિઃશ્વાસ લીધો ને કરમ ફૂટી પાસું ફેરવી મૂકી ગયો.”

રહનાર થયું ન થયું ત્યાં તો અંધારે અંધારે પડલાણી તો પગડે આડ્યાં. ત્યાં રત્નો આવીને બાને કહેવા લાગ્યાં—

“આ!”

“શું છે તે તું ચે ધડક નજર દેતો નથી?”

“પણ બા આ ઘર કાંઈ શું ને પછી ધાનના થ વળા પડશે હો!”

“હું? એ હું રના?”

“તે આ મહાર—” કાણુ જલ્દી કેમ એનાથી ‘બા’ કે ‘મા’ ન બોલાયું.

“—પેલા પૂંચને શેતરે પડી ને પાથરી રહે છે; ને એ પણ આપણું શેતરમાં

આવી થેલે જ બહુી હેમ એમ એરે રહે છે. એના રોક કામ કરે છે તે બધે જ પાક એને થોડ જાય છે, આ તો એ બળે—”

“તે હું આ તો પૂજા દાયે મહા” એ ચમત્ત નો ...” કહેતાં કાળાપટેલની આંખ ફાટ ફાટ થતા માંડી. મેંધના પૂર આગળ વાળી બધ થઇ ગઇ તે કેવળ નિર્બળ દેહમાંથી મોઢા ખાલી પડેલા દેશા તરી આવ્યા.

“તે આજે દાન આપવા દે એ રાડને, હુ એ એના મથાનો છુ— તે એને આજે ચખાડી જ દઉં. એ જના એ ફાટવા માથાની માન લી નથી ને !”

*

*

*

મધ્યમે પડવાની ધમ ધમ કરતા ધનુ બા- ફાટવા માડ્યા.

“રત્ના ! રત્ના ! હાથ ત્યા કમાડ આજે વળી મહિયા આવશે ફાટ દોનો હુડ બા સા, મહા હુ વાર ખારે છે !”

રત્ને ને કાળેપટેલ બેઠાજા જ નથી. કવનો બોલે થયું જ મને રાજે બેઠે !

પડવાનીએ નો ફાગિય રત્ને નેટ ના નેટથી માગ્યુ દુટપુ ને બાકાની દેવી વચ્ચાની.

“આ રાંડ નો છવળી કાઢ્યુ તીડળી—ધાડી જ નથી કાંઈ—કાળા જાનુ—”

—કાંઈ મેંધેથી કાંઈ પડેને બાગ્યુ કપાડ્યુ, ને ત્યા નો રહામે જ મળ્યુ દવાનળ કામે નેમ પડવાની બેઠેથી અદર આા બચાડ્યા—

“કેમ ! બાગ્યુ આડઆટપુ ફાટ્યુ નો ય કાંઈ મેળી કાળી !—ને બાગ્યુને કાંઈપુને— છે કાંઈ બાંને થધા ય”

“ચુપ કર !”

“એરેરે”

“એરેરે, એરેરે આ બાગ્યુ થડથી ગુરુ કરી નાખીશ—પડા થશે જ ચલાવુ દાયે ને—સમજી !”

“હવે કયો કયા—માથા પડથી ગુરુ કરનાર ન જોવા હેમ નો” મેંધની આંખ નો કમાડની નથી ને પાવર નો—”

પડેપટેલ કાંઈ હવે એમના મનમાં ન સમાજ સકશે. પાંચ પડેથી કાઢી કાઢી પડેથી થા કયો—

“—ને ત્યા આ પૂજાને ત્યા હેની પડી રહે છે—”

પડવાનીએ થા ચુકાવો ને—

—“તે એ આજે બા. એમો વચને શીની ચુકે આરે છે ! એ નો કાંઈ છે કાંઈ ; કાવર નથી કે તમારા મેંધે.”

“ હવે રાખ્ય રાખ્ય—તારા જેવી તો કંઈક જોઈ !

“ જોઈ ! પણ મેં તો ત્હમારા જેવા પાંચનાં ઘર માંડ્યાંતાં—તમે કે નવાઈના નથી— ”

“ તો ——— ”

“ તો, તો આ— ” કહી પરલાણીએ હાથમાનો ટોપસો ઝીક્યો; ત્યાં તો કૂકરો બોલ્યો ને હજી અને બળદની ધુધરીના રણુકાર સંભળાયા.

ઘડી શાંત પડ્યા વાતાવરણની જેમ આ ઘરનું વાતું શાન્ત પડ્યું. પરેલ તો આગમાં બળતા હોય તેમ પરલાણીના આંખું તાકી જ રહ્યા.

“ તે આ મોંઠા પર હું રતન ટાંક્યાં છે, તે તારી રચા છે ધુધડ જેમ ! ”

“ રતન તો નાદિં પણ કોવસા ટાંક્યા છે કોવસા...”

“ જૂવો હવે જાણ પંચાન કરી છે ના તો પછી બારી યદ જશે. ”

“ કહી નાખને તે જે થાય તે; સંડય, ઘરનું આદરને ઘરમાં જ જોર કાઢે છે ! જાને તારા બા પૂંચને ત્યાં— જો હવે નાંખ્ય બદાદા કળસ્યામાં પાંખી ને કર તારે કાતું.”

“ હોં ” કહી કુલુકો કહી પરલાણી જરા મનકાણું ને—

“ પાંખી ! ઝવતરમાં જ ધૂગ પડી. પાખી છે જ ક્યાં ત્હમારામાં. ”

—કહી પાણીનો કળસ્યો કાઠી પરેલના આગળ ધા કર્યો ને. પરેલના મોં પર પાણીના છંટા પડ્યા — ત્યાં તો —

“—એ આવજો; આ હું તો હાતી બદારે રસને; પૂંચ ન ફાંકાને ત્યાં—” કંટી પરલાણી ઘરમાંથી ચાલી નીકળી—જલજો કુંગર હાતી પડ્યો.

કાળાપરેલે તો મોં પરનું પાણી લૂછ્યું ને એક કાંટા નિશ્વાસ જગત ને જગતની સર્વ નારીયત ઉપર નાંખ્યો.

“ અર્યા રૂના, આ કોટામાં પાણી તો નાંખ્ય—”

“ તે ક્યાં ગઈ પેલી ? ” રૂનાએ ગર્ભ સાદ દીધો.

“ ગઈ એ તો એના બાને ત્યાં. વાળ મોંકા એના નામ પર—”

“ પણ ઘરમાં ય મોંકા કરી ગઈ હશે તો ? ”

કાળા પરેલે હાથ ધર્યા ને ફક્ત બળકથા:

“—આ આવડીની જાત ! ”

સ્વપ્નસંધિ

મુખન ૨. મોદી

૫

સત્તાકાશમાં બૂલી પડેલી એકાદ અટૂટી વાદળીની પેઠે નદીમાં તેની હોદી ધીરે ધીરે આગળ જતી હતી. વર્ષોની સધ્યા જેવું લેવું મુખ ઉઘમ હતું. સાગરમંજીર તેના મુખ ઉપર અનંત મિથુની ઊર્મિમાળા સમી વિચારોની નરંગમાળા ચાલતી અને જતી. તે પ્રયેક ઊર્મિ જેવાંને રૂપરૂપે દેખાઈ આવતી, અને તેના અતરના વિચારો મુ દરો તે પશુ જેવાંને નરંગ જ ખમર પડી શકે એમ હતું; કારણ કે આગુઆગુનું સૂષિમૌર્દ્ય તેને આકાશનું હોય તેમ તેના મુખ ઉપરથી જાણી નહોતું. તેનાં હાથમાંનાં હૃદયનાં એવાં હાથ અતી પળખર નિઃચેડ પડી શોતા--અગતે તે વંધવની દોડી ચલાવતો ન હોય! દોડી તેના હૃદયમાંના બા કશાં નદીની નાજુના તણાની હોય એમ બામ થતો--અગતે તેને જગતનાં બેદુખમાં તણાનું ગમતુ ન હોય!

તે શેને વિચાર કરતો હશે ?

સુરેશ જેવીશ-મોષીશ વગરનો મુલાન હતો. ગમનના અખ્યાતમાં તે દરવેં પહેલે આવતો, તરવામાં તે કુશળ હતો જગનાઓથી ચાકતી આંધેલી કુરૂડીઓનો તે, બિામ કચેલો હતો. તેનાં માતાપિતાએ તેને શેઠ વર્ગની વધે પચાળ્યો. તે મમથે સગ એટલે 'શુ' તે પશુ તે સમજતો નહિ. દળુ તો તેને પોતાની પત્નીનું મુખ પશુ 'જેવું' ન 'જેવું' ને તે વિધુર બન્યો. જગતને બનાર ॥ પૂરેના ઝાક પાળ તેનાં માતાપિતાએ તેને પાછો પચાળ્યો. તે બીજી પત્ની પશુ તે ત્રણ વર્ષ પડી મુલાની એટલે. તે દળુ તો વિદાર્થી હતો અને વિદ્યા મિત્રણ જગતમાં બીજી કોઈ જગતના નહોતી. ત્યાં વળા ત્રીજી પત્ની તેને ગયે બાંધવામાં આવી. દેવો સારો એટલે ન્યાની દરેક દીકરીનો પિત્ર પોતાની પુત્રીને ખુબ દાગીનો મળતો એ આગાએ પોતાની પુત્રીને મુરેશ સારે બાંધવા નેહર થયો, અને મુરેશ કમને ત્રીજીવાર વગળા બન્યો. દરે ને જગતમાં પોતાનું ક્યાં સ્થાન છે ને સમજતો થયો હતો. તેને આ ત્રીજું સગ જગથે પમંદ નહોતું. તેના મનમાં એવી માન્યતા બરહ હતી, કે કોઈ પશુ પત્નીનું મુખ તે પશુ સકલતો નથી. તેણે ત્રીજી વાર પચાળ્યાં પહેલાં બંદ પશુ ઉઠાડ્યું, અને સગ મારે નમરણ પશુ બનાવી પશુ પોતાની આમન્યા ક્યાં મુખી હંમથ ? અને તેમ પશુ તે રડીચુલ કુરૂડીશ કુરૂડીશ એટલે માનવિક પાવથીએ કરેલો તે માન્યપનો મંદ કેમ ઉધારી શકે ?

તેણે ત્રીજી પત્નીનું મુખ મુરું જેવું નહોતું. મરિયાનું સોંપ્યું નથા મુમીકત્ત પશુ

લોનાની તેણે દરકાર કરી નહિ. તે સુરેશની આ પ્રશ્નની મનોદશા સમજી ન શકી. સુરેશ તેનાથી દૂરનો દૂર રહેતો, એને સદાયે તેના મુખ પર એક પ્રશ્નની અજાણ રહેતી. તે અધ્યયન સરિનાની અપખ અંખેએ લેઈ લીધું, પણ તે પોતાના હૃદયની વાત કાઢતે કદી શકી નહિ. રાત્રે પણ કાલ દિવસ સુરેશ સાથે જે શબ્દ યોગ્યતાની તક તેને મળી નહિ. તેને આશા હતી કે જો સુરેશ જરા વાત કરે તો તેનું હૃદય પારખી લેવાશે અને વખતે તેને જીતી પણ સકાશે. પણ સુરેશના આવવાની રાત્ર વેળેની તે ગોડી રાતે ઊંઘી જતી. સુરેશ પણ પોતાની મેડીએ અવધાને બદલે અગાડીમાં જઈ સુઈ રહેતો, તેનાં મનમુગ્ધ શરીરને શિયાળાની ઠંડી કંઈ અસ્વર કરી શકતી નહિ. સામાસમાં પણ તે રંધે જાવાનું કદી ખીછ ઓરડીમાં જઈ સતો.

એમ ને એમ જે વર્ષ પીત્યાં પણ સરિતા હજી જે આશાની માગ જખા કરતી અને મનજીતી કે કાલ દરોડો તો સુરેશ પોતાના સાથું લેશે. જે વર્ષને અને પણ સુરેશના મુખ પરના એકંકે અવધાને તે દરકાર લેઈ શકી નહિ.....

હોડીમાં બેઠાં બેઠાં તે આ જે વર્ષના વડી મથેલા તરંગો ફરી એક વાર માનસ-અધુઓથી જોતો હતો. તેના નિમ્નલ લાથમાંથી દરેકમાં ફરી જઈ ખીસે આંધેલી દોડડીથી લરકી હોડી સાથે પાણીમાં તળાનાં લતાં. સાંજના ઓરડના તેજમાં તેનું એકલ નાવકું, આસપાસની વનશ્રી, નદીની બન્ધ શાંતિ, એ બધાનું તેને એકલેક બાન થયું. થોડે દૂર, સામે કિનારે આશાપુરી માનાના મહિનો જેન ધુમ્મટ લીલી લીલી વૃક્ષ-રાજમાંથી દેખાયો, તેણે દરેકમાં લાથમાં લીધાં અને અપાઠાવધ હોડીને સામે કિનારે લીધી. કિનારે આપી હોડીનું દોરકું એક ઝડપી રાજે બાંધી તે મહિર તરફ ગયો. મહિરની, આસપાસનું વાતાવરણ શાંત અને વિચારો પ્રેરે એવું હતું. તે દર્શન કરી મહિરના ઉમરા ઉપર બેઠો. તેનું મન સમરોજે ચલ્યું હતું. એક તરફથી તેની પરિણીતા પત્ની તરફ તેનો ધર્મ અને ખીછ તરફ પોતાની અડગતા એ જે વચ્ચે તેનું મન હંમેશાં અનિશ્ચિત રહેતું. ઘણી વાર તેને થતું કે પોતાની માની લીધેલી અડગતા એ એક પ્રશ્નની હક છે અને જો હક ખાતર શા માટે એક નિર્દોષ જાણને દુઃખી કરવી? પણ તે સ્વમાનને પૂજતાં શિખેલો એટલે હંમેશાં તે વિચારમાં સ્વમાનને પ્રધાન્ય આપતો. થોડી વારમાં તે જાંખા પગ નાંખી મહિરના ઉંબરનું ઓગાડું ફરી જરા આડો પડ્યો, અને વિચારના વખતમાં ચુંથાયો.

આસપાસની વૃક્ષવટામાં તો સંધ્યા સમયે જ રમિતું રાત્ર્ય જનમ્યું હતું. એક મંજરીથી લયેલી આસપાસમાંથી જેન વચ્ચેમાં સહુ થયેલી એક જાળા આવતી તેને દેખાઈ. તેના લાથમાં મહેક મહેક થતી મંજરીઓ હતી. તે મહિર તરફ આવી. દૂરથી તેને જોતાં સુરેશ ત્યાંથી હડી ગયો અને મહિરને પડખે છુપાયો. દૂરથી સુરેશ તેને ઓળખી શક્યો નહિ--તેને તો તે કાલ જેવેતવજાધારી વનદેવી લાગો તે પાસે આપી ત્યારે તેણે તેને ઓળખી. તે મહિરના ઉંબરા ઉપર આપી આટકી, પણ અંદર ન ગઈ. ઉંબરા પર અવાજ વચ્ચે મંજરીઓ મંજરી, લાથ લેડી આપો ગઈની જગવાર તે હાલી. ત્યાં કાલ છે કે નહિ

તે જોવા તેણે આમણમ એક નગર જાણી. માલદાંગ નમસ્કાર કરી, મહિરનાં હાથને એક બાજુ અડીંગી, આખો મીની, સાથે જોડો પાલનથ જોડી રહી.

જાણે દૂર દુઝી મેલમજન નાથે મહુની દેકા મળાવવાની ન નાથ તેણે અવાજે તે બોલવા શાળી.

“દે દેવી નને આ માગ છેવ્વા નમસ્કાર છે મે નો થગી પે આશા રાખી અને નારો આમણમ કરો પણ તે મારો આમાઓ પુરી નહિ. દવે નારો આમણમ કરવા પુ કરી આવી ન આવુ તો નને લામા કરને, માડો' નને મગે આ છેવ્વા વદન.” એમ કરી કરો એક વાર શિશ નમાડી પ્રણામ કર્યા અને ત્યાંથી આલી નીકળી નદીને નીચે એક આંગણેઠો ઘાટ હતો ત્યાં તે આવી. અને એક પગ પણ વિચાર કર્યા વિના પાળીમા પ્રપથાન્યું. મુરેશ થું અને છે ને મમણ સહે તે જોવાં આ બધું બની ગયું.....

.....અને ત્યાં મુરેશ અર્ધનિશ્ચિતપથમાથી જંગી જોડ્યો. તેણે આમણમ જોયું. મહિરના હાથગા હાથે વેરિએર થોડી સુને મજનીઆ પડી હતી, પણ તેમાંથી સુમધ લીડી ગયેલી હતી. તે ઘાટ તરફ દોડ્યો. નીચા આમણમ નગર કરી. ની નો સાંતપને સામરપથે પળી રહી હતી. અને તેમા પોતાની નામરેલી દેડી મિત્રાવ બીજી મેલ પણ વચ્ચે નગર પડોંગી સહે ત્યા મુખી તેને દેખાઈ નહિ. થુ કનુ તેની તેને મમજ પડી નહિ. ને પાછો મહિર તરફ દોડ્યો. મહિરના હાથક વગર લદન બધાથ થઈ મધું હતું. અને મહિરની આમણમ પણ વહેલી પડા ટોળાંથી તેની નગર દર પડોંગી રાજી નહિ. તે આક્રમ થયો. અને તેને દોડી ઊડી અને મને દમેવાં મારી પૂરે વેગે દોડી માન તરફ ચલાવવા ગાડી.

હવે તો મ માની મુખો પતિઆકાવનાંથી અદરથ થઈ નોટોડી ત્યાં તો તે રો આપો.

તે અદર થયો. મોહામા તેની માને મોહા કરતી દુઝી વેદકા તે અદર થયો.

“આ !” તેમથી જુમ મગદ મહિર મોહામા આતાં એક બાજુ પર ખુબ માં બેરેલી મહિરને તેણે જોઈ, અને જાણે જુમ જોયુ ન હોય તેમ તે થતી ગયો. મહિર પણ તેની હાંબરી સ્વીકારી મદમ તેના મુખના બાર પડોંગી જુકેવવા અથી, પણ તે ન જુકેવી થયો. તેની માને પણ જરા મિત્રાકાવ વડેને તેના તરફ જોયું.

“કેમ, મુ છે ? આમ જોવાકો થઈ કેમ આવ્યો છે ?” માને તરફ જ તેને પૂછ્યું.

“ના, કંઈ નહિ એ તો. જાણુઈ કર્યા છે ? મારે જરા મિત્રનું માન હતું.” એમ કરી મુરેશ આવ્યો હતો તેથી જ તરફથી જાણે મારી થયો. મહિર તથા તેની આસુ

એકમેકના મોં સામે જોઈ રહ્યાં—જાણે સામાના મુખ ઉપર મુશ્કેલી વેળાનો છિદ્ર ન હોય.

x

x

x

આખી રાત તેણે વિચારમાં ગાળી હતી, અને અત્યારે સરિતાની મારી માગી પોતાની કરવાનો નિશ્ચય કરી તે બહેનો બીડી પોતાની મેડી પર ગયો. પણ સરિતા ત્યાં નહોતી. તે તો બહેની હોઈ નીચે ઘરઘામમાં પરોવાઈ હતી. તેને પ્રારબ્ધ વિશે પેટી નાખીતી લીંટી યાદ આવી. “ ન માગે દોડનું આવે. ” પણ અત્યારે તો તેને જોઈતું હતું તે તેનાથી દૂર ભાગી રહ્યું હતું.

તેણે ઉપરથી તેની માને ખુબ પાકી અને માથું દુઃખવાનું જ્ઞાનું કાઢી પોતાની આ ઉપર મોકલવા કહ્યું. માએ હમેશના ત્રિજાજ પ્રમાણે અગાથીમાં મુલા બદલ તેને કપડો આપ્યો.

સરિતા આ લઈ ઉપર આવી. ચાનો પાત્રો પાસેના ડેમર ઉપર મુકી તે પાછી જતી એકઠામાં મુરેશ તેનો હાથ પકડ્યો.

‘ સર ! ’ હૃદયની અંધી યે ઊર્મિઓના સત્તરૂપ તે એક જ શબ્દ બોલી શક્યો.

“ કેમ ! ” સ્પર્શની પ્રથમ ઊર્મિ અનુભવતી સરિતા જરા શરમાતાં તેની સામે જોનાં બોલી. તેને મુરેશનું આ પરિવર્તન સમજાવ્યું નહિ.

“ કેમ ? માથું બહુ દુઃખે છે ? દાખી આપું ? ”

“ ના, હવે મટી ગયું. ” મુરેશે મીઠું સ્મિત કરતાં કહ્યું. અને તેનો હાથ પોતાનાં હાથમાંથી છોડ્યો. સરિતા એ તકનો સામ લઈ છટકી ગઈ. જતાં જતાં તેણે એક મીઠું સ્મિત અને તોફાનમયી નજર તેની સામે નાખી.

દાદર ઉતરતાં ઉતરતાં તે મનમાં ગાળી હતી.

“ પ્રેમથી નેપા ચલી જાવમેં ગોરી.”

“મૈત્રીનાં મૂલ્ય—!”

મહત્તાદ પાઠક

“હું

હું રાતના કપારેક કપારેક ખગલ રવખાં આવે છે અને જાણે સાચુ હોય તેમ પથારીમાંથી ભેળી થઇ જાય છે અને એમને એમ ક્યાં સુધી તારીને જોવા કરે છે, પાડી રડી પડે છે, વળી પાડી ખડખડાઇ દસી પડે છે, અને બધું સમી જાય છે ત્યારે હમણે થકને પથારીમાં પડે છે, અને એમને એમ ક્યાં સુધી બેમાલ રહેશે તેનું કાંઈ કહેવાય નહિ. કપારેક પાંચ મીનીટમાં ૫ બાનખાં આવી જાય છે તો કપારેક, અત્યારની જેમ, કપારેક કપારેક વીતે છે તો ૫ કેકાલું પડતું નથી. આ પડોડની પડી છે તે પડી છે, બાઈ, તમે બધાં અમારા ઘંઘાનુ જાનો નહિ બાકી મેં તો વર્ષાનને કપાતનુ ૫ કાંઈ છે કે કુજીને કાંઈ વળગાડ જેનુ છે. આ કાંઈતરવેટની કપારી કાંઈ દહાડે વળવાનો નથી. અને વચ્ચે સુ કરે બીચાંને ! એના ૫ કાંઈ એકા એક છે ! આ એના બાપ મૂલ્યા પાડી તો બીચાંને પગથાળી ભેગવા યાદે ૫ નથી આજો. અંકુશનાં પૂતં માં મરી ગઇ. બાપની મીચકન માના કારજમાં ખરચી. અને હનુ ૫ શુ ? કાંઈમાની બુઝી જ નાં ! પડી વળી આ બીજી વાર લગ્ન કર્યાં, કુજીને સીનન આજુ અને કપારી તમારો બાહના દેવા થયા, કુજીને કન્યા થવી એટલે કાંઈ ટાકું આવે મેસી રહેવાય છે ? ન હોય તો મારીવાળી, ઉડીનાપાડીના કોને ૫ ખજ સાચવી લેવી પડે. અને આ હોડી છ મડીયાની તો થઈ નહોતી ને હેડી ગઇ. ખરચ કમવા આવી દશે તે કાંઈ મિથ્યા થાગ આ ! ને એ વાનને માંડ વગસ દહાડે થયો દશે ને પાડી કુંદ પડકાઈ તે બાઈ.....શુ જનુ ! મને તો તમાક નામે નથી થાદ શેનું ! હાં...હાં... નિલેનબાઈ, તે આવજ કાઝ કર્યાં સગમમ બે વગમથી એની લનિયન કમડમમ થાક્યા કરે છે.”

પોતપોતે પૂતં હતું. તેણ કપનમાં સામાન્ય વ્યવહારિકપણું અને સહવાસથી નીપજની સહનુજનિ નિવાસ અન્ય કુંડા બપોર નડોવા. એકાદની લડાણ અને વાચાળતા જ કહેવાં હત્યા કે આવુ તો એણે કંઈકની માંડગી લેણા ઉચ્ચાકું કરી, અને રોગના આવ્ય લક્ષણોના કથન કર્યાં જવંનની કૌટુંબિક મુશ્કેલોના દનિદાનનું કથન એમાં મોખરે હતું.

‘ બાંધું કાંઈ કહેતું છે ? ’ પછેગણુ માં કાપખાંથી ટસતી જાતી જાડતી લેતાં નિવાસને પૂગ્યું.

હવનમાં જડ સળિના સમાગમનો ય અવકાશ નહોતો તો ચૈતન્યનાં તો રવન જ ને? નયતે જ તેને કહેલું કે કુંજુનું દેભાર મુખમાં વીનું હતું. કુંજુ ચાંદીને ચમચે-દૂધ પીતી. બપોમે તો શિક્ષકો તેને બહાવવા આવતા. સાહિત્ય અને સંગીતના સંસ્કાર તો તેના પિનાએ જ સીંચ્યા હતા. સવાર સાંજ વિક્ટોરીયામાં બેસી દૂર સુદૂર સાગરને તીર કે સરિતાસંગમ મુખી દ્રશ્ય જતી. નોકર, ચાકર, બાંદુઓ, સગાંજઢાલાં અને મિત્રોથી તેમનું ઘર ભર્યું ભર્યું લાગતું. પથું એ પુણ્યપાતાના પરલોકગમન બાદ આખા ય ઘરમાં સ્મશાનની શૂન્યતા, ભયંકરતા અને દાદકતા વ્યાપી હતી અને એ કોઈ વનન પાછા દર્શા. કુંજુનું શિક્ષણ અટકી પડ્યું. તેની એકલી પી પાછળ ખર્ચાતા ધનમાંથી તો સારા ય ધનું ખર્ચે નીકળી શકે તેમ હતું. તેમાં ય જરાં મળીને પાંચ ભંડુ અને વિધવા માતા. કમાનાર કાંઈ નહિ ને ખાનાર છ જણ એટલે બેઠે બેઠે ખાતાં તો, ધનના ભર્યા ભંડારે ખૂટી જાય એટલે ન છુટકે જ પેમાનો વ્યથ કરેલો એ સુવ જઈને સ્વીકારતું પડેલું. તેમાં ય ત્રણ ખેલો. બધી ય કુવા?—સાપના ભાર. અર્ધી મીઠકન તો એમનાં લગ્નમાં જ ખરચાઈ જશે. બે ભાઈ, બન્ને નાના. તેમના બરણ્યોશુ અને બહુરનો ખ્યાલ તો વિધવા માતાને ઊંઘવા દેતો ય નહિ. તેમાં ય કુંજુ ઉમર લાયક થયેલી. એની ચિંતા ય દિવસે દિવસે વધતી જ જતી. ન્યાતમાં વરતી જ અજીત ત્યાં યોગ્યાયોગ્યની તો વાત જ ક્યાં રહી?

એ જ અરસામાં જપંતની પ્રથમ પત્ની પ્રસૂતિમાં દેવકોઠ પાખી અને કુંજુના લગ્નનું કહેણ આવ્યું. જપંત તો પરણ્યાની ઉનાવળમાં જ હતો કારણ કે તેનું ઘર મૃતું હતું અને તેમાં આ માનભર્યું કહેણ આવ્યું. એટલે તે તો એકપગે-તેવાર હતો. છતાં ય પ્રથમ લગ્નનો અસતોય અને નારીપાસી આ લગ્નને ય ન સ્પર્શે એ તેની વણપૂરી મહાકાંદા હતી. તેમાં મુધારક કુટુંબની કન્યાનું કહેણ આવતાં એ મનોરથ ફળીજૂત થવાનો સમય આવી લાગ્યો છે તે વાતે તેનું હર ઉછળી રહ્યું હતું. જો કે પ્રથમ લગ્નનાનપણમાં થયેલું એટલે કન્યાની પસંદગી માતપિતાને હાથે થયેલી. છતાં ય જપંતને એવી દલીલ કરવાનું તો કારણ મળ્યું જ નહોતું કે તેની પ્રથમ પત્ની તેના કરતાં સંસ્કાર, શિક્ષણ, દેખાવ વગેરેમાં ઉતરતી હતી. હવટું જપંતના મિત્રોનો તો એવો અભિપ્રાય હતો કે સંસ્કાર, શિક્ષણ એ જ્યાં નામે જ માત્ર તે જણુનો હતો, એમના અર્થની કે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ સુદ્ધાંતની તેની લાયકાત માટે પ્રમાણપત્ર આપતાં પહેલાં વિચાર કરવો પડે.

એટલે કુંજુ જેની અસામાન્યા માટે તેના જેવા સામાન્યને કહેણ આવ્યું એ વિચારે તો એનો મુખ અદ્ભાવ એટલો વધારી મુક્યો કે ન્યાદનિયતના નિશામાં તેણે એવો સંદેશો પાઠ્યો કે છોકરીને જેવા બાદ, તેની સાથે વાતચીત કર્યો-પછી પોતાને ટીક લાગશે તો લગ્નની હા પાડશે. કુંજુના લગ્નનો ભાર ક્યારે ઉતરે તેની જ માતા તો રાત દિવસ ચિંતા કરતી. હવટું તો એ છોકરીઓ પરણાવવાની હતી. બે છોકરા બહાવવાના હતા અને—તેમના લગ્નનું તો કાંઈ નહિ. કાંઈ કહેતું તો ય એ તો

કહેતાં “હોકરાની શી ચિન્તા ! શેષી લેશે એમની મેળે મોટા થશે એટલે. આજનાં હોકરાં’ એમને મદમ ક્ષાત્રી હોય ને આજેને જોતક” વગરગણીએ તો આખી ઇન્દગી મુઠી રકરકારે કર્યા કરે ! “તેં ક્યું” બા ! તને જનાવળ આવી મહાંતરી બધી વાતની.” પાંચ હોકરાની માટી, બા. ક્યાં મુઠી કુંવારી રખાય ! એ તો સાપના બા ! “પરેશા વિદાય કરીએ એટલી વહેલી નીચાં !”

એમના પુરાણ વાતારણમાં થજકેટા હાથને તો જળતની શબ્દ નહિ મહેલી. તો ય ન કૂટકે ‘હા’ કમ્પેલી.

“કાંઈ નહિ, હોકરાં મોટાં થયાં; બલે, મળીને વાતચીત કર્યા પડી પડે. આપણે તો એ પરણે ને મુખી થાય એવે મગા નાચાં આટલો વર છે ન્યાતના એ ય ઝડપાઈ જશે તો પાણું આમળા કેશરો.”

અને કુંવુ ને જયંત મળ્યા. મળ્યાં પડે ! ય એની પામે તો કહેવું જ “જો બેટા, લેખાં કાટીશ નહિ, અને એની ‘હા’ એ ‘હા’ કરતો ; તું તો સમજતું છે. તો ય આ તો વખત છે ને હોકરાં મરવમર હોય તો ય ‘હા’ ‘ના’ કરી નીક નહિ. પામે આમળાએ કાંઈ સરખી હોય છે બેટા ? અને એમ માન્યા વગર મળના હોય તો જોઈતું શું ! પપ્પા આ તો તારા બાપુજી નથી અને દરતુ તો તારી પાછમ આ ચારે એમના એમ છે એટલે કશી વાતની ‘હા, ના’ કરીશ નહિ બેટા ! તારા બાપુજી હોય ને તમે જન્મમર કુંવારાં રહો તો ય થયી નહિ પપ્પા આ તો ..” અને એમને હુએ બેટા આલેવો ને એ રડી પડેલાં એમનું વસ્ત્ર હરવ કુંવુને મહે ત્યા વળગાડાવી તો વિરહ જ દત્ત.

“પાંચ સરવમરે શું કરવા લેઈએ ! હોકરી આપી હોકરાં લેવાનો છે. કાંઈ નહિ તો મારી કુંવુના અરોગીઓ તો લેઈએ.”

પાંચ એ ગજા ૫ વિચારે અચારે અમરને મળ આપી આમળાં પર સ્થાવર થોડા.

જયંતની આજીવન કિમત તો કુંવુએ એ પ્રથમ સિલનમાં જ આંધી લીધી મરગામદિત બાપ અને અરવર દરમ્યાન એના જાનતુ કીડગાવાનું બાકર કરતા બમ દયાં. તેને જાનતુમાં સખત આવાન થયેલો કે જયંતને જયંતનું, જયંતની જ્યેષ્ઠભાડીએનું આકું પાનતું ૫ બાન ન હતું. રાત્રું, કમરતું અને પૂખ એશઆગમ માગુનાં એ એના આદર્શની પરાક્રમ. કમરતમે આદર્શો, રાખસપિ કે બાવનાના બવસંગ એએ કમળા નરોના તો નાજુકની અને માજુકની તો વાન ક્યાં. એને તો શિશુનું મરતું જ નરોનું. એ તે આમળા વાતારણમાં ઉઠેલો આમળા માનવરી હતો. એટલે કુંવુનાં ઉરવંદાનું તો એ દલીલ જ કાપેલી થકે ! એ તો પ્રથમ રમંને જ. પ્રથમ વાર્તાવાપમાં જ, પ્રથમ સિલનમાં જ કુંવુના મંગલ, સિલન અને મહેવરી આંગળા મહે હતો. એને તો પપ્પાની

કરવા જેવું રહ્યું જ નહોતું. કુંવુને આપવા જેવું એની પાસે કશું ય નહોતું. એને તો કુંવુ પોસેથી લેવાતું જ હતું. એટલે એની તો 'હા' જ હા એ લગ્નમાં. ઉમરુ આમિલન પંજી તો એને એમ લાગવા માંડ્યું હતું કે રખેને કુંવુ ના કહેશે તો !

કુંવુ સમજે તો ત્રણ પ્રશ્નો નિરાકરણ માગી રહ્યા હતા. મૃદની નિરાધાર સ્થિતિ, બાની લાગણી અને ન્યાતમાં જયંત કરતાં વધુ સારા છોકરાનો અભાવ. એ ત્રણે પ્રશ્નો એક એકથી વધુ ગહન હતા, તો પંજી એ ત્રણેનું સામર્ય આક્રમણ તેનું મૃદુલ હૃદય કેવી રીતે સહી શકે ? તેની મૂંઝવણ અકબી હતી. તેને માટે તો એક જ સરખ રસ્તો હતો, કે બાની શિખામણ પ્રમાણે સમય વિચારી લેવો—એટલે તેની સંમતિ પણ મળી, અને જયંત-કુંવુનાં લગ્ન થઇ ગયાં.

એને તે સાસરે આવી. જયંતના પ્રથમ મિત્રને તેણે કહ્યો હતો તેથી ય વધુ નિરાશાજનક વસ્તુસ્થિતિ તેણે નિરખી. બધાં ઘરમાંથી સાસરે આવતાં તેનું હૃદય રડું રડું થઇ રહ્યું. વાતનો ય વિસામો નહોતો. રડી રડી આંખો અને હૃદય ધાંકી જતાં. તો ય સાંજે જયંત ઘેર આવતાં તે કાપકાચથી કૃત્રિમ સ્મિત પ્રગટાવી તેની સંભાવના કરવાને પ્રયત્ન કરતી. જયંતની તદ્દન સામાન્યતા માટે તો કુંવુની મૂંઝવણ કે ઉરદાહની કથના ય કરવી એ અસંભવિત હતું. તેને તો તેની સાધનસંપત્તિમાં શોભે એની ડીંગણી, તેના સ્વજન-હીન આત્માનો વિસામો, મુખનું સાધન અને એશઆશમનું અરખસિત વહેતું ઝરણું જોઇતું હતું અને કુંવુ તેને એ સ્થાન માટે તેના ધાર્યા કરતાં ય વધુ ચોગ્ય લાગેલી. અને એણે લગ્ન કહ્યું. કુંવુને તો મુખ મળશે જ તેના સહવાસમાં એમ તેના અહંભાવે કહ્યો જ લીધું હતું. માત્ર કુંવુની કથના પ્રમાણે તેને ત્યાં કાંઈ નહોતું. અગર હતું તો નેને જ જોઇતું હતું તે નહતું.

આમ કુંવુની હૃદયવ્યથા અગુણિત ગતિથી વધતી ચાલી. તેનું મન કાયમ ઉદ્વિગ્ન રહેતું. કશા ય માં રસ પડતો નહોતો. જે કરતી તે ફરજ માનીને જ. બાલ્યવયમાં ઝંઝવાનાં જળ સરખાં જીવનનાં અણુડીક આકર્ષણો તેની ઉરતપા છીપાવ્યા વગર જ અદૃશ્ય થઇ ગયાં. સ્વપ્નમંજરીઓ વણ મોહી જ કરમાઇ ગઇ. કથનાઓ, માત્ર દુર્લભ સંપત્તિના પ્રેમસમી, તેના કોમળ સ્તના હૈયાને પકે પકે ઝાડતી. રસનાં સાધનો એપાસ ખસકયાં હતાં, સંપત્તિ હતી, બધું ય હતું પણ જીવન નહોતું. જે પ્રણયની દેવી બાવનાઓ તેણે દોમારમાં સેવી હતી તે ધાવનના ઉંખરે જ પ્રસવમાં કરી ઉભી હતી.

“ જે હશે મુજ આંખ,

હરે મુજ આત્મ, રમેહની ભરતી ચટે—”

એ પતિવ્રતા તો સ્વપ્ન જ રહ્યાં હતાં.

જ્યા હતી પણ જયંત ક્યાંક ઉપા હતી પણ અરણ્ય ? તેની કથનાના તારો યાદ કરતી તે દિવસ વીનાયતી.

એ જ અરસામાં તેને પુત્રી પ્રસાદી. તેના દુઃખનો બાર દળવો કરી તેના જીવનને ઉજામને એવી કાંઈ દૈવી વ્યક્તિ જન્મી એમ પત્રવાર તો તેને લાગ્યું, પણ એ બધા મન મનાવવાના જ રહ્યા છે એમ ધીરે ધીરે લાગવા માંડ્યું અને તેનો ક્ષણિક પ્રકટેલો આનંદ એકતરી મથે. તેની નીરસતા અને બેરકારી વધતાં આંધ્યાં અને યોગ આવજત, યોગ્ય પોષણ અને યોગ્ય ચાનકને આભાવે બાળકી પણ તેનું જીવન શૂન્ય કરી ચાલી ગઈ. તેનું નૈરાશ્ય ધનતર બનતું આશુ. હવે તો જીવનરસ તદ્દન સદર્શ મથે. હવે જીવનમાં આકાષણો એકતરી મથાં હતાં. તેનાં કષ્ટનાપૂર શર્યાં હતાં. તેના હૃદયમયનને રથાને ચોરીઓને વ દુર્લભ એવી શાતાનાં સાધનાં પધરાયાં હતાં. જે જીવનચળ સાંધવાના નથી, જે કષ્ટનાસુષિ સજીવ બનવાની નથી, જે બાલકાઓ સિદ્ધિનાં અખરગી શિખર નિરખી શકવાની નથી, જે આદરોની આસમાન બિચી હાથારોને પાથે જ નખાવાનો નથી, તે બધું કશી, તે બધી નિરાશા પાઠ્ય અરોધ આંધુની અભૂતી નીકે વદાવી જીવનને વધુ કિલ્લ, વધુ આશરું, વધુ અધિકારબધું બનાવવાથી શે શયદો! રૂપે કાંઈ વળવાનું નહોતું. એટલે આજ નિઃશાય કમંત્રી સદની મદદથી તેનું જીવનતણ, વમળ, કષ્ટોદ્ધ અને શેર મત્તમથી અધિકારનાં પૂરમમાં બિઠાં જળમરી કાવસરિતાના પ્રવાહ સપને યુદ્ધ કરતું વડી રતું હતું. અને કોઈવાર હૃદયમયન ચોળી ઉઠાવું તો શાનિશ્ચયનની મદદથી સખતોવ-પધું બાકરી લાઈ તરિત અનિશી આજે કૃષ્ણ કરી રતું હતું.

એ જ અરસામાં તેની શાનને જ મ કરતો એક અચુરકષ્ણે બનાવ બન્યો, અને એનાં શાંત હૃદયમાગરની સપાટી પર એક જાડી એક મોટાં અને વધુ મોટાં, અનંત, અગમિન અરિષ્વનોની પરપગ શરૂ થઈ.

સિસિરની આઘમની સધ્યા હતી. પ્રકૃતિ પ્રભુશીને અપાર્થિવ લટકે વંધી નાખતી, આકાશ કામણે આંછ નાખતી સધ્યા ક્ષિતિજની મુખમુંદેશણ પથારે નૂત્ત કરી રહી હતી અને હમણાં જ આવી જશે અતરમમાં એમ અધિકારની ધીમે ધીમે ઉતરતી જ્વલિત સ્થપતી હતી. ત્યાં વિચોગી, એકજ હરને સગમરી મૂકે એવી તીવ્ર સ્થિતિવાચકિ વેરત શીતરશિમએ પુર્વની બોધઅટારોએ ઊઠિતું કરું. બધું શાંત હતું. અધિકારના સમર એની તરિત મનિએ બીડી જતાં પતનનાસરમાં વિદ્યોની પાંખના તપનદ હૃદય સિત્તપ કરું. એ શાંતિને બેઠવાની મૂંઝવા કરતું નહતું. એક જાડી એક ઊઠિયાં કરતા તારાઓ સામે તેમ મોટી અમાથીવર એક વિશ્વાસન પર કુંજુ દમમે લાઈ પડી હતી. પ્રકૃતિસંહરેન્દ પથે પથે બલવાના અરસના રગ નિરખવામાં તેનું મિત્ર દેવું આરય આનંદ આપી રતું હતું અને નીચે બાકયું ખમતું.

"જન્મતમાઈ ઊ કે !" એક અચરિચિત અવાજ મળ્યો. પાનનો લદરીથી જાડી છોરાની આવરેયું મુખ તેમું કીચ ખદાર પ્રેશ્યું. નીચે ચોકમાં જન્મત દીના વાંચતો દિશાનો હતો. કુંજુએ કંટી વ ચર તેને સરકારી બનાવક સાચ સાચ લેખકોનાં પુસ્તકો પાંચક આમલ કમો જનુ એની કુન્વરી સામાન્ય એ કષ્ટનાશિયોમાં જગ વ

ગુપ્તની નહિ, એ ચાર પાનાં વાંચે ન વાંચે ને એને કંટાળો આવતો. દો સ્વપ્નશિલ્પી કવિની કાવ્યસરિતાનાં સ્નાન કરતાં તેને ઊપામાં આવતાં ખૂન, અપહરણ, કે બસાહારના વર્ણનોથી અદ્યદી રહેલી દુન્યવી સરિતાનાં સ્નાન વધુ ગમતાં. અને કુંજુની બધી ય દલીલોનો જવાબ જવાંતના મામ એક જ કંટાળાખર્ચા વાક્યમાં આવી જતો “ પણ મને ન ગમે તે હું કેવી રીતે ગમાઈ ? ” અને કુંજુ પણ વધુ છદ ન કરતી. પોતે વાંચી તેને સંબળાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનું ય તે સુધી ન હતી.

“ આજ તો હાંધ આવે છે ” - “ ઓશીસમાં કામ બહુ હતું ” - “ આ શો દીકરીયારો ” - “ હવે બસ કરીશ ” - એમ અનેક પ્રશ્નો તે કાઢતો અને કુંજુ મોટેથી વાંગન બંધ કરતી.

“ કેમ બાઈ ? ” હાંચકાની ગતિ રોધનાં તેણે કહ્યું.

“ આપનું જરા કામ હતું. કલ્પ આપ તો મને નહિ ઓળખતા હો આમ હું તો આપને ઓળખું છું.”

“ મેં ય આમ તો તમને જોયા છે કોઈ વાર આ ખાંચામાં આવતાં જતાં ! ”

“ હું ખુણામાં જ રહું છું, પરબુબાઈના ઘરમાં.”

“ શાંતિકાશ તમારું નામ હું ધાડું છું ! ”

“ હ્યો, તમે તો મને ધાર્યા કરતાં ય વધુ ઓળખો છો ને ! ”

“ આ બાઈ કોણ છે ? ”

“ એમને મારે જ આપને તરફી આપવાની છે જરા ! ”

“ એ.....મ ! એસો, એસો ને ! બોલો શું કામ પડ્યું ? ”

“ આ બાઈ મારા કોઈ છે, એમના ઊમાવયમાં આજે મિત્રવત્ત જેવું ગોઠવ્યું છે કાંઈ, તે તમારી તપસાની જોડ જોડએ છે એમને.”

“ લઈ આવ ખુશીથી ! પ...ણ, તરફી પડશે બાઈ તમને ! બહુ વખતથી વાપર્યા વગરનાં એમને એમ પડ્યાં રહ્યાં છે એટલે જરા ચકાવવા કિતારવાની મમાત્ર પડશે. કલ્પ કોઈ જંગાએથી સાફી પણ ખરી પડી હશે ખીજું કાંઈ ? ”

“ બોલો નિયુબાઈ ! What else can I do for you ? ”

“ Thanks.” નિવરણ પહેલી જ વાર બોલ્યો.

“ ત્યારે રોવકે રૂબ લે છે. આ તમે...ને જયતમાઈ ! ”

“ અરે વાહ, તમે પણ કીકે છો. ” ચરમાને ચરમાને નિવરણ બોલ્યો. તેના અવાજમાં સસ્કારજન્ય માધુર્ય હતું. તેમાં મર્ડની ઘરકાઠ અને કૌશલ્ય માર્દવ, બન્ને હતાં.

“ મેં તો તમને ઓળખાણ કરાવી આપ્યું. કેમ જયતમાઈ ! હવે તમે મળ્યો ને જયતમાઈ મળ્યો. એ તમકાવનવાંની વાતમાં આપણે ન સમજીએ. ”

જયતમાઈ જલજલ કુખ્યુ હસ્યો. નેજા નહોતો અણતુકો દેખતાં તીવરતા આનંદ કે નહોતી નવીન ઓળખાણે જન્મતી હસ્યોમિ.

“ અત્યે ત્યારે જયતમાઈ... નિયુભાઈ... ”

અને અને તરફ વલનતા વિવેક જલજલે સંતોષાને વાર વટાવું.

નિયમન અને જવન બન્ને પદ્ધતિ તો એકતીમતતા સમે એકે ચુપડાઈથી જોઈ લેતા, દૈનિકતા એક દૈનિકતા તત્તમૂલ્યાં કાળના ‘ ચિત્તુડ ચીચીડ ’ અવાજ સિવાય તેમની શાંતિ અમમ હતી.

“ જરા નીચે આપડે ને ! ” જયતમે અત્યજ સત્તા રમશાનગમના કાળના ઘરની બંનિ બંનિ ફરી વળ્યો. એચાર પગે પચાર થઈ. કુણુંબદના દાડી ગણેલા ખડકખટ, ખડકખટ, ખડકખટનાં પથરીયાં સુખળાયા અને કુણું નીચે આવી.

સ્વાર્થ-ધોળી-ટપકાવળી પારદર્શક સાડીમાં વીંટાયેલી નાનુક દેહવેલડી, ઉપર ચમકતું કુણુપાનનાં હનરીયં નિસ્તેજ ચડતું રેખા ચિન્નતું રિત્તુ મખ, ચમળ, વિશાળ છત્રાં તખની આંખા, એકે છોડેલી સોંધે પાડી એજેલા વાળની તેજરી ચમકતી ફૂલ બાંધેલી સ્વામ સેર, અને વીંળળીક તેજમા ચમકનાં જવન બાક પર ટપકતો, પ્રકાશકાળતા ધ્યોમે ચમકના સોંધે રૂનિની રૂનિતમાની દરિદ્રાઈ કરતો સામાન્ય કરતાં બેસ કદનો ચાંદ્રો-નિવરણે સ્વજ સંકેતપૂર્વક ઉચકેલાં પાંચયાંની અમાવધનામાં આટલું નેની કીકીનાં દારમાં પેરી મથું.

“ પેરી તખતખેડ જરા કાઢે ને બદાર ! ”

બોરગમ લાકે ૧૫૨ે બાંધેલી તખતખેડ કાઢે કુણું બદાર બાલી. તેતુ બ્રવમ, તેજ. વાળ, મુખ, બાંધું ૫, ફૂળ ફૂળ ચમ મથું હતું. છતાં ૫ એ મુખની મિલકત અને ચમકતું રિતન અધિગુન હતાં.

“ ખાકે કરને જયતમાઈ ! મેં અણધો નહકે લગી આવી. મારે સંધે બોચાં... ”
નેંને આમળા ન જડયું.

“આજ તો જાંઘ આવે છે” - “ઝોરીસમાં કામ મહુ હતું” - “આ શો ટીયારો” - “હવે બસ કરીશ” - એમ અનેક જ્ઞાનાં તે કાદનો અને કુંચુ મોટેથી ગિન બંધ કરતી:

“કેમ બાઈ?” હોંચકાની ગતિ રોધનાં તેણે કહ્યું.

“આપનું જરા કામ હતું, કશય આપ તો મને નહિ ઝોળખતા હો બાકી હું આપને ઝોળખું છું.”

“મેં ય આમ તો તમને જોયા છે દોક વાર આ ખાંચામાં આવનાં મતાં!”

“હું ખુણામાં જ રહું છું, પરબુબાઈના ઘરમાં.”

“શાંતિસાલ તમારું નામ હું ધારું છું!”

“હ્યો, તમે તો મને ધાર્યા કરતાં ય વધુ ઝોળખો છો ને!”

“આ બાઈ કાણ છે?”

“એમને માટે જ આપને તરની આપવાની છે જરા!”

“એ.....મ! એસો, એસો ને! બોલો શું કામ પડ્યું?”

“આ બાઈ મારા રનેકી છે, એમના છાત્રાલયમાં આજે મિત્રલસ જેવું ગોઠવ્યું કાંઈ, તે તમારી તબક્કાની જોડ જોડએ છે એમને.”

“હા જાન ખુશીથી! પ...ણ, તકલીફ પડશે બાઈ તમને! બહુ વખતથી વાપર્યાં મરતાં એમને એમ પડ્યાં રથાં છે એટલે જરા ચકાવવા કિતારવાની ધમાક પડશે. કશય કહ નરગાએથી શાહી પણ ખરી પડી હશે. બીચું કાંઈ?”

“બોલો નિયુબાઈ! What else can I do for you?”

“Thanks.” નિસબન પહેલી જ વાર બોલ્યો.

“ત્યારે સેવક રગ કે છે. આ તમે...ને જયતબાહ !”

“અરે વાહ, તમે પણ રીકે છે.” શરમાતે શરમાતે નિવસ ખાંપે. તેના અસાધ્ય તરફાવત્ય મધુર હાસ્ય. તેમાં મર્દાની ધરકાટ અને સૌમ્યતા માર્દવ, બન્ને હતાં.

“મેં તો તમને આગખાણ કરતી આપ્યું, કેમ જયંતબાહ ! હવે તમે મળ્યો ને જયતબાહ જાણે. એ તપશ્ચર્યમર્દાની વાતમાં આપણે ન સમજીએ.”

જ્યામમાં જયત મુખ્યુ દર્યો. તેમાં નંદાતો આમતુકને દેખતા નીચકાંતે આનંદ કે નંદાતી નીચ આગખાણે જન્મતી હૃદયેભિ.

“અરો ત્યારેજયતબાહ... નિવસાહ...”

અને બન્ને તરફ વદનનો વિરેક જવાસ શાંતિયાને દાર વડાવ્યુ.

નિવસન અને જયત બન્ને પવતર નો એકમીનનો સમે માંને સુખમદાથી જોઇ લેતા. દીવ્યકતા એમ દીવ્યકતાં તેજબૂખ્યા કરના ‘ચિત્ત ચીત્ત’ અવાજ સિવાય તેમનો શાંતિ અખમ હતો.

“જા નીચે આગતે ને !” જયતનો અચજ સ્વતા રમશાસમા લાગતા ધરની બંતિ બંતિ ફરી અચો. એવાર પછે પચાર થઇ. બ્રહ્મકદરનાં દાહી મરેમાં ખડકખડ, ખડકખડ, ખખડના પથથીયા મળાણમાં અને કુશુ નીચે આવી.

સ્વામંદિર્ણાંપકાચાળી પારદશક સાહીમાં લીટાયેલી નાણુક દેહવેચકી, ઉપર અમકતુ કૃષ્ણપક્ષના હનરીપ નિરોજ ચક્રુ દેખા વિનાતું રિત્તુ મુખ. અચ્ચ, વિશાળ છતાં નમળી આંખો, એક છેડેથી સારી ખડી એણેલા વાળની તેજથી અમકતી કૃષ્ણ બાંધેલી સ્વામ મેર, અને વીળળીક તેજમા અમકતા ધવ બાલ પર ટપકનો, પ્રકાશકળતા વ્યોમે અમકતા મોખ રહિતી રહિતમાની દરિદ્રાહ કરતો સામાન્ય કરતાં મોટા કદનો માર્દવ — નિવસને રહજ સહાયપૂર્વક ઉચકેલાં પોપચાંની અમારવનામા આટલું તેની કીચીનાં દાદમાં ફેલી મધુ.

“પેરી તજવાળેડ જમ કાઢે ને બદાર !”

એવડામાં શાલ કપડે બાંધેલી તમચાંતેડ પ્રક કુંજુ બદાર આવી. તેણે ઊવજ, તેડ, વાળ, મુખ, બંધુ મ, ધૂળ ધૂળ થઇ ગયું હતું. છતાં ય એ મુખની મોહકતા અને અમકતુ રિખત અલિહત હતાં.

“મારુ કર્યો જયંતબાહ ! મેં આખો નાકક તરડી આવી. મારે દીધે બીચાં...”
રહે આગળ ન જડ્યુ.

તેના અવાજમાં ધ્રુવેરી હતી. કો અંકુશ સરમથી ઉભરાઈ આવેલી સુરખી કુંજુએ તેના મુખ પર હાથકાતી બેઠી. કોઈ સંસ્કારી સ્ત્રી સન્મુખ ઉભા રહી વાત કરવાનો ન્યા તેનાં હૃદયમાં પહેલો પ્રસંગ હતો.

તેની કુમાર વયમાં જ માતાએ પરલોક ગમન કરેલું. નિઃકલ્પમાં એન પાત્ર નહોતી એટલે એનું કૌનાર વિગ્નનીય સમાજમાં દુષ્કોણના વગરનું જ વીતેલું. કોઈ અવગણના સ્ત્રી સમાજમાં બેળાવાની અનેક તકો સાંપડે છે; રમતગમનો, નાટકો, સ્નેહસંગેશનો કે વ્યાખ્યાનશ્રવણ એવી તકોમાં કેન્દ્ર બને છે. પણ હવન જત્યાર સુધી એકવાર જ વહી ગયેલું. તે, તેનાં પુસ્તકો અને પરીક્ષા! બચત વખતમાં વ્યાયામ અને સંગીત અને શેકી લેનાં. તેના પ્રગતિ જંખત આત્માને કોલેજશ્રવનની અનેકધા પ્રતિષ્ઠા માટે રહેલો દુરસદ નહોતી. કોત્યાર ભાગ લે તો ચર્ચાપરિષદમાં. બાકી સામાન્ય પ્રતિષ્ઠામાં શેકાતો અને વૈદ્યજી જતો સમય વધુ મહત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા તેની પાસે હસ્તપૂર્વક માગી રહી હતી. હવન, હવનના અનેકધા વહેતા પ્રવાહો, એ પ્રવાહને રૂંધતી ઉચ્ચીનીચી કરાટો અને ભેખડો અને એ ભેટીને ય રત્નપ્રવાહ કેવી રીતે નિગળા વધે છે તે અખતરામાં જ તેનું ચિત્ત નાનદિવસ રાત્રિનું. હવન માણવા કરતાં નાણાંના નાદે તેને ઘેરો કર્યો દગો. આદર્શોનાં ઉન્નત ગિરિશૃંગે વિવરતો તેના ગરકો આત્મા આધેરા ઉડપતો જંખતો હતો. સામાન્યના એટલે જ પનનનું પહેલું પગથીયું, આ તેના મુદ્રાલેખ હતો. એટલે એ અપાર્થિવ અસામાન્યતાની જંખતામાં, તેની જાંખી આંખે પ્રાપ્ત કરવાં પડતાં સાંધોની શોધમાં અને તેની પ્રાપ્તિની મુખદ પગોનાં સ્વપ્નમ તેનું હવન એકધારે વહી હતું. અને તપ્ત્યે અત્તપ્યે સ્ત્રીને ય તેણે એ સામાન્યતામાં ગણી લીધી હતી. પુરુષના શ્વનમાં રૂંધે રથાન હાથું નેહ્યે કે કેમ ને હોય તો મ કહું રથાન, એ સનાતન જવાણ પ્રાપ્તો તેણે વિચાર જ નહોતો !

કુંજુના સંસ્કારી અને અનુભવી હૃદયને આનાત નિયનના સંગ હૃદયની મંજુ જી સમજતાં વાર ન લાગી. તેના મુખ પર આજું સ્નેહલિપિન પ્રમથું.

“કાંઈ નહિ એમાં શું ?” તેના ખિન્ન હતાં મંદુર અસજ્જમાં નિત્યપત્તે દિવસના આજીમુદ્ધા મુદ્દ સંબળાયા. જયંતને તો આ બધું સમજવાની કે કલ્પવાની તથા જ નહોતી.

“ચાહ પીશો ? જરા.....ચાહ બનાવને બે પાણી !” જયંતે વિવેક કર્યો.

“હું ચાહ નથી પીતો બાપ !” નિવયને નિમ્ન મુખે ઉત્તર આપ્યો.

“તો કોરી લો.....કોરી તો પીઓ એ ને ?”એ ય નહિ.....કેકો લોકાંઈક તો લેવું પડશે.” જયંતે વિવેક કર્યો.

“આપનો આશ્રદ છે આટલો જ્યો તો કોરી આપો : : તો આપને હૃદય આપને તકનીકરૂપ યદ પડશે.”

“નારે એમાં તકલીફ શાની? એમ કંઈ થોડું જ એમ વારે ઘડીએ પાણી ઉછાળીએ છીએ!” જ્યોતે ન કહેવાનું કહી દીધું. આ એક જ વાક્ય—માત્ર છેવટુ જ વાક્ય તેના મંત્રધરદર્શન માટે બસ હતું. કુન્તુએ સોમની પગપાડા અનુભવી, પતિની મૂર્ખતા બદલ, તેણે સ્વયં સળંગાવી પાણી મુક્યું અને દુધ સેવક ગઈ. તેની ગતિમાં નિવળને અરીકે ડોલન દીઠું, સ્ત્રીએ આશ્ચર્ય સુદર ચાલતી હતી એ તેણે કંઈયું જ નોંધ્યું, સિવાય કે કવિઓના કાવ્યનિહારમાં.

“તમે બચુના હશે.” માદતી રક્ષાની ઉપાડનાં જયને પૂછ્યું.

“હા.” નિવળને બને તેટલા દૂધ જયમથા પચાવ્યું. કુન્તુને હલ્ય નિવળની બાવિશ મૂઝવણે મગકતું હતું.

“કંઈ સુઝમાં જવ છો?” જ્યોતે કુન્તુને પૂછ્યું હતું.

“હું ગઈ સાલ જ છી. એસસીઆ પાસ ચોથે અને હવે એમ. એસસી. મેરે રીસર્ચ કરે છું.”

જ્યોતે અવાજ બની ગયો. કુન્તુ એ સિંહીની આદમમૂર્તિ મમી બની ગઈ. તેના હાથમાંની રક્ષાની જેમની તેમ જ સ્ત્રી ગઈ.

આ હાકરવાદ દેખાવા મુખનો માવિશ એમ. એસસીનો વિદાર્થ? પત્રવાર તે કુન્તુનો આત્મા આ પ્રયત્ન સત્ત્વ ન માની શક્યો. પ્રથમ દર્શને અને થોડા ધણુ વર્ષો-લાંબી જ નિવળન માટે તેને સારો અભિપ્રાય બધાયો હતો. પણ નિવળનના હેડલા વાક્યે તે તેને બદલાવી કરી મૂકી.

તેણે તે તેને કાંઈ અદ્યત્ન છૂટા સાનના ધોરણનો વિદાર્થ કર્યો. તેણે હાકરવાદ દેખાવ જ એ મંતવ્યની પુષ્ટિએ હતો. પણ હવે તેનું મંતવ્ય અદ્યત્ન. તેણે ધારી ધારીને તેનું નિરીક્ષણ કર્યું. બગાળી જના સ્વદેશી રેશમના પહેરણના ફરેશતા ચેરનીએ છુટી પાટલીએ પહેરેલું ધાનિયું, પમમાં સાદી ચપલ, પહેરણના રાખી બાળુના બદારના ખિસ્સાને નમાવી બદાર નીકળવા પ્રયત્ન કરતી સારિકા સમી ક્રાન્ત-સ્વપેન અને તેને પકડી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતો લંપટ પ્રયુષીએ વાવડાકારનો રુમાલ, જમણી બાજુએ પાંચી પાડી એળેલા વાળ, બહુ જ પહેલી નજરે જોનાં તે સામાન્ય જ લાગેલું. પણ હવે એ દ્રિષ્ટિબિંદુ બદલાઈ ગયું. આટલી સાદગીમાં હાથપડું હલ્ય ફેટતું માફ, બોથું હતું? તેને સિવાય આલ્યો, તેના નાનકડા મુઠાળ મુખપર કુન્તુને પ્રતિભાની ચમત્ત દેખાઈ, તેનાં હોળનાં પાંચલાં-માથી અર્ધાં જ દેખાતી આંખોમાં કુન્તુએ હરકેટાણુમાપક જાણના મોજા ઉઠાવના દોડા, તેના પહેરવેશમાં આસામાન્ય વ્યવસ્થા સાફાઈ, સંસ્કાર અને શિક્ષણની અમર દેખાઈ. જમણી બાજુ પાંચી પાડી વાળ એળેલાની રંગ સુદાંત તેને આદરપૂર્વક લાગી. નિવળન કરનાં તેના શરમ અને હોમ અનેગણાં વંચી ગઈ. પહેલાં નિવળન તેમની સરખાને

હતો એમ તેણે અનુભવ્યું. પણ હવે તેને નિઃસંયમની શરમ આવે છે એમ લાગવા માંડ્યું. તેનું મુખ, તેનું તેજ, તેનો સ્વાંગ, બોલે બોલે નીતરતા સંસ્કાર, વાત કરવાની દમ, બધામ આગળ તેને જ્યંતિ ઝંખોડપ લાગ્યો.

અને શાંત હૃદયસાગરનાં પાણી ખળખળ્યાં. સ્વચ્છ મુદિત-ઉચ્ચોમ વાદળ ઘેરાયું. વીજળીના કાટકા ચર થયા. હમણું ઉરના ધુમ્મસ તૂટી પડ્યો એમ તેને લાગ્યું. મહા પ્રયાસે રૂઝેલા અત્રમાનતાના પ્રજ્વળાંથી તાજું લોહી વહેવા માંડ્યું. છત્રનંદનમયનું યુનઃ સ્મરણ થયું. અત્રંતુષ્ટ આત્માએ પોકાર પાડ્યા. અને છતાંય એ અસંતોષના ઉરદાહ સાથે, વિપ સાથે અમૃત નીકળ્યું હતું તેમ, ઉરના એકાન્તમાં કેા સુખમ આરાવની. તેના અધિકારભર્યા સૂતા અંતરચોમને ઉજાગળતો એક શીશો તારકો પ્રગટ્યો.

શું સ્વપ્ન સિદ્ધ થશે ? ઉરના એકાન્તમાં સેવેલા મનોરથો સિદ્ધિ વરશે ? આત્માની વાદ્યાગ્નિસાગર બૂખ વામશે ? હૃદયનાં જળજીલ્સા બદલશે ? હૈયાની અકાળ કરમાઈ હરિયાળી કુંભે કુસુમિત થશે ? ક્યારે ? કેવી રીતે ? કોનાથી ? જવાબમાં, તેજના, વર્તુલમાં રિમતમયું નિઃસંયમનું કોમળ મુખ તેના અંતરચંદ્ર સમક્ષે ખડું થયું.

“એ જ.....એ જ....મારા આત્માનો ઉદ્ધારક, મારો રાજકુમાર, મારા તૂટેલા બીનનો તાર, મારો જન્મે જન્મોનો સાથી.” તેનો આત્મા પોકારી ઊઠ્યો. તેનાં ચક્ષુ બીજાઈ ગયાં, તે દિવાસ્વપ્નમાં પડી. તેનો આત્મા પ્રજ્વળસ્વપ્નમાં ગડન થેન નીચે અર્ધ મુદ્ગિતમાં પડ્યો.

તે.....તમણાં ઉપર કેળવણી અંગુલીઓ તો થાપ પડી ત્યાં મુઠ્ઠી; એ મધુર બોલના આંદોલનોએ તેને સ્વપ્નમુદિતમાંથી ધસડી હવંત સાથેનાં ફેંકા.

“કેમ ચાલી શકશે ?” જ્યંતિનો અણગમતો અવાજ સંભળાયો.

“ચલાવી લેવું પડશે.” તેટલો જ ટૂંક છતાં સાર્થ પ્રત્યુત્તર નિઃસંયમ તરફથી આવ્યો.

“હું ધારું છું તમે જ ચલાવવાના હશે તમણાં !”

“ખાસ નો એવું નથી, મારી કોઈ સારા તમજર્ચને અમારે એ શોકોને મારાથીય ચલાવી લેવું પડે !”

“ I see ! ગાવ છે ખરા ?”

“ ગાઉં કાંઈ વારઃ એકધું જાગે ને ન ગમે નો !”

“ શોખ છે એટલુંય જોઈ છે ?”

“ સંગીત અને વ્યાયામ તો મારા યાદેજા હૃદયના વિસ્મામા ચરખા છે.”

“ તેને ગાનાં પણ આવડે છે ? કેવું ગાતો હશે ?” કુંતુનો કપ્પારસિક અગ્રના મુંઝાઈ. કસરતનો શોખ નો મુકાવમ પડેલુનાંની નહીં અવગત સ્નાયુઓ જ મુશ્કેલી રચી દેતા.

“તમે આવશે જયંતભાઈ ? આજને ને ! બધા સરખેસરખા જ હીએ, એમને પગ લારશે તો વાંધા જેવું નથી. વિદ્યાર્થીનીઓ પગ ભાગ લેવાની છે.”

“હું તો જરૂર આવીશ, બાકી કુશુની તો તબિયત બગાડે નથી. પછી એને આવવું હોય તો મને વાંધે નથી. કેમ શે વિચાર છે ?” છેલ્લું વાક્ય તે કુશુ તરફ જોઈને જ બોલ્યો. કુશુ નિઃશ્વર જ રહી કેમ નિઃશ્વર રહી તે જોયે જ પરિચયે કશું નિવશન માટે મુજેજ હતું. “કશ્ય ખાત્રી હાજરીમાં બોલનાં ઘરમાની ૫ દોષ !” નિવશને વિચાર્યું.

નિજસમમાંથી આવ્યા પછીની આખી રાત કુશુએ પામાં બળીને જ પમાર કરી. છેક મળકે તેવું ઉર ગરમિમાને ચાડ્યું. અને એ સ્પષ્ટમાં ૫ આગની રાતની નિજસમના જ બલુકાર દત્ત નિવશનની દમમુખી પ્રતિમા તેના અતઃચક્ષુ સમીપ ખડી થઈ. તમમાં પર નીજગીક જેમે ફરતી તેની ગેર અગ્રહિઓ, ગાયનના તાનપવણ સારે એકય સાંકળ તમજામાંથી નીકળતા અનુરૂપ મહેગા, નિજસમમા થતા ‘વાહ, વાહ !’ના અવાજ, તાપીઓના મગમગ અને નિવશનને ખમે અને વાંમે પડતા મિત્રોના સ્નેહમાં ધખા— બધું જ તેના માનમવર પર ચરચિવની તાદશતાથી ખડુ થયું. તેને જ નિવશનને ધખો આરવાનું મન થયેયું તે વાદ અન્યુ. જયુ તે કોણ ? નિવશન કોણ ? જીવનભરમા ૫ એ પ્રથમ ઉપરિચય થયે કે કેમ, તેની જ રાત્ર અનુભવના ઉરમાં ફરી રરખે પશ્યો આપો. અતઃજનાં પૂર અને પ્રાણનાં પૂર પરરપર દગીદગી કરી રહ્યા હતાં. જય ૫ પ્રાણનું કેન્દ્ર નિવશન સ્નેહ બધા ૫ અતઃજનો રિશ્ત નિવશન જ હતો.

“નિયુ ખમે મરગરો !”

“નિયુ કો !”

“હોશી જ રહે !”

“અરે એમ કોઈ ચામે ? કોઈક તો ગા ! અમે તો તમે જ સામગીત આવ્યા હીએ.”

એમ ચારે બાલુથી નિવશન પામે મરગરવાને અમદ થઈ રહ્યો હતો. એ અતઃજનાં કામગીરી કો પગ પરઆઈ આવતા હતા.

“નિયુબાઈ એક સીજ તો ગાવી જ પડશે ! આ સીજને તો ‘મહેલીકમા મર્ગવે’ મેગા હિનખર નહિ દે...રે.” એ ગાયન માંબાધું છે, અને અતઃજની માથેકમા વાંમાપર કામ નાજુક આંખગીઓનો ધખો પડ્યો.

અને જાણત કત્તાદ અને કલ્પામ વચ્ચે નિયુએ રામભવા રરમાનાં રાક કપું. તેના કંઠમાંથી બાધુંબંતી રમમરિતના વદેરા લાગી અને સદુ મારે કુશુ જયુ એ પ્રાણના તજુક ?

“હવે નથી ? પછેર દિવસ ચડ્યો છે ને ! ક્યાં સુધી પડ્યા રહેવું છે ?” ઉન્નમદાથી ભારે ધડ ગયેલો જયંતનો અચાજ સંભળાવો. કુંજુની સ્વપ્નચિંતિ એ એક જ વાક્યથી અગાધથી જોડી ગઈ. તેડું મધુર સ્વપ્ન છીનવી લેનારને તેણે ફેફસા સાથે આપ્યા હશે !

જયંત અને નિત્યનનો પરિચય વધતો ચડ્યો. તેઓ મિત્રો બની ગયા. બંને ય અગા સરમાવવા એ જ બંને વચ્ચેનું સ્થાપ. બીજી બધી વાતમાં તેઓ પરસ્પર ઉત્તર ક્ષત્ર અને દક્ષિણ દુર નેરે એ બંને ઉભા હતા. વધુ પરિચયે નિત્યનને લાગવા માંડ્યું કે જયંત કુંજુ જેટલો તો સંસ્કારી નથી ન. એટલે જયંતને પ્રગતિને પથે ચલાવવા મથતી કુંજુ સાથે તેણે પણ તે માથે પ્રયત્નો કરી જોયા, પણ બધી ય મહેનત એને અરણ્યરૂઢન જેવી લાગી અને એણે એ વાતે ત્યાંથી જ પડતી મૂકી. જયંત, જયંતનું ઘર અને કુંજુ પણ ખરી ન, તેના એક જ છાવનના વિશ્રામસ્થ હતાં એટલે બંને તેટલી સહાનુભૂતિપૂર્વક તેણે જયંતની મૈત્રી જાળવી રાખી. એ મૈત્રીમાં બંધન સજીવ રાખવામાં એથી જાંડી દૃષ્ટિ નાંખતી. કોઈવાર બંને સાથે કસરત કરતા. કોઈવાર નિત્યન માત્રો ‘અને જયંત તમમાં વગાડતો અને ધણીવાર બંને સાથે ફરવા કે સીનેમા યજેરે જોવા જતા. એ મૈત્રીમાં કુંજુને નહિ જેવું જ સ્થાન હતું. તેમાં ય નિત્યન તો બાગે જ કુંજુ સાથે ત્રણેકવાર બોલ્યો થોપ. અને તે ય ન છૂટકે જ. કુંજુની હાજરીમાં ચાતાં કે કસરત કરતાં ય તેને સંકોચ થતો. અને જયંત કસરત શરૂ કરતો અને નિત્યનને લાંચકે લાંચકતો જોતો ત્યારે કહેતો, “કેમ તારે કસરત નથી કરતી ?” અને નિત્યન આંડી શરમથી ઓરડાના ઉંચર પર બેઠેલી કુંજુ નરફ માંડી આંખે જોતો અને કુંજુના મુખ પર આંડી કિમ્બરેખ પ્રકટતી અને ખડખડાટ હસતી, અત્યંત નિત્યનની આનિયતા પર ન. કુંજુ ઓરડામાં કે રસોડામાં કે પડોશીને ત્યાં ચાલી જતી.

આમ નિત્યનની વધુ સરમાવવા, વધુ સંકોચ, અને વધુ અગાથો કુંજુનું આત્મ-મંથન, કુંજુની ઉર ભિંમિંઓ અને નિત્યનને મધ્યસ્થ રાખી ગૂચેરી બાવનાઓ દિગુણિત ગતિએ વધતાં ચાલ્યાં. અને પહેલાંમે નિત્યનની અત્યંત બેરમગોનો બોમ બનેલી કુંજુ માંદગીમાં પડાછ પડી. પણ નિત્યનને તે વાતનો ખ્યાલ જ નહોતો. એ ખ્યાલ આજ દવા લેવા જતોનો પ્રસંગ ઉપરિચય થતાં કુંજુના હૃદયમંથનમાંથી નીપાળતા નવતીનસમાં કદાચવાક્યોએ આપ્યા.

ડીસેમ્બર માસ ચાલતો હતો. અને જયંતને ઓરીસે દંમેશ કરતાં ય વધુ કામ રહેતું. તોફારી ખાનગી હતી એટલે કાચ રૂઢ લેવા જતાં કામની જ રૂઢ મળી જતી તેડું હતું અને નજીકમાં કોઈ અંગત પરિચયવાળું સ્વજનો ન હતું એટલે દવા લેવા જવાનું કામ નિત્યનને શિરે આપ્યું. અને આઠઆઠવા પરિચય અને સંસર્ગ છતાં ય અગા રહેતું કુંજુનું આત્મમંથન તે આજ પહેલી જ વાર જાળી સડ્યો. કુંજુના વાક્યને તેને

વીધી નાખ્યો. તેને એકઠે જગ્યાએ જડાવે નહોતો. તાકામાંથી શીશી લઇ તે દવાખાને ગયો. કુંજુનું નામ બોલાવું ને પડોશીએ કહેવું બધું થ ને ડોકટર આગળ ચત્રવતી બોલી ગયો.

“તમે કુંજુના શું ધાર?”

“બાપ!” ડોકટરના પ્રશ્નથી સ્ફોટ ખમચાઇ તેણે જોમ તેમ અર્થબ્યવનાં દેશું.

“સગા બાપ?” ડોકટરની જિજ્ઞાસા તોડાઇ નહોતી.

“ના..... છ! .. તે...મારાં મિત્રનાં પત્ની ધાપ!”

“I see.....! જરા જયંતભાઈને કહેજો કે કુંજુને દવા કરનાં હસની વધુ જરૂર છે. એમને ખુશ્ખામાં ફરવા લઇ ગય - આપુ, કુમ્મસ, માથેરાન કે દેવગાડી લઈ જશે તો થ આસરો. તેનું મન બોજી કસવાની જરૂર છે.” ડોકટરે કઠાકામર રિમત્તમદિત પૂરું કર્યું. આપુ, કુમ્મસ, કે દેવગાડીની મુઆફરી વાળે એક આનાની દામની મુઆફરી જોટલી સારૂ કેમ ન હોય એમ એના બોલવા પરથી નિવચનને લાગુ. મફ માફક સાંભળી લઇ, ગુલામી પાળીથી બરી આપેલી શીશી લઇ નિવચન ઘેર આવ્યો.

પરસાગમાં કુંજુ સ્ત્રી હતી. તેનું સગર કશુંખની પેટી સમુ શીકુ ધઈ ગયું હતું. મુખ પરની સહજ મુરખીને ધ્યાને લિવાહની અંગે હાથા પધગાઇ હતી

“લાવ્યા?” કહી તેણે શીશી લેવા હાથ લખાવ્યો. કુંજુને હાથે શીશી આપનાં નિવચન અને કુંજુની અગુલિઓનો પરખાવ સ્પર્શ થઇ ગયો અને કુંજુના હસનાર કે અકચ જામિંએ સ્પષ્ટપણે જાણ. નિવચનને તો વાળે વિધુનસ્પર્શ થયો હોય એમ આખે સગરે અને મુખ પર પ્રસ્થંદ મિન્દુઓ ઉપડી આવ્યા. તેના હૃદયપથકાર વધી ગયા. કુંજુના મુખ પર પિત્તેનીનું ખેડકાર રિમન હતું. નિવચનની નિર્દોષતાને આમ પચાવનાં તેના સ્ત્રીજામખને મળક પડતી હતી. આટલીએ બૂચ બોલી તેણે બી દવા પીચાહતીમાં રડી દીધી.

“અરે.....અરે.....એન.....કુંજુએન ...!”

કુંજુ ખડખડાટ હતી પડી માંગીમા પામ એ હાસ્યે માધુર્ય નહોતું છોડ્યું.

“શું છે બેના લાલ, બેડો!” હતું કઠાકારતિ સખી નહોતી. નિવચન તો ક્ષણજ ગયો. કુંજુનું રિલિજ વર્તન તેના જાણિયા, અનખિત આપનાં આશ્ચર્યમઅ કહી દે તેનું જ હતું.

“હા બીજી લેવા જતુ પડશે”

તે બેડે બેડે બોલ્યો.

“ગભગરો નહિ, તમને બીજી પકડે નહિ ખવસતુ.”

“ના! ના! કુંજુએન. પકડો ક્યાં સ્થાય છે. તમે અને નથી સમજી શક્યાં. આ તો એમકે દવા બીજી જાવતી પડશે.” તેણે મદાપ્રધાને પૂર કર્યું.

“ નિવ્રત્ત ! ક્યા અપરાધની અસહ સમ્મ તમે કરી રહ્યા હતા કે મારાથી દૂર ને દૂર નામસતા હતા ? માફ કરજો. પણ ક્યા વગર નથી ચાલતું કે મને કોઈ ભયાનક હિંસક પશુ ધારી લીધી હતી કે ભાઈની હાથમાં ને હાથમાં સંતાતા ફરતા હતા ? તમને ખ્યાલ પણ ક્યાંથી આવે કે તમારા ભાઈ સિવાય કોઈ બીજી વ્યક્તિ ય ઘરમાં વસે છે ! જેને તમારા ભાઈ કરતાં તમારી વધુ જરૂર હતી, જેને તમારા ભાઈ માફ અને તમારી માફ સહાય મિત્રની જરૂર હતી, જેને ય તમારા જેવું હૈયું, ભાવનાઓ અને લાગણીઓથી ધમકતું હતું. બોલોને ? કેમ બોલતા નથી ? ”

નિવ્રત્તન શું બોલે ? હુન્યની દંભના આવરણો ભેડી, સ્વાર્થભરો સમાજનીતિનાં બંધનો તોડી, કો અશ્રુતપૂર્ણ પ્રણયમાન ગાતાં ગાતાં કો અપાર્થિવ કલ્પનાસૃષ્ટિમાં ભેડી જવા મથતા વિદગંધાજ સમા કુંજુ ! સંસ્કારી આત્માને તે કેમ કરી સમજાવે કે જગતમાં રહી જગતના નિયમોનો અંગ્યો અળગો કરી શકતો નથી. મૈત્રીના સંબંધે બાંધી કો કૃતજ્ઞ આત્માને કૃતધનતાથી નવાજી જગતમાંથી માનવતાનો સમૂળ નાશ કરવા જેવું ધોર પાતક જ નથી એ કહ્યું સત્ય તે કુંજુને કેમ કરી સમજાવે ? તેનો અને જયંતનો સંબંધ લગભગ સગા ભાઈના સંબંધ જેવો હતો. જયંતને તો કલ્પના ય નહોતી કુંજુના ઉરજાહની, તો પછી નિવ્રત્ત તેમની મૈત્રીકુમુદિનીને કૃતધનતાથી હિમસેકે સિંચી કુંજુની શુદ્ધ હતાં નિર્બંજ લાગણીઓને વશ થઈ તેનું પ્રણયમાન સ્વીકારશે એ તો તેણે કલ્પ્યું જ ક્યાંથી હો !

પક્ષવાર તેના આદર્શોને બાળુએ મક્કતાં ય તેની સમક્ષ બે વસ્તુઓ કડક ન્યાય માગી રહી હતી. જયંતની મૈત્રી અને કુંજુનો, એક પરિણીતાનો, મિત્રપત્નીનો હાર્દિક પ્રેમ ! બેમાંથી ક્યું છોડી ક્યું અપનાવ્યું ? મૈત્રી કે મિત્રપત્નીનો, સમાજ પાપભર ગણી કાઢેલો પ્રેમ ? જયંત મિત્ર ન હોત તો કુંજુને સ્વપ્ને ય ક્યાંથી મળાત ? પહેલું કોણ ? જયંત કે કુંજુ ?

“ જયંત જ ! ” તેના આત્માએ ઉત્તર વાગ્યો. બુદ્ધિએ પણ તે જ કયુક્ત કયું.

ત્યારે કુંજુનું શું ? જયંત તેનો મિત્ર તેમાં કુંજુને શું ? પરિણીતા પ્રેમ ન કરી શકે, તેને પ્રણયસૃષ્ટિ જ ન હોઈ શકે, એ જગતનો નિયમ. અને પ્રેમ કરવો હોય, પ્રણયસૃષ્ટિ જેવું કાંઈકે બીજું કરવું હોય તો ય જગતને ક્યાં ના છે ! તેના પૂર્વજન્મના સંગી અને સંયોગવશાત્ બની ગયેલા આ જીવનના સહચારી પતિદેવને તે પુત્રીથી પ્રેમ કરી શકે છે. પતિના કુખ્યા સુઝા જીવનમાં પ્રેમના ગોદ ગૂંચવાની મનહ આણી શકે છે. અને એ નાનકડા હોજમાં તરતાં ય તે સાગરમાં તથાંતો આઃમસતોષ અનુભવી શકે છે. અને હોજમાં ય ક્યાં દરિયામાં તરી શકાય તેટલા તારા નથી તરી શકતા ! એથી આગળ જનાર માટે, એ હોજમાં વાસ માદતાં, ગુંગળાવતાં જળ ઉગેલી પ્રેમના વિશાળ સાગરે કુખ્યો મારંગર કો સુહાગી, કલ્પનાવિહારી આત્મા માટે તો સમાજશાસકો અને જગતશાસકો કડક નિયમાવલિઓ અને તેના બંગ માટે નહો કરાવેલી સમ્પરંપરાના દ્વંદ્વો લઈ

ખમ જ હોય છે. આત્માએ સ્વીકારેલ પશુ જમને પચાઈ મળેલ અદિન સાથે પુણ્યવંતો પ્રભુજી ઉપરનો આદરનાર પરિણીતાને જમનમાં સ્થાન જ નથી. એ નિયમોના સ્વીકારનારમાં રહેલું એ લે પુણ્ય એમ કહેવાની નો એ સમાજધાર્મિકીઓ પૂછના કરતા જ નથી. પણ એ નિયમોનો અંગ એટલે પાપ એ તો એમણે એકમને સ્વીકાર્યું છે. બાકી પાપ એટલે શું અને પુણ્ય એટલે શું એનો તો એમને ખ્યાલ રાખવાની ય જરૂર જણાય નથી લાગતી. એટલે તો એમની ઉદારતા આમજ વધે છે. પાપ કરનાર કોઈ વ્યક્તિને કાંઈ સમાજ સખ નથી કરેલો. એમ તો સમાજ બહુ બલો છે. પાપ કો, કાંઈ નેટલું પાપ કો, તમારા અતઃક્રમણુ અસ્તિત્વે વિમતી બાળ્યા નેટલું પાપ કો, માન તેનાં યજ્ઞ સર્વોપ નહિ. સમાજ જેને સિદ્ધ કરે છે તેની પાછળી અદર નહિ, એ બાધથી પાછળી ખદર, પછા પછાળા, અને તેને આધીપાનથી ય મધ ન આવે તેની રીતે. અને જે આગળ વધેલા અમાત્યે પરિણીતાના પ્રેમને ગુન્હો માર્યો છે ને જ સમાજને એ પાપ કરવાની સગત પાતર તો વિજામચનો, વિજામસ્થનો, મોદ્યોત્તરનો, સુદર નાચસ્થનો, ગમ્ય વિદ્યારસ્થનો અને એથી ય આગળ વધીને બને જાતિની હવમનુષિ માટે આકિશાન, જમનશામક સમાજ પરાનાવાળા ગમમજીવનો અને વિજામ—પુગપનાના પૂડા મુલાખાં છે, દશે, કો, કાંઈ ને કો પશુ બધુ આ રીતે બધે એમ કાના સમાજનુ મૈત્રિ: બોરજી પાડ્યા અને પાડ્યા, નીચે અને નીચે મગજનુ લખ.

એટલે સમાજની દૃષ્ટિએ પાનિનીના પ્રેમ કરી શકે કે નહિ એ પ્રશ્ન તો નિરવન અમશ હોય જ નહિ. દબી અમાજની તો તેને પરા જ નહોતી. માત્ર જમનની મૈત્રી તેની પામ ન્યાય મારી સ્વીકારી હતી. અને કુલના અમાધિન પ્રભુજી કરતાં ય જમનની મૈત્રીનું દમાજી ગુન્હો હતું. એ દમાજીમા કુલના પ્રભુવનો વેગ નહોતો, માત્ર હરજનું શ્રુત હતું. અને એ હરજ તેણે જ કોમી કરી હતી એટલે એ મૈત્રી દમાજી કુલની વિચલનો તાને થયા જેવી કાપુરવા, કુલના અને આકિષ્ણકના નિરવનને બીજા દેખાઈ જ નહિ. અને તેણે નિરવ કરી નાખ્યો. કુલના, તેનો કે સમજ જમનનો વિનાશ થઈ જાય, કુલ, તેને કાવર, અવજ, ગમે ને કહે, બપે તેનું સમજ જમન પ્રધાનાપનો જાનાળ સળગારી મુકે, કુલના કોમજ હલવા પ્રેમ ખાતર બપે અન્ય કોમજ પ્રભુવને તેના જમનમાં સ્થાન ન મળે, પશુ ને તેની હજ નહિ ચુકે. કલમ નિંદા મુખ કહેશે, જમન બોડ, કોમજ અને ‘બપે આદમી’ કહેશે. છે કહે ! તેને ક્યાં જમનની પડી હતી ? તે ક્યાં જમને ખુશ કરવા કુલની પ્રેમકુમુદિનિને હજનારી હેતો હતો ? તેને ક્યાં બાજ પ્રશ્ન કે નિન્દાની પડી હતી ?

તેનું હલ્ય કુલ તરફ ખૂબ દળતું. પણ...પણ પછી જમનનું શું ? ચપુ ? દેખાં પર શિયા મરી તે બેડો હતો કુલ સમજ, દિમાચ શો અચા અને સાચર શો મંબાર ! હલવાનું તુફાનો તેને કાવરી શકે તેમ નહોતું. આત્મામાં નિરવર ‘આદ’ ક્યાંના પૂર્ણાંદની પાસા શ હતી, દેખુ અનાથ રજું હતું.

“ એન. કુલમેન, એ તમને એન નિશય અન્યથાએ નિરખ્યાં જ નથી, ખાન્યાં જ

“નિસુ, આના નાથ! મારા ઉદારક, મને માફ કર! છેલ્લી વારે તને ‘સ્વામિન’ કહી લેતાં મારા બળનાં અંતરને સુધારી સિદ્ધાન્તો પ્રવચન કરનાં તારાં આદર્શ મને નહિ જ દેડે. મને માફ કરશે ને ?

ક્યાં તને ક્યાં હુ યોગીરાજ,
તેમાં પ્રણયમુખા બિમલાય;
લાગી બુદ્ધ સુવચા બનવાન
લાગી પ્રવચન એ મહારાજ ! ”

અંતરનો જ્વાળામુખી રાત્રી બનતાં શાંતિનાં નીરની નયનસેર બરતી ચડી. તેનાં કુમકાં નિવચનનાં હોમજ લક્ષ્ય માટે આમચ દતાં. તેનો તરબાટ, તેનું હૃદયમંથન, તેનું આંગતું હચમચ, તેનો લેચ ચક્ર ગમેલો અદ્ભુત અને તૂટી પડતા ઉર્જાઓના તારનો અચાજ, બધું જ એ કુસર્ગમાં રચાઈ સંબળાવુ હતું.

આ તેનાં આદર્શનાં મૂલ્ય. તેની નૈત્રીની કીમત. આદર્શ કરનાં મૂલ્યનું ત્રાજુનું ખૂબ જ નીચું જવું હતું. કુટુંબનાં એક એક કુમકા આગળ દગરો જપતેલી નૈત્રીનો સમુદ્ધ કરી જ વિમાનમાં નહેતો જવું તેને માટે તો આત્માએ, છુદ્ધિએ અને ચિરાગા હચમચે પણ એ જ માગ નહીં કર્યો હતો. અને એણે જપતનું ધર છેડ્યું. ફરી ફરી એ બાજુની આંકડા નહિ ખખખારવાનાં ચપચ સહિત. બરે કુટુંબનું ગમે તે શાપ, જડે પોતાની સ્નેહમરિના સુધારી જઈ તેના છત્રના તપનું રણ જ રહે. જો કે જતાં જતાં જ કુટુંબ તો તેને ખૂબ જ કરગરી હતી.

“કોક વાર તો મારા પ્રણયમંદનાં દર્શન પામીશ ને ? એટલી ઉદારતાની તો આજ્ઞ મળું ને ? એટલું તો બનશે ને નિયુ ?” પણ તેનો કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યા સિવાય નિઃકુરતાની ખૂનિસમો ને ચાલ્યો ગયો હતો.

“શું કામ એ ધરને ઉંમરે પગે જ મૂક ? બળતામાં બી હોમજ ? અનુપ્ત બાવનઓનો કુધવાનો વાડચાંચિ એમ તે તોજારો કે ઉવરો જામી જાશે ? એ તો ભોળા છે, અખૂજ છે; એને નિકટતાના પરિણામનો ખ્યાલો નથી ના ! ના ! ના ! નથી જ જવું. દિવસ જતાં વાન વિભારે પડશે અને એ મને જૂની જશે.” તેના માનવમર્યા કેડકેટલી જ વિચારતરંગાભાવિઓ જિંદગી પશી જ જાર વાચનખડતી શુન્નતામાં ઊભો ઊભો ‘તે પુનઃ દાષમાં ગાખી વિચારવખે અટકાઈ પડે, જપતે પણ તેને કેટલી જ વાર ટોક્યો હતો

“એને તારું શરીર ? કસરત નહીં કરવી ? જા કલાકમાં તારો શેષ વખત ખમડી જતોનો હતો ? એટલો તો આગમ લેવો જ જોઈએ ને !”

“વાંચવાનું બધું છે, પરીક્ષા નજરિક આવતી જાય છે. હવું તો બધું એમનું

એમ જ પડ્યું છે. એકેકે પુસ્તક કીધાડ્યું નથી. ઉપરથી સવાર સાંજ એકેક ટયુશનની લાંબ છે. ક્યાંથી કાઢવો વખત !”

અને જ્યંતને પણ એ બધાં કારણો માટે શંકા લાવવા જેટલો સમય નહોતો. તેને તો બધું સ્વાભાવિક જ લાગેલું.

“પરીક્ષા પછી તો આવશે ને ?” જયંતે પૂછેલું. “ત્યારની વાત ત્યારે. પાસ જ નથી થવાવાતું ને આ વખત તો.” કહી તેણે ઉઠતો જ જવાબ આપેલો.

“અરે જા! જા! તારે માટે તો કુંજીને કેટલી સારી આશા છે. એ તો રાતદિવસ કથા કરે છે કે તું જ પહેલો આવીશ.”

“એમ માગ્યા મેહ વરસતા હોત તો બેઠવું તું શું ?”

અને વાતે ખરી હતી. જયંત ક્યાંથી કૃષ્ણી શકે તેની હૃદયવ્યથા ? એ ઘરનો ઉંઘર છોડે કેટલા ય દિવસ વીત્યા તો ય તેની અસ્વસ્થતા ઓસરી નહોતી. પરીક્ષાની ચિંતા તો માથા પર લટકતી તત્તવારની માફક રાતદિવસ અજીબી રહી હતી. કલાસ લાવવાનાં તો દેકાણાં નહોતાં ત્યાં પ્રથમ નંબરની તો આશા જ રહી ? ચોપડી ઉધાડી વાંચવા બેસે ‘બધું’ વાંચી ભય પણ મનમાં કુંજીના જ વિચાર એટલે વાંચન માત્ર આંખની જ ક્રિયા બની રહેતું. તેમાં મનનો સહકાર નહોતો. વાંચેલું ફરી વાંચે. ફરી પણ એ જ સ્થિતિ. એમ કેટલી ય વાર કરે અને ત્યારે પૃષ્ઠ પર કુંજીનું આંસુ સારતું મુખ જુએ ત્યારે હસકાં ખાતો વિહ્વલ મને ચોપડી ઉઘીવાળી આંસુદાય દૈયું હળતું કરે.

આમ કેટલા ય દિવસો અંતરગૂઢન વ્યથાની પરાકાષ્ઠામાં વીત્યા. પરીક્ષા પણ ચાલી અને ગઇ. નિર્ણયનની વિહ્વલતા તેની તે જ હતી. ક્યે દિવસે ક્યું પ્રશ્નપત્ર હતું તેનો ય તેને ખ્યાલ નહોતો. પાસ થવાશે કે કેમ, ક્યો સવાર કેમ લખાયો છે, ક્યા પત્રમાં કેટલા ગુણ લાવશે, ક્યું ય તેને યાદ નહોતું. બધું જ જાણે યંત્રવત બની ગયેલું.

પરિણામ બહાર પડ્યું. તેને માંડ બીજા વર્ગમાં પાસ થવાય એટલા ગુણ મળ્યા હતા. જિત્રો આશ્ચર્યમાં ફૂળી ગયા. સહયોગીઓએ તેની પાસેથી સફળતાની ગગનઉંચી આશાઓ રાખી હતી. પ્રોફેસરોએ હવાઇ મિનારો ચડ્યા હતા. તેના હાથમાં કોત્રેજનું કીર્તિસુધાન હતું. પણ બધું ય વ્યથ. કેટલાકે અભિનંદનો આપ્યાં. કેટલાકે ઉત્તરણીઓ અને પાર્ટીઓ માગી. પણ આ બધું કેમ બન્યું તે જાણવાની, કે સમજવાની કોઈને ય પડી નહોતી. બધા ય પોતપોતાના સ્વાર્થમાં મગ્ન હતા. ત્યાં તેના અંતઃક્ષોભની કોને પડી હોય ?

“નિલેનભાઈ છે કે ?” એક ગામગા અવાજ સાથે તેના ખંડનું દાર ખખડ્યું. ડોહા ક્યો અને બારણું ખોલી એક નોકર જેવો લાગતો માણસ દાખલ થયો.

“કેમ ?” સવારના જવાબમાં આવનારે એક બધે પરખીડીયું તેના હાથમાં મૂક્યું.

જાવના કિનારે જાણેલા વાંકાચૂકા અરુદા ઝોલખનાં નેને વાર ન લાગી. તેને કિનારેથી પરમીત્રીયુ તોડ્યું, અદરથી એક બે આંગળી કાપતી જ નીકળી.

બાહ નિયુ !

કુટુની છેતી પડે જાય છે. તને ખૂન થાદ કરે છે. જાને તેડતી કિનારે આવી પડેડેડ.

વચનંત.

“ ગાડીકાળને નીચે જ કોલો રાખ્યો છે ને આપ સાથે જ ગયો. ” આવનારે કહ્યું.

ખોડીએથી કોઈ ખબર પડે નાખી, ચપડોમાં કિનારે આગળીએ પડેલી, જેમ તેમ તાણું વાગી ને ચાલ્યો. ગાડી ઝડપથી ચાલતી હતી છતાં નિવવનને નેની ગતિ ખૂન જ થીતી લાગી.

તે આગ્યે. પગલાળમાં કુટુની પધારી આગળ બે ચાર સીએ રડતી બેઠી હતી. નજરેક જ પાણુ પધારીથી રહેજા ફર મોરેગ્યેલી જૂથાઈ જતી મર્બાદા આચરવાનો વ્યર્થ પ્રખન કરતો કુમકા ખાતો, ધુટાં વચ્ચે માથુ દગાવી જાવન ખેડે હતો.

“ નિયુ ! કુંવુ મહ ! છેક દમખાં મુડી નને ” અને તેને ગળે કુમે ભગાડ આગ્યે અને નિવવનને ખમે માથુ તાખો જા તે કુમકે કુમકે ફડયો. અત્યાર સુધી જાગેતી આંધારિક મર્બાદાની પાથો તેડી આંધુએ માઝ ખુધી નિયુ પાણુ રડું રડું થઈ ગયો. પાણુ તેનાં આંધુએ તો કપાળનાં બ સગાઈ મયા હતા. કુટુને છોડી આંથો ગયો હતો તે દિવસથી. તેનો આંતરોજાન વધી ગયો હતો. તેના હરદાકને આપુના ઉખ્તુ છડકાલીયે ઝાળિ નહોતી. “ કપાળી ફેલડ ” તેતુ હડય ફેલવાને મુરકયુ. તેના જોવા પ્રણુપોડીને, કુંવુ જેવા પ્રયુના હરિયાળ કુજાસ છડને, સુષ્ટિમાગનુ અણુમોડ પદિમનક ધૂનમા રંગોળાતરને આંધુએ બ સાની ઉદારતા જનાવે ! તેતુ હડય રાતમદમ વીંટીઓના કપતી વેદના સડી રચું હતું.

“ બાહ, તને ખૂન થાદ કર્યો ! અને આજે તો છેક સવારથી મું ગાતો હતો ને તો શીખવેલાં મીરાંનાં પડો માની હતી. અને ફેક છેડતી વેળાએ બ

‘ મીરાં નામી જનમ જનમગી
અંમસુ અંજ હમારો - -
પ્રમુછ
તમ ચિનમુ ચિન ચિતાવો
થેર પ્રમુછ - -
તોદાદે કાકલ ’

એ લીગ્યે કુંજની મુંજાની જ સંધામ મહ.

બાહ, એ તો પદમધામમાં મહ. પાણુ અરો ક્યાં આગે ! ” અને ફરી તે કુમકે કુમકે રડી પડ્યો.

હાકુરશારણો

રવીન્દ્ર દવે

“રે ભા! હવે જઈશું ને?”

“આલ, સુરદાસજી સાથે વાતોમાં આજે કુલ ન વેચાણું”

“તું ગમે તે કહે, મારી છાજમાંથી સુરદાસજી એક કુલ લઈ નવ્ય એટલે મને નિરાંત. જાણે બધા ય વેચ્યાનો આનંદ થાય.”

“ગૌરી, સુરદાસજી સાથે જ દેખતા નથી?”

“એમાં કંઈ સંદેહ છે? છતી આંખે આંધળા થવાનો દાહને શાખ ઓછો જ હોય. સુરદાસજી તો પ્રભુતું માણસ, તેમને જોઈ છું અને કાણ જાણે પણ હું મારી ભતને ભૂલી જઈ છું.”

“એટલે તો ગિયારાની તું મગક ઉગ્રવે છે નહિ?”

“તેમને ખીજવવામાં મને કોઈ ઓર મજા આવે છે. જોતી નથી, મને ખીજવવામાં જોટલી મજા આવે છે, તેનાં કરતાં તેમને ખીજાઈ જવામાં મજા આવે છે.”

“સુરદાસજી ભલે ખુદા રહ્યા. પણ રવિબાવે સાવ જાણક જેવા રહ્યા છે.”

“ખીજાઈ નવ્ય ત્યારે તો સાવ નાતું છોકરું જોઈ લ્યો. ગાલ તપીને લાલ ચોળ જની નવ્ય છે.”

“ધીકતા અંગાર જેવા લાલ, આંધુનાં દીપાં પડે તો એ વરાળ થઈને ઊડી જાય.”

“ચીડાય છે ત્યારે ઘણા સુંદર લાગે છે નહિ?”

“સારું હવે, આલ વાતોમાં ઘણું મોડું થઈ ગયું.”

નાની નાની બે ઝરણી જેવી ગૌરી અને રંભા પરસ્પરનાં હાથમાં હાથ બીડાવી આસનાં થયાં.

જગતમાં બે પ્રકારનાં માણસો હોય છે. કેટલાંક નરી આંખે દેખતા હોય છે છતાં આંધળા જેવા હોય છે. કેટલાક પરેખર આંધળા હોય છે છતાં દેખતાં જેવા હોય છે. સુરદાસજી ખીજી કોટીના માણસ હતા. વાસ્તવિક જગતને નીહાળનારાં બે નેત્રો નાનપણથી જ

જુદાં પડી ગયાં હતાં, પણ ત્યાર પછી તેમનાં આંતરિક જનનમાં કેઈ નવું જ મેનન શરૂ થયું. હજાર પ્રવેશી અખંડ અદ્ધા છેઃ ગર્ભભાષી પીને આગા હોય તેમ બાગપલુથી જ તેમને બનન કિર્તન અને દેવદર્શનની લવ લાગી હતી. સરખો નગો એક વાર પીનારને લાગ્યો પછી છુટતો અશક્ય છે. દેવદર્શનનો અદ્ધાન નગો મુન્દમછને એસ જ મદ્યો હતો. અક્રમાન કેઈ દિ' મંદિર જતાનુ રડી જાય તો આખા દિવસના કાવંકમમાં ન પૂરી શકાય એવડું મોટું ગામડું પડ્યું હોય તેડવી વેદના અનુભવના. દમ વર્ષની નાગ્રુક ઉમરે પોદણું જેવી બે આખોની રેલની 'હુકુયા પછી તો હજાર પ્રવે તેમની બકિન અને પ્રેમ બેહદ વધી ગયા.

અંધ તરીકે કેહના પણ દયાના પાત્ર બનવું એ મુન્દમછને માથું ગાદી આપના બદલાર લાગતું. કેઈ એમના પ્રવે અંધ તરીકે દવા કે લાગતી બતાવતું તો એમને પમથી કે માથા સુધી જાણ આપી જતી, મરં અને નિરસાઝ બર્બા અવરે મુન્દમછ તેઓને શેકડું પરખાવી દેના "મારી દયા ખાધા વિના તમારી જનની દયા ખાનાં શીખો ને ! આખો છે છના દેખી શકતા તો છો નહિ. દેખનાં હોતાનો ડોને કરવા પડે છે, માટે તો મમે ત્યાં અક્રમાન પડે છે." આજે પાંતમયો જતાવ સાંભળે દવા અવાવ-નાગનાં મોડાં વાગેગ જેવાં, કાળા ફીકડ જેવાં બની જતા અને બનવું પણ એવું, મુન્દમછ બીગા કેઈ સયમે જતા નીકળે ત્યારે અનેક પૂઝપગ કરતા. કેહજતાર ઉધા મોર્ડે પણ ચડી જતા. પણ જ્યારે મંદિરે જતા નીકળે ત્યારે સીધા કેહને પણ પૂઝપા વિના, અથવા આગ અરગા અસ્વાષ વિના બાથુઆથી છુટેના તીરની માફક મંદિરે જ જઈ પડેજતા. થળી થે વાર છતી છુટી મોરી મુન્દમછ જુપડીએથી મંદિરે જતા નીકળે ત્યારે તેમની પાછળ પાછળ નીકળી પડતી. મુન્દમછ કંવાઈ અસ્વાષ ના પડે તેની ધળી કાગજ શાખી. મુન્દમછનો આખો દનિદાસ બડું ધોડા માળુમે જાણના, જેટલાએ જાણ્યો હતો એ બધાજના ડવાડાં રદાઝ થઈ ગયા હતા. જીવનના અનેક કંડા અનુભરો મુન્દમછને મળ્યા હતા. અંધ અવસ્થામાં પણ રેક દરદાર સુધી પગે ચાલીને તે મુન્દમછી કરી આવ્યા હતા. મોટા મોટા તીર્થસ્થાનોમાંથી એક પણ એવું બાકા રહ્યું નહતું જ્યાં મુન્દમછનો પગ નહિ પડ્યો હોય. જેમનને જુરાજમનો કાળ તેમણે એક સયમેથી બીજે સયમે બરકતમાં ગાળ્યો હતો. એક હાથના એકતારો અને બીગા હાથમાં મંડરાં લઈ ગામે ગામે બજનકીર્તનની ધૂન મચવના તેમને બીજા મારગી પડતી ત્યારે અનેક જનના અપમાનોને વિરગળ દર્શાવે તેમના પર પડેને હતો હતાં એક વાન દિવા જેવી રમજ હતી. જેમણે મુન્દમછનાં બજન સાંભળ્યાં હતાં, તે અધાવના પ્રાણ છોડી જોડી વેદના અનુભવી અરિયર બન્યા હતા. પડાપદત ચમેડાં માણુમનાં અંગે જેમ સનન ધ્રુવના કરે તેમ મુન્દમછનાં બજનોએ સંભગપાળેઆ આતમામાં રોજની ધ્રુમરી મુડાં દોંડી હતી. દુનિયાના અનેક કડવભીષ અજાણે લાગણી, કાપાની ખુમારી જ્યારે સયડકા લાગી ત્યારે આટીનું જીવન રીપ કરવા આ ગામમાં આવી તેમણે વામ કર્યો.

બાર તેજ વરમની વાંક, જેવી લોહાની મીઠીએ આઃ જમના જુડા મુન્દમછને

અસીમ સ્નેહના પાશમાં એવા તો બાંધી દીધા હતા કે યુદ્ધો અને બાળકી દ્વંધમાં સારૂ ભળી ગયે તેવાં પરસ્પરમાં ભળી ગયાં હતાં. સવારે સૂર્યનું પ્રથમ કિરણ પૃથ્વીના હોડપર ચુંબન ચોટે ન ચોટે ત્યાં મુરદાસજી કાનની યુટ સુધી અડે એવડી મોટી લાડી હાથમાં ધરી, રસ્તો દોડતા દોડતા મંદિરે દર્શન કરવા નીકળી પડતા. બને ભૂતઓ ઉપર ભસ્મનાં તિલક ચોડના. ચંદ્રની અંદર શોભતા ડાઘ જેવા એ તિલક શોભી ઉઠતાં. ગંગામાં નાખેલી રૂદ્રાક્ષનો માળા છેક નાભિને હાથતાળી દેતા દોડતી હોય તેટલી લાંબી હતી. વેંત વેંતના વિશાળ કપાળ ઉપર પવનના ઝપાટાથી ઊડીને પડેલી સફેદ આમરોની સુવાળી લટ્ટો, અને સફેદ રેશમ જેવી છાતીનું બીજાનું કડીને પડેલી દ્વંધના રેશા જેવી લાંબી દાડી, કોઇ મહાન ફિરસ્તાનું ચિત્ર ખડું કરતી હતી. મંદિર પાસે આવીને રોજના નિયમ પ્રમાણે ગોટ્ટોને સાદ પાડી બોલાવના.

“ગોરી ! એ...ય...ગોરી” નજીક જ ઊભેલી-તોફાની ગોરી મુરદાસજીને ખીજવવા જતાજ આપ્યા વગર ધીસું ધીસું દસતી મુંગી ઊભી રહેતી.

“કેમ રંભા ! ગોરી આજે નથી આવી ?” મુરદાસજી બીજી પરિચિત દુલવાળીને સંબોધી પૂછતા. ગોરી નાક ઉપર નાનીનાની શિખા જેવી આંગળીઓ લગાડી નરકેશન દુલાવી રંભાને ચૂપ રહેવા હથાકો કરતી. કાંઈ પણ જવાબ ન મળતાં મુરદાસજી ફરી પૂછતા.

“રંભા, ગોરી ક્યાં છે ? નથી આવી કે શું ?” મુરદાસજીને મુંઝાવણા જોઈને રંભાથી વધારે વાર મુંગા રહી શકાવું નહિ તે બોલી ઉઠતી. “ગોરી તમારી સામે જ ઊભી છે. તણીને નથી બોલતી.” છેલ્લી ધડીએ માણસ ના શરીરમાં પ્રાણ આવ્યો હોય તેમ મુરદાસજી એકદમ બોલી ઉઠ્યા:-, “ગોરી ! કેમ બોલતી નથી ? મારે વાસ્તે દુલવાળાં છે ?”

“તમારે વાસ્તે રોજ ઉડીને દુલ ક્યાંથી રાખું ? તમે કેટલા બધા મોઝા આવ્યા છો ખચર છે ? દુલ તો બધાં ય વેચાઈ ગયાં.” ખોટો છતુકો કરી ગોરી કહેતી અને પછી કંઈમાં ત્રણે ઝરણું બેળું મુક્યું હોય તેમ અડખઘટ હસી પડતી.

“અકે ય દુલ નથી ?” ગોરીને હસતાં સાંભળી મુરદાસજી રાતાપીગા ચઢ જતા.

“ના એકે ય દુલ નથી” ગોરી એટલા જ હંડા પેરે જવાબ આપતી.

“રંભા ! તારી પાસે એકાદ દુલ છે કે ?”

“અરે, ગોરી પાસે ઘણું દુલ છે. ખોટું બોલવાની તેને ટેવ પડી ગઈ છે, અને તમે આવ્યા છો પણ રોજના સમયે, જગ્નએ મોઝા નથી” ગોરીનું જુદું આમ જાણે વખત ટકવું નહિ.

“માનો! આમ રોજ ઉઠિને શું કામ મને પગલે છે?” મુરદામણનો બધો જ અંગે આગાહની માફક લાચારીમાં પરિણામ પામતો.

“પગલણીની સાથે તેની કિમત પણ આપું છું ને?”

“એવું ને શું એકું આપી દે છે?”

“કેમ વળી જનમુદનાં મુદર દુલ.” બધા જ દુલોમાં મુરદામણને જનમુદનાં દુલ લાગ્યાં મમતાં એ જાણી સાણી પેઠે જાણુની, એટલે કોઈ પણ ઉપાયે તેમને વાતને રોજ એકાદું જનમુદનું દુલ મળતી. મુરદામણને દુખમાં રાજાથીજ ક્યાં પણ એ દુલની લેખને બેઠે થતી. દુલ લઈ મુરદામણ મહિરમાં જતા. અનત બકિનાં પ્રતિક સમય દુલને દેવમુર્તિનાં મરણે ચાલી પાછા કરતા. ગૌરી તેમની પ્રતિષ્ઠા કરતી આવુર અંખે ખઠાર ઊભી રહેતી. મુરદામણ પાછા આવે એટલે પગલણીનો આરબ કરતી.

“કેમ મુરદામણ! દુલ દેવને માથે ચાલી આવ્યા કે કાંઈના પગની ચળવળ જેવા ખીતે ક્યાંક મૂકી આવ્યા?”

“દેવના માથે જ તો, મહિરમાં લાખજ ચાર્ડ એટલે મને ખબર જ દેખાય.”

“મુરદામણ! રાજા તો નથી મળ્યું ને?”

“તારે કહેવું દોષ તે કહે. પણ મહિરે આવવા નીકળું એટલે ખંડ જ દેખાય છે.”

“ત્યારે આપણા હોવાનો રોજ મીઠ કરો છો?”

“હું તો કાંઈ એવું રોજ કરતો નથી, પણ અહિં આપણા બધા દેખતા દોષનો રોજ કરે છે.”

“તમારી માફક બધાને અહિં લાડી રોજ નથી આવતું પણ, અને અણબધા પછી ગાદીની ખુશામત પણ નથી કરતી પગની સમજવા ને?”

“જો ને, હું તો વીમ વીમ વરમ ચાં આ મહિરે આવું છું. કોઈ દિ જૂનો નથી પડ્યો, કે ક્યાંય અપડાઈ પણ નથી પડ્યો. અહિં આવવા નીકળું એટલે સીધો અહિં જ આવી પહોંચું.”

“ત્યારે શું તમે ખંડ પ લોક ચકા છો?”

“હા, મહિરની ખીતર ખંડ જ લોક ચકા છું.”

“એમ જ ખોસે ત્યારે મહિર કેવું છે? પગનો કેમ કેવો છે? મનિનો આકાર કેવો છે?”

“ ના, ના, એ બધું કાંઈ તથી દેખાતું. ”

“ ત્યારે વગર મહત્તના ધાને કુટી મરેા છે, ‘ હું દેખું છું, દેખું છું ’ બોલે આ વનસુદના દુલ્હનો રંગ કેવા છે ? ”

“ ગોરી, તું ગાંડી છે. તને કેવી રીતે સમજાવું ? ઘણી વસ્તુ આપણે નરી આંખે દેખી શકતાં નથી છતાં અનુભવી શક્ષીએ છીએ. ”

“ અનુભવ વળી કેવો ? ”

“ જે વસ્તુ જ્ઞાનની આંખોથી ન જોઈ શકાય તે અંદરની આંખો વડે અનુભવી શકાય. ”

“ તમારે પાછી અંદરે વળી આંખો છે ? ” એટલું કહેતાં ગોરી ખડખડાટ દર્શી પડતી.

“ તું દસે કે રડે. પણ એ આંખો તો અદિયાં છે. ” કહી સુરદાસજી છાતી પરનો કિનરીયો ખસેડી બને લાથને છાતી સરસા આંપતા. આવા અનેક રસિક સંવાદોથી બનેલો દસો ક્યાંય કપાઈ જતો. છતાં પડના સુરદાસજી ગોરીને કહી દેતા.

“ ગોરી તારા બાપને કહેજે, કે આજે બચ્ચન કીર્તનની ગોઠવાણ કુટી થાશે. ”

“ લાંચાળનો પછા ને ? ”

“ હા, લાંચાળનો પછા. ” જુદો અને બાગદાર આનંદમાં છુટાં પડતાં.

માયાનું બપોળ કોણે જતણે કેવુંએ છે, એક વાર તેમાં દસાવા પછે જ્ઞાન નીકળવા પ્રયાસ કરતાં વધારે ને વધારે દસાઈ પડાય છે. સુરદાસજીની અદ્ભુત માયામાં પડેલી ગોરીની આંખો જ આવરથા હતી. તેમ ઠી એક પણ મુશ્કેલી કે લાડમારી તેનાથી સડન થઈ શકતી નહોતી. દિવસે દિવસે વધુ ગામડું મોટા સંદેસનું સ્વરૂપ ધરી રચું હતું. મંદિર છેક ગામને છેવાડે પડી ગયું હતું. વખત જતાં ચોમાસામાં દેશનો ઉપદ્રવ વધી પડે તેમ ગામમાં ચોડાગાડી અને મોઢાનો ઉપદ્રવ વધે જતો હતો. રસ્તામાં અરધમાન ઠેક દિ મોરર ગોરીની સાથે અરધમાન સુરદાસજી ચલે જતા તેા મુઠી લાડનો ગોળો બાંધી બાંધી જુદો થઈ જતા વાર ન લાગે એ બીકે ગોરી સુરદાસજીને ધણી વાર વિનવતી.

“ સુરદાસજી ! વગર મહત્તનાં આવી બીડમાં રા માટે આવવા દરો ? પેર બેડાં પ્રમુખજી ન રાય ? ”

“ ગોરી ! મને તો દરે રેવ પડી ગઈ. મંદિરે ન આવું તો આંખો દિવસ ખાલી ખાલી; જતણે કશું નથી થયું. ”

“ધરતે ધડપને આટલે દૂર દુઃખ વેડના આવતું પડે તેનાં કરનાં ધેર બેઠા તમારે ને કરતું હોય તે કરો ને, હું તમને ઘેર આવીને રોજ તમારે બેઠેલી તેટલાં મનુષ્યાં કુલ આવી જશ પડી કાંઈ !”

“ધણા વરમે સયાં, આ મહિર અણાતુ ત્યાનો નિયમિત અદિઆ આવુ છું. મોટી, તારો જન્મે નહિ થયો હોય, ત્યાન્ને ત્રીસ ત્રીસ વગમતી માયા-સહેજમા થોડી જ છુટી પડે.”

“મહિર તો હવે ગામને છેડે પડી ગયું. થોડાગાડી, મોટરો, ફેટલું બધું વધી ગયું છે ! મનના કાલદિ અનને છુંદાછો મોટરો થઈ મન્મે.”

“મહિરે આવનાં રસ્તામાં જ મરણ બેઠી પડે તો તેના જેવું રડી બીજું શું ? મોટી ! અહિં આપ્તો રિના અને એન નથી પડતું ” મોટીની બધીએ હાથે આમ બધું જાની, તેને ન સમજાય તેવી યુક્તિયક ઉપકવી.

એક વિવમ મહિરે આવના મુરઘમજને ધાન્ય મોઢુ થઈ ગયું. દસ વાગ્યા, તારા પૂરેપૂરા થઈ ગયા હતા. દરને આરેકા થોડા રિખગયા મારા હતા. મુરઘમજની યાદ બોલ ધારેથી ળાગે અદિ નહિ આવીપાડી થતી હતી અધીરા બનેલી તે પડે પડે મુરઘમજ આવના એ રિયામા કીવી રોડ કરી કરી દુષ્ટિની પથ્થક તાણતી. દર મુધી કોઈએ દેખાતું નહોતું અસહાય બની હડીકમાં નીચે બેસતી; વળી પાડી જાબી થઈ રસાને પેપે પાર આપો દોડાવતી. વારવાર અમમગ વિચારો આવના તેને હમવતી દખાવવા જતાં આપસ મરડીમરડીને ઉઠેપણે જાબી થતી. કુશકાઓતુ મનમાં જાતું બાજતું. “થોડા મોટી કે મોટરની આડપમા તો નહિ આવી ગયા હોય ને ! રસ્તામા પડી તો નહિ ગયા હોય ને !” ધરનીતી ઢાળી કોડીને પામના અકુરે કુટે તેમ આપા અનેક વિચારો કુટના હતા. તેને રોડવા જતા અનરના મર્મઆને ત્રીશા શૂઠા ભોકનાં હતાં. એવામાં દૂરથી મુરઘમજને આવના બોલ ળાગે બહુકામથી જાણી છુટે તેમ ઉત્તમકાબેર સ્વમે થોડી મુરઘમજની કોટે વગરો પડયા લગાવેલા હાથ તત્તાગના જાડકે શરોતરી કાંઈએ જુલં કરી નાંખ્યા હોય તેમ નીચે પડયા. મુરઘમજના હાથે થોડી અરકાએતુ બોલ હેતકાલ માલ. આપમાં જાગતીતી આવવાથી દુષ્ટિ રેકાઈ મઝ. ચારે બાજુ કાળો કાળો ધામાં જવાઈ વળ્યાં.

“મુરઘમજ ! આ શું થયું ?” મગાનો કુમે ત્રાચાને તરકડી રાખતો હતો.

“કાંઈ નહિ બેડી ! રસ્તામાં આવના થોડાગાડીનું પહલું કરા હાથ આધે લખાઈ ગયું.”

“મારું કશું તમે નહિ માનો, આમ ને આમ કોઈ દિ મોરો અનખા દેઢ બોલ બેસેલી તમારે ખખર પડશે.”

તે દિવસે ગૌરીનું મન આખો દિવસ એવેન રહ્યું. ભમરીના ડંખથી કોડો જે વેદના અનુભવે તેવી દશા ગૌરીની થઇ હતી. અનેક મોટરધોડાગાડીની ભીંસાણ વચ્ચે છવ બચાવવા હાંફતાં હાંફતાં દોડતા સુરદાસજીનું ચિત્ર તેની આંખમાં આંસુની માફક ખોંટી રહ્યું. સુરદાસજી હસીકા છે તેની ખાતરી થતાં ગૌરીનું મનોબળ એકાગ્રતા લાગ્યું. કોઇ દિવસ નહિ અને આજે ગૌરીએ સુરદાસજી સાથે ઉડે ઉડે ન કળાય તેવી વેદના ભરી નિકટતા અનુભવી. પોતાના જ શરીરનું એકાદું અંગ ધીરે ધીરે જુડું પડી જતું હોય તેવું દરદ અનુભવ્યું.

x

x

x

હાકર તવ શરણાઈ આપો

ઉતર ગયા મેરા મનકા સંસાર

જળ તવ દરશન પાપો.

સુરદાસજીનો યુક્ત અપાજ સતના મોટીશ્વર સમા તારાઓનાં અંતરહાર હૃદયમયારી હાકરનાં શરણુ સુધી પહોંચવા લાગ્યા હતા. આજે ગૌરીને ત્યાં ભગ્નપ્રીતનની ધૂન જાગી હતી. એક હાથમાં મંદિરાં અને બીજા હાથમાં એકતારો લઈ સુરદાસજી અંતર્ગત કોઈ બીજી દુનિયામાં પહોંચી ગયા હતા. જેમ જેમ ભગ્ન જામતાં ગયાં તેમ તેમ ભગ્નના સર સાથે સાંબળનારા બિડવા લાગ્યા. વચમાં વચમાં તાનમાં આવી સુરદાસજી બિલા થઈ વસોની નૃત્ય આરંભતા. નાચતા નાચતા કોઇ એકી એવાન અવસ્થામાં પહોંચી જતા કે આંખમાંથી વાદળને ચીરીને મેઘધારા વહુટે તેવી અશ્રુની ધાર આંખનાં પોપચાને વગોડી છેક ગામ ઉપર રેડાતી, અંતરમાં જામેલી વેદનાની મેઘધરી કાઢ અદૃષ્ટ ચિંતનના ભારે ગગણ કરતી વૂડી પડી હોય તેમ સુરદાસજીના કંઠમાં કરુણાનો સાગર ઉછળતો. ભગ્નના દ્વારા સુરદાસજી પોતાનું દિલ નીચોની રજા હોય તેવી અસમ્મ વેદના હતી. ભગ્ન પુરાં થયાં, વાતાવરણમાં કારમી શાંતિ પથરાઈ.

સ્વપ્નભંગ થતાં શરૂઆતની પગમાં માણસ પોતે વાર્તાવિક દુનિયામાં છે કે સ્વપ્નલોકમાં છે તેની ખાતરી કરી શકતો નથી. તેવી જ રીતે અર્ધજાત અવસ્થા સુરદાસજીની બની હતી. અદૃશ્ય—દુનિયામાં ભ્રમણ કરીને પાછો ફરેલો તેમનો આત્મા એ દુનિયાના સ્મરણોમાં એકતાન જાન્યો હતો. અનેક ભાવો તેમની ગંભીર મુખપ્રકાર પર તરી રજા હતા. સત મુગધાની કાળે વધી રહી હતી. કારના એકાંતનો ભંગ કરી ગૌરીના આપે કહ્યું:

“ગૌરી, દીવો લઇને આવો, સુરદાસજીને તેમની ઝુંપડીએ પહોંચાડી આવ.” એક હાથમાં દીવો. અને બીજા હાથમાં સુરદાસજીનો હાથ પકડી ગૌરી બિમી થઇ. અધારો સતના એકાંતમાં મુંગા મુંગા યાત્રીયો તારાઓના જેવું ભગ્ન મૌન સેવતા રસ્તો કાપતા હતા. ગૌરીના મોઢમાં બોલું, બોલું, કરના સખ્દો દેક દેક સુધી આવી, હોહને મુગ્ધરી પાછા જતા હતા. તેને કાંઈક કહેવું હતું તેના કંઠમાં શબ્દોનો ગજમાઢ વ્યથ્યો હતો. પણ

જાળની ધૂસમાં તરબોળા અનેકા સુરદાસજીની આપને મંજીરનાં વિચરેલી નેને ન ગમી. જીમ વાયા ભરી મધ હોય તેમ એકપણ શબ્દની આપને કર્યા વિના જાને છુટાં પડ્યાં. ગીરીના મધ પડી સુરદાસજી પચાગીમાં પડ્યા અનેક વિચરેલી પાંખે હડતા, નેમની આંખ ક્યારે મળી મધ તેનું બાન ન રહ્યું.

મધ્ય રાત્રી પડીનું આકાશ કોઈ મદાન તપ્તનીના જલાર જેવું બધું અને તેજસ્વી લાગતું હતું. પૂર્વ દિશાના સિદ્ધામન પર ઘોઘ કચકો પડી ચનાર સૂય દેવતાના અભિષેકનું દરેક, અશ્વમેધ કરીને દિગ્વિજય પામેલા મહારાજો મહાર કંવા હામેલી પ્રાણનું વિજ ખડું કરતું હતું. નરરૂપ તાથએને ટુટી, ટુટી, પૂર્વ દિશામાંથી આવતા મદાન મહારાજા આમમન માટે માનરિશા શરણાર્જના સુર પ્રદય હતા. એ સુરના તાનમાં નૃપના આરબ પહેલાં તાનનો સુમેળ સાવવા એકાથ ચિન્તે હામેલી પૂરો નર્તિકાની માફક એકાથ જતી હતી, એવા સમયે કુંપડીનું આરણ્ય ખખડ્યું. સુરદાસજી સફળ પચારોમા ખેડ થઇ મધ્ય. ખેડે એકા ન તેમણે દૃષ્ટકે કર્યો.

“કોણ છે ?”

“ગીરી.” આવ એક જ રાત્ર સુરદાસજીના જાન સુધી પડ્યાં-થો.

“કોણ ગેરી ? આવી મોરી અને ?”

“હા” આવજામાં ન કર્યા ચકાવ નેરથી મંજીરના હતી.

“અત્યાસનાં શુ છે ?”

“જામ છે.”

“એકવી આવી છે ?”

“હા, એકવી.”

“બોલ, શું જામ છે ?”

“કશું માન્યો ?”

“બધાનો નથી.”

“કાલે મહિરે મેરવાની કરી ન આવ્યો.” એટલું કહેતાં તો ગીરીના મળામાં કુમે ભર્યો.

“કેમ ન આવું ?”

“તોફાન થયો મંજવ છે.”

“શાવ તોફાન ?”

“પેલા મોંધીયાળાનાં માર્યા ફરી મળાં છે. નેમને અવશો મનિ સુચી છે.”

“ શું થયું છે એ તો કહેતી નથી ? ”

“ ચાલુ શું ! કાલે મંદિરમાં દેડીઆને ધુસાડવાના છે. ”

“ તેમાં તું શાને આટલી જાણી ગયેલા છે ? ”

“ વ્યારથી એ વાત સાંભળી છે ત્યારથી તમારી ચિંતા મનમાં પેડી છે. ” તોફાનમાં અને બીડમાં તમે કયણવા ન વતતા. ”

“ તને વળી આવા સમાચાર આપનાર કોણ મન્યું. ”

“ મારા મગા કાને મેં સાંભળ્યું. તમારા ગયા પછી ત્રણ ચાર ધોળી ટોપીવાળા મંદિર આગળ આજ આજ્યા, કંઈ છાની ઝુપી વાળા ફરી રજા લેતા. એમાંના એક માણસ તો સાવ દુષ્ટ લાગ્યો. જાણ વતમારામાં વળે કપડાં પહેવાને ન મન્યાં હોય તેમ મોઢાં સુધીનું સાથળ દેખાય તેવું ધોળીયું પહેર્યું હતું. જાણી આખું અંગ ઉધાડું. બન્યું ! લાન્ને મરનો નદિ દોડ્યો દોડ્યામાં ઉધાડે ચરીરે ફરતાં ! પેલા ઉધાડા ચરીરવાળા બોમ્બ માથાવાળાએ જીનને કહ્યું :

“મારો... એકેયને.....જાણી... ..ન મુકમેહાંકી કાઠો... ..
 સાળાઓને.....દેડીઆનો.....સમજે છે શું.....મારો.....મારો... ..જોઈ શું રહ્યા
 છો. આ.....અંદરધુસ્પા.....મદિર ખાતે કંઈ .. હાંકી કાઠો... ..કુનર.ઓને.. ”
 સવારનો ખેડ ફાટે તે પહેલાં મદિર આગળ પ્રચંડ માનવમેદની ઉમડી છે. બુઝીઓતું
 એક વિરાટ રોણ કેટલાક ધાળી ટોપીવાળાની સરહની હેઠળ મદિરમાં દાખલ થવા ધસમસી
 રહ્યું છે. દર્જાદારી સનાનનીઓ ધર્મની તુટ અટકાવવા જૂઝ્યા વરની માફક રોળાપર તૂટી
 પડ્યા છે. બોરડી બુઝાવ તેમ માથાની ખોપરીઓ બુઝાવ છે. “મારો, મારો”ની કારખી
 સ્ત્રીસ્ત્રીઓથી આખું વાતાવરણ. દિસક મર્નનાઓથી બળાવક બની ઉઠ્યું છે.
 અસ્પષ્ટ અસ્પષ્ટ અવાજો રોળાને વીંધી અહાર આવી રહ્યા છે. “મત્તમ થયો...દેડીઓ
 ..મદિરમાં? કાઠ જોડીને.. ધરમાં ધુસમે ..પડી...કહેશે ..તમાગ દીકરાઓ...હારે...
 અમારી...દીકરીયું પરણાવે.. ધરમનો ન્યાયાદાસ વાળો ..મોંઘીકાએ કાઠ વાળ્યો...મારો,
 મારો...હાકી કાઠો દેડીઆને...એકેયને . જાણી ..ન મુકમે” હાકી, કાઠાઓ, પથરાઓ જેના
 દાવમાં જે અપચતું તે રોળા પર ફેંકવા લાગ્યા. ઘેર દબાઈડને સ્તબ્ધ બનીને જોઈ રહેલી
 ગૌરી હેમકાને કોશણે જોતી રહી છે. સુરદામણના આવવાના રસ્તે બને આખોની યોડી
 ઝાકતી દીધી છે. એવામાં દૂર દૂરથી પેલા બધાવ અસ્પષ્ટ અવાજોને હાંકી દે તેવો શર
 દુરામાં ઉઠ્યો આખો.

હાકુર તર સરખાઈ આવે,
 ઉતરે મયા મેગ મનમ સંસાર
 જાત તર વરગલ પાવા.

દૂરથી સુરદામણને મદિર તરફ આવવા જોઈ ગૌરીએ હોટ પડી. સુરદામણના હાથ
 જોરથી પકડી લીધા.

“સુરદામણ! પાઝા જાત. મારે કંઈ જાનો. આજે ત્યા જવા જેવું નથી.”

“ગૌરી! હવે પાઝા કેમ જવાય. આજે ચારે દિશાઓથી મને કોઈ મેળતરી રહ્યું
 છે, તને તે સાદ નથી સંજાળો?”

“કું તમને નહિ જાણ હવે.”

“જોડી! માંડી થઈ કે શું? જાવ, આજે તારાં બધાં થ કુલ મને આવી દે.”

“બધાં થ કુલ આવી દેવા તૈયાર છું, પાઝા ફરો મો.”

“હાંકે આવીને કુલાલ કે? જાવ, બધાં થ કુલ આજે એક એક અંતરંગનાં
 માથે એક એક કુલ અગતીસ.”

“ન, ના, નમે પાઝા જાવ, દંબા! જોડી શું રહી છે! અહિં આજ સુરદામણને
 પકડી રાખ.”

“સુરદાસજીને આજે દોઢએ નહિ પકડી રાખી શકે. મારી આંખો આજે ઉઘડી છે. આજે હું એક દેવ નથી જોતો; અસંખ્ય દેવોને જોઈ રહ્યો છું.”

“સુરદાસજી, પાછા જવ, સુરદાસજી કહ્યું માનો.” બન્ને હાથની સખત આંકડીઓ ગૌરીએ સુરદાસજીની આસપાસ જોરથી બરતી દીધી.

“ગૌરી, છોડ મને. હું જાઉં છું જ્યાં હૃદયે જાઈ રહ્યા છે ત્યાં” કહીને સુરદાસજીએ ગૌરીના હાથ બળપૂર્વક વઢોડી તેને દૂર ખસેડી.

“ક્યાં જવ છો ? બો...સુરદાસજી ક્યાં જવ છો ? આ મારામારીમાં ક્યાં જશો ?”

“હાકુરનાં શરણે.....”

“હાકુર ત્યાં નથી, ત્યાં તો ઢેડીઆઓ છે.”

“એ... ..જા. ગૌરી.....એ જ મારા હાકુર” એટલું કહીને, “હાકુર તવ શરણાં આપો” ઉચ્ચારી કાઢી દેખતો માણસ દોડ મૂકે તેમ ટોળા તરફ સુરદાસજીએ દોડ મૂકી. ગૌરી તેમની પાછળ જૂઓ મારતી ટોળાં તરફ દેડી. “સુરદાસજી પાછા ફરો. જીભા રહો. રંભા ! પકડ, પકડ, સુરદાસને પકડ” એવી જુમરાણી કરતી ટોળામાં અંદરથી યદ્ય ગઈ. ગૌરીનાં જુમરાણીનાં કાંઈને ય પડ્યા પડી ન હતી. વિશટ માનવમેદની વચ્ચે સુરદાસજી ક્યાં ય અશોષ થઈ ગયા હતા. માથા ટુટવાના અચાને અને શ્રેણીની શેડ ઉડવાની પીચમગીઓ સંભળાયા જ કરતી હતી. એ બધા ય અચાને ને ઢાંકી દેતો એકજ અચાજ ધીમે ધીમે સંભળાતો હતો.

“હાકુર તવ શરણાં આપો.”

કટોકટીનો મામલો જાઓ યવો હતો. મંદિરના બારણા તુડું તુડું થઈ ભીંચકઈ શાસત્રી અચાજ કરી રહ્યાં હતાં. ઝનુને ચડેલા સનાતનીઓ કુદી કુદીને ડાંગો વીંજતા હતા. ત્યારે ટોળું વધું ને વધું ઉમ અને ઝનુની રૂપ ધારણ કરતું હતું. એકએક ધોર કટોકટી કરતું મંદિરનું ઘર તુડતું. ચિદમ્બર તોફાની માનવસાગર તેમાં ધુરંદરને પેડો. પવંત જેતું પ્રકાંડ ગાંડું મોળતું એક જ ધકકે લાકડાના ટુકડાને અંધર ચડાવી દૂર દૂંદી દે, તેની રીને લાકડાનાં માથા જેની એક જુદી માનવમૂર્તિને વિશટ ટોળાએ ધકકે ચડાવી બારણા વચ્ચે વચ્ચે ચનીપાટ પછાડી. કોઈનાં મોઢામાંથી અરેશરી બપોં ચિદમ્બર પાણી નીકળ્યો. “અરે... સુ...ર...દા...સ...જી” પણ ગાંડપણે ચડેલા જુવાળા સમા માનવસાગરને ધકકે ચડેલા તણખાનાની પડ્યા કરવાનો સમય ન હતો. એક પકડી એક એમ હંચર હંચર પગની કદમો પેલા ચનાપાટ પડેલા દેડ ઉપર ચઢીને શણખાં પસાર થઈ ગઈ. શોડીનાં ખાખો ચાંચામાં હાડ અને માંસનો એક સોંદો જ માથ બારણા વચ્ચે પડેલા રહ્યો.

ધીમે ધીમે તોફાન શાંત પડ્યું. ચિદમ્બર નીવડેલા વિશટ માનવસાગર, અને બધાનાં કચ્છરણાઓ કરાડીને ઘાંત પડેલા તોફાનની અંધક શાંત પડ્યાં. અનંત જાળને

સંભારીને શાંત પડેલા જ્ઞાનજની આક્રમક મેદની શાંત પડી. ધીરે ધીરે લોકો વિખરાયા લામ્યા. કુવામાંથી કોણ ઉપડી આવે તેમ એક નહું ટોળું જ્યાર આવ્યું. તેના ખભા પર એક શય પડ્યું હતું. છુંદાએલા શખને ત્યારે જ્યાર ઉપાડું કરવામાં આવ્યું ત્યારે કોણ તેને ઝોળખી શક્યું નહિ. નાક પર આંગળી મૂકી કપાલ પર અનેક કરચલીઓ પાડી, બધાં બચા ચલાવી સેા અંદર પરસ્પરને "કોણુ છે! કોણુ છે!" એવા પ્રથ પૂછવા માંડ્યું. ત્યારે જ્ઞાનજની દિહ્મુદ અનરથા વચ્ચે ટોળામણી નેર વચ્ચેની એક છોકરી કેરાકલાખને છુટો હવામાં બેઠો મૂકી દોડીને ચાલી શય આગળ દબવા વળીને પડી.

"જ્ઞાનજનના કદા સુદાસણ... .. તમરી સયે - જ્ઞાનજનના.. અમાલજા "

ચીલા પરથી સરી પડેલા ગાઝા જેવી તેના મનની સ્થિતિ હતી. એક વિકરાળ અદૃશ્ય ફેંકી તે એવી.

"એ જા. સામના . મુદાસણ...એ જા સામના માડ કહ્યું...ના માન્યું . વધો .. લેના . જવ."

"માંડી થઈ મઈ લાગે છે " ટોળામણી એક મળ્યું બોલ્યું. એ માળખીને વિકરાળ આંખો ફાડી પેલી. છોકરીએ દિશાએને ડારતું મિહામણુ હલ્ત અંદરે પાથરી દીધું. આંખો ફાડી ટોળા તરફ હતીયા ફાડી લવાને શરૂ કર્યો.

"મોડી...માંડી...મુદાસણ ..ગાઝા... ..તમે. ..ગાઝા. . મનુષ્ય...કુલ માંડુ... હા...હા... હા...જ્યાં જ માંડા...હા...હા હા . "

*

*

*

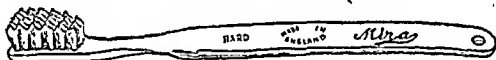
ત્યાર પછી દિવસો વીતાયા. મહિનાઓ પસાર થયા, વર્ષો ચાલ્યાં ગયાં. આજે પેપું મહિર જવાબને માટે ઉપાડુ પડ્યું છે. દેડ, બંગી, ચમાર, કોળા, બચા વ એટલીજના હાથ બીડતી મદિમાં સંપૂર્ણ છુટથી જવ છે તેમને રોજનાર આજે કોણ નથી. તેમના માથાં કોરવથી કંઈ મારવા બીચી કહેલી નામની ફણા જેવા હાથાં રહે છે. તેની પર કંઈનો થા મારનાર ત્યાં કોણ નથી. માનવ માનવ જત્યેતે એક મહિર બધી મળું છે.

અનેક કુલખળીઓ હજી તેના પગથાર ઉપર બેઠી બેઠી દુલ જેવે છે. પળ્યુ એ કુલખળીઓમાં મોની ક્યાં જ દેખાતી નથી. મોડીએ એ દુલ જેવાવને પધો છોડી દીધો છે. મેર બેળી બેળી જનમુદના દુલોના દમ કરી મોડી મોડી માળાઓ આખો દિવસ ગુમ્યા કરે છે. સાંજે માળાઓને ઢિલાવિઢિલ કરી નાંખે છે. ઘણી વાર ખીક લાગે તેડું દાસ્ય મુકત કરે પાથરી દે છે. " સુદાસણ " કરી તે કોરમી ચીંતીઆરી પાડી જાડે છે. દરેક-પૂર્ણિમાએ જ્યારે ધનનીના મધે દમ જેવી ચાંદનીના સિદ્ધર છુટે ત્યારે જવાબર મધરાતે એકની સમસાનમાં દોર મૂકી પોંગી જવ છે. જ્યાં મુદાસણની ચેલને - બાળવામાં આવી

હતી ત્યાં જમુના કુલનો કુંગર ખડકી દે છે. “ સુ...ર...દા...સ...હ ” કહીને આંખને ધ્રુમવતો એક સાદ પાડી હમણાં કુલના કુંગરમાંથી આજસ મરડી મુરદાસહ બાજી પડશે. એવી જમણાથી બન્ને જુગલોની બાથ ખુશી કરી બી રહે છે. ત્યારે કોણ જાણે ક્યાંથી પેલા જમુનાં કુલનો કુંગર હચમચી ઉઠે છે. કુલનાં કુંગરમાંથી એકતારાનો અવાજ સંભળાય છે. મંદરાની રમઝટ જામે છે. પાતાળમાં ગાંધર્વરાજે ત્ય આરંભ્ય હોય તેમ ધુધરીઓમાં “ રણ ઝણ, રણ ઝણ ” મધુર અવાજ સંભળાય છે. માત્ર ગૌરી જ તે સાંભળી શકે છે. અને પછી કોઇ કપાલીનાં પ્રચંડ શંખમાંથી ધ્વનિ બહતો હોય તેવો મુક્ત સ્વર આકાશપાતાળને સાંધતો હોય તેવું ગાન કુલના કુંગરમાંથી ઊરે છે.

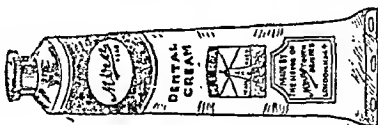
“ ઠાકુર તવ શરણાર્થ આયો
અળ મૈં તવ દરસન પાયો
મૈં લવસાગર તરીયો
ઠાકુર તવ શરણાર્થ આયો ”

સર્વોત્તમ મીરા નોવા દૂધ બ્રશ



દાંતને દૈનિકપુણામાંથી સાફ કરે છે. એના વાળ ઉત્તમ જાતના હોવાથી મજબુત અને નક્ષાબંધ રહે છે. આપનું બ્રશ ‘મીરા’ જ હોવું જોઈએ.

મી
રા



મી
રા

મીરા ડેન્ટલ ક્રીમ

તમારા અમૂલ્ય દાંતના રક્ષણ માટે વાપરો.
સઘળે ઠેકાણે મળે છે. આજે જ ખરીદો.

હીલ ઇલીયોટ ઍન્ડ કું. લી.

નોંક હાઉસ, મેડામ રોડ, સુબર્બ.

જાફર અને જુબેદા

[શબ્દ: " ચુવરાલના કસબી રે લોક કાપીને ખેડે રે મપ્યાં "]

પતીલ

- જાફર કરીને હતો એક છોકરો મુમલમાનનો જાણે
નહિ જોતે કોઈ સાથે નેહ, ફરવા જતો તે રોજ એકસો! ૧
- કરતો ના કદિ ધ દિમાદ, રમવામાં મન નહિ રાખતો;
કરી જતુ કોઈ તો મળત, ખાત તે ઉપર નહિ આપતો: ૨
- સમજણો થયો જ્યારે એહ, બાપ ગયો ત્યાદરે તેનો મરી;
પરજેવી મામરે વિદાય થઈ મોટી બેન કનીયા કરી: ૩
- ફરવા મહલ તણે રાજ મરીમ માતાને ઘરકામમાં,
મુજી દહ પડતો અગ્યામ નાખવા લાગ્યો તે ફેરી ગામમાં: ૪
- કરતો વામણને ક્યાઈ, આપતો બનાવી વળી દાખા,
કરજનાં પથ ન પૂરાય—મયેલા લગન તણા માખા: ૫
- પ્રદાખણ થનાય ધમક કનકના ઝોળખીનાઓ પાણી;
ચકાવયો કપડો પછો જ રોજગાર ગામમાં પોતા તણા: ૬
- થતો જેમ તેમ જ્યાં નિબાર, અગત્યારને ત્યાં શા મનાવવા ?
ઉપરાઉપરી લાખા રોજ બીચારાની ઉપર ઘવા થવા: ૭
- ચકાવી એવડું કમળન કરે ઉપરાણીઓ આકરી,
બનાવે ભેગીય તણી બીક સમજ ન, જેલના ખોંચો બરી: ૮
- જતા લઈ ખુરશી તે ખાટ, જતા લઈ મોટી ને માદયાં;
ધર ગયું નણિયાંની સાથ, નહિ રજાં મટરી ને ખાટલાં. ૯
- માથે નહિ પ્હેરયો પેચ, પગમાં મગે ન વળી પગરખાં;
શબ્દ શરી સીવાડયું અમીસ, એવા તે જાફરને પડયા વખા! ૧૦
- વાંચી નહિ રાકતો કુશન, - જણ માથે હમાન આદર થકે,
જગાડો કરી ન જળાન, કમજ કરી ન ખાઈ ત્યમ થકે: ૧૧

રાખી ખુદા પર દંતઆર, કારે સદુ કરતો સાવધણે,
પાંદકો છે નેહ વળી ધમે મનથી ચે તેડને ન અવગણે ! ૧૨

x . x . x

એક દહાડો કામતણે કાજ પારસીવાડમાં તે નહ અરથો;
મેરમાનુ અસરાઈ આઈ તેડ તણી નરે ત્યારે પડયો: ૧૩

પૂછ્યું તેણે વચને પ્રેમાળ, પૂરતો વિવેક દાખવી કરો,
“બાઈ શી છે, કહે, તારે બીડ ? મદદ આપીશ તને માદરી: ૧૪

સ્વભાવે દેખાય છે તું શાંત, વિંદુમાં હળી નાચ એહવા;
વિપત્ત શી પરી તારે શિર ? દાઝ શી રીતે આ તાકડા હવા ? ૧૫

કહે તારા હોય ને સંતાપ, યાજવા તૈયાર છું હું તેડને;
કામ થરી આવા કોં દંગાળ કરી છે રહેા તું તારી દેહને ? ૧૬

ત્યાગીની ત્વકરે ત્યારે વાત, “માયછ કદું કું કું મારે મુખે ?
દેવાચરતું છે મારું દુઃખ—તેનાં અભોચસારી ભોજન હુખે: ૧૭

નથી મરથો હંદમાં જુઆર, થયો છું ખુતાર ન શરાબથી;
કોઈ વિના રખડું છું આમ, કોઈ ખરો દાય કાગની નથી: ૧૮

ઘેર વસે મરીમડો માત, પિયરમાં બીબી જુભેલ વસે;
સાસરું દેખાવની બહેન ફનીજા ન મનથી માત ખસે: ૧૯

પૂછે મારી ખમર ન કોઈ, સદુ સદુનું કિયે છે સાચી,
માગીદાર છે ન મારે બાઈ નેહ છું રહેા હું આજે ભોગરી: ૨૦

સુખમાં વસે છે મારી બેત, મુજની હશે પણ મન મર્દી,
આજવા દેતા ન એક રૂત મરયા સાસરીયા જેને અર્દી: ૨૧

કદી દશે એવું મનમાંથી, મુજથી તે સદુપ લાછ મરે,
ચેર કેમ કરી નેદ નહ માદરી કરી ન ને ખાતર કરે ? ૨૨

દોષનું પિયર થતું નેદ નેદને સાસરીયું સાઈ મજે;
બદરના સાવનથી મું થાય ? દર હુપા હુદય મર્દી બજે ! ૨૩

ઓહો નથી મને એ સંતાપ, પણ છે સંતાપ વેધુ દિગ્ગે,
થયો ત્યાર થકી મારો બાપ વસન્તો તેડની કમરનગે: ૨૪

નથી તેના કામી હું બેર, મળી ને શકે તો કું આકરી;
તેમની મગધું મારે ઘેર, મોકડી અજાં જુભેલ માદરી: ૨૫

x . x . x

- આખા જ્યારે જાલ શેઠ ઘેર વાકેફ થયા તે બધી વાતથી,
જાદરને દિવસથી તે જા શેઠએ તેણે પૂરતા પમારથી; ૨૬
- હળવું હોવાથી તેહ કામ, હોકરાં તે શેઠનાં રમાડનો,
ખુટવું વસાવું વળી જોઈ બજારમાંથી તે જાલ લાવેનો; ૨૭
- જોષો આણી વિષ વિષ પેર—અગમ અગમ રીતે ખાનગી,
ધણીધણીવાણીએ, 'હા' ય પડી ન માગમ રવાદારથી; ૨૮
- ઘણ મનો દિવસમાં અજા જાદર ત્યાં ધરના માણસમનો,
કરવામાં કોઈ પણ કામ કરેનો જાદર નહિ અણગમે; ૨૯
- શીખો જાણતા તે લગામ, શીખો વળી પશુઓને પાળતાં,
મુકનો ના વખત કદી ય છોડે કાળી તેમને બતાવતાં; ૩૦
- આપનો સનોજ બધી રીત, પમારથી બેવડો બહિરા વિષે,
પાડતા 'ના' કદિ જાલ શેઠ નહિ હતુ માન્ય જે જાદરવિષે; ૩૧
- માનનાર રહુ નહિ કોઈ કરજના હોકરા મથા મરી,
ધર્મ ત્યારે મન મળી તેહ જુલેહાને તેહની મરપરી; ૩૨
- મેરજાનુ અરગાફ જાલ પામી જ્યારે તેહની મનોહરા,
બેઠી બાવબાનું ત્યારે તેહ, "એમાં તે મુમયજાનાં કામનું કરા" ૩૩
- "બોજાને ખુશીથી જુલેહા પ, આકે ટેકા કરાવી આપીરા મુ,
સખારીરા ચોપડે ન તેજ નવાજેય જેહની કરીય મુઃ" ૩૪

x

x

x

- આખા જ્યારે પેર બીબીબન, રહુ કુઆ કરી ત્યારે કરવની,
જાદરની માતાએ મરીન આંખો હતી જેહની રવી જાતી; ૩૫
- "હવે બેઠા, છરી મથા જેમ અનુયાયી આજણા ધરજામના;
કરી જિંઠ માલિકની રોજ, જામેર ફોદ અને નામના; ૩૬
- ગામી મેજ શેઠરની સાથ મરેજાન મરમગાન જેહો,
એ નેંથી કુફરને નેહ, કરે વળી હુદય જે આજણે; ૩૭
- બજારી છે મજદબમાં જેહ કરી મેગન તે સંજન લખી,
ખરું કરી ન મખખીચુસ, ચરું તેજ નહિ અનિમે સખી; ૩૮
- ગામીએ જ્વાલ સનુ સમ, કરેયો બરેસો કોફરો નહિ,
પડી સિરે આજન જે દોષ બોમ્બ વિજા તેહને લેતી સહી" ૩૯

રહી હતી માત્ર જુએલા ય, જુવાનીના બેસ મહી જે વસી,
સમજી શકી, છતાં ય ના જ કીમત વચનની કરી કમી. ૪૦

* * *

થયાં બ્યારે વરસ એ બાદ આવનારાં વરસોની માંહીથી,
હતી નહિ ત્યાહરે હયાત શિખામણુ જેણે ઉપથી કથી. ૪૧

પરાંધીન પતિતણી નાર બ્યવસાય વિનાની દિવસ - સહુ
થયા હાગી બ્યાહરે હેરાન દરદથી હેલ્યતણા બહુ. ૪૨

લીધી ત્યારે તેહજે સગાહ પાકા એક પરાંધીની તેહના,
સાંધી અવકાસ તણો યોગ, આદર થકી ગુલામ નામના: ૪૩

ચુક વિના મળતાં તે બેક, અવાર નવાર એક અન્યતે,
બદરને ન ખમર કાંઈ શું ય રહ્યું બની ઘેર તેહને? ૪૪

ગણ્યા વિના આપતો જે ગર્ય, થઇ રહ્યો તેહનો અનર્થ શો ?
વાપરતાં જુગારમાં એક ગુલામ ખાતો નહિ ખાંચો કશો. ૪૫

પીતો પારકા પૈસે શરાબ, દાખલ થતો ફિસાદમાં બધે,
શોખા મુખની જે કહેવાય મુણવવામાં ન શો તેથી વધે. ૪૬

મારી આવનો એ કદી તોડ; દારતો છતાં ય તેથી શું થયું ?
હતું ન પોતાતણું કશું ય નહિ જ પોતાતણું કશું ગયું ! ૪૭

ચોરના રસ્તાઓ બનેલે ચોર, ચોરને ચોર જ પકડી શકે;
વેપારની કુનેહને જેમ વેપારી જ હોય તે બણી શકે. ૪૮

નિશાળાઓ દત્તો ન કરી ય તેની મેળી હોય છે મેંતાગરી;
તેની શો શોષ મહી માલ કરી હતી નહિ જેણે આકરી? ૪૯

તેણે બજ્યાં જગતનાં દુઃખ જેણે હતાં દુઃખ બેયાં અતુલવી,
થયા કસોટી મહી પસાર પદ બિચું તે જ શક્યા મેળવી: ૫૦

માત્ર કરે પ્રેમતણી વાત સ્વાદ પ્રેમનો શક્તો નવ લાઇ,
નનદ ચોતરફ રખાય તો જ શક્તું ઘરબારી થઇ. ૫૧

કામ કરવામાં હોશિયાર કેશવાક હોય છે મોળા ધણી,
તેમનો બદરે દત્તો એક જેની મોળી નહિ હતી લાગણી. ૫૨

તેના સાથ દિલમહી રયાન ચંકા કેમ કરીને શકે લઇ ?
જણાવી જુએલા જેને રોજ પોતને માટે આંખી આંહી થઇ. ૫૩

- ટોચ છે જે કાવચાખાન કરતા જેખાવ ને એવા બસાં,
સમજ્યા પૂરા સાવધાન હોય છે કોઈ જ ને બેદની કસા. ૫૪
- કહેવાનું સખીને મોઢું કહીશુ જે આગળ ઉપર એનો,
રજી અહીં કરશું જતાન્યા કનીચાનું કહક કારણ તમે: ૫૫
- વસનારી બસો કોશ દૂર, કુકુંબમાં કડક સ્વભાવના,
આવનાં સ્વનાની મહી માવ સુચક જેદને માનનાનનાં! ૫૬
- કાચખખાં તેદનો ખાવિદ કર્નો વેપાર જેદ રમતો,
કરનો કમાણી હતો ખૂબ, વગારીને માત્ર બધા બંબેરો: ૫૭
- જાણુનો નહિ જાણિયાત પ્રેમગના જાખમી ગિમર તણી,
કશું કનીચાએ તેને આમ આજીજીએ કરીને અનિ કાણી— ૫૮
- “એકે નો કાગળ લખો, કથ, બાકી પર આદર મરીમડા,
નહિ હશે જેદને કરાર બાપ અને મા વિનાના બાપડા! ૫૯
- હતો આખ્યો જોણે મને જાન્ય મુખ મેયું તેયુ મુએયું હતું,
કંચુસની કાચળીની પેર રહી છુ ષરી તમારા ષર મહી: ૬૦
- મણી જૂને: મારી રોજ રોજ, મુલુ એકે દિન ન જોયો મણી,
આપવાને કાચક છે જેદ કરી મુજ પાસ નહિ માગણી! ૬૧
- નાખતા જે ખોઈ તમે, નાથ, વેચતી તેને હું બાગળી રીને;
ખોડાપરો કપાઈ, દિલોનન, પોનાની કહીને મુઝને પ્રીને! ૬૨
- કયો જે કે હાખેના મિડાપ, કુરસ: સમજ્યા નવ લીધો,
હેતુ શા સમાયો તેદ મંડી—ગુલાબી જ મુઝને ખતા કીધી: ૬૩
- હું તો ખોઈ ષર મારું રક બોશિયાળી તમનાણી બસ બની:
સમજો તમે નહિ તો કોણ સમજે રિયતિ મુઝારી દયામણી! ૬૪
- કહે છે મોના તમારી જેદ વચન તે હું જ છાકું સાંભળી,
બાપની બંકે હું તમારજ વ ષરી પેપડા પારા બેવડી વળી: ૬૫
- હાખની મારી કહું છું આમ, માહું નહિ તેદથી સગાડરો:
નાથનું જેદને નથી માન કલનામાં જરા તેદને કજો! ૬૬
- કાઠી આપું મામ થાત ષેર, હોય જે પ્રચુની પરવાનગી,
“કાળી ષરે જાડું મને:માર,—જેદેરો: ખરચ નથી ખાનગી.” ૬૭
- સુણીને કાસખખાં એ વાત જેદમતા વિચાર મનમાં ષરે,
“કુજદે અરેશાં આગેપ કુમનિરો મૂકતાં બધાં ષરે: ૬૮

કહેવા મન કાથ તે અધન્ય લાગ્યો મંદમતિ, “પાપી હૃદયની
કેવી મને છેતરે છે એહ ! બેટ લેવા કોઈ તેના સદયની ! ૬૯

ધણીવાર હતી એને જોઈ કદતી વિચાર ખેસી એકલી;
કુલટા, ખાતરની ખરાય ! નહિ એ અહીં રાખવી ભલી.” ૭૦

સમજતી માખાપને તેહ મોટવવા એહને નિશ્ચય કર્યો,
ફરી ન આવી શકે એ રીત, રાખીને દેખાવ દીનતાં ભર્યો : ૭૧

કહ્યું, “ ભણે જાઓ બીજીજનન, કરો તે જે હોય મનમાવતું
અનુમતિ અમારી છે સર્વ, ભણે થાય આજ જે કાસે થતું ! ૭૨

લઈ નજર જોઈતું સંધાત કરી આવો શેર^૧ મહીપર તણી;
આવે વ્યારે અમારું કહેણ, પધારણો સત્તર અમે ભણી ! ૭૩

સિક્કા પાંચ વધુ રાખો સાથ પળે પળે જોઈની હાજત^૨ રહી;
ધરણું કરાવે અકરમાત; મુઠી જાઓ તેહને તંમે અહીં : ૭૪

અડચણ વેદણો ન કોઈ; હોય મેયો જેહ મનમાવતો
ખરોડ કરીને ખાણો તેહ; ભણે આખો રૂપિયો તૂટી જતો ! ૭૫

ભાખી માટે લઈ જાએ બેટ લેવા સરખો જે લાગે રાહમાં;
વસતું છે વાસ મહી જેહ; ભરવો છે ભાગ જેના ભાગમાં ! ૭૬

લાહને કહેને મારા સલામ; ખત^૩ જેને માહરો મળ્યો દરો;
લખોસ હું આગળથી જેહ તમારા તહીં પહોંચવા વિધ : ” ૭૭

યદ ભોગ પ્રપંચનો ફર નીકળી કનીકા રંક ત્યાંયથી;
શું જવાને માટે; અપસોસ; નથી નથી કોઈ તેહ જાણતી ! ૭૮

* * * * *

હતી એક રાત તે અરમ્ય; જાહેરે સાંભળ્યા વ્યારે જંગતા
ખાખમાં જુએદતા અસ્પષ્ટ અવાજ આ મુગધના આવતા : ૭૯

“ માફ કર; પ્યારા એ શુભાગ, પાછ પાસુ છે નહિ પાસે રહી;
માગણે હિસાબ મારો નાથ રાકીશ ત્યારે હું તેને શું કહી ? ” ૮૦

કર્યો જપ તેણે સારી રાત અગતયથી ને અસ્વસ્થતા મહી;
“ જુએદા ! રાકું હું મહી કેમ વધાર હોય તું મને નહિ ! ૮૧

જુએદા ! મેં હતા તારે કાજ કામ અણગમતાં માથે લીધાં;
સહન કરી લીધા સંતાપ; જાણવા ન કદિયું તને લીધા ! ૮૨

- જુએલા ! હતી મેં માની; હાથ; મોહજન તારી મેળ વગરની,
કેમ કરી; અરર; હવાય ! અગ્ની લીધી પડી તને અગરની ? ૮૩
- જુએલા ! ચણેલી નિદાપીન, શાખરત અને હવે લાગતી;
ધર રતું મને ખાયા ધાઈ-મજા મિલકતી તજી રહી ગતી ! ૮૪
- જુએલા ! જીવન અને સ્વપ્ન ધરાવતા સમયે મારો ધણો,
મામડનો મમજની એક કિમતે મનોરથ આપણો ? ૮૫
- કરે છે અક્ષય તેઓ જૂઠા સ્વખ્યાતી કીમત ને ઓછી મણે,
વધારે છે સાદા જોડ વાન; જાણતા તે જીવન ને ના બંધે; ૮૬
- જુએલા ! આ શખસ કાળજી, વધારે સ્વખ્યાત ન હવે સેવશે,
નિરા કર મંગળ કદી ય આ આખિતી ઉપર ન મુકશે; ૮૭
- જુએલા ! જુએલા ! સદાકાળ વણેલી અગર યજી આ જુદી,
વસસે બેસારંગી^૧ જ્યારે ય, દેશે ન જાણવી જેને બેખુરી^૨ ! ૮૮
- જુએલા ! હુ કરીશ ન તેમ કરતા જેકુ તુ હતી નવ કરી,
બધે અને હેતરો ને આમ—તને હેતરીશ નહિ હુ ગદી. ૮૯
- જુએલા મહારા રસદીવ્ય કદી નાખી દિવસ થોડા દુખી,
કરી અનુદાન આપીશ પરિપૂર્ણ થવાની તને સુખી; ૯૦
- પૂછીશ ન હુ તને તે વાન વિમલ પાને ને સ્તીકારતા,
ઓહો નથી થયેલા નિર્વેદ હૃદયમાં જોડ અને જાણનાં : ૯૧
- બીજો દિને આપ્યો જ્યારે ઘેર પગારી કામથી પોતાતણા,
પડ્યો તેજે પથારીની માંજા, સુમચાકા મારતો જગર ધણા; ૯૨
- હતો તેને ત્યાર રણમેદ—ઝેરી ત્યાર તખીએ જાહેર કથો,
કરવામાં કાક ઉપાય આવ્યા, છતાં ન જગરે હિતથો. ૯૩
- સુકાયા લાગ્યું તેનું શરીર, લેટી મનુ જોડી જપાણ મદદ,
થયો બધ લેવાનો ખોશક, તાકાત જ્યાં ન તનમાં રહી : ૯૪
- થઈ જ્યારે જુએલાને જાનુ તેહની બીમારીના સ્વરૂપી
થયો નહિ ઓહો ત્યારે પેદ, જે કે હતી બેવકા પોતે બની, ૯૫
- લેવા મહ ગુણખની એક ના પાડી ત્યારે નકારથી દુઃખ,
ખરચાને મહેનજી માર્યો જોડલે ખરીદા દિવસે સજા ! ૯૬

કહેવા મન સાથ તે અવન્ય લાગ્યો મંદમતિ, “પાપી હૃદયની”
કેવી મને છેતરે છે એહ ! બેટ લેવા કોઈ તેના સદયની ! ૬૯

ધણીવાર હતી એને બેઠ કદતી વિચાર બેસી એકલી;
કુલટા, ખાતરની ખરાબ ! નહિ એ અહીં રાખવી ભલી.” ૭૦

સમજતી માથાપને તેહ મોઢવવા એહને નિશ્ચય કર્યો,
ફરી ન આવી શકે એ રીત, રાખીને દેખાવ દીનતાં ભર્યો : ૭૧

કહ્યું, “ ભણે જાઓ બીજીજાન, કરો તે જે હોય મનમાવતું
અનુમતિ અમારી છે સર્વ, ભણે થાય આજ જે કાલે થતું : ૭૨

લઈ નગ્ન બેઠતું સંઘાત ફરી આવો શેર^૧ મહીયર તણી;
આવે ત્યારે અમારું કહેણ, પધારશો સત્તર અમો ભણી ! ૭૩

મિલકા પાંચ વધુ રાખો સાથ પછે પછે જેહની હાજત^૨ રહી;
ધરણું કરાવે અકરમાત; મુકી જાઓ તેહને તંમો અહીં : ૭૪

અગચણુ વેદશો ન કોઈ; હોય મેલો જેહ મનમાવતો
ખરોડ કરીને ખાશો તેહ; ભણે આખો રૂપિયો તૂટી જતો ! ૭૫

ભાભી માટે લઈ જાએ બેટ લેવા સરખી જે લાગે ગંદમાં;
વસતું છે વાસ મહી જેહ; ભરવો છે ભાગ જેના ભાગમાં ! ૭૬

ભાહને કહેજે મારા સમામ; ખત^૩ જેને માહરો મળ્યો હરો;
લખોરા હું આગળથી જેહ તમારા તહીં પહોંચવા વિશે : ૭૭

થઈ ભોગ પ્રપંચનો ફર નીકળી કનીકા રંક ત્યાંથી;
શું જવાને માટે; અપસોમ; નથી નથી કાંઈ તેહ જાણતી ! ૭૮

x

x

x x x

હતી એક રાત તે અરમ્ય; જાફરે સાંભળ્યા ત્યારે જંગતા
ખ્યાનમાં શુભેદના અસ્પષ્ટ અવાજ આ શુન્નતા આવતા : ૭૯

“ માફ કર; ખાસ એ ગુલામ, પાછ પશુ છે નહિ પાસે રહી;
માગશે હિસાબ મારો નાથ રાકીશ ત્યારે હું તેને શું કહી ?”

કર્યો જાપ તેણે સારી રાત અજનબની ને અસ્પૃશ્યતા મહી;
“ શુભેદ ! શકું હું સહી કેમ વફાદાર હોય તું મને નહિ !

શુભેદ ! મેં હતા તારે કાજ કામ અણગમતાં માથે લીધાં
સહન કરી લીધા સંતાપ; જાણવા ન કહિય તને દીધાં

ખુદાને શાપ

યજ્ઞેશ લ. શુક્લ

હાઉનહોલમાં બસપત્રા ચિત્રકા પ્રદર્શનમાં 'કુલ્પનમાં કૃષ્ણ' એ શીર્ષક હોવાના તેના ચિત્રને બ્યારે સુવર્ણચન્દ્રક આપવાનું ન્દરેર થયું ત્યારે તેને પોતાને જેટલું આશ્ચર્ય ઉપજ્યું તેટલું જ આશ્ચર્ય તેના બીજા સહાધ્યાપીએને પણ ઉપજ્યું.

વર્તમાનપત્રોમાં પણ એ વાતની ખૂબ ખૂબ અચ્છા થવા લાગી. કૃષ્ણના ચિત્રને લગતાં કેટલાં જ ચિત્રો આ પ્રદર્શનમાં રજુ થયા હતાં. પણ એક મુમક્ષુમાન ચિત્રકારે ચિત્રરેશ કૃષ્ણના આ ચિત્રે એ સર્વને આશ્ચર્યે હસેતી સુવર્ણચન્દ્રક મેળખે. ત્યારે કેટલાકેને આશ્ચર્ય ઉપજ્યું તો કેટલાકેને એમાં પત્રપાતની ગંધ આવી.

અને ખરેખર એ ચિત્ર થકુ જ સુદર હતું. વળી, એ ચિત્રમાં વિચિત્રતા તો એ હતી કે શ્રી કૃષ્ણની આગલા બ્રમ્હમાંની મૂર્તિને હોવા આપે એવી જ કુલ્પનની પાર્શ્વમુખિ મનોહર હતી. તેમ એ ચિત્રમાં કૃષ્ણ સિવાય બીજી કોઈ માનવી આકૃતિ પ્રેક્ષ્ય ન હતી.

કૃષ્ણને નિરખવા માટે, જાણે જણેના જુડમાં વિંટળાઈ વળેલી વેણીના આગલા બ્રમ્હમાંની કુલ્પ કોઠાની રચાં હતાં. ત્યારે કુદરૂ દરિયું પણ પાછું વળીને કોઠાવનું હતું. એના ચડેલા પર જાણે કૃષ્ણદર્શનને પરિણામે ઉત્પન્ન થએલી હ્રદયમાંની આવના બકત અર્ધ સ્ત્રી હતી.

'કુદરૂ નિ રહસ્ય કરવાને સબ્દ થએલી કોઠિલા કૃષ્ણ તરફ જોતાં જ રહસ્ય કરવાનું' પણ બૂલી ગઈ હતી.

કૃષ્ણને આવેલા જોઈને, દૂર દૂર ચારો ચરતી માથેનો ઉત્સાહ જણ અસ્પષ્ટ દેખાતો હોય તેમની કૃષ્ણદર્શન માટેની ઉત્સુકતા છૂપાવવાને નિરર્થક પ્રયામ કરી રહ્યા હતા.

અને જણેનાં હુંક સુદાં કૃષ્ણને જોવા માટે કોઠાની રચાં ન હોય એવો બામ થયો હતો.

અને એ બધાં કરતાં આશ્ચર્યકારક તો એ હતું, કે કૃષ્ણની મૂર્તિ અત્યાર સુધીમાં પ્રચલિત થએલી તેની મૂર્તિ કરતાં તદ્દન જુદી જ હતી.

એ ચિત્રમાંના કૃષ્ણના શરીર પર કાંઈ દાગીના ન હતા. એના માથા પર મુગટ ન હતો. એણે પીતાંબર પહેલું ન હતું. અને તેના ગળામાં પુષ્પોની માળાં સુધ્ધાં ન હતા.

ખાંધ ઉપર એક અંગુઠો નાખ્યો હતો અને તેણે લંગોટ પહેર્યો હતો. એક હાથમાં હાકી અને બીજા હાથમાં મોરલી; આદ્યા પ્રકારની એક સામાન્ય ગોપાળની એ આકૃતિ હતી. હા, એનો વર્ણ નીલ હતો એટલા ઉપરથી જ આ કૃષ્ણ છે એમ કહી શકાય એમ હતું. એ વિના ભાવિક ભક્તોના મનને રંગિત કરે એવા વૈભવનું કોઈ જ ચિહ્ન એ આકૃતિમાં ચિત્રિત કરવામાં આવ્યું ન હતું.

જે કાંઈ વૈભવ હતો તે એ આકૃતિની મુદ્રામાં હતો. કેમ જાણે આખી ય-દુનિયાને એક જ દૃષ્ટિએ જોતા ન હોય ! એ દૃષ્ટિમાં કરુણા હતી; વાત્સલ્ય હતું; મૂર્તિમંત ભાવુક્તતા હતી.

પ્રદર્શન જોવા માટે આવેલા જૂનવાણી વિચારના લોકોએ તે ચિત્ર જોતાં જ મોઢું તરડ્યું, એક વૃદ્ધ ચિત્રકાર બોલ્યા: “ જુઓ. આ મુસલમાનની કંજુસાઈ ! કૃષ્ણને આપણે ગોપાલકૃષ્ણ કહીએ છીએ ખરા પણ ગોપાળ એટલે માત્ર ભરવાડનો છોકરો નહિ. આવા મોટા નંદજીનો પુત્ર, અને તેના ગળામાં એકાદ માળા સંરખી તો પહેરાવવી હતી ! અને કહેરવામાં લંગોટ ! અને એ લંગોટનો એક છેડો પણ પાછળ પવનમાં ફડફડાવતો ચિતરતાં તેને કાંઈ જ લાગ્યું નહિ ? ”

મેં કહ્યું: “ આપણને તો ભાઈ આ ચિત્ર ખૂબ ખૂબ ગમ્યું છે. કિરીટમુગટ પહેરેલાં દેવોનાં ચિત્રો જોઈને તો જીવ પણ કરાળી ગયો છે.”

“ તારિતકેને એમ જ લાગવાનું ! ” તે વૃદ્ધ ચિત્રકારે કહ્યું. “ મારા તો પગથી તે માથા સુધી ઝાગ લાગી છે. એક વેળા એ મારો વિચાર્યો હતો. મને તેને માટે ભારે અભિમાન હતું. કુદરતનાં દૃશ્ય ચિત્રો તે કેટલાં સુંદર ચિતરતો હતો. અરે એના લેન્ડસ્કેપ તો ધણા; ધણા જ સુંદર હતા. આ ચિત્રમાંનો જ લેન્ડસ્કેપ જુઓને ! કેટલો સુંદર છે ? પણ આ આગળના કૃષ્ણના ચિત્રે બધો ધણુ કાઢી નાખ્યો. અરે કાંઈ નહિ. એ તો કૃષ્ણનું ચિત્ર ચિતરવા માટે અંતઃકરણ પણ હિંદુનું જ હોવું જોઈએ.”

હું, તેમને કાંઈક જવાબ આપવા જતો હતો. પણ મારા મોઢામાંથી અક્ષર સરખો નીકળે તે પહેલાં તો ધિક્કારમયક નિઃશ્વાસ નાખીને એ શુદ્ધ ત્યાંથી ઝડપભેર નીકળી ગયા.

મને તે ચિત્ર ગમી ગયું હતું. પ્રદર્શન આવું રહ્યું તેટલા દિવસ રોજ જોઈને હું તે ચિત્ર જોતો હતો.

એક દિવસે, મારા એક ચિત્રકર મિત્રે મારો અને તેનો પરિચય કરાવી દીધો. તે તરણ હતો. ઉછરેલો જુવાન હતો. તેનું નામ હતું હસન.

“ હમ, તમને ગમ્યું કે એ ચિત્ર ?” તેણે પૂછ્યું.

હું માત્ર તેના તરફ જોઈ રહ્યો. અને તેને સતોત થયો.

મેં કહ્યું: “ તમારા આસપાસ તમારા પર ઘણું નારાજ થયા છે. કૃષ્ણને મુશ્કે પડે- શાસ્ત્રો નહિ, તેને દાઝીના પહેગચ્યા નહિ એથી તેમને બારે ચીડ ચડી ગઈ છે !”

મંદ મંદ હસીને તેણે કહ્યું: “ તેમણે બામવન વાંચ્યું જ લાગતું નથી.”

“ તમે વાંચ્યું છે કે ?” મેં પૂછ્યું.

“ તે ચિત્ર આપું ચિત્ર કાઢી શકાય ખરું ?” ચનીર થઈને તેણે કહ્યું.

તત્કાલ થઈને તે ચિત્ર તરફ જોતો હતો. આજુબાજુ જ્યાં થયેલી મોટી મેદનીયું તેને જાન સૂઝાં ન હતું. તેની આ તરફમાં જમ પાડેલા ચોખ નથી એમ લાગતાં હું ત્યાંથી ધીમે રહીને પસાર થઈ ગયો.

*

*

*

ફિરસે દિવસે હસનનો અને મારો પરિચય વધતો જ ગયો. તેના અને મારા વચમાં ઘણું અંતર હતું તે જતાં અમારા સ્નેહમાં કોઈ વિશેષ આવ્યો નહિ.

દરમિયાનના નિપજ પ્રમાણે એક દિવસ હું તેના રટ્ટીઓ તરફ ગયો, તો હસનને મારે હાથ મૂકીને બોલેલાં મેં જોયાં. હું તેની તરફ જઈને જોતો રહ્યો તો પણ તેણે મારા તરફ જોયું નહિ.

મેં તેને જોઈથી દરોજ્યો, ત્યારે તેને મારા તરફ જોયું જોયું—દેખ જાણે તેને મેં મારે કોઈ પિત્તન હતી જ નહિ.

તેનું મોઢું કાઢી દીધાના જેવું લાગતું હતું. તેની આંખોની પાંખો બેઝાકાપજાનાં ચિહ્ન બતાવતી હતી.

તે રહ્યો નહતો. તેની આંખોમાંથી આંસુ નીકળતાં ન હતાં. પણ ગમે તે કાલ અમારા દુઃખના અપેક્ષે પરિણામે તેના અંત કણમાં મારે અજાણ્યદ મચી રહેશે હતો અને તેનાં ચિહ્નો તેના અંદર પર રપાટ રહી રહેવાનું હતાં.

“ શું થયું ?” મેં પૂછ્યું.

પણ તેણે માત્ર મારા તરફ જોયું અને તેનો જમણો હાથ આગળ કર્યો,

“કેમ, હાથને શું થયું ?” મેં ફરી પૂછ્યું.

“શું થયું તે કહી શકાય એમ નથી.” તેણે કહ્યું: “પણ દાકતર તો કહે છે કે મારો હાથ ગયો.....”

અને તેની આંખોમાં પાણી આવી ગયું. એક હુકમ તેનાથી અવાજ ગયું.

અત્યંત કાકજીવીઓ અવાજે તેણે કહ્યું: “મારું જીવન હવે પૂરું થયું. મને મારો હાથ ગયો તો પછી હવે મારે જીવન જ શા મારે? હાથમાં પીછી જ પકડી શકાશે નહિ એમ દાકતર કહે છે...”

ફરીથી તેણે જાને હાથમાં તેનું માથું સમાવી દીધું. તેના જમણા હાથની આંગળીઓ મુદલ વળતી ન હતી.

એકદમ તેના હૃદયમાં હુખનો આવેશ આવી ગયો અને દિલ ખોલીને તે પોક મૂકી રહી ગઈ.

તેની, તે સમયની મનઃસ્થિતિની મને બરાબર કલ્પના હતી. એરણે તેના આ હુખાવેગની મારા હૃદય પર પણ અસર થઈ. મારું હૃદય પણ બરાબ ગયું. છતાં મેં મને સંભાળી લીધી. અને કહ્યું: “આમ હતાશું શું થાય છે? એક દાકતર નહિ તો ખીજો-ઉપાય પણ અનેક પ્રકારના થઈ શકે છે”—

આંખો લૂછતાં લૂછતાં તેણે કહ્યું: “શાના ઉપાય? મને તો લાગે છે કે હવે કોઈ ઉપાય ઉપયોગમાં આવવાનો નથી. મને એમ કેમ લાગે છે તે હું કહી શકતો નથી પણ મારું જીવન હવે પૂરું થયું એમ મને લાગે છે. બધી યંત્રણા જ્યાં ને ત્યાં રહી ગઈ છે. હવે ખીજો કોઈ ઉપાય નથી. લેખક હોત તો ખીજાને લખાવીને પણ સર્જન થઈ શકત. પણ ખીજાના હાથમાં પીછી આપીને કાંઈ મારી કલ્પના ચિત્રપટ પર અંકિત થોડી જ થઈ શકવાની હતી? ખીજાના હાથનો ઉપયોગ કરીને ચિત્રકાર નહિ, છાંયી શકે.”

x x x

તેણે જાણ પ્રકારના ઉપાય કરી જોયા પણ તેમાંથી કોઈ જ ફરક નીવડ્યો નહિ.

એક દિવસ હું તેની પાસે ગયો હતો. તે વેળાએ મોઝવી ત્યાં આવેલો હતો. હસન અને તેની વચ્ચે ઠીક ઠીક વાતચીત થઈ હતી.

હું ગયો ત્યારે તે મોઝવી કહેતો હતો: “ખુદાને ધર તું ગુન્હેગાર છે. કારણના દેવોનાં ચિત્રો ચિત્રવાનું જે પાપ તે કયું છે તે બદલ ખુદાએ તને આ શિક્ષા આપી છે.”

“ બોહું, સાર બોહું ! ” હસને ઉદગેષ્ઠવર્ક કયું. “ કાપીદેભા દેવોનાં ગિયે ચિત્તરમાં એ સ્તે પાપ દેખ તો પ્રુદાએ દેખાપૂરના આટિર અઝાકાતને નમ્રભી સિફા શા માટે કરી ? એ બધુ જુદું છે, જુદું. ચાલી જાએ અદાથી ! માસ મનમાં નમ્રભી કલપના ધુસા-કામની ઝરે નથી.”

બિચારો મોતરી મબોર સુખમુદ્ર કરીને આકરો ગયો.

કાંઈ પણ બેઠ્યા કર્યા વિના હસન હવે સ્વસ્થ ખેડો હતો તેની તરાને બગ કરવાનો મેં પ્રયાસ પણ કર્યો નહિ.

આકાશ તરફ નજર કરીને તે લગભગ અર્ધો કલાક બેઠો રહ્યો આકાશ તરફ દ્રષ્ટિ કેરવી રહીને તેણે બને કયું. “ તમને શું લાગે છે ? ”

ઉત્તર આપનાં પહેલાં આરે થોડો વિચાર કરવો પડ્યો. મેં કયું : “ આવા કામમાં દિડુથોડે પણ સરાવી જતિના દેખ છે. શારીરિક આપણિ આવી પરે એટલે એ કમિરી દાપ છે એવી કલ્પના અમથ મનમાં સારી પહેલી આવી ચડે છે. હુ પોતે એટલી બધી ધાર્મિક જિમિનો નથી પણ માઁ મન સુદાં સારક થાય છે. કેને બનર મું હમે તે.. ”

હુ આગળ બોધવા જતો હતો પણ તેટલામાં ઘડતર આવ્યા, એ ઘડતર હસનને પણ જ સાદવા હતા. તેનો હાથ સારો થય તેની આગર સુખમુદ્રના બંધાવ નિશ્ચુન ઘડતરોની સચાદ લાગે તેમણે બોપરસન કરતું જોઈએ એવો નિયંત્ર કર્યો હતો.

તેમણે કયું : “ હસર, હુ આંમળાને નમ્રભો મોદ ન રાખ. એ આંમળાં કાઠી નાખનાં તારો હાથ સારી થઈ જશે. અને એ આંમળા નહિ કલ્પી નાખે તો કદાચ તારો આખેલ હાથ માંજળથી કપાવશે. પરમે.”

હમને હાંન પીસ્યા. જુગ્મસતર જાણે ઘાતર સામે લીધા રહીને તેણે કયું : “ પ્રભુ જશે તો પણ માસ આંમળાં કપાવાનો નથી. આમળાં હમે ત્યાં સુધી તો તે સાર થવાની આવા મનમાં રથ જ કરી. પણ એ આંમળાં કાઠી નાખ્યાં પડી મું ? એના કરતાં તો મારા મળા ઉપર જ કાપ શા માટે ન મુકાય ? પ્રુદાને કાપ થયો કદે છે ! મારે પણ પ્રુદાની કસોટી કરવી છે. તેણે મને આંમળાં આપ્યાં. જગતને અકિન કરી નાખે એમ પ્રકલ્પ ચિંતા ચિત્તરવાની એ આંમળાંમાં રહિન આપી ! અને કાંઈ પણ અપરાધ કર્યો ન હોવા છતાં આમ કર્યું ! જોકે હું આમળા મેમપી કોણુ હારે છે ! હું કે પ્રુદા ? આ આંમળાં તરફ રાત્રી જોઈને તેણે હુ પ્રુદાને શાપ દધત.....”

શકે તેટલો પ્રયાસ કર્યો. પણ 'રોજ' હું ખુદા પર શાપ વરસાવીશ' એવા શબ્દો તે કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ.

બીજો જ દિવસે મને ખબર પડી કે તે મુંબઈ છોડી ગયો છે.

x

x

x

આ વાતને તો જ મહિના ઉપર વીતી ગયા. એ જ મહિનામાં તેનો પત્નિ પણ લાગ્યો નહિ.

એક દિવસ હું ઘરે બેઠો કાંઈ લખતો હતો. તેટલામાં બગસમાં એક મોટું પાંડું લાઇને હસન મારી સામે આવીને બિભો રહ્યો. અને એ પાંડામાંથી એક પદ્ધિ ચિત્રો કાઢીને તેણે મને બતાવવા માંડ્યાં: “ જુઓ ! ”

હું માત્ર તેના મોઢા તરફ જોઈ રહ્યો હતો. એટલે તે બોલ્યો: “ મારા મોઢા શું જુઓ છો ? આ ચિત્રો પહેલાં જુઓ.”

“ કોણે ચિત્રો આ ? ” મેં પૂછ્યું.

“ તમે શું ધારો છો ? કોણે ચિત્રો દર્શો ? ”

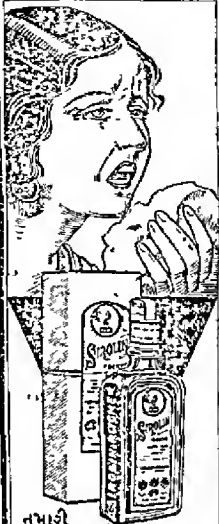
“ હાથ તો લાગે છે હસનનો. પહેલાં કાઢ્યાં દર્શો ! ”

હસન ખડખડાટ હસવા લાગ્યો. તેના જમણા હાથનાં આંગળાં મારા તરફ તેણે ફેરવ્યાં: “ આ જુઓ, ખુદાને સાચ દીવાનો પ્રભાવ ! હિંદુની પ્રાર્થના કરી એમ કૃપા ઉતરે છે અને આપણાં સંકટ દૂર થાય છે એમ આપણને બધા કહે છે પણ અર્થ છે. મેં કાંઈ પણ દવા કરી નથી. રોજ અંતઃકરણપૂર્વક ખુદાને દીધા કરતો હતો. આ જુઓ તેનો જ દાખલો ! હવેથી ધરો લાઇને ખુદાની પ્રાર્થના છોડી દઈ તેને સાચ દેવા માંડો ! ”

હું તેના મોઢા તરફ જોઈ જ રહ્યો.

તે એકસરખો હસવા કરતો હતો.

કોણ જાણે કેમ પણ મારી ગંભીરતા દૂર થઈ અને હું પણ તેના જ હસવા લાગ્યો. પણ હું શા માટે હસતો હતો તે હું પોતે સમજી શક્યો નહિ.



તમારી ખાંસી
એ પેલા ભયંકર દરદ
કેન ય રોગ
તે ગાદલાન છે.

એ દરદ મર્યાદાનો સહુથી સામાન્ય
ખાનગીમાંથી તરતી અને સહુથી
સરતી એવા જનનભરખાં સર્વે
બેચેન આત્મે અહીં હતાય....
સરોસીલોન બોરી છે.

SIROLIN

"ROCHE"

MADE IN SWITZERLAND

વેણીનાં ફૂલ

દુર્ગેશ શુક્લ

કો

સેન્ટ્રલ મિડિના સપ્તમા સપ્તમે એક વાત ઉપ
સદમન થાય છે, કે કોલેજ રેસીડેન્સીનું મક્કન શહેરની બહાર બોધયું. કારણમાં વિદ્યાર્થી
ઓને શાન્તિ મળે અને અભ્યાસમાં મન પડેલાય એ. આ સંસ્થાનરીક્ષ મદર્યો 'બી
બ્રોક્કની બાઈસમી એરડીની બહાર મુખમુખ બાબા મેાન તો વિદ્યાર્થીઓનો એથી વિશેષ
મન જાગી કદાચ વિરમય પામ્યા હોત.

શિયાળાની ઠંડી અને અધેરી રાત્રિનું સામાન્ય હતું. રીમરેટના ધૂમાડાની રોર
બાંધી રહી જોતો, હું પતંગમાં પડ્યો હતો. રાત્ર મુચ્ચા વળી ફેંકે આકાર રૂપ
પછી વેરાઈ જતો ધૂમાડો, આજે દરમાં ફેલાઈ જઈ મારી રીમરેટની મન ઓછી કરતો
હતો. મારો મિત્ર મધુર રાતરાળીના વરનમાં અમકની કોઈ મીનચારસી ઝડપવા તરફે બની
બારી પાસે બેઠો હતો. ત્યાં 'સેન્ટ્રલ' મુરખના નવના દેશો થયા.

પધારીમંથી બીજી ખુરસીમાં બેસનાં હું બામડો, 'નય.'

મધુએ મારી સામે જોઈ રિમત ક્યું, અને પાંડી દષ્ટિ બહાર ફેરવી.

'બધું એવું તોમાં કામે છે. ચાલ રાંનિમા જોયા આજે છે, મધુ?' હેરટેકથી
રાંનિમામૃદ બે માહત હંડે હતું, એટલે મધુએ માધું હજારી ક્યું, 'બે માહત દૂર ? આવી
રાંતે ? ના રે.'

'આમ બહાર રોકીયાં કરે છે એ કરનાં ચાલને.'

'આકાશમાં જોતો હતો.'

'શું જોતો હતો ? અધાર ? કે કવિ થવું હોય તો આકાશમાં ઉડે બેઠે ક્યું
જોવું જોઈએ એટલે ?' મેં તો બેલા થઈ કપડાં પહેર્યા માંડ્યાં હતાં.

'એ કશુંક એટલે રહસ્યદર્શન. A glimpse of the Unknown.
(અજાણની સાંજી અજાણો ?'

‘તું તારે કંઈ કર દર્શન. તું તો ઘાડી મર્યો હતો. આ તે કંઈ છંદગી છે ? એના એ પોથી, એના એ પ્રીટ્ટેમશે, એના એ મી. દેમણ અને મી. મની. આ ચાર દિવાલોમાં ફેલાઈ મર્યો વુ તો.’ મધુ સમજતો હોય એમ દસ્યો, ‘પરબી જન, કુચાર. સાંચુ કંઈ છું. આ બધા પ્રવાસ તારા યૌવનનો છે.’

‘મર્યા છે.’ ઓળખાઈ ચલાવતાં મે કહ્યું. ‘આપ નામદાર હજી આમ એકલા બેસે છે તે હેઠા એમે ને.’

મધુના પદન પર માંભીયં છવાઈ મધુ ‘આઝ તો હવે કીક....’

‘આજ આવે છે કે નહિ ? નિયાત્રા પછી નાખજો.’ મે કહીને પૂછ્યું.

‘મે ત્યારે આવતું.’

અને મધુ પાણી કપડાં પહેરી તેવાર થઈ ગયો. ‘સડર’માંથી અદર કાઢ નાખી, રોપર ચડાવી, રેક્ટર મહાશયને હમેશની જોમ ઉમ્મુ બચારી, અમે હાલ ઉતરવા લાગ્યા. નીચેના ભાગમાં અધાર હતું. હાલ ઉપરનો ચીખ્ખોનો ગેરમ કોઈ ચોરી મરેલું. અને ત્રણેક વાર કામ કરનારી બહુમો પાગીય જોડ સાથે અધારે પડી મરેલી, છતાં નરો ‘ગેરમ’ ચડાવવાની કોઈ તપ્તી લેતું ન હતું. નીચેના ભાગમાં રહેવા શ્રીવિષમના વિચારી-ઓની કામગીરીમાં પણ માર અધાર હતું. જાગીને અમે નીચે જાવ્યાં

હાલ નજીકની ઓરડી પામે કીમેશ એક છોકરાને મંત્રુષ અવાજ સાંભળી અમે અને પગથીય પર થઈ ગયા. પેરે છોકરા રમથી, કાડથી, ધીમેથી બોલતો હતો.

‘ક્યાકાને’

ઓરડીમાંથી કરેલે જવાબ ન મળ્યો.

‘તમે ને કેવાં છો ? આટલી મરતી હોય ?’

મધુનો કાથ મેં જન વડુ કાઢ્યો. અદર કોઈ તોફારી હોતો અજાણ હતો. અને આને હેશન કરવા હતો. એમ માર માનતું હતું. પુરવું કેવાં શબ્દો ઉચ્ચાર્યાં ‘રહેલા મધુરે’ અને અન્યથા. ત્યાં તો ‘મરે કોઈ ક્યારે ઉઠાડો છો તે. ‘કહ નહિ તો’ કહી પેલા છોકરાએ પોતાને કારે બારણું દડાવેલી ઉઠાડ્યું, અને અંદર પ્રવેશ કર્યો.

‘હાં ! ત્યારે અંદર કોઈ ન હતું. આ તો બાહ્યાંગુલ પોતે જ કોઈ કંપનાનુદી સાથે ગાન કરવા દના ને શું ?’

મધુએ મધુ ક્યાકા, ‘આ ને કહ જાવની રમદાન ?’

‘તું જાણે. તને એ ત્યારે જાણર પડે. કહ રમ છે ?’

૪૩૨ ગુજરાત : હીરોમનર '૩૬ નવ-યુઆરી '૩૭

મધુએ હળવે પરાણે એ નંબર જોઈ આવી હતું. '૩૬ નંબર વીસ. મી. દિવસ મહેતા.'

'સિક્કે ઓકરો છે.'

'dramatic temper (નાટકી સ્વભાવ) લાગે છે.'

'આખે રાખેલી પડશે બાઈ ઉપર.'

મધુને મારી આ ટેવ મિલકુલ ગમતી નહિ. અણગમો દર્શારી એ જોઈયો, 'તારે બીજો ધંધો ક્યાં છે.'

મધુ મારી બંધી વિચિત્રતાઓ ઉદાર બાવે સહન કરવા તૈયાર રહેતો, પણ એક વાત સામે અચૂક રોષ દર્શાવતો. કોઈના પ્રણયપ્રસંગ ઉપર હું સુખત રીકા કરે, કે કોઈની પ્રિયતા પત્ર તરફથી આવી, મસ્કરી કરતો વાંચવા માંડું, ત્યારે મધુના કપાળમાં કોઈની રેખાઓ ધ્રુતી.

'Most inhuman, most brutal (અમાનુષી, ધાતકી) વગેરે, એ બરાડતો. હું દર્શાવે અથાવ કરતો, 'જો તો મધુ, આ ફેલેટ્યનોનો taste તો જો. કેવા Sentimentalist (રોતસ) હોય છે. આવાં કાલપિષાં જાહેરમાં કાઢે, તો વેવસા લાગે ને? ને આ એમની ગામડાની ગોરીઓના પંચા. માફ આપ...'

મધુની સહનશક્તિ ખુટતી. એ રાનો પાંચો થઈ સંભળાવતો, 'મીસ્તર, તમારા કાગળો ભેગા કરીને વાંચતા હો! હસવાનું થાયું મળી રહેશે એમથી.

'અહીં ક્યાં કોઈને કાગળ લખવાના હતા?'

'એ જ કારણ છે ને. આપ આપની ભૂખ બીજાના કાગળો વાંચી સંતોષવા પ્રયત્ન કરો છો એ જૂઠી ન જતા. માફ માનીને ફોફડ ઝાલડ વાંચી નવ!

મગલની ગદમીને લીધે મધુ આવ પિયરી જતો. કે કોઈક વાંચવાની ભક્ષામણ મેં ન એને કરી હતી, એને પુરતક પણ લાવી આપ્યું હતું. એની આની આકરી વાણીનો ભોગ થતો ત્યારે. અને થતું, કે શુદ્ધિશાળીઓએ અમુક વર્ગને અજ્ઞાનમાં ન રાખવાની જરૂર હતી. નહિતર અન્ય વર્ગને સ્વનંત્ર અને શુદ્ધિપ્રધાન મનાવવા. જેવા હવનપ્રદેશ ઉપર આવા દુમસા થવાનો ભય હતો. જત્યામ આપવાની નરેરીઆત દારૂયથી ઉગાડી મધી હું કાગળ આગળ વાંચવા લાગતો.

આવા માફ મધુ મિત્રને, મી. દિવસ મહેતા કાંપર નગરે રાખવાની. મારી વાતથી રોષ થાય એ સ્વાભાવિક હતું. અત્યારે એની સાથે લખણાત્રીક કરવાની મારી તૈયારી ન હતી. એટલે અમે સાદકસો રહેર તરફ મારી મજવામાં ધ્યાન આપ્યું.

દિલીપ અને દિવ્યે જિવે વધુ ને વધુ આકર્ષિતો ગયો. એનાં પહેલાં પોપચાં પાછળ કેંક સ્વપ્નકલ્પિતઓ વેરાયલી પડી છે, એવું અને હમેશ લાગ્યા કરતું. કશુંક ખોટી વાતોવણી માનિતો ભંગ કરનાં કરતો હોય, એમ એના બીડાયલા હોઈ કડી આપના મનાવિનાની વાતેય તરતી દરિયેથી દૂર થઈ, દોડીદોડી પ્રવેશ કરતા આ મનઃ કુવાનતી શાંત રીતમાન પાછળ આગળ વસતિનો પ્રવેશ દેશપંચ પડ્યો છે એ વૃંદાણી શક્યો હતો; એટલે એનામાં મહેને વધારે ને વધારે રસ પડતો ગયો.

સમાચાર જાણ્યા કે, દિલીપનું ધન ગામમાં જ હતું. માવ વાંચવાની સમવડ મળે એ માટે દોઢેલાં રહેતો હતો. એની માથે નિકટનો પરિચય સાધેલાં એ અવકાશ હતું. ટેલીફોન કે કમ્પ્યુટરમાં જવેલા દેખા રતો દિલીપ, એકવચનો રહેતા મગતો હોય એવું વર્તન કરતો. કપડામાં જમવા ખંચાની પછાલી જતો. રસ્તે સામે મળે તો નમણા નમન નીચે ટાળી આવ્યોથી સરકી જતો. ઠગ પડે એકાદ શબ્દ બોલી શરમાઈ જતો જોઈ, એની સાથેના વિચારોએ એને 'છોકરી' ના વર્ગમાં મૂકી દીધો હતો. અથવા જોઈશ સાથે મૈત્રીનજલે લગાવ્યો અચાચ કહેવાય, છતાં ટુંક દિનન દર્શો નહિ.

રિમન મિત્રોનાં આકુર વાવે છે; કેમકે એ મદાનુભૂતિનું સુચક છે. દિલીપ સામે મળતો, ત્યારે કુ એના સામે જોઈ રિમન ક્યાં વિતા મેલે નહિ, એ શરમાતો, ને ટેવ મુજબ નેચો નીચા નમાવી આવ્યો જતો. યોગ દિવનના રિમનપ્રયોગે એની સાથે વાર્તાલાપ કરવાનો પ્રયત્ન આવ્યો.

સ્કાંઈ હતી. રેડિયોની સાથે ખાલી હતી. સકુ આને ગામમાં કન્યાશાળાના વારિંગ કોસવ પ્રમંથે જાણવાના નાટ્યપ્રયોગો જોયા હપડયા હતા. મારે આગળથી જાહેર જાણ્યા શોકાની જરૂર ન હતી, એટલે વિચારો નીકળવાનો હતો કલમના જમાને પાટો વધતો હતો ત્યાં પાટીયા પર દિલીપ સામે મળ્યો.

મેં હમીને પૂછ્યું, 'કેમ દિલીપ, તમે નથી ગયા ?'

'એવ્યા વિના દિલીપે એના પ્રજાપુર નો મગ પ્રતિ વાળ્યા.

'આને વારિંગા મર છે. અમર નથી ?' મેં કહ્યું.

'અમર તો હતી,' તેનાએ મધુર અવાજે કહ્યું, 'પણ જ્યાંય નહિ.'

'જ્યાં એવું હતું, કેટલાક મગ પ્રયોગો છે.'

દું એને એવાવવા મચતો હતો, ત્યારે દિલીપ હોઠ ખીડી પ્રમો જામે હતો

'કેમ ખરેખર નૃત્ય છે ને ? શું નાચ ? તમને યાદ છે ?'

દિલીપના હોઠથી શબ્દો સડી પડ્યા, 'સુખમલેખું.'

'સુખમલેખું ? એ કાવ્ય ?' દું જાણતો હતો છતાં જુદું બોલ્યો. મારે એ નામે આગળ દેખાલી મીઠાઈ ફરી અનુભવતી હતી.

‘ તમે નથી ઝાળખતા ? સુલોચનાબહેન. ’

‘ અરે હાં ! ’ મેં શિર હલ્લાવી પીછાન દર્શાવી, ‘ પેલાં સુંદર જેમનાં લોચન છે. ઓ, સુલોચના બહેન. ’

દિલીપ શરમાયો. મને ઓ ! ધાટીલા વદન પર પથરાતા ક્રોમન્ન ભાવ નિહાળવાની મજા આવી.

‘ તમે એમને ઝાળખતા લાગો છો, દિલીપભાઈ. ’ મેં પૂછવાની કૃષ્ટતા કરી. ક્રોમન્ન-માં ચાર વર્ષો ગાળી રીંદા થઈ ગયેલા યુવકને, નવા આવેલા યુવકો સાથે આવું મહોટપણ સંચલનું વર્તન કરતાં વાંધા આવતો નથી.

દિલીપની આંખો મારા પ્રતિ ઝડપથી વળી, પાછી નીચે ઢળી. એની શરમનો પાર ન રહ્યો. નાસી જવા મન થતું હોય, પણ અચકાનો હોય એમ એના પગ ઉપરથી લાગ્યું.

‘ હું તો અગત્યો પૂછું છું, હોં દિલીપભાઈ..... ’ હું આગળ બોલું એ પહેલાં, કોઈ ભયંકર વિપત્તિમાંથી નાસી છુટતો હોય, એમ એ પગથીયા પાછા મઢી એની ઓરડી તરફ આંધો ગયો. સ્ક્રમટ ન શકાય એવા મેમને વશ થઈ, હું આ ગેમર યુવકને જતો જોઈ રહ્યો.

પરંતુ મારા માટે હવે દિલીપ અગત્ય ન રહ્યો. સુલોચના માટેના એનાં ભાવને કળી જતાં મને વાર લાગે એમ ન હતું. સુલોચના સાથે મને સરસ પરિચય હતો. એને અને અન્ય વિદ્યાર્થીનીઓને નાટ્ય પ્રયોગો માટે ગીતો અને અગિનય શિખવવા પાછળ મેં મારા ધણા સમયનો ભોગ આપ્યો હતો. એને જઈ દિલીપ વિશે પૂછું એટલી જ વાર હતી. ક્યારે ત્યાં જઈને પૂછું એવી હૃદયમાં ઉતારણ થઈ આવી.

કપડાં પહેરવા ઓરડી પર ગયો. ત્યાં અન્ય દરન નાજરે પડ્યું. સીગારેટનો ધૂમાડો આવતાં નાક પર રૂમાલ દામે એવો મધુકર, આંખો અડધી મીચી. આરામખુરશીમાં પડ્યો પડ્યો સીગારેટ ફૂંતતો હતો. મોં પર લાપરવાહીના ભાવ હતા. ખાદીના પરમ ભાક્તે કપાળ પર શુભાખના ગોટા ભરેલો રેશમી રૂમાલ આંધ્યો હતો. એની આ મસ્ત મનોદશાએ મને ચમકાવ્યો.

‘ મધુ ’ મેં એને બોલાવ્યો, એટલે એ ચમકીને સફાળો બિમો થઈ ગયો. મોંમાંથી સીગારેટ પડી ગઈ અને કપાળ ઉપરથી રૂમાલ ખસી ગયો.

‘ તું...તું ઉત્સવમાં હજી નથી ગયો ? ’ એણે પૂછ્યું.

‘ જવાબ છે. શી ઉતાવળ છે ? ’ મેં હસીને જવાબ આપ્યો, ‘ તેં સીગારેટ પીવી શરૂ કરી એ જોઈ મને ખુબ આનંદ થયો. મારે તારા જેવા સાથીની જરૂર હતી. ’

મધુકર શબ્દ પણ બોલ્યો નહિ.

‘ અને બીજું, આજ રેશમી રૂઆએ તને નથી રેશમના. કેદની નજરે ચડશે તો કારણ વિના સહિદ બિખર કરીશ.’

મનુએ ટાવથી બચ્ચર સંકોચી.

હું કપડાં પહેરી તૈયાર થઈ ગયો, ‘ ત્યારે નથી આવતું ? ’ મનુને મેં પૂછ્યું.

એણે માથું હાથથી ના પાડી

ટેવન ઉપરથી ‘ કચ્છાચીનો કેકરવ ’ લઈ, મનુના કાથમાં પકડાવી, હું હમનો હસતો બહાર નીકળી ગયો.

હું પોતાંએ ત્યારે નાટ્યપ્રયોગો સજ્જત મહા મગા દના છેડે સાંજનાં અંધારિય સંધ્યાં વાંચી સબળાનાં દના એડેને હું સોંપી રંગમનિયા પાઠમના બાગમાં આવ્યો ગયો, અંદર સફળાએ મુલોચના એકવી હતી. અને વેનું વિચારી નખે અને પ્રજ્ઞા વડે એ નજર આવી.

‘ શ્વે કુમારબાઈ, ત્યારે તો અને ન જ આવ્યા ને ? ’

‘ મુ કાં બંદુન, જરા શરીર ઠીક ન હતું.’

‘ ને અન્યારે ત્યારે થઈ મનુ ? એટલી વારમા ? ’

હું સા માટે આવ્યો હતો એ મુલોચનાને કહેવા તજરી રેલો હતો, પણ જરા થંભ્યો, ‘ પ્રયોગ સફળ થયોને મુનુબંદુન ? ’ મુલોચનાના વદન પર ચમક આવી, દરબાની એ બોલી, ‘ અરે ! એકે સરસને જ્યાં ખુશ ખુશ મહા મગા તમારો પેતા ઠીક માટે બે વાર મારો પડ્યો.’

શમ હતો જ મનુર.

મગમગી જ્યોત જેની દેખાને હોજ

એવા માત્ર તારણ સોજીયાં ક્યાં ?

રૂપેને રાત્રી માત્ર સોજીયાં ક્યાં ?

અંધારી રાત્રીને દેરે કોપણ સોજીયા સમા તારણ, રૂપેને રાત્રી પામે આગની બાનજીવી કુશરિકાની રસમની મંજરખુ બચ્ચર કરેની રમાળ પંક્તિઓ મુલોચનાને કહે અને વરનબચ્ચર પ્રમદ થઈ, સફળ થાય એમાં હસી નસાઈ ન હતી. અને આવડ થયો.

‘ આજે ત્યારે માગી મહેનત સફળ થઈ.’

‘ પણ તમે શરીર સારું ન હતું ને અન્યારે ક્યાંથી આવ્યા ? ’

‘ મારે તમને સોંપુંકે પૂછવું હતું.’

દરેક ગુજરાતી ગૃહમાં હોવું જોઈએ

“GUJARAT and its LITERATURE”

(ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય.)

લેખક: શ્રી કનૈયાલાલ મા. મુનશી

“શ્રી. મુનશીએ કરેલું ગુજરાતી સાહિત્યનું સમગ્રાવલોકન મારે મારે મોહક વચન થઈ પડ્યું છે. x x x”

—મહાત્મા ગાંધીજી

“ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય” પ્રકાશ અને ચેતનથી ભરેલો અને કર્તાના વ્યક્તિત્વનું સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ પાડતો ઉત્તમ ગ્રંથ છે. શ્રીયુત મુનશીનો ગુજરાત ઉપરનો ઉત્કટ પ્રેમ, અને જે વસ્તુને તેઓ સ્પર્શે તેને સજીવન બતાવતી તેમની કલ્પના અને સ્વસ્થ સ્વરૂપમાં આ ગ્રંથમાં છે. કર્તાને યોગ્ય-નાર-મોરા જેવા મારે નહીં પણ-ખીમ-ધણાને અર્થ પમાડે એવી બાબત એ છે કે આદરો અથાગ પરિશ્રમ તેમણે લીધો છે, અને તે પણ જેલની હીનાશો પાછળ અને અસ્વસ્થ શારીરિક પ્રકૃતિ સમયમાં.

પરંતુ આ ગ્રંથનું આદ્ય લક્ષ્ય તે છે કે ગુજરાતના સાહિત્યને અભ્યાસ ગુજરાતના ઇતિહાસ તેમ જ હિન્દના ઇતિહાસ ઉપર સંલગ્ન દષ્ટિ રાખીને કરવામાં આવ્યો છે. આ કાર્ય કર્તાએ વિસ્તારથી અને શુભપૂર્વક કર્યું છે. x x x

—આચાર્ય શ્રી. આનન્દશંકર દુવે

પ્રો. વાઇસ ચાન્સેલર, બનારસ હિન્દુ વિદ્યાપીઠ

“આ ગ્રંથ સાહિત્યઇતિહાસના માત્ર પ્રારંભિક ગ્રંથ જેવો નથી. એનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે. અને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન ગુજરાતી, એ બધી ભાષાઓના સાહિત્યનું વિવેચન કરતા મારે જે તલસ્પર્શી વિદ્વાતાની જરૂર છે તેની પાતતા કર્તામાં છે” કારણ કે તેમણે જીવે નો ઘણો સમય સેવામાં ગાળ્યો છે. પોતે એક ઉત્તમ સાહિત્યકાર છે. x x x

શ્રી. મુનશીના ગ્રંથના અપૂર્વ ગુણ એ છે કે એમણે યૂરોપના સમગ્ર સાહિત્યકારોના અને તેમની કલા-શીર્ષાઓનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો છે, અને તેથી જ તેઓ ગુજરાતના અનેક સાહિત્યકારોનું ખરું મૂલ્યાંકન કરી શક્યા છે. એમના દર્શનના સત્યાસયની હું બધા ખરીદા કરી શકું એમ છું ત્યાં તે મને સુચિત્ર અને સર્વાશંકાપૂર્ણ જણાયું છે. અને સાહિત્યસમૃદ્ધિનું દર્શન કરાવતાં પ્રામાણિકતા અને સત્યપ્રેમથી તેની અસૂચ્યતાઓ પણ ન સંતાડવામાં કર્તાએ જે વૃત્તિ દર્શાવી છે, તે મારે ગુજરાત કર્તાનું જાણ જ માણી છે.

—ડા. એ. બેરીંગલ કીથ, ડી. સી. એલ.,

યુનિવર્સિટી ઓફ એડિનબરો

‘મને ?’ મુકેશનાએ આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું, એકું ઠું પૂછડું હતું ?

‘તમે દિલીપને ઓળખો છો ?’

મુકેશનાના વદન પરના બદરો ઝડપથી બદલાઈ ગયા દિલીપના નામ સાથે ન મને એમાં સ્મરણો સંકળાયેલાં હોય એમ એને દૃઢતાી જોઈ મને ખાતરી થઈ.

‘તમે એને ક્યાંથી ઓળખો, કુમારભાઈ ?’ નીચા નેચા યાળો મુકેશના બોલી.

‘તમે એને ઓળખો છો ? એ વાત કોરો ને પડેલા.’

મુકેશનાએ માથું હલાવી દા પાડી.

‘તમને આ વાત મનની ન હોય એમ લાગે છે, ખરું ?’

મુકેશના એમ નમનુ આપે એવી ધોડી ન હતી, ‘ના ના, એમા નુ હતું તે ન મને ?’

‘એટલું સાચું. આ તો મને એ છેલ્લેમા રમ લાગ્યો, અને તમે એને ઓળખો છો એ મનવું. પંડી તમને પૂછવાનુ મન થયું. ખાતરી કે હ ન થતી હો.’

‘કોણે કયું કે નુ એને ઓળખુ છુ કુમારભાઈ, દિલીપે ?’

મુકેશનાના હોઠે જરા દમાના જોઈ મેં કહ્યું, ‘ના રે ! એ શું કહે એક શબ્દ ઓળખાં તો અડધો અડધો થઈ જાય છે.’

‘હું’ માનું નહિ તો. એણે જ કહેતુ. એ એવો લુચ્ચો છે. ...’ આગળ કેહક બેસ્યા જતી મુકેશના અટકી.

વાત કસાયવાને સારો પ્રમગ હતો. લાગણીની ઊલટ મારે બીજરે એક માત્ર ઉપાય હતો. મુકેશના તરફ પૂર્ણ સંપ્રત્યક્ષિ બરી દષ્ટિ નાખી નુ બોલો, ‘જયુ મુકેશને, મને દિલીપનાં લુચ્ચાઈનું એક પાત્ર તત્ત્વ નથી જાણનું.’

‘તમને શી ખબર એ ?’ મુકેશના ખબા ઉઘળતી બોલી, ‘એના માથા મલકાકા ને માથ બાપુને થર જોવો સંભધ છે ને નુ એની સાથે નાની હતી ત્યારથી રમી છું. બરાબર તો ઓળખું છું. બરો પડકો છે.’

‘જયુ કાઈ અનુભવ વિના કોઈ વિશે અભિપ્રાય બોલીએ એ કોઈ કહેવાય, મુકેશને ?’

‘કાન્યુ હશે ત્યારે ને,’ મુકેશના મંબોર બની બોલી, ‘એ વિના નુ દિલીપ સાથે નહિ બોલતી હોઈ ?’

જાતે વચ્ચે અબોલા છે એની મને ખાતરી થઈ.

‘કહેવા જોતું હોય તો કહો ને ?’

સુશોચના થોડી વાર 'કહું, ન કહું' એવી ગડમથલમાં પડી. પણ છેવટે એનું સુક્રમાંર અંતર વાત છપાવી ન શક્યું.

'જુઓ કુમારભાઈ, કાઢને કહેશો નહિ હોં.'

'નહિ કહું' મેં ખાત્રી આપી.

'દિલીપ તમે કહો છો એવો ડાંચોડમરો નથી, સમજ્યા? ભાઈસાહેબ જોટલા બહાર છે એટલા અંદર છે.'

મને હસવું આવ્યું.

સુશોચના સોચનમાં કપકો ભરી બોલી, 'તમે ભણે હસો નેં. પણ હું ગાણું છું. માટે એવું અપમાન કર્યું હતું? માટે ધ્યાન ચોપડીમાં હતું, ને ભાઈશ્રીએ છાનામાના આવી મારી વેણીમાં ટુલ પરોવી દીધું. મેં પૂછ્યું ત્યારે કહે, હું તો કંઈ ગાણુતો નથી!' સુશોચના જરા ધીમી પડી, 'એણે માન્યું હોત તો તો કંઈ નહતું. પણ મને સ્વીકવવામાં એને મજા આવે છે.'

'એમાં એના ઉપર આટલો ક્રોધ, સુઘુમહેન?' શોકાગુરુ સુશોચના પ્રતિ ભાવંમરી નજર નાખી મેં કહ્યું, 'આમ ન્હાનપણથી સાથે ઉછરેશો, રમેશો દિલીપ આવી મંસ્તી કરે એમાં અપમાન કહેવાય? તમે પાછગથી તો એને દુઃખી કર્યો નેં?'

સુશોચનાની આંખો ભીતી યદ્ય, 'તે મને રીક્ષ ન ચડે? હું મારે સીંધી જોરડામાં ચાલી ગઈ. એણે ઘણી ચે જુઓ મારી પણ શાની જવાબ આપું? મથો ઘેર થાકીને.'

'અરર! એક નજવા વાંક માટે આટલું હોય?'

'તે પણ...' સુશોચના કંઈક બોલવા મઠ, પણ અટકી ગઈ.

'શું બોલો ને?'

'મેં ધન્યું ય ધાર્યું હતું કે બોલશે પણ એ બોલે નહિ, પછી હું શાંતી બોલું?'

એક વડિલને છાત્રે એટલા સદ્ભાવથી અને વાત્સલ્યથી આ.ગમત્ હૃદયની લીલા વિશે હું વિચાર કરી રહ્યા. દિલીપ અને સુશોચના બાળાવસ્થાથી જ સાથે ઉછરેલાં, સાથે રમેલાં અને સાથે ભણેલાં. એકજાન માટે અંતરમાં દુઃખી લાગણીઓ પણ ખરી જ. ઓછાઓનાં દિલીપે કોઈ અજ્ઞાત સમિકતાને વરા યદ્ય સુશોચનાની વેણીમાં ટુલ ગુથી દીધું. પણ પછી શરમને લઇને કણ્ણ કરી ન શક્યો.

'સુઘુમહેન, તમને કેટલાં વર્ષ થયાં?' મેં પૂછ્યું.

સુશોચનાએ શરમાઈને તીચું જોઈ કહ્યું, 'સાગ.'

હં! પછી નાવિકા ત્રીસાણી પણ સદ્ભાગ નાથક મનાવવા ન ગયો, ગાડું અટક્યું. દરે બીલે ક્યારે પડશે તે પ્રશ્ન ગણ્યો.

‘તમે જોયું ને કુમારબાઈ,’ મારી વિચારમાળા તોડતાં મુલોચના બોલી ‘આજે એ જોવા પણ નહોતો આવ્યો.’

જોડે જોડે ટિકીય પોતાને તૂટ કરતી નિહાળે એવી આશા હતી તે તૂટી પડી ફાંપ એવો શોકપૂર્ણ એનો અવાજ હતો.

‘ત્યારે તમે એ આવે એવું ઠગ્ગળા હતાં ખરા.’ મેં હમના હમનાં કહ્યું. ‘તે પેલા તમે ત્યાં આવો એની આશા રાખતો બોહો છે. એવું શું ?’

અને મેં અસ્તિત્વ વાત કરી. મુલોચના ગળગળી થઈ ગઈ. એને મનમાં બહુ જાણી આવ્યું.

‘હવે શું થાય કુમારબાઈ ?’

‘શું થાય કેમ વળી ? હવે એ કિતોડો કહે, ત્યારે તમે જાગ્યું હાડી દો.’

‘પણ એ ઈર્ષી રોગ આણે એવું બોલતાં હશે ?’

હું જૂઠું બોલ્યો. પણ એ જૂઠાણા મારે કહ્યું પચાનો નથી, ‘અરે રોગ આવ્યું આવ્યું કોઈ નથી એવું જુએ કે બોલ્યો ન છે.’

મુલોચનાની મુઝાણ રાખી ગઈ.

*

*

*

મોપડીમાં ચિન ઓરડું નહિ. વજ્રમો પાતાનું નોતેલ વજ્ર કઝાકમાં લાંબીને ફેંટી દેવાય, પણ એ જ નોતેલ પાંચ પ્રસ્તક તરફ આવતા વજ્ર મિનિટ પણ દાથમાં ભેવાનું મન થતું નથી. નામમ થતાં લેગલ હેલ્થ વડીયોનો દાથમા થોડું પકડાવી નીચી મુડીએ વાંચી જોવા વિનવે કરવા મન થયું. પાસ થઈને નોકની મેળાવના જતાં, ‘ખાઈને શું દવાદર ફૂંક્યું’ કહેતા રોડીઆઓના વદન હમણા આમાનું કંઈ પોથુ સારી રીતે જાણતી રાકાડી એની કાપનામા જોતરી જવાયું.

હરજી જુડું હતું. મુલોચના અન્ધારે આવતાની હતી, અને હું એની રાહ જોતો મોડો હતો. પડી વાંચનાય થયા પ્રકલો નિ’દ્રાજ મન લેમા કોલો કોઈ મહત્તાની જરૂર ન હતી. મમીમાંજ હતી. દોરદેસ સાથે જાણી હતી. સદું ‘લીંદરી મુનિયન’ ના અપ્રાય તમે એકત્રિયો સગીતના જસસમાં ઉપરવા હતા, એટલે રાંધ વાતપાગજ હતું.

મોડાનો અવાજ સાંભળી હું જાડીમાંથી કોઢાયો. મુલોચના અને એના મોડામાઈ મોડરમાંથી કીત્યાં હું એમને ભેગા નીચે ગયો.

અને જોનાં જ મુલોચના બોલી, ‘કેમ કુમારબાઈ, બરાબર વખતમર આવી છું ને ? આ મારા મોડાબાઈ.’

પેસા પીમેજ વાંચના * , * * * * * મારે દાથ મીવાવો. અને જોવ

મારી ઓરડીમાં આવ્યાં. થોડીવાર આડંબવળાં ગમ્યાં માર્યાં. ગઈ કાલના ઉત્સવ વિશે ધણી વાતો કરી નાંખી, મેં ચલા તૈયાર કરી જાંને પાછા. મોટાભાઈ જીવવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા.

અચાનક સુસોયના મારા તરફ જોઈને બોલી, 'અરે હાં. કુમારભાઈ, દિલીપન રૂમ ક્યાં? મારે એને મળવું છે. ચાલો ને જરા મારી સાથે. તમે આહોં એસજો મોટાભાઈ હું આ આવી.'

મોટાભાઈને વધુ બોલવાની તક આપ્યા વિના સુસોયના મારી સાથે બહાર આવી અમે બંને નીચે દિલીપની રૂમ પાસે આવ્યાં. રૂમને તાળું વાસેલું ન હતું એટલે ઉઘાડ નાખી અમે અંદર પ્રવેશ કર્યો. પાછું બારણું હતું એમ વાતી દીધું.

દિલીપની ઓરડીમાં મેં આ પહેલો જ પ્રવેશ કર્યો હતો. એની સુરુચિની સાફ આપતાં સુંદર ક્લામય ચિત્રાંકનો ભીંતે લટકતાં હતાં. ટેબલ ઉપર એક સરસ ભરેલો રમા પાથરેલો હતો. પુસ્તકોનાં પુકાં ઉપર ચોક્ખા મરોડદાર અક્ષરે નામ લખ્યાં હતાં.

'આ મારો ગૃંથો રમાસ, હોં કે કુમારભાઈ.'

'મારો ગૃંથો છે.' હોકરીએ ગૃંથો એટલે વખાણ કરવા માટે નહિ, પણ મુંઝવેલો તેથી કહ્યું.

'દિલીપ ગિતો દોરે છે એ જોયાં?'

ભીંતે લટકતાં ગિતો જોતાં મને દિલીપ માટે માન થયું, 'આ બધાં એણે દોરેલાં સારાં કામ કરે છે.'

સુસોયના મૂળ વાત પર આવી, 'ક્યારે આવશે એ?'

'વખત થયો છે. આવવો જોઈએ.'

'પણ એ કશું ય નહિ બોલે તો?'

'ચોક્કસ બોલવાનો.'

'બોલે તો સારું, નહિ તો...'

'નહિ તો શું?'

'હું પહેલી આવી, તે એને ચીડવવાનું મળે ને?'

'અરે જુઓ તો ખરું, હમણાં ભાઈ બોલતા આવશે. પછી એને ચીડવવાનું તમને મળશે એવું શું?'

સુયોચના ખુલ થઈ, 'તો તો મજા પડે કુમારભાઈ.'

જહાર કોઈનો પગરવ સંભળાયો. અમે બંને શાંત બની ઊભાં રહ્યાં. ત્યાં દિવીપને મંજુલ સ્વર સંભળાયો.

'ઊપાડોને.'

સુયોચનાએ પ્રસન્ન વદને માત્ર તરફ જોયું, અને મનઃશીતિ આપે નમ્યાવી.

મારે કંઈ ક્યારે ઊપાડો હો તે ? 'કંઈ નહિ તે' બોલનાં દિવીપે મકકો માટે બારણું ઊઘાડ્યું, અમને જોઈ એ સ્થિર થઈ ઊભા. સુયોચના અને દિવીપ સામસામ્યું જોઈ રહ્યાં.

'દિવીપ'

'મુખ'

એ નામોઆરમાં બેસી મીઠાશ અનુભવતો હું અનેને ક્ષેત્રથી નિહાળી રહ્યો.

'આજ મુખ, હવે તને સ્વીકૃતિ મળી ગયું ને ?'

સુયોચના ખુલ થતી બોલી, 'બાઈ માટેમથી માત્ર વિના રહેવાય તો ને ! કેવો છાનામાના 'ઊપાડો' કરતા આવ્યા !'

દિવીપના હોઠ ફૂટ્યા, 'પણ એ તો અને.'

સુયોચના ચમકી 'શું ?'

'એ તો અને કુમારભાઈએ એમ બોલવા કંઈ હતું સવારે.'

સુયોચના માત્ર તરફ ફરી. પણ એની દૃષ્ટિમાં અમૃતપૂર્ણ રોપ હતો. રિપત કરી હું ત્યાંથી જહાર નીકળી ગયો. આરા અંતરમાં સપૂર્ણ સંતોષની સહરી વડી રહી.

તે રાત્રે મધુના ખભે હાથ મુકી હું મારી હૃદયને નહાતો એવો ગમગમત ફરી રહ્યો.

'મધુ' કંવાની તને ફટ, મધુ. ખજૂ મારી એક સલાહ માનીશ ?'

મધુ આ સાચાંબીની છેલ્લું હંસવચ્ચલ વિચારનો મારા માટે બોલ્યા વિના જાનો ઊભો.

'ઠીક તારી ધિયાની વેળામાં ફક્ત મુંઝવે નહિ મધુ, નહિ તો મુંઝવે અમળતો.'

મધુના વદન પર દુઃખના ભાવ પથરાયા, એને મારો વાત મગી : નહિ, એ હું
તોષ શક્યો.

‘ મારી એક સસાહ તું માનીશ, કુમાર ? ’

‘ જોશ. ’

‘ કદી કોઈને આવું કહી એની લાગણી દુભવવા નેટકો ફર થતો નહિ. ’

અને ધીમે પગલે મારા મધુ મિત્રે ટેબલ નજીક બેઠા, ખાનામાંથી એક પુસ્તક
એંચી કાઢ્યું, એને મારી આંખો સામે લાવી લીધાણું, દયાણુમાં રાખેલું એક સુંદર ગુલામ
મારી નજરે પડ્યું.

મધુના બાપ નીતરતા નેરામાં બાવથી તોષ, એં એની સસાહ માનવાની ખાત્રી
આપવા એનો હાથ જરા વધુ દબાવ્યો.

શ્રી, શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવલનાં પુસ્તકો

ભક્તકવિશ્રી દયારામનું અનુસંદ્ધિત
માંડણુકૃત કિષ્કાણુ અથવા પ્રમોદબગીચી
અને શ્રીધર રાવણમહોદરીસંવાદ
(ગુની ગુજરાતી)
નરપતિનૃપચંદ્રગુનીયાનાં (ગુની મગધાતી)
મધુસૂદનનૃપ હરશંકરનીવિદ્યમંથરવિવાદ
(ગુની ગુજરાતી)
કનિકાપાલ્ય પુસ્તક ૧-૨ (અંગ્રેજી ચોથા,
પાંચમા ધોરણ માટે)

મધ્યમમુલ્ય આ. ૧ (અંગ્રેજી, પાંચમા
છઠ્ઠા ધોરણ માટે)
ગુજરાતનો નાથ : અવસોદન અને રીકાઃ
(નવસંવિવેણી નામક વિસ્તૃત વિવે-
ચનસેખ સાથે)
ગુજરાતી સાહિત્યના યામાગુઓ ભાગ ૧
અને સાહિત્યપ્રકાશિની (૧૯૩૬ ની
મેટ્રિકની ગુજરાતીની પરીક્ષા માટે
અપૂર્વ સહમિત)

સર્વ જાણીતા બુકસેલરો પાસેથી મળશે.

આસરનું બ્રાહ્મી તંત્ર

૨૨૨૭, સુંદર અને સુવાસિત મગજની શક્તિ વધારનાર તેજ
આમારા જ્ઞાતી નેતરથી માયાનો જોડા, યાત્ર, ચોટસાદ, આંખની લાગણ અને સોને
આંખમાંથી વારંવાર પાળી પડતું, વગેરે ફર ચાપ છે. અને આંખનું તેજ વધે છે તેમ જ
મગજનો દમક વધે છે. વાગને માટે તેમજ શરીરે જોગી નવાયા માટે બન્ને રીતે
વાપરી શકાય છે. એમાં સુગંધિત દ્રવ્યો છે, સવળ વાપરીને સતોષ પામે છે.

ધી આસર કેમીકલ વર્કસ, ૩૩૦, કાથા બજાર, મુંબાઈ ૨.

મહાજન

યશવંત પંડ્યા

ગાંધી

(૧)

(૬૬૬૬ દુરનીયરથી બાકાત અડમા મુસ્તાવર અને નિખિલ વાતોએ તબીબી માર્ગમ યદ હા એકને આકરા વારા આરે ત્યારે બીજાને ચિન્ન-રેઠા પ્રમાણની વેળા મથે છે.)

સુરસાગર : (રાખ ખોરતાં) ડોક્ટર, આમ બાપન છે.

નિખિલ : ના, ના, સાહેબ, તો તો આમ મુશી માડુ ગમતે છે શી રીતે ?

સુરસાગર : (પગ પટુળા કરી) કરજુ કે એ માડુ છે, કારજુ કે એરો મોગાતર પેદા છે.
(નિખિલને સુરસાગરના ખુલાસા માન્ય ન હોય તેમ એ નીચુ ઘડવા શરૂ છે)

સુરસાગર : ઉપરના એક બીજુ ય કારજુ છે. હું ત માણુએ કોઈ એક ધુમતી, એક સડીની, એક દલાકાની નિયત નથી હોવા. કેમકે કાલે આ પૂખી સનોસુની મધ મધ હશે એ કમુજ કરવા જેવી હજારન છે ખાડી સ્વાર્થમાધુઓ-વિદ્યારથી કલ્પવાની તો દુ મેકડી ના પાડુ છું. (કિલ્લ દાસ્તથી) એવો તો એક મુલો કે એ જાન્યા નાજુવા.

નિખિલ : (આત્મચૂંક) સાહેબ, તમામ શમ્હો તો ખાડી વાદકાપની છરીથી ય વધારે પાર્શ્વદાર છે !

સુરસાગર : (છાતી ટુલાડી) ખાડી શમ્હો પાખીનર છે. કારજુ તમામી છગી જેવો વા પવિત્ર હેતુ એના કૌપ્યોગ પાત્રમ લપાવે છે. મોઢાની અમમુનનો લાગ લઈ, જે પાંચ-પદર અમે, જાત અરે મંગલદાઓએ એમના અંમમાં પર પેદા કર્યું હોય એને પાહું સુમી લેવા વારને ખીળે એકે હજાર નથી.

નિખિલ : (મુઝાઈ, ખનખાં) દુ વાત દુકલ્પકા માણ છું ત્યારે આ સાહેબ.....

સુરસાગર : (દાઢથી) તમે સમજ્યા ને, ડોક્ટર ? એવાના દદંની ચિદિલ્લ કદાં અનિયય રિકટ છે, એમના મજબબાં, દદલમ્બાં, ફેરવામા કલ અવનજ રેડેલો અડુ દોષ છે ! તમારા મરિમિટરથી એની હામા નહિ મપાય, તમામ ફેરવાકોપથી એનાં મુધમર નહિ પમાય.

નિખિલ : (કરીય ખાવર) પણ આંગણે વડે નાક તો પરખાવે ને ?

મુરસાગર : (સંખ્તાકૃત્રી) ના, નાઃ જેનું કશું હોયું જ નથી.

નિખિલ : (કંટાળી) તો જવા દો એમનાં નામ. આજના એવસરે ક્યાં સંભારવા બેઠા ?

મુરસાગર : (રાટ ધઈ) હા. નહિતર વળી સુધરેલો દિવસ આગેઆપ બગડશે.

(પટ્ટાવાળો, મુરસાગરને એક વિઝિટિંગ કાર્ડ આપી, હુકમની વાટ જોતો જોમો રહે છે.)

લ્યો ! ડોક્ટર નિખિલ, તમે નામ લેવાની ના પાડો છો ત્યાં મૃતિ સ્વયમેવ પ્રકટ થાય છે ! (પટ્ટાવાળોને) બન; કહે કે હું એમની રાહ જોતો બોલો છું.

(પટ્ટાવાળો નય છે)

(ખાનગી જેમ) મહેદખાન નક્કર નંગ છે. હંધાંચતાં આખાં આવડે છે. ચરે ! બગસો છે. આજ લગીમાં કેટલી માહડીઓ હજમ કરી હશે; એની પ્રભુને પ્રભુ ખચર નહિ હોય.

નિખિલ : (મનમાં) પ્રભુ વળી માહડીઓનો હિસાબ ક્યારથી રાખવા લાગ્યો ?

મુરસાગર : (ખુખારે ખાઈ) અને તો ય શોક અંધર્ણાંર્નાત બનીને એનામાં શ્રદ્ધા મૂકે છે અને હંધર્ણને ધૂળચાટની કરે છે, મને ધાસ્તી છે કે કોઈ મૂખ્ય મ્યુનિસિપાલિટી એનું જાવડું મુઠ્ઠાં બનાવરાવશે.

નિખિલ : (રાત વગર) બનવાનું છે. આ ધણી વિભાનાં ટેર જેવા જમાનામાં નેટકું ન થાય. એટલું જોખું.

મુરસાગર : (તદન ધારિથી) પણ તા એ મૃતિ ત્રાંચાની ડીપાચે તો કહાવણ. (બાર દઈ) એી નક્કર છે.

[ચલ છતાં હસતું ન બળી રાક્ષતા હોય એટલા હસમુખા નંદનંદન દાખલ થાય છે. મુરસાગર અને નિખિલને વારાફરતી ઉપસાણપરી પ્રણામ કર્યે જ નય છે. બદલામાં બન્ને ઉનાચળે જમા ધઈ આરતેથી પાઠાવેશે છે.]

(આનંદ દેખાડી) પધારો, મુરજી, દીર્ઘાયુની લાગો છો. અમે આપની જ ગુણ ગાતા દતા. ડોક્ટર નિખિલ : આ આપણા મુપ્રસિદ્ધ શેઠ નંદનંદનજી નામ જન્મ ચાટપડું હોઈ બનરમાં સૈા એમને નંદુ શેઠ તરીકે ઓળખે છે. અમે તો એક નિરાળજા ઓદિયા.

નિખિલ : (આશ્ચર્ય બઝી) એમ કે ? આનંદ થયો.

મુરસાગર : અને નંદનજી ! આ અમારા કેમિસ્ટ્રી ડોક્ટર. વિભાવતથી તાગ પાછા ફર્યા છે.

નંદનંદન : (પ્રમુખપદે હોય તેમ) ના...રે, આપણા જુવાનો દિગંડ જઈ ઉદન યથ આરે છે એમ જે કહેવાય છે તે સામે નિખિલદાસની નમતના અગત્ય ઉદ્દારણરૂપે મૂકી રાખાય. મારું અભિનંદન.

(નિખિલમાં તરત નિરરકાર જન્મે છે. પણ તો વળી વાનાવણની મન્ન જંદો એમ પાંદી સંયમ આવે છે.)

એ કે હું પરદેશમનની તરફેણમાં નથી (દર્શવેસથી) એમ કહેવાનો હેતુ એ વિચારવાસ અથવા જ્ઞાનમંપાદનનો હોય તે બરતબડમાં ક્યાં વિદ્યાર્થીની ખેલ છે કે છ હમરે ખાઈસ યોગ્ય જરુ કે

(નિમિષને કહાર થનો એતા મુરસાજર વચ્ચે પડે છે)

મુરસાજર : કોકર નિમિષ, નદનડની રવદેશખાતના એટલી તે તીન છે કે હરકેહ વાતમાં કે વાતનમાં એમની આખ અભાર દિહુલાનનો તરફેણ દાવર હોવાનો જ. રવદેશી હોયોની ખોજરગી ખાતર એમણે ખેડેવા સાહમે તુ ગણુતના બેનુ તે એમણમાં એક બે કલાક જેલએ. નાની માની અનેક વિનિદેક અથવા ધરગત કે પનીઓના ધીકના ધધામાં નદનડના દિમન અને દિસ્મા જલ્દાજલ્દા દમે

નંદનંદન : (સહાયેનીથી) એ કે ...

મુરસાજર : હા કેટલીક વાર જામા એવા પડવા હશે. જાનુ એ નો આપણાં એતા પૂરેપૂરું નાખી રોકે નહિ પડી મુ થાય /

(નિમિષને આટું જેલ પડે છે, એટલે મુરસાજર નંદનંદને પાંચ પાંચ પચની રૂબની પડે છે)

નિમિષેટ તે અગાથો. એ વગર વાતમા મન મે રામે /

નિમિષ : (મનમા) આનુ કારખાનુ નો મિન્નામી એટલી મુશ્કાલ હશે.

નંદનંદન : (એક હક પડી) શાહેવ, આપણુ કહેતુ આજની છે આ વિના આણી તરફી નો નથી જ આજની.

નિમિષ : મારું મારીને) ચીપુવ, જમાર કહેતુ જાનુ મેરબ્યાત્તની નહેતુ. પરદેશ ફોડી આતનારના મમજમા એટલે પવન તે અગલ છે જ કે જ્યાં મન - મનાંતર જલ્દાજલ્દા એ એ જોનાની છબને કાઢી વાર વચ નથી રાખી શકો—મુખ કે અમુખ, એને જે કહેતુ દોષ તે કહેવો

નંદનંદન : (ધોખાંસ થતાં) અરે : મારે મન નો એ સાધારણુ વિચારજ છે. આજ શબ્દોમાં મુશ્કાલે તે એને વિચારવવાનુ કહેતુ પડે.

નિમિષ : તે એટલુ કહે કે આ જોઈએપચ્છાનેની વપરાસ તમામ રવદેશીના મિલકતથી વિદ નથી જાણી

નંદનંદન : (મિનમેમ દારી) મારું નિમિષ મે એટલો જર્જ માન્થે જ નથી જે એટલું જોને નેડયું. ...

નિમિષ : (અધિકારથી) ને અરતબડમાં ક્યાં જિ.દી પોડીઆ જાને છે રહે જી તેનીન કોલ જાતી દમે.

મુરસાજર : (અધિકારથી) કોકર એમનુ પૂરું મંજાવા વિષ એટલ કુની ન પડે.

એઓ તો ખૂબખૂબ ઇચ્છે કે સ્વદેશી સિગારેટ કંકણી; પરંતુ મારે ત્યાં માત્ર આ એક જ ડબ્બી હોય ત્યારે બીજું શું કરવું ?

નંદનંદન : હાં.

નિખિલ : મોહ મોકુફ રાખ્યો.

સુરસાગર : (શાન્તિ સ્થાપતી) હવે દાખલા તરીકે હમણું આપણે યાનિટ્રિકલ લઈ એમાં ખાંડખાંડ કંથાંનાં છે; એ જાણુવા એમને તો મન સાથે કેટલે મથામણ થાય. પણ એથી કાંઈ આપણને, કે કોઈને પણ, પૂછી નેવેવ હશે ? આપણી આમુક ધૂન સાચવવા કાંઈ બધાં ઓછાં જંધાયાં હોય છે (નંદનંદનને નિર્ગમ વગે છે, સુરસાગર પાસે પડેલા ટેબલ પર આંગ ઓથી સારીગમ જેવા જીભની રમતિ આપે છે.)

નંદનંદન : (ત્યાં ધ્યાન જતી) ઓણે ! આત્મા બંધા તાર ?

સુરસાગર : હાહ, હાનુ પંદર જ પડ્યા છે, રાત લગીમાં બીજાં પચાસેક ધારે છું.

નંદનંદન : ત્યારે તો તારે જ તમારી દુપાત્ર જણાય છે !

નિખિલ : (ગંભીરતાથી) પણ એમાં તમે આશ્ચર્ય શું સમજીને પામે છો ?

સુરસાગર : (રંભત માફક) નિખિલ, કદાચ એમની જાણુગહાર વાત હશે.

નંદનંદન : (કાંઈ મારતી) મને માફ કરજો, દિવાનગહાર.
(સુરસાગર અને નિખિલ જરખરાટ હસી પડે છે.)

નંદનંદનનું મોં બિતરી જાય છે.)

(હિમત રાખી) મારી આજ્ઞા અવસ્થામાંથી તમને હાસ્ય મળી રહેતું છે તો તે પરિસ્થિતિ મને મુગારક છે.

(જેઠ જણ મત્રકાતા બંધ પડે છે)

મને મોટા વહેમ એક જ છે. હંજાર સાહેબ, કોઈએ તે બારે માંદગી તો નથી ઝડપાયું ને ?

નિખિલ : (હસી પડી) મહોંકાણના સમાચાર ગિવાય તમે કશું કંઈ પણ ન શક્ય આગને તે તમે સાક ખાંધિયાગાંધિયા ધારો છો કે શું ?

નંદનંદન : (લાચારીથી) મને તો તાર શબ્દ જ બળંકર મહોંકાણ સમેત બાસે છે.

સુરસાગર : (વહારે ધાધ) ડેકટર, એ તો આજે ફીક છે. આજ દિવસોએ તો મને ૧ ધરને દેકણે આવના તાર કાળ સરખા વિકસાજ લાગે છે. દૂર દેશવર તમે સાધ્યા અગો છો એટલે તમે ત્યાંનાં સાહસ, સામગ્રી, સંપત્તિનાં દેવ સેવના હશે. બાકી અહીંની રહેણીકહેણી તો જ્ઞેશો એટલે જાણુશે.

(સહજ સિમતથી) પણ મન તો નહીં જાય છે. (એક તાર આપી) નંદુરોડ, જ્યોઃ વાંચી શકે છે.

નંદનંદન : (વાંચતાં વેળે) મર મુરમામર ! દિવાન નવાદુર ખરીને આગળથી મર માવાના ર મરદારે કરે કરી ખરી. (જીભા યત્ર) મારી અનરની અનિવરના.

(સહેજ ઓથા જઈ મુરમામર નમન કરે.)

નિખિય : (વારસારની અન્ને સાથુ જોયા કરી) એક પ્રથ પુત્રુ ર—સરકારી સર સાર કે સ્વદેશી શેડુ ?

મુરમામર : (એકદમ) માગ બાક ! એક બચા—એકે ય ખાગ બૂટો તરિ.

નંદનંદન : હવે કાળી ને જમણી આખ લેવા અન્ને એક મરખા અપના છે

મુરમામર : (વાત ફેરવી) પણ આ ધમાવમા એક વિવેક તદન વિસ્મય ગયો ! શેડુ, આપ અત્યારે અમરજા જ આવેલા કે કાક કામે પધારેલા ?

નંદનંદન : મારે તો વળી વળીને એક જ કથા કહેવાની હોય છે, એક જ ક્લીપ કરવાની હોય છે,—કે દેશની સ્વતંત્રતા આરે હુંએરજા માને પ્રથમ આર્થિક પરતજન હુ યાય એવા પદાર્થ બને.

નિખિય : (અનિવરપૂરેક) અને એ કેમ બને, શીયુત ?

નંદનંદન : (નિમામે નાખી) એવા પાનાવાર કપાયો છે. આપજીને અનવમા મકના આપડા એકએ.

નિખિય : શાખવા તરીકે ?

નંદનંદન : તમારાની કયા કશુ અભવ્ય છે ? મરીમ નિચરું નિગાસાને આધાર આપવાની, એમને વચ્ચે એવાડવાની, અન્ન ખરડવાની,

નિખિય : (આડુ જોઇ, ખનખા) અને પાણી પાવાની

મુરમામર : સમજ ગયો. એમાં હુ કહ રીને મરદપ થઇ શકીશ ?

નંદનંદન : (જરી અચકાઈ) પેમા આપી છૂતીને. (સદાનુભૂતિથી) તમારા જેવાથી અમારા માફક જનુરમા જાગ ને એકો જ લક શકાય છે ?

(નિખિયની નજર કાઠુ અની છે)

મુરમામર : પણ હવે તો આત્ર મુખ દાનમરેથી પણ બકા ખરવા ખરી છે. માગનાર અનેક હોય અને આપનાર એક હોય ત્યારે માગનાર આપનારની સ્થિતિ કોઢી કરી મૂકે છે.

નિખિય : (અનન્યથી) પણ એ પહેલાં ના ન સંભાળી શકેએ ?—આપજી ને કાંઈ મુખાં-પામળાં મારે જિવડ કરવા જન્મ્યા છીએ ?

નંદનંદન : (પુખીયી) મરદુખ, દાકર શકેને આપ આમ પૂછજો ?

નિખિલ : (ન સાંભળ્યું કરી.) ' રંગ સિવાય અંદર આવવું નહિ ' નાં યોગાંક પાટીયાં ચીતરાવો ને ?

સુરસાગર : (ધંધાદારી હાસ્યથી) તો ય આવનારાં આવવાનાં. પાટિયું એમની આંખ એએ: પગ કાંઈ પકડી શકે ?

નિખિલ : તો પછી એવાં અણુધડ અંદર આવે એટલે આપણે બંગલાની બહાર નીકળવું—એમને બપોલીદારો બાણીને.

(નંદનંદન સરક બનીને સાંભળ્યે જાય છે. એમના પર આવે આરકતરો જુલમ કદિ નહિ વરસ્યો હોય એટલું એમના ચહેરા પરની ચિંતાથી ગ્રોખ્યું સમજાય છે.)

સુરસાગર : (એ જોવાઈ જતાં) મુરખી, આ સર્વ તો સામાન્ય ચર્ચા છે. કશું તમારે ઓદવાતું નથી તમારે માટે તો મને પુષ્કળ માન છે; એ તમે ક્યાં નથી જાણતા ?

નિખિલ : અરે ! આટલા એણ, અને આંજ પરિચયમાં મારામાં મુઠ્ઠાં લાગણીના ક્રાંતાળા આવે છે !

(મનએદના મુખારવિદે નંદનંદન નિખિલ સામે નિહાળે છે. નિખિલને ખાત્રી થઈ હોય છે કે નંદનંદન સાધારણ સમ્પન્ન નથી; સુરસાગર વળી મુદોદની શોધમાં પડેલાય છે. ચેરાધણા બલિદાનથી એમ થતું હોય તો તેમ પણ એ તૈયાર છે.)

સુરસાગર : (ગંભીર બની) મુરખી ! તમને નિરાશ નહિ કરે.

નંદનંદન : (હેંશથી) ક્યાં કોઈ દિવસ ક્યો છે ?

(નિખિલના હોઠ ફફડે છે.)

સુરસાગર : હા, અત્યાર લગી મેં પાંચ, પંદર, પચીસ, પચાસ આપ્યાં ક્યો છે. આજના અંગેશ આનંદમાં આખરના સો ખુશીથી લઈ જાઓ.

નિખિલ : (ઉકળી) પણ કોના લાભાર્યે ?

સુરસાગર : જવા દો. મારે એ જાણવું નથી.

(ધર્મસંકટનો બાર સહન કરતા હોય તેમ નંદનંદન સોની નેહ રચીકારે છે ને બચવામાં સરકાવે છે.)

નિખિલ : આની પછોંચ ?

સુરસાગર : (નિખિલને જ) ઈપરને દરબાર.

(પરાવાળો ચા, દૂધ, ખાંડ, બિરિયટ વગેરેની ટ્રે સાથે પ્રવેશે છે. નિખિલે હસ એ ફેર વગે છે.)

(૨)

(શેક્ષી નંદનને પોતાની બેડમાં નિગાળ્યા છે. આંખોપર અને આંખો સામે મળીને ૮-૧૦-૧૧ ઝાપ અને ચોપાનિયાં પડ્યાં છે) બન્ની અન્નાર મિનિટ એક દેહને બોલું છપાડે છે. કુકમાં ફેરવું મચાણુ. કોઈની બદલેમળદ, તો કોઈના કેવળ (પરો બેઈ જના હશે એમ સદને અનુમાન થાય. ક્યા કોઈના 'જઈએ છે' બોલતા હોય તો ચ હોવાય તદિ.

આવી પથે નિમિત્ત પ્રવેશે છે રોજનો નિમિત્ત ને અજનો નિમિત્ત તદિ એમ ખુલ્લું વર્ણન આવે છે)

નંદન : (સામા જગ) પધારો, દાકતર સાહેબ. મારો કાગળ - એટલે કે માનુષ - મળેલો કે ?

નિમિત્ત : હાહ, આપ જેવાને મારી શી જરૂર પડી ?

નંદન : વાહ ! કેવું અપમાન કરે છે ? અમારે તો માનો ખપ પડે. પડી સાને જ્યો ખપ પડે એવો હકારેથી તો ફર કણથી મહેલાય ?

નિમિત્ત : હાહ, તમારે સગીર રચું એક અને કામનો ભોળો મળેલો દાકતર જલુનો. પડી તનિયન કેટલું કષ્ટ કરે ?

નંદન : (પ્રશ્નમાંથી) હવે સમજાય, મારા સાહેબ.

[નિમિત્ત અદરશ જીવાને બહારથી સંભાળે છે]

મળ્યાં સમજાય છે તે સ્વાભાવિક ફર પડી ને નથી મળું ને ?

નિમિત્ત : ના રે ના, કમલ કમલ જગત જગત છે.

[નંદનનું પિત્ર પાછું પડે છે]

મેં કમલ તે તમારોથી જગ સમજાય એવું તથી (જગ નથી) જુઓ; કાલે મામે પર એક પદ આવેલો ત્યારે તમે ખૂબ સાંભળ્યાં કતા.

[નંદન આપા બને છે]

એટલે આજે તમે અને બોચાઓ ન હોય તોય મારે તમારી સેવામાં આવવું પડત.

નંદન : (પનામાં) આ ને મોપે છે કે જમડે છે ? અન્નારી માર કું દાકતર હોયશું ? (મનમથક ચાલુપંથી, પ્રશ્ન) પત્ર આજે આપ પધાર્યા ત્યારે અગત્ય કેમ જણાયેલો છે ? (સ્વિક્ષિ દાસપંથી) ફરી અજન તો નથી આવી પડી ને ?

નિમિત્ત : (આરંભ કરી) તમે છે ત્યાં મુખી

નંદનંદન : (સુકા ગાંભીર્યથી) તમને આમાં પણ માહું હાંવું? તો એ પ્રશ્ન પડેનો મુકીએ. (જરા વિચાર પછી) તમે પેલા પતનું શું કહેતા હતા?

નિખિલ : (ચંડમાં પગ પછાડી) વળી એને સંભાર્યો?

નંદનંદન : (શબ્દો પાછા ખેંચતા હોય તેમ) તો તો તમે જ નવો વિષય છેડો.

(ધરીબર મેં ન રાહે છે, દરમિયાન બન્ને એકમેક સાથું ઝાનુંઝાનું બેંચા કરે છે પછી—)

નિખિલ : મુરખી, બીચું બધું જાહનમાં કય. જેને માટે તમે મને બોલાવ્યો હતો. તે પહેલું પતાવીએ. બોલો; તમારે શરીરે શું વરતાય છે?

નંદનંદન : (મોં અગાડી) એક તો સાગ્ર નહિ: એમાં વળી તખિયત નરમ.

નિખિલ : ખાસ કશું?

નંદનંદન : ખાસ કશું નહિ: બાકી અશકિત બધું.

નિખિલ : (કંઠાળી) તો તો શ્રદ્ધાસવ સેએ ને? રવદેશીનો શોખ સતોપાશે.

નંદનંદન : (મનમાં કદાચ આમાંથી જોઈતી વાત ઉપર આવશે. (પ્રકાશ) સાહેબ, શ્રદ્ધાસવની મારી ના નથી. પ...ણ, (પાસેનું ક્યાટ ઉપાડી, એક બાટલી ચીંધી આ વધારે ગુણકારી નહિ!)

નિખિલ : (જરા ચમકી) અરે! કિતમ. એકસો એ શ્રદ્ધાસવનું જ અંગ્રેજી રૂપ છે ને? મને એમ કે નમને નેનો બાધ હશે. બાકી મનમાં એ જ રમતું હતું.

નંદનંદન : (મનમાં) ચીંધું ઉતરવાનો સંપૂર્ણ સંબધ છે. (પ્રકાશ) દાકતરસાહેબ, શરીર પહેલું. એ હશે તો વેઃ થશે.

નિખિલ : (એકમત માફક) ખોટું નથી.

નંદનંદન : (મનમાં) લાગ મુક્યા જેવો નથી. (પ્રકાશ) નિખિલશય દાકતરસાહેબ, મારે પ્રસિદ્ધિઓ પારપાર રહે છે. દેશદેશની લગ્નઓના રંગ, વેપાર રોજગારની ચરકતર, એકાદ પ્રાંતમાં વરસાદ ન પડવાને અગે તો બીજા પ્રાંતમાં વરસાદ બધું પડવાને અગે. દુકાળ, ધરતીકંપના આંચકા, હિન્દુ મહાસભા, હિન્દી કોંગ્રેસ, લાલ-લીલાં-બૂરાં-કાળાં ખમીસવાળાઓ, વલ્લ વિનાનાં શ્રમજીવીઓ. એક કિષાધિ પૂરી થાય એ અગાઉ તો બીજી આવી પડે! આ બધું કહી બતાવવું એ તો ખોટું.....

નિખિલ : ના, ના. એમાં તમે શું ખોટું બોલ્યા? સપથું સાચું વર્ણન છે. (ટાળથી) આખા ગામની એ દરિયાદ છે.

નંદનંદન : (જરૂર જોયું હશે) એટલે ઘણી વાર એવું બને છે કે મુસાફરી કરતાં કરતાં હું યાદીને લોથ થઇ જાઉં છું. તેવે ટાણે આનાં પાંચથી માંડીને પાંચસો રીપાં મને અનન્ય સ્મૃતિમાં આણી દે છે.

નિમિત્ત : હું ધારું છું ત્યાં મુખી નો અનેકનો એવો અનિવાર્ય અને એવો જ અનુભવ હોય છે.

નંદનદત્ત : (મુશ્કેલ મિનનથી) તમે નો એ જાણો (મિહાન સમજાવતાં) સાચું પૂછો તો રખડપટ્ટી અંગે આ રીવાજી અને વ્યવસ્થા જેટલી અનિવાર્ય જણાવવી મઠા છે.

(નિમિત્ત તીવ્ર તન્ત્ર સાટે છે)

(એવી ઉમંગમાં આવી) અરે ! બધા સાહેબ, એવું તો ત્યાં મુખીને માનનારો એવો કે તનિયત આનર દેશરો જાગરો પડે—એટલે કે વિધાયના વાચક આપ પડે—તો તેમ પશુ કરી છડતુ ત્યાં જોતે દવાજ જ નહિ ત્યાં મન કરીને કામ નુ !

નિમિત્ત : એટલું કરો તો તો શરીર નથી રાખુ જેવું જ્યે.

(આવી સગલ સંમતિથી નહનદત્ત તરફ નિમિત્ત પામે છે, જે કે એમનો ઉદ્ધાર તો ઉઠાયા માં છે.)

નંદનદત્ત : પશુ મારા મહેરજાન ! મારી કલ્યાણી તો પુત્રક જાણી છે. વળી આજ તે આજ નકરી થાય એટલી સાડી પશુ નથી. એટલે હવે તમે તમારું કામ કરો (હમવાની મહેન કરતા) એવું તે મુ કુટી નીચાણ છે કે જેને વારને તમારે નહિતરે આવી આવવું પડતું.

નિમિત્ત : (બીનજવાનદારથી) મરનનો મારો કોટ ઉઠવું. પશુ તપ.

નંદનદત્ત : (નતન હાલથી) જાતો હવે એમા આવજુ નુ કરાએ !

નિમિત્ત : (અલ્પધાની મહોરાઈથી) ન જવા છએ.

નંદનદત્ત : (મો મચકોડી) તમે વ્યવસ્થા ન જોયા કરો. હું ને કાંઈ કરિ, કે એમક, કે હિન્દુક છું ?

(આ નિવાચનાથી નિમિત્તમાં રીમજ જામે છે.)

નિમિત્ત : અરે પૂછો તો હું તમામ સાથે લગ્ન આજાનો છોડો છો નિવાર !

નંદનદત્ત : ના રે બાપ, મારાથી જાણે નહિ. નમને લગ્ન દેવાયે નહિ.

નિમિત્ત : હું કાંઈ કુતીનું નથી કરેનો.

નંદનદત્ત : તો પછી ?

નિમિત્ત : નમને યોગ્ય દપકે આવવાની ફરજ મારે માથે આવી પડી છે.

નંદનદત્ત : કાંઈ કામજુનર ?— કે મારા જેવની જાનર ?

નિમિત્ત : (મરથીથી) કાલેલ રિના તો કુતરો બસનાં પશુ નથી.

નંદનદત્ત : (હંક વિરોધથી) પશુ તમે મજા વાત કરેના નથી અને નકામતાં સવાનન સમજાને આ મેળનાં રેલી નમ્મે છો !

- નિખિલ : (હકળી જઈ) એ વાત નથી: વિતક છે.
- નંદનંદન : તો જરા કસણુ રસની છાંટ સહિત કહો.
- નિખિલ : (હાથ પછાડી) શું બોલું, નંદુસેલું ? મારામાં તો રૈદ્ર રસ ભભૂકે છે.
(મુઠ્ઠી પીસી) એ જો અત્યારે હાથમાં આવે તો એની સુસ્તી બગાડી નાખું.
- નંદનંદન : (ખડખડ હસી) પણ કોની ?
- નિખિલ : (શાંત થઈ) એ જ કહેવું રહી ગયું, કેમ ? (ગળે હાથ લાઇ જઈ) સાંભળો.

(નંદનંદનને સાંભળવાની તૈયારી દેખાતી પડે છે.)

એક બુવાન છે.

- નંદનંદન : (હેંકારા જેમ) હંઆ,
- નિખિલ : એને આપા છે, સ્ત્રી છે, ઠેપાંછોકરાં છે.
- નંદનંદન : (મનમાં) ઘણાખરાને હોય છે.
- નિખિલ : બાણુનું છોડી દીધું છે; રણુનું શરૂં નથી કર્યું.
- નંદનંદન : (મનમાં) એના ૫ અનેક રખડે છે.
- નિખિલ : પાતી, કુકુંબ, શાંતિ, ગામ વગેરે બધું ભૂતીને, સર્વસ્વ તરછોડીને બાઈ
૭ ભમતા ફરે છે.
- નંદનંદન : (અત્રદ્યાર્થી) શું સાચું કહો છો, દાકતરસાહેબ ?
- નિખિલ : (સખ્તાદ્યાર્થી) ત્યારે શું કલ્પનાઓમાં ઘોડોડા રમું છું ?
- નંદનંદન : (નમ્ર રહી) પણ એવું તો હોય કોણ ?
- નિખિલ : (કડક રહી) દોંગ જરા દેજો, આમ મહેરબાન.
- નંદનંદન : (જાંઆ થઈ) એટલે ?
- નિખિલ : કાલે જ મને પત્ર મારફત વર્તમાન મળ્યા કે એ શાદુકાર તો તમારી સાથે,
આપ નામદારની સેવામાં ઘૂમે છે !
- નંદનંદન : (છાતી પર આંગળાં મુંઝી) આ માત્રી ?
- નિખિલ : બીજા કોણની નહિ. કોઈ અવિનાશને તમે જોળખ્યો છો ?
- નંદનંદન : (નીખી, નીચી નન્દે) હા. મારો મંત્રો.
- નિખિલ : ત્યારે એ જ છે. પત્રમાં આગળ જતાં જણાવ્યું છે કે એ અંદા બે-પાંચ
લગર ઘરમાંથી જોછા કરીને નીકળી પડેલા. પાછળથી એનું અને એ
રૂંઠાનું જ ઘણું હશે તે તમે સાચી રીતે જાણતા હશો.
- નંદનંદન : (સ્વસ્થ થઈ) ન અને, એ તો આવ્યા ત્યારે કહેતા હતા કે પોતે બણે છે,
પરંપરા નથી, રાતઓ પડી છે એટલે કેટલુંક કામ શીખવા આવે છે.

નિખિલ : (તીખાશયી) પણ એટલું તો આપે અકકડથી રિચાવડું હતું કે વિશ્વમાં એવું કયું વિચલક છે કે જે વરમમાં બાર મહિના બંધ રહે છે ?

નંદનંદન : (આશ્ચર્ય અસહ્ય લાગતાં નિખિલરાય, અને માફ કરશે. હિસાબ શે વ્યા છતાં, વાલિવાદમાં હું તમારા જોટવો અડગ ઉત્તર નથી.

નિખિલ : (લામણીદીન મઠી) અને તો ય કહક કાળાંધિયાં કરવા નગામે લખન હશે તે તમે ય તે એ વેપારમાં બેઠાયા !

નંદનંદન : (હારી જઈ) સાહેબ, યહાર બહુ યથા. બમ ફરે તમારે જે કંઈનું ફરે તે હું ખુશીથી કરી-કરી આપીશ પણ હવે તારી વાત માનશે.

નિખિલ : (હાલકાશી) જરૂર.

નંદનંદન : અવિનાશ માટે હું ખચિત દિવસોર છું. તમારે એને પાંચ ન લઈ જશે હોય તો ય હું આવી વધુ વાર સઘડ એમ નથી.

નિખિલ : પણ હું તો એને અત્યારે જ તેડી જવા માગુ છું તેનું કેમ ?

નંદનંદન : (સમજાવટથી) એટલા અધીન ચલાવી શી જરૂર ? શાં જાન ચાં જા ગયા તો ચોરીસ કપાકમા નું બનડી જવાનું છે ! અલગથી કાંતે હું જાને આરીને તમારે ત્યાં પડેઆડી જરૂર તો પડી !

નિખિલ : બહે એમ કરશે.

નંદનંદન : તે હવે હું કહું તે સાંભળે—જેને માટે મે તમને નેહાના કર્યા, કેટલોક અંગત ઇનિદામ કહેવાનો છે તે તમારા ધધાના ધર્મ મુજબ આનગી જ રાખજો

નિખિલ : બેઠાશક.

નંદનંદન : (ગરબ માનીવંથી) માટે હવેનું કંઈક છે.

• (નિખિલથી બહુ અડું રિખત થઈ જાય છે)

પરંતુ અત્યાદી પરિસ્થિતિમાં એ અડક જાન્યું છે મગાજ પાં દિમાખમાં બાર બંધો છે, સૌ આગળીવાળાખાંનાં હજુ દેશ વડની સત્તાહ આપેલા રહે છે.

નિખિલ : ને આને અડક એ સાચું હશે.

નંદનંદન : છતાં આગળામની જાગળો ક્યાં જરૂરી છુટવા દે એવી છે !

નિખિલ : તો પડી પાડું છે મું ?

નંદનંદન : (ગોઠા રિચાર પડી) બધાં બાજર એવા બેની ગયા છે કે આખરની આગળુ-બાજુ ભાંડે અતિ ફરી જાય છે, પરંતુ નેમણો અડક પડી નામવાને ઉપાય મે કોઈ કાંઈ છે તમે નમણી, ચમોર તમિલનું પ્રમાણવત આપો તો કામ થઈ જાય. એને આવારે એ રેજ હાથમાં રેડા કમનું અને સદાનુજનિનું યાત્રાવસ્તુ જામે કે લગન રસોઃ ગરું.

નિખિલ : હું તો મને લાગશે એનું સર્ટિફિકેટ ૦/૩૨ ના આપીશ. તમે મને એમાં પણ મારી ના નથી, પણ પરદેશમાં એકલાં અનાથાઓ નથી હોતાં એટલું લક્ષમાં રાખજો. પેસાનું.....

નંદનંદન : એવી પ્રભુદૃષ્ટા છે, પુણ્ય પરવાર્યું નથી.

નિખિલ : તો ક્યાં કોઈની મંજૂરી માગવાની રહે છે? કશે તૈયારી.

નંદનંદન : (ઉભળાથી, મનમાં) ક્યો. (હિસાહથી, પ્રકાશ) ત્યારે લખી આપો, મારા મહેરબાન. આપનો સદા સ્વસ્તી રહીશ.

(નંદનંદન કાગળ વચેરે એકડું કરવા માંડે છે.)

નિખિલ : (અદ્ય વાણી) પણ મને નાહ તો બનાવશે કે નહિ?

(બન્ને વચ્ચે થયે હોય તેમ નંદનંદન હુમસામ બને છે. નિખિલ એ નારખ્યા કરે છે.)

૩

(અવિનાશ ગીત ગાતો નગર પડે છે.)

અવિનાશ :

પ્રિયતમ ભારત માત
અમારી પ્રિયતમ ભારત માત;
હુમનુમની વિશ્વાત,
અમારી પ્રિયતમ ભારત માત.

(કોઈક પ્રવેશવાનો વહેમ પડતાં એ આવું અધુરું મૂકે છે. જુએ છે તો હસતા-મસકતા નંદનંદન જણી આવે છે.)

(પ્રથમ કડી) પદાર્થ, હું તમારું જનાવેલું ગીત ગાતો હતો.

નંદનંદન : હું મારા વિચારોનું શુભન કરે છે. કાલે એક એવો મળ્યો હતો કે મારી પ્રતિજ્ઞા પર પાણી ફેંડતો હતો.

અવિનાશ : કેમકે કમઅસ્વસ્થ હતો.

નંદનંદન : અથવા તો એવી આશ્ચર્ય આપણી આકલનું એન હતો.

અવિનાશ : (અનિશ્ચય આશ્ચર્યથી) તમે આટલાંટલા નિરભિમાની ક્યારથી થઈ ગયા?

નંદનંદન : કાલે એક એવો શુભ મળ્યો કે જેના સમાગમે 'હંદગોનું' અભિમાન આગળી ગયું.

(અવિનાશને પ્રશ્ન નથી સુઝતો)

આનંદમાં તારેય તેને આગળથી પડશે. ત્યારે તેને શું થશે; ને શું નહિ થાય; તે હું હમણાંથી નથી કહી શકતો—કે નથી કહી શકતો.

આચાર્ય સિદ્ધાન્ત

દેવેશ્વરે દર્શાવેલ
 ગામનાં કામગીરી
 આખી જાહેરી, કોલકાલિનિ-ક,
 સંસ્કૃત ગામી કોલકાલિનિ ગામી
 ગામી રવાના રહે છે

કુલ ગામી કામગીરી
 રૂ. ૪,૪૪,૪૪,૪૪

કેડ ગામી
 ગામી રવાના,
 ગામી.



રૂ. ૪૪૪
 ૧૯૦૮

આચાર્ય સિદ્ધાન્ત

અસંકલ્પામત
 રૂ. ૮૦,૮૮,૮૮
 ગામી રૂ. ૧૦,૧૦,૧૦
 ગામી રૂ. ૧૪,૧૪,૧૪
 રૂ. ૧૦,૧૦,૧૦ ગામી રૂ. ૧૪

રૂ. ૧૪૧૪
 સર લક્ષ્મીલાલ
 ગામી ગામી
 ગામી
 રૂ. ૧૪,૧૪,૧૪
 રૂ. ૧૪



મહાન ધાર્મિક કથા-
ઓમાંથી હાર્ય ઉપ-
જવવાનો સૌથી પ-
હેલો મહાન પ્રયત્ન
કરવાનું માત્ર દુની-
યાની સર્વ ભાષાઓ-
માં ગુજરાતી ભાષાને
કળે છે.

“રવિવાર” અઠવાડીકમાં
આ ચાલુ વાર્તા આશરે દોઢ વર્ષ સુધી
ચાલી હતી અને તેને વાંચક જનતા રમ-
પુરકે વાંચતી હતી. એ વાર્તાની પહેલી
આવૃત્તિ એ ભાગમાં દોડી જ સંખ્યામાં
પ્રગટ થઈ હતી અને તે હવે મળતી પણ
નથી. એટલા માટે અમે બીજી આવૃત્તિ
ખાસ સ્વરૂપમાં “રવિવાર” ના

ધાર્મિક કથાઓમાં-
થી હાર્ય સાહિત્ય
ગુજરાતી ભાષામાં
ઉપજવવા માટે
સૌથી પહેલો અને
અપૂર્વ પ્રયત્ન મી.
જી. રા. જી. ખ-
પડીયાએ કર્યો છે.

સંખ્યાબંધ ચિત્રો
સુશાસિત જકેટ

આફકેના ખાસ
લાલો રાખીને પ્રગટ
કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો
છે ‘રવિવાર’ ના
આફકે અને વાંચકો
નીચેનું લખાણ જ-
રૂર વાંચે.

૪૫૦ પાનાં
ઉંચા એંટીક કાગળ

ગુજરાતના હાર્યરસિક સાહિત્યમાં સૌથી પહેલી લખાયેલી
સળંગ નવલકથા

સ.વ.ણિક રામાયણ

આ પુસ્તકનો બીજી આવૃત્તિ તા. ૧-૧-૧૯૩૭ને રાજ બહાર પાડે.
અને તે મહેસાણા એડિટર અગાકીથી નાણાં સાથે ‘સૂચના’માં જણાવેલી
શરતોએ મળશે તેને જ ખાસ સન્મતી કીમતે અપાશે. પુસ્તક પ્રગટ
થયા પછી તેને રૂ. ૩ ની કીમતે જ વેચવું એવો અમારો નિશ્ચય છે
માટે દરેક વાંચકને વિનંતિ છે કે પોતાના એડર વખતસર નાણાં
મોકલીને નોંધાવી દેવા.

જોડક નોંધવાનું
ટુકાણું
‘રવિવાર’
એડિટર
પ્રેમિંદ્રન રા. (ચિરંજીવ)
એન્ટીનેમા કંપાઉન્ડ
અમદાવાદ ૪.

“રવિવાર”ના આફકેને

આ અતિ રમુજ હાર્યરસિક નવલકથાની
એક નકલ વસ્ત્રાવી લેવા માટે નીચેની
હકીકત નોંધી શકો.

- ૧) રવિવારના આફકે માટે દરેક નકલની
કીમત અગાકીથી રૂ. ૧ પોસ્ટેજ ભુદું.
- ૨) બીજા વાંચકો માટે કીમત અગાકીથી
રૂ. ૧૫ પોસ્ટેજ ભુદું.
- ૩) પુસ્તક પ્રગટ થયા પછી તેની છુટક
કીમત રૂ. ૩ પોસ્ટેજ ભુદું.
- ૪) એન્ટીનેમા પોતાના આફકેનાં નામ
સાથે નાણાં અગાકીથી મોકલી નકલ
સીઝવર કરાવી લેવી.
- ૫) છુટકનકલ તરફથી અગાકીથી એડરે
નોંધવામાં આવશે નહિ.

સૂચના

- ૧) આફકેએ તેમજ એન્ટીનેમાએ આફક ન-
બર લખવા.
- ૨) અન્ય વાંચકોએ આ પાનું ફાડીને તે
સાથે એડર મોકલવો.
- ૩) પુસ્તક પ્રગટ થયા પછી જેને પોસ્ટેજ
અપાવવું હોય તેણે સૂચનાની અગાવી
ઝેલગીરામાંથી પુસ્તક મંગાવી લેવું. જેને
ટાવણમાં મંગાવવું હોય તેણે રૂ. ૧૫
અથવા ૧૫૦૦નાં મનીઓર્ડર કરવા.
- ૪) આફકેના આફકેએ દરેક નકલ ત્રી
૪ મીલીમિટર પોસ્ટેજ એડર મોકલવા.

અવિનાથ : તે એવી વાત વહેલી મૂકેલ છે કાને જે માંજુ દશે તે થઈ રહેશે.
અસાધ્યો એવું ઉચારે છે !

નંદાદત્ત : (ડોક દહારી) હા હાવ તમને માટે એકવું આશ્વાસન બન છે.

જાને વિવરણમયમાં પડે છે દુઃખ દુઃખ એવો કે નંદાદત્તના
વહેમ પર વિનાશી એ દેખાવેલ તમને રૂપ રૂપ દેખાવ છે તેવું અવિનાથના
અંતર ન અવિનાથ નથી.

અવિનાથ, દુઃખ દુઃખમાં પણ તે મારી આશુર જેવું કહી છે. એમ કહું
તો પણ એવે કે તમને તમને ઉપર મે તમારોના ક્યાં છે.

અવિનાથ : બહે.

નંદાદત્ત : અવિનાથ મે તમને એક અંતર જુવાનું નથી. મારી રૂપાવ તુ દેડે છે,
મારા કાન તુ થાને છે હુકમ દુ નથી તમને. એકલી મારી સ્થિતિ તું
તમને છે.

અવિનાથ : પણ તેમાં તમે તમ તુ કહે છે ?

નંદાદત્ત : કોઈ સાંભળું. કહેવુંક તમ પણ કહેવું છે તે કહેવાનો છું.

અવિનાથ : કહેવું કહેવું.

નંદાદત્ત : ધરનાર છેડી તુ અહીં આવ્યો અને મે તમે આશરો આવ્યો.

અવિનાથ : (કથાવર્ણી) આપને જુદી જગે થઈએ એવી આ કથાકાન જુદી થઈ
મળે છે.

નંદાદત્ત : પણ, પાંડુ કાને એ તમને જાને છે. જે સદાશયની મે તમે થઈ પડેલાં
વાત કાને એમનો એમ દિગ્ધ છે. તું અહીં છે એમ એમને આશરો મળી
કે તમને તમે તેડવા થઈ આવ્યા.

અવિનાથ : (સીડી) મે તમે એમને થઈએ ન થઈએ ?

નંદાદત્ત : (તથાવર્ણી) એકાદ એકે એકે પડી થાને કાને એકે; અને તે વિષયમાં
કાનને અને પડી મને કહેવું.

અવિનાથ : (વિનાશી) પણ તમારે તમે કહું. તુ ?

નંદાદત્ત : તમને મારું લીધે તમને આપું અવિનાથ મેને પડો.....

અવિનાથ : (દુઃખ વાક્ય) મે હું થઈ તમને તે ?

નંદાદત્ત : (સદાશય સદાશયી) હાથાકી તમને મેને તમને.

(અવિનાથને જાન આપે છે તુર જાને છે)

(વિનાશવર્ણી સ્થિતિ) એકે એકે દિશાન તમને થઈએ, જે કાંઈ

નંદનદેવ, તમારું કાનતું વચન ક્યાં ગયું ? તમારો વિચાર, વાણી અને વર્તન વચ્ચેનો વિરોધ તમને કેવા ભયંકર ખરાબે આકાળશે તેનું સ્વપ્ન મુઠ્ઠાં નથી આવતું ?

(અવિનાશમાં ગમસાટ ફેલાય છે.)

નંદનદેવ : (સાચારીથી) અવિનાશ આવતો જ હતો.

અવિનાશ : (જોમતેમ) હિસાબ સોંપી હું નીકળતો જ હતો.

મુરસાગર : (ગરમીથી) નિખિતરાય ! મોટી મટોંકણે જડ્યું ફાડ્યું છે ત્યારે નાની, નાનકડીને મદતર કાં આપો છો ?

(નંદનદેવ અને અવિનાશને ફાળ પડે છે.)

અવિનાશ, જરા હિસાબી હશે એ કમુત્તર રાખું છું; પણ અત્યાચાર જરા બહાર જશે ? નંદનદેવનો આરંખાનગી ખપ છે.

નંદનદેવ : સાહેબ, એ બંને રથો, એનાથી અંગત મારે કંઈ નથી.

નિખિત : (કરડી છત્રો) કાં તો સ્વસ્થમંત્રી હશે :

મુરસાગર : (નંદનદેવનો ખંતા પકડી) વાપુ ! ક્યાં મુંઝીના ગોરાળા ? લોકનાં નાણાંને હજમ કરનાં પટેલાં હિમાલય ન સાંભર્યો ? બરતરામની ચગવળ અંગે તમારા પાછળ તારંટ નીકળ્યું છે ! ફોનથી અને ખચર મળી કે મોટર ફોનથી આપ્યો. મારાંમાં આ નિખિત મળ્યા તો એમની જે અજમ્ય ફરિયાદ : 'જડ્યું માંડ્યું છે શું ?

અવિનાશ : (અડધું ફરજતો) સાહેબ, શું થશે ?

મુરસાગર : કાપડો કરશે એ.

(બહારથી કોલાહલ સંભળાય છે.)

અવિનાશ : (ગાસથી ચંચળતા) આવ્યા.

નિખિત : (નીરજુનાથી) બસે પધાર્યા.

એ માર અમલદારનું અને માર-આડ હાકારોનાનું ધાટું દાખલ થાય છે, મુરસાગરને કેળતાં અમલદાર વર્તે દાદો પડે છે; છતાં એક સ્ત્રીપાઈથી મીઠીને ખખરાટ થઈ જાય છે.)

મુરસાગર : (કેવડી અમલદારને) રોખણદેવ, બેઠીની જરૂર નથી. આપણે સાથે છોએ.

રોખણદેવ : (મુરસાગરનો) હા, ગામગર. (વિષાદ સાથે એળા તાગી) રહે-ને દો, મિયાં.

(પાછી મુખકરી સાથે તે બેઠે નંદનદેવ આગળ પધાર્યા બંદે છે. પાછળ મુરસાગર, નિખિત અને અવિનાશ આવે છે. બાકીનાં બધાં એમને અનુસરે છે.)

ગુજરાતી રંગભૂમિ

૫૨

નવો તારો

મામા વરેકર

ગુ

ગુજરાતી રંગભૂમિ ધાત્રી જા પાઠ્ય પડી અગ્રેણી છે, એવી માન્યતા આજાર સુધી પ્રચલિત રહી રહેલી હતી અને તે સ્વયંક હતી. ધધાગી છુલ્લગી નાટક મણીઓએ પોતાની ઝૂલી પરપરા દલ પાળી છોડી નથી. પણ નવીન પેઢીના વેરણે ગુજરાતી રંગભૂમિની અધિગત સ્થિતિ જાનને પોતાની રીતે રંગભૂમિની કુપાદરણા 'કન્યાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. આ રંગભૂમિની આ પુનર્ધરણા પાંચે ભાગે પ્રથમ સેન્ટ્રેલીઅર્મ કોલેજની રંગભૂમિપર નાખવામાં આવ્યો અને તે થી, ચન્દ્રવદન મહેતાને હાથે જ નાખાયે હતો એમ કહેતુ અનિશ્ચયોક્તિમયરેતુ નથી આ નવીન યુગમાં થી, ચન્દ્રવદન મહેતાએ સર્વેયું 'અર્થો' નાટક રાહ પડે ૫૧ ઉપર સેન્ટ્રેલીઅર્મ કોલેજની રંગભૂમિ પર નાખવામાં આવ્યું હતુ. તે પછીના પ્રયત્નો શ્રી કૃતિવાલાજી મુનશી તરફથી થયેલા છે અને તે નાટકના પ્રયેયો પણ એમેઓર્મ નરોદારા જ થયેલા છે. નંમોદશતમ્બી વેણ જે કૃત્યવ જગતવામાં આવ્યો હતો તે નિમિત્તે રાહસ્ય ઓપેરા હાફસમાં આવ્યા જ નાના મોટા નાટ્યપ્રમયે કરી જગતવામાં આવ્યા હતા. અને તેમાં આમ સેનારો નટવર્ગમાં એમેઓર્મ હતો એટલુ જ નહિ પણ મુખ્યે વેખકવર્મ રેણીનો હતો. એ પ્રયોગની યોગતા પણ શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતાએ જ કરી હતી. એ વાત સહમાં રાખી જોઈએ

ગુજરાતી રંગભૂમિની આ પુનર્ધરણા થી. ચન્દ્રવદન મહેતાને હાથે જ થાય એવો કાંઈ પોતાપોયે હેય એમ લાગે છે. પદિવામ્મરકતાની દષ્ટિએ થી. કૃતિવાલાજી મુનશીના નાટકે મારી મચાડી નવરે આકર્ષક તીવરતા નથી થી. ચન્દ્રવદન મહેતાની લેખિતીમાં જે એક વ્યાપક દષ્ટિ છે તે કૃતિવાલાજી મુનશીની નાટ્યવરણામાં નથી. મુખ્યત્વેન છુલ્લગનાં મિત્રો કૃતિવાલાજી મુનશી સારી રીતે આવેખી રહે છે. કિણહુના મધ્યમ વર્ગની મિત્રો પણ આકર્ષક કરતા નેટની દષ્ટિ તેમનામાં છે. પણ, મધ્યમમાં સહેલાઈથી અલુચ્છન સમજાતી નવરમાં ન આવે એવી પદિવિયતિ છે તે જોવાની દષ્ટિ થી. ચન્દ્રવદન મહેતાનામાં જ આવશે લાગે છે.

'આયગાડી' એ નામના શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતાના નાટકે મારા આ મિલ્લોને અગ્રવર પૂસ્તક કરી આવ્યો છે, મણી હેય કે ગુજરાતી હેય, તેણે પણ સદિવમાં,

હજી સુધી રેશ્વેનું વાતાવરણ કોઈએ આંત્રેખ્યું નથી, રેશ્વેનો વ્યવહાર, અને રેશ્વે ખાતામાં કામ કરનારી વ્યક્તિ એ પ્રત્યેકના ઓળખીતાં છે. મનુષ્યના જીવન સાથે અત્યંત સંબંધમાં આવનારી જે કોઈ પણ વ્યક્તિ હોય તો તે રેશ્વે નોકર ન છે. પણ અતિ પરિચયને કારણે આપણી નજરમાં ન તે વસ્તુ નથી એમ લાગે છે. શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતાનું અને જે દર્શિષ્ટમ લાગ્યું તે એ ન કે પ્રતિભાશાળી સમજવામાં આવતાં ગુજરાતી સાહિત્યકારોની નજરમાં જે આવ્યું નથી તે તેણે સફળતાથી આંત્રેખ્યું છે. જંગાળી સાહિત્યનો અને જેટલો પરિચય છે તે ઉપરથી હું કહી શકું એમ છું કે તે સાહિત્યમાં પણ હજી રેશ્વેનું વાતાવરણ આવી શક્યું નથી, અને તેથી જ 'આગગાડી' એ નાટકમાં તે વિશિષ્ટ પ્રકારનું આંગત જેવું વાતાવરણ નિર્માણ કરીને શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતાએ આગનાં વિદ્યમાન સાહિત્યમાં અગ્રસ્થાન મેળવેલું છે.

શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતા એ માત્ર લેખક જ હોત તો પણ તેની યોગ્યતા ધણી મોટી છે. પણ તે પોતે નહ છે. અને વિશેષ 'ગ્રામ્યસર' છે. બિન્ન બિન્ન સમાજમાંની બિન્ન બિન્ન મનોબુમિના બિન્ન બિન્ન પ્રકારના શ્રોમંતર્થી માંડીને તે ગરીબ સુધીની, સાવકાદથી માંડીને જે સમાજ સુધીની જુદી જુદી બુમિકા યશસ્વી રીતે બેંચવી ખતાવવામાં તેઓ નિપુણ છે. એ નમંદરાતાપ્તી વેળા અને અને 'આગગાડી'ના પ્રયોગ વેળા તેમણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે એ જ પ્રમાણે. આ જુદા જુદા નાટ્યપ્રયોગ ખાતે, તેમણે જે જે આગમોની યોગ્ય કરી તે કારકિર્દી કારકિર્દી સંબંધે એટલી અપૂર્વ હતી કે તેમની કોટિના પ્રોત્સાહ આને કોયેસા નરસે કે કેમ ને કહેવું મુશ્કેલ છે.

આકર્ષક કથાનક શોધવા જવાની જેની કષ્ટતા હોય તે આ નાટક જોતાં નિરાશ થશે. રંગમૂર્તિ રૂપી આદેશમાં પોલી પગ્નસ્થિતિનું આ પ્રતિનિધિ છે. વાસ્તવતા એ કાંઈ હંમેશાં આકર્ષક હોતી નથી. પણ પ્રેક્ષક (Irritating) હોય છે. એ પ્રેક્ષકનનું કામ જે કથાનક હાલ થાય તે જ કથાનક રંગમૂર્તિ ઉપર પરિણામકારક નીવડે છે.

રેશ્વેના નોકરોનો પશ્ચિમ બધાયને છે છતાં તેમનાં સુખદુઃખની કોઈને જ ખબર હોતી નથી. સાહિત્યકાર હો કે ચળકીય ક્ષેત્રમાં વિહરતારી વ્યક્તિ હો, રેશ્વેના કોમ્પાઉન્ડમાં પ્રવેશીને તેમનાં સુખદુઃખ જાણવાનો પ્રયત્ન કરાવિત જ થયો હશે. રેશ્વેના નોકરોને સુકાં હાથ ઉપેક્ષા ભોગવતી પડે છે. પ્રજ્વલતી હૃદયભરમ થયેલા મનગામ્ફીની જેમ જ રેશ્વે-નોકરોના પ્રણયમીન છાનમાંથી હૃદયભરમ પ્રમત્ત બનવા પામે છે. એની પીંગલ 'આગળાડી' નાટકે જાન રીતે કરાવી છે.

આ નાટકમાં સ્ત્રીમુક્તિ એક જ છે. અને તે કોણમાયાળાની પત્ની. એક નાનો સરખો છોકરો પણ છે અને તે પણ એ કોણમાયાળાનો જ એક મજબૂત રેશન માત્ર છે. એક દુર્જન રૂઢપર છે. કુળા અતઃકરમુલ્યો એક ગ્રમ બયો છે. પ્રવાસના ઉત્કેષ જ ઉત્કેષો છે તેમાં કોઈ માપનના ચેખાની કે કોઈ વાનોડીયા બહેરિયાલાઓ પણ છે. એમાં આવેલો પ્રમંથ મમજી લેનાર મૃતીમ ઉત્કેષો ભોગ મદત પ્રવાસ કરનાર દુઃખીની પણ છે. કામના બરાવાને કાળે કદાએકા ઉપ્પત્તિ રેશન માત્ર પર થયું છે. તેમ જ તેમની સાથે વચમાં ફેરવમેન પણ છે. આટલા બિન્ન બિન્ન પ્રકારની બિન્ન બિન્ન વ્યક્તિનો સમાવેશ એક નાના ને કપાકના નાટકમાં કરી બતાવીને ચન્દ્રવદન મહેતાએ સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં એક અજબ ચમત્કાર કરી બતાવ્યો છે.

મગી રંગમૂર્તિ માટે મને અભિમાન છે. શુભરાત્રી ધધાદારે રંગમૂર્તિ સ્વયે પુલ્કા કરના તે અભિમાન હું હકથી ધારણ કરી શકું એમ છે. પણ જે પ્રકારનો પ્રયોગ 'આગળાડી' નાટક હાલ શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતાએ કર્યો છે તે પ્રકારનો પ્રયોગ હજી સુધી મગી રંગમૂર્તિ પર પણ થયો નથી એટલું જ નહિ પણ આજના સમયમાં આખું રંગમૂર્તિનો ઉદ્ધાર કર્યો એમ માનનારા પક્ષીપર મગી નાટકકારને પણ ચંદ્રવદન મહેતાએ કરેલા પ્રયત્નની હજી સ્વપ્નમાં કલ્પના સુઢા જતી નથી.

એ નાટક જેવું જખાયું છે તેવું જ એ વાંચીએ તે મનસાધારણ પુહિના વાયક ઉપર તે પરિણામ કરી શકે એમ નથી. આ નાટકનું વૈશિષ્ટ્ય છે તે એ કે, પ્રયોગ-વસ્થામાં જ તેની કમોડી થાય છે. અને ને કમોડી કરાવે એવો કુશળ નટવર્મ આ નાટક માટે મળે એ ચન્દ્રવદન મહેતાનું આગ જ છે.

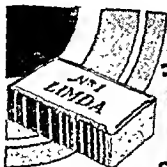
કેટલું પ્રાંતમાં વચસાક એ જામના એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું વાતાવરણ આ નાટકમાં બજાવવામાં આવેલું હોવાને કાળે મારે મન આ નાટક તરફ ધવું જ વળ્યું છે શુભરાત્રી

૪૬૬ ... ગુજરાત : ડીસેમ્બર '૭૬ બાંધુઆરી-૭૭.

બોક્ષનાર હો કે મરાઠી બોક્ષનાર હો, કોકણી (ધાત્રી નદિ) માણસ, અહીં કે ત્યાં બધે સરખો જ છે. અંતઃકરણનો સ્નેહ જે મહારાષ્ટ્રીય કોકણીમાં જણાય છે તે જ ગુજરાતી કોકણી માણસમાં પણ છે એ આ નાટકદ્વારા જોઈ શકાયું એનો જ મને ઘણો આનંદ થાય છે. ભૂમિનો પોદાર બાપાથી બપ્ત થતો નથી એનો પ્રત્યક્ષ પૂરાવો આ નાટકે મને કરી બતાવ્યો છે.

તા. ૧૧-૧૨-૧૪ ડીસેમ્બરને રોજ આ નાટકના જે પ્રયોગો થયા તેથી ગુજરાતી બાપા જાણનારોએ એક ટુકડું થયું હશે પણ મહારાષ્ટ્રીય એ સંબંધે મને એ નાટક માટે જે અભિમાન લાગે છે તે ગુજરાતી બાપા જાણનારા પ્રેક્ષકો અને સાહિત્યકારો કરતાં વધારે વ્યાપક સ્વરૂપનું છે. મરાઠી રંગભૂમિએ જે સાધ્યું નથી તે ચન્દ્રવદન મહેતાએ-કોકણી ગુજરાતીએ કરી બતાવ્યું. એનું એક કોકણી મહારાષ્ટ્રીયને લગવનારું આ અભિમાન છે.

દૃષ્ટિ તો બધાને જ હોય છે. પણ અવસોકનશક્તિ યોગને હોય છે. અને તે અવસોકનનો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ તો ઘણા જ યોગ કોકોમાં હોય છે. અસામાન્ય અંતઃકરણવાળી અવસોકન શક્તિએ રંગભૂમિની આક્રમમાં આ ખ્યાલ રચી કરતાં ચન્દ્રવદન મહેતાએ જે કુશળતા દાખવી છે તે મહારાષ્ટ્રી દ્વિવા ગુજરાતી સાહિત્યમાં અદ્વિતીય છે. તેમને હાથે આવ્યા જ પ્રકારના ગરીબોનાં જીવનનાં ચિત્રો રંગભૂમિ પર રચી થયા કરે અને કૃષ્ણાસીન જીવનનાં એજાદાશ બોગવના માત્ર આનંદને ખાતર ગરીબો પ્રત્યે કૃપાક્રદાદી કેંકનારા સાહિત્યકારોની આંખ કપાડો એવી મારી અંતઃકરણપૂર્વકની હ'મ્મ! છે,



બનાવનાર:
વેજટેબલ સોપ વર્કસ
કલીકટ, મુંબઈ
મદ્રાસ

સૌંદર્યનો સહાયક
ચામડીનો સંરક્ષક
લીમ્ડા
જહાવાનો સાબુ
સઘણે કેકાણે મળે છે

તંત્રીસ્થાનેથી

આ અંક

જાહેર કપા પ્રમાણે ડીમિન્યુટ મામલો એક વાર્તાએક તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવાનો નિર્ણય અમે કર્યો હતો. આદિત્યપરિવર વિશેના અકમાં બાગમા સમેતનનો જવાબ બહુ આવી જાય એ લેખકથી એ અંક પ્રસિદ્ધ કરવામાં અસાધ્યતા વિવર્યમ થયો. તે વિવર્યમ છતાં એ અકમાં અમલવાહતા અમેજનની વિગત સાગ પ્રમાણમા આવી ગઈ એટલે અમને સતોષ છે. પણ એ વિવર્યમને અમારી લેવાનો વિચાર કરતા બીજી એક બાબત પણ અમારા લક્ષમાં આવી, 'ગુરુસાતને પદ્મની તનેખને બદલે પદ્મી તારોખે હાવી મૂકીએ તો વધારે સાદુ એવા વિચાર તો થયા સમવર્થી હશે, પણ કાંઈ કાંઈ વિધોને લઈને તેમ કરવાની અનુકૂળતા નહોતી આવી. પણ આ અકથી એ અમારો નિર્ણય અમે અમલમાં મૂક્યો છે તેમ કરવા બાગ ડીમિન્યુટ ૧૯૩૦ અને યાનુઆરી ૧૯૩૧ બે અક એકત્ર કરવા પડ્યા છે પરંતુ તે માટે વાચકો અને આડકો જેટલા વાચનની અપેક્ષા રાખે તેમાં કંઈકમર કરો નથી એ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે આ અકમાં જેટલા પાનાં છે તેના જ વિભાગ કરીને અમે બે અક અલગ પ્રગટ કરી શક્યા હોત. પણ તેમ કરવા જતા વાર્તાઓનું વસ્તુ બે ભાગમાં બેટાઈ જત, જે કાંઈ પણ મને હિચિત ન બનત. એટલે 'ગુરુસાત' નામ અને જૂના વર્ગમાં એક એક પગ રાખીને ઊંચુ રશું છે. અમે હવેથી દર અક દર મહિનાની પડેથી તારીખના અગસામા જ પ્રસિદ્ધ થશે એ તરફ અમે વાચકો અને આડકોનું લક્ષ બેગીએ છીએ.

યાનુઆરીનો અંક સુધે જેટલો એટલું જાણવું જોઈ જા પાનાંબંકના વિભાગ ઉપરાંત બીજું કોઈ વસ્તુ પણ અદર પ્રવેશ પામે. એ નીચે જ રા. યશરાત પડવાનું નાટક જે વસ્તો પડેલા અવસ્થામા બચવાઈ ગયેલા નાટકોના નવા અવતાર છે તે આ અકમાં રજુ કર્યું છે. અમે તે સાથે 'નડુ સાદિત્વ' વિભાગ કુતારી રાખવાની જરૂર પડી છે તે પણ મેંપણું લેઈએ. અને વાર્તાઓ માટે પણ પાંચના અવરમકને અમે જે વાર્તા એખોતી વાર્તાઓ અમે મેળવી નથી શક્યા તે બીજા કોઈ અક માટે મેળવી શકીશું એમ અમને ધ્રુષ છે. જે બાદમાં જે જગમગ રાખીએ મોકલી અમને સદકાર આપ્યો છે તેના અમે એકક કાઢી છીએ. વાર્તાઓમા બે પ્રયોગો એક રા. પતીખનો અને બીજો શી નવપ્રકાર વિવેદનો પણ રમપમા છે તે પણ પ્રયોગો તરીકે વાચકોના લક્ષમાં આવીએ તેમ અમને આશા છે.

રાજ્ય અને રાજ્યનાંત્ર

રાજ્ય આડમા એકાદી જે કાંઈ સંજ્ઞાઓને ત્યાં ક્યાં નેત્રી અર્થ અનેક પડેલાં

થઈ ગઈ છે. જે બનાવો બન્યા તેમાંથી એ બાબતો આપણને સ્પષ્ટ થાય છે. એક તો એ કે બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રમાં રાજતંત્ર રચાવ વસ્તુતઃ કેવું છે તે; અને બીજું એ કે સમસ્ત અંગ્રેજ પ્રજાતંત્ર માનસ કેટલા પ્રમાણમાં પ્રજાસિક્ષાપૂર્ણ છે તે.

બુદ્ધ બુદ્ધ દૃષ્ટિમિન્દુવાળા સોદાએ જુદી જુદી રીતે આ પ્રસંગની ચર્ચા અને ટીકા કરી છે. અને સૌ પોતપોતાના મત્તવ્યો અનુસાર આવા પ્રસંગને અવગણે એ સ્વાભાવિક છે. કેટલાકે રાજતંત્ર આવા પર્તનની શાસ્ત્રના આધારે પણ ચર્ચા કરી છે. કેટલાકે અનધિકારી મહાજનોએ પણ પોતાના અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યા છે.

આ બધા બનાવોની પાછળ કોઈ રાજકીય હેતુ હોય કે ન હોય પણ એટલું તો સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે કે અંગ્રેજ પ્રજા પોતાની પ્રજાસિક્ષાપૂર્ણતામાંથી સહેજ પણ દૂર જવા તૈયાર નથી. માનવતાના ભેદ પાડતા જે વર્ગો માનવી પોતે જ ઊભા કરે છે તેની ચૂડમાં એ પોતે જ કેવો જડકાર છે એ આવા બનાવોથી સહેજે સમજી જવાય છે. પરંતુ આવા મહાબનાવમાં પણ જે વ્યવસ્થાશક્તિ એ પ્રજાએ બતાવી તે ખરેખર અભિનંદનને પાંચ છે. અને આશ્ચર્ય એટલું પણ પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવી રાખવા રાજ્યગાદીનો પરિત્યાગ કરવાની જે હિંમત દર્શાવી તે પણ ખરેખર પ્રશંસાપાત્ર છે. આથી વધારે આ પ્રસંગના શુભહોવાની ચર્ચા કે ટીકા આપણે મારે અનાવરણક છે.

મુંબાઈમાં કોમી હુલ્લડ

ધોળાપ્રજા સમયને આંતરે પણ મુંબાઈ શહેર કોમી હુલ્લડનો ભોગ બને એ એવું કમભાગ્ય છે. વિશેષ દુઃખદ તો એ છે કે અમુક આચારોને ધર્મના અપરિહાય અંગ તરીકે માની લેવામાં આવે છે અને તેમાંથી આવાં તોફાન પ્રગટ થાય છે. બને કોમના નેતાઓ સુલભ સ્થાપવા, પોતપોતાની કેમના માણસોને બચાવવા, મદદ કરવાં પ્રયત્ન કરે છે; પોલીસ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે બને તોલું વહેલું એ હુલ્લડને શમાવી દેવા પ્રયત્ન કરે છે. છતાં જનમાત્રનું અમુક તુકશાન તો અદસ્ય થાય છે જ.

ધણા મે સમજી માણસોને પ્રજા હરે છે કે આનો કોઈ ઉપાય જ નથી ? માનવીમાં પાશવ અંશ તો અવશ્ય સંદેહો છે ! એ અંશની સાથે જ માનવતાનો અંશ પણ છે. પણ આ માનવતાના અંશને સદા વ્યક્ત રાખે પાશવી અંશ કરતાં પ્રજા બનાવે એવું શિક્ષણ, એવા સંસ્કારો વ્યાપક સુધી વ્યાપક રૂપે ન સ્થપાય ત્યાં સુધી આવા કસરો કેમ શમે ? ધર્મને નામે એક મનુષ્ય બીજા મનુષ્યના જન લેવા પ્રેરે એથી દલકું બીજું શું ગણાય ? આવા કસરોથી ધર્મ અને ધર્મના સ્થાનોનું મહત્ત્વ વધે કે ઘટે એ પણ વિચારવાની ધર્મના સંસ્કારોને વરદ છે. અસ્તુ. પણ હવે તો અશાંતિમાંથી મુંબાઈ શાંતિ અનુભવે છે અને એ શાંતિ ચિરસ્થાયી બને એમ અમે ધૃઢીએ છીએ.

ફેઝપુરમાં મહાસભા

આ અંક પ્રસિદ્ધ ધરો તારે ફેઝપુરની મહાસભાનું મત સંપૂર્ણ થયું હશે. આ

સર્વ દિશામાં પ્રગતિ સાધતી ધી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની, લીમીટેડ



(૧) દિલ્લી યુની ટેમ્પલ નવી હઝ ટકા કંપનીઓનાં છેલ્લાં વર્ષના કામકાજથી પાનું વડુ રૂ. ૧૮ ૦,૦૦૦નું મુદત નવું કામકામ એન-સ્ટીપેન્ડનાની મરત દયાનાંતો ખ્યાલ ખાપે છે.

(૨) શ્રીમીપમ આલકમા ૧૦૦ ટકાનો વધારો સમીન તેમજ અનુ-પમ સિકામ દર્શાવે છે.

(૩) ચાલુ ન્દેશ કામકાજના ૧૦૦ ટકાનો વધારો પોલીની જગતનાંઓની સનોવકારક મંવાતુ પરિણામ છે.

(૪) મુગલે લાલપુરુ મદર જાગીનગીરીઓમાં શેકાણુ ત્રાણું-વિચક મારચેનીવરી નીતિનો ખ્યાલ આપે છે.

(૫) અગ્નિ મગલુપમાનુ કે જે સાલમોનસ મારે અગત્યની આપન છે.

(૬) જગર ચથેવી વિશાળ થાપણુ તેમજ બીનપગર થથેલી તેડીજ મોટી થાપણુ નાણાં જાખનનુ સધુણું વિશાલપ્રેરક બજા સુચવ છે. દિલ્લા રથપાએક હઝ ટકા કંપનીઓ કરના પડુ બ્યા થાપણુ વધુ છે.

આપ પાણુ જો અમારા નિચારે આથે મગલુ થમ અવિખના કામકાજનો અગત્યનાને વધુ રથાલ આપના દો, અને એરી કંપની કે જેમા ઉત્તરજ બરિધ મારે બવહાર પોજનાની હાલતરી હોય, અને આપને સજગતાનું જ વાતચરણુ પમદ હોય તો આપની પમદગીતો કળશ યોડેન ઉપરજ દર્શાવે.

“ઉત્તરજ ભાવિની આમારી આપનો ક.”

વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

દેલ ઝાલીસ-અમદાવાદ

સાખા — મુમ્બઈ કલકત્તા-મદ્રાસ-પુના

વર્તમાનસાર

: રોજનોંધ :

ત્રયેમ્બર ૧૯૩૬

- તા. ૧ : અમદાવાદમાં મહાત્મા ગાંધીજીને પ્રમુખપદે ચૂંટરાની સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનની ખાસ દિવસની બેઠક. મુંબઈની સ્વદેશી માર્કેટ કમીટી બંધ પડી.
- તા. ૨ : સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનની ત્રીજી દિવસની બેઠક અમદાવાદ. આર. સી. દાદરકુલમાં ઉત્તર વિભાગ તથા કાલીઆવાડની માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકો માટેના રિફ્રેશર કોર્સની ઉદ્ઘાટનક્રિયા આચાર્ય આનંદેશંકર ધ્રુવને હાથે થઈ હતી.
- તા. ૩ : અમદાવાદમાં પ્રાર્થનાસમાજ હોલમાં શ્રી. રમણદાસ દેસાઈને પ્રમુખપદે પ્રગતિ-શીલ સાહિત્યમંડળ સમિતિ તરફથી પ્રગતિશીલ એટલે શું એ વિશે વિવિધ દૃષ્ટિકોણોથી જુદા જુદા સાહિત્યકારોએ પોતપોતાનું દૃષ્ટિબિન્દુ રજૂ કર્યું હતું.
- તા. ૪ : લંડનના નાણાંત્રી લેખક કવિ અને વિવેચક ગેરાલ્ડ ગોલ્ડનું અવસાન થયું.
- તા. ૫ : મરાઠા યુનિવર્સિટીની એનેટે રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિના વિકાસાર્થે હિન્દી ભાષાઓમાં પુસ્તક પ્રગટ કરાવવા વિચારણા કરી.
- તા. ૬ : મુસ્લિમ કદવા ધારેલા નર્મદસ્મારક સંબંધે સમિતિમાં મતભેદ પડ્યો છે જેમાં યોગ્ય થયું તેમજ એમ એક ચર્ચાપત્રી નાણાં છે. આ વર્ષે મહાસભાના દેરાબરમાં ૬ લાખ કરતાં વધુ સભ્યો નોંધાય છે.
- તા. ૭ : લંડનમાં ઇરાન સોસાયટી સમક્ષ ના. આગાખાને હારીઝ વિશે ભાષણ આપતાં પૂર્વની સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરવાની નડરીઆત દર્શાવી હતી. તુર્કિસ્તાનમાં સ્ત્રીઓ માટે પશુ ફરજિયાત લગ્નરી નોકરીની વિચારણા ચાલી.
- તા. ૧૧ : મોરકોના પૌરુષ સંસ્કૃતિના સંશ્લેષણમાં હિન્દી સંસ્કૃતિ વિભાગ જોડવામાં આવ્યો છે. આ વિભાગમાં ૧૬મી અને ૧૮મી સદીના સમયની નાની તરફીરો તેમજ હતર સુંદર કલાકારો અને સિદ્ધિઓ સંપ્રદાયા છે.
- તા. ૧૫ : પિ. સં. ૧૯૬૩ના નવન રાંધના મંત્રણિક પ્રમંત્રે મુંબઈ માધ્યમમાં હિન્દુ-ઓલ્ડ પસ્ટર મીલ કરના સંમેલન થયું હતું. લંડનમાં પસના હિન્દીઓએ શ્રી. મરઘાયાઈ આર્ચબિશપનાં દીપોત્સવીય જગતી સંગીતનૃત્યગદ્યા રંગેરોના કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો.
- તા. ૧૭ : શ્રી. હરિદાસ ગાંધી પુનઃ શુદ્ધિક્રિયાથી હિન્દુ યાત્રા.

- તા. ૧૭ : સર્ગ. બ્રાહ્મણની આંતરી સંવન્નરી દિંદમાં જુદેજુદે સ્થળે ઊત્તવાહ
- તા. ૧૧ : અખિવ હિન્દ વિચાર્યાપરિવદ ધી. શરમ્પદ્ર બોત્રને પ્રમુખપદે દાહોરમાં મળી.
- તા. ૨૨ : અમદાવાદમાં શ્રી રવિશંકર ગરગનું જ્ઞાપાનનું સરકારી જીવન એ વિશે બાપાજી થયું. 'મોના પ્રવચન' અંગે આગાધે કુવનું સ્થિતપ્રજ્ઞતા પણ રિવેચન થયું.
- તા. ૨૪ : ખરજી મુનિરમિંદિની મેરેકે નેરી ચાર્લિંક સમામાં હજવ કરી મેટ્રીક વર્ગનું સિસ્ટાજી આનુષ્ઠાનકાંડ આપવાનું નહીં થયું.
- તા. ૨૫ : પાનીગર મુવમમળે નડીઆદની બેઠકમાં પ્રચલિત મેગીલો સમન્વય કરી મમે ત્યાં કન્યા આપવી તેણે, સ્થનિક અમવવરો સગની નેધિ રામે તેણે, બાલકવન મિમેથે, ફરજીયાત રૂપન સામેકે રિહર વિવવા સગની હજવાનો અને શેખ પાનીગરેને શુદ્ધ હિન્દુન આપી કામમા લેવાનો વગેરે વગેરે હજવ કર્યા છે. શીમની નયીપાજી દામોદરદામ હાકરમી મદિકા વિચાપવા નવા મહાવનો મુલાકામાં લેવાઈનરિધિ થયે.
- તા. ૨૭ : મુંબઈ આપવાગમાં વડેમ્મની આપકન્યા, મહાવિદ્યાવતી રનાનિકાઓ અને કન્યાઓના શિશુમુરિવક દાપંકમમાં બારમે, મનુપવાથુન પ્રયેમે, સગીન મરમા અને બાપામ વગેરેના પ્રયેમ થયા 'જમનામી' પામે છેખા, હિન્દુ મુરિદમ દુપદ અંધે શેખ પ્રખસ માટે રાધીઆઈ હામની જમીનમોની મગાહ. મુનિરમંત્ર અર્થે શીમ (મુજત) તરફ શ્રી જમનાદામ મહેવાને પ્રમુખપદે હિન્દુ હિન્દુન મુવદાર શીમ અને શીમની શિવરામ કમ્પેનો મહાર થયે.
- તા. ૨૮ : માહિવરમજ શ્રી. મી. શી મરિવારાએ રૂપીઆ પચામનુ હનામ વિવ. પીના અર્થશક્તિ વિશાદ શ્રી. આંજનેરિમાને આપવાની મહેચન કરી.
- તા. ૨૯ : ખરુમમાં શીમ કનેપાજાક મુવમનું 'મુરમી' વિશે મરદેર આપવાન થયું. રિવલુ હિગર મુજિક એકેટીમીની પડેરી મનમળી રિવેપાને વિવકમહિનસ ગોખને સજાવદમાં શ્રી. જમનાદામ મહેવાને પ્રમુખપદે ઊત્તવાહ.

ગીરોમર ૧૯૩૬

- તા. ૧ : 'મરદાઓ પાનીગર મુદ પડીએ લહાર અને તેનો અ ૧' એ રિવલ કપર મર જડુનાથ મરદામું રેવન એશિયટિક મોસાઈરી તરફથી સોમપરીની સામગ્રી સમગ્રદમાં આપજી

જર્મનીની આર્થિક મંચીનના જ્ઞાતક માટે જર્મન પ્રધાન મહાને મીલન હુવાવ માટે મુનેદમર ફરેશ ફા પદેશમાં મીજન રાખવા મામુમોને મોતની સત્ત ફરમાવે મુકે બહાર પાડ્યે. એવિમેરના નવા રાજ્યવધારાનો ખરડો એવિમેરની ફેશમે પચાર કર્યો.

- તા. ૪ : મુંબામર મેવર શ્રી. જમનાદામ મહેવાનું 'રિવર્ષાઓ અને શરેરીન' એ રિવલ પર મેમેરેરમી મોનમાં જાણુ.

ન્યુમિસ્મેટિક સોસાયટી ઓફ ઇન્ડિયાના પ્રમુખ ડૉ. કે. પી. જયસ્વાલે હાલ ઉપલબ્ધ પ્રાચીન સિક્કાઓ ઉપરથી પ્રાચીન ભારતમાં એક વખતે, 'સંયુક્ત લોકશાહી' રાજ્યતંત્ર હતું એમ પ્રમાણ સાથે સિદ્ધ કર્યું.

અમદાવાદમાં શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યની આચાર્ય કુવને પ્રમુખપદે, શ્રી. લોકાશાહની શ્રી. કાલિદાસ ઝવેરી અને શ્રીમદ રાજચંદ્રની શ્રી રસિકતાત પરીખને પ્રમુખપદે તથા જયંતીઆ ગાંધી કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ ઉજવાઈ હતી.

તા. ૭ : ડૉ. કઝીન્સનું અમદાવાદ પ્રેમાભાઈ સમાગ્રહમાં ભારત - દલામંડળ તંત્રથી 'આરિયના ધકતર માટે સર્જક શક્તિ' એ વિષય ઉપર આચાર્ય આનંદશંકર કુવને પ્રમુખપદે ભાષણ.

તા. ૧૨ : સમ્રાટ આદમા એડવર્ડનો રાજ્યત્યાગ અને તેમના ભાઈ પ્રિન્સ આલ્બર્ટની છઠ્ઠા જ્યોર્જ તરીકે રાજ્યપ્રાપ્તિ.

ચિદાંબરમની અન્નામલાઈ યુનિવર્સિટીની સિનિકેટ યુનિવર્સિટી હસ્ટનની ખેતીવાડીને અનુદાન જમીનનો ઉપયોગ યુનિ. ના ભેદાર વિદ્યાર્થીઓને ખેતીવાડીનું જ્ઞાન ને તાલીમ આપવા માટેની શક્યતાઓ તપાસવા એક સમિતિ નીમી છે.

જાહેરમાં આશ્ચર્ય છે કે કિર્તીપ કોક્સના એક અંગ્રેજ નાટકમાં મોસીની મહાશયી વીરાંગના લક્ષ્મીબાઈની બદનક્ષી કરવામાં આવી છે.

પૂના યુનિવર્સિટી સ્કુલના આચારે ૬૦ સ્ત્રીપુરુષ શિક્ષકોને દરકસર કરવા નોકરીમાંથી અંગ્રેજ નવા વર્ગથી મુક્ત કર્યા છે.

તા. ૧૨ : વડોદરા રાજ્યના હિંદુઓને દાયબાગના ધોરણ અનુસાર પિતાની મોહકતમાંથી પુત્રીને બાગે મુકરર થયેલા હિરસાની એ સ્વતંત્ર માલીક થાય એમ વકીલ મંડળ તથા સર ન્યાયાધીશો અનુમોદન આપ્યું.

મહેસુર રાજ્યે દેવદાસીની પ્રથા બંધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

તા. ૧૩ : વિદ્યાગીરી નીલકંઠના મહિમાદોષસવના સ્મરણ નિમિત્તે ગરબા હરીકાષ-અમદાવાદ

તા. ૧૪ : નવીન સમ્રાટ જ્યોર્જ છઠ્ઠાના રાજ્યરોહણનો હિન્દમાં ઉદ્દેશ.

તા. ૧૫ : મહાન દર્યાલેખ નાટ્યકાર કુછી પિંગ્-ડોલનું અવસાન થયું.

તા. ૧૭ : દેજપુર મહાસભામાં જ્યોત લલ જવા મશાત સરધંસનું પ્રયાણ સુખામ.



તા. ૧૮ : તા. ૧૮થી ૨૦ કાશીમાં નિખિત્ર કારનવીર સમેલન પ્રાણાચાર્યે કું. પોપટ પ્રભુસભના પ્રમુખપદે મળ્યું હતું.

તા. ૧૯ : સાહિત્ય પરિષદની મંથર સભાની બેઠક મુંબઈમાં મળી.

તા. ૧૯ : મુંબઈમાં અગ્રમો ફિફ્ટ મેચની શરૂઆત થઈ.

તા. ૨૦ : હિન્દી સાહિત્યકર ૨૨ ગ્રેમયંદજીની યાદમાં આખા હિન્દમાં 'ગ્રેમયંદજી દિન'ની બિજવણી.

તા. ૨૨ : અમદાવાદમાં અખિલ હિંદ મદિજા પરિષદને આવેતુ પ્રદર્શન રાણી લક્ષ્મીબાઈ રાજપૂતેએ ખુલ્લું મૂક્યું.

તા. ૨૩ : મુંબઈમાં યુનિવર્સિટીની મેટ્રીકની પરીક્ષાનું પરિણામ જાહેર થયું.

તા. ૨૩ : એ જ પરિવર્તમાં ઓ. આ. બા. કુલનું પ્રારંભિક વ્યાખ્યાન.

તા. ૨૪-૨૫-૨૬—એ જ પરિવર્તની બેઠક.

તા. ૨૭-૨૮-૨૯ : હિન્દી મદાસભાની ફેરવમાં ખુલ્લી બેઠક.

તા. ૨૯ : અમદાવાદમાં શુદ્ધરાવ વર્તકચુધર સોમવાસીની માનાન્વ સભા મળી.

‘ધૂમકેતુ’ નું નવું પુસ્તક
ત. હા. બા. : મંડળ-ચોથું.
: બહાર પડી ચૂક્યું છે :

શુદ્ધ રા. ચરણ કાપડિયા : અમદાવાદ.

મહત્ત
આપવાના આંદો
SAVING CLOCK
નવપચુન
નવપચુન એન્સ્યુઅરન્સ કું. લી.
નવપચુન એન્સ્યુઅરન્સ કું. લી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

મધ્યરથ સભાની બેઠકનો અહેવાલ

સાહિત્ય પરિષદની મધ્યરથ સભાની બેઠક તા. ૧૯મી ડીસેમ્બર ૧૯૩૬ને રાત્રિવાર સાંજે ૪-૩૦ સાડયાર વાગે પરિષદના ઉપપ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીને પ્રમુખપદે એમના ચેરમનમાં (૧૧૧, એસપ્લેનેટ રોડ, ડોર, મુંબઈમાં) મળી હતી. શ્રી. મુનશી ઉપરાંત નીચેના અન્ય સભ્યો સભામાં હાજર હતા:—

દિ. બ. કૃષ્ણભાઈ ઝવેરી
શ્રી. મનહરરામ મહેતા
" મણિભાઈ નાથાવડી
" મોતીચંદ કાપડીયા
" જન્મશંકર શુચ
" દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી
" અંબાલાલ જ્વળી

શ્રી. પોપટભાઈ શાહ
" રામનારાયણ પાટક
" નરહરિ પરીખ
" નવમરામ ત્રિવેદી
" હરિલાલ બર્યા
" બાનુશંકર વ્યાસ
" સાદીક

ગણ સભાનો અહેવાલ મૂત્રી શ્રી. મનહરરામ મહેતાએ વાંચી સંભળાવ્યો હતો. તે મંજૂર થયા બાદ મન પરિષદ સંમેલનના ફરજો વિશે વિચાર કરી સભાએ નીચેના ફરજો સર્વાનુમતે પસાર કર્યા હતા:—

૧. ગુજરાતમાં અને ગુજરાત બહારના ભાગોમાં જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓ મોટી સંખ્યામાં વસતા હોય ત્યાં ત્યાંની ગુજરાતીઓની સંસ્થાઓને પરિષદના સંસ્થા સંભાસદ થવાની વિનંતિ કરવી; અને જ્યાં એવી સંસ્થાઓ ન હોય ત્યાં સંસ્થાઓ ઉભી કરાવી પરિષદ સાથે જોડવા તજવીજ કરવી.

૨. હિન્દનાં શુદ્ધ શુદ્ધ પ્રાન્તોના બાળસાહિત્યમાંથી ઉત્તમ કૃતિઓના તરજુમા ગુજરાતીમાં પદ્ધતિસર કરાવવાના હેતુસર એવાં પુસ્તકોની એક માર્ગદર્શક યાદી તૈયાર કરી આપવા શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરને વિનંતિ કરવી.

૩. ગુજરાતમાં તેમજ ગુજરાત બહાર જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી બાળાનું રીતસર

આવશ્યક થાય છે ત્યાં ત્યાં ગુજરાતીમાં અનુવાદન અને પાઠ્ય પુસ્તકો દેવાં છે એ તપાસી એને વિશે અહેવાલ રજુ કરવા નીચેના મર્યાદાની સમિતિ નીમવામાં આવે છે:—

દિ. ભ. કૃષ્ણલાલ ત્રેવેની (દ્રમ્ય)	શ્રી. વિ. હ. પ્રસાદ ત્રિવેદી
શ્રી. આનંદશંકર કુવ	.. કે. નરસિંહ માંડ
.. પ્રાણનાથ દેસાઈ	.. નરસિંહ માંડ
.. રામનાથનાથ પાઠક	.. નરસિંહ માંડ
.. શ્રીમદ્દેવદાસ બટ	.. સાવરકર્ણ દેસાઈ
.. સાકરનાથ દેવે	.. બે. નીલકંઠ દેવ
.. કિશોરનાથ મહારાજ	.. બાલુશંકર બાલ (મતી)

૪. ૧૫૨ કમલ કાલમાં જાણીતી સમિતિનો અહેવાલ તૈયાર થાય ત્યાં સુધી પરિષદની કમિટી પાઠ્યપુસ્તકમાંગની ચોક્કસ વિશે વિચાર કરવાનું મુદતની રાખવામાં આવે છે.

૫. ગુજરાત વિદ્યાપીઠે તૈયાર કરેલા ગ્રંથપ્રકાશની ગ્રંથપૂર્ણ સંસ્કૃતિ થાય એને અરુ થોમ્સ પગમાં લેઈ નીચેની સમિતિ નીમવામાં આવે છે:—

શ્રી મનદેવશંકર મહેતા
.. ચિત્તમણિલાલ ત્રિવેદી

“સામયિકામાં, સીનેમા અને નાટકોમાં અને પુસ્તકો દ્વારા હુદ્દ વિદારીને ઉત્તેજિત કરે એ ભવતું. અંગ્રેજી સાહિત્ય કેટલાક સમયથી પ્રસિદ્ધ થયે જાય છે તે જનસમૂહને કુમાર્ચી દોરનાર અને વાંધા પડતું બાબતું છે તેના આ સંમેલન ત્રીય વિરોધ બહાર કરે છે અને એ સામે લોકમત કેળવવા યોગ્ય બંધરણ કરવા આ સંમેલન સાહિત્યપરિષદને સૂચના કરે છે.”

૯. પરિષદનું બંધારણ તપાસવા બાબત ગત સંમેલને જે ઠરાવ કર્યો છે તેને વિશે મધ્યસ્થ સભા સમક્ષ અહેવાલ રજુ કરવા નીચેની સમિતિ નીમવામાં આવે છે:—

મહાત્મા ગાંધીજી

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી

,, ચીમનલાલ શાહ

,, ઝીણુભાઈ દેસાઈ

,, ઉમાશંકર જોષી

૧૦. આવતું પરિષદ સંમેલન કરંચીમાં બંધવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.

૧૧. ડૉ. રમણલાલ યાસિકે કરેલી માગણી પરિષદ સ્વીકારી શકતી નથી.

ત્યાર બાદ પ્રમુખનો ઉપકાર આતી સભા વિસર્જન થઈ હતી.

— હાસ્યપ્રસન્ના જાણીતા લેખક :—

શ્રી. ધનસુખલાલ કૃ. મહેનારચિત

હાસ્યસિક્ક ચોવીસ વાર્તાઓ

આકર્ષક ચિત્રા સાથે—મુંદર રૂપરંગમાં

સાસુજી

[નર્દોષ આનંદ આપતું લેટ આપવા લાયક પુસ્તક]

મૂલ્ય : રૂ. ૧-૮-૦ પોસ્ટેજ : ૦-૩-૩

(રજીસ્ટ્રેશન-વી. પી. ખર્ચ જુદું : ૦-૩-૦)

“ધનસુખલાલની મર્મોળી કલ્પમ ગુરુવરતને જાણીતી છે. કેટલીક નાની વાર્તાઓમાં ખરે તેમ જ કેટલાક વિનોદાત્મક શબ્દચિત્રો લેખાઈ સકાય, એવાં ચોવીસ હાવાં પુલ જવાં અને હુકો લખાણોનો આ સંગ્રહ એમની લેખિનીમાં રહેલી મર્મપદ્ધતને દીપાવે છે.”

—“જન-મહાભિ”

મળવાનાં | “ગુણસુંદરી કાયાલય” ૧૧૪, ગીરગામ મુંબઈ, દેશી | એકરૂડ,

અને જાણીતા છુકોસેવરો પાસેથી

સાહિત્ય મંત્રાલય તરફથી

વંતીમોહન :

ધનમુખલાલ કૃ. મહેતા

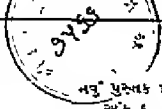
રમણ ન. વજીય

શકેરમસાદ છ. રાવલ

ભાનુમંકર આ. વ્યામ

પદાવંત સ. પંડ્યા

ગુજરાત



નવું પુસ્તક ૩:

અંક ૬

ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૭

અનુક્રમણી

વાળી (મંથ)	બેવાલાલ મુંડા	૪૭૭
૧૪ સામનાય... ..	"	૪૭૮
બેવાળીચોરામી	ધનમુખલાલ ઝવરી	૪૮૦
અછ દંદિયા	"	૪૮૦
શાને ?	"	"
ભાતળ	મહેન્દ્રમંકર પંડ્યા	૪૮૧
મા અને રીકરી	ઉમેશલાલ મનિયા	૪૮૧
યૌવન	મુન્ડાલાલ	૪૮૪
માર ગીતાની વચ્ચે	ધનમુખલાલ કૃ. મહેતા	૪૮૬
વાદળીને	જનીવ	૪૮૬
કેટલાક કવિત્રમંદાલ નાટ્યમંચેએ	ડૉ. રમણલાલ વાલિયા	૪૮૭
સૌદામિની	પ્રફુલ્લ પાડલ	૪૮૮
નિમિરને	રંગમંચ	૪૮૮
સોફોકલ્સ ગુસ્સા	હીરાલાલ નાનુભી	૪૮૮
નવેદા	ન.કુમર પાડલ	૪૮૮
જરિયદ વ્યાખ્યાનમાળા	અંબાલીદ્ર દવે	૪૮૯
સ્વાધીન મંદાલ	પરિમાલક	૪૮૯
મહામુર્ચિવાનનાં સંસ્કારો	કુન્વરશી સંપા	૪૮૯
નવું સાહિત્ય	૪૯૩
તંત્રીશાનેથી	૪૯૩
જાતમાનમારે	૪૯૩

સાહિત્ય સંસ્થાના સંચાલકો કૃ. પ

સંસ્થાના સંચાલકો કૃ. પ

પરંતુ આમાં ૧૨ શીટીય

આ અંકની કિંમત આઠ આના



નવી ઉત્તમ રેકર્ડો ન વસાવી હોય તો આજે
નીચેની રેકર્ડો વસાવો.

B. 3041 { અલીદાદન એન્ડ પાર્ટી
જુની આંખે નવું—લાગ-૧ } (કોમિક)
" " " લાગ-૨

B. 3043 { માસ્ટર વસંત-અમૃત
ન્યાય ન એ સમગ્રય.
કેસન સમી આ કાયા.

B. 3034 { માસ્ટર કાશીનાથ ("સનારલીલા" ફીલ્મનો મુળદાસ.)
એક દીન એવા આવશે.
કોઈ નથી સ્વાધીન.

વી મ્યુઝીકલ પ્રોડક્શન્સ લી.

૧૬, રામપાર્ટ રો, મુંબઈ.

બીજી શ્રાવિયા:- મદ્રાસ — કેલકત્તા — કોલ્કો.

ચાલુ છે

આ છે

ચાલુ છે

ડાયરેક્ટર
મા. વિનાયક

હરીશ્ચંદ્રથી વધુ સત્યવાદી
કર્ણથી વધુ દાનેશ્વરી
ધર્મરાજથી વધુ ધર્મનિષ્ઠ

લેખક :-
પી. પી. કે. અંબે

સાઉન્ડ
મી. સુરેશ

૧૯૩૭

નો અપ-કુ-ટેટ

ફોટોગ્રાફી:-
પાંદુરંગ નાયક

પાત્રો
રત્નપ્રભા
ઇન્દીરા વાડકર

ધર્મવીર

ચાને
બગલા ભગત

પાત્રો
બાલુરાવેન્દ્રદાસકર
મા. વિનાયક

(લાપામાં)

મરાઠી (લાપામાં)

વેલીગટન
સીનેમા

'હંસ'
મુંબઈ સર્જન
(ટાઇમ પાન્ટ ૧૦મી)
શની, રવી 'રા વાગો)

મેજેસ્ટીક
સીનેમા

સાહસિક



નવું પુસ્તક છે :

: અંક : ૬

ફેબ્રુઆરી '૩૭

(૪) વાણી

આપણે મત્ત વાણીની હમેશા વાત કરીએ છીએ. એનો અર્થ કયા જગતો મને આ વસ્તુ સ્પષ્ટ સમજાઈ પડાપડેથી મત્ત બોલવું એ વાત બહુ મોટી મુશ્કાળ છે અને નવપરજાઓ મદાય પૂન્ય લેખાતા આવ્યા છે.

'સત્ય' સંજ્ઞામાં ધણા બધાને દયા છે મનુષ્ય માત્ર વાણીનું ઉત્તરેતાર શુદ્ધ થતું સ્વરૂપ શોધ્યા કરે છે. કોઈક પીળાને મનમવરણ, પ્રદેશ લીળાને ઉત્તરના કે કે.દેક બીળાને પ્રમુદા; તો કોઈક સુખી કયા અપહર પ્રમાણના. અને તેમાં જે વિગુહ વાણી બોલે છે તે સર્વોપરિ મણ્ય છે.

બીજાને જાત એ છે કે સત્યરક્ષા ને બોલે છે ને જાને છે. કાષ્ઠ માણુમ પૂરીને ગોળ છે એમ કહે અને સપાટ છે એમ માને તો તે સત્ય બોલ્યો એમ કોઈ ન કહે.

ત્રીજાને જાત એ પણ છે કે બોલનાર સત્ય બોલ્યો ક્યારે કહેવાય કે બોલે તેડુ કરે ત્યારે, નદી તે નદી. આ વસ્તુ કહેવી સહેલ પણ કરી એટલી કઠણ છે કે આ પ્રકારનું મત્ત બોલનાર સદાય સર્વોપરિ મદાય છે હરિશ્ચંદ્રનું આખ્યાન મેંડાઓ ધયાં સોહામિય થયું છે એવું આ જ કાવ્ય. અને ગાંધીજી સંમળાને પાત્ર ધયા છે અને મત્ત બોલારે છે તેડું પણ એ જ કારણ.

આ કહિંજાની કરજકયા તો દરેક જીવનમાં છે. 'મણુ તો પોનાતો શબ્દ સત્ય કથો તે સમજી શકતા નથી. કોઈક સમજે છે પણ બોલી શકતો નથી અને ઘણી વાર જાન ધામ છે કે બોલેલો શબ્દ જોમએ તેવો વિશુદ્ધ નથી, છતાં કરી કરી જાન રહેતું નથી. અને જાન રહે છે તો વિશુદ્ધ શબ્દ ઉચ્ચારણે નથી-કારણ કે જીવનની તાને તાન અત્યંત ધર રચાય છે સત્ય બોલના જાક તો ઘણી વાર જામ તુડતું કાલે છે ત્યારે કુનીયાને વાણી ને કમો પડકાર કર્યો છે ત્યારે જ ખરી વિગુહ વાણી ઉચ્ચારી શક્યો છુ

વાણી ક્યારે સત્ય કહેવાય કે—

- (૧) એને વિગુહ કરવાના ને ગજવાના પ્રથમ ધના હોય,
- (૨) બોલ્યા પ્રમાણે બોલનાર માન્યો હોય,
- (૩) બોલે તે પ્રમાણે જ આચાર ધડતો હોય ત્યારે.

પણ અરીયા પણ જાણી મુડેલી તો આગળ જ ઉભી રહે છે.

વિગુહ વળી એટલે શુ ! વિગુહતાનો ખ્યાલ કરેતો જુલો હોય છે. તેનો આધાર બોલનારની મનોહથા પર તેમજ બોલવાના પ્રમંથ પર રહે છે. એટલે બોલનારની મનોહથા અને બોલવાના પ્રમંથ, બનેલા રંગથી માંને માંને અરણ્ય થતી વાણી એ જ વિગુહ કહેવાય.

કર્તવ્યમણ મુનશી

જય સોમનાથ !

‘દણ્ણી પ્રભુતા’ ને ‘શુભરાતના નાથ’ના પુરઃસંધાનરૂપ

ઐતિહાસિક નવલકથા

કનૈયાલાલ મુનશી

[પૃષ્ઠ ૩૧૦ થી આગળ]

[પ્રમોધિની બેઠાદરસીને દિવસે સોમનાથના સિવાલયમાં અધિષ્ઠાત્રો ગંગાના હાથ નીચે ત્રણસો ચારસો નર્તકીનાં નૃત્ય. ગંગાની પુત્રી ચૈત્રાનો નૃત્યનો પ્રથમ દિન હોવાથી તે નૃત્યમાં તદ્દાકાર થઈ જાય છે. સોમનાથ સિવાય બધા મંદિરો બિપદવાદ છે. શુભરાતરેશ’ ભીમદેવના આગમનની ખબર.

આરેતિને વંખતે ગંગાસર્વજ્ઞ ભીમદેવની સાથે મંદિરમાં પ્રવેશ કરે છે. ગંગાના કીર્તન પછી ચૈત્રાનું નૃત્ય શરૂ થાય છે. તે પોતાનો આત્મા નૃત્યમાં રેડે છે અને ‘ધરણી પર’ દબે છે, તેવામાં હમોદર મહેતાના આવવાના ખબર મળે છે. તે ગરજનાધિપના આક્રમણની ખબર આપે છે. ભીમદેવ રણજીની તૈયારી કરવા જાય છે. ચૈત્રાની પાછળ એક કાપાલી પડે છે. ભીમદેવ તેને બચાવે છે. બંનેનું મીઠન. ભીમદેવનું હૃદય ચૈત્રા તરફ દોડે છે અને પગ પાડણી તરફ જાય છે. પનિહારીઓ કંઈકેતિશ્ચરના મુદ્દાથી ચમકે છે. બધાં ગમરાય છે. સિવરાશિ ગંગા સર્વજ્ઞને કહેવડાવી તેડાવે છે. તે શાંતિ ફેલાવે છે. ચૈત્રા ભીમના પ્રેમમાં રવમાં જીવે છે. કંઈના મરણના ખબરથી ચક્રિત થાય છે. કાપાલોના મુદ્દાથી હાહાકાર ફેલાય છે. સર્વજ્ઞ સન્નમને ઘોષારાણીને ચેતાવવા મોકલે છે. સન્નમની સાંદણીનો વિષમ રણપ્રવાસ. યવનોનો ભેટો. બીજે રસ્તેથી સન્નમનો પુત્ર સામંત આવે છે. સામંતનો વિષમ સાથે ભેટો વાફપતિરાજ સાથે મળવું. તેની મહત્ત્વ આપવાની ના. સામંત ઉશ્કેરાઈ જાય છે. પણ વિમલમંત્રી ઠંડા પાડે છે. અને ‘સોને’ ત્યાંથી વિદાય લઈ મુખીની પાછળ પડે છે પણ તેને ઝાલોરની હાલ કહાવવા હે છે. ગંગાગંગાની મુખીનું મરણ. વિમલ મારવા તરફ. સામંત ઘોષાગદ તરફ. રસ્તામાં સામંતને મ્લેચ્છને શોધતા બીજા યોદ્ધાઓ મળે છે જે પોતાની સાથે આવવા તેને નીચે છે. સામંત સાંદણી હાકારી ભમ્મરીયા જાય છે. ગઢની, મંદિરની અને બાણી ખંડિત અવસ્થા બેઈ ખિત્ત થાય છે. રાજશુરુ મળે છે અને કથા શરૂ કરે છે.

ગંગાસર્વજ્ઞ અને મહાવરથી શુરુ ઘોષાખાખાની જસરાયા કહી સંભળાવે છે. મુલતાનનું કલક, હમ્મીરના હુતેનું આગમન, ઘોષારાણીનો યવનસેનાને માર્ગ આપવાનો નકાર, રણજીમિતું તાંડવ, ઘોષાખાખાનો અદ્ભુત મુદ્દાખેત્ર, વીરાંગનાઓનું ભેદર વગેરે પ્રસંગો દ્રશ્યશ્રુત વિગત સાથે વર્ણવે છે. સામંત બહુ સાંભળી સ્તબ્ધ બની જાય છે. સોમનાથને ચરણે સ્વાર્પણ કરવાનો નિર્ણય કરી એ પિતાની શોધમાં જવા તત્પર થાય છે. રાજશુરુ પણ એની સાથે જવા તૈયાર થાય છે. બંને રણજીની સાત્તાના મંદિરને રસ્તે જવા નિર્ણય કરે છે. હવે આગળ વાંચો.

પ્રકરણ આઠમું

તેમાં પિતા અને પુત્ર સંકલ્પસિદ્ધિમાં લેગા મળે છે.

(૧)

હમ્મીર મહમુદની મેના સજ્જન ચાહાણની પાછળ પાછળ પશ્ચિમમિત્રિયુએ ચાલવા લાગી. એક દહાડે ચાલી, બીજે દહાડે ચલી, ત્રીજે દહાડે ચાલી. એમે દહાડે સેનાના રમારીઓએ તેમણન મચાવ્યું. આ પ્રભામની દિશા ન હોય. આ રસ્તે તો ધોર રણ આવે, ત્યાં કોઇ ગયું માખણુ નહોતુ. વાન હડતી સજ્જાર મચુદ પાને ગઇ એકરે તેણે સજ્જનને દમ દીધા. સજ્જન એકતો જે થયો નહીં આજ રતો હતો, જતુ હોય તો ચાલો નહીં તો તમરે રસ્તે જાઓ. એની આગળથી મચુદને પાછે વિષાસ ખેલો.

પાયમે દહાડે સર્વ તપવા માંડ્યો ધોડા મરણુગામ થયાં, માણુમે શાશ્વ જ શ્વ કરવા ખેલ. અમતોમ સર્વ વધાર્યો, તે સુવત્તાના કાન સુધી મળેન્થો સજ્જનને તેની આગળ ખેડો કરવામાં આવ્યો, પણ તે એકતો જે ન થયો. દોશીપાર ભોમીયાઓને એની પાસે ખોડાઓ, તેમણે અનેક ચોટાની વાન કરી એની પરીક્ષા લીધી, પણ તેમને કપુલ કરકું પકડું કે જેટલી સજ્જનને રસ્તાની માડીની હતી એટલી તેમને પણ ન હતી. .

પણ છડે દિવસે ગયાની શ્રદ્ધ થી મળ. માંડળીઓએ આગળ જતા ના પાડી, મેનાના ભોમીયાઓનુ ચરી વાન્યુ, એ નરોતા કહેતા કે આગળ તો આંધિનો પ્રદેશ આગળે જ સેનામાં ખજાનગાદ શરૂ થયો. રમારીઓની વાન ચારે તરફ પ્રમગી. ઉગમના સંકેતોએ આગળ પધવા ના પાડી. બળવો થયાની તૈયારી થઈ.

પ્રમગી પકડીને સજ્જન સ્વચ્છ ને આગમ ઉભો હતો—આ જ રસ્તે અણુડીવણડ છે. પણ એનામાં જવાને શરૂ હતી જતા શામી. સજ્જાર મચુદ એકમે અદ્યાવાન રશો. સંકળના પાન નીકળ્યો, તે રેતી ઉડાડાગી. દાથીઓ બેધી જઇ દાવવા લાગ્યા. તેજ ધોડાઓ તડકડા સાગળ. માંડળીઓ પાડી ફરી ચાલવા શામી આકુમે પામી પામી કરી ગયાં.

સુવત્તાને મેના થંભારી મચુદને દુરમ કપોં કે સજ્જનનો અને ધોડા ભોમીયાને લગ ને એક દિવસની મગલ આગળ જવા, બાજીનુ સંચ વજુ કરકે ધોડું ધોડું અંતર રાખી આગળ વધે અને નિર્વંસ હોય તે ધોડા ને દાથીઓ સાથે છેડકા કકડામાં સડુથી પાડળ આવે. આ દુરમ સજ્જનને ન રહેલ. પણ માંને ઉપાય નહોતો. તે પશિમ તરફ પેન્થા વાદળ તરફ જોઇ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો, “બજાનુ! રડા! તમારી આંધિઓ ક્યાં મારાં મે વિવળ કહે છે?”

(૨)

સજ્જાર મચુદ જેને સજ્જન જતા નીકળ્યો, પણ એ પડી બેપડી આગળ ન ગયો ને રેતીઓની ભગ્મરીઓ ઉડાવ મારી. એક બે વખત તો જેમનેમ માંડળી થયાના એ

ત્યાં આજ્ઞા સંબંધવાની કોઈને સ્વસ્થતા નહોતી. પશ્ચિમ ક્ષિતિગત પરથી રેતીના ચમકતા ગોણાઓ ભયંકર વેગે આગળ ધસી આવતા હતા. સુસતારે આવતી આંધ્રિ જોઈ, અને વ્યવસ્થા લાવવાની અશક્યતાનું ભાન તેને થવાથી તે ઝીંગલ વિભાગ તરફ પાછો વળ્યો. પરુક્ષો વિભાગ હવે સેના નહોતો રહ્યો પણ નાસતાં, પડતાં, હાંફતાં, જન ને જનવરનો શંભુમેજો ધધ રહ્યો હતો. ગરમ વાયુઓ વાવા લાગ્યા હતા, હેક્ટેકાણે ભમ્મરીઓ થતી હતી. અને પાછું જોતાં-

બધાં હવે બચાવવાં છોડી એકાગ્ર નયને પશ્ચિમ તરફ જોઈ રહ્યાં....

તેજોમય રંગકણોના આંગળા પ્રકાશમાં, સેનેરડી સાંકડાથી પર, જનવ્યવસ્થામાન ને ઉચ્ચ સૂર્યનાગયણ પ્રત્યે પ્રસારવા ધસી આવતા દેખાયા. જમતા અંગારાતણુખાની ધસતી નિરંતરીમ રત્નભાવિઓની આગળ, જાણે તેમને લઈ આવતી હોય તેમ, આંધ્રિવેગી સાંકડાથી પર, લાંબા છુટા કેશ ને ચમકતી તરંગરંગાં ભયંકર. તે ચઢી આવતા હતા. એમની આંખોમાંથી અગ્નિની જ્વાલા નીકળતી; એમના મુખ પર રમી રહેલું ભયંકર હાસ્ય પરનસેનાની શકિતની વિડંબના કરતું હતું.

ભાગી જતા સૈનિકોએ આ ભયંકર વિનાશકતાની પ્રતાપી મુતિ જોઈ, અને હાંફુઓ હતા તેમના મુખમાંથી એક જ અચાર નીકળ્યો: "સરંગગાપા!" મુસ્લીમ હતા તેના કંઈમાંથી એક જ અચાર નીકળ્યો "શયનાન." અને જ્યાં નાસવાની હાંમત છોડી ઉધે સાથે ભોંચે પડ્યા-હાંફુઓ ક્ષમા પ્રાર્થતા, મુસ્લીમો અસ્લાહને આશ્રય શોધતા. આંધ્રિના અધિપ્તાતા દેવ, વિનયી હાસ્યથી આ મખરાત નીકળતા આગળ ને આગળ આવ્યા.

પદમડી વડુ કદી દોડી નહોતી એમ દોડી આવતી હતી. એના પગમાં વિઘ્નની મતિ હતી. ને પણ જાણતી હતી કે આજે તે પાર્થિવ નહોતી પણ દૈવી હતી.

આમ સૂર્યદેવતા સાંકડાઓ ચઢી આગળ ને આગળ આવતા હતા; પાછળથી દગલની રેતીકણોના ગોરા ભયંકર ગુસ્સાટ કરતા આગળ વધતા હતા; નેપ્રચંડ ધોવાણ સંબંધાતી હતી: "જય સોમનાથ."

તે આગળ વધ્યા-જ્યાં દર્શકો સૈનિકો ઉઠું ધારી પડ્યા હતા ત્યાં. પંખાળી પદમડીનું ચામુંગળા વ્યાધથી પણ નિદ્રાત્ત તે દેવવિનાશિની સેના પર ધસતી આતી, તેની ખડીઓથી ખોપરીઓની કચ્ચકો કરતી. તે આગળ ચાલી જતી અને પાછળ રામની રેતીઓના ગોરા તેમને દગલના, સુંગળાવના, વીંટાઈ વળતા, દોરી દેતા. અને આંધ્રિના સુમરાથી ય વધારે પ્રચંડ સરંગગાપની ગર્ગના સંબંધાતી. "જય સોમનાથ".

એક રેતીની ટેકરી પર કેમા કેનાં સુમનાન મદમદે આંધ્રિ પર ચઢીને આવતો આ રંગપૂન જોયો.

"આ કોણ કે શયનાન!" સમનાન મદમદે પછળ.

“ના, એ તો પેલા ઘોડાગાધનો દોકરો.”

“શું ?” કહી લીરોમાં બેઠે એવો મઝૂનીનો હઝીર મુઝે જાની રહ્યો. કાંપની કાંચે ને બચકરન હંચે તેણે પોતાની મેનાના એક વિભાગને વ્યાધિમાં અડાડ થતો જોયો. તેણે એક નીસાઓ નાંખ્યો, “અગાધની મદેર કે તબુ વિભાગો કર્યાં. એ તો ગણી ગયા,” કહી તેણે સાંભળી પડેલી ઉતરી, પશ્ચિમાભિમુખે ઘુંટળીએ પડી અગાધનો અને પચમંબરનો આભાર માન્યો.

આંધિ એક ઘડીમાં મેનાના એક વિભાગને વીટાડ વળી, નિપ્પાણ કરો, રેકનીની તોડી અગાધ સમી મળ. સમી મળ ત્યારે બધા હાથે આઠ આઠ હાથ રતીયો દમ પડ્યો હતો, અને તેમા સગાતન ને પદમડીરક એકબીજાની ડેકે વળગી અનન શાંતિ પામ્યાં હતાં.

(૩)

મુજવાનની અડબુન પ્રતિભા વડે જોન તેમ કરવા આકીરુ સેન્ય થોકુંબલું અવસ્થિત રહ્યું. દિવસમાં થોડાં જ નેજન આગયુ, પાણી ને ખાવાની કમર કરી, આખો દિવસ પ્રાર્થનાઓ કરી. મુજવાનના બચકર બેઠામાંની સ્વારોની મદદથી અનતોણીને કમરના અગાધ આગ હાથેથી સેન્ય કિનાબિન થવા અડકયુ. આની મુઠકેવીના વખતે મુજવાનનું ખેડું અગિયત દીપી નીકળ્યું. કાલ પચમંબરથી તે દનારા થવા નહી, મરે તેમ નિકામીકથી તેની આતમકદા ડગી નહી; મરે તેની મવાદથી એમનું કલ્પ અડવાનું નહી. જિવન ને શન કંઈ પર, થોડા પર કે પરે તે આખા સેન્યમા કરવા. તે કાલને મગદરથી. કાલને કપકથી, કાલને કિમવાથી તો કેઈને ધારિક પ્રેરણાથી તે ઉનેગતા ત્યાં ને જતા ત્યાં નંધાવીયાનાં જાનીયાં થઇ જતા અને શિથિલેમા શુભિ આરવી. માત્ર હીરુ મિનિમાં કામાદ નહોતો.

‘ત્યાં સુવનારાયનું રહે એ વડે ત્યા મનુષ્ય શુ કરી શકે !’ એ પ્રશ્ન તે અધિમાંંથ પૂછના અને નિગસાથી ડોકુ ધુગાવવા. કેક વુટના હોખમાં, કેક પોતાના નિર્ધિય મગ્ગઓની આગાથી તે આ સવારીમાં સમીચ થવા દના પચ આગે એમને ખાત આબુ’ કે તેઓ મનુષ્ય જોડે લડતા નહોતા પણ તેમના દેવની મામે પ્રજામવા તેયર થવા દના. તેમને સ્વર્ગમંતુ ખાત થવા કામ્યુ. તેમનો અપમાય વધી ગયો, તે તેમના અગાધરનો પાડ ન રેવો.

બીજો દહો મકરે મુજવાનના નમુમાં મુખ્ય મદદરો મન્યા. દરેકને કે તે કે હરીવાદ કરવાની હતી. દારીઓ આવી મરવા નહી, થોડાઓ મગ્ગનેચ થવા છે, પાણી ને મારો જુટવા ખાંધા છે. મીદુઓનો દારી અણુ છે, મુઝીનો નિકત્માદ બન્યા છે, ભાગીયાઓને રમો નથી સુત્રો, પાડમ રજાનું એના પાડ જોમ એવ છે. એની એની અનેક

ફરીવારો સુસત્રાને તકીયા પર પડી, મોટાં બવાં નીચેથી તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ વડે બધાનું માપ કાઢતાં, સાંભળી. મસુદ એકસો જ ઉત્સાહથી ઉછળતો એકો હતો, અને દરેક સૂચનાનો કુચ્છનમાંથી એક દૃષ્ટાન્ત આપી જવામ વાળતો. એટલામાં અદારથી ખચર આવી કે સુસત્રાનના મુખીનો સંદેશો લઈ બે માથુસ આવ્યા છે. એ ખચર સાંભળી બધાના મુખ પર શુદ્ધ શુદ્ધ ભાવ છવાયા. જે આશાવાન હતા તે હારખાયા, ને હતાશ હતા તેમણે નીસાસો મુક્યો. સુસત્રાને એકા થઈ આજ્ઞા કરી, “એમને અંદર લાવો.” મસુદ ઉત્સાહવેશો થઈ ઉઠ્યો ને નવા આવનારને તેડવા ગયો. બધા મુઠે મોટે નખી ખચરની વાટ જોતા આંદણાં તરફ જોઈ રહ્યા.

થોડી વારે મસુદ સામંતને અને નન્દિતને લઈ આવ્યો. એ બે જણ રણુમાર્ગે શુભરાતનો કુકો રસ્તો શોધતા, ને સુસત્રાનની ભાળ કાઢના આ રસ્તે આવી ચડ્યા અને એમણે યવનસેનાનો પગથ જોયો. નન્દિતને સામંતને નાસી છુટવા મુચ્છ્યું. પણ તેણે બંધકર અડગતાથી એ સલાહની અવગણના કરી, અને સંધ્યા પગથ તરફ આવી તેણે સુસત્રાનને જાને મળવાની માંગણી કરી. મોકીદારો પહેલાં તો સમકયા. રક્ષાગતા હીન્દુ વટેમાર્ગુઓને સુસત્રાનને મળવાની માંગણી કરતા તેમણે સાંભળ્યા નહોના. આખરે સામંતે કશું કે, પોને ત્રોતારથી સુસત્રાનના મુખીનો સંદેશો લઈ આવે છે. આ વાત મોકીદારોએ નાપકને કરી, નાપકે પોતાના ઉપરી અમલદારને કહી, અને એમ અધિકારીઓનો પરપરાંદા તે અત્યારે અદોઆ આવ્યો હતો.

એકવીસ વર્ષનો સામંત અત્યારે બંધકર દેખતો હતો. તેની આંખો સ્થિર ને જનુની થઈ ગઈ. તેના મુખની સુકુમારતા અદૃષ્ટ થઈ તેના પર દુઃખની અનાકર્ષક રેખાઓ પડી હતી. થોડા દલાડામાં એણે હૃદયમંચન કરી જે ચિત્ર કાઢ્યું હતું તે એની દૃષ્ટિમાં, એના મુખ પર, એના અવાજમાં પ્રસરી રહ્યું હતું. એની છામ લાગ્યેજ ઉઘડી, ને તે પણ બંધકર વાગમણુ ઊડવા માટે જ. એની પાછળ ૧૬ નન્દિત આરતેથી શિવકવચ બળુનો, નીચી દૃષ્ટિ ધાળી ચાલી આવતો હતો સામંતથી છુટા ન પાપાનો એણે સંકંપ ક્યોં હતો.

તે આવ્યો એટલે બધા ધ્યાનથી ખચર સાંભળવા ટશર બની મેલા. સુસત્રાને મોટે અવાજે આજ્ઞા કરી. “મસુદ, એને અડીઆં લાવ. નિસક એને સર્વાત્ર પુછ. ક્યાંથી આવ્યો છે?” નિસક હીને આગળ આવ્યો અને મસુદ સામંતને અને નન્દિતને પાસે લઈ આવ્યો. પડી સુસત્રાને પુછવા સવાસોના અને સામંતે આપેલા જવાબનો નિસક તરવુમો કરતો ગયો.

“તું ક્યાંથી આવ્યો?”

“ત્રોતાર ને માદાડાના રસ્તા પરથી.”

“કાણે મોકલ્યો?”

“સુસત્રાનના મુખીએ.”

“શું સંદેશો લાવ્યો છે?”

“ મને એકલા હમીરને જ કહેવાનું કહ્યું છે.” એકાને સ્વયં દૃષ્ટિ સુવત્તાન પાં નાંખી સામતે કહ્યું.

“ મુખી ક્યાં છે ? ” તિલકે પૂછ્યું.

“ આ બધા વચ્ચે કહું ? ”

“ હા. જહાંપનાદનુ ફરમાન છે.”

“ મુખી આ લોક છોડી ચાલ્યો ગયો.”

“ હેં હેં” એક કમળ વધારે સમ્બરોથી મર્મણ છોડી બેઠાઈ મળ્યું. સુવત્તાન યોદ્ધક આગળ આવ્યા તે તેમણે કુખ્ય અગાળે પુછ્યું “ ક્યાં ? ક્યાં ? કોને કાચે ? ”

“ એ મુખો જાગોરને રસ્તે આજે ત્રીસ દિવસ થયા. હીંદુ ચોદાઓને કાચે,” સામતે કુંકારમાં જવાબ આપ્યો.

“ ખાતી મી કે તું સાચુ કહે છે ? ”

નામતે બેઠામાંથી મુખીની હીરામડીત કઠાર કાઢીને પામે કબેલા મસુન્ને ધરી.
“ આ એની કઠાર. તે મારા ખાતી ” તેણે કહ્યું.

મસુદ ત્રીસો વચ્ચે ને તિલક પામે આગ્રે, ને બને કઠાર લપામવા બેઠા. બનેએ સાથે જ તે બોળખી “ જહ પનાદઃ એ એનુ જ ખજર. આપે બક્ષીસ આપેડુ તે.” સુવત્તાન સ્ખમ્બ બની ગયો. ખીલ બધા તો ચિત્તવન બની, સ્વસ્થ ને નિડર સામતનુ મુખ ભેઈ રહ્યા. ક્યાં સુધી કાઠ બોલ્યુ તહા.

“ તું કઈ બનતો છે ? ” સુવત્તાની સ્વનાથી તિલકે પૂછ્યું.

“ રસપાત.”

“ મુખીએ કઠાર આપી ત્યારે ફો સરેમો કંકો હતો ? ”

“ કહું ? દમણાં ! આ બધા વચ્ચે ? ”

“ હા. હા. હા.” સુવત્તાને આકાશને કહ્યું “ બોય.”

આમને નિસ્થય આજો સુવત્તાન જર ફેરવી ને ધીમે જાગર અગાળે તેણે કહ્યું.
“ જોતર ને ખાતરાને કાલ આપવા તમે મુખીને બોલ્યો હતો.”

બધા બેઠેલા આ મુજબ સુવત્તાની વાણી માંબળી સુવત્તાન પર તેની શું અમર થાય છે તે પારખવા મથી રહ્યા. આખંન તો દિસ્યો થઈ જાય ને કોબને પેલે પારખ્યાં અમુનો ડર નથી ત્યાં-પહેંચી ગયો હતો.

“ પાતી ? ”

“ઝાસોર ને મારવાડે સાંચ સેવા ના પાડી, એટલું જ નહીં પણ એ બેની સેના શુક્રરાતની સેના સાંચે તમને મુદ્દ આપવા તૈયાર બિભી છે,” ધીમી સ્વપ્નતાથી સામંત બોલ્યો, અને તેનો શબ્દશબ્દ જાણે તરવારનો ધા હોય તેમ બધાનાં હૃદય બેઠી રહ્યો.

સુઝતાન એક ડગલું અધીરાઈથી પાસે આવ્યા, ચારે તરફ પ્રસરેલા ભયની રેખાઓ તેણે દરેક મુખ પર જોઈ, અને તેણે આંખો મીંચી.

સામંતે સ્થિર અવાજે આગળ ચલાવ્યું, “ને મરતાં મુખીએ મને કહેલા ફરમાવ્યું છે કે જો જન ને કીર્તિ વહાલી હોય તો જ્યાંથી આવ્યા ત્યાં પાછા જાઓ.”

અમંગ શાન્તિ થોડી વર પ્રસરી. ઝડપી મોઝા ભય બધાને અવાચક બનાવી રહ્યો. આ સ્થિતિમાંથી પહેલા સુઝતાન જાગ્યા, ને આંખે હાથ દબાવે તેનાથી બોલાઈ ગયું “યા, અરસાહા” દરેક જાણુ મદ થયું હતું—સામંત સિવાય. તેણે વ્યાપક દૃષ્ટિએ બધાનો ફોજ જોયો, અને આંખપલકમાં તેણે હાથમાં રાખેલું ખંજર મ્યાનમાંથી કાઢ્યું, અને કાઢીને કે’ પણ ખ્યાલ આવે તે પહેલાં તેણે કુદકા માર્યો. દિગ્મુદ મસુદ અને તિલકને વચાવી તે સુઝતાન પર કુદ્યો. ખંજર ચમક્યું—સુઝતાનને ગળે લાગ્યું—ને હાલાકાર કરતા બધા બિભા ચર્ચ ગયા !

સુઝતાન બિભો ચર્ચ ગયો. એમના જમણા હાથ વડે સામંતના જમણા કાંડાને તેણે એવું પકડ્યું હતું કે ખંજરની અણી એમની ડોઠને અડી હતી છતાં અંદર પેસવા પામી નહોતી. અને નાના બાળકને કોઈ ઉપાડી લે તેમ તેણે પોતાની ગાંધી છુટ્તના બચથી સામંતને ઉચાલી લીધો, ને તેને વાળા ચમકી નાંખ્યો. તેમનું પ્રચંડ કદ ચગહેલા સામંત પર, હાલાકાર કરતા સરહારે પર, તરવાર લઈ પાસે આવના મિત્રો પર જોયું ને વિશાળ ઝડપી બધાનું ધ્યાન વશ કરી રહ્યું. એના ચહેરા પર હાલાકાર આવી ગઈ, અને તેના મુખમાંથી અદસ્ય સાથે શબ્દો નીકળ્યા: “મહમ્મદને મારવો સહેલ નથી, અરસાહો, અકબર !” અને તેણે બંને હાથના અનફદ બળથી સામંતને એવો ચગદ્યો કે તેનો હાથ વળી ગયો ને તેમાંથી ખંજર પડી ગયું. પડી બે હાથે સામંતને ઉંચકાને સુઝતાને તેને હસતાં હસતાં દૂર ફેંક્યો. એક પલકમાં સુઝતાને પોતાની સર્વોપરિતા સિદ્ધ કરી હતી, અને તે પહેલાં બખ્તશ ચમોલાં દેવા શ્રદ્ધાસીલતા અનુભવવા માંડ્યાં.

સામંત પડ્યો તેવો જોયો થતા ગયો, પણ અનેક ખુનતરની તલવારો તેના પર ઝડપી.

“ખંજરદાર,” સુઝતાને આજ્ઞા કરી. “તલવાર મ્યાન કરો.” આજ્ઞાનો તરત અમલ થયો, અને સામંત ઉભો થયો—જરા ધ્યાં વિનાયો. આખી સભાને પોતાની સ્વસ્થતાથી પ્રશંસામુગ્ધ કરતો. એણે સુઝતાનની સામે એકાદ્ર જનથી અનિશ્ચિત નેત્રે જોયું; સુઝતાન પણ એની સામે પ્રશંસામુગ્ધ બની. અનિશ્ચિત નેત્રે જોઈ રહ્યા.

“કેણ એને મારશે નહીં. અત્યાદ પોતાના બંદાને હમણા સાચવે છે,” સુવનાને કહ્યું.

“બહાંપતકદ,” નિલકે કપાળ દોડી કહ્યું. “મને હમણું બાત આપ્યું. આ પેલો બાલક તો ધોધારાજીનો સગવડુ. દુઃકષાતનો વિચાર કરેના હતા કે એને મેં ક્યા જોએલો. ધોધારામમાં પડેલી વાર ગયો ત્યારે મેં એને જોયો હતો.”

નન્દિદ તે ઉચ્ચ જ્વનું. નિલકને એણે કપાળનો આગળ્યો હતો “ધોધારાજી !” મચ્છુદે હિમ ચર્ચ પુઠપુ, “એના એક છોકરાએ પરમ દહાડે આપણું હજારો માણ્યો માર્યો.”

આ પરમણમાં ચાકલી વાર સમંત ન સમજ્યો, પણ ધોધારાજીનું નામ, અને નિલકે નન્દિદન વિં કહેલી વાત માનણી એને કહ્યું સમજ પડી. “ધોધારાજી !” તેણે અર્થભર્યા અવાજે કહ્યું. “હા. હું તેનો પ્રણેત્ર. મારા વજરુ નિલકન હાથું-હથે દુઃકષાતે રહેા છું. શ્વેચ્છ ! તારી તલવાર મહાવ-મણ પિતૃઓના મને ભંગી દે.” જે સામંતની બાજા સમજના હતા તે આ અર્થભર્યા વચનો સાંભળી અને તેનું નિમ્મર, સ્વરૂપવાન ને મળન-બધું સ્વાપ જોઇ મુગ્ધ બની ઉભા મચ્છુદે દેહ પર હાથ ભીંકી, તપવાદની છાંડ પર હાથ ધરી આમંતને કનક કંવાની આસ મુવનાનની પાંચે માંગો રહેા. નિલકે સામંતના શબ્દો મુવનાનને સમજાવ્યા.

સુવનાને જન્મથી વીગ્નાની ઝંગમુનિ પર નાવકપદ એમ ને એમ નહેતુ પ્રાપ્ત કર્યું. અણીના સમય પારખ્યાની, હુલ્યો વરા કચ્છાની, ને મહાપ્રમથ મહાન થતાની ક્યા એને દરનામકકાન હતી. હમને મુખે ને ધગચાખનિ નયને તે આગળ આપ્યો. એકે હાથે મચ્છુદ અને નિલકને આપા ખસવા હુમ્મણ્યુ. અને જન્મણે હાથ આમંતને ખૂને મુકી તેની મામે જોઇ રહેા.

બધો ફરીથી અત્યાદ બની જોઇ ગયા.

“નિલક, હવે એ ધોધારાજીના દીકરને-કે ધોધારાજીના કુળે પોતાના સાર્વ અપ્રુપ કામમ મદમદની કાવિં પણ જાંખી ફરી છે, ધોધારાજીએ-મેં મૈત્રી તમા તોષ-માર્દા હજારો માણ્યમ કાપી નોખ્યાં. પરમ દહાડે ધોધારાજીના છોકરાએ આપિએ ચી મામ આપું મૈત્ર્ય અવનવન કરો મુક્ય ને આજે તે અવનુન દીમતથી મારો છવ સેવાતું બાકી રાખ્યું.”

નિલકે આનો તરખુએ કર્યો ને સામને ઉચ્છુકતથી પૂછા “ધોધારાજીને છોકરા ! ક્યા છે ? ક્યા છે ? એ તો મારા પિતા” અને જે અત્યાદ મુધી સ્વસ્થ રહેા હતા તેના કંઠમાથી રોદ ને વેદનાથી ફાલતો ઘર નીકળ્યો. “નિલક, એને કહે” સુવનાને જવાબ વાળ્યો “કે આપે યોદા સુવનાન મદમુદે ઉમર બરમાં જોયો તથી. એકને હાથે એ અમને રાખ્યા બરમારી છાંડ મર્ષાને આજે માગ દશ હજાર મરેયા યોદાઓની વચમાં દનેકામના શીરમ્મા જેવો દાહાડ પાડ્યો છે.”

“ધન્ય છે. ધન્ય છે.” નન્દિદત્ત બગચો ને તેની આંખમાંથી એક હાં ને ગર્વનું મિંદુ પડ્યું.

“મારા દાદા માર્યાં, મારું કુલ માર્યું, મારા પિતા માર્યાં. સામંતે સ્વસ્થતાથી પુછ્યું.
“મને ક્યારે મારે છે?”

“મહમુદ જેમ શુરો છે તેમ શુરાની કદર પણ કરે છે. જા, તને હું છુટા મુકું છું.
પણ, છોકરા! અસ્લાહ તો મારી પડ્યો છે.”

આ શખ્સોનો અનુવાદ સાંભળતાં ઘોડાઆપના વંશજની આંખમાં ઝવૂન પ્રગટ્યું.
તેણે ઉચ્ચતાથી કહ્યું, “હમ્મીર! મારો દેવાધિદેવ, વગતનો વિનાશનહાર બેઠો છે જીવતો
જાગતો ત્યાં મુઠી તારી બગાડ શા ખપતી?”

જવાબમાં સુસતાન હસ્યો. “મમુદ. લઈ જા છોકરાને અને આ બુદ્ધને. એમને
સારામાં સારી સાંભળી આપ ને દશ દિવસનું ખાવાનું, ચારો ને પાણી દે. ને એને છુટા
મક્કી દે.—જરૂર હોય ત્યાં જાય.” અને સરદારો તરફ ફરીને એણે ઉમેર્યું, “ત્યાં મુઠી
મારો અલ્લહ મારી સાથે છે ત્યાં મુઠી આપ જહાદુર દુશ્મનોની તો હું રાજા જાંબના
કપી કરું છું.”

અને એક બગ્ચા અભિનયથી પોતાનું દુર્ગંધ ગૌરવ સિદ્ધ કરી તેણે મમુદને સખ-
તાઈથી કહ્યું, “મમુદ, આનો એક વાળ વાંકો કરનારનું માથું ધડથી જુદું કરજો.”

મમુદ સામંત અને નન્દિદત્તને બહાર લઈ ગયો, અને સુસતાન સરદારો તરફ
ફર્યો. આગે મુંદર પ્રસંગ શ્રમાવે એવો એ કાચો નહોતો “મારા મિત્રો,” તેણે હેતથી બધાને
કહ્યું, “અઢાહ મને આજે ફરીથી છંદગી બક્ષી એ જ ખતાવે છે કે ફતેહ હમેશા મારીજ
છે. આપણી પાછળ રૂબ લખખણ ને તેની સેના છે. આ છોકરો કહેતો હતો એ ખરું હોય
તો સામુ આગેર, મારવાડ ને સુજાતાનાં લશ્કર છે. તમને ગમે તે સેના સાથે લડી લો. હું
તો આગળ જવાનોજ—ધાર્યું છે ત્યાં, બુતપરસ્તીઓના દેવને તોડવા. તમે કોઈ પણ નહીં
આપો તો હું એકસો, બેઠાએ તો મારી સાથે આવો, બેઠાએ તો ખીજે રસ્તે જાઓ. બોધો
શી છંદા છે?”

છેત્રી ધડીમાં તો વાતાવરણ બદલાઈ ગયું હતું. આ પ્રજાનો જવાબ તે ચોષડીએ
એક જ હાં શરૂ—અને ઉત્સાહનાં પૂરમાં આવી સરદારોએ સુસતાનની કદમબોલી કરી
તે જવાબ આપ્યો.

અને આ બગ્ચા પરિવર્તન જોઈ સુસતાનના મુખ પર હાસ્ય આગ્યું.

ઓગણત્રીશમે—

મહાબળ વિસટ એ! લહરિ એક આજે વળી
સમર્પી મુજ હું રહું તવ પદે અને નહાળતો
અતીવ ઘણ દીન હું તુજ બાણી: તુ સ્વીકારશે ?

નથી ખબર તાત ! કે સ્વપનદેશ દેરી પરી
મમાન કૂવકોમળી પાની દેખ આકી જશે
અતન્ન તટાહુકા ઉપર ફેરે એ ? વા ધશે
તરંગ પર ભડના ધણિક છુદ્ધુડોના સમી
નિમેષ મહી દૈન્યશેષ ? નકિ કાંઈ હું જાણતો

હું તો તુજ પદે ધડું લહરિ આજ મારી, પ્રભો !

અને પ્રગટની અંહી લહરિ ત્રીશમી આજ આ
ગરીબ મુજ જીવને—પ્રગટની હજી મુગ્ધ શી;
ન જાણું ધરશે કઈ સુરણ એકુ રંગો તણી ?
અનન્ત નતલદેશીને શુચિ લગાડ સૌભાગ્યના
ત્રિપુંડ્ર સમ દન્ડયાળ ઉર એહને નાચશે ?
ઘડા ઘનદળો તણી જ અથગા ઉદે એહને
અગાધ નિજ કાલિયા વિતરશે ? ન જાણું ક્રિયા
ક્રિયા જ નવરંગ તેં લહરિ કાજ એ સાચબ્યા ?

ન જાણું અનુકૂલ કે અનિવર શંકી એહના
રિમતે સંકલભાગિકો વરસશે ? વ અંજાવણ
પ્રચંડનમ આપડે વમળ ઘેર એના ઘરે ?

ક્રિયા તટ પખાળશે લહરિ તે ય ના જાણું હું.

રુપુરે લહરિ આજ તે વિરમી કાલ જાશે, અને
નવીન વળી લહેર કો પ્રગટશે, શમી થે જશે;
ભીઠી ભીઠી શમી જશે લહરિ આમ કેં જીવને,
અને નિધિ વિરાટને ઉર ભળી જતાં આખરે,
મરી જ લધુ વ્યક્તિ એ વપુ વિરાટથી શોભશે.

વિનમ્ર હૃદયે ધરૂં લહરિ આજ મરી તને;
અને સહુ ધર્યાં કરું લહરિ ભાવિની થે પદે
પિતા ! તુજ, વિનમ્રતા ઉરની એવી યાચી રહું.

મનમુખલાલ ઝવેરી

સ્વલ્પ દર્શન ?

કલાધર ! સજે છ તું પ્રભુની મૂર્તિ પાપાણ્થી,
સ્વલ્પ દર્શન મૂર્તિ તો પ્રભુતણી મને આ ધકી ?
ગયો હૃદય શોધવા તપ મળી મને વસ્તુ આ.

મનમુખલાલ ઝવેરી

અમારો માર્ગ માસનો અંક
સ્વ. નરસિંહરાવ સમારક અંક
તરીકે પ્રસિદ્ધ થશે

સ્વમંરમના જીવન અને સાહિત્ય વિશે પોતાના લેખો મોકલી
આપવાની ગુજરાતના લેખકોને અમારી નમ્ર વિનંતિ છે.

શાને ?

જરા જ્યાં સર્ગત્યાં, જરૂર તમ લેશે નહીં તર્કી;
શકો ખેડોંચી કયાદે ય તમ રાચી જરૂર ત્યાં,
નકામા તો શાને કવન ! મુજ માનેથી ઉઠતાં ?

મનમુખલાલ ઝવેરી

ભા.લ.ણ

ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા

[અનુમધાન પૃ ૧૨૭]

તથા પ્રબોધ પ્રકાશમાંથી—

વિરે વિરે હો ચિત્કર્ષ આમકા! અમ્હ મરિચ મ બેલીસિ આમકા.
તમિહુ અમ્હઉ છ.બહિં આગસા પુણુ વીરચરિત્રહુ વેગસા.
અમિહુ ફરી અનિ ચિત્તત્ત પુણુ તૂડી છત્રે' બુકુમાર
તું કાલી નાચણુકારે ગોરી સિહ મ વહીમિ આર.
આવર્થ આવર્થ હો માધરા! દીકઉ કિમ બાપસિ ભાવના-ધુન.
અમિહુ ધૂંબડિ ગોડ ગોચાસિણી કુકુકાઠ તણી પરનાલણી
અમિહુ બેંગ્રો લાક જિમ ચાલણી વડં કરી ઊછાલણી-અમિહુ.
તુંક ઉપરિ વનિતા આ પડી એ બાણે વાહર આપડી.
બાણાવરિ મ વહીમિ બાપડી. તું જિણનાં એક જિ વાપડી-અમિહુ.
તું કાચકે, અમિહુ આકુડી તું લોલકે, અમિહુ પુણુ વાંકુડી,
તું આવિડ મૂડિ અમ્હારડી તું મૂડી ઉમાડી તાહરડી-અમિહુ.

૧૮મા સદીની બાળા બેનાં બાલણુના સમયની બાળા કરતાં કદાચ વિશેષ પ્રાચીનતા દેખાય છે, કીધરની બાળામાં ફારસી શબ્દોનું પ્રમાણુ વિશેષ છે. 'આન,' 'સુવનાન' (મુરત્તાણુ) 'દુરમાણુ,' 'મીર,' 'સુરદ,' વગેરે ફારસી શબ્દોની સાથે સફયાદીનાં છાહ્લાવણ; તથા પ્રાચીન વ્યાકરણના શ્વિતોવાધી શર ઘનાં તે સુત્રોને આધારે 'અમ્હપ,' 'કાકિક,' 'અમકિક,' 'પમકિક,' 'અમકક,' 'અમકક' રંગાદિ રંગાંતરે, જનન્યસ્ય; લૈલાદૌ (જિતવમ્ અમ્મયસ્ય)

૧૮ શુ સ. પ. મ. પવિત્રા પુરના ૨. અ. ૧ હો. પૃ. ૪૭૮.

સંવત્ર ચૌ:	ચૌલોનશ મતારિ	આજુ આજુ	તૂડીયા રવિવાર,
૧૫૫૫	વડી પુરવમાંદિ	કથા હાથે	તેનિ ત્યાંદિ;
મધ્યદેસ	મહિમુદ સુવનાન	નામ સારસા	નિં પટેલ રાણ,
કથા કરી	મહુમ્દન વ્યાસ	સાજવનાં	હોઈ બુદ્ધિમકાસ.

આ બાળા સંવધી શકા ચોખ્ખામાં આવી છે પણ પ્રતીકનો સંવત્ર, બાળકો બેઠે બેઠે બે બાળા ફેરવી જાતી છે તેની ખબર પડે.

વગેરે નિયમોને યથાતથા ધરાવીને પકડાડત, 'ધમ્મ', 'તુરકક', 'મલિકક', 'ઇકક', વગેરે તેમ જ સંયુક્તાક્ષરો વિષેના પ્રાકૃત નિયમોને પણ યથાતથા ધરાવી મુગ્ગર, દુગ્ગ, મગ્ગ વગેરે; તથા (મદ) ભીંમક, 'સીંગણિ', 'દીદક', 'સાહક', 'સુલિક', 'પણર', 'ધાયક', 'હવધ', અદ્દિદાણુ, વગેરે અપભ્રંશના શબ્દો તથા રૂપો; યથાતથા ધરાવાતા અપભ્રંશના નિયમોને આધારે 'કુણ્ણિ' 'કલિંઈ', 'વમ્મિય', 'તેતઈ', 'ભુવનહતણી', 'કિલ્લિય', 'મહરિખિ', 'કિસિંગ', 'સિંગ', 'દાડ' ઇત્યાદિનો વપરાશ પ્રચલિત દેખાય છે. પ્રબોધ ચિંતામણિમાં ફારસી શબ્દોનો વપરાશ નહિ જોવા છે. સંસ્કૃત શબ્દોનું કંઈક પ્રમાણુ વિશેષ છે. દેસ્યશબ્દો પણ પ્રમાણમાં થોડા નથી. રણુમલ્લકંઠની ભાષા વીરસરને અનુકૂળ થકતી અને વેગવતી છે, પ્રબોધચિંતામણિમાં ભાષાનું પોત લથડતું નથી. તેમ તે અતિસરળ પણ નથી, તેમ તે અતિક્ષિપ્ત પણ નથી. કેટલાક 'દાદસી', 'ધૂંબડિ', 'મદોઈય', 'વિદણ', 'ટેહડ', 'નિઝણ', 'શણિમ', 'ધક્કલ', ઇત્યાદિ તરત સમજ ન શકાય એવા શબ્દો તથા કેટલાક તિરિયાગતિ, (સ્ત્રીગતિ); ભીસેસ (નિઃશેષ); વેસાનર (વૈશ્વાનર); દીરધ (દીર્ઘ) જેવા શબ્દોનો અતિ અપભ્રંષ્ટ પ્રયોગ, તથા લોક પ્રચલિત ૩૬ વાક્યો ચાનરહડનઈ વીછીઈ જાધુ; ચડિડ સીચાગડ ચરહહ હાથિ; જુઠડ મિલિડ જૂઠારી સાથિ; તથા

ધરટીપુર જિમ યિ વરણી કળહ સગીલડ કન્તુ,
કહડ આણુ' કિમ ડગરઈ? મરડી માળઈ અન્ત.

જેવાં સરળ ભાષામાં દૃષ્ટોનો મળી આવે છે. એકંદરે આ શતકની ભાષામાં સંસ્કૃત શબ્દોને અને વાક્યરચનાને પ્રાધાન્ય નથી. અપભ્રંષ્ટ શબ્દો વિશેષ પ્રમાણમાં છે, અને કેટલાક તો એવા છે કે જે આગળ જતાં વપરાતા બંધ પડ્યા છે.^{૧૯} અથવા તો આગળ જતાં તેઓ પાછા મૂળ રૂપમાં વપરાવા લાગ્યા છે.

^{૧૯} અન્તેડી. ઉવડ, ઇવઈ, ત્રિદુણુ. બત્રકાક, ૩૬. મહવાય, ટોટર, 'અરિહન્ત, દિણુપર સડકિ, રણુપાડેલુ. મીંમક, મહરિખિ, પમાડ, વાલિયરાં, ઈત્યાદિ.

વસંતવિદ્યાસને પણ આ શતકમાં મૂકીને ભાષાપરતે રિચાર કરીએ તો પણ રણુમલ્લકંઠ વગેરેની ભાષાથી આ ભાષા બિન્ન નથી જણાતી, પ્રબોધપ્રકાશની પેઠે આ કાવ્યમાં પણ રણુમલ્લકંઠ કરતાં સંસ્કૃત શબ્દોનું પ્રાધાન્ય વિશેષ છે. તેમ સોવન, આઈસુ, દાહિણ, મયણ, કુહરિઆ, દીહર, ઘણહ, સંપદ, સદરિ, ચાલમ્મ વગેરે અપભ્રંશના શબ્દો તથા અલવિંઈ, મરિહિ, કપૂરંઈ, જાસ, અમહિંગાહિ મોહરચુ, તીંચુ, મેઈઈ, છાઈઈ, મયણચી, જનિહ, વગેરે શબ્દોમાં દેખાતા અપભ્રંશ પ્રસયો રૂપ દેખાય છે. મુજદળ, તિલકુસુમોપમ, હિમશિખર, જંગમમદનકૃપાણ જેવા સમાસો અને સહકર, મલયસમીર, અમિરામ, કૈતકીદલ, પથિક, અશા, ચાયસ. મુજાડનમ, કૃપાણ જેવા સંસ્કૃત શબ્દોનો પ્રયોગ પણ પ્રચલિત છે. વખતે આ લેખક તથા કવિની ભાષા હોય તેથી આ શબ્દો દેખાય છે. પરંતુ લોકમુખે બોલાતી ભાષામાં સંસ્કૃત શબ્દો અતિ ઓછા આવે નહિ જેવા બોલાતા હશે.

સોળમા સનક ની બાવા.

સોળમા સનકની બાવા ૩૮૧૧૨૪ વરતે ૧૪૫૦ બેંચનારાં કાન્થોમાં કાન્થડદે પ્રત્ય (સં. ૧૫૧૨); કાન્થમરી, નાગાપ્પાન (પ્રથમ), મીત્રદરજ (મં. ૧૫૨૫) બીમકૃત દરિદ્રીતા (સં. ૧૫૪૫); ઉપદરજ (મં. ૧૫૫૨); તિમન પ્રમંથ (મ. ૧૫૬૮) વિગેરે મુખ્ય ગણી તેની બાવા જોઈએ.

કાન્થડદે પ્રમંથની બાવા સ્મૃત્યન્તરે જેની વેગમગે થાકી નથી. છતાં વીરસને અનુભૂત પોત નથી. એવું નથી સરળ છે કિંતુ નથી. પ્રમાદ અને ઝોજ એ બે મુખ્ય છે.

વિકૃત વાત વરતેવા લાગી કહિ જગ કરઈ વિલાસ;
પ્રથવીતાલું પીડ મહેરી નહ દેવ ગયા કૈલાસ.—૬૭
અનુપાનિ એકલું દરમાયું મઠ રહ્યાવુ રૂનડે,
દીક્રી બાળી બૂત ચલાવડે તિહાં કરેસિંગિ' ચૂનડે—૬૮
લોહુડાતણી ફરક અભાવી વસી અભાવુ ગાડા,
સોમનાથનું ત્રિંગ ચલાવડે આણી જોડાં આડાં.—૬૯
કાલા બુંછ તેડિઆ લોખ ગાડે ત્રિંગ ચલાવિડે,
આગલી ધમ્મી એનરી ત્રિચક્ર દીક્રી બાળી ચલાવિડે.—૧૦૦
આગઈ રૂઢ ! ઘણઈ કોપાન'લ દૈત્ય સયે તિઈ બાલા,
નિઈ પ્રથવીમાહિ પુણ્ય વસ્તાપીકે દેવલેકિ ભય દાદયા.—૧૦૧

— પ્રથમ ખંડ

મીતાદરજની બાવા સરળ છે. કેટલીક વાર મિતાદરજી થયા જાય છે.

રામ ભણઈ તું મોટું ભીંછ તનખિયુ મિલિયા વાનર સીંછ,
સમુદ્ર ઊલટ્થી, આ પેલાડિ, નહીં પુરુષ તું કેહનઈ પાડિ ?—૪૨૪

કમુદ્રતયુ તઈ બાંધિંગિ નીર, તઈ ઉડાડયા જલમણ વીર,
જઈ જગગરમા કીધું કામ મન્નિ ન એક અનુપ ઇન્દ્રમ;—૪૨૫

ભણઈ હનમન 'તુકા રામ, પૂર્ણ પુરુષોત્તમ દિ અહા નામ,'
દીધું નામ, ચડિતે અકંકાર, એક પુરુષ છઈ તન મજારિ;—૪૨૬

તો પૂછી નઈ આણુ તુહો કઈ ઇન્દ્રમ તુ દેરયું અલો,
વેચિ કરી હનમનત ગયુ કરએલી નઈ જીભુ રહુ.—૪૨૭

વિમલ પ્રખંધની બાપા એટલી સરળ છે પરંતુ ધરમયુ વિશેષ દેખાય
કમંધુનો બાપાએ એમાં નથી.

સરંગત જોલિ ફરંગત દેઈ સાચુ સત્તરથી નવિ જિહુધ,
શલિ પર્થમર્થ પરમ્યાનિ કાનિ હાલિ કહિઉં અઘારું માંનિ-૯
છોડુ ધરિ કુંઆરાં સાત કહિનું તાવ નિ કહિનિ માત,
રતું વહુ નિ તે ધર ભરઈ તે જાઈ સહુ કાઠું કરઈ-૧૦
આપણુ એ જણુ કેરુ વરુ માંનુ જોત અઘારુ પરુ,
માયજાપથી થાકે જુઆ ધન મેલીનિ ભરીઈ કૂઆ-૧૧
સતિ દીવસ રસમું ધરભણી કિરી વાંત માપિત્રહતણી,
સાછપીછ મજ પીહરનણું આળી ધર ભરેયું ઘણું-૧૨
ચારી ઝોરી માંનિ વાત મુજ પીહરની મોટી વાત,
વહુઆશને જોલે ફિરિઉ જાપ જોલાવિઉ દેશિયઈ ભરિઉ-૧૩
-ખંડ ચાલે

કાવરજની બાપા સરળ છે. ધરમયુ કે કદરવી રાખેનો વપદાસ નથી. સંસ્કૃત
રાસોની પ્રયોગ વ્યવસ્થાસા રીતે આગળ પડેનો નથી.

જાન્યુ કુંઆર તારી નિમેષઈ, જાદવ કેરી જુગત ન દેખઈ,
પેખઈ પુર મચુર તાયું જો.
પછી તેલિ એલિ પરિ જાડી, પમિની નારીનઈ નિહાડી,
વાગી મન અતિ દ્રઢ કરી જો.
જગુ નમર એક પુડવોઈ અનિ કુંવરી કુહુ જો છઈ કવણુતણી,
કરિની કવણુ હું આનિઉ કે !
અતિસાધ નણુ કુલની કન્યા જાણુમુરની જો છઈ ધન્યા,
વનયા વરિયા તુઝિ આનિયા કે. કલું-૧૫

દરેકીવનું કાવ્ય મેરવનું. દરેકીવનું પદ્યો પ્રવિન છે એટલે મળતી જાણી અસર
તો રહેતી છે. પ્રવિન કાવ્યો પ્રયોગ - કાવરજની જે છે. અનિ પ્રવિન રાસોનો
પ્રયોગ નથી.

જોડણી ધન કહેવનિ રીપું માર્ગ પરિ જાણુ વિદ્યાસ.
જાણુ પદિ જુત ન દેખઈ આજ નવું કિરી આજ.
વંશકુંડ પુત્ર જાણુ તે જાણુ ભરઈ જાણુ,
મનજાણુની મનરી નિજઈ રીપુ એકકલા મંડ,

જલ વિહુ નદી વહુનં નિરંતર પૂર નઈ પાછું ધાય,
 વરન વિહુલુ અલગટ એકાદ પાય વિહુલુ ઉભાય,
 આકાશ પુરુષ બહુ કૂલડે ગિનુ વિનુ મહુયુ વસંત,
 સસલા નઈ શીર શિંગણ અણુજાણુ નર બલવંત;
 -કલા ન્દ્રી, વેણાડકિ ગીત.

જાગ્યા શનકની આંખો નમુના નેના અમૃત સમુદ્ર પ્રતિ કવિઓના પદપાત્ર વચ્ચે જાણીને નથી. સમયે વપાતી ખાસ અને અવગણ્ય શબ્દોનો પ્રચાર વિશેષ પ્રમાણમાં દેખાય છે. જેમ કે ચિરક, વાતેવા પ્રધર્મી, મેહલી, વહુનું મહ, ઢાલી, બોડો, મુંછ, ચિયલ, મીઠા, વેણાડિ, અછા, મહાર, કરંગદ, કરંગદ, પરંગદ, છોક, નયર, પુહવીદ કપાદિ પ્રત્યેક એ પદના શનકના દેખાય છે તે ઘણે બાજે એકાદ ધાય છે અને આધુનિક સ્વરૂપ પડે છે. જ-હ અને તનહ પ્રત્યેક મહુ ધેડા નરને પડે છે અને મું, તણું, કેર, વી, જુ વગેરે વધારે પ્રમાણમાં દેખાય છે. વળી એકાદ વહુનો પ્રત્યેક પણ પ્રચલતી. મુસનદ, જગ્યા વપાતા બાય છે. જ ના હ ને હિને જાણે હ વિશેષ નરને પડે છે (મિચ્છરદ વગેરેમાં, મળખીમાં ખાનુ હ અને માંદિ કવચિનુ હિં (રણકિ જીવું રામ મ.) નથા નવુન પ્રવચા મળખી અને પચખીના થોડા થોડા (રણમાંદિયુ વગેરેમાં), પચખીના પ્રત્યેક ધિક્કું (ચિત્રવૃદ ધિક્કું વગેરેમાં, દિ-પ્રત્યેક પુન અને નહ (જે)નો વપાતા વિશેષ પડે (કાદગનદ, રાડતનદીયું),—અને મળી જેવા શબ્દોની અવગણ્ય પ્રત્યેક નરી (ઢાલી મળી) દેખાય છે. જ.આ માંદિ, કાજે જેવા પ્રવચા વપાય છે. કિણવમાં ખાસ વિશેષ પ્રમાણ થન નથી દેખાતી. અવગણ્ય જાણીને એક પ્રત્યેક અવગણ્ય નહ ધખત થયો અને વરણમિત્ર, ચલિલક વગેરેને. ખદે ધગીનદ, જાનદ: જનુદન વિષાવ તરીકે વપાતું થઇ બાય છે હરવિચા, નરવિચા, આદ્યુ, રહિત, કોદક, કિદક, તે ખદે મપુદન દીપું, કીણુ રહુ, માવિયું વાવિયું, ઉપુ, વાયુ: નેમ જ આધુનિક કાલીઆવાડી પ્રત્યેક આણું પણ તણાણું (હરિલીયા) વગેરેમાં દેખાય છે આજાથ પ્રત્યેક હિ ને ખદે હ તથા હ આધુનિક અ અને મોની પૂર્વાવગ્યા બતાવતા મોજલુ, મેહેલુ, કહુ, કરિ, સાંમલિ, વગેરે રોપામાં દેખા છે. બરિય કૂતની પણ પામેલા, કરેલું એમ પણ વિશેષ પ્રમાણમાં જાણાય છે અવિચા કાળમાં રોપે વરિસ, આવિસ, કરકા, છોરુ, પામીસું, માયરજું, હેરજું, વગેરે મળે છે. અવગણ્ય વિષાવલી ગીતિ આ સમયે પ્રવેશી જાણાય છે વિહિલક (વગેરે) હરલીયકું, લિદ્રસી, કેરીસકર એવા પ્રવેશો મળે છે. 'હ' વિષાવ નો વર્તમાન પ્રત્યેક જેવા પ્રવેશ પૂર્ણ કાળ દર્શાવેલો થોડો મળે છે. અવગણ્ય થયેલ શબ્દો નમર નું નયર, જુવિ નું વિહી, આદેશ નું આયસ, આદસ, સંપદ નું સંપદ, નાય નું નાદ, સકલ નું સયલ; સરસ્વતી નું સરસાતિ; માફાર નું પગાર; સ્તવન નું તવન; સ્વામિ નું સામિ, જુધી નું જુધુવી, સમાણક નું સવાણુ, વગેરે ખાસ વપાતા ખદે થયેલા શબ્દો પ્રતિ છે. તેમ જરક વિષાવની મરજુ

(૫૨૩) ડ.સવ તું ડહવ (ઝાઝવ); પ્રયસ તું પહિલું; પ્રવિશતિ તું પહસહ (પેસે); ડવવિશતિ તું વહસહ (ખેસે), અમિહાન તું અહિનાળ (અંધાણ) વગેરે સંક્રાંતિ ક્રાંતિનાં રૂપો મળે છે.

સંસ્કૃત ભાષાની વાક્યરચનાને મળતી વાક્યરચનાઓ સમયમાં વિશેષ પ્રમાણમાં દેખાય છે. તુઠહ વશરથ રાહ (દશરથઃ રાજા તુષ્ટઃ) જેવી રચના અદ્યપિ પણ પ્રવર્તમાન છે પરંતુ મળ ભેદમાં વપરાતાં ભૂતકૃદન્તોનો વપરાશ સહભેદ ભૂતકૃદન્ત જેવો દેખાય છે. દીઠા રિલિ જપતવિ વદઠા એ વાક્યમાં સંસ્કૃતમાં દીઠાતુ દષ્ટઃ અને દષ્ટવાન્ સમરૂપ છે. ત્યારે આ સમયમાં અને ત્યાર પછી દષ્ટઃ ને બદલે 'દેખાયો' અને દષ્ટવાન્ ને રથે દીઠો વપરાતાં થયાં. અને મળ દષ્ટઃ નો કર્તા તે કર્મ તરીકે ખીછ વિભક્તિમાં વપરાતાં થયો. "હું વંચ્યું ગોવિંદ" એ અહં ગોવિંદેન વંચિતઃ ને અનુસરીને વાક્ય રચના છે. આધુનિક દંતિએ 'ગોવિંદે અને વંચ્યો' એમ 'હું' દ્વિતીયામાં પ્રકાશ.સત્ત્વસત્ત્વની ને અનુસરી રામચંદ્રને લક્ષ્મણ ક્રમાં મરધરાજ સિઝં વીધુ; રામરોઝનાં રોયું વન વગેરે વાક્ય રચનાઓ મળે છે. રાક્ષસ જહ જળાવ્યા (રાક્ષા રાક્ષસાઃ જાપિત્રાઃ) એ વાક્ય રચના આ સમયમાં છે. ત્યારે આધુનિક એટલે એ સમય પછીની વાક્યરચના પ્રમાણે રાક્ષસ ને બદલે જળાવ્યું એમ બાવે પ્રયોગ સંભવે છે.

વિશેષણને નામની પેઠે પ્રત્યયો કેટલીકવાર આ સૈકામાં લગાડવામાં આવે છે તેજહ કાગજિ. ણિવરિ. કોળીવરિ. વગેરે પણ આ પ્રમા પ્રચલિત નથી (બાકણે 'કાચિ ધરિ,' 'અક્ષપ્વાનાં પત્ર' એવા કદમ્બરીમાં વપરાશ કરી કેટલીક વાર વિશેષણોને પણ વિભક્તિ લગાડી દીધી છે. પરંતુ એ અસર મળ સંસ્કૃત ભાષાને લીધે આથી ગર્ભ દશે. આ રીતિ હમણું તેમ જ સેજામા અને સત્તરમા અને પછીના શતકોમાં આતિ વિરલ છે.) x

* જવતપસી-ડવવિષ્ટાઃ ક્રુવય. દષ્ટા. અથવા જવતપસી ડવવિષ્ટાન્ ક્રુવીન્ દષ્ટવાન્.

x નરસિંહે મહેતાની ભાષણો નક્કો લઈએ તો પણ તેમાં સરળતા, શામ્ભાધુર્ચ, શામ્ભ-લાલિત અને કેટલીક વાર સંસ્કૃત શબ્દપ્રાધુર્ચ દેખાય છે. નરસિંહની ભાષણ પર અસર નથી એટલે નરસિંહે જે ભાષણું ચોત કુમાર્યું છે તેવું માન નરસિંહને છે અને ભાષણે જે ભાષણ-સમૃદ્ધિ કરી છે તેવું માન ભાષણને જ મળવું જોઈએ એ કદમ્બરી તથા ન્યાયાખ્યાન વગેરે ગ્રંથો ભેતાં બહારથી. નરસિંહની ભાષણ આધુનિક રચણ પામી છે કતાં તેવું ચોત કેહું છે તે સમજવું કડિત નથી. "વસેદા તારા કાનુકાને તારા કરીને વારદે" "પ્રવાર તારી પાંખીડાં વેઠ્યાં" દત્તારમાં દેખાતી સરજના અને સાધુર્ચ; અબોરકે; બહોરશી સોહકું; ભામણવડાં, કાંચલકી, આંખળે, કહેકતો, બહેકતો જેવા શબ્દો તથા 'નેણુ લોભાણુ'; 'કેસરસીના', જેવા વિરલ પણ મનુર સમસે દેખાય છે. સંસ્કૃત શબ્દોથી પ્રાદેશી આણી છે

સરના સકેમવ સુદેની માલતીની પેઠે શકુંદ
અમર થઈ પિય લેખને કુધારા ગોકુલવંદ.

ભાવજીની ભાષા.

આ પ્રકારની ભાવજીપૂર્વેની અને સમકક્ષીન ભાષાની રીતિનિ છે. ભાવજી એ સ્થિતિમાં કેટલું નહીં ઉમેર્યું, વિદ્યુત કેટલું સુધાર્યું અને કેટલું પડતું મક્ક્યું તે વિચારી જોવાનું રહે છે.

ભાષા સમૃદ્ધિ કરવામાં નવીન પણ સરળતાથી સમજી શકાય એવા શબ્દો; નવી વાક્યરચનાઓ; રસ અને ભાવાદ્યુત્થાન અર્થસંયોજન અને વાક્યસમૂહન ખ્યામ આવશ્યક છે. શ્રીધરના મુખમંત્રી હતા તથા પદ્મનાભના કાન્હડાદે પ્રત્યક્ષમાં હાલમાં શબ્દોનો પ્રવેશ થવા માંડ્યો છે પણ ભાવજી એ પ્રતિ દુર્લભ કરી સંસ્કૃત શબ્દો અને સંસ્કૃત સમાસોનું પૂરું વધારી દીધું છે અને ભાષાને સરકારી કરી દીધી. વૈભવ, શણગાર, બપજી, દપાનં, નવન, ઘૂન, તપ, શિશુ, સ્વગર, અપ્પાન, અડ, શિંગ, સંગી, ગાન વગેરે અનેક પ્રચલિત શબ્દો ઉપરાંત દીર્ઘિકા, વિકૃત, મૃણાલ, કુદન, ગલિન, દિગ્ગમનિ, ચરણુચાણુ, પપૂન, (સામાન્ય જાન), અનિધાન, મનિધાન વગેરે નવા મનુષ્ય ભાષાના શબ્દો અનનારી અપ્રદાર (કપાય); માન (પ્રમાણ); સમય (સકેન); ગળા (સ્થળ); સ્થં (ખખર; પચ્ચ (સંધ્ય); વગેરે અપ્રચલિત અર્થમાં શબ્દો પ્રયોજ્યા છે. 'આશ્વ' 'ખાસ' શકિત, બુદ્ધિ, વગેરે શબ્દો કેસ શબ્દો ઉપરથી પણ રાજી પ્રયોજ્યા છે

ભાવજીના સમયના અપર કાચોભા સમાસો છૂટથી વપરાયલા દેખાતા નથી. તિલ્લયળધળી, અમૃતકુળિદ, મદ્યતનયા, ચિત્તજાલિ, અમરપૂર્વિ, શ્વાસોશ્વાસ જેવા નાનકડા સમાસો મળે છે. પરંતુ અથ દિલ્લ ન થાય તેવી રીતે ભાષાએ શુદ્ધદ્-ર્ષકજ, શાલમયસકલમર્થપદ્ધયે, પુણ્યસ્ત્રોકકથામ્, તિલ્લમુજ્જલ વગેરે સંસ્કૃત શબ્દોથી યુક્ત સમાસો ધરી અપ્રચલ શબ્દોનો તથા તે સાથે સંસ્કૃતશબ્દો યોજીને પણ સમાસો વાપર્યા છે કાચકર્કાષરે, મૂરત્તજનમોદ, હંસપીછતત્કાદ, ગુણમો-સૌકલ્લ, સંદેહકાદવ, ટોચાચાહો, કીરકરહયાં, ત્વરામરિ વગેરે મધ્યાખ્ય વપરાતા દેખાય છે. વળી અળજાળે, અળતેહયાં, અળમંથમને, અળગીછે, અળગોલી જેવા નમ સમાસો પણ વપરાય છે

સુરત સાધના સમયે ગાનની દ્વયે કાદી કલાદી
કુલિન પદે લાં ખાનુની લખ્ખ પિયુની પદદી
મુવાનવની કદે પદકલા મેલિની વિયુત મન હરે,
અનિ નિકટ નાજર નાજરી વિવિધ વનકીડા કદે. પદ ૮ આ. પા

૨૦ નજાખ્ખનમો:-તે દુખ દેવાળી નવ અથે કાનક કાડ પ્રકાર—૪૬૩ ૩.

શાંદ લોખમાં એક જલ છે રૂપે કાં ૪૬૩ ૪.

વરે એ નજગથ તે તો રહેજનુ માન—૪૬૩ ૫.

એવો સખવ મુખી નય વનકે માત્રી રીખને વેને ખડી—૪૬૩. ૬.

સખા આ ડી ધરાવે તવ સુગંદુર્ભજ રેદ—૪૬૩ ૭; તથા. શાંદયો સપને સખાને કામ—૪૬૩ ૮.

જે નજની સુખ લાવે.—૪૬૩ ૯.

એ છે તે કહેવા રચાડ નજનું ખ્યાખ્યું તે ઉદદા—૪૬૩ ૧૦.

આ પ્રમાણે મૂળ સંસ્કૃત શબ્દોનું પૂરવધવાને લીધે ભાષણનાં શાસ્ત્રોમાં વલ્લકાક, લીસોદ્દ, નિદોલ્લ જેવા શબ્દો દેખાતા નથી. પ્રચારમાં આવવાથી વિદ્યુત યંત્રના શબ્દો જેનો ભાષામાં વારેવારે ઉપયોગ કરવો પડે છે તેવા અતિસાધારણ શબ્દો વિયુક્તસ્વરોની સંયુક્ત રીતિમાં ભાષણે વાપર્યા છે. એટલે બીહું, આવધુ, મેહધું, પિદિધું, આગલિ, પાખે, ખીસી, પદ્યધું, પાગ, દેધ, બેતધી, ધાધું, પૂછે, પીદર, કેધો, એધાધુ, ખેધ, ઉધાઈ, નિનાધુ, કુંચર, સપરાધો, નીરો, વચુતા, એવડી, થોડી વગેરે શબ્દોનો પ્રચાર પગલે પગલે મળે છે.^{૨૧}

શબ્દોમાં ભાષણે માધુર્ય અને લલિત્ય મળે છે એવું હોય તેમ એણે વાપરેલા શબ્દોથી જણાય છે અને તેથી ભાષણે ભાષામાં મીઠાશ વધારી દીધી હોય એવું બાન થાય છે:

ઉભી રહેરે આદિરડી, તું બોલતી વાંઘા બોલ;
તારી આંખડીને મેં બોળખીરે અવર નહિ કોની તોલ - ઉભી.
મારો છોડી અંબોડોરે હીંડતી મોડ મોડ,
સાધું બેઢને આલીએ પંથ આવડો શાનો શાર ! ઉભી.
સતી ન સાધું જાળીએરે નીચું બેઢને આમ,
પર પુરપથી વેગળી રહે તેની આંખડીમાં નહિ માલ - ઉભી

તેમ જ,

મારા સમ જો માધવ જોજો મુબને હાથ અરોડોરે,
જેવા છો તેવા બોળખ્યા કોકોરે બોમે પોડોરે;
વહાલા વેગળા રહો આજ ન કીજો આજ, - વહાલા.

૨૧ જેનાં પૂન રૂપો પદ્યરમ્ય સ્તવકનાં કાવ્યોમાં તથા સ્તોત્રમાં સ્તવકના પદ્ય કોઈ કોઈ કાવ્યમાં દેખાય છે: એટલે બઈહું, આઈઉ, બઈસી, ઘણઈ, પૂછઈ, પીચદર, કેચઉ, અહિનાધુ, ઈત્યાદિ.

ભીમની હરિલીલા જે કાદમ્બરી પછી રચાઈ તેમાં પણ કેટલાક વચ્ચિત્ર શબ્દપ્રયોગો મળે છે. 'બીકયોસ', 'હલોસ' જેવા જ્ઞાણે પ્રયોગો કર્યા નથી. 'તેહુ દેખીનઈ બીહનુ રાજ વિરમયમાન'માં વિરમયમાન જેવો પ્રયોગ તથા હર્ણુને આરુચિકર ચર્ચ પડે તેવો વિભક્તિપ્રત્યય અને મૂળશબ્દનો વિશ્લેષ નિહાન તથા ચોપાલ, પૂજા રહિતતણી આનાપ, નામ ન નવહૂઈ તથા સુરાચિ જણે નગરતાણું અંધર્વ ઈત્યાદિ ભાષણમાં નથી. શુદ્ધિને બદલે શુદ્ધતા, આત્માને બદલે આતમા તદ્દલે તે બદલે તત્કલિ, વ્યતિરેકને બદલે વિતરેક, હર્ષિતને બદલે હરણિત, ઉત્પત્તિ તે બદલે ઉતપતિ જેવા વિશ્લેષો ભાષણમાં નથી. ભીમ સંસ્કૃત શબ્દો વાપરવા જાય છે પરન્તુ કેટલીક વાર તે ભાષાને કલિષ્ટ કરી નાખે છે. સુખદુઃખ દિગ્ગજિત મતશ્રમ અતઃકરણ તથા એ ધર્મ, 'ધટધટ પ્રતિ જૂજૂઉ નરેન્દ્ર એક અનેકિ યથા ભવિચ'દ્રુ' જેવાં વાક્યો ભાષણમાં નથી. પૂર્વગત કવિઓ કરતાં ભાષણે કંઈક નવું જોમ, નવું રૂપ, નવું ચેતન્ય, કંઈક સંસ્કારિત, નવો શબ્દભંડાર તથા પ્રચલિત શબ્દોના અવનવા સંયોગો તથા સંબંધ બાંધી સાવન્ય, માધુર્ય અને ભાવાનુકૂળતા વિશેષ આપ્યાં છે.

પહેલે હું ભોળી થઈ વચને હું વહવાણીરે,
જે જે મીઠા ભેલ કહ્યા તે સગરી માની વાપીરે.—વહાણા.

આગમાં રહી કરો વાતડી અળગા રહી સાંભળાએ રે
પટનરાની પ્રીત છે હવે નયજે નયણું મળીએ રે.—વહાણા.

સમ દહને અતિનણા સખી મુગને લારી રે,
સુંદરિતર એમ બાલુને મુખડુ જેવા આરી રે.—વહાણા.

વાંક અમારો છે નહિ બોલ અમારો હાલો રે,
હું માત્ર છું મુગ સાથે મીઠ મગાડ રાખો રે.—વહાણા.

અનુકૂળ હતા ને શક થયા મે વાન તમારી વાળી રે,
બાસણ પ્રભુ રમુનાથજી એ નુ દેહડી પચાણી રે—વહાણા.

એવા જ સાદા શબ્દોમાં પણ બાસણે બાવામાં માખીયં આપ્યું છે.—

રાજ સદમી ઉવાછ રે તાત કુચર દેવ,
પિતા તાદાગનિ નવી તે નૃશ્ણા કરી દેવ;
તું મકલ વિયા બાપું ઠિ નિમણિ ઠિ બાપુ ધર્મ,
તથાપિ તુમની કદ છ જે ગમવટના મર્મ,
પિતા તુમનિ મુષિઠિ મુવગગલુ આમન,
સાદપાત ઘઠનિ બાગલુ અભિષેક ઉચ્છવ ધન;
તાદાદિ કુચકર્મ અઠિ તે ધરુ ધગલુ બાપ
બાપુનાં મરુતક સરિ ઊરધ કરાવુ અપાર

કેલીક વારે મરુત શબ્દોના વચચણથી માધુર્ય વૂટે છે ને ખરબચડી બને છે અને કોલક વારે વર્ણ શબ્દપ્રયોગો થાય છે પરંતુ બાવામાં ઉપરી મંબીચછ આપ્યુરાનો પ્રશસ્ત બાસણનો ચાતુ છે એવું સમાવતલ છે.

જે આગળ જઈ કન્યા રહે પેહેલુ ને નામ તેનું મંડે,
તેહને જગતમાં મજી જલ નેજાલીન તે જાખો થાય.
દેખી નળાનુ રૂપ પ્રદાગ કાઝે ન કરે તેની આશ
બૂપનિ મનમાં થયો સદેહ ખાંચ નગ સરખા કાણુ એહ ?
સકાળુ દેવતાં જે સાંભળ્યાં જુદ થઈ જે હુને મળ્યાં—
હામે હાને અમગી દોષે પરમેષો કોહોને નવ વજે.
સુંદર જેનાં ગણુ મિત્રામ નિમિત્ર ન લામે લોચન હામ:
આનંદવાગ્નુ હાયા થાય માળા ફોટાની નવ કરમાય.

પ્ર. નળાખ્યાન કડકૂં-૧૧.

રસાનુકૂળ ભાવાનું પોત ભાણે શખવામાં વિજય મેળવ્યો છે કરણ, વીર, શૃંગાર
 વગેરે રસને અનુકૂળ શબ્દ સંવરણી અને વાક્યરચના કરી છે તે તે રસનાં પૂર્વે આપેલાં
 દૃષ્ટાંતો પરથી સ્પષ્ટ થશે. પરંતુ ભાણે ભાવામાં વેગ આણવાની નવી રીતિ પ્રયોગ છે.
 એમાં વાક્યો બધાં શબ્દનાં અને પ્રાસાન્ત યોગ્યાં છે તથા શબ્દોની સંવરણી પણ એક
 બીજાના ઉચ્ચાર ને અનુકૂળ કરી છે. એથી શ્રીધરની માફક ચક્રતા શબ્દો, તથા જોડા-
 હારોનું વિપુલ પ્રમાણ આણવું પડ્યું નથી.

હંસવાણી, હંદે આણી, પ્રાણ પરવરા થો ધણ.
 બૂખ ભાગી, પ્રીત લાગી, જાગી તો મન સણમણ.
 દુઃખ બરવું, સહી અ મરવું, કરવું કાંઈ સજે નહિ,
 ધન્દુ બાગે, દેહ માગે, ટાળે તે શુકે કહી?

પ્ર૦ નળાખ્યાન કડવું. ૮.

ત્યજ શ્રીઝા, કરિ કૌઝ અપ્સરાનિ અગમ્ય.
 ત્યજ તાડિ, પાસિ પાડિ. રમાડિ જે રંગ,
 ક્રોધરીતિ, મનપ્રીતિ, કામ છતિ રંગ.
 કટાક્ષ નિરખિ, રાવદરખિ, સરખિ સરખી જોડ;
 કસણ છટિ, હાર ત્રટિ, ખટિ નહિ મન કોડ;
 હદિ ભીડિ, ઉરજ પીડિ નેહ શું નરનારિ,
 દંત મંડિ, અધરખંડિ, સુરત શું રૂતકાર
 ત્યજ મોચિ, અમી સોચિ, બળણી નહિ સિદ્ધિ.
 મુખ જાણી, મોહ આણિ રાંકની શું રિદ્ધિ.
 બસી જાણ, એક યાજ, યજ શું જમ વેસિ,
 લાજ ભાગિ, કિય લાગિ, બધિ જાણી બેસિ.

કાદમ્બરી પૃ. ૩૧. (વધુ માટે પૃ. ૩૩ ૩૮ છ.)

અવકાશો યોગ્ય બાજને ગૌરવવંતી સુદામણિ કરી છે. આમ દરવામાં કેટલીક વાર
 મૂળના અને કેટલીકવાર સ્વયંરચિત અવકાશો ભાણે ભાવામાં ઉતાર્યા છે. મૂળના
 અવકાશો ઉતારવામાં ભાણી સ્વાભાવિકતા ન ખોતાં ગૌરવ વધાર્યું છે. આ અવકાશરિકતા
 પુરોગામી કે સમકાલીન કવિઓમાં નહિ જોવા છે.

અગસ્ત જ્ઞાંસે હૃદયિ પીધો તાંહાં સદી શે ન વગર્યો ?
 મંદાચલ પડ્યો. તવાસં પૂરણ કાં ભાજ ! નપે કયો ?
 પૂહિ, સખો ! જાજ દમ્દને એ વિચા તેં કોથી બણી ?
 હૃદયિ મહા વચ્ચનવથી કે શિવગાનાના વિપતવળી ?
 હાર મહી કેહે કામિની મુણવંત છે, તુને નવ ઘટે;
 પરનારના બે પથોજર શું, સ્વર્ગ દરે છે શા મટે ?

(અનુસંધાન પૃ. ૫૭૯)

મા અને દીકરો

ઉમેદલાલ મણિયાર

૪

મણિ પતી મણુ. જમવામાં બાકી માત્ર પુરૂષો જ રહ્યા હતા. બીકી પીતાં પીતાં અને મણુ ખારના હતા, અણુધારી વારસા અને વિચિત્ર રીતે આવી પડતા પૈસા વિશે વાતો ચાલતી હતી, એવામાં એક વખતનો આદર્શ શિક્ષક અને અભ્યાસો આદર્શ વકીલ મ. હુમન્ટ બોલ્યા, અત્યંત કરણાગતક મનનેશે વચ્ચે એક વારસા શુભ થઈ ગયો છે એનો મારે પંખા મેળવવાનો છે. હવેનાની એક માદી છતાં બપોરે વાત નેવી એક વાત છે—જો વસ્તુ બને છે અને બનશે—અને છતાં એના કરતાં વધારે કરણાગતક કિસ્મો મારી નાણાં નથી. આટલી જ વાત.

લખજી છ મહિના પહેલાં મને એક બાઇએ બોલાવ્યો. બાઇ મરવા પડી હતી અને મને કહ્યું, 'સાહેબ મારે તમને એક વાત કરવાની છે વાત બહુ અધરી બને ખાતરી છે. એ વાત મને ખૂબ પીડી રહી છે. સામે રેખા પર માત્ર વીસ પડ્યું છે એ જુઓ. તમે નીખૂળ થાઓ તો પાંચ હજાર અને સાધા થાઓ તો દસ હજારની રકમ એમાં તમારી શી તરિકે લખી રાખી છે. માત્ર મૃત્યુ પછી તમે મારો દીકરો દેખી કાઢો એ મારી હજી છે.'

એના મણામાં ધરર ધરર અવાજ થવા લાગ્યો. એનો સાદ વારે વારે તૂટી જતો હતો અને દારૂ ચાલી હતી. પોતે સરખી રીતે બોલી શકે એ માટે પથારીમાંથી હડાયા મને કહ્યું.

હું કાંઈ બહુ જ પૈનાદાર માણુમના ધરમાં જુ એમ મને એનાં લાખું. એ બાઇએ આગળ ચલાવ્યું.

'મારી બપોરે વાત મંબાજીદર તમે પહેલાં જ હો. હું એ પૂરી કરવા નેટલી સકિત દારૂની સામવા પ્રયત્ન કરીશ. મારે તમને બધું કહેવું નોંહ્યો. હું જાણુ છું કે તમે બહુ જ માવાગુ સ્વભાવના હો, બહુ જ કુશળ બ્યવહાર માણુસ હો એટલે મારી વાત સાંભળી તમારાથી બનવું મારા માટે કરશે જ. સાંભળજો અગત્ય.

મોંઘે લાંબું પડેમાં હું એક ખાંડુએ માંદની હતી પંખુ એ ધનવાન નહોતો એટલે

મારાં માથાપે લગ્ન કરવા મંજૂરી ન આપી. થોડા જ વખત પછી હું એક પૈસાદાર જેઠે પરણી—નાની છોકરીઓ જેમ પરણે છે તેમ—આજ્ઞાકિતપણથી અજ્ઞાનથી અને વગર વિચાર્યે.

મને એક છોકરું થયું, એક દીકરો. થોડા વરસ પછી મારો ધણી મરી ગયો.

હું જેને સાહતી હતી એ પણ વખત આવ્યે પરણી ગયો હતો. ત્યારે એને મારા વંધવ્યની ખબર પડી ત્યારે પોતે મને પરણવા સ્વતંત્ર રહ્યો નથી એ જાણી દુઃખના ભારે કચડાઈ ગયો. મને મળવા આવ્યો ત્યારે એ પોકે પોકે રોયો. મને તો એ જેઠ કાંઈ કાંઈ થઈ જતું હતું પહેલાં તો એ મિત્રભાવે મને મળવા આવતો, પણ, ખરી રીતે મારે એને મળવું જ નોંધવું નહતું. પણ હું શું કરું? હું એકલી થઈ ગઈ હતી, દુઃખી અને નિરાશ. મને એના માટે પ્રેમ હતો. અમ બૈરાઓને કેટલીકવાર કેવાં કેવાં વેઠવાં પડે છે!

મારાં માથાપ પણ મરી ગયાં હતાં એટલે દુનિયામાં મારે એના સિવાય ખીચું કોઈ નહતું. એ વારંવાર મને મળવા આવતો, આખી સાંજ એ મારી સાથે ગાળતો. એ પરણેલો છે એ જેઠ મારે એને એટલી બધી વાર આવવા નહોતો દેવો જેઠ તો, પણ એને આવતો બંધ કરવા નોટલું મારામાં સંકલ્પવળ નહતું.

પછી શું થયું એ હું કંઈ રીતે કહી શકું? એ મારો પ્રિયતમ બન્યો. આ કેમ બન્યું? હું કંઈ રીતે સમજી શકું? કોઈએ એની વાતો સમજાવવાની શક્તિ ધરાવે છે? ત્યારે એ છોડે પ્રેમના પૂર વેગથી એકબીજા પ્રાપ્તિ ખેંચતા હોય ત્યારે એ સિવાય ખીચું શું બને? તમે, સાહેબ, એમ માનો છો કે એના સામે થયું એ આપણા હાથની વાત છે? તમે એમ માનો છો કે સદા માટે આપણે એ લંબાવ્યા રાખીએ અને પ્રાર્થના, વિનંતિ, આંસુ, લાગણીબર્ધી શબ્દો, ધુંટણ પર પડી કહેલી લાચારીઓ કરતા માણસ સામે થઈ શકીએ?—કે જે માણસની નાનામાં નાની ઇચ્છા સંતોષવા આપણે તત્પર હોઈએ, જે માણસને આપણે બને એટલું બધું જ સુખ આપવા ઉત્સુક હોઈએ; એ માણસને દુનિયાની ખોટી શરમ રાખી હતારા કરીએ? એ માટે કેટલું બળ જેઠએ? કેટલો સુખત્યાગ, કેટલો આત્મત્યાગ, કેટલો સ્વાર્થ?

હું કાંઈ હું એની થઈ. હું સુખી હતી અને બાર વરસ સુધી સુખી રહી. હું એની પત્નીની મિત્ર બની આ મારી મેઘામાં મોટી નિર્બળતા અને આવસાપણું.

અમે સાથે મળી મારો દીકરો ઉછેર્યો. એ છોકરામાંથી મોટો થતાં થતાં માણસ થયો, પુરેપુરો, બુદ્ધિમાન, ટેકોશો અને ઉચ્ચ વિચારવાળો એ સત્તર વરસનો થયો.

મરી માફક મારો દીકરો પણ એના એટલો જ ટેવાયો હતો કારણ કે એ એ છોકરાને 'દોસ્ત' કહેતો અને એની સાથે બહુ જ માનપૂર્વક વર્તતો. મારો દીકરો એને પોતાની માના એક જુના સ્નેહી તરીકે અને તેથી પિતામુખ્ય ગણતો અને શિક્ષક અને રક્ષક તરીકે માન્ય રાખતો. એ સંબંધ હું થી રીતે વર્ણવું?

મારો દીકરો કોઈ દિવસ કોઈ સવાય ન કરતો એનું કારણ એ હતું કે એ એને પોતાની અને મારી માથે થરમાં જોતો ઉંઠ નાનપણથી રેવાઈ ગયો હતો.

એક સાંજે અમે ત્રણ સાથે જામવાનાં હતાં. (કેવલના દિગ્ગેહ હતો) અને હું બન્નેની રાહ જોતી, રાણુ વહેતું આરણ એ નિગ્ધવતી જાણી હતી. ત્યાં દરવાજો ખુલ્યો. એ તો મારો મિત્ર! હું લંબા હાથ કરી એના તરફ ગઇ અને એણે મને હોઠવતી મારા હેઠ ઉપર એક ચુંબન કર્યું. એકાએક એક અવાજથી, ખાંડ સામગી શકાય એવા પગરવથી અમે તરત પાછું વાળી જોયું તો અમારી સામે તાકતે જોઈ રહેલો મારો દીકરો પૂનઃ આંક જાઓ હતો.

દિલ કાંઈ નાખતી ચુંચવાણી એ હાથ હતી. હું પાછી ખમી મઈ અને જાણે વિનંતિ કરતી હોઈ એમ મારુ હાથ એની તરફ મેં લખાવ્યા. પણ ત્યાર પછી એ દેખાયો જ નહિ.

અમે એકમેક સામે મોં કરી જોયાં. એક શબ્દ પણ બોલવાની અમારામાં શક્તિ હતી નહિ. હું અદરામ પુરણીમાં પડી અને રાતના અપારામાં હમેશા મારે અદસ્ય થઈ જવાની મને એક અરપર અને પ્રબળ ઈચ્છા થઈ આવી. ત્યાર પછી મારા ગળાને દયમયાની નાખે એવાં ફુસાં મને આવવા માંડ્યા. હું રડી. મારા હૃદયના કંકડકંકડા થઈ જતા હતા. મારા તંબુએ તાવ આ ફુડવના રાતથી અને આવા વખતે આવા કૃતથી એક ખાતાને જે ભયંકર શરમ લાગે એના બાનથી મેગાઈ દુકાઈ થતા હતા.

એ મારી સામે પરિત્ર બાવે જોઈ રહ્યો. છોકરો હમણા પાછો ફરે એ ખીકે એણે ખાતી નજીક આવવા અથવા તો મને અડકવા મન ન કર્યું. અન્તે એ બોલ્યો, 'હું એની પાછળ જઈ છું. હું એને યાત કરીશ, સમજવીશ, દુકામાં, મારે એને 'મળવું' જોઈએ અને કહેવું જોઈએ કે—'

અન્તે એ પણ હોડી ગયો. હું રહ જોતી રહી. અપૂર્વ ભવની લામણીથી માર હૃદય ભરાઈ આવ્યું એની વેદના રૂર થઈ કે મોરામાં મોટા યુનેગારને પણ એણે થાય એમ હું હચમચ નહિ મારો દીકરો મયો? એ શું કરતો હતો?

લમબમ મપરતે મારા મિત્ર તરફથી એક ચિઠ્ઠી આવી. એમાં જે લખ્યું હતું એ મને હજી મેં મારે છે. 'તમારો દીકરો આજેના મને એ મળ્યો નથી. હું અર્ધી નીચે છું, અત્યારે ઉપર આવીશ નહિ.' મેં એ જ પ્રગળ પર પેન્સીલથી લખ્યું 'એ આવ્યો નથી. તમારે જઈ એને સોંપી લાવજો જોઈએ.'

અને હું આખી રાત એની રહ જોતી આરામપુરણીમાં પડી રહી. મને લાગ્યું કે હું મેની થઈ જતી હતી. જોરથી આખતેમ હોઠમાં, જમીનપર આગોટવા અને ઇચ્છા આપતી અને જતાં હું ખમતી સરખી પણ નહિ. કલાકોના કલાક સુધી રહ જોતી ખેસી રહી. શું થઈ બેઠું હતું? મેં કદબના, અટકી કરવા પ્રયત્ન કર્યા. મારા પ્રયત્ન જતાં, આટલી ચાતના જતાં હું કોઈ વિચારો જ રાજી નહિ.

અને હવે મને બીક લાગવા-માંડી કે કદાચ એ બેચ સામસામા મળે તો શું કરે? તો મારો દીકરો શું કરે? ભયંકર શંકાઓથી, કલ્પનાઓથી મારું મન બેચ બન્યું.

હું શું કહેવા માયું છું એ આપ સમજો છો, ખરું ના?

હું ગાંડી થઈ ગઈ હોદ્દા એમ સ્વાભાવિક રીતે માની, કાંઈ રામજન પડવાથી મારો કામવાળી વારે વારે આવતી અને જતી. હું એને એકાદ શબ્દ-કે ઇશારાથી બહાર કાઢી મુકતી. એ રોકરતને બોલતી લાવી.

મને પચાસીમાં મુવાડી. મને મગજમાં ગરમી થઈ આવી. લાંબી માંદગીને અંતે બ્યારે મને ચેતના આવી ત્યારે મારી પચાસી પાસે મેં એકલા મારા મિત્રને બેઠેલો જોયો. હું બોલી બિડી, 'મારો દીકરો ક્યાં છે?' એ બોલ્યો, 'હું ખાનીથી કહું છું કે એને શોધવામાં મેં બધા પ્રયત્નો કર્યા છે છતાં હું નિષ્ફળ થયો છું.'

ત્યાર પછી એકદમ અત્યંત આવેશમાં આવી જઈ શુસ્સે થઈ—કારણ કે સ્ત્રીઓ એવા અકારણ અને અવિચારી શુસ્સાના આવેશમાં આવી જાય છે—મેં કહ્યું, 'તો ત્યાં સુધી એને શોધી ન લાવો ત્યાંસુધી તમને મારી પાસે આવવાની કે મને મળવા આવવાની મનાઈ કરું છું. જાઓ, ચાલ્યા જાઓ!'

એ ચાલ્યો ગયો.

ત્યાર પછી, સાહેબ, મેં એ બેમાંથી એકે યને જોયો નથી અને વીસ વરસ થયાં આમ જીવ્યાં કરું છું.

આ બધાનો અર્થ શું એ આપ સમજો છો? આપ આ રૂક્ષરતી સજ્જ, આ માતૃહૃદયની ધીમી અનન્ત વેદના કલ્પી શકો છો? અનન્તકાળ સુધી રાહ જોવાનો આપ અર્થ સમજો છો? અનન્ત કહ્યું, ખરું ના? ના. એનો હવે અન્ત આવશે કારણ કે હવે હું મરવા પડી છું. બેમાંથી એકેયને જોયા વિના હું મરવાની!

એ—જે માણસને હું ચાહું છું એ—મને આજ વીસ વર્ષ થયાં દરરોજ કાગળ લખ્યા કરે છે અને મેં-મેં એને મળવાની કોઈ દિવસ છુટ આપી નથી. એક સેકંડ માટે પણ નહિ કારણ કે મને એક વિચિત્ર વિચાર આવતો કે ધારો કે એ આવે અને એજ વખતે મારો દિકરો આવે તો! અરે! મારો દીકરો! મારો દીકરો રે! એ મરો ગયો હશે? જીવતો હશે? એ ક્યાં સંતાઈ બેઠો છે? કદાચ ત્યાં દૂરદૂર દરિયાની પેલી પાર અજાણ્યા દેશમાં કે જેવું નામ પણ મેં સાંભળ્યું નહિ હોય ત્યાં બેઠો હશે. એ મને કોઈ વખત સંભારતો હશે? અરેરે! એ જાસ આટલું જાણતો હોત તો! છોકરાં કેટલાં ફૂર હોય છે! એ મને આમ નાની વયમાં મૂકી ચાલી ગયો ત્યારે મારે આજ સુધીમાં શું શું સહન કરવું પડ્યું હશે એનો એને ખ્યાલ હશે? હવે તો હું મરવા પડી-હું એની મા, જે એને માના પ્રબળ પ્રેમથી ચાહતી હતી એ મા. અરે! આ ફૂર નથી, હેં, ફૂર?

સાહેબ, તમે એને આ બધું જ કહેજો. કહેજો ના ? માથા ઉઠાડી શક્યો એને કહેજો, 'દીકરા, માથા લાડ્યા, સ્ત્રીઓ તરફ જોડો કર ચરો. સ્ત્રીઓ માને છુવન અને દુનિયા કર અને જાગવી તો છે જરૂર, માથા દીકરા, એને કાપા કરજો. એને આકરો. દરે તો એ મગ મછ. સ્ત્રીને અવકાશમાં બધું કર ચાલતી જરૂર માગ ચાલ તે એ જોગવી મરી મરી.'

અમરુત બેલી એ સામ માટે તરફડવા લાગી. એના ઉઠવા શબ્દો જાણે એનો દીકરા પામે જ જોડો દોષ એમ એ જોવી હતી. ત્યાર પછી એ જોવી, 'તમે એને અમરુત કહેજો, સાહેબ, કે એ ત્યાર પછી કોઈ દિવસ-એને મળી ન હતી.'

પછી એ જોવતી બંધ થઈ અને બાંધા નૂરપા સાદે ફરી જોવી, 'દરે તમે જાઓ. હું વિનતિ કરું છું. એ જોગવી તો દોષ માગ પામે છે નહિ એટલે મારે જોગવાં જ મરવું છે.'

મ. અમરુત જોડો. 'હું કર છોડી ચાલતો થયો. હું છોડનાંની મારફ જોગવી રડતો હતો, એટલા જોગવી કે માથા માડીચળાએ પાડા પળી માગ સામુ જોગવી લીધું.'

અને જુઓને, અત્યાર કિસ્મા તો થોડાક દુનિયામાં આવળી આમજસ દરેક જામ કર છે. મને એ છોકરા હજી મળ્યા નથી—એ છોકરા, બંધે તમે એને ગમે તે નામે જોગવાં પળ હું તો એને મુનેગાર છોકરા કહીશ.'*

* મુન લેખક મોખાડાં

યૌવન

(શાંતલિદોર્ડ)

ફૂલે યૌવનરેલથી મદતણા મેલા તરંગે નદી,
ને તોડે અવિવેકથી તટમથી મર્યાદ ઉઘડુંખલા;
ના આવું કરતાં વનો ઉપવનો ફૂલે વસતે છતાં,—
પુષ્પો સુંદર ને સુવાસિત, સિમતે કે રંગ પાવિચ્છના,
આનંદે વિજયાવનાં લહરતાં એ ફૂલ યૌવને.

પૂનલદાસ

ચાર ચિતાની વચ્ચે

ધનસુખલાલ મહેતા

પાત્રો

- વિપિન : બી. એ. કક્ષામાં બહુતો યુવાન.
 મંજળા : તેની મા.
 સેવકલાલ : તેના નાના.
 વેળાગવરી : તેની નાની.
 રાણીકાકી : તેના મોટાભાઈ પક્ષની એક વિધવા.
 નરહરરામ : તેના દાદા.
 પ્રેમકોર : તેની કાકી.
 નિર્મળા : તેની મોટી બહેન.
 તરલા : તેની નાની બહેન.
 વીરેન્દ્ર : તેનો નાનો ભાઈ.
 ઝનુભાઈ : થોડું નહિ છતાં બધાના વડીલ.
 રામશંકર : મંજળાબહેનની છોકરી તત્તુ તરફના મોર.
 ત્રિપુરાશંકર : દિનમણીશંકરની છોકરી પુષ્પા તરફના મોર.
 બલવંત : મનસુખરામની ક્રિયંવદા અને શોભારામની લીલી બને તરફના મોર.
 (એક ખંડ : બાળમ અને ત્રણેક તરીયા : બેચણ તારકાના પંખા : દરેક મંજળામાં દાદા થઈ પડે તેવા, નહિ થઈ-નહિ જીવાન એવા ઝનુભાઈ એક તરીએ અદેલી બેઠા છે. સહેજ છેટે મંજળા બેઠી છે. બીજા બાજુ વિપિન, નિર્મળા વીરેન્દ્ર અને તરલા બેઠાં છે.)

ઝનુભાઈ : મંજળા! હજી કોઈ આવ્યું કેમ નહિ? બારણે દસ વાગવા આવ્યા.

મંજળા : હવે આવતાં હશે. ધરના કામકાજમાંથી પરવારીને આવે કેની!

ઝનુભાઈ : હા, એ પણ ખરું. પણ એટલામાં પાનની તાસક તો લાવ. તરલા, જા, લઈ આવતો. (તરલા ઉઠતી નથી) કેમ? સાંભળતી નથી કે? હાડકાંભંગી છે કે શું? જા, લઈ આવ.

(તરલા રોકમાં જઈને લઈ આવે છે. ઝનુભાઈ તળીયતથી પાન બનાવે છે.)

મંગળા ! તંબાકુ નથી જાણતો. તું જાણેક દની કે તંબાકુ વગર પાન ત્વમે નહિ.
જાનો વીર ! અંદરથી તંબાકુ લાવ તો.

(વીર જઈને તંબાકુની દબી લાવે છે.)

“(સેવકગણ, વેળીગવરી અને ડાહીકાજી આવી પહોંચે છે.)

જનુભાઈ : હો! સવારી આવવા માંડી; પહેલી ટુકડી આવી પહોંચી. આવો, સેવકગણ,
વેળીગવરેન, અને ઓઢો! ડાહીકાજી પણ આઈવાને શુ !

સેવકગણ : (તપાસે અરેલતા અને પાનની તાસક પામે ખેંચતા) નહિ આવે તે કાંઈ
આવે, ઘરમાં વગર ગાડાં વગે નહિ? શુ સમજ્યાં, મહેરવાન ! હાહાહા !

ડાહીકાજી : (તપખીરની ઘબડી કાઢી સફેદ લેતાં) પણ હજુ કાકા-કાકી કેમ
જાણ્યા નથી ?

વેળીગવરી : માન જોઈતાં હોશે.

ડાહીકાજી : આવે વખતે જાન નહિ જાણાવે તો ક્યારે જાણાવે !

મંગળા : નારે, એવું કાંઈ નથી. અત્યાર મુખીમાં જાઓછ ખે વેળ તો આવી ગયાં છતાં.

વેળીગવરી : ડાહીકાજી, તમે મગજાને એવું તો કોહ, એને તો માનવીવાનુ મન લાગેક.
બાકી આપણે તો જાણીએક કે એ બધાં કેવા છે !

(નરહરશમ અને પ્રેમકોરકાજી આવે છે.)

જનુભાઈ : આજે નરહરશમજી, કેમ પ્રેમકોર, આમ ધોળાતા ધોળાતા આવો તેમાં
જતીગતના વિવાદ નહિ થાય.

પ્રેમકોર : મોસાળીયા વહેણાં આવ્યા છે કેની, પછી કાકા-કાકી જરા મેઝાં આવે તો
મિત્ર નહિ. મોસાળીયાં કાંઈ જોજ સખ્યાં છે !

વેળીગવરેન : (પ્રેમકોરને હાથે પકડીને પામે ખેંચતાં) એમ છટકી જાઓ તે થોડું
ચાલવાનું છે ! લગન-વિરાહમા તો કાકા-કાકી પહેલાં. અમને તો તમે
કહેવડાવો એટલે મોભાજી લઈને હાવર થઈએ એટલુ જ. કેમ, ડાહીકાજી !
હીકીદા !

ડાહીકાજી : હાલ્તો વળી, પણ પ્રેમકોર, તુ કેમ હમણૂની દેખાની જ નથી ? કોઈ દહાડે
તો મો જતાનીએ.

જનુભાઈ : હવે સામસામા આવકાર અજાજ રહ્યા હોય તો આપણે મૂળ મુદ્દા ઉપર
આવીએ,

સેવકગણ : હવે એમાં કઈ મોડી ધાડ મરવાની હતી બે; કેમ મંગળા તારી માએ
અને મેં નકડી કરેલી ઉઠારી બધાને પસંદ પડી કેની ?

વેળીગવરી : પસંદ પડે એવી જ આપણે જોધી છે ને, પછી વળી એમાં પુજ્યપુજ્ય
કર્મી મંત્રી ?

હાદીકાકી : વેણીભાભી છોકરી શોધે એમાં વાંધો હોય જ નહિ, હા આ; છોકરી છે તો જાણે મીણની પુતળી !

મંગળા : પણ-પણ તમે કદા છોકરીની વાત કરો છો ?

સેવકલાલ : વળી, હાહાહા ! પાછી અજાણ યદને પુછે છે !

મંગળા : પણ નામ તો કહો, તો સમજાણ પડેને.

વેણીગવરી : (કાંઈક રોષ દર્શાવીને) કેમ વળી ? તે તું જાણતી ? પેલી મંગુમહેમની છોકરી તતુ.

સેવકલાલ : કેમ નરહરરામજી ! તતુ કેવી નંબર વન કેતી ?

નરહરરામ : (મોટી શુશ્રુષામાં પડ્યા હોય તેમ) હાઆઆ-સારી છે વાહ !

સેવકલાલ : (નવો પક્ષ સાધવા ઋતુબાહ તરફ ફરેને) સાથિયા દોરવામાં આજે સુરતમાં એની જોડી નથી, કેમ ઋતુબાહ ?

ઋતુબાહ : (સુઝે આમળા દેતા) સાથિયા પુરવામાં એકકો હશે લાલ જલમનો એમાં ના નહિ, સેવકલાલજી, પણ-પણ-માફ કરજો, સાહેબ, જરા આંખે બાકી છે.

(પારિન્દ્ર, તરલા અને નિર્મળા હસી પડે છે)

પારિન્દ્ર : ત્યારે ઋતુકાકી, આમારે બાકીભાભી કહેવાના કે કાશીભાભી ?

વેણીગવરી : (મિત્તલ ખોલને) શું વીર ? કાંઈ જલુ ફાટ્યું ફાટ્યું બોલે છે ને !

નિર્મળા : (હિંમત એકઠી કરીને) મોટાં બા ચીડવાતાં નહિ, પણ એ તતુ બાકી તો છે જ.

વેણીગવરી : બાકી હોય કે કાશી હોય, મેં તો એની સાથે નકકી કરી નાખ્યું છે અને હમણા ગોર કહેવા પણ આંખશે. શું હવે મારે નાક કપાવવું છે ?

હાદીકાકી : આવકી નાની છોકરી પડ પડ બોલતાં શરમાતી નથી !

પ્રેમકોર : (લાગ જોઈને કુદામે છે) એ તો ખરું પણ હાલના જમાનામાં કાંઈ છોકરાને અને એના માબાપને પૂછ્યા વગર નકકી થોડું કરાંય, વાઝ ! અને-છોકરી બાકી તો ખરી.

સેવકલાલ : (ભમરડો ધુમાળી દે છે) હાઆ, જરા લાંછન તો ખરું.

વેણીગવરી : (ત્રાડ પાડીને) તો જામ આરવા નકકી કરી આજિયા ઉતા ?

નરહરરામ : (પ્રેમકોરકાકી જોડે આંખના સદેશાઓ અવાચ્યાં પછી) : સાચું પૂછે તો, સેવકલાલજી, આમાં કાંઈક ગેરસમજાણતી યદ હોય એમ લાગે છે. છત્રચમ-ચમનો માસ ઉપર કાગળ છે એમાં-છોકરી શોધીને નકકી કરવાનું મને જ સોંપ્યું હતું; અને તે પ્રમાણે મેં શોધી પણ રાખી છે, લાંચી પણ હમણા જ ગોર આપશે.

ઋતુબાહ : (હાદીકાકી, વીર વગેરે) હેં ! શું કહો છો ? આ તો ગોટાળો થયો !

મંગળા : પણ ભાંભીજી, એ છોકરી કોની ?

ત્રેમકાર : પેલા શોભાદામને તમે ઓળખાને! એની છોકરી લીલી! ખાસો કાવડા બાવાની છે અને આણી નાની છે છતાં ધરના કામકાજમાં પાવરથી છે.

તરલા : બહુ મજા પડી! ચીર! આજે તો બેઠાં બેઠાં પાણી જ માખ્યા કરશું, કેમ, કાઠા! એ લારી આપશેને?

જનુભાઈ : (મવાં ચઢાવીને) કેમરે, તમને ને ચીરએ બહાર જવું છે? આ કાંઈ નાટક-ચેટક લાગે છે? હનયુખખાઈ નથી એમાં છબ ખીટી છે?

મંગળા : છોકરી આરી તો ખરી; પણ તમને એમણે કાગળ લખ્યો તે વખતે મને કેમ કશું નહિ?

વેણીગેવરી : અરે સારી શેની? લટકાંખટકાં ને ચટક છે! હા, ગોરી ખરી; પણ ગોરાં તો ગધેરાં પણ હોય છે.

મલીકાદી : અને સાથે સાથે કડી દોની કે મરીખની છોકરી એટલે સાસરે આવવાની તો પણ ક્યાકી જ આવવાની.

ત્રેમકાર : (ગરમ થઈને) કાઠ એટલા મરીખ નથી અને મરીખની છે કે મને તેમ છે પણ ખોડખાણવાળી તો નથીને!

મલીકાદી : (કરકેશને) શું? તારો મા જીવડીનું મો તોડી લેતાં શરમાતી નથી!

તરલાગમ : હું ત્યારે નાકાસોપાકા ઉપર કીચેટીયા દળે ત્યારે કમળમ આમ જ બન્યું હતું. અને અમારા દી. ડી. એમે—

સેવકતાવ : તમે રેવેનું શું કહ્યું છે? આ અમારે હાથગેલા શેનીના જંગમીને ત્યાં હું બેઠો હતો ત્યાં—

જનુભાઈ : હવે અમારે રેવેનો દી. ડી. એસે. કામ નહિ લાગે અને હાથગેલો વેરશી
 • પણ કામ નહિ લાગે વેણીગેવરી! એમ કહે તેમ છાકડે માંકડું વળખાડવાના જમાના ગયા, સમત્યાં! આ તો દીક છે કે તમે અને ત્રેમકારે બે જુદી જુદી છોકરી સાથે નકકી કરી નાખ્યું અને ગોટાળો બોલો થયો પણ એક જ છોકરી હોત તોયે એક છેલ્લી થઈએ વિધિવિધાઈ પણ ત્યાં પાડી સકત! તો તમે શું કરત? હવે તો નકકી કરવાનું કામ છોકરાને અને એના આપને જ સોંપવું જોડએ.

વિધી : (તતપપ થઈને) હા આ જનુભાઈ, તમે સાચું કહ્યું છે.

મંગળા : જનુભાઈ! હું ચોટકું હતું?

જનુભાઈ : (મંગળાનાં ચાને ખામ રહીકે હોય તેમ કુઆખથી) હા, કહે મંગળા મખમલ શાની? જનુભાઈ છેલ્લેની મા થઈ અને છોકરો પરણવા નીકળી જ તોયે કરોળકે શાની બને?

મંગળા : એમણે ખાઈને અને આખીજીને આ કામ સોંપ્યું તેની અને વાત મુંધાં

કરી નહિ એટલે મેં તો પેલા મનસુખરામ ખસ કેની, તેની છોકરી પ્રિયંદા
જોડે હા પણ કહી દીધી છે. અને એના જોર પણ હમણા જ આવવાનો.

(સુદાસન કહેતાં કહેતાં મંગળ રરખા જેવી યઈ નય છે.)

વિપિન : ઋતુદ્રા ! તણ તો મળી નકરી યઈ. હવે કોઈને કહેવાનું બાકી રહી ગયું છે ?
હા તો મોલી નાખે કે મને સમજણ પડે કે મારે કેટલી ઊંડી પરણવાની છે.

નિર્મળા : (હસતું ખાળી રાખતી) તારે હું સાથે સાથે કહી જ નાખું. બાપાજીએ મારા
અને એમના ઉપર એક કાળ લખ્યો હતો જેમાં સાદ લખેલું હતું કે અમને
પસંદ આવે તો છોકરી સાથે અમારે નકરી કેરી નાખવું. અને-અને એ
પ્રમાણે અમે તો ફરની દીધું છે.

વિપિન : કોની સાથે ?

નિર્મળા : રાવગહાદુર દિામણિરાંકરની પુત્રા જોડે.

ઋતુદ્રા : અને એના તરફથી પણ જોર આજે જ આવવાનો હશે !

નિર્મળા : (રડતું કે હસતું એ વચ્ચે અનિશ્ચિન) હા, ઋતુદ્રા, આવવાનો તો છે જ. શું
કરું ? બાહસાચ, પણ મોટી કચુંગર યઈ મઘ લાગેલ.

વિપિન : ખસ, આ વાત ચારથી જ અટકે છે ?

ઋતુદ્રા : (તકીયે જોડે (નિ રચય) કાકી ! બૂંડી યઈ હાં ! સારું થયું ને મેં એક
છોકરીને શોધી કહી નહિ !

સેવકલાલ : પણ મહેરગાન, આમ થયું સાચી ?

નરહરશમ : એ તો પેલા જેની વાત યઈ હું તે વખતે બાઈદરમાં એસ. એમ. માં અને
પેસો ગીરધરલાલ થી, તે દીપાંતીમાં. અમારા તે વખતનો એ. ટી. એસ. તો
તમે જાણો છો ને-પેસો જોનસન એન્ડે —

સેવકલાલ : જોડીએને પૂછ્યા વગર આવી બાજતોમાં પગલાં લેવાનાં આ પરિણામ !
સગરામપરામાં કંઈપણકર જોડી —

વિપિન : પણ આમ અન્યું સાચી ?

ઋતુદ્રા : એનો ખુલાસો હવે મને મળી ગયો લાગેલ. મંગળા ! તમારા ધણીસાહેબે
મને પણ એવો કાળ લખ્યો હતો. પણ હું તો જાણું કેની કે એ તો
ડોહડી કસેકટર સાહેબ ન્દયા ! જેમ પોતાના કીટ્ટોકટના બધા મામલતવારને
એક સરકારી મોકલાઈ તેવો આ એક સરકારી વિપિન માટે એક જોડા
શોધી કાઢે” એ જાતજાનો એમણે જાણે ઘસડી માર્યો. છેલ્લે એમ લખવાનું
બૂંડી ગયા કે દેવરનો જવાબ આવવાની જવાબદારી સરકારી લખનાર
રાખે છે.

(ધાગંક દરે છે. ધાગંક બંધાઈ ગમે છે.)

નરદરશમ : ખરેખર નિર્ભયા ! હવે આને મનમાં મોં છાપ એવાં ચિહ્ન જાણતાં નથી માટે મમાસાણાથી ચાલે મુકાવ. કેમ મેંવકલાવ્યું ?

સેવકશામજી : મનર આના ને બે પાછા.

(મંત્રણા મોં કુપાતીને ધોને ધોમે રહે છે.)

જનુભાઈ : જોતી મંત્રણા, હવે એમ રાજામાં મળતુ નથી. હોય, જુવાનીયાંઓના મનમાં એવા મોહાળા થવાના જ. પણ હમણાં એક પછી એક ગોર આવા માંડમે; એટલે આપણે શું કરવું એ નક્કી કરી નાખવું જોઈએ.

વેળીમવરી : એમાં, જનુભાઈ, વળી વિચાર શા કરવા હતા ? તનુતી જોડે નક્કી કરી નાંખે.

જનુભાઈ : વેળીમવરી, આવાં કામમાં હડ પકડવી એ સાફ નહિ. પરંતુ તમારે નથી, વિધિનું છે માટે એને બોલવા દો.

વિધિન : એ જોઈતીને તો મેં પણ જોઈ છે. હુ બાકી જોડે નહિ પડવું.

વેળીમવરી : મિલકત તારે, હવે આપણું અહિં કામ પણ શું છે ? જોડો કાઢીકાઢી; આને તમે પણ.

(વેળીમવરી, સેવકશામ અને કાઢીકાઢી કાઢવાનું કહે છે અને જનુભાઈ નરદરશમ અને શ્રેમકાર એમને બેસવાને આમ્રદ કરે છે. મિત્રણા ચાલે આવે છે.)

જનુભાઈ : ભ્યો હવે, ચાલ ધીધા વગર તમામથી યોડું જાવવાનું છે ?

(ચાલ પીવાના બધાના મગજ શાન થતાં નાચે છે.)

વેળીમવરી : બાઈ, અમે પમદ કરેલી તો કામી નીકળી. 'હેલો' કેમ, કાઢીકાઢી ? તોય બાઈ, હોય, રાજાને મગલી મળી જાણા. વીળતી આમી. પણ-પણ આ નિર્ભયા બહુ ઘરડી થઈને બોલવા મથાની; એમિ કેમ આવું' રતન મોંપુ ?

શ્રેમકાર : મંત્રણા, વાત તો આવી છે. અર્ધિ' મેં પાડકું નથી એટલે બોલવામાં રાંધા નથી. એના આખા કુટુંબના ખરેખરથી જ માણુમાં મની મળતુ. એની મોતી બહેનને ખરેખર મની મળાને દરુ પાછ મળીના થવા નથી. પછી તો બાપા, તમે જાણો.

જનુભાઈ : વિધિન, જોડની જમાવડી છે. બાંહેધર છે પણ આ વાત આથી છે. હવે આટલી વાત નીકળી ત્યારે કહું છું કે જુવાને કામની સરખાત પણ થઈ ચુકી છે.

વિધિન : એવું તોય તો એ નક્કી જ કેમ ખરેખર ?

નિર્ભયા : એક વખત આ કામનું જોડું હોય હતા તું નોકી નાખશે તો મને જોડું કામવાનું નથી. વિધિન, મારે નાશ થમના દાખર રહેવું જ છે. એટલે તું

લટવાનાં બહાનાં શોધશે તો પણ હું લટવાની નથી, મોરંગાની કાણી જોડી ગઈ એમ મારી પુખ્ત પીગળી ગઈ.

પ્રેમકેર : અને મંગળા, ખોટું ન લગાડતાં, પણ પ્રિયવંદ્ય પંદર વર્ષની થઈ છે. જતાં પહેલી ગુજરાતી એને આવડતી નથી. અમે તો બધાં નથી પણ આ જમાનામાં વિપુબાહને એવી અમલ નહિ ચામે. કેમ. ખરેખર, વેણીગવરી ?

વેણીગવરી : (ક્રિમિ હસીને) હેં હેં હેં ! ભાઈ, હું તો બહું ય ત્યાં છું પણ કઠીએ તો આ અમારી છોકરી-ડોપાડી કચેરરના ધણિયાણીનું અપમાન થઈ ગય ! અનુબાહ ! તમે ય આ બાલુના હશેને ?

અનુબાહ : હા, એ જરા ય લાડી નથી. આ ઘરમાં એ શોને પણ નહિ. એ લોકો પણ બિચારાં બહુ જ મરીયા—અરરર, બિચારાંઓને પૂરું કપડાં પણ પહેરવાનાં મળતાં નથી.

મંગળા : (હિંમત એકઠી કરીને) તે આ એમાં હમો છો શું ? તમારાં જેવાં અનુભવીએ કાણી શોધી તો મેં અમલ શોધી !

વીરેન્દ્ર : (ગાર જેવા ચાળા પાડીને) ચાઆઆ શો, ત્રીચુ મંગળ પૂરું થયું. હવે એક છેલ્લું રહ્યું છે, બાહ.

(અંગેશ અસાધારણ હતા એટલે વડીલો શરસે પત્રાને બદલે હસે છે)

પ્રેમકેર : ત્યારે તો શોમારામની લીલી રહી. શું ખુબસુરત છોકરી છે ! ગરબામાં તો એકકો અને લુગડાં તો શું ફટકાથી પહેરે છે !

નરહરરામ : વિપુબાહ ! બેડી તો આગાહ થય જે ! પારીઓમાં, ચોપાડી ઉપર અને હેમંગ ગાર્ડ-અમાં એને લઈ જતાં તુ લાગે નહિ, એટલું જ વહિ પણ લોકોની નજર એના ઉપર ફરી રહે.

(અનુબાહએ અને વેણીગવરીએ અંદર અંદર વાતો કરી. પછી વેણીગવરી જરા સામાં જઈને બેઠાં.)

અનુબાહ : જુઓને નરહરરામજી ! અત્યાર સુધીમાં ત્રણ ત્રણ છોકરીઓ તો નપાસ થઈ ચૂકી છે—પહેલી ખાડી નીકળી, બીજી માંદી આવી અને ત્રીજી અમલ જાહેર થઈ. હવે તમારી હમેદવારનો વારો આવ્યોજ. અહિં દોષ બહારનું નથી અને આપણે તો વિવિનનાષને સ્વાર્થ જેવાનો છે. શોમારામની લીલી દેખાવડી નંબર વન અને ભણવામાં પણ એકકો. પણ—પણ તેની મા તેમજ મોટી બહેનનાં ચારિત્ર તો જગજાહેર છે અને આ લીલીનું પણ થોડું થોડું સંભળાય છે ખરું. તો પછી આપણે જાણી જોઈને, દીવો લઈને કુવામાં શા માટે પડવું ?

પ્રેમકેર : (હંકારથી) જુઓની અનુબાહ ! વિપુબાહને લાપક એ નહિ લાગતી હોય તો કાંઈ નહિ ! ગારને ના પાડી દેજો.

વીરેન્દ્ર : ચાઆઆ થોડું મંગળ સમાચાર !

(પરેશ ગાર આવે છે.)

રમણકર : સમજાવ્યામ પડુએ ઝનુભાઈ રોકેને ! કેમ, વેણીમહેન ! બેઠાં છો કે ? મંગુખદેનને ત્યાંથી જતાવતાજને તોડાવ્યા છે.

(આટલું બોલીને ગોર બેઠા અને પાનની તાચક બેચીને પાન બતાવવામાં પડયા.)

વેણીમહેન મંગળા ! જવાબ આપો હવે.

મંગળ : (મબરાજ જાહેને) હું-હું-

ઝનુભાઈ : હવે જવાબ આપવામાં શે વચ્ચે હતો ? હું એવા આવીસ ગારને જવાબ આપનાર બોલે છું ને ! જુઓને, રમણકરગોર, જાણે પાન એમ છે કે અમારે હમણું વિવાહ કરવા નથી. આગળ ઉપર વિચાર થશે ત્યારે જોઈશું.

રમણકર : (સમક રહીને) હે ! ઝનુભાઈ સાહેબ ! શું બોલો છો ? પાન-પાન વેણીમહેને તો બધું નક્કી કરી નાખેલું છે.

ઝનુભાઈ : એ નક્કી કયું દોષ તો હું કોઈ કર છું. જ્યો, પાનપાન બિડાવો અને ખડી સનાનના સમાચાર પહેંચાડી આપો.

રમણકર : વેણીમહેન ! આ શું ? આટલી છંદમીના આપું તો આજે મોંઘાલું.

નરહરશમ : હેહેહે અરે ગોર મહારાજ ! જવાબ રહેશે તો આપું કશીયે વાર સાંભળશો. આ જામને જુદો છે. હું અમારે નવસાગીમાં કેપુડીમાં હતો ત્યારે અમારા હાસન માટેજ--

(બીજા ગોર બારે છે.)

ત્રિપુરાચંદ્ર મુરખી સાહેબોની સેવામાં દિનમણિચંદ્રને ત્યાંથી વિપિનભાઈને તોડાવ્યા છે. બોલોહો ! કેમ રમણકરભાઈ, તમારી સવારી બાજે અહિં આવી ચડી છે ? જાણે, પાનની તાચક આમ ખમેડો, વર.

ઝનુભાઈ : ત્રિપુરાચંદ્ર ! વિપિનભાઈના વિવાહ કરવાનો વિચાર હમણું મોકુફ રાખ્યો છે.

ત્રિપુરાચંદ્ર : હે ! હે ! એ શું બોલ્યા, મારા મહેરમાન ! દિનુભાઈને ત્યાં તો આપ વડીયોને માટે પાનચુકા પશુ આવી પહેંચ્યાં છે.

નરહરશમ : ગોર, એ બધું નીરસ સમજાશે. હમણા તો પાનચુકા અંદર અંદર જ વહેંચી આવ્યાં છે.

સેવકચાક : (દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકીને) ગોરમહારાજ, જોઈઓને પૂછવા વિના આપાં પગલાં બરાબ તેમાં આપા ગોંડાળા થાય. આપણે કીકુના વિવાહ થયા તે વખતે મદીપરપચને પેથે જોઈ—

(ત્રીજા ગોર બારે છે.)

ખજાંત : મંગળાભાઈ ! પૂરી કચેરી બંદીને બેઠાં છો કે ? (એની નજર એ ગોર બાજી જાય છે એટલે આશ્ચર્યથી મુઠો બની જાય છે અને નીચે શોધવાઈ જાહેને પાન બતાવવામાં પડી જાય છે.)

ઝનુભાઈ : કેમ બેસવંતરાય ! તમે ક્યાંથી જુલા પડ્યા ? પેલા દિનકર દાબડાને ત્યાંના લગન ઉઠાવી ગયાં ?

બેસવંત : અરે નારે સાહેબ, હવે આરખાંચ દિવસ આવશેતો, પણ એ દરમિયાન કાંઈ ખીજાં કામ પડ્યાં રહેવા દેવાય ? એ તો 'સુભચ્ચ સીધમ' ! હાહાહા ! પંજુ-પાજુ સાહેબ, કાંઈ શુંચરોડો બેસો યથો જણાયજી જો, સમજણ પડતી નથી. મનમુખરામજીએ પોતાની પ્રિયવંદાને માટે અને શોભારામજીએ લીલીને માટે એમ બંનેએ મને જમાઈને તેડવા અહિં મોકલ્યો છે ! હું ત્યાં તો કાંઈ બોલ્યો નહિ પણ આમ બને કેમ ? કાંઈ સાફમારીના સોદા તો નથી કેની ?

સેવકલાલ : પણ હું એમ પૂછું કે, બંધુ. તું બંને તરફનો ગોર થઈને કેમ આવ્યો ? શોભારામનો ગોર તો પેલા મણીશંકર ખીસજોલી કેની ?

બેસવંત : હાજી. અસલ તો એ ખીસજોલી જ. પણ એના મરી ગયા પછી એના વાલી વારસ નહિ જોડ્યે માથા હાથમાં એ કામ આવ્યું. પણ હવે સાહેબ, નીકાલ લાવોની, પ્રિયવંદા લીલી કે લીલી ?

ઝનુભાઈ : બંધુગોર ! હમણાં પ્રિયવંદાએ નાહે, લીલી ખી નહિ અને પીળા કે શુક્લામી ખી નહિ. અમારે હમણા વિવાહ કરવા જ નથી.

વારેન્ડ : મોટાભાઈએ તો કેપું પંચકમાં વિવાહનું નક્કી કરવા માંડ્યું એટલે એમને ચાર બૈરી સામટી પડણવાની તક મળી. પણ મોટાભાઈને ચારે ચાર નહિ રાખવી હોય તો એકાદ એ મને અપાવોને—મને તો ગમે તેવી દશે તોય આવશે.

બેસવંત : હા હા હા, થીડાભાઈ, તમે મોટા થશો કેની ત્યારે તો તમે જાને જ પસંદ કરોને થેર લાજ આવશે.

નરહરરામ : અને પછી કહેશે કે જુઓ, હું બૈરી લઈ આવ્યો !

ઝનુભાઈ : ચાલો ત્યારે, તમે પણ હવે સીધાવી જાઓ અને આ પ્રમાણે ફલી દેજો.

તણે ગોર : હાજી, હવે ખીજું શું થાય ?

(તણે ગોર જાય છે.)

(સેવકલાલ, વેણીબહેન અને શરીકાકી જવા માંડે છે.)

ઝનુભાઈ : કેમ, સાહેબાં ?

વેણીબહેન : ત્યારે હવે કરીએ પણ શું ?

ઝનુભાઈ : હીઈઈઈ ત્યારે.

(તણે જાય છે. નરહરરામ અને પ્રેમકોર પણ લોકે છે.)

ઝનુભાઈ : નરહરરામજી ! આમ ન ચાલે. મંગળાના મોસાળીયાં તો પસાર થઈ ગયાં પણ તમે અને હું જો હવે ચાટ્યાં જઈએ તો મંગળાને તો સાંજસુધીમાં લોકો પોંખી ખાશે. ગોરમદારામજી તો પાન ખાઈને શાંતિથી ચાટ્યા ગયા પણ એ

છોકરીઓમાં સગવડાં એમ સાંતિથી આ દરેકો કુટુંબ ઉતારી નહિ જાય.
એ તો મંગળને પીપી નાખમે પીપી.

પ્રેમકોર : અનુભાઇ, એ વાત સારી. એ ચોરો થેર શરૂઆત એકએ એટલી વાર.

નરહરશમ : પાણુ ત્યારે ?

અનુભાઇ : હવે અપેલની ફરત પકડાય એમ છે એમાં જ મપાને પહેલી દુઝમે.

નરહરશમ : પહેલા મંખનુ. નું જ્યારે બાઈડરમાં હતો ત્યારે આપાદ આપું જ બનેલું. તે
વખતે હેનકન સાહેબ છ. ડી. એન. અને ન્યુર ડી. ડી. એસ.માં બન્યું
એમ કે—

અનુભાઇ : આમાં દીવ કરવા જેવું નથી. અત્યારે આ અપા અદિથી ઉપરી જાય તો પછી
મકોનો વીલો કોઇ રોડા દરવાજુ નથી છનમુખનમના મોખને લઇને જઈ
દરજા જરો અને બુવાઇ જશે. પણ હમણા અર્ધિ રહેવામાં સાર નથી. કેમ,
પ્રેમકોર ?

પ્રેમકોર : હા, બાઇ, અત્યારે તો આ પમનુ જ નીક છે

મંગળા : પાણુ-પણુ બાબીજી, તમને અને બાઇજને અરે બહુ કોડી રિથનિમાં
મરી દીધી.

પ્રેમકોર : હવે વાત જ્યાં કેની. આમાં અધાના જ બનેડા થયા તેમા કાણુ કેને દોષ દે ?
એ તો એમ જ ચાને વખત વખતનુ કામ થઈ જાય છે.

મંગળા : (રડ રડે થડે) પણ હવે ચિપિનને છોકરી ક્યાંથી મળશે ?

પ્રેમકોર : અરે તું ને ગાડી થઇ છે. વિપુબાઇને છોકરી નહિ મળે ? બીજી દસ
દાગર કરશું.

નરહરશમ : વિપુબાઇ ખાટે માનુ મોકલીએ તો કેના ખાર છે કે ના પાટે ? એ તો જાણે
રેડેવમાં ડી, એમ.નો સરકબુલર ફૂલો. એને કોઇથી ના પમાય જ નહિ.

અનુભાઇ : મંગળા, એ તો હમણા મમ આપાદા જ ખાન છે અને વળી ઉતારજીમાં
ચિતાદ કરવામા માઈ પણુ નહિ. આડી અત્યારે ને અવારે બીજી છોકરી લાવીએ.

નિર્મળા : બાઈ! આભો ઊતો કોટ અને જગે રીડે ચોટે !

અનુભાઇ : ચિપિન ! જરા દિવગીર થતો નહિ જે થયું છે તે દાગ જ થયું છે. ચાર
ચિતાની વચ્ચે હતો, બચ્ચા : છતાં બમસનતો પાડ માન કે એ ચારે ચિતાની
વચ્ચેથી પાણુ તું બચી જવા પામ્યો ને ! *

(પડો પડે છે.)

વાદળીને

: માલિની :

૧૨૨ વરસ બહેલી, વાદળી ઓ લહેલી !
 ૧૧૧૧ પર અઢેલી અઢિશુંગે અઢેલી, ૧
 ૧૨૨૨ વિપમ કાળે, ઓ બનેલી વરાળે,
 ૧૧૧૧૧ સકળ રોતું તાંહરી રાહ બેતું. ૨
 ૧૨૨૨ વધી વધીને, ઘેરી સૃષ્ટિ બધીને,
 ૧૧૧૧૧૧ વિખરાતી વિખરાતી ધૈર્યનાં ગાન ગાતી: ૩
 ૧૨૨૨ વરસ રે ! હા, સાંવરી ઓ સુદેહા !
 ૧૨૨૨ વરસ આલિ ભ નહીં વ્યર્થ આલી. ૪
 ૧૨૨૨ કરતી કીડન રૂડા વેરી ચોપાસ ચૂડા,
 ૧૨૨૨ ૨૨ ૨૨ ૨૨ ૨૨ આવવા દે તું ઓરાં. ૫
 ૧૨૨૨ વરસ વરસ કૂદી આસની મધ્ય ઊડી,
 ૧૧૧૧૧૧૧૧ જનતણી શ્રમજીવી ઓથ ઓ ના નજીવી ! ૬
 ૫૩ ૫૩ પથરાતી પાતળી અંગ ધાતી,
 ૧૨૨૨૨૨૨૨ સુરધતુથી સુહાતી, નર્તતી—નેહ પાતી; ૭
 ૧૨૨૨૨૨૨૨ લઈ સહિત મૃદંગો, મોડતી મુગ્ધ અંગો,
 ૧૨૨૨૨૨૨૨ નહિ શું પ્રકૃતિ પોતે ઊભી આશ્ચર્ય ઓથે ! ૮
 ૧૨૨૨૨૨૨૨ પવન થકી તણાતી, ફાલતી ફેરવાતી,
 ૧૨૨૨૨૨૨૨ વિનર વરદ વારિ, આભમાં ઊડનારી: ૯
 ૧૨૨૨૨૨૨૨ ભીખણ દુનુજ સામે બેઈ 'દુર્ભિક્ષ' નામે,
 ૧૨૨૨૨૨૨૨ કરી તુજ લણી દષ્ટિ છે રહી સર્વ સૃષ્ટિ. ૧૦
 ૧૨૨૨૨૨૨૨ ૧૨ ૧૨ ૫૩૩૩૩ કાળ સામે હમરો—
 ૧૨૨૨૨૨૨૨૨૨ અમ સુખાણી આવી રાખતું હરત ભાવિ. ૧૧
 ૧૨૨૨૨૨૨૨૨૨ સૂચવતી સદુપાયો શ્રેયનો આપ ધાયો;
 ૧૨૨૨૨૨૨૨૨૨ ઉદય ઉપર ભવા કંતવે દે ન ધાવા. ૧૨
 ૧૨૨૨૨૨૨૨૨૨ મયૂર નિરખી નાચે, આતકો બેઈ રાચે
 ૧૨૨૨૨૨૨૨૨૨ પરમ પુનિત એવી ઓ દયાવંતી દેવી ! ૧૩
 ૧૨૨૨૨૨૨૨૨૨ કરતી તુજ અપેક્ષા ચાચતી રેનેહ—શિક્ષા
 ૧૨૨૨૨૨૨૨૨૨ વિધ વિધ વિનિપાતે આ પડી છે પ્રભ તે ! ૧૪

કેટલાક ભક્તિપદ્યાન નાટ્યપ્રયોગો

પ્રોફેસર ડૉ. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

(૧) આશુખર-

કેટલાક નાટ્યકલાના વિકાસમાં જેમ, મેળમાં મેકાના સગમમ મધ્ય ભાગ મુખી, હમ્મ જિભતની મુદ્દર અને બધા છવનવીના, તેમના અનુકારે તથા તેમના અનુયાયીઓના પગકમેથી મગ છમેજ રમજુમિ રંગાયલી હતી, તે જ પ્રમાણે એમજીનમી મન્ના જગમગ મન્નજાવરી આપણી નગમ્મિ, રાજઆનમા, પૌગણિક કે ભક્તિપદ્યાન નાટ્યપ્રયોગોથી, રીતમર, પોતાનુ રચરચ થઈ રહી હતી. આ અપ્પાણ વિષ્ણુ કુચકર્ણી^૧ પોતાના અભ્યાસકુદર પુનઃકમા મગી રમજુમિના વિદ્યાસનાં આર પગધિવાની સમાયોચના કરે છે-(૧) પ્રથમ-પૈશ્વલિક, (૨) દ્વિતીય-"પુકિશ"-એટલે કે હમ્મજ અથવા સંસ્કૃત નાટકો કે 'પુકો' ઉપરથી તારવેલા તે, (૩) તૃતીય-અનિદાસિક, તથા (૪) ચતુર્થ-સામાજિક નાટકો. આ વિવિધપત ભાવેએ જી. સ. ૧૮૪૩ માં સાગરીમા (કાનડા પ્રાંતની બાગવત મંડળીનુ અનુકરણ કરે) 'રીતારવવર' જેવા અપ્પાવથી શરૂઆત કરી. આમ શરૂઆત થયા પછી અને બાંધે કપનીએ પોતાની ધધાદારો થાયા કયા પછી, અનેક પ્રકારના ધાર્મિક નાટ્યપ્રયોગો થયા સાગ્યા, તેમના કેટલાક નાટકોની નામાવધિ ઉપરથી આપણને શિક્ષિત તરવોનો ખ્યાલ આવશે-સુબદાદરજી, વસ્ત્રવદરજી, સીતાદરજી, કીચદાવ, હુસાઇનવધ, રામજુવધ, દશપ્રતાપનિવજ, કચ્છેરાણી, મુખન્યા, બાણુભુરવધ, ગાનકીયા, નરનામુખ્ય અરિય, નારકાની નારદી, કોવ-ધાડવ યુધ, કિંગનાજીન મુદ્ધ, હરિજન, હંદગિતવધ વગેરે.

આ બધા પ્રયોગોમા શૃંગાર, કુટુબ, તથા વીર એ ત્રણ મુખ્ય રસો હતા, અને તેને અનુપગિત બીજા રસો હતા. આ દૃષ્ટિથી ઉપદ્રાર, પૌગણિક કે હરિકથામાથી, પ્રચલિત, સામગ્રી રંગમુમિ ઉપર રજુ થતી. મધ્યકાલીન યુગમાં જે હરિકથાથી કે માધુનકના અપ્પાવની રસની મગાવર થતી તે દરેકનામધો, પાનનિરૂપણ તથા અનિવજ કળાના આશ્રય રહિત રિતમર થતી. અત્રે વિસ્તાર કરીની શરૂઆતમા અને જગમગ મેકાન મુકોનીય વિમલ (૧૮૧૪) મુખી આપણી મુજબની રંગમુમિ ઉપર પણ પૌગણિક

દળમાં નાટકો ઘણાં લોકપ્રિય હતાં. આ લેખકના “નાટ્યકાર વાંધજીભાઈ ઝોજા”^૧ એ લેખમાં, દયારાંકરભાઈની ‘ગુજરાતી’, વાંધજીભાઈની ‘મોરબી’, તથા ડાહ્યાભાઈ ધોળશાની ‘દેશી’ એ ત્રણ મુખ્ય નાટકમંડળીઓનો ઉલ્લેખ તથા વાંધજીભાઈના ‘ભર્તૃહરિ’ નાટકનો સવિશેષ પરિચય આપ્યો છે. આ ત્રણ સાથે મિત્રાસ પામેડી એક મુખ્ય નાટકમંડળી તે ‘વાંકાનેર’ કંપની છે, શ્રી ત્રંબકલાલ દેવરાંકર રાવળ (મામેક, ‘વાંકાનેર આર્ય હિતવર્ધક નાટક કંપની’)એ ઇ. સ. ૧૯૧૩ સુધી સાત ભક્તિપ્રધાન નાટ્યપ્રયોગો, રીતસર છપાવી પ્રસિધ્ધ કર્યા તે માટે નેમને ધન્યવાદ ધરે છે. એ કંપનીએ નાટકના ‘ઓપેરા’ કહેવાય છે તેવા તો ઘણા પ્રસિધ્ધ કરેલા છે; પરંતુ નાટકને અંશેષમાં પ્રસિધ્ધ કરવાની પધ્ધતિ હજી મહારાષ્ટ્ર તથા બંગાળ પાસેથી આપણે શીખવાની છે. આ સાત દ્રશ્યરૂપકો તે—(૧) ‘નરસિંહ મહેનો’; (૨) ‘મોરંબાઈ’; (૩) ‘જોખીચંદ’; (૪) ‘ખીપાછ’; (૫) ‘ધ્રુવકુમાર’; (૬) ‘શ્રી સરસ્થામ’; અને (૭) ‘શ્રી રાધાપ્રેમભક્તિ’ આ સપ્તકમાંથી જે ચાર નાટકો (‘જોખીચંદ’, ‘ખીપાછ’, ‘સરસ્થામ’ ને ‘રાધાપ્રેમભક્તિ’) લેખક પાસે તત્કાળ ઉપરિચિત છે તે ઉપર સવિશેષ લક્ષ આ લેખમાં આપવામાં આન્યું છે.

(૨) નાટકની વસ્તુ અને તેનો વિકાસ:—

જન આ ભક્તિપ્રધાન નાટ્યપ્રયોગોને આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃત પદ્ધતિથી, શાઓપ દૃષ્ટિથી, તપાસવાનો પ્રયત્ન કરીએ, અથવા અર્વાચીન યુરોપીય નાટ્યકલાની રીતે સૂક્ષ્મતા-પૂર્વક વિચારીએ, તો આપણને અત્યંત નિરાશ થાય તેવું છે; પરંતુ સોળમી સદીની શરૂઆતમાં વિજ્ઞાપતમાં જે દળનાં નાટકો થતાં તેમની સાથે સરખાવિએ તો ઘણાં સામાન્ય તરવો પ્રાપ્ત થયા વિના રહેતાં નથી. કદાચ પણ રીતસર ધોરણથી બંધાયા વિના, સુંદર કે આકર્ષક કદાચ વસ્તુધરના, પ્રેક્ષકો વધાવી લે તેવી લાગે તો તત્કાળ તેને, દ્રશ્યસામગ્રી સહિત, વણી દેવી અને જનમનરંજન કરવું એ મૂળ તત્ત્વ, ભક્તોનાં જીવન બાંધકાળમાં, ધ્યાનમાં ને પ્રાદઅવસ્થામાં અજળપરે રંગાયતાં ઘણીવાર હોય છે, અમુક જીવનપરિણામ, કે પ્રભુના સાર્વજનિક, કે અણુધારેલી આજ્ઞાના પ્રસંગો, દંતકથામાંથી પસાર થતાં, ક્રમેક્રમે, વિગત સ્વરૂપ ધરે છે. આપણી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ સંકુચિત ને અસ્પષ્ટ હોય એ પણ સંભવ છે. આપણા અણુએઅણુમાં ધાર્મિક બાવના ને બાવો વિગતસર હોવાથી આપણે સાત્યશોધનની બહુ દરકાર કર્યા વિના, ઘણીવાર સ્થળ કે સમયનો પૂરો વિચાર કર્યા વિના, ગુદિગમ્ય તત્ત્વોની અવગણના પણ કરીને, અંતરબાવને રચે તેવું કયોમકકિપત કે શ્રદ્ધા-સહજ ચિત્ર આત્રેખી, રંગ રંગો દૂરથી પૂરીએ જિએ. ઇસુ ખ્રિસ્તની જીવનકીર્તી કે તેમના ભક્તમંડળના ચમત્કારભર્યાં આખ્યાનોમાં જે ચર્ચું છે તે આપણે ત્યાં પણ થયા પામ્યું છે; છતાં, વિજ્ઞાપતમાં જેટલાં કલાનાં તરવો જળવાયાં ને વિકાસ પામ્યાં તે બધાં આપણે ત્યાં ખીટ્યાં લાગતાં નથી. નાનાજૂકૂત ‘ભક્તમાળા’ અથવા ‘શ્રી ભક્તચરિત્ર’ કે ભક્તિ-રસામૃત (મૂળ બંગાળી ઉપરથી)^૨માંથી ‘ગુણસીદાસ’નું આખ્યાન જે આપણે વિચારીએ તો એ ભક્તની અમુક દશામાં સીતાનો ઉદ્ધાર કરવાની તમન્ના, દંડતા, યોદ્ધાતા,

૧. ‘ગુજરાતી’ દીપાવલી-૧૯૯૭ના અંક (તા. ૪ નવેમ્બર ૧૯૩૪), સુબાઈ, પૃ. ૪૬.

૨. સરવું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય તરફથી, સંવત ૧૯૬૧, અમદાવાદ-ગુણસીદાસ-પૃ. ૩૪૧.

અત્યંત કુન્નભાક્તી પરિરિચિતિ વગેરે સુખમય; અને તેમને અદ્વિતીય પગલાંઓ પહેંચતાં પગલાંઓનાં દર્શન પણ, તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે, યથાં એમ માનીએ; પરંતુ તેમના સંગી તરિકે જદા આત્મજી કેવધારી થી ગમચડુજી જા દતા; અને થી મરિતી, થી ગધાદુષ્ટી મુગવ મરિ, થી સીતારામની પ્રતિભાજા ફેરવાઈ ગઈ. અને આ ચમત્કાર થતાં બારિક બકતોની હા જમી—એ ચમત્કાર મરણત્યાથી મમજાય તેવો નથી જ.

આવી મૂળ કથાએને અવગ્રંથાને જે નાટ્યપ્રયોગો આપણે ત્યાં ગયા તે અમા અદ્ભુત વસ્તુ ને ચમત્કારયુક્ત પ્રમગોની પરપટ્ટી બહેજા છે. જે મુખ્ય વસ્તુ છે તેમા આવા અદ્ભુત દરજે લખે કુશલુચ્છી કરી છે. 'ગોપીચંદ' મા પ્રવા, વિનય, શંકર વગેરે દેવો મળે મરે છે; ને જનકંધર અને મન્દેન્દ્રને અવગ્રંથ એક ચપ્પડ ખડકાવવામા જેનુથી નહક શરૂ થાય છે; મેનાવતી ને વલધરની કૃપાથી જ્યોતિ અરૂપના દર્શન થાય છે; અને એ જાણુર તરન જ સાન નોલા મોમજવાળા બામ પીએ છે ને જદર મરનાં, તેમને અધારા કુવમાં હ મસ સુધી તાંબી મરવામા આવે છે ! અને શિષ્ય કાનીકૃત્ય શુક્રિથી, શુરજી બહાર નીકળે છે ત્યારે શાપમાંથી બચવા, ગોપીચંદ રાજ પોતાની આમળ સાન પૂવળા, વારાધરની, હાઈ કરે છે અને બગી જાય છે; અંતમાં દેવોની સલામાં ગોપીચંદનો પ્રવેશ થાય છે; અને ચકરના વરદાનથી વિગ્ધકંકા વાગતાં, દેવગણ 'મદાકાળી'નુ રનોન માય છે, મોજી વસ્તુ ચમત્કારિક નથી પણ અત્યંતરિક છે. વછર આવે ને ત્યારે એક જ લખારી કરે: 'મય કોન ક મોડ બગાળાકા વછર.' એક દલકા નોકર અને દલકી આઈ સાથે મળી, ગમચમના મેનાવતી ઉપર બજાકાર કચાનો પ્રસન્ન કરે ને પેટીમા પૂમજા, ઉવટે કમોને મરે. ને તે જ નોકર વછર બની જાય નો પટ્ટી મોડ બગાળતી રાજ્ય પ્રતિષ્ઠા વિરે શું ધારવું ? ત્રીજી રંગબીની વસ્તુ ને ચમત્કારી (ગોપીચંદની અદેન)નું કથાવિકાસ વધમાંથી વગમાં પટ્ટી, રાજકુમાર કચમંચ સાથેનુ મવનન ને લગનામિલનું છે.

આવી વસ્તુનો વિકાસ તથામયે નો મ્મ ગાળુ ખામ જોવામા આવતુ નથી પણ પડે ને વધે તથા અમુક રંગેજા પડા વારાધરની પાડવાના દોષાથી તથા અક પૂજે થતાં મુધી આગળનો પડો પાડવાનો નહિ દોષાથી. અમુક જાનના દિવ્ય સ્થિત ને માનવ-કૃષ્ટિને લગતાં ટૂંકાં ટૂંકાં દરજો, ને ગ્રાન્થમિલિત મનમનારીબરેલો વાર્તાપ્રવાસ, માલ્યા જ કરે છે. મુખ્ય વસ્તુ ગોપીચંદનો પૈશ્વજ જો ગળાપ નો એ મજાનિનો જીવનપટ્ટો (જાંચ) છેક છેવટે આવે છે ને તે પણ પોતે સ્પષ્ટમા નહિ. બાકી નો વછર મેન્દાવતી માટે દાનવનનક થેલાં કાટે છે; અને નોકર વછરને કેવા કાવાલપાથી કમાવે છે ને જ મુખ્ય બની જાય છે; પરિણમે અલ્લી મનદર સકલતવાળુ નાટ્યવસ્તુ કેવળ પ્રદમન (Farce) જેવું મોટે ભાગે બની જાય છે !

આ જ પ્રમાણે 'અતગજ પીપાજી'નું પણ થાય છે: મુખ્ય વસ્તુમાં રાજ પીપાજી દેવીમજામાંથી થી ગમચખાના બન બની, ચમત્કારેલી પરંપરા દેખાડી દેવોને પ્રસન્ન કરે છે અને માનવમનમંજામાં વિચાર કરે છે. નાવાલક કિયાન વિકાસનિંદ, માતાજીના

ઉપાસક તરિકે, અંગત દુશ્મનાવટ રાગ જોકે ઘણી, ન માની શકાય તેટલી હદ સુધી મર્ખાઈતી પરંપરા ને દુષ્ટતાની પરાકાષ્ઠા દેખાડે છે. ગૌણ વસ્તુમાં એક રંગભીના રસિક-તત્ત્વને સુકિતથી ખીંચવું છે: એ જ દિવાનની પુત્રી, પુત્રરાજ દીપસિંહ સાથે, પ્રેમથી અંધાય છે ને પિતા સાથે વાવ્યુદ્ધ પણ કરે છે; અને માતા પુત્રીને પક્ષ લે છે. નિરર્થક ને એકદં જણાય તેવું પ્રદસન રાજગૌર વાંસગ્રાશંકર, તેમની વંડેલ પત્ની સ્વચ્છંદી ને તેના પિતા ને બાંધનું છે; મારામારી, બૂલપરંપરાથી હસાદસ ને મેથીપાકને આંતે, સ્વચ્છંદી પતિસેવાનું મહાત્મ્ય સમજ્યાં,—ને જ્વાનની પ્રદસનપ્રગતિ. બક્ષા પીપાછ ઉપર અને સતી સીતા ઉપર અનેક મુરકેરીઓ પડે છે અને પ્રભુકૃપાથી કે શુરઅનુમદથી દરેક વાર ચમત્કાર થાય છે ને પોતે બવપાર ઉતરી જાય છે; વાચ દુદની પડદા અદલાતા જાય, ને એક પછી એક, આખ્યાન માફક, અદ્યુત પ્રસંગો ગોળવાતા જાય ને આંતે, પાપી વિકાળ-રિહનો પૂરે પરાજય થાય ને યમરાજ આવી તેને કૈ કૈ નર્કમાં નાંખે !—ને ‘બક્તરાજ પીપાછ મહારાજનો જય’ બોલાય ને, દસ્ય અદલાતાં, નર્કમાંથી તરત જ સ્વર્ગદર્શન !!

“શ્રી સુરસ્યામ” નાટકમાં પણ આજ રીતની ઘટના જોવામાં આવે છે. આમાં કળીપ્રાચીનનો મદિઆ હોવાથી, સાક્ષાત્ કળી, પોતાના સુનંદા ખેલાડીઓ મોહ તથા ક્રોધ સાથે હાજર થાય છે; ને નારદ પોતાની નાદરી કરે છે. બીલ્વમંગળ જે પછીથી સરદાસ ધવા તે વિદ્યાસપ્રિય બ્રાહ્મણ પાપપ્રવાદમાં ડુબેલો જોવામાં આવે છે. સુખ્ય વસ્તુમાં, આ કુશ્વિન વિપ્ર ચિન્તામણી શુણ્ધિ સાથે કેવા અમર્યાદિત શૃંગારમાં રસજ્યસ છે ને વિપયાસકિત વધતાં, પિતાના આદતી મધ્યરારે, “સતી જેવી ધર્મપત્નીને મૃત્યુશરણુ સ્થિતિમાં મૂકી, રાખને હોડી માની; રથામ વહેતી ચમ્પાની પાર ઉતરી, સર્પને રંગજી માની, ચિન્તામણીને આસિંગન દેવા જતાં, તત્કાળ સોમગૌરી મહાકમાની શિખ્યા અનેલી. પ્રિયતમા ધર્મોપદેશ કરે છે; ને એકદમ પૂનરાવર્તન થાય છે; રાગ ચન્દસિંહ હાજર થાય છે ત્યારે બિલ્વમંગળની મૃતપત્નિ પ્રજાવતીને રક્ષણ દેહ આકાશમાંથી ઉતરે છે; પછી, ચમત્કારથી, ગરડ ઉપર શ્રી કૃષ્ણદર્શન ચતાં શાન્તિ પ્રસરે છે! પછીથી, બિલ્વમંગળને રંગડવા ક્રોધ, મોહ વગેરે પ્રયાસો કરે છે; વિશ્વમોહિનીથી ના ફસાયા ને મંગળાગૌરી જેવી એક શ્રીમંત કુળવધૂના ઉપર આરાક જતી જાય છે; અને પોતાના વ્રતમાંથી મ્યુત થયાનું બાન પાકું ચતાં, આંખમાં સોયા ખોરી દહ સરદાસ જતી, અનેક ચમત્કારો કરી, કળીને હરાવી, શ્રી સ્યામસુંદર સાથે એકદપતા અનુભવી, શ્રી ‘સુરસ્યામ’નું ખિરદ પ્રાપ્ત કરે છે. ‘ગોપી-ચંદ’ના વજરને ‘પીપાછ’ના વિદ્યાગર્જિતની જ પુનરાવર્તિ ને આ નાટકના પક્ષા પોપટલાલ (“અવાસમાંથી દિવાન અનેલો ને પાછળથી કમ સાધુ”): ને તેમની ચિન્તામણીની ચારી ને સુરદાસ તરફની દુષ્ટતા-વગેરે પણ એની એ જ દખનું. પ્રદસન તરિકે, સતી મંગળા-ગૌરીનો મૂખ પતિ અકલકલંકર પોતાની બેવડીનું કણે કણે-સ્વીચંપ પહેરીને પણ-પ્રદર્શન કરે છે. પક્ષા પોપટલાલનો વિશ્વમોહિનીની સરતસુકથી યથેલો પ્રેમ પણ એક બીલ્વું પ્રદસન જ ગણાય. વસ્તુવિકાસ જોતાં તો એમ જ લાગે કે—રીતે શેકસપિયર પહેલાં કોચેલ ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક નાટકો (Chronicles,) લખાતાં, ને તેમાં વાર્તા કહેવાની હોય તે પંદર-વિસ પ્રશ્નોની પરંપરાથી, સમારંજન ‘યેનકેન’ પ્રકારેણ કરીને

વિસ્તારતા-તે જ રીતે, વિશેષ ચમત્કારો ને વિશેષ નાચ-ગાન ને દૃશ્યમાનથી રજુ કરી, આપણા કેટલાક નાટ્યકારો ભક્તિનિવૃત્તિ જમાવતા.

યોગ્ય નાટ્યપ્રયોગ, 'શ્રી રાધા પ્રેમભક્તિ'માં, વધારે ઝીણવટથી શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા સંબંધી તત્ત્વજ્ઞાન પાસખ્યા ને નેમની જીવનકલામાંથી વ્યવસ્થા નાખી, પ્રેક્ષકોને જ્ઞાન આપવા તથા ભક્તિમાં ઓતપ્રોત કરવાનો પ્રયત્ન, શ્રી વ્રજકલાલ દેવશંકર શાવળે, કવિ મહાસુખરામ નરભેરામ ત્રિવેદીની વિકાસની મદદ લઈ, અમધૂરક આંચો છે. છતાં, ક્યારે નાટ્યવસ્તુ ને વિકાસનો વિચાર કરીએ ત્યારે તો જે તથ્ય પ્રયોગો આપણે જોયા ને જ મિત્રો આપણી આગળ સોફ્ટવેરક શૈલીમાં રજુ થાય છે. મુખ્ય વસ્તુ તત્ત્વજ્ઞાન મનમાં જનરો જન્ય નેથી છે. શ્રી કૃષ્ણ ગોકુળમાં હાજરો, ગદ્યા જેવી ગોપીયોને પ્રમત્તવશ બનાવી, પરાક્રમે કરી, ગો-વર્ધન તોળી, અંકરીથી, યજુનાત્મ ને વન્દનને મેળુ કરી, મથુરા બઈ કમને મારી, જ્ઞાનજ્ઞ જન શબ્દ રચાવી, રૂક્મણી હરજુ કરી, સુધામાતુ દરિદ્ર થાવી નાખ્યું, પરંતુ રીતસર વિકાસ જેવું કશું નથી: પૂર્વાપર સબધ સળગ જળગયો નથી, અને શ્રી કૃષ્ણની લીલાના આગ્રહા કરી, પદ્ય આગળ, એક પછી એક, વેમલુકત, રજુ કરી કૃષ્ણ મહાત્માનો ઉપદેશ કરવાનો અમ સેઓ છે. આ અદ્ભૂત લીલા ને ચમત્કારવરણમાં જ અપાર ક્યા ને મનિક્યા ને વિવિધ આનંદનો શક્યતા બારેબાર બની દેયા છતાં, ગોપી લલિતાના મુખ્ય ગેલાળ પતિ ત્રાસનુ પ્રદમન-કહક અચ્છીલ તત્ત્વ ભક્તિ (જુલો ૫. ૨૪)-રજુ થાય છે: જનિનાં કપાલ પદેનો પોતાની આગાવેલી માથે એ આગ્રિમન કરે છે। ઉપરાંત, એક દૃશ્ય જે હરલીના સ્વરસકુરિત આમ્ય નાટકમાં હતું^૧ ને છે: સુકનીઓને તમ દયામાં રંગમુખિ ઉપર જોવાનો અત્યંત મોહ થઈ દેશ-દેશવર્ગના પ્રેક્ષાચોમા હતો: અને છે; આ જ લાઝમાંથી ગોપી વગાદરંગનું દૃશ્ય, આ નાટકમાં, રજુ કરવામાં આવ્યું છે; છતાં, આપનો ખાતર એ પણ કહેવું જોઈએ કે હરલીના રીતમન સ્ત્રીઓ જે મુંદર લાગે ને દિંદિમાં છોકગચ્છો, સ્ત્રીના સ્વાગમાં, અકાંઈ વચોથી ના જ લાગે, જીવરાત, કવિએ આખા પ્રમુગ ગોપર નાનું વહરવમુચક બળ્ય મચિને, જનિને હરકેચા કરતા મંદેલી લીધી છે.

એ તદ્દન મત્ત લીકન છે કે આ ચાર નાટ્યપ્રયોગો કરતા હં. મ. ૧૯૦૨ના અગ્રમાં "નરમિંદ મહેનો" જે ભક્તિપ્રધાન નાટકના રિખરો સુગંગની રંગમુખિ ઉપર જામવી મથો તેવો ચમત્કાર બહુ થોડા નાટકોએ દેખાણો છે. માત્રો વચક જે નરમિંદ મહેનોની ભનિકા બજવી મથો ને ત્રીમ વાં પછી એ રમ્યા રસિયા આજે પણ અદ્વિતીય મજે છે, જે માથા સુઅર્જની પચગી થઈને શ્રી આપુથાય ને જપરાકરે "મેભગ્ય સુદરી" વગેરે નાટકોમાં લગાડી ને જ જાતની અપૂર્વ માથા નાચ વચકે સારા સુગંગને લગાડી। અને ભક્તિબાવ બની રંગમુખિ ઉપર ચિરંજીવી કુમ કુમ પગલાં પાડ્યાં! ૧૨જુ. નાટ્યવસ્તુ કે વિકાસની દૃષ્ટિથી તપાસીએ તો તો ઉપરના આ પ્રયોગો જેવાં જ તરવો જણાશે, કવિ

૧. જુલો આ લેખની દ્વિ- The Gujarati Comedy of Art, Seventh Oriental Conference 1933. Karachi.

પ્રોપરક્ષાએ આ નાટ્યપ્રયોગ લખેલો; અને નરસિંહ મહેતાના જીવનના લગભગ અર્ધા જ પ્રયોગો—આખ્યાનોથી પ્રચલિત થયેલા—ભારોભાર ભર્યા છે. પ્રથમ અંકમાં, સ્વારંગધર મહેલાં મારી નરસિંહ મહેતા ને મહેતી તથા કુંવરબાઈ ને શામળશાને ધરં બહાર કાઢી મૂકે છે; પરંતુ ગોપનાથજીની ભક્તિ કરવાથી, શંકર પ્રસન્ન થઈ, વિપ્લુલોકમાં લઈ જઈ, અદ્ભુત ગમલીલા દેખાડે છે. બીજા અંકમાં, શામળશાને વિવાહ ને ત્રીજામાં કુંવરબાઈનું મોમેઈ તે પ્રભુપ્રસાદના ચમત્કારો નિત્ય વ્યાજ ગણતો લોભીલાલ ને તેનો સમજણો પુત્ર હોરચંદ પ્રદસનમાં ભાગ લે છે; પણ તેમને નિયમ પ્રમાણે, મુખ્ય વસ્તુ સાથે વણી દેવામાં આવ્યા છે: કેલર રામ લોભીલાલને ઘેર જ ધરેણે મૂક્યો છે. ત્રીજા અંકમાં, દુઃખ પરંપરાના પૂરમાંથી આત્મવિદ મહેતા ભક્તિનાદથી કેવી રીતે તરે છે તે વિવિધ દૃશ્ય સામગ્રીથી રજુ કરવામાં આવ્યું છે. રા'માંડલિક સાથેના “હાર”નો પ્રસંગ ને વિધવા પૂત્રવધૂ જુડીઆઈ સાથેના જેલના પ્રસંગો, હૃદયપ્રવક રીતે રજુ કરી, છેવટ દિવ્યપ્રકાશ નોખી, વિરાટ સ્વરૂપનાં સદુને દર્શન કરાવ્યાં છે.....આજ પ્રમાણે, “મીરાંબાઈ” નાટક-માં, વિપ્લા પ્યાસાનો પ્રસંગ ને કુલો ગણો બ્યારે મીરાંને મારવા જાય છે ત્યારે (પંચનળ દેખાય છે તેમ) ‘એક મીરાં, બે મીરાં—ચાર મીરાં!’—વગેરે ચમત્કારો શ્રી કૃષ્ણ દેખાડે છે. આમ વસ્તુ ને વિકાસમાં આ અર્ધા જ પ્રયોગો એક જ ધોરણે ચતુર છે. ૧

(૩) પાત્ર પરિચય:—

આ અર્ધમાં ભક્તિપ્રધાન નાટકોમાં રીતમર ઉચ્ચકોટિનું પાત્રાલેખન ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. બ્યારે પ્રભુલીલા ગાવાની હોય, બ્યારે એક પછી એક પ્રસંગો એવા યોજનામાં આવતા હોય કે તેમાં અદ્ભુત રસ કેળવતી, ચમત્કારની જ ઝડી વરસતી હોય, ત્યારે અંતરતત્ત્વને પારખનારી પાત્રપરીક્ષા બહુ સંભવતી નથી. ઉપરાંત, શુર્જર નાટ્યકલાની શક્તિભર જ જે ગણાય તેવે સમયે, પાત્રાલેખન તત્કાળ વિકાસ ન પામી જાય તે પણ સમજી શકાય તેવું છે. એટલે, મોટે ભાગે તો આપણે જોઈએ છિયે કે જે ભક્ત હોય તે કેવળ પ્રભુના જ તાનમાં ઉન્માદ અનુભવે, દુઃખો સદન કરે ને આણિને પ્રસંગે, શામળિયો બહાર ધાય, ને અધું અતે સંગોપાંગ ઉતરી જાય ને ભક્ત પોતે તરે. એટલું જ નહિ, પણ ભાવિકો, ને કપચિત દુષ્ટ બુદ્ધિના આણિનો પણ સાથે, ભયભાગર નરી જાય. આ નાયક સામે કારાલતા કરનાર દુષ્ટ બુદ્ધિનો, નીતિ—ન્યાય—ધર્મ વિનાનો પ્રતિનાયક તો હોય જ. એટલે ભક્તિમાર્ગ—વિરૂધ્ધનો એ દોષાથી એનામાં માનુષી તત્ત્વોનો પણ અભાવ જણાતાં, કેવળ નરરાક્ષસ જેવો તેને ચિતરવામાં આવે છે. એવાં પાત્રોના નિરૂપણમાં પછી દૈવી અંશ તો લવકેશ પણ હોય જ ક્યાંથી? આથી પાત્રો અમુક મિત્રાં જેવાં જ—દેવો ને દાનવો જેવાં—અને છે; બાકી, પ્રદસનનાં પાત્રો તો અમુકે ‘પ્રકારની’ વિચિત્રતા (‘humour’) ને જાળવીને એવાં વિકૃત રૂપમાં, તપ્તા ઉપર ધાંધલ ને ધમાક કરતાં, તે વારે વારે અર્ધા જ

૧. મારા મિત્ર રા. કપિવ્રજમ ભૂપતરાય મહેતા (જેઓ ભાવનગરના એક અમલદાર છે) શુર્જર રંજભૂમિના વિચારદ, રચિક અનુભવી છે; તેમણે “નરસિંહ મહેતા” વગેરેને લખતી ઉપલેખી માહિતી, વિષય સાથે તન્મયતા કેળવી, આપી છે તે માટે ને આપણી રંજભૂમિ સંબંધી નિરંતર પ્રેમસાદન માટે હું તેમને જીલ્લી છું.

સંયોગમાં મોતો માતાં, બેનમાં આવે છે કે નેનની કાષ્ઠપણુ ધારણકર ચર્ચા થઈ અદ્ધ સક્ય નથી. અને, હિન્વ વિપ્રતિઓ (અક્ષ, વિપ્રત્ન, શંકર), સિંધ્યા ઋષિઓ, નારદ જેવા પ્રતિઓ, અર્ધેથી વગેરે પ્રસિધ્ધાની શક્તિ પ્રદર્શિત કરવી (આકાશ, દેવી ને આસુરી સંપત્તિઓનાં સ્વરૂપો (કૌષ, મોદ કે વિશ્વમોહિની) વિગે પણુ અમુક જ દમનુ નિરૂપણુ નિશ્ચિત હોય છે; હકત તેમજ સ્વાંગ, હાવમાન તે કાવ્યપદ્ધતિ આદે અમુક ચર્ચા કદાચ ઉપયોગી નીવડી શકે. એકદરે જ્યાં માનવ તત્ત્વોની ઉલ્લેખ હોય છે ત્યાં સ્પર્શિતના પ્રત્યે ગૌણુ ખને છે.

નરસિંહ ને સાંગપર, મોરં ને કુબે, ગોપીચંદ ને વચ્ચં, પીપાણ ને વિકાગસિંહ બીજમંગળ તથા પદ્મ પોષપદ્મ, શ્રી કૃષ્ણ ને કસ-આવા હડો ને તત્કાળ કદથી શકાય તેવાં છે. તેવી રીતે, પાછી પ્રદસન વિભાગની ઘણીવાર ત્રિપુટિઓ જેવુ હોય છે: દાખલા તરિકે, વચ્ચં, અડુવા (નોકર) ને રિપયામકત ઘણી નાટ્યકી: વાંમદાશકર, સ્વચ્છદી ને તેને પિત્ત, અથવા બાઈ, પદ્મ પોષપદ્મ ને વિશ્વમોહિનીની મુખાંધ અથવા અકકચશકરને તેમનાં સામુ-અસર; અને ઋષભ, અગ્રજી ને લાકુ વગેરે અપૌષ્ઠિક સંપત્તિના પાત્રોમાં પણ કળી, મોદ કૌષ કે શ્રી વિપ્રત્ન, સદ્ગીચ, બકિન, કે અક્ષ, વિપ્રત્ન ને મહાદેવ-જેવી ત્રિપુટિઓ દ્વિગોચર ઘણીવાર થાય છે. હકે ભક્તિપ્રધાન નાટકમાં પણ એક નવપુવાન, મનહર પ્રેમીયુગ્મ-પ્રેમવિહિન્ના કરતુ, ને પ્રમગીના સજ્જકરતુ હોય છે જ. દાખલા તરિકે, -અપોષાની ને ઉચ્ચેન, બાલુમન ને દોષસિંહ, શ્રી રક્ષમણી ને કૃષ્ણ-વગેરે.

જે આપણે મુખ્ય પાત્રોનાં પણ કમસ વિકાસ તપાસીએ અથવા કસાના અરેષ પાનમાં રાખી સમક્ષ પાઠાવેખનને નિચાર કરીએ તો ધાળીવાર અત્યત નિરાશ થાય છે. દાખલાં તરિકે, મદદાગળ ગોપીચંદને આંચ તદન મુખં વચ્ચં હોય અને રાગ પોતાની માત્ર વિગેની, ભક્તપર જેવા ચોટી પરત્વે, બે ઘમાં કચારી કરે તે માને અને પોતાની મુશ્કિલકિનેતા સદૃશ પણ ઉપયોગ ન કરે, અને ચોટીને એર અધારી, અધારા કુવામાં નાંખવાની મંત્રિની આપે-આવા બધુ આપણે માની શકીએ ને રીતે મિત્રકુલ રજુ થયુ નથી. નાટ્યકારની કળાની સાચી કચેટી થાય તેજ મદદપ્રમગ ત્રીમ અકના પાંચમા પ્રવેશમાં (૫. ૭૩) છે: રૂપ ને કાવનબરી રાણીઓ જ્યારે રંગીલા મુવાન રાનને શીતળા જળ ને મુગધી દ્રવ્યોથરે સ્નાન કરાવે છે ત્યારે માતા મેનસનીના, ઉપરની અટારી પદ્મી, ઉપણુ આંચુ પુન ઉપર પડે છે. આ સુદર પ્રસંગે જે લીપ વેગમ્બ ઉપજે તે મુદ્દ જેવો અતર-તાવથી ઉદ્ભવતાં દોષો જોઈએ: અર્તદાહનને બચવા પત્ન્યે પદેસપદ્મી કે કેવળ ઉપદેશથી સંત્યામ મિદ્ધ થતો નથી. જે કાળવાર સમજાન રીરાગ જેવુ કાગે તો, તે મનહર, કામકુમારી ગાળીજદ્મ કાસ્યમાં ઓસરી પણ તત્કાળ બપ છે. શરૂઆત દીક છે:—“માતા, મેરી ખારી માતા! તું રદન કર્યો કરતી દયદ” મિનાવની અતરબ્ધથા રાકા ઉત્તર આવે છે: “કુચ્છ નહિ બેશા એમેદી” પણ, ત્યાં અપેક્ષા ને સચિબગ કરતુ એ છે કે ગોપીચંદ, કાપર આગક જેવી, નમાણી યાતો કરે છે:—

“માણ, રાગ કામે દે, બેની મન કરે: મા, મેનાવની!
હાદી દવ અબ ઉમ્મર મેરી, મય કયા બનું બેન;
અથા કરે મુગકે રામ, હસે સહેર કે લેગ.—માણ.

પડીથી, મુખાંજીથી કહે છે:—“ માતા મય નેરી આજા ઉઠાનેકું તૈયાન હું, મગર જોગી
 હોનેસ મેરી રાનીઓ ઓર રૂપનકાં બધે રંજ પદ્ય હોગા ”—સમજવાનું તો એ છે કે
 આ પ્રસંગે ગોપીચંદ ગંગને પોતાની બચકર જુજોનું પૂરું બાન થઇ ગયેલું છે ને ગુર
 નગધરને કુવામાં નાંખવા માટે પસ્તાવો પણ થયો છે! અને તે છતાં, પૈરાવ્ય જદારથી
 પરાજિ દાખલ કરેલો પડે છે! x x x આ જ પ્રમાણે, દરેક નાટકમાંથી પાત્રનિરૂપણની
 સ્થિતિઓ પૃષ્ઠળ દાખવી શકાય.

સમગ્ર પાત્રનિરૂપણમાં મૂળભૂત શક્તિ તો એ છે કે કુલ માણસમાં કોઈ પણ સારું
 તરત જાણે સંભવનું જ નથી; અને સંપુરણ કે સંતસારમાં જાણે કોઈ દુષણ દેખાતું નથી;
 વહર કે પક્ષા પોષટલાસ એટલે કેવળ સંતાન; બિલ્વમંગળની ધર્મપત્ની પ્રભાવતી એટલે
 સતીનો નમુનો—પુત્રાગાની માદક મૃત્યુ મુખી સદન કરી, નમન કર્યા જ કરે! વગેરે.
 દિગ્ગમીરી તો એ થાય છે કે પાત્રોનો પસારો લાંબો હોવા છતાં (વસ્તુ-વ્યાપાર ધણાં
 રથજોમાં ને લાંબા સમય મુખી થતો હોવાથી), નેમનો થયેલિત વિકાસ થતો જોવામાં
 આવતો નથી.

ગાઝ હો. દુષ્ટ શુદ્ધિના એક દારૂ બોધના ધડાકા તો જોઈએ જ: બૂઝો-વઝર, વિઠાળ-નિંદ, પદ્મ પોષકવાક્ય ને કંસ કે શિશુપાળ કે શારંગેશ્વર. તેની સાથે, બધે વિવિધ રીતની હસાહસ માટે બાઈજી-ચેન્દ્રા-ગીતોમાં હોશિયાર, વિદ્વાક જેવી બ્યકિતઓ માટે અમુક પ્રયોગો તો હાખવ કરવા જ જોઈએ; જો મુખ્ય લેખક તે ના કરી શકે તો “કારસ” લખવામાં ચોકર ગણના બીજન લેખક એ ન્યુનતા પૂરે, જરૂર હોય તો ગીતોની ન્યુનતા ત્રીજા પૂરે—જે શાસ્ત્રમેળા થાય—આપણે વિજ્ઞાપનના શોકસંપિયરના સ્મયમાં પણ ચતુર્ જ હતું. આ ભક્તિપ્રધાન નાટકોમાં આપણે વધારી લઈએ તેમ નાટ્યકર્તાનું તત્ત્વ એ છે કે “કારસ”નાં પાત્રો, કેવળ અર્થ કે મેળ રિનાનાં નથી પણ મુખ્ય વસ્તુ સાથે શુદ્ધિથી ઠીક વાળી દેવામાં આવ્યાં છે.

(૪) આ નાટકોની આકેષ્ણ શૈલી:—

આપણે જોઈએ કે છવત પાત્રાલેખનનો આભાર દોવાથી વસ્તુવિકાસ પણ ફક્તપુક્ત બની શકતો નથી. પાત્રોનાં માનવતત્ત્વો, અને આભાવિક વિકાસ ક્રમમાં વાર્તાનો વ્યાપાર નહિ દોવાથી, દેવનાર્થ ચમત્કારોથી પ્રસંગોની મુશળી કરેલી જોવામાં આવે છે.

(૫) દેવનાર્થ ચમત્કાર (Deus in Machina) ની રીતિ:—

આ રીતિ સર્વત્ર આવા ભક્તિપ્રધાન નાટકોમાં આપણે જોવા જ કરીએ અને “બહુ, પ્રબુદ્ધ, વાદી” બોલવા જ કરીએ, ભાવિક ચોનામનો દરિવીલા માયા જ કરે! કેમપણ મુન્નવણનો ગમે ને પ્રભ જીભો થયો કે તરન મારે થઈને મિતિયાદી સાક્ષાત પ્રકટ થાય અને મુન્નવણ દૂર થાય, મરેણા છવતા થાય! અને બકતને મનરાહિત કળ તત્કાળ મળી જાય!! અને જરૂર પડે તો અંખનત પવકારમાં દુષ્ટોનું નિકેદન પણ નિકળી જાય!! કેરી અગ્રજ સરળતા આવા નાટ્યકારને પ્રાપ્ત થાય છે! જે અત્યાગ્ના સિદ્ધિને ને સંસ્કારી લેખકને કુસચચથીમા સ્વાભાવિકતા લાવવાની અનિશય મુશળ મળીવાર થાય છે તે, આપણાં ભક્તિપ્રધાન નાટકોમાં, કદાપિ દેખી જ નથી. ત્વત્તર અધાર કુવામાંથી છ માસ પડી બહાર નીકળે છે! “બકતચમ પીપાછ”નો ગીતો બક કેવળ અમકાર પરંપરાથી જ બરેલો છે: વિષ્ણુમગ્નતા ચાને કે પારદો પધારે, ધડામા ધડિતમાં વિડી ને ધડિતમાં મહોરો થાય, નજા રાખી ભીના કોલીમાંથી વચ્ચાણુચ્છ સછને બહાર પડે, મહત્ત્વક સીના ઉપર મુન્ન થાય ત્યારે સરી મુન્ન ખાય ને ત્યા જ નિદણ પ્રકટ થાય; ખોટા મોપડા કોન બની જાય ને તેમાં પછું નામુ વચાય; પિક્કળાકિંદને પકડવા ચમદનો આરી નર્કમાં લાઈ જાય; ને સિત પડરાનાં, સ્વર્ગમાં વિષ્ણુદર્શન થાય! આ જ પ્રમાણે, વિષ્ણુમગ્નની પત્ની સછરન થાય ને માંડ અમકારકર ડાઘા બની જાય; ને સુરમસાછ છેવટ દેખાતા થઈ, પ્રબુદ્ધ ગાય ને શ્રી કૃષ્ણની ચાગત્ય સીલાની તો ચાન કરવાનો આપણને અધિકાર જ નહિ ને!

(૬) અદ્ભુત સૃષ્ટિ (Supernatural) ના પસંદગી:—

ભક્તિપ્રધાન નાટકોની સૃષ્ટિ જ આમાં અદ્ભુત તત્ત્વો કે વિચ્ચ-ચમત્કારોથી બરેલી દોવાથી, કેવળ જાણના પ્રમાણે, દરેક નાટકમાંથી સંખ્યાબંધ દુષ્ટોનો આપી શકાય, ધીરુન

મુજરાંકરભાઈ મુઝાલીએ મુંબાઈ ગુજરાતી નાટક મંડળી માટે અત્યંત લોકપ્રિય ખેલો ('બુગલ્ બુગારી' ને 'સોબાગ્ મુંદરી') જેવા રમ્યા છે; અને સાથે "દેવકન્યા" જેવો નાટ્યપ્રયોગ પણ લખ્યો છે: તેમાં ચિત્રમતે ઉર્વશી આકર્ષક, કિશોર ને દેવકન્યાનો પ્રેમ થાય છે અને તાંત્રિક પોતાની મહિન વિદ્યાના પ્રયોગો કરી દેવકન્યાને યક્ષિણી તરિકે પસાર કરે છે; પ્રભાવતીનો ઝેરનો ખાલો કોઈ દેવી શક્તિ ઉપાડી મળ્ય છે; અને છેવટે ભરસભામાં, અવાજ સાથે, દેવકન્યા આકાશમાંથી ઉતરે છે. આ રીત ઝોટકી બંધી પ્રચલિત છે ને અદ્ભૂત રસપ્રસાદ (Ultra Romanticism) આપણા પ્રેક્ષકોને ઝોટકો બંધી બાવે છે કે તે વિશે આ સ્થાને વિશેષ ઉદાહરણ કરવો ઉચિત નથી. ભૂતો-પિશાચો વગેરે ઘણીવાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે; અને પંધારે અસરકારક નિવડે તેની સૂક્ષ્મશૈલી તો સ્વપ્નો વગેરેથી મંગળ તથા અમંગળ સુચનો દ્વારા, ભાવિ ઘટનાના ઝોળા પાડવામાં દેખાય છે. આ સૂક્ષ્મ ને શુદ્ધ તત્વમાં કલાના અંશો છે; ને તે આ નાટકોમાં જેવામાં આવે છે; પરંતુ સ્થૂળ, આંખને આંતરતા, અદ્ભૂત ચમત્કારો સાથે એવા ઝોતપ્રોત થઈ ગયા છે કે તેમનું તેજ માંખું પડી ગયું છે.

(ગ) વેપપત્રતાની પદ્ધતિ (Disguise):—

જ્યારે નાટક મંડળીમાં ધારિકા છાંદસઝો છાંદરીઝોના પાદ કરતા હોય ત્યારે, તેમનો વેપપત્રો કરવો સહેલો થઈ પડે છે; આથી પ્રેક્ષકોનું આકર્ષણ વધે છે. જે નરીઝો આ સ્ત્રીપાત્રો ભજવતી હોય તો એમને યુવકો તરિકે રંગભૂમિ ઉપર પસાર થવું કેવું સુસ્કેષ છે તે તરત સમજી શકાય તેવું છે; આથી જ અત્યારે યુરોપીય નાટકોમાં આ વેપપત્રો એવા રૂપમાં દૃષ્ટિગોચર થતો નથી, ને શુદ્ધસંપિઅરનાં - તે સમયનાં ઘણાંખરાં નાટકોમાં આનો વેપપત્રો જેવામાં આવે છે; તેનું કારણ પણ જાળનરો સ્ત્રીપાત્રો તરિકે ઉતરના તે જ છે. પ્રસ્તુત નાટકોમાં, જે ફરી "દેવકન્યા"નો વિચાર કરીએ તો, એ કન્યા, પોતાના કહેવાતા મૃત્યુ પછી, મનદર યુવાનનો પાદ ભજવતી, કિશોરને પ્રભાવતી સાથે પોતે જ પરણતી આમે છે-છેવટે બેઠાં ખુદ્ધો યત્નો, કિશોરને ઝોટને બદલે એ પ્રિયતમનો સુયોગ મળે છે! આપણી રંગભૂમિની આ ને બીજી મળભૂત વિશિષ્ટતાઓ આ હેતુએ પોતાના દશેજ મંથમાં રજૂ કરી છે. આ વેપપત્રો મુખ્ય વસ્તુમાં કે પ્રદર્શનમાં ઘણી વાર અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. વહરનો નોકર મેનાવેલીનો સ્વાંગ ધારણ કરી, વહરને પેડીમાં પૂરી ફગેલી કરે છે. તે જ પ્રમાણે, પદ્મા પોપટલાલ ગિજ્યમંગળના હાથમાં વિશ્વમોહિની સાથે મોજ માણે છે; અને આકાશકંકર પોતાની બેરી મંગળાગવરીનું રૂપ ધારણ કરી બવાઈ કરે છે; અને આ જ રીતે ઋષભ પોતાની પત્ની હસિનાનો સ્વાંગ ધારણ કરી, આગરને ધનપ્રસાદો ડોળ કરે છે!

(ઘ)

(Dramatic Irony):—

આ વેપપત્રતાના ગંભિર ને હાસ્યગતક વિવિધ રસથી બદલા પ્રસંગોમાંથી નાટક કલાનું એક નવિન તત્ત્વ મનદર રીતે વિશાસ પામે છે. આ વેપપત્રતા વિં મોટે ભાગે

જોનાઓ સાચી દક્ષિણ જાણના હોવાથી, તથા કટાક્ષ યુક્ત આદ્યપ્રયોગ થતો હોવાથી, જે અત્યંત આર્થિક આનંદ કૃત્યન થાય છે તે નાટ્યના રમિયા ક્યા નથી જાણના ? જે પાત્ર વેવપદો કરે છે તેનું માન્ય, સત્ય જાણનાર પાત્રોનું માન્ય, અધારામાં હોવાથી તત્ત્વ નદિ પારખનાર, પ્રશ્ન પાત્રોનું માન્ય ને જોનાઓનો આ વિચિત્ર ઘટનાથી ઉપગતો વિચિત્ર આનંદ—આ સત્ત્વ વિગતમાં ઉત્તરો વિના ખત્ત. ઉપરના પ્રયોગોનો આ દૃશ્યી, દૃશ્યી વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ થયે. નાટ્યકલાનું આ મૂલ તત્ત્વ નાટકની કૃત્યવિધી જ આમુક રૂપમાં સમાવ્યું જાય છે. અંતરનો આનંદ—આ પરિસ્થિતિનો—કેટલીક વાર અવ્યર્જનીય હોય છે.

જ) કવિની ન્યાયબુદ્ધિ (Poetic Justice):—

આ નાટ્યપ્રયોગોનો આગેપાંગ વિચાર કરતા, એક પ્રશ્ન એ ઉપરિચલ થાય છે કે નાટ્યકાર પોતાની આયોજનદૃષ્ટીમાં પાત્રોને અતિશ કેવો ન્યાય આપે છે ? કવિએ પોતાના નાટકમાં રામચંદ્રનું અનુકરણ કેટલે અંશે કરવું ને ના કરવું ? —

— “ રામ તરખે એવકર સગડા મુજરા હેતઃ
એસી છઃસી માહરી ઉસકુ ઈતના દેત ”

—તે ન્યાયે, સારાં પાત્રોને અંતમાં સુખ, થય. આનંદ ને દુષ્ટ પાત્રોને દુઃખ, અપયય ને ક્રોધને મરણ કે નડદાર-રંગમંચ ઉપર દાખરવાં હઈ છે કે નદિ ? પ્રશ્ન નાટ્યપ્રયોગોમાં તો દેવ ને દાનવો જેવાં બે જ પક્ષનાં પાત્રો મોટે ભાગે હોવાથી, આપણે તરત જ કહી શકીએ તેમ—“ પાપીનાં મોડાં કાળાં ” થાય છે; અને “ સતીઆની બોલ બાલા ” હોય છે. વળી વાર કવિની ન્યાયરતિ એવું તીવ્ર સ્વરૂપ છે કે કેળામુખો વચ્ચર ને લંપટ ભગ્ની ગોધીમંદ પાસે સ્પષ્ટ ઉઘાડાં પડતાં જ, તેમને બુખ્યા સિદ્ધતા પામવામાં હોમી દેવામાં આવે છે ! (આવે પ્રયોગ, એ પણ વિચારવાનું છે કે તાંત્રિકનાં કેરવાર અશ્વિ આપણી રંગમંચ ઉપર, વિવિધ પ્રણીઓ, અગત્યનીઓ—વગેરે દ્વારા,—કેવાં શોધાયેલી, અમુક જાતનો આનંદ જોનાઓમાં કૃત્યન કરવાનો પ્રયામ કેટલીક વાર થયો છે.) અને જે ભેરકુશ મોહર—બુઝા— વચ્ચરને હોમે છે તેને વચ્ચરના પર સ્થાપવામાં તત્કાળ આવે છે ! ! આ તો શેષમંચિયર “ વિન્દમંદેય ”માં ઐન્દિગેલમને વચ પાસે ફાડી નખાવે છે તેના કરતાં પણ વિશેષ ! આ ન્યાયે, વિદ્યાર્મિદને યજ્ઞોતે રી રી નર્કમાં નાંખે ને પીપાટને રિષભનાં દર્શન સ્વર્ગમાં થાય તે સમજાવ એવું છે. પરંતુ, એવું પણ બને છે કે પુણ્યભાગી ભોગ પાપીઓએ પણ ઉદાર થાય છે; દાખલા તરિકે, નિશ્વમજા ને સોમગિરિ સમયે પણ પોષકાલ પણ ‘ રામમુખ ’માંથી કમરી આવે છે ! આથી વિશેષ અનુમદ શ્રીયુત સુલસંકરે પોતાની “ દેવ કવ્યા ”માં દાખલ્યે છે “ તારિકે જેવા પાપીને સત્ય ને ન્યાયના આગે દોરી, દેવજ્ઞાની જ બહેન અધે તેનાં લગ્ન કરે છે ! ! ” આથી ન્યાયબુદ્ધિ નાટ્યકારે દાખરની હઈ છે કે નદિ—અને નરક બે જનતાકનું અનિનિષ્ઠ હોય તે વાસ્તવિક છે કે નદિ—એ પ્રશ્ન ખૂબ હોવાથી અદિ પ્રશ્ન જાણે નથી.

(ચ) ગાયન વિભાગ:—

ગુજરાતી-ઉર્દુ નાટકની આલેખનશૈલીમાં ગાયનો કેવો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તે વિષે માત્ર ઉલ્લેખ કરવાનું અત્રે ઉચિત ધાર્યું છે; તેની કેટલીક ચર્ચા આ લેખકે પોતાના “નાટ્યકાર વાંચકબાઈ ઓગ્રા”ના લેખમાં કરી છે. ઔચિત્ય બુદ્ધિનો કણે કણે ભંગ થાય તે વિશ્વાયતની સંગીતપ્રધાન શુભ પર્યવસાયી નાટિકાઓ Musical Comedies માફક, પ્રસંગ હોય કે ના હોય, પણ ગીતો લલકારવાની ધમરા આપણી અજબ છે; અને આ આપણી ફરજીયા બાબુ ઉપર રાખીએ તો પણ એ ગાયનોમાં કવચિત જ સાચી કવિત્વશક્તિ બેવામાં આવે. અલ્લખ, શ્રી મુળશંકર, સ્વ. પ્રહલાભાઈ ઘેળશા, સ્વ. વિભાકર, કવિ ચિત્રકર શ્રી કુલચંદ શાહ તથા શ્રી રઘુનાથ અલ્લખટે કેટલાંક સુંદર ગાયનો રચ્યાં છે; અને આમાંની “છટક પંક્તિઓ ઉપર રસમીમાંસા” આ લેખકે, એક પ્રસંગે, કરી પણ છે. છતાં, એટલું તો સ્વીકારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે પ્રસ્તુત નાટકોમાં બહુ ઓતે તથાસતાં, નાટ્યગોનોમાં સાર કવચિત જ લાગે છે; કેટલાંક તો પ્રચલિત ગીતો છે (“જતુની છવો રે ગોપીચંદની-વગેરે”) અને કેટલાંક ફીક ગીતો “ભૂંદરિ” જેવાંના અનુકરણરૂપે લાગે છે (સરખાવો ગોપીચંદનો પોતાની રાણી તથા ન્હાની બહેન સાથેના ભિક્ષા પ્રસંગો). પ્રદર્શન પૂરતા પ્રત્યેક પ્રવેશની અંતે ગમે તેવા ગાયનની રમઝટ જામે તે તો ફીક; નાયકને નાપિશ વગેરે ગમે તે સંયોગોમાં ગાયા જ કરે તે અયોગ્ય તો છે જ; છતાં બ્યારે વિષ્ણુભગવાન પોતે દેવો ને ગંધર્વો વગેરે ભક્તતાં જ પામે સારે સંગીતમય વાર્તાલાપ કરે છે ત્યારે હાસ્ય કરતાં ફરણા કે રમઝમાં ઉપજે છે!

(છ) રસ-રસભાર:—

શરૂઆતમાં જણાવ્યું તેમ, શૃંગાર, કણ્થ ને વીરરસના પ્રસંગો આ દરેક નાટકમાં ભરેલા છે; અને પ્રદર્શનનો, જેવી જાતનો હાસ્યરસ આપણે ગણીએ તેવો તો, પદ્ય બદલતા જાય તેમ જામનો જ જાય. સંસ્કૃત નાટ્યકલાની દૃષ્ટિથી સુખ્ય ને ગીણુ રસોના શુદ્ધ બેદો દૃષ્ટિગ્રાસ્તર થના નથી. આવાં બાંધિતપ્રધાન નાટકોમાં રૂલકતેને અનેક સંકેત સદન રચ્યાં પદ્યોં હોવાથી જે કણ્થરસ જામવો જોઈએ તે તીવ્ર વીરજામને અતે જે શાંત રસમાં ને પરિણમવો જોઈએ તે કળાદૃષ્ટિ નહિ હોવાથી, બધા રસોની જાણે “અદ્ભુતભવિષા” (Tide-of-war) હોય તેવો ભાસ થાય છે. શૃંગારરસની એક પ્રવેશમાળા તો હોય જ; વીરરસના પ્રસંગો, પ્રતિનાયક તરફથી, ઉભા થાય જ; બ્યાનક, ખિખસ ને અદ્ભુત રસના પ્રસંગો તો આપણે જોયા તેમ વારે વારે રંગમંચ ઉપર યોગ્ય જ છે; કળિ, કોપ, મોહ, રાક્ષસો, બૂનો પિશાચો તથા દેવો ને ગંધર્વો વગેરે રસમાન્ય જામવે ત્યારે આવા રસો ઉપજા થયા વિના રહે જ નહિ. આપણી ફરજીયા એ છે કે આ આજ કે નવે રસનો ખિચરો આપણને પીરસવામાં આવે છે; અને અમુક પ્રદર્શના શ્રોતાજનો “બાદ, વાન!” પોતાની “પેસા નમુસ” થયા માને છે!!

(જ) દ્રશ્ય સામગ્રીની યોજના:—

આપણા રંગભૂમિના દ્રશ્યો જેને 'ક્રમાંલ' (કે મગલીમાં, 'કળશ') કહે છે તે પ્રથમે મુજબાની-હૃદય રંગશાળામાં દ્રશ્યસામગ્રી, મોટે ભાગે, અર્થાત્ત ને ભવકમરી હોય છે. એકમુદ્રીસમી સદીની વિશ્વવત્તી જળદળની નાટ્યસામગ્રી, દૈવ્યજો, યોજનાં યોજના નાટ્ય પ્રયોગોમાં, દિદર્શી સામગ્રી, નેમાંથી આપણા સાદરિક અગાળી જમીનદારો ને પારસીભક્તિઓ વગેરેએ જીવવા પ્રયામ કર્યો; અને પેળા, બુધ્ધિશક્તિ ખર્ચી તથા વિજ્ઞાનની મદદ કરીને પણ આપણી રંગભૂમિ ઉપર એ સામગ્રી આકર્ષક રીતે રજુ કરી: બદલાતા રંગીન પાદઓ; અમુક પ્રકારના લાકડા ને કપડાંની મદદથી, ચોક્કસમાં જોની થતી કૃત્રિમ નવી સુધ્ધિ, કિરસન અને વેસના પ્રકારમાં વિકસનાં બનહર વિજો તથા રાજા વગેરે બાળવાથી થતી દિદર્શન જેવી માયા-આ સદુ દરખામતો ઉપર, રમિક સમાજ 'આફરીન' ધર્મ ધર્મ અને વિશ્વની સદીમાં વિજળી દાખવે થતા થઈ તો આ સૌન્દર્યભાસની શીકાતું પુલતું જ શું? ઉપરાંત, એક પ્રાચીન તત્ત્વ ને રંગનીમાં આપને આજ નાખે તેતું વસ્ત્રાભૂષણની મોદિનીતું હતું. ઝીકતો સામાન, સફાઈદાર વિજાવની કાપડ ઉપર, અને તે પણ ધારિયા નાનુક છોકરાઓ ઉપર, 'પદ્મકુન્ડરવિપરિતક' ક્યો પાછી, યુવતીના સ્વર્ગમાં, મધ્યરાત્રીએ કેવી મન-મુલ્ય કરી શકે તે કહી શકાય તેતું છે. આથી જ સ્વર્ગનાં દ્રશ્યોમાં પ્રાસાદો, ઉદ્યોતો, અપ્સરાઓ, આવા પ્રયોગોમાં, વિશેષ જોવામાં આવે છે. રંગભૂમિને થોડો જ ભાગ ખુલે છે ને પ્રદર્શન કે જાણપાંતોની વાર્તાકાપ થાય છે ત્યારે "હર" કે "રત્ના"ના પાદ પાછળ રાજદરબાર કે કન્દિયુવન સ્માર્ધ તૈયાર થાય છે. વારે વારે 'મિન ટ્રાન્સફર' થાય છે ને પૃથ્વી ઉપરથી દાણમાં નકં ને દાણમાં સ્વર્ગ રજુ થાય છે. પ્રથમ એ મુજબા જેવો છે કે શુ નથી થઈ શકતું? ઉપરાંત, દ્રશ્યસામગ્રી પર આ 'અપ્સરાઓ' કે વાર્તામંત્રાઓનો મુદ નાય (Imaginational) કે વૃત્તમગીત અગ્રાપતો ભાગ બજાવે છે. આ નાય-ગીતનો જલમો જેવાથી જ કેટલાક પોણાને ધ-અભાવ અને છે !

(ઝ) જ્ઞાપના ને શૈલી:—

આ બધી સામગ્રીની સજામાં નવનો અગ્રાજ જાય ત્યારે કોઈને વધારે તીવ્ર બતાવી, પંચેન્દ્રિયોની સ્પર્શમાં તેઓ દારી ના જાય મારે એમદર આપ (આવિષ્કરનો પ્રથમ જ આજુ ઉપર રાખી) સગમજ બધા જ સંયોગોમાં વધરાય છે. આપણી રંગભૂમિ ઉપર બહાર અગ્રાવીન નિત્ય આવી રહી હોય તેસે અગ્રાવ કોઈ પરદેશી અગ્રાવ નાટ્ય-શાળામાં વધારે તો તેને આવે તેતું છે ! પ્રયુક્તસગ હોય કે કરમ પ્રસંગ હોય તો પણ જામરા શબ્દો આપના નાટ્યપદમાં અવગ્રહ પાડે હરે તેમ કે કામાં, બધીવાર આવે છે. પાંચાને અનુકુળ, પ્રમોદને અનુરૂપ રમનિષ્પત્તિને ઉપકારક તેવી આવી કે ઉચ્ચાર કે અભિનય આવા પ્રયોગોમાં નિરૂપ જ હોય છે. 'જેત'માં જોણવાની પ્રથા હૃદય નાટ્યની-તથા 'ધરે વારે શબ્દો' ઉપર શ્લેષ (Imagery) કરવાની પંક્તિ-રોઝમપિયન્ના સમય જેવી-અપાકુ' વારે વારે ખાન, ગાયનોના રામગ્રા અપે, ખેત્તો જ કરે છે... પાછી નાટ્યોમાં હૃદય કે પારમી મુજબાનીની યાન અત્યારે એક અગ્રાવ ગળીએ તોપણ. યુગનીની કોઈ આપણી માનમના ને સાદરિક દોષ પોણાની નાટક અગ્રાવોએ જલ ક્યાં અર્થજાત હોય ત્યાં ખુને

ત્યારે ભાવોમાં ગમે તે હોય વધારી, તે મુલકને અનુકૂળ થઈ જાય છે. 'ગોપીચંદ' નાટક દિંદના બીજા ભાગમાં મથકર થાય તે માટે આખું નાટક દિંદમાં ઉતારવામાં આવ્યું છે. ઘણીવાર પચરંગી પ્રભુ માટે હોવાથી, 'જે નાટકના વ્યાપારઉદ્યોગને પોષે તે કલાત્મક ને શુદ્ધ-એ ત્યાં જ કાર્ય થયું' છે. દેવી પાત્રો વધારે પ્રસાદયુક્ત ભાષા બોલતાં હોય કે માનડિયાઓ હંમેશાં આમ્ય વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરતાં હોય તેવું આલેખનરચયીનું ચોક્કસ તત્ત્વ દર્શિત થતું નથી. x x x

(૫) ઉપસંહાર—

આ દૃષ્ટિમિંદુથી, પ્રસ્તુત ને બીજા નાટ્યપ્રયોગો ઉપર વિચાર કરતાં એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે આપણા નાટ્યકારો ઉપર જાણે કે અજાણે પુષ્કળ “પાશ્ચાત્ય સંસ્કારો” પડ્યા છે. ૧ આ બધા વિદેશી સંસ્કારોમાંથી કેટલાક છપ્પ સ્વરૂપમાં ને કેટલાક અનિષ્ઠ રૂપમાં આપણી રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ પામ્યા છે. આ સ્થળે તે પ્રશ્ન વિચારવાનો નથી. પ્રસ્તુત ભક્તિપ્રધાન નાટ્યપ્રયોગોનો વિશેષ વિચાર કરવાથી જણાશે કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કારો કરતાં પણ ઘણા વધારે આપણા મધ્યકાલીન આમ્ય રૂપકોની કે ‘ભવાઈ’ની અસર ઉતરી છે. નવરાત્રિમાં આખી રાત નિકળતા ‘વેળો’ તથા માતાજીની કૃપાથી થતા ‘અમઠારો’ તથા કેટલાક ભક્તોની પહેલી મુંઝવણ ને પછી સાક્ષાત્કાર-વગેરે અંશો, આપા પ્રયોગોમાં આપણું ધ્યાન ખેંચે છે; તેથી પણ વધારે પ્રહસન વિભાગમાં ઊભી થતી પરિસ્થિતિ ને ‘દારસ’ના પ્રસંગોને, કેટલીક આત્મલક્ષ ક્રિયા તથા વાર્તાસાપને તો આપણે કદાચ ‘ચોક્ખી ભવાઈ’ કહી શકીએ. પ્રેક્ષકર ડોહરરાય મોકટે સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રમાં ક્રીણુવટથી વર્ણવેલાં કેટલાંક ઉપરપટ્ટોની વિગતો ૨ વાંચવાથી આ ભવાઈનાં તત્ત્વો વિષે આપણને શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ મળે તેવું છે; પણ વિવિધાન્તર થાય માટે એ વાતે બાળુએ રાખવી યોગ્ય છે.

આપણી આગળ આ પ્રસ્તુત ભક્તિપ્રધાન નાટ્યપ્રયોગો પરત્વે સમગ્ર સમાજોચના કરતાં, મુખ્ય પ્રશ્ન એ ઉપરિચિત થાય છે કે આ નાટ્યોએ આપણી રંગભૂમિના ઇતિહાસમાં કેવો ભાગ ભજવ્યો છે? હકિકત એ છે કે ‘નરસિંહ મહેતા’, ‘મીરાંબાઈ’, ‘ગોપીચંદ’, ‘સરસ્વામ’ વગેરે પ્રયોગો ઉપર ગુજરાતના જ નહિ પણ દિંદના બીજા પ્રદેશોના શ્રોતાઓનો પણ હર્ષાદિશુ સારતા. સાચુ સદીની શરૂઆતમાં ભક્તિતરસના પ્રયોગોનો વિશેષ મદિમા હતો; અને આપણે કલા ને સાહિત્ય કે કવિતાની દૃષ્ટિથી ગમે તેવા દેશોની સવિસ્તર ચર્ચા કરીએ પણ ભક્તિભાવમરેણું રસિક મંડળ અત્યંત આન ને પ્રેમથી આ ભક્તમંડળને રંગભૂમિ ઉપર નિરખતું અને જાણે, ભક્તને થયાં તેવાં, પોતાને પણ પ્રભુનાં દર્શન થયાં હોય તેમ માની, વિવિધ ગાનગમ્મત સાથે, પોતાને કૃનકૃત માનતું । શુદ્ધ વેદાંતજ્ઞાન કે ઉલટ વૈરાગ્યની બાવના પૂરાં ઝિજ્ઞાનાં નથી; પણ ભક્તોની બાવનાને ઉરના ભાવો સાથે

૧. જુઓ આ લેખકનો લેખ-આપણા નાટ્યકારો ને પાશ્ચાત્ય સંસ્કારો ‘કૌમુદી’ બન્યું ૧૯૩૫-૫૫ ૧૦૫-૧૧૨

૨. જુઓ The Types of Sanskrit Drama, Karachi, ૧૯૨૬. પ્રકરણ ૬૬.

દેવદસોત્તરી જોખી માટે ઝખના બારિકોમે-રસિકોને આવાં નાટ્યોમાં અપૂર્વ આનંદ આવે છે. “બર્નલિ” જેવો પ્રયોગ આટલો બધો લોકપ્રિય થઈ શક્યો તે તેના કણ્ઠરસિક પ્રમથોને ક્ષીયે, અને દરવખામથી સારે સમીપ તે અભિનયની ખુબીને કહીને જ્ઞાન કરતાં બહિન વિશેષ લોકપ્રિય હમેશ હોય છે; ઉરના બાંનેને કહેવાનું મનદર રચાન રંગમૂલિ છે. શુદ્ધ માનસિક કે આધ્યાત્મિક તત્ત્વ નાટ્યશાળામાં આકર્ષક બાબે જ અને છે. ‘શ્રી રાગમેઘમહિત’ નાટકમાં ગમે તેવો આધ્યાત્મિક સભાર-ભાષણોદ્ઘાન લેખકે બર્ણે છે છતાં, રાધા તે કૃષ્ણ, લખિયા તે કૃષ્ણ, રૂઝમણી તે કૃષ્ણ, ને કૃષ્ણ ને મુગમા તેમનાં બાવબીનાં મિશ્રનોમાં જ રસિયાઓ આનંદકરે કાંચે છે ને.

કથામક તત્ત્વચર્ચા કર્યા પછી જ્યારે આપણે આવા પ્રભુમકિતના પ્રયોગો બેઠક ને રસનમ રચા, ઉચ્ચક સંખ્યાબધે પ્રેક્ષકોને, નાટ્યશાળાના દાઢ આમળા કબેજાનો વિચાર કરીએ છિયે ત્યારે, એમ પણ થાય છે કે અસંખ્ય પ્રેક્ષકો, લોકમધિયરના સમયમાં, લાંબની રંગમૂલિ ઉપર વારી જતા ત્યારે તેમનું શિશુ કંઈ જ નહતું; તેમને જ્ઞાન કરતાં કિપાસિકોનો રમ દનો, અને નરવગર કરતા, બે આખ, બે કાવ ને બે દાવ-આ સારે બાવબીનું હાલ-એ જ હતું ને. નવનને આંશ તાપે, કણ્ઠનાકવિતાને ઘોરે ચ્વારે, ગદન, વાધ, નુપથી મોહ ઉપગતે તે કણ્ઠને રચિત અને તેના (Mellodramatic) મેનનાત્મક નાટ્યપ્રયોગો નિભાવબીનું શુ હતું? મેનન, સનમનગી, પવગાની મૃષ્ટિ, અરુનું પ્રમથગરવિ, મેમ્બર બાલ્મે, મુજ્જ હોમગ્યોનાં મીંચે, મુજ્જો ને હલ્લકાવક મેપા-વગેરે તરવો આજન આકર્ષણ જભાવતાં હતા ને આજ આજની દૃષ્ટિ બકિરૂંઝદા મિદન કેળવતગી બની છે, મિગના ચિરમૂના પાયા આપણને તરી કયામૃષ્ટિમા મિદરવા પ્રાન્નદન આપે છે, અને એ નરિન દષ્ટિયા આપણને આજ બહિનપ્રધાન કે બીજા પ્રયોગો મુજક પણ લાગે છે; કવચિત “ગ્રાકમના મોની” જેવા નિર્માણ પણ જલ્યાય; હતાં એ વિમરુ ના કોઈએ કે એ એક વાગતા. બાગમાનમને બામંસા, ખરેખર “મોની જ” હતાં; અને એમને નિર્મુગનાથી રપથી તેમને બામો નાખવોના આપણે શો અધિકાર કાઢી કપો છે? કેવું કેવું બાવબીના રસિક પ્રેક્ષકો અન્યન આનંદ પામી, પ્રભુની ને બહિનની મનદર લીયા માના માના નાટ્યશાળામાંથી વર્ગો મુડી બદાર નિરખ્યા હશે. અને નાટક તો વિવિધ રચન જુલકમ જતુ, હરે પ્રકારના પ્રેક્ષનું હલ્લકામ છે ને આપણે કયા નથી બાવના?—“નાટ્યે મિત્રકલ્પે જનકાય વહુપ વ્યેકં સમારુધનમ.”*

સૌદામિની

મહુલાદ પાઠક

દ્રશ્ય ત્રીલુક

[૫૪ ૧૦૧ થી ચાલુ]

સૌદામિની : કાશુ ?

પ્રકાશ : કોઈ પણ મરદ એવું કહે જ નહિ !

સૌદામિની : ખૂબ મરદાં લાગ્યાં છે, નહિ ? એકવાર છોકરી કશું એમાં તો મરદાનગીની મીમાંસામાં ઉતરી પડ્યા છે ! છોકરી ! એકવાર નહિ પણ દસવાર છોકરી ! સો વાર, હજાર વાર કહું છું કે છોકરી જેવા જ છે. બીચારા, કેટલા બકા છે ! તમે ગમે તેટલું ચડબડ્યા તો ય વલ્લે કંઈ નહિ ! બીજો જ દિવસે આવી માફી માગી ગયા. અરે સાંઝના જ કેટલો વસોપાત કરતા હતા કે મેં નક્કમું પ્રકાશને એટલું બધું કશું, કામે વળતે વાળી જ માફી માગી આપું ! મેં કેટકેટલું કશું તો ય એકના એ ન થયા તે ન જ થયા; અને સવારના પેહાડમાં આવીને ઉભરે કાઢવી ગયા !

પ્રકાશ : પણ મને મારી મંગાવવાનો શોખ જ નથી !

સૌદામિની : તમને ક્યાં કાઢતી પડી છે ?

પ્રકાશ : અને મારીય કોને પડી છે ? મારે જ માટે બધી છત્રી રજાં છે એમ ?

સૌદામિની : પણ તમારે માટે કોઈ મરી રહ્યું હોય તોય તમારે શું ? એમ જ ના ? [રંગને પરદા ઉપડતાં સાંતિ પ્રસરે છે અને સંવાદ શરૂ થાય છે.]

પ્રકાશ : જરાયદ છે, એકાદ ગાળો પાછળ કે સચિતાદેવી, પાછળ વગત મંડી પડે તેમાં તે શું કરે ?

સૌદામિની : પણ કોઈ ગાળો કે સચિતાદેવી આપણી ખાતર મુરી મરતી હોય તોય આપણે શું ? એમ જ ના ?

પ્રકાશ : ગાળોને ય એવું કરવું પડે એમ હું નથી માનતો. અને કરવું પડે તો એના કરતાં તો જાહેર છે કે પોતાને સલામત અડિત એભાંની એકાદને મુખી કરવી !

સૌદામિની : એટલે મારે તમને મજી સોદનવાડને સલામ ? કેમ ?

પ્રકાશ : તમે તમારી જાનને ગાળો કે સચિતાદેવીની હદિક માનતાં દરો ! હા...હા...હા...હા...હા...હા...!

સૌદામિની : મગરી સુએ છે, ખરું ના ? આજે મારે તો કાંઈ તમારો વાગે

પ્રકાશ : મને લાગતું જ નથી કે મારે વાગે આવે !

સૌદામિની : કૃષ્ણ જનવા માંડ્યું હશે !

પ્રકાશ : નો તો અદોખાજ ! પણ મને લાગતું નથી જ કે હું તમારી માફક
કેલના થ ધેમમાં હાલત ઓલ હાલત પડ્યો હોઉં ! અને મારે જવાન
જેનાં બાંધવામાં થ પડીશ કે કેમ એ થ સદા છે.

સૌદામિની : એટલે જ આમ તણવાવમાં ફાવે છે ! ખરું ના ?

પ્રકાશ : પણ હું કરું છું ત્યારે ?

સૌદામિની : પડણી થવ ?

પ્રકાશ : હવે તો એમ કરવાની થ લિખ નથી આવતી !

સૌદામિની : 'રમે ને પદ્મ્યા પછી વિશ્વમ બિગ્ગને અદાતા માંખે તો શું કમ્યું ?' એ
વિચાર અકાળવનો હશે ? કેમ, મીઠા છેડતી ?

પ્રકાશ : એકકમ ' માગ્યા માદનખાલની મદાંડ નથી.

સૌદામિની : એમની મદાંડગી કે કુદાવ્યા !

પ્રકાશ : તે તો તમે જાણો !

સૌદામિની : હું તો જાણુ જ છું કે એ એટલા કુદર છે કે મારી જ આંખે જુએ છે.

પ્રકાશ : તમે મને માણો છો ખાનગીમાં એ વાત તે જાણુ નથી ત્યાં સુધી જ !

સૌદામિની : અને તમે થ ખૂબ અત્તન દો નેમા જ ! એ થ કદી જ નાખતું ને
સાથે સાથે !

પ્રકાશ : હજી સુધી તો એમ જ છે ના ?

સૌદામિની : હજી તમે મને નથી આદતા !

પ્રકાશ : ખરું પૂછ્યો તો ના ?

સૌદામિની : એમને તમને આદતા ત્યાં કુદાગી પાડ્યા અને આદઆદશ આદ્યેમાં રવાં
તમારી મદમ્યાજ પર છવા થ !

પ્રકાશ : માદમ ! એમના સદખાત કે કુદાગી સાથે તમારી સાથે ધેમ કર્યો એ
વાતને જાણે મંખે નથી !

સૌદામિની : તમે જ કહેતા હતા કે 'માદનખાલનું શું ? એમની વિશાલવાન શું ?' એ
મને આજ જોયો મને તે શું એમને દોષ દઉં ? પણ હવે એ તમને આજ
મજાના મરી ગયા.....

પ્રકાશ : (સ્વમાં જ) એટલે મારે વિશ મરી જઈ એમના તરફની ધેમની લાગણીને
તણ થઈ તમને આદતાં !

સૌદામિની : વંદ્યુતિથી એમ હું ક્યાં કંઈ છું ! માન એમનો સખધ આગે આવતો મટી ગયો એટલે ?

પ્રકાશ : એટલે મારે તમને ચલાવું !

સૌદામિની : ચોકકસ વળી ! તમારા કહેવા ઉપરથી તો એ જ નિષ્પન્ન થવું હતું ને !

પ્રકાશ : ચલાવું એ એટલું મહેલું લાગે છે !

સૌદામિની : ઇચ્છા હોય તો કંઈ ચ અધરું નથી લાગતું !

પ્રકાશ : પણ પ્રેમમાં ચ ઇચ્છા કામ આવી ચકે છે ?

સૌદામિની : ત્યારે ?

પ્રકાશ : હૃદયની એકતાનના નેહએ !

સૌદામિની : આપણે આત્માનાં ઐક્ય ન સાર્થી શકીએ !

પ્રકાશ : મને સંકે છે !

સૌદામિની : શાની ?

પ્રકાશ : આપણી જ્ઞાનની !

સૌદામિની : આપણી જ્ઞાનની ?

પ્રકાશ : હા ! આપણી જ્ઞાનની ! આપણે જન્મે પરસ્પર વિરોધી સન્વેથી બરેલી વ્યક્તિઓ છીએ.

સૌદામિની : એથી રડું શું ? unlike poles attract each other.

પ્રકાશ : એ ભૌતિક શાસ્ત્રનું સત્ર અહીં લાગુ નથી પાડવાતું ! અહીં તો વિરોધી elements એટલે તમે ઉત્તરમાં જવ તો હું દક્ષિણ જ પસંદ કરું અને...

સૌદામિની : તમે પૂર્વમાં જવ તો હું પશ્ચિમમાં જ જઈશ.

પ્રકાશ : તમે અને હું ! આપણે કદી આસાનીથી જીવનનાવ ન ગળાડવી શકીએ !

સૌદામિની : શા ઉપરથી કહે છે ?

પ્રકાશ : આપણા સ્વભાવ, રુચિઓ અને શક્તિઓ વચ્ચે કાયમ ધર્મણુ ચામ્યા જ કરવાતું !

સૌદામિની : અને ધર્મણુ વગરના જીવનને તમે જીવન કહે છે ?

પ્રકાશ : તમને કાલ ધર્મણુ પ્રિય હશે !

સૌદામિની : જીવનમાં અધિકાર અને પ્રકાશ, આનંદ અને ખેદ, સુખ અને દુઃખ વગેરે જોડકાં ન હોય તો જીવનમાં ને મૃત્યુમાં ફેર જ ક્યાં રહ્યા !

પ્રકાશ : પણ એ ધર્મણુ—એ વિભિન્નતા અત્યંત ન હોવાં નેહએ, આપણે તો બધી રીતે ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ ધ્રુવ જેટલે દૂર ઉભાં છીએ, એટલે આપણે એક થઈએ, નહક આવી શકીએ તો પહેલાં આખી પૃથ્વી કાઈ માણસી પવેત નીચે બીંસાઈ ચાંદીના વરખ જેવી થઈ જવી નેહએ.

સૌદામિની: ત્યારે કુતર અને દહિયુ કુવ નહકે આવી શકે એમ જ ના? પણ હું
સ્વભાવ અદ્વીષ્ટા. ખેડી રીતે તમને અનુકૂળ થવા પ્રયત્ન કરીશ. પછી?

પ્રકાશ : એટલે જ પ્રયત્ન અભાગે કરો તો એક મદાન વિષયુદ્ધ થતું આટલે! એક
પૃથ્વીનો પ્રલય થતો રહી જાય! એક જગતપ્રાપ્તિ શકતાં જ કરો થઈ જાય!

સૌદામિની : કેવી રીતે?

પ્રકાશ : મોહનની આ છવન પાની બની રહી ને!

સૌદામિની: પણ મારું હૃદય મળતી જાય છે હું તને કેમ કરીને બચાવું? મારી
સતો રાજમાં જાય છે. દિવસ જેમ તેમ કરીને ધરમમમા અને હમણાંથી
કેવેળના કલાકોમાં રીતે છે, મારે તને થાવું કહેવું છે, કે મને તારા વિના
કેમ ગમતું નથી! પણ હું મુ કમ? કેમ કરીને તને સમજાવું? અને
તક આવે! હું જે છું તે, આત્માના સન્નેજોમાં જ તારી મીઠી જોડમાં મારું
દામિનીત્વ પ્રેમ અને પ્રેમનું બન્ને સાધશે. આમઆનની સૌદામિની જો !
કાજળ કાળી રાતના રોપના ધરધરા સાથે કોક વાર પ્રભાતે છે ત્યારે સુખ
ઓ મોહ બન્ને પમાડે છે. છતાં એ મેહક આંછ નાખના પ્રભાત સાથે
રહેવું વિનાશક સત્ત્વ પણ તેટલું જ કમળ છે. બ્યારે માનવનિયંત્રિત વિધાન
જો! એના બળે, એની શક્તિએ વિશ્વોનાં સુખ, સાધન, અને સંપત્તિ
નિર્માણ છે. માનવીની શક્તિ બહારના કાંઈ તેજો ક્યાં છે. કારણ? એનું
નિયમન થયું છે.

પ્રકાશ : તમારી મુશ્કેલી આ બધું બોલે છે. પણ એ માનવ-નિયંત્રિત વીળગીના
તાર તૂટતાં નેના નિયમકની શક્તિ છે કે એ વિનાશકમતથી ઉગરે!
એ જ દામિની વિદ્યે ત્યારે પ્રકાશનો અધકાર જ થાય કે બીજી કાંઈ? અને
જો હું અને મારા સસ્કાર તમને તમારી નિરંકુશ શક્તિઓને તામે
થતા અટકાવે, અટકાવવા પ્રયત્ને એ કરે એમ તમે માની શકો છો. મારા
આટલા પરિચયે? આત્મારે તો મોહનમાત્ર 'મારા જેમ તેમ કરી તમને
નિખાલી છે છે. તમારી 'હા' સાથે 'હા' મેળવે છે. તમારા પડતા મોવે
આકાશના તારા લાંબા તૈયાર થઈ જાય છે. બ્યારે પછી?—બ્યારે આપણે
અદિત સાધીશું? પછી? મારા વિચિત્ર અમદિલ્લુ સ્વભાવ તમારી નિરંકુશતા
એક પણ મારે પણ નિખાલી કેમ? એમ તમે માની શકો છો? કદાચ
તમને તમારી રીજાવાની કળામાં વિશ્વાસ હશે; પણ અને મારી અંધગાતા
અને અમદિલ્લુતામાં તેટલો જ અદકે તેથી એ વધુ નિશ્ચય છે. અને તમે
પરજોશો છો એ એ પ્રથમ આપણું મુશ્કેલીરો છે?

સૌદામિની : આપણે પરજોશું નહિ!

પ્રકાશ : અને આપણી સમાજ વ્યવસ્થા? આપણું રાજ્યનંત? એ અને કેમ શકશે?
- તમને તો સ્ત્રી તરીકે મદન આપણે કે abduction અગર adultery

માટે કાયદાના નિર્માતાઓએ સ્ત્રીને સુનેશ્વર કે સગપણ નથી ગણી, માત્ર પુરુષ જ એમને મન અનિષ્ટનું મૂળ લાગ્યો છે. આવા બધા ૫ ગ્રન્થોમાં પુરુષનો જ વાંક હોય છે એમ કાયદો માને છે. માટે પુરુષને જ સગ થવી નેહાએ, મને લાગે છે કે ફ્રાન્સીસ કાયદાના અધ્યાએ sex Psychologists નહિ હોય, નહિ નો એવી જૂઠા ન કરત! કારણ કે અત્યારે તમે જ જો! શકે છે કે સમાજ અને કાયદાના અધિકારીનો બંગ કરવા કોણ કેને પ્રેરી રહ્યું છે, સ્ત્રી પુરુષને કે પુરુષ સ્ત્રીને! કદાચ તમે કહેશો કે આ તો honourable exception છે. પણ સાથે સાથે એ ૫ કબૂલ કરશે જ કે જ્ઞાતીય આકર્ષણ સાપેક્ષ છે! પુરુષનામાં ઉદામતા કે તેજ વિશેષ હોય ત્યાં સ્ત્રી begin કરે છે; સ્ત્રીમાં સ્ત્રોત્વ વિશેષ હોય છે ત્યાં પુરુષ શરૂઆત કરે છે. એટલે આવા કહેવાતા ગ્રન્થોમાં કૃત્ય માટે સ્ત્રીને નિર્દોષ ગણી માત્ર પુરુષને જ દોષિત દર્શવી સગ કરવી એ કેટલું એક-તરફી, પક્ષપાતી, અન્યાયી અને અનિયમિત કૃત્ય છે તે તમે સમજી શકશો.

સૌદામિની: આ બધું પોતે જ કરવાનું તને કોણ કહે છે?

પ્રકાશ : તમે દામિની નહોત નો છું ન કરત!

સૌદામિની: પણ આપણે કાયદાના અધનમાં ન આવીએ એવા દૂર દૂરના અગ્રણ્ય સુમ્મકમાં બધાં કે ત્યાં આપણી એકતાના બંગ કરવાની કોઈ ધૃષ્ટતા ન કરે!

પ્રકાશ : શબ્દોમાં કેટલું સદૃશ લાગે છે? પણ કાર્યમાં થયું જ દુષ્કર છે. અને સાથે સાથે એમ કહી દઉં કે સોદનમાધ્યો મારે મારેનો સદબાલ ઓછો થયો કે નાપૂર થયો અને મારી કૃતજ્ઞતાને એમણે કૃતજ્ઞતાથી નવાજ એટલા ખાતર એમના તરફની વેરવિત્તિથી મારે મારા સિદ્ધાંતોનું સિલ્લમ ફેરવું?

સૌદામિની: તારા સિદ્ધાંતો? શાના સિદ્ધાંતો? કયા સિદ્ધાંતો?

પ્રકાશ : વિના કારણ કોઈના આત્માને ન દુભવો તે.

સૌદામિની: મારું હૃદય સળગતો જાય છે તે વિના કારણ? મારો આત્મા નારકી યાતના સહી રહ્યો છે તે વિના કારણ? મારું જીવન નષ્ટપ્રાય બની રહ્યું છે તે વિના કારણ? અને તે જ એક તારે મન મોટરકારનાં Haffier (અફર) જેવા લાગતા તારા કહેવાતા સોદનમાધ્યની ખાતર? જેને તારી રજ માથે ૫ પડી નથી, જે તારા સંસ્કાર, ચારિત્ર્ય કે બુદ્ધિ સમજી શકતા નથી અને જેણે તને આજ પરેશાં અનેક અપમાનોથી નવાજ્યો છે તેને ખાતર?

પ્રકાશ : તેમના મૃત્યુકંઠ સાથે મારાં સિદ્ધાંતોને ઝાઝો સંબંધ નથી. અત્યારે એ નથી ગણુતા કે તમે મને ચોંટા છો કાઝ સવારે એ ગણુશે કે તમે મને ચોંટા છો. કાઝ સવારે એ ગણુશે કે તમે મને ચકાતો દતાં અને એમની ખાતર, એમની દુન્યવી આબરૂ ખાતર મેં તમારા ઉજળના પ્રણયને કોંઈ

મારી છે ત્યારે એમનું હૃદય, એમની આત્મા, અને કેટકેટલાં આગીર્ણનોથી નવાજશે એ સુખની કલ્પનામાં ૫ અનારની વિભાવ, અસહ્ય પડેલો જાહેર, મળી રહે છે.

સૌદામિની : એ તારો મિત્રાં ? મોહનપાણના એ મૂર્ખ પ્રશંસાસખ્દ ખાતર એક જોળા વિવશ દેખાતે તરડોડતું એ તમારો મિત્રાં ? એમના હાથના કુધના ખાણા ખાતર મારી કુમળી, દક્ષિણ પ્રેમવેલીને કેરાસાને સીંચી રહ્યા છું એ તને નથી સાંભળું ? ન જ સાને ! તને મારે માટે જ્ઞાન ૫ પ્રેમ હોત, જ્ઞાન ૫ લાગણી હોત, સદાનુમૂનિતો અરો ૫ હોત તો મારાં આટલાટલાં રહેને, કલ્પાને અને અનિવચિત હૃદયરેફાને તને મારો યશ પ્રેમો હોત ! પણ તને હૃદય જ નથી ત્યાં શું !

પ્રકાશ : જરાં ધીરો પડો ! ૫૫ વાર એમ માને કે હું મોહનપાણની મમતાને અમરણ પર ચડાવું ! પણ.....

સૌદામિની : શું પણ ! પ્રેમમાં એવાં 'પણો' આડે આવવાની ધૃષ્ટા જ ન કરી શકે ! 'પણ' એટલે જ કાલજા !

પ્રકાશ : જરાં ધીરો ન પડો ! મોહનપાણને ખાતુએ મૂકું પણ વિવામનુ શું !

સૌદામિની : વિજ્ઞાન ? હા...હા...હા...હા બીજી વાર ! વિજ્ઞાન ! જેને તમે એકાદ વાર જોઈ હશે, જે તમને ચાહે છે કે કેમ તે પણ તમે નથી જાણતા, જેના સંસ્કાર, હૃદય કે પુદ્ગિની તમને ખબરે ૫ નથી તેને વચ્ચે buffer તરીકે લાગે છે ! ચાહ ! પ્રેક્ષક સાહેબ ! દુઃકાર્થી દીંગણી નથી કે તમારાં આગ્રિષ્ટ ખ્વાનાપી છેતરાષ નહીં. તમને sentimental fool ન કહેવા તો ખીણ કહેવું શું ? ફરી કદુ છું કે તમે દામિનીને નહિ સમજી શકો. સમજવા માટે ૫ બીજો અવધર લેવો પડશે અને સમજશે એટલે સાગશે જ કે એક દામિનીના ધગધગા પ્રલુપ આગળ એકમો, અરે એક હજાર વિવાહિત વિજ્ઞાનોનાં અવધારિક બચેનોનો દિસાવ ન હોવો જોઈએ. પણ દુઃ અમરધું જ આટલું જાતુ છું ! તમને લાગણી જ ક્યાં છે મારે માટે ! ફરી કદુ છું કે મારો પ્રેમ લાગુછાડી કે અંચળ નથી. સ્ત્રીનો પ્રેમ સમજતાં પડેલાં કેક અવધાર લેવા પડશે, આ જાએ તો નહિ જ સમજાવ ! અને સમજાવો તો તમારી કવચવાથી છંદવાથી નહિ. Iyer ! Iyer !

પ્રકાશ : એમ કોઈ થોડું જ શબ્દ ચલાવ છે !

સૌદામિની : શબ્દ તો તમે બન્યા મચી રહ્યા છે ને વિજ્ઞાનની ખતર ! Iyer ! Iyer ! idiotic ! છેકરી !

(સૌદામિની બબડતી બબડતી કંતાળે આગવા માટે છે.)

પ્રકાશ : (પક્ક નિચાર કરી પાછળ દોડી) પણ દામિની ! અરે—

(સૌદામિની આડી અવ છે. પડેલો પડે છે) (અવ)

તિમિરને

ઘેરાયાં આંખે કાળાં વાદળાં
ગાઢા રજની અંધાર

તરુ તુંણ પવને ન ક'પતાં
છાયા સમસમકાર

ગારને ઉંળર આવી એ ઊઝી.

મૌનભરી નલ ઉર વેદના
ધરતી હૃદય નિઃશ્વાસ

સુણી એ રહી ગાઢ મૌનમાં
અનુપુટ રુદન આલાસ
ફરીને વાત્રી દીધાં ગારણાં.

ખૂણામાં જળે છે પીળી દીપિકા
ખાસે ગોઢડી એ ચાર

જઈને પડી રાતી એકલી
આંસુ ભીંજવે છે ગાર
હૃદય ! ઓ, ક્યાં ઓ ! મારા દેવતા !

નહીં મૃત, જીવત ન, અંતરે
ઉભારે શૂન્ય વિષાદ

દિવસ રજની તારા મંદિરે
રામતા દિવ્ય એ નાદ
સુરભિ સમય જલ ધોય છે !

ક્ષણ ઊગી, ક્ષણમય જાંઘળી
ચાલી ક્ષણમાં વિસીત

પ્રભુ તવ સુંગન માધુરી
રહી હૃદયમાં ક્ષીણ
પડછાયા ! ઓ, દૂર દેશના !

ઝરમર ઝરમર ઝરતો મેહુલો
ધરતી હૃદય સુગંધ

મેળેથી છુટાતી મૃદુ દીપિકા
ઊગે આગિયાનું વૃંદ

તિમિર ! હૃદય ઝૂરે કેટલાં ?

સ્વપ્નસ્થ

‘લોકેટનું “રહસ્ય”’

હીરાલાલ સી. નાણાવટી

અ

આ દિવસમાં એકે ઘનક આપ્યું ન હોવાથી જોરી દુકાનમાં નિરાશ બની આટલો મારી રહ્યાં હતાં, અને નહાવ થઈ ગયેલી દોભાઈ, ‘મો કેસ’માંની લોકેટ કરી નાહક ખર્ચ શું કરવા વધારેનો એ ખ્યાલમાં હતો ત્યાં અચાનક એક આગદાર જોવા જણાવ્યો થયો: ‘મો કેસ’માં એકરોડી મીલને ધ્યાન દાને જોનો જણાવ્યો.

‘અરે હાકલ! હજુ લોકેટ નથી કરી? ક્યાં ગયો?’ કહ્યુંને જોરી દુકાનની અંદરના કામગમાં ગયો અને તરત સ્વીચ દબાવી. ‘મો કેસ’માંની વસ્તુઓ જળકયા લાગી

‘કેમ સારું! અહર આંચા ને!’ ધનકને ઉદ્દેશી, પોતાના જાણીતા: લોકેટમાં અજોડના લોકેટના લોકેટ માથે રમત કળા જોવીએ કહ્યું, અહર ખીલન થઈને સરમ અને સુદર લોકેટ છે! જોવામાં શું તપ છે? હે ‘રુ’

પોતે ધનક અને અહર આંચા એટલે જોરીએ ખીલ લોકેટ કાઢી જતાં અને ધનકની નજર ખેંચાપ તેમ પુનઃ પોતાના લોકેટ સાથે રમત કળા પુરુષ, ‘કેલો સારું! કયું પસંદ આવે છે?’

ધનકને એકે ૫ લોકેટ પસંદ આપ્યું હોય એમ એની સુખમુદ્રા પરથી લાગતું નહતું. અને જોરીના લોકેટ તરફ મીટ મીટી પુરુષ, ‘આ જતનું નથી’

‘કેલું? મહારુ છે એવું?’ અજાણ્યો કાળ કરતાં જોરી એટલે ‘સારું! વાન એમ છે કે આપને જોવું હોય તો જોઈ શકો છો! બાકી એ લોકેટ મહત કાલ જતનની કામગ આપે તોએ ન આપું!’ કહેતાં એણે લોકેટ કાઢી આપ્યું.

ધનકે લોકેટ ધ્યાન દાને જોવું અને અને આપ દબાવી ઉધાડનાં એમાં એક સુદર રેશમ જેવો સુવાળો કાળો વાળ જણાવ્યો.

‘આમાં આ વાળ કેવો?’ ધનકની પુછવા મિત્ર ન રહેવાયું.

‘એ વાળ પાંચળ દિવસના અગાધેલ દોભાઈ જર, આ લોકેટ રુ’ આવી શકે એમ નથી!’ જોરીએ ધનકને વધુ જોવાવાડા એવન કરતાં કહ્યું.

‘એવો તે કેવો ય ઇતિહાસ સમાયેલો છે ?’

‘ઇતિહાસ ખાસ મોડો નથી અને આપને સાંભળવાની જ ઇત્તેમતરી હોય તો મહેને એ કહેવામાં જરાયે લરકત નથી ! શું સમજ્યા સાહેબ ? બેસશો ?’

ધરાકને વાતમાં રસ પડતો જણાયો એટલે તરત બેઠો.

‘વાત એમ છે, સાહેબ ! કે મ્હારે જવેરાનના ધંધાના અંગે, ધણીવાર દેશપરદેશ ફરતું પડે છે. એમ એક વખત હું એક અમલદાર શહેરમાં જઈ ચડ્યો. ત્યાં એક ધર વિશે મ્હેં એક અદ્ભુત વાત સાંભળી. એ ધરની માલિક એક વિધવા ડોશી હતી. ગરિબ હોવાથી, ધરનો ઉપસો ભાગ, એ મુસાફરોને ખાડે રહેવા આપતી. એની એક જુવાન પુત્રી અચાનક ગુમ થઈ ગઈ હતી હોવાથી, ત્યારથી એને સંસાર પર વૈરાગ્ય ઉપજ્યો હતો. છતાં કહે છે ને કે આશા અમર છે, તેમ કોઈ દિવસ “મ્હારી દીકરી પાછી આવશે” એ આશામાં જીવન કાઢી રહી હતી. લોકેકિતમાં મહેને રસ પડવાથી, હું એ જ ધરમાં જઈને ઉતર્યો. રાત્રે જમી, પૂર્ણિમા હોવાથી, અમાશીમાં ચાંદનીમાં ચાંચ મારી, મોડી રાત્રે ઉંઘવા માટે, અમાશીના બાજુના પાસે જ ચમેલા દાયમાં હું પડ્યો, ચાંદનીના પ્રકાશમાં અને દંડા પવનની શ્વેરમાં હું ક્યારે ઉંધી ગયો હોદશ એ વાદ નથી, પણ મ્હારા હોઠને કાંઈના સુંવાળા હોઠનો સ્પર્શ થતો મહેને લગ્યો. મળે સ્વપ્નમાંથી જાગૃત થતો હોઉં, તેમ આંખો ઉઘાડી અને અચાનક અમાશી તરફ નજર ન ગઈ હોત તો હું જરૂર એ વાતને સ્વપ્ન ગણી ભુલી ગયો હોત ! અમાશીમાંથી કોઈ સુવતીનો એળો અદ્ભુત થતો મ્હેં જોયો, તરત હું ઉઠ્યો પણ કોઈ નહતું ! અન્તે નિરાશ બની મુતો પણ ઉંઘ ન આવી. પેલી અદ્ભુત સુવતીના સ્વપ્નમાં જ મ્હેં આખી રાત્રિ વિતાવી. આપને કંટાળો તો નથી આવતો ને ?’ અચાનક ધરાક તરફ દષ્ટિ કરતાં ઝવેરીએ, ધરાકની કુતુહલવૃત્તિ વધુ સતેજ કરવાના ઇરાદાથી પૂછ્યું.

‘ના રે ના ! ઉઘટો રસ પડે છે ! ચાલ્યા દો !’

‘રહવારે,’ ખોખારો ખાતાં ઝવેરીએ વાત આગળ ચલાવી, ‘પેલી ડોશીને મ્હેં એ વાત કહી ત્યારે ડોશીએ હસીને કહ્યું, બાઈ, તમને પણ ખીમત મુસાફરોની જેમ સ્વપ્ન આવ્યું તો નથીને ? બાકી દર પૂર્ણિમાની રાત્રે જે જે મુસાફર આવી ચડે છે, તે એવી જ વાત કરે છે ! મહેને પણ ડોશીની વાત માની ભુલી જવા મન થયું પણ તરત પેલો અદ્ભુત થતો આકાર મ્હારી નજર આગળ ખડો થતો જણાયો એટલે ફરી એકવાર એનો અનુભવ કરવાની ઇચ્છા થઈ, ખીમત પૂર્ણિમાએ ત્યાં આવવાનો વાયદો કરી, હું પાછો આવ્યો.’

‘પછી તમને ફરી ત્યાં ગયા હતા ?’ ધરાકે પૂછ્યું.

‘એ જ વાત હવે કહું છું !’ ધરાકને પડતા રસથી. ઝવેરીએ મનમાં હર્ષિત થતાં, વાત આગળ ચલાવી. ‘કહે છેને કે વંખત વીતતાં વાર લાગતી નથી. પણ જ્યારે કોઈ આશામાં આપણે હોઈએ ત્યારે એ ગમત કાળ જેટલો લાંબો જણાય છે. મહેને પણ એ મહિનો વ્યતીત કરતાં એક વર્ષ જેવડો લાંબો જણાયો હતો. પૂર્ણિમાના ત્રણવાર દિવસ



તમારી ખાંસી
એ પેલા ભયંકર દરદ
દૂન થ રો ગ
ની શરવાત છે.

એ દરદ મહાશયનો સર્પી સત્તાપન.
ખાવડોમૂર્ચી અપી યેન રાધી
સરનો અલો જગતભરમા સર્વે
લેવાયે આતને એકર ઉભાય ...
એ સારોનું સોઈ છે.

SIROLIN

"ROCHE"

MADE IN SWITZERLAND

અગાઉ હું ત્યાં જઈ પહોંચ્યો, ડોશીએ મહેને સાથે જ ફરી આવેશો નોંધ, કદાચ મહેને તરંગી ધાર્યો હશે, આ વખતે તો મહેને જાણત જ રહેવાનો ધરાહો કર્યો હતો કે જેથી ગરુડતમાં વાત ન જાય, અને વાત સત્ય હતી કે રવિનું એ કોયડાનો પણ ઉકેલ થાય !

જરાવાર થોભી, પેલા લોકેટ સાથે ફરી રમત કરતાં જવેરીએ વાત આગળ ચલાવી, 'અને પ્રશ્નિમાની રાત્રિ ઉગી. તે જ દિવસની માધ્યક મોડી રાત સુધી અંગાશીમાં આંટા મારી હું કોચમાં પડ્યો, બારણાં ઉઘાડાં રાખ્યાં હતાં અને જેમ જેમ રાત્રિ વધતી જતી હતી, તેમ તેમ ચાંદનીનો પ્રકાશ વધતો જતો હતો. કદાચ મુસાફર ઉંઘી જાય પછી જ પેલી યુવતીનો આવવાનો નિયમ હશે એમ કહી, જાણે ઉંઘતો હોઉં તેમ, આંખો ખંધ કરી હું પડી રહ્યો અને માનશે ? એ સુકિત સફળ નિવડી, કેમકે થોડી વારમાં જ મહારા હોંડને, તે જ દિવસ જોયો, કોઇ સુવાળા હોંડતો સ્પર્શ થતો મહેને અનુભવ્યો, આ વખતે તો હું જાણત જ હતો એટલે મહેને તરત ધીમે રહીને આંખ ઉઘાડી, અને જોયું તો એક, શ્વેતવસ્ત્રધારી યુવતી જણાઇ. એના વાળ છૂટા હોવાથી હવામાં ઉડતા હતા, મહેને જાણત થતો જોઇ, પેલી યુવતી ચમકી અને તરત દોડવા ગઇ. હું પણ એના સંદર્ભમાં જાન લૂંટ્યો બની, એની પાછળ દોડ્યો. પણ એ મહારા કરતાં આશ્ચર્ય નિવડી. એના વાળ છૂટા હોવાથી મહારો હાથમાં એમાંથી એક વાળ સપડ્યો, એ ખેંચતાજુમાં એના ગળામાં લટકતું લોકેટ પડી ગયું, અને અન્ને એ અદસ્ત ચમકાઇ. મહેને ધણી શોધ કરી, પણ બંધ, અન્ને પેલું લોકેટ અને એનો વાળ. જો મહારા હાથમાં આવ્યો હતો તે વાળ, લોકેટમાં સ્મરણ તરિકે મહેને રાખ્યો છે.' 'જવેરીએ વાત સંપૂર્ણ કરતાં નિરાંતનો દમ મૂક્યો.

'આ જ પેલું લોકેટ અને એમાંનો વાળ તે પેલી યુવતીનો એમ જ ને ? ધણી અદ્ભુત વાત ! કેમ પણ કિંમત ત્હારે એ આપતા હો.....'

'પણ આમાંથી ત્હમને એકેય લોકેટ પસંદ નથી ? આનાં કરતાં વધુ સુંદર...' જવેરીએ ખેંચતાજુનો ડાળ કર્યો.

'બલેને આ લોકેટ સુંદર નથી પણ એની કિંમત, એમાં સમાવેશા ઇતિહાસની છે ! હોય હવે ! ના ન કહેશો ! ત્હમે જમણી કિંમત કહેતા હતા, પણ હું ત્રણમણી આપું છું !' એમ કહેતાં લગભગ ઝુલ્લવનો હોય તેમ લોકેટ લઈ, જવેરીના હાથમાં પૈસા મછી ધરાક આવતો થયો.

x

x

x

'સુશીલા !' જવેરીએ ધરમાં પ્રવેશ કરી, થોભાની પુત્રીને ઉદ્દેશને કહ્યું, 'ત્હારી સુકિત છે નો સરસ ! આજ વળી બીજું લોકેટ ખપ્યું !'

‘ મને લાગે છે કે ચાલને દિવને મારા બધા જાત્રા એમ ખરાબ થઈ જશે. ખરું ને પિતાશ્રી ! ’ મુશીબાએ કહ્યું.

‘ તથા ને ચારગાળી કિંમત ઉપજતી હોય તો બહેને ત્યાં બધા જાત્રા ખરાબ થઈ જાય ! બનાવતી બાવતી લેવાર ‘ વીચ ’ હતને પહેનવીસ ! પછી કાંઈ ! ’

કહેતાં, પિતા-પુત્રી દમતાં દમતાં ધરમાં ગયા. #

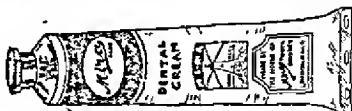
અનિર્ણયના આધારે.

સર્વોત્તમ મીના નોવા દૂધ ધ્રશ



દાંતને દરેક મુશ્કામમાંથી રાફ કરે છે. એના વાળ ઉત્તમ ગુણના હોવાથી મજબુત અને સફાઈબદ્ધ રહે છે. આપનું ધ્રશ ‘ મીરા ’ જ હોય તેમજો.

મી.
રા



મી.
રા

મીરા ડેન્ટલ ક્રીમ

તમારા અમૂલ્ય દાંતના રક્ષણ માટે વાપરો.
સાથજો ડેકાંબે મળે છે. આજે જ ખરીદો.

હીલ ઇલીયોટ ઍન્ડ કું. લી.

ગ્રોનક હાઉસ, મેહામ રોડ, સુબપ.

તનોઠા

હુએ હતા, નિમત્રણા વચનમાં ને સુખલાલો મુખે,
ભિછાળા ઉરના રમે, વિદન થે હસ્તો ફેરે ને સરે;
ના કે' એન પડે ફેરે અણુ કાં અસ્વચ્છતા સેવતા ?
લાગે મન મનોદશા પણ ન કાં આનંદદાયા જરા ?

વિશાળ 'મૂઝાં' ગૃહખંડ આલી
અગાશીમાં ચૈવન-ભાર-ધીમી;
પહે પહે પાયલ નાચી ભિંચાં
રીઝવવાને ન થતાં નગ્નજાં.

મોઘાં મંથન મનમથે હાથમાં લાવી લાવી મુઠી,
નૈયા નેહની હેલતી સરકતી શંકા-સમીરે ફેરી;
ગાત્રો મેઘ છવાઈ વાદળ ગયાં ને વીજ આંખું લસી,
હુયાનાથ નથી જિઆરી નિરંદે, શું મરકરીમાં હસી ?

વડી રહેા નૌમ્ય સમીર શીળો
ગાત્રા ઉરે પણ જવલે કંઈ દાહ બિનો,

અનિલ ! સહુ વૃથા આ યતન આગા જવા દે,
રમે પ્રેમે હુયાં પર જનના રૂઠ નિયમે.

યત્રે પકી કમળનાં જલજિન્દુ લતએ
ધીમે સરી નહીં રહે ઘડીએક ત્યાં એ,
રમી ઝૂલી નેનનગાં ધીરથી
તેવું મધુ આશુ કુંળા કપોલે,
અન્ધારમાં દીપક-તેજ-રેખા,
પડે જલે અસ્થિર કંપતી રહે;
તેની લલે આંખુ ભરેલ દોષને,
નિરંદર કીરી મનભાવિદાની.

દિશામાં શંકતી ફેરી, અવધરી મુગ્ધ આંખડી
મનદેશા પાડે મોઘા રમનભારે લગી લગી.

ઊંચી ઠરી ટેક વિલોડી વાટને
ચાકી ગઈ ના પલુ નાથ આવે,
નિરાશભાવે ગૃહમાં બીધાવે,
મામી લીંતે લટકી દીપના દર્પણે ઢેલુ ભુલે.

અંજે અંજે કિરણ પ્રગટે સ્નેહનાં તે જુએ છે ?
આશાવેલા નયન ડહમે. એકનાં તે નિહાળે ?
નાચી પીકે હૃદય સ્મરનાં નાચને, તે વિલોડે ?
એની બાલા પ્રનિહિત છગ દેખતી ગું નવું કે ?
વાલુ સ્પર્શે ગિચિત્ત ચક્રને સ્વાર્થ વેલી જાતીને,
મૂકી તેનાં સ્વરૂપ સરળા ચોક્કસી શાન્ત બાવે,
શુભે તેના કુમુન્કુમના ગાવને બહાવ લાવી,
સંકોચી તે અલક લટને ગુન્દરી એ ધીરથી.

સ્મિતને ચેતવી કોની દર્પણ તરતી છમી ?
મુન્દરી ચમકી, શાને કપને કાચ ધૂળતી ?

બીડી બાગી મન સુગ્રવજા, ભાગમા સ્વેદગિન્દુ
વેરે વાગ્યા હૃદય ધા.ા, બાળમા હાન્ય છાતુ,
લજ્જા નીચે પડન, ચળેલા ના ફેરે દા નવોદ્યા ?
પામે આવ્યો પ્રિયમ નાહો તો ચ બોલી શકે ના ?

નન્દકુમાર પાકે



સાંધ્યનો સહાયક
ચામડીનો સંરક્ષક
નિમલ
જાલિયાનો સાબુ
બનાવનાર:
વેલ્ટેબલ સોપ વર્કસ
કલકત્તા, મુંબઈ
મદરાસ
અથવા કોઈપણ મથકે

પરિષદ વ્યાખ્યાનમાળા

(૩)

પદ્ય : ૧૮૫૨-૧૯૦૪ (એક વિદગંગવલોકન)

જ્યોતીન્દ્ર દવે

૧૮૫૨ માં દશામ અવસાન પામ્યા ને યુગશતી કાવ્યસાહિત્યનો એક યુગ પૂરો થયો. મુખ્યત્વે ભક્તિ ને જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં રમતી કવિતા માટે નવાં નવાં ક્ષેત્રો ઊઘડવા માંડ્યાં.

ઐતરુણીસભી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ખાત્રાત્ય સંસ્કૃતિ, પાત્રાત્ય સાહિત્ય ને પાત્રાત્ય શિક્ષણને પરિણામે કંઈ કંઈ નવીન બળાએ આપણા હૃદયમાં સંચાર કરવા માંડ્યો.

એ યુગ સંકલ્પિતનો હતો. પ્રાતઃકાલના પવનની પેઠે આંગઠ વિરાએ યુગશતીના હૃદયમાં ધીમે ધીમે રૂપરૂપ રાચાર કરવા માંડ્યો હતો. ‘આપણી સામાજિક, ધાર્મિક, સાહિત્યવિષયક તેમજ રાષ્ટ્રીય સ્થિતિ છેક અધમ થઇ ગઇ છે, તે સુધારની જરૂર છે.’ એવા વિચાર દેશજનને તેમની ધારી લીધેલી કર્તવ્યદિશામાં ધેરી રહ્યા હતા. મુસલમાન રાજ્યના બારે કોલાહલમાં આપણી પુરાતન સંસ્કૃતિના પડધાઓ કેટલેક અંશે દબાઈ ગયા હતા, અને તેમાં નથી સંસ્કૃતિ, નવું સાહિત્ય ને નવા રાજ્યના પ્રથમ જ દર્શન થયાં એટલે લોકો સ્વાભાવિક રીતે તેના મેહલમાં અપકારથી અંતરહ ગયા. ફેરફાર સંસાર-સુધારકો પશ્ચિમના રંગે રંગાઇ સારા ભારતવર્ષને એ રંગથી રંગી દેવા કટિબદ્ધ થયા. અનેક સનાઓ રચવાઈ, પચે પ્રગટ થવા માંડ્યાં; પુનર્વિવાદ ને અન્ય સુધારાના વાદના પગરજો મંડાયાં. સામાજિક વિષયો પર નિષ્પેદો લખાવા માંડ્યા ને સુધારાના ગરબગરમ બાંધણીની પરંપરા ચાલી રહી.

આ કાળખળે જો સમય સાહિત્યકારો એ યુગમાં નીચવન્યા: દક્ષપત અને નર્મદ.

પદમાબુના શ્રીમાળી ગ્રાહણ કવિ દક્ષપત્રમ ગણામાઈ (૧૮૨૦-૧૮૯૮) અગ્રેજી સાહિત્યના સંપર્કમાં આવ્યા નહોતા. ૧૮૫૫માં સરકારી નોકરીનો ત્યાગ કરી ફોર્મસના બેંગલોના એ ‘યુગરાત પર્નાદ્યુત્તર સોસાઈટી’ના ઉપમન્ત્રી તરીકે અમદાવાદ ગયા અને કંઈક અંશે ફોર્મસની નૈનીને લીધે ને કંઈક અંશે દેશજનમાં પ્રબળ બનેલી પાત્રાત્ય સંસ્કૃતિની અસરને લીધે એમણે નવીન સમજનજ પારખ્યાં ને સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય તથા ‘આશા’કવિઓ પાસેથી પ્રેરણા લઈ એમણે આપણા પ્રાચીન કવિઓ કરતાં યુદી જ ફરીનાં ગંગા રચા માંડ્યાં.

દલપનસામ્રાજ્ય કવિત્વ કરનાં ચાતુર્ય વધારે હોયું અને એમણે જમાનાને રસે એ રીતે એ ચાતુર્યનો ખુદ જ ઉચિત રીતે ઉપયોગ કર્યો. દલપત કદાચે વડે, બાળકને રમાડનાં રમાડનાં શિખવતા હોય એ રીતે એમણે 'ધીમે ધીમે મંવારનો માર' માથે, બાળવત્તન, રેવતિવિવાદ, જૂન, માનિમંરેથાના ચેંદ્રશયમ કલ્યાદિ ઉપજાત મોકલ ને માળી ને તંબુકુ જેવા વિષયો પર પણ એમણે કાવ્યો રચ્યાં છે.

પણ દલપત પાસે કવિત્વની કોઈ નવીન આવના હતી નહિ. પીછાપાછા અકળાયા બદ મોઢેતાણ મંઘીર રીતે કે કોઈક વાર દલપત કદાચે વડે વિદ્યાર્થીને ઉપદેશ આપે એ રીતે એમણે શુભરાતને નીતિનો ને સુધાનુનો ઉપદેશ કર્યો છે. 'આવ'કવિઓની પેટે જ્યેષ્ઠમનુનિ તરફ એમને ખાસ પસંદગી હતો અનેકાર્યક મેકો કે ચિત્રવન્ધી રચી શેલાને કે વાંચકને ચકિત કરી નાંખવા એને કવિતાનું એ ધ્યેય માનતા. એમણે આપણી કવિતામાં દેવિધ્ય આપ્યું તે ઉપરાંત સરજૂન જન્મનો પ્રચાર પણ કર્યો. પ્રાચીન કવિઓએ સંસ્કૃતજનો ઉપયોગ કવચિત જ અપવાદ તરીકે કર્યો છે. ભોકોને સંસ્કૃતજનો વિશે કોઈ પણ જાનનું જ્ઞાન હતું નહિ. દલપત અને નમદે એ સંસ્કૃતજનોને પ્રચારપૂત બનાવ્યા.

આપણી ચાર્વાચીન કરિયાનું દાર ઉપાડ્યું નમંદે. સનમજાળની અસર સૌથી વધારે પ્રમાણમાં એના પર થઈ હતી. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને પરિણામે આવેલા નવીન સંસ્કારોનો એ અભ્યજનો સંગળ ઉદ્ધૃતિય બન્યો. શેની, પર્જ્યવચં, ખાપરન, રેકોટ આદિનાં કાવ્યો યાંની એ પ્રકારનાં કાવ્યો શુભરાતીમાં ઉતારવાની એને અભિલાષા થઈ અને આદમવદી કાવ્યો લખવાની સરજાન એણે કરી.

પ્રાચીન કવિઓની અમર્યો નમંદે છેક મુકત હતો એમ નહોતું. કવિ થવાની શ્રેયજ્ઞ જ એને પ્રાચીન કરિયા વૈરાગ્યપ્રધાન કાવ્ય પરથી મળી હતી. એણે આપવાન લખ્યાં છે. સામગ્ર્યોની વાર્તા લખ્યાં છે. જ્ઞાનજાનનાં, નીતિનાં ને ભક્તિનાં પદો લખ્યાં છે. મિત્રશાળ્યે રચવાનાં પ્રવાસ પણ કર્યાં છે. પરંતુ અગ્રેષ્ઠ શૈલીના સપર્કને પરિણામે એણે આપણા કાવ્યમાદિયમાં જે નવીન શેની લાખત કરી છે તેના આમળ એ સર્વ છેક શાળ્ય બની નવ્ય છે.

ભક્તિ ને જ્ઞાનના વિષયમાં જમણું કરનારો આકાશના રમતી કાવ્યજંગલે એણે અચિત પર ઉતારી. પ્રાચીન કવિઓ પ્રકૃતિનાં વર્ણન કવચિત કરતા પણ તે મુખ્ય વસ્તુ તરીકે નહિ. અમુક સ્થાનો અપના પ્રદ્યારી કે ઉદીપત વિભાવ તરીકે પ્રકૃતિને એ સ્થાન આપતા. પ્રકૃતિના અમુક દર્યાને મુખ્ય વિષય તરીકે વર્ણવતુ, તેમાં અમુક બાર અનુભવનો, તેની ખાનગદ્ય પર થતી અમરજું વિરુદ્ધા કરતુ, પોતાના બન્ધ સાથે તેના મામ્મ કે વેત્તમું આવેખન કરતું એ પ્રથા આપણા પ્રાચીન આદિયને અજાણી હતી. એ પ્રથા નમંદે લાખત કરી. વર્જ્યવચંની શૈલીનાં પ્રકૃતિપ્રચેતો શુભરાતને રમાસ્વાદ અખાડાનો પડેયો પ્રચલ એણે કર્યો.

દરેક ગુજરાતી ગૃહમાં હોવું જોઈએ

“GUJARAT and its LITERATURE”

(ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય)

લેખક: શ્રી કનૈયાલાલ મા. મુનશી

“શ્રી. મુનશીએ કરેલું ગુજરાતી સાહિત્યનું સમયાંતરેકન માટે માટે મોહક થઈ પડ્યું છે. x x x”

—મહાત્મા ગાંધીજી

“ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય” પ્રકાશ અને ચેતનથી ભરેલો અને કર્તાના વ્યક્તિત્વનું સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ પાડતો ઉત્તમ ગ્રંથ છે. શ્રીકૃત મુનશીનો ગુજરાત ઉપરનો ઉત્કૃષ્ટ જોષ અને જે વસ્તુને તેઓ સ્પર્શી તેને અજીવન જાનવાળી તેમની કલ્પના અને રંગીલ સ્વરૂપમાં આ ગ્રંથમાં છે. કર્તાને જાણપ્રનાર-મારા જેવા માટે નહીં પણ-ખીન ધન્યાન આપાયે પમાડે જોવી ખાતરી છે કે આટલો અથાજ પરિશ્રમ તેમણે લીધો છે, અને તે પણ જેલની દીવાલો પાછળ અને અન્યથા શારીરિક પ્રકૃતિને સમયમાં.

પરંતુ આ ગ્રંથનું આવ લક્ષણ તે છે કે ગુજરાતના સાહિત્યનો અભ્યાસ ગુજરાતના ઇતિહાસ તેમ જ હિન્દના ઇતિહાસ ઉપર સંલગ્ન દષ્ટિ રાખીને કરવામાં આવ્યો છે. આ કાર્ય કર્તાએ વિસ્તારથી અને શુભપૂર્વકે કર્યું છે. x x x

—આચાર્ય શ્રી. આનન્દશંકર દુવ

પ્રો. વાલ્મીકી આચાર્ય, બનારસ હિન્દુ વિદ્યાપીઠ

“આ ગ્રંથ સાહિત્યઇતિહાસના માત્ર પ્રારંભિક ગ્રંથ જેવો નથી. એનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે. અને સંસ્કૃત, ગ્રાહ્ય, અપભ્રંશ, પ્રાચીન, તેમ જ અર્વાચીન ગુજરાતી, એ બધી ભાષાઓના સાહિત્યનું નિવેચન કરવા માટે જે તલરેખાં વિદ્વાતાની જરૂર છે તેની પામતા કર્તામાં છે; કારણ કે તેમણે જીવંતો ઘણા સમય સેવામાં ગાળ્યો છે. પોતે એક ઉત્તમ સાહિત્યકાર છે. x x x

શ્રી. મુનશીના ગ્રંથના અપૂર્વ શુભ એ છે કે એમણે યોગ્યતા સમર્થ સાહિત્યકારોને અને તેમની કલા-મીમાંસાનો જીહ્વા અભ્યાસ કર્યો છે, અને તેથી જ તેઓ ગુજરાતના અનેક સાહિત્યકારોનું ખરું મૂલ્યાંકન કરી શક્ય છે. એમના દર્શનના સત્યાસયની છું ત્યાં પરીક્ષા કરી શકું એમ છું ત્યાં તે મને સંતોષ અને સુચારુપણ જણાયું છે. અને સાહિત્યપ્રમુદિત દર્શન કરાવતાં પ્રામાણિકતા અને સત્યપ્રેમથી તેની આસ્વાદ્યતાથી પણ ન સંતાપવામાં કર્તાએ જે વૃત્તિ દર્શાવી છે, તે માટે ગુજરાત કર્તાનું ખાદુર જ સ્મરણી છે.

—ડા. એ. બેરીડેલ ફીથ, ડી. સી. એલ.,

યુનીવર્સિટી ઓફ એડિનબરો

શુંમારનાં કાવ્યો રાજકુલ્યુત્તે, જુરુત્તે જોડીને જ રાહિત્યની ગીતામાં પ્રવેશ કરી દેકે એ પ્રાચીન સંપ્રદાયનો ત્યાગ કરી પેલુના આત્મચક્ષી કાવ્યો એણે પહેલવહેલાં આજેખ્યાં. વીગતા જેવી દેહક વસ્તુ છે ને આદિત્યમા વીરરસને પચુ મ્યાન છે તેનું પ્રથમ બાન એણે યુગરાતને કરાવ્યું. દેશભક્તિની બાના ને પ્રાંતીય અસ્મિતાનાં એણે કાવ્ય દ્વારા યુગરાતને નવીન દર્શન કરાવ્યાં. આજથી રાજાના અધીગમિ અને સામાજિક અન્યાયો પરાંને એણે બ્યાન બેઘ્યું.

આમ કવિતા એ નર્મદના હાથમાં શુંમારગુમારનું ને જાગૃતિનું સમગ્ર રાજ બન્યું. નરસિંહ મહેતાથી તે દ્વયારામ સુધી સં આગ્રેના વર મુધીના માળામાં જેટલું વૈનિષ્ય દેખાય છે તેથી અનેકમંત્રું વધારે વૈનિષ્ય પચ્ચીડીની બદર નર્મદદક્ષણને યુગરાતની કૌત્યમાં આપ્યું.

નર્મદે નવીન કાવ્યભાવના યુગરાતને આપી. યુગરાતની કવિતાને વહેવા માટે અનેક નવાં ક્ષેત્રો ઉઘાડી આપ્યાં. ઉપર કહ્યું તેમ કાવ્યમાત્રને આકાશમાંથી અરુનિ પર ઉતારી, પશુ એમ કરવા જતાં એ મગાસં પાણી કરુણાએવાં બની ગયાં. એના નીરમાંથી પ્રમન્નના બની રહી. નર્મદે સામાજીનો 'જીખરો' કવિતામાં કાઢ્યો. પશુ એ જીખરને લીધે સુકુમાર કાવ્યકલા ધણે અંશે ઘાતી ગઈ. શિથિલ પદ્યગદ્ય, કિષ્કંદ રાખ્દપ્રયોગ, અણપક રચના, નિમગ્નને રોતને ને મધ ખાટે અનુકૂળ પર એવી કાવ્યદીનિ, શિષ્ટતા તેમ જ સુકચિત્તો વારંવાર થનો બમ દરવાદિ અનેક. છેલ્લાંને લીધે એની કવિત્વગ્રૈવી રચને રચને દૂષિત થઈ છે. દક્ષપત્રામે એમના કહેવા મુજબ 'રમ છંદ' રચ્યા છે. પશુ માત્ર છંદોરચનાની દૃષ્ટિએ જ એમાં કાવ્યકલું છે-કવિત્વની દૃષ્ટિએ નહિ. પરંતુચાલીની દૃષ્ટિએ નર્મદનાં કાવ્યો જેટલાં શિથિલ ને કિષ્કંદ છે તેટલી જ સુખમ ને પ્રસાદમુકલ રચના દક્ષપત્રની છે. નર્મદની કાવ્યકલા સામાજીના જામગણો વડે ઘાતી જાય છે, તો દક્ષપત્રની કાવ્યકલા સામાજીને અમારે દિમાકલ્ય થરના બરફ જેવી ઠંડી પડી જાય છે. અને તે કાળની વાચનમાળાના પૃષ્ઠો પર તેમ જ લોકલક્ષમાં જેનું કરિવડ અકિલ ચર્ષ રહ્યું હતું એના મુખના એ બને મહાકવિઓનાં કાવ્યોમાં કવિત્વ શોધવું આજના વિવેચકોને જરા મુશ્કેલ થઈ પાડ્યું છે.

નર્મદે કરતાં દક્ષપત્રને શિષ્યો વધારે સાંપડ્યા હતા. મજુપત્રામ બટ, જુલાબીગમ, વલ્લભરાસ ચોપર, શિવજીક ધનેશ્વર, મદુલાલ, સુવિનાનારામજી, વિન્યાસકર, મધુવચ્ચમન, લલિનારાકર, કન્દિરાનન્દ આદિ દક્ષપત્રનર્મદના શિષ્યોએ એમને સંપ્રદાય ચોરે સમય આપુ રાખ્યો. પણ નર્મદદક્ષપત્રની પ્રતિભા એકમાં ન હોવાથી આજે એમાના ફેરલાકનાં તો નામ પણ લોકોની આંખુ બહાર ચાલી ગયાં છે. પ્રારંભમાં નર્મદના કરતાં દક્ષપત્રના શિષ્યો વધારે લોકપ્રિય થઈ શક્યા હતા. પરંતુ કવિતા એ રાખ્દભેષ નથી એ સત્ત્વ જેમ જેમ વધારે સચેદ દીને સમજાવું શકું તેમવેળે દક્ષપત્રમજેદ પતો પ્રભાવ ઝોઝો થનો ગયો અને આજે તો દક્ષપત્રીવીચ પગકારો શોધીએ તો જાણાયે મુશ્કેલ છે નર્મદનો સંપ્રેલય પણ અધિગિહ્ન આજે નથી. પરંતુ એણે યુગરાત સમક્ષ રખા કરેલી કાવ્યભાવના જ અને વિનય પામી છે, અને યુગર કવિતાઓ વિદ્યાસ ઉત્તરોત્તર એ જ માર્ગે થનો રહ્યો છે.

નર્મદે ગુજરાત સમક્ષ ધરેલી નવીન કાવ્યભાવના એ અંગ્રેજ સાહિત્યના સંપર્કનું પરિણામ એમ ઉપર કહ્યું હોય. પરંતુ કેવળ આંગ્રજ સાહિત્યનો સંપર્ક એ જ એનું પ્રેરક બળ નહોતું. સંસ્કૃતની પ્રેરણા પણ એ સર્વ પાછળ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે કાર્ય કરી રહી હતી. નર્મદે કવિ થવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યાર પછી એણે કવિ માટેની યોગ્યતા સંપાદન કરવા સંસ્કૃતસાહિત્ય ને ખાસ કરીને રસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ‘નૃતુવર્ણન’ જેવાં કાવ્યોમાં તથા વૃત્તોની પસંદગીમાં એ સંસ્કૃત સાહિત્યના સંસ્કાર જોઈ શકાય છે.

નર્મદયુગના પછીના સાહિત્યકારોએ પાશ્ચાત્ય તેમ જ સંસ્કૃત કાવ્યભાવનાનો સમન્વય કરવાના પ્રયાસ કર્યો. અંગ્રેજ સાહિત્યની સાથે સંસ્કૃત સાહિત્યનો અભ્યાસ પણ થવા માંડ્યો. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યરવામીઓ સાથે સંસ્કૃતના સાહિત્યસ્વામીઓનાં અભિપ્રયન થવા માંડ્યાં. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં ઉત્તમોત્તમ તત્ત્વો સાથે આપણી જૂઠાકાલીન સંસ્કૃતિનાં શ્રેષ્ઠ તત્ત્વોનો સમન્વય કરવાનો પ્રયત્ન એ કાળના સમાજસુધારકોએ કર્યો છે, તે જ રીતે સાહિત્યમાં પણ પશ્ચિમના સમૃદ્ધ સાથે પૂર્વની સરસ્વતીનો સંયોગ સાધવા સાહિત્યકારોએ પ્રયાસ કરવા માંડ્યા.

દરિદ્રાશ હર્ષદાશ ધ્રુવે નર્મદનાં વીરરસ તથા દેશભક્તિનાં કાવ્યોનો સપ્રદાશ અવિચિત્ર રાખ્યો. એ સિવાયનાં એમનાં અન્ય કાવ્યો બહુધા કિન્નર હોવાથી જાણીતાં થયાં નથી.

‘પ્રાર્થના સમાગર’ માટે બોળાનાથ સારાભાઈએ ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા” રચી પ્રાચીન કવિઓ કરતાં નવીન પ્રકારનાં ભક્તિકાવ્યોનું દર્શન ગુજરાતને કરાવ્યું. શૃંગાર ને ભક્તિ એ બેનો એમણે વિશેષ કરાવ્યો. યોતે ગોપી બની ઈશ્વરને પ્રિયનમરૂપે ન પૂજતાં એમણે ઈશ્વર ને ભક્ત વચ્ચે પિતાપુત્રભાવ સ્થાપી ભક્તિ સાથે જોડાએલ શૃંગાર તેમ જ વિદ્યાસભાવના દૂર કરી. અમૂર્તની ઉપાસના કરવા ભજનો રચ્યાં. આપણા સાહિત્યના છેક પ્રારંભકાળથી જોડાએલાં ભક્તિ ને શૃંગાર નવીન યુગમાં વિમુક્ત થઈ ગયું છે અને અસૌકીક રાધાકૃષ્ણ માનવહૃદયનાં પ્રણય તેમજ ભક્તિ બનેના અધિકારી બન્યાં હતાં તે મટી જઈ ભક્તિનો અધિકારી ઈશ્વર, પ્રણયનાં અધિકારી હાડયામનાં બનેલાં સ્ત્રીપુરુષ જ બને છે. નર્મદે સામાન્ય સ્ત્રીને પુરુષહૃદયના પ્રણયની અધિકારિણી બનાવી. બોળાનાથે ઈશ્વરને માનવહૃદયના વિનમ્રીય ભાવથી તદ્દન મુક્ત એવા પૂજ્યભાવનો અધિકારી બનાવ્યો. બાળા, પિયાર, રોડીની સંસ્કારિતા તથા શિષ્ટતા એ બોળાનાથનાં કાવ્યોની વિશિષ્ટતા છે.

નર્મદના પછીના યુગમાં જે મુખ્ય નામો તરી આવે છે તે ગોવર્ધનરામ, મણિરામ નયુગાદ, મણિશંકર, નગસિંહરાવ ને કરાપી.

‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ના અપૂર્વ વિગ્રાથક ને ગુજરાતી ગદ્યને નવો જ મરોડ આપનાર ગોવર્ધનરામનો કાવ્યસાહિત્યમાં ફાળો નહિ જેવો જ છે. ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’માં આવતાં કેટલાંક હૃદયસ્પર્શી કાવ્યો તથા સુંદર બાળાન્તરો પર ગોવર્ધનરામનો કવિપ્રશ્ન અવલંબે છે.

નેહમુદ્રામાં એમણે પ્રેમભાવનાની વ્યાપકતા, સૂક્ષ્મતા, તથા ઉચ્ચતા દર્શાવી છે, પણ કિશ્કિંદ્ર બાપા, ભાવની દુર્બોધતા તથા ચિન્તન અને કવિત્વનો અરવિકર સંકર ઇત્યાદિને લીધે એ કાવ્યસંગ્રહ લોકમાં ખુબ આદરપાત્ર નીવડ્યો નથી.

• મણિલાલ, બાલારાકર તથા કલાપીએ શાસ્ત્રશિલ્પીની ગઝલો લખી નવીન પ્રકારની કાવ્યશૈલી મુજબાલીમાં દાખલ કરી. મણિલાલ તથા કલાપી કરતાં બાલારાકરની ગઝલો, શાસ્ત્રી કાવ્યના અવધાર્મિકોને અને વધારે વિશુદ્ધ પ્રકારની છે. મણિલાલે પેશાનતર અભેદવાદને કાવ્યમાં ને મઝાવમાં સૂચીવાદની ષડ્બાધામાં ઉતાર્યો છે. પરંકાર કરના મગકાર તરીકે મણિલાલનું સ્થાન આપણા સાહિત્યમાં ધણુ મોટું છે.

બાલારાકરે શ્લોકને સાદીનો રમાચાદ મુજબાલને રખાડવા થતા ક્યો છે. પરંદેશથી બાણેશા એ ગઝલના મેપાને આપણી જુનિ બહુ અનુરૂપ આવી હોય એમ લાગતું નથી. ગઝલ લખવાનો મુગ આદો અમત પામી ગયો દોષ એમ લાગે છે. પરંતુ તે કાળે તો મણિલાલ, બાલારાકર ને કલાપીની ગઝલો લોકોમાં અત્યંત આદર પામતી.

હાલના મુદ્દ બાણેશા આરેખન હલ્લામાં પ્રખુચીતા હરેમ, ચિન્તા, વિશ્વાદ ને ઉન્માદને કાઠ, ધણુવાર કલાલકનાની પરવા કર્યા વિના દર્શાવવામાં અને વિપ્રલબ મુગાનું વિન્નારપૂવક નિરૂપણ કરવામાં કલાપી જોટલો વિરલ્ય બીજા બોધા કવિઓને મળ્યો છે. બાણેશા જ કાઠ તરણ વાચક કે કવિ કલાપીની અસરથી મકન રહી શકે છે કયા ને કવિત્વની દૃષ્ટિએ કલાપીએ વિરલસિદ્ધિ મેળવી છે એમ બાણેશા કહી શકાય. પરંતુ બાણેશા, પારદર્શકતા, હલ્લાની સુકુમારતા અને એક પ્રકારની વિરલ્ય વિગ્રહમયતા વડે કલાપીનાં કાવ્યો સહદાય અથવા સમાનગ્રાવ અનુભવી શકે એવા વાચકના હલ્લાપર મચોટ અતર કરે છે. આથી, કલાપીની કવિતા બહુ જ સુકુચિત હેતુમાં વિદાર કરે છે કેટલેક કોઠક વાર પોતાના સ્થાનને ચોમ એવા મીરવનો ત્વગ કરી સામગ્ર્યનાને ધાણુ કરે છે. કયાદિની ઠાણુપ દર્શાવે છે છતાં પણ ‘કેસર’ જોટલી લોકપ્રિયતા બીજા બહુ જ બોધા કાવ્યમંથને પરી દશે.

મણિશંકર બટ્ટે (કાન્તે) કાવ્યો સખ્યામાં ધણુ બોધાં લખ્યા છે. તેમાં સાન કહી શકાય એવાં કાવ્યો તો આગળને વેદે ગણી શકાય તેમનાં જ છે. પણ જે છે તે એટલા ઉપૃષ્ઠ પ્રકારનાં છે કે આપણા કાવ્યસાહિત્યમાં તેને પ્રથમ કલામાં નિ સંકોચ મકર શકાય. બાણેશા ને જુલ એ ગળેનો મુગમ સયોમ એમણે ‘વચન વિલ્પ’, ‘મક વક મિથુન’ આદિ કાવ્યોમાં કરી બનાવ્યો તે આપણા સાહિત્યમાં અપૂર્વ ને અત્યંત વિરલ છે. બાલારાકર અત્યંત પ્રમાણુ છંદોમાં વિવિધ લાવવાની એમણે પ્રથા દાખલ કરી. તત્કાલ મંદુન શાસ્ત્રોનો પ્રયોગ બીજા કવિઓ કરતાં ધણુ વધારે પ્રમાણુમાં હોવા છતાં એમનાં કાવ્યો જરાયે કિશ્કિંદ્ર લાગતાં નથી, વીર અને કાણુનું મિકળુ કરી એમણે મુજબાલને ‘ટ્રેમિકનું’ સાચા અર્થમાં બળ કરાવ્યું. કલાપીની પોં કાલના કાવ્યોના પ્રધાન સ્વર વિગાળો છે પણ ‘કલાપી’ જેવી રીતના કાવ્યમાં નથી. વિશ્વાદ અને મોદવ, કાણુ ને વીર એ પેના સુચોચ

સાધી એમણે ઉદાત્તા ને ભવ્યતા કાવ્યમાં આપ્યાં છે. સંસ્કૃતશૈલીની શિષ્ટતા, પાશ્ચાત્ય રીતિનું ભાવસંચલન ને રાષ્ટ્રચર્યા ને પદબળ પર અપૂર્વ પ્રભુત્વ એ કાન્તશૈલીના મુખ્ય ગુણો છે, ખંડકાવ્યોમાં કાન્તે વિવેક કિંદિ રેડવી છે. એમનું અનુકરણ ઝાઝું થઈ શક્યું નથી. એ શૈલી માટે જોઈતી ગુણસંપત્તિ અત્યંત મુશ્કેલ ન હોવાથી કાન્તની શૈલી આપણા સાહિત્યમાં એકલ ને અજોડ રહી છે.

ધ. સ. ૧૮૮૭માં નરસિંહરાવની 'કુસુમભાળા' પ્રગટ થઈ તે સાથે આપણા કાવ્યસાહિત્યને નવો જ વેગ મળ્યો. નર્મદે કંઈક અપૂર્ણ રીતે દર્શાવેલી પાશ્ચાત્ય કાવ્ય-ભાવના નંવે જ રૂપે નરસિંહરાવે વ્યક્ત કરી સંસ્કૃત સાહિત્યના ઊંડા અવગાહન અને વડંઝવણ, શૈલી, કૌટુંબ આદિ પાશ્ચાત્ય કવિઓના પરિચ્છલનને પરિણામે નરસિંહરાવે ભાષા વૃત્તચર્યા આદિ પરત્વે સંસ્કૃતમાંથી અને વિચાર, ભાવનિરૂપણ રીતિની જ્ઞાતમાં પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાંથી પ્રેરણા લઈ ગુર્જરાકાવ્ય માટે નવો પ્રદેશ ઉઘાડ્યો. 'કુસુમભાળા', 'હૃદયવીણા', 'નૃપુરંકર', 'રમરણસંહિતા' આદિ કાવ્યસંગ્રહોમાં નરસિંહરાવે કાવ્યના અનેકવિધ પ્રદેશ ખેડ્યા છે. પરંતુ એમણે આપણા સાહિત્યની જે મોટામાં મોટી સેવા કરી છે તે એમનાં પ્રકૃતિકાવ્યો વડે. 'રમરણસંહિતા' એમનું ઉત્તમોત્તમ કાવ્ય છે અને એ પ્રકારની કૃષ્ણ વ્રથસ્તિ આપણા સાહિત્યમાં હજી ખીજી લખાઈ નથી. પરંતુ નરસિંહરાવનાં 'કુસુમભાળા'નાં પ્રકૃતિકાવ્યોની અસર એ પ્રગટ થઈ ત્યારે આપણા નવીન લેખકો ને વાંચકો પર નેટલી થઈ હતી એટલી અસર ખીજા કશાની ભાગ્યે જ થઈ હશે.

સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી અને સાહિત્યની શિષ્ટતા ને રસિકતાનો એમણે ગુજરાતીમાં સમન્વય સાધ્યો છે. ભાષા તથા છંદ પરત્વે ચોક્કસાઈ; ભાવનિરૂપણમાં સંયમશાસિતા કૃત્રિમતા કે આડંબરનો પરિત્યાગ એ એમની શૈલીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો છે. ભાષાની મીઠાશ કરતાં પણ ભાષાની શુદ્ધિ એમને વિશેષ આજીવ્ય એમ લાગે છે. આખ્યતા કે સામાન્યતામાં સદી ન લપ્તાય તેની એ અત્યંત કાળજી રાખે છે ને તેથી કોઈ વાર એમની શૈલી વધારે પડતી સંસ્કૃતમય પણ થઈ જાય છે. વડંઝવણની પેઠે પ્રકૃતિને એ હવન્ત તત્ત્વમાને છે ને પ્રાકૃતિક દૃશ્યો એમને માટે અપૂર્વ આનંદના વિષય બની રહે છે. પ્રકૃતિના અગોપાંગ માટે ન કુપાડી શકાય એવો ભાવ એમના સર્વ કાવ્યોમાં તરી આવે છે. નર્મદે જે રસાસ્વાદનો અનુભવ કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો તે રસાસ્વાદ ને અનુભવ નરસિંહરાવ સંપૂર્ણ રીતે કરાવી શકે છે. નર્મદનાં પ્રકૃતિકાવ્યોમાં જે કેટલીક વાર અહિંમુખતા દેખાય છે તે દૂર કરી નરસિંહરાવે તેને અત્યર્થુષ્ક બનાવ્યાં છે; પરંતુ આ એમના કાવ્યગુણો સીમારૂપ પણ બન્યાં છે. કેવળ પ્રકૃતિને જ માટે આવો ભાવ બધા વાચક અનુભવી ન શકે, તેમ જ કાવ્યની રાષ્ટ્રચર્યામાં ચોક્કસાઈ કે શુદ્ધિ કરતાં માધુર્ય ને કામળતા ધણીને વધુ આકર્ષક થઈ પડે એ દેખીતું છે. 'કુસુમભાળા'નાં કાવ્યોની નવીનતા જૂની થઈ ગતાં એ કાવ્યો પહેલાં નેટલાં આજે આકર્ષક નથી લાગતાં એ સુવિદિત છે. પરંતુ આપણા કાવ્યસાહિત્યમાં મુરચિ, નામરિકતા, શિષ્ટતા, વિશુદ્ધિ, સંયમશાસિતા કત્યાદિ બહુમત્ય ગુણો, તથા સંસ્કૃતશૈલીની રસિકતા સાથે પાશ્ચાત્યશૈલીની વિશિષ્ટતા નરસિંહરાવે ઘામવ કરી જે નવીન સિદ્ધા વૃથાડી આપી છે તે અરિકમરણીય છે.

નાનાકાલ, ખગરદાર, લલિત, ખજવંતરાય એવિના છૂટક છૂટક કાવ્યો આ ગાળા દરમ્યાન પ્રસિદ્ધ થયાં છે. ખખરદારના એ કાવ્યમંડલો-પણ પ્રગટ થઇ ચૂક્યા હતા. પરંતુ એ સર્વની મુખ્ય કાવ્યપ્રવૃત્તિ તથા અસર ૧૯૦૪ પછીના સમયમાં જોવામાં આવે છે એટલે એમના વિચાર અહીં કરવો ઉચિત ધર્યો નથી.

એકંદરે જોતાં નર્મદથી નરમિહરજ સુધીના આ સમયમાં ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યે જે પ્રગતિ કરી છે તે સ્ટુને સમગ્રજ એમ છે. વિષયોમાં વૈવિધ્ય આપ્યું છે. સ્થળના નાણુકમાં નાણુક આવેથી ખાંડી સખાજીવનની વિગતભાષા, પ્રકૃતિનાં દ્રશ્યો ને સ્પર્શ ને સ્પર્શસ્પર્શિતું ગ્રાસ કંઠાદિ મિનિ મિનિ વિષયો આપણા કાવ્યસાહિત્યે ખેડ્યા છે. વૈવિધ્ય વિષયો પૂરતું જ આપ્યું છે એમ નથી. જતો ને છઠોના પથ જનનનનના પ્રયોગો થયા છે. નર્મદે વીરરસના લાંબા કાવ્યને અનુકૂળ થઇ પડે એવા છઠ શોધવા પ્રયોગો કર્યા. તોડક, હરિગીત, સિખનિશ્ચી આદિમાં વૈવિધ્ય આણવાના પ્રયત્નો થયા છે. પ્રાસરચનાનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો અથવા એમાં વિવિધતા જાપત કરવામાં આવી. આવપરિવર્તન સાથે જતો ખજવંતની પ્રથા લખત થઇ. કાવ્યને અનુકૂળ થઇ પડે એવા નવા નવા શબ્દો પણ આ જ આદેસમાં પ્રગટ્યા છે. કારતી સૈલીના, પડિન સૈલીનાં, પમાત્ય સૈલીનાં તેમ જ પ્રાચીન ગુજરાતી અથવા દિંદી કરિઆની સૈલીનાં, કાવ્યો રચવાના પ્રયોગો આ કાળમાં થયા છે ને એ સમય કાવ્યસાહિત્ય નોંધએ છીએ ત્યારે, ચારસો વર્ષ સુધી મુખ્યત્વે એકવિધતામાં પડી રહેલા આપણા કાવ્યસાહિત્ય સાથે આ અધરાનન્દીમાં સર્વએકા કાવ્યસાહિત્યને સરખાવતાં આપણે અત્યંત પ્રગતિ સ્પષ્ટ છે એ વિષે કાંઈ પ્રકારનો સંશય રહેતો નથી. અને આજે પણ એ જ પ્રયોગ ને પ્રગતિને અર્થે આપણું સાહિત્ય ગતિ કરી રહ્યું છે એ નિર્નય છે.

અર્થો

નર્મદ	• નર્મદગીત
દશપત	: દશપત કાવ્ય, ભાગ ૧-૨
ભોજાનાથ સારાભાઈ	: દશપતાર્થનામાળા, ભા. ૧-૨
અભિજ્ઞાન નલુભાઈ	: આત્મનિમજ્જન
અભિજ્ઞાન અટ્ટ	: પૂર્ણજ્ઞાન
કલાવી	: કલાવીનો દેખાવ
નરસિંહરાવ	: કુસુમમાળા, કવચીલા નૃપુરજીવ, રમણસંહિતા
Munshi	: Gujarati and its literature
D. B. K. M. Jhaveri	Further Milestones in Gujarati Literature

સ્વાધીન માનવ

વિશેષજ્ઞાતિ

પ્રચંડ ઝંઝાનિત આપતામાં
મહાન ઉત્પાત મન્યો ધરાએ;
અગ્રો છત્રામાં નબમોદિ કાળો;
દીસે ન એકે ય દિશા જગોને,
ત્યાં વીન કોરા પલકારમાં સૌ
જરી જરી માર્ગ નિહાળતા જનો
કુન્ને બધા નિર્મળ સાંભળીને
કે ગર્વના મેષ તણી દિગતે.

ઉત્પાતમાંથી નવ છરડું હવે;
હમેશ ઉત્પાત મહી રહેતું ૧૦
કો ? વિચારે જાને કુબાલતા.

બને નમેથી જાળયાર લેસમાં
પડી, તણાવું પથમાં પડેતું
સ્વસ્થ; ના મેષ વિચારવાને
થંબો; થયો નાશ પડેલ સર્વનો;
પડાં પડે કંઈ વિનાશમાં આ,
અને બધા વીન વડે મહેલો,
અમલ્ય હવે પલ્લ નાશ પામ્યા,
પ્રચંડ મેષે પ્રસવથી ફેલે;
મામો તણાયાં જાલેલમાં કે. ૨૦
કુન્ને ધમ્મો અવશેષ પાડ્યા
ને બ્રહ્મ ત્યાં દરૂ દતી બનાવી
અદૃશ્ય ને બ્રહ્મ અદૃશ્ય દૃશ્ય.

કાંઈકમાં સર્વ થઈ કુન્ને ન
ખેલન મેલન બંધું થયું ત્યાં
મનુષ્યથી સર્જિત સર્વિ જિઓ
દતી; થયા યન બધા નકામ
ે સર્વિ માટે બલિદાન માનવે
બધાં; નથી છત્રનની સદેજે

જે માટ કોટી દરકાર કીધી;
જે સૃષ્ટિના સર્જન માટ વર્ષો ૩૦
કેંએ તણી રહેનત હોંસથી કરો;
તેનો નિહાળે મનુજો બચેલા
થએલ જે ધ્વંસ ક્ષણેકમાં જગે;
હતાશ બિભા ખડકે વિચારતા
થએલ આ નિષ્ફળતા જાનોતી.

ના હામ હૈયે લડવા ફરીથી
પ્રચંડ સરવો; વહને છવાઈ
ચિત્ત ઘેરી પરતંત્રતા તણી
છાયા.

સ્વાધીન હવે રહેતું ?
ના યન એકે લડવા હવે શું ? ૪૦
ત્યાં પ્રથ ગાત્રા ઉરમાં જગાડતા
સ્વતંત્રતાબક્ષ મનુષ્યનું આહ.

બંને યતો નાશ પ્રચંડ સરવથી
કરેલ સર્વે મનુષ્યનો મહદ
પ્રચંડ યનો કરડું હાલવા
સરવો મહા. બીજી ન લેશ અંતરે,
ફરી ફરી જંગ લડી દસવશું.
ને સરવ સાંને પડકાર નાખી
સર ક્યો કાંઈ ફરી જાનોએ

યુગો વગા, સંસ્કૃતિ એકે યનમાં ૫૦
નવીન આવી; પલ્લ કાર્ય વિધનાં
જે છત્રનામ સદુ સરવ તે તો
આમે વધું વન્ય ન થંબો ફરી.

મહાગુજરાતનાં સંસ્થાનો

દુંગરશી સંપદ

સિંધ—

કે

હિંદુ અને પ્રાચીન મંત્રુનિ ધરાવતી મિષ્ટ દેશ એ મહાગુજરાતનો પાણીથી પ્રદેશ છે. અહીં આ દેશ વચ્ચે ધાત્રી મંત્રુને પ્રાચીન સંપદ છે. કચ્છ કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતની વચ્ચેના મંત્રુ આમ સિંધી અથવા પશ્ચીમી મંત્રુ ધરાવે છે એમનું બ નદિ પરતુ કચ્છ અને કાઠિયાવાડના મુખ્ય મંત્રુઓએ-મંત્રુ-મંત્રુઓ-પણ સિંધના ઘરવાસર વિખાત્યા સમા ગુજરાતના મંત્રુ વચ્ચે છે. પશ્ચીમી ગુજરાતમાં સિંધમાં પ્રવેશ કર્યો તે પછી તેમને ગુજરાત આગળ કંઈ લાગે છે. સોદાખા, ભારીયા, ઓસવાળા, જાગીયા, ભોજકો, દરિયાનો અને જામખો, તથા મોળાઓ એ મંત્રુ અને જીજી અને કાઠિયાવાડ મિંધમાંથી ગુજરાત, કચ્છ, કાઠિયાવાડમાં વચી છે. એ રીતે મિંધની સાથેના જુદા ગુજરાતનો નિકટનો વચ છે. બૃત્તકાળ મિંધ જ્યારે ખાખાનનાં અખાનમાં ખાલી થતી હતી, ત્યારે કાઠિયાવાડ અને જાગીયા મહાગરમાં મિંધ અને કાઠિયાવાડ વચ્ચે દેશની માનવતા છે.

કચ્છકાઠિયાવાડ લગભગ મંત્રુનિમમાં છે. એમાં વરમાત્રી ન્યુનતા પછી જુના વખતેથી આવી આવે છે દરેક વરમાત્રી અગ્રમાં એકાદ દુકાળ પડી જાય છે ત્યારે દુકાળથી મનુષ્યો અને જાનવરોને મિંધ અથવા આપે છે. સિંધમાં ઉત્તરકાઠિયાવાડ પછી મહાગરમાં મંત્રુ વચ્ચે મિંધ નદીના કિનારા ઉપર ધાત્રી અથવા પુષ્કળ નોપત્ર છે. દુકાળમાં મહાગરમાં આગુત્રાત્રીનાં પ્રદેશનાં જાનવરો અને મનુષ્યો ધાત્રી જુના સમયથી હોયમાં પશ્ચિમ આ પ્રદેશનો અથવા રોષે છે. કચ્છ તથા કાઠિયાવાડ અને અમુક અંગે ગુજરાત સપાટીની રીત વચ્ચેમાં પણ પોતાની પ્રત્યક્ષ ઉત્તરિયક નેટરુ અથવા પેદા કરતા નથી. તેઓ અનાજની ખામશમાં સપાટી આત્મચતોષી નથી. બાગરો, જુવાર, પકે ચોખા વચે અનાજ મોટી રકમમાં નિંધમાંથી એ પ્રદેશમાં દર વચે વધારો અને દેવે મારફતે નિજામ ધાય છે. મિંધ નિવાસ જીન્દે કચે પ્રદેશ આપણી આ મંત્રુની અને અગત્યની જીવનિયાત પુરી પાડી શકે.

મહાગુજરાતનાં બહાર પોરબંદર, અજાયા, ખાખા, ખાખા, ધોધા, જાગીયા, જાગીયા, મોંઘી એ સર્વેમાં ધાત્રી જુના દુકાળથી વધારાનું પિત્તસ બેરેલી દાખલમાં છે.

કુશની અખાત, આફ્રિકા, ચીનો સમુદ્ર, મલ્દીવાર કાંઠો એ સર્વે દેશોનાં બંદરો તરફ મહા-ગુજરાતના સાહસિક નાવિકો પોતાની ખોખા જ્યાં નાના વહાણો લઇ જતા હતા, એ સર્વે વહાણોનું પ્રથમ સંગમસ્થાન (જંકશન) સિંધનાં બંદરો હતાં. પ્રથમ ખરક બંદર અને ભાર્ગ ગયા પછી કરાંચી વસ્યું. એ બંદરોમાં મહાગુજરાતનું વહાણવટું પોતાના લંગરો નાંખતું. અહીંથી એમને દેશ પરદેશનાં નુરો મળતાં. આથી મહાગુજરાતના ધણા વેપારીઓ જુના વખતથી ધામા નાંખી સિંધના બંદરોમાં રહેતા, એમની પેઢીઓ સિંધમાંથી માત્ર ખરીદી મહાગુજરાતમાં મોકલતી હતી. તે સિવાય વહાણવટાંની વ્યવસ્થા અને નુર પણ બાંધતી હતી.

એ રીતે સિંધ સાથેના મહાગુજરાતનો સંબંધ જૂનો છે. એના કારીગરો એટલે સુધાર, તુલાર, મીસ્ત્રી, કંસારા, સોની અને મોચીઓ વગેરે ધણાં લાંબા વખતથી સિંધમાં આવી વસ્યા છે. કોઇ કોઈ કારીગરની તો દશથી બાર પેઢીઓ સિંધમાં થઈ ગઈ છે. અનેક બ્રાહ્મણ, સોદાણા અને બાટીયા તથા બ્રાહ્મણ કુટુંબોનો વસવાટ સિંધમાં જૂનો થઈ ગયો છે. તેઓ પોતાનાં વડીલો મહાગુજરાતનાં વતનીઓ હતાં એટલું જ માત્ર જાણે છે. પરંતુ દલે તે વરખીપરણી સિંધ દેશના વાસીઓ સાથે કરે છે. તેમના ઉપર સિંધ દેશની બાપા અને રીતરીવાજનાં ધારાં ધર ફરી વળ્યાં છે. આપાં સેંકડો કુટુંબો સિંધમાં છે. તેઓનો પહેરવેશ અને ભોજીયાલી પણ સિંધી પ્રમાણે છે. આથી સિંધમાં મહાગુજરાત-વાસીઓની સંખ્યા બીજાં કાષ્ઠિય હિંદના પ્રાંતો કરતાં વધારે મોટી છે.

સિંધમાં મહાગુજરાતના સોડો દરેક ગામડાં અને શહેરોમાં પ્રસરેલાં છે. પરંતુ એમની મોટી વસ્તી કરાંચીમાં છે. કરાંચીમાં પણ લાખની કુલ વસ્તી ગણાય છે. તેમાં પોણા લાખ મહાગુજરાતીઓ હોવાનો અંદાસો છે. એમણે સિંધમાં આવી સ્થાવર મિલકતો ખરીદી છે. જમીનો લીધી છે. ઘરો બાંધ્યાં છે. બંગલાઓ બનાવ્યા છે. બગીચાઓ તૈયાર કર્યાં છે. ખેતી માટે જમીન પણ લીધી છે. બીજાં હિંદના પ્રદેશોમાં માત્ર વેપારીઓ, કન્ડાક્ટરો, મહેતાઓ, કસાઈો, અથવા સરકારી નોકરો જ મહાગુજરાતવાસીઓ દેખાય છે. પરંતુ મધ્ય પ્રાંત અને મહારાષ્ટ્રનાં મહાગુજરાતવાસીઓની પેઢે અહીં બીજાં ધણાં ધંધાદારીઓ સિંધમાં વસે છે. કદાચ ઉપજા બે પ્રાંતો કરતાં પણ સિંધમાં વધારે ધંધાદારીની જાનો વસે છે. મજુરો, કારીગરો, દરિયોનો બંદુ મોટી સંખ્યા સિંધ દેશમાં વસે છે.

સિંધમાં મહાગુજરાતીઓની બીજાં વિશિષ્ટતાઓ પણ છે. બીજાં પ્રાંતોમાં એકાદ અપવાદ સિવાય મહાગુજરાતીઓ દંભેશ માટે એ પતિમાં ધામો નાંખી તેની અસ્થિતા ઉપાસના નથી. વિવાદાદિ પ્રસંગે પોતાના સ્વદેશમાં જ કરે છે. બીજાં પ્રાંતોમાં પત્નિ કમાઈ પોતાના વતનમાં વાનપ્રસ્થાવસ્થા ગાળે છે. પરંતુ સિંધમાં-તેમાં પણ કરાંચીમાં તો ધણાં મહાગુજરાતવાસીઓ ત્યાં જ દંભેશના વતની થઈ વસ્યાં છે. ક્યારેક દશબંદર વરમે દેશમાં જાય છે. પરંતુ વરખીપરણી, વિવાદ, માનપિતાની પાછળ જાનિઓજન વગેરે કરાંચીમાં કરે છે; ધીમે ધીમે દેશ તરફનું આકર્ષણ ધરતું જાય છે. બીજાં દબાર ધરોનો મનિષમન

કરાંચીમાં ધણી શુભદાસી પ્રભાએનો રહી ગયો છે. નાણાં પણ અદિં જ વાપરે છે. શુભદાસી પણ અદિં જ કરે છે, એમની જાનિહિતની સંસ્થાઓ પણ કરાંચીમાં છે. કરાંચીને જ દેશ બનાવી બેઠા છે. એઓ બેત્રણ દાયકા પછી દેશ તરફ જવાનું બીલકુલ બંધ કરશે એમની શાગણી અર્થ સિધ જેની બની રહી છે.

લોહાણાઓની કરાંચીમાં દશ હજારની વસતી છે. મોટા વેપારીઓ, દુકાનદારો, પરચુરણ ફેરીઆઓ, મહેતાશઓ, દલાલો, મુકાદમો અને મજુરીનો ધધો એઓ કરે છે. એમની જાનિહિતની સંસ્થાઓ એટલે આઈનેબો, હુન્નરઉદ્યોગશાળા, પ્રાથમિકશાળા, કન્યાશાળા, સાયબેરીઓ વિગેરેની સંખ્યા પંદર ઉપરની હશે. એઓની મોટી સંખ્યાને લીધે ખુબીસી-પાલીડીમાં ત્રણેક પ્રતિનિધિ મેમ્બર્સ મૂકી શકે છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ ધરાવનારા એમાં ગણ્યા માંદ્યા છે. સિધી લોહાણા ધણુખરા વનસ્પતિ આહારી નથી, એટલે એમની સાથે રોડી બેરીનો વ્યવહાર નથી. શિક્ષણમાં બહુ મધ્યમ ગિયનમાં એ જાનિ છે. દાલાલ, કચ્છી અને ધોધારી એવા એના ત્રણ વિભાગો છે

વાળીઆઓ દરેક હજાર હરો દશ, રીશા, બોરાવાળ એવા એવા અનેક વિભાગો એમનામાં છે. સ્થાનકવામી, દેરાવાસી, વૈષ્ણવ એમ ત્રણ ધર્મો એના પ્રવર્તે છે. શિક્ષણની બાબતમાં બહુ પ્રગતિરહિત નથી. ઉચ્ચ શિક્ષણ સેનારા જુગ છે. વેપારી, દુકાનદાર, મહેતાશઓ, દલાલો વગેરે ધધો કરે છે. એમના પોતાનાં મહિરો અને મહાગનવાડીઓ બધાવેશ છે, જાનિહિતની સંસ્થાઓ પ્રમાણમાં ઓછી છે. વાણીઆઓ ખેતી અને મજુરીનો ધધો કરતા નથી.

બાઝો પણ જુદી જુદી જાતનાં બળી આહરી દશ હજાર કુલ હશે. ધધાઓમાં રકુવા આસ્તરો, બિહુદો, જ્યોતિર્ગોઓ, કર્મકાંડીઓ, મહેતાશઓ વગેરે છે. આર્થિક સ્થિતિ સમાન્યપણે બીજી જાનિઓના પ્રમાણમાં ઉતરતી મણાવ બાઝોમાં પણ ધણી પેટા જાનિઓ સિધમાં વધી છે. જાનિહિતની સંસ્થાઓ આર્થિક જીવનતિને વીધે નથી શિક્ષણમાં સામાન્ય રીતે રસુ લે છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ સેનાગ પણ નિર્ણય પ્રમાણમાં બાઝોની ધણી જાનિઓમાં જોવામાં આવે છે. વાણીત્યમાં બહુ યોગ પ્રવેશ કરે છે. નોકરી અને બિહારતિને વધારે પોષે છે, ખેતી કે મજુરીને સ્પર્ધતા નથી. કરાંચીનાં એસી હજાર શુભદાસીઓની ધાર્મિક શાગણીએને કીવનાર બિહુક બાઝાણુ વખે મોટો છે.

મોન્ગી, ખિઓ, સુથાર, દરજી વગેરે જાનિઓનાં પણ દશ હજાર માણુમો હશે. એ વખે જમજાતી છે. જુદી જુદી જાતનાં પોતાની જાનિએ લીધેલા અને સ્ત્રીકારેલા ધધાઓ કરે છે. કરાંચીની બધી જાતની પ્રજા એમને કામ આપે છે. કરાંચીમાં જે હજારો નવાં ધધો બધાવ છે તેમાં એમને કામ મળી રહે છે બીજી જાનિઓમાં બેકારી અને બીન-શોજનદારી છે. પરંતુ આ વર્ગમાં નથી. શિક્ષણની બાબતમાં બહુ પહોલ છે. જનાં નિરધાર વૃષ્ઠો પણ મળે છે, પરંતુ નિરધાર જુવાનીઓ મળતા નથી. એટલે જમજાતને લીધે ફેર પડી ગયો છે. એ જાનિઓમાંથી યોગ યુવકો હવે એજાંજીવનનાં લઘુત્વા યજ્ઞલુ લે છે. બાકી ધણાખરા યુવકો નાનપણથી જ ખેતની જાનિના સ્ત્રીકૃત ધધામાં પડ્યા છે.

ખોજના આશરે આઠ હજાર હશે. તેમાં અર્ધો ભાગ ગુજરાતી અને અર્ધો ભાગ સિંધી છે. બંને પ્રદેશોના ખોજોએ એકબેક થઈ ગયા છે. એમાં આગાખાની લગભગ દસ આના ને ઇસ્લામી છ આના હશે. વેપાર, ખેતી, આમદાદાકારી પ્રતિષ્ઠામાં ઘણા ખરા રોકાયેલા છે. હવે સિંધી તરીકે ગણાવવા માંગે છે. ગુજરાતી ભાષાને બદલે સિંધી ભાષા પોતાની કોમી સ્કુલોમાં શીખવવાની ગોઠવણ કરે છે. શાતિહિતની સંસ્થાઓ પ્રમાણમાં ઠીક છે. ગરીબ વર્ગ લગભગ બેઠો ભાગ ખેતી કરે છે.

વેપારોએ ત્રણથી ચાર હજાર હશે. એમાં પણ બહુ નાનો વર્ગ સુધારાવાળો ગણાય છે. લોકડાં, લોડાં, રંગનો વેપાર, કોંટ્રાક્ટ અને થોડે અંશે નોકરી વેપારોએ સ્વીકારી છે. મોટા વર્ગ નાની નાની દુકાનો કાઢી ઉદ્ધરનિર્વાહ ચલાવે છે. શાતિમાં સંગઠન સારું છે. યુવકો આગળ વધવાની તમનાવાળા છે. કોમની આર્થિક સ્થિતિ સાધારણ રીતે ઠીક છે. એ શાતિ વેપારી ગણાય છે, એટલે શિક્ષણ પણ તે લાઇનની આવશ્યકતા પુરતું લે છે. શાતિહિતની સંસ્થાઓ ઘણી છે. પણ ઉચ્ચ શિક્ષણ લેનારા યોગ્ય છે. છતાં સામાન્ય રીતે શાતિ પ્રગતિશીલ ગણાય છે. એમની કરાંચીમાં સ્થાવરજંગમ મીઠકતો સારા પ્રમાણમાં છે.

કંઠારા, સોની, લોહાર વગેરેની સંખ્યા ત્રણથી ચારેક હજારની હશે. એઓ પોતાની શાતિના ધંધા કરે છે. એમને કરાંચીમાં પુરતું કામ મળી રહે છે. ઘણા સાધારણ ઠીક સ્થિતિમાં છે. આ વર્ગમાં બધા કારીગરો છે. પોતાની દુકાનોમાં સ્વતંત્ર જીવન ગુજારે છે. ઘણા સરકારી મીકેનાઇઝી નોકરી કરે છે. શિક્ષણ ધંધા પુરતું જ લે છે. લોક-હિતની સંસ્થાઓ થોડી છે.

મેમલોની સંખ્યા ત્રણથી ચાર હજારની છે. થોડાક સારા વેપારીઓ છે. બાકીના આર્થિક સ્થિતિમાં બહુ નબળાં છે. શિક્ષણમાં ખુબ પાછત છે. ગાડાખેડુ, ફાઇલ કારો, મુસાફરો 'વગેરેનું' કામ કરે છે. ધર્મે મુની મુસલમાન છે. લોકહિતની સંસ્થાઓ બહુ થોડી છે. પ્રજા પ્રગતિશીલ નથી ઉચ્ચ કેળવણી કોઈક વિદ્યલ જ લે છે.

મજુર વર્ગનાં દશેક હજાર માણસો જુદી જુદી પરચુરણ શાતિઓ જેવી કે કાળખી, મોરડીયા આયર, બળશાલી, મુસલમાન વગેરે વર્ગોનાં છે. એઓ મજુરીનો ધંધો કરે છે. પોસ્ટટ્રસ્ટ, મ્યુનિસિપાલિટી, પબ્લીક વર્ક અને બીજાં ખાતાઓમાં મજુરી કરે છે. એમને દરરોજ રૂ. ૧ થી રૂ. ૧૫ નો રેશન મળે છે. મોટા ભાગ નિરક્ષર છે. પરંતુ મોટા ભાગ પોતાનાં હોદસાઓને સ્કુલમાં મુકે છે. સંસ્કૃતિમાં કિતરતાં છે. કરાંચીની આસપાસ સાધારણ ધરો અને જીવનશૈલીમાં વસે છે. એમનાં બેસાઓ પણ મજુરી કરે છે.

હરિજનોની સંખ્યા પાંચેક હજારની છે. એઓ આમડાં, દાડમાં વેચવા, મજુરી કરતી, ખોદકામ કરતું, વણકર વગેરે અનેક કામો કરે છે. એઓની આર્થિક દાસત મંદ છે. સિંધમાં સિંધી પ્રજા સ્પર્શાપરાંનો બેઠ શાખની નથી. એટલે છૂટકાર નથી. કરાંચીમાં

હરિજનોના ઉદ્ધાર માટે સંસ્થા ઠીક કામ કરે છે. એક છેલ્લામાં છેલ્લી ટુપની ઉચોગચાળામાં જનજનના ઉદ્ધારો, તેમાં પણ ખુદા બનાવવાનો ઉદ્ધેશ શીખવવામાં આવે છે

હિંદુસત્ત્રમાનની નાની નાની યાનિઓ જેવી કે બારીઆ, પારીદારો, નાગરો સરખા, વગેરેની પણ મળીને સારી સંખ્યા છે. વેપારથી શરૂ કરીને મહેતાજી સુધીના ધંધાઓ એઓ કરે છે.

પારસીઓની સંખ્યા ત્રણ હજાર લગભગની છે. એ દિદીઓમાં સૌથી ધનવાન ક્ષેત્ર છે. શિક્ષણમાં પ્રગતિશીલ છે, વેપારમાં પણ આગળ વધેલ છે. એ ક્ષેત્રમાં સૌથી ધનવાન દિદીઓ છે. સરકારી ચોકરી, દુનર, ઉચોગ શિક્ષણ અને લલિતકળાઓ સોખ એમનો દરજ્જો આગળ છે. એમની યાનિહિની સંસ્થાઓ ઘણી અને સારી હાલતમાં છે. એ ક્ષેત્રમાં જમશેદ મહેતા જેવા પદદુ ખબરનો ઉત્પન્ન થયા છે.

આ પોણા લાખની ગુજરાતી પ્રજાએ પોતાની સંસ્થાને ઠીક પ્રમાણમાં કેળવી છે. જેમ માણુર, કારીગર અને ઉદ્યોગી વગ છે તેમ સરફત વર્ગ પણ છે. મિથી બાહઓ આપે ગુજરાતી વર્ગ બહુ જ દુર્ગમળીને રહે છે. તિથી બાહઓને તેનો કેપ કરવા જેવું કારણ આપના નથી. ૧૮૨૫૨ દર્શામળીને રહે છે. અનેક મેળાવણ, ચોળનાઓ સમુક્ત થઈ સરળ કરે છે. અનેક વેપારીઓ અને બીજા સંગ્રામી અને અર્ધમરકારી મડામાં મચુક્ત સંમહન કાચે છે. એક બીજાની બાહ સમજ શકે છે. મિથી બાહ જે કે અરખી સિધિમાં રખાય છે. છતાં શુધ્ધ આર્થ બાહ છે. એમાં રાખેઓ મોટા સમુદ સરફતનો છે. કમ્બી બાહ અને મિથી બાહમાં મોક્ષવામાં અને બધારણમાં નજરે દરક છે.

કાંચીમાં હિન્દુ શિક્ષણ માટે ત્રણ સરકારી શાળાઓ છે. એકનીચરી મનો નાદીર શાળ એકસર શાળાદ કોવેજ, આટલની દવાયમ જેકમય કોવેજ અને શા કોવેજ એ ત્રણેયમાં ગુર્જરાતી વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત છે. ગ્રેહિસરમાં પણ ગુજરાતીઓ યોગ યોગ રહે છે. સરકારી હાલકુકમાં પણ ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા સારી છે. દર વર્ષે પાંચ થતા એકનીચરી, સ્નાતકો અને વકીલોમાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા પ્રમાણ પ્રમાણ છે. કાંચીની ગુજરાતી એકસર એકસર સાથે પ્રમાણમાં સંખ્યાની સંખ્યા પદવનાં દોષ કરે છે. ને છવતી સંસ્થા છે.

કાંચીમાં ગુજરાતીઓને માટે ખાસ બનાવેલી ચાર હાલકુકો છે. એમાં લગભગ ૧૮૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ખળે છે. આ શાળાઓમાં સોનાના સ્વત્ત, નવા, રિયાળ, સુંદર મળતા છે. એમાંથી ત્રણ શાળાઓને મરકાની માંક ખળે છે. ચારેને મ્યુનીસીપાલીટી તરફથી માંક ખળે છે. હાલેની શા ઉપગમ બાહલે બહાર ગુજરાતી પ્રજાનું ક્ષેત્ર પુરે પાડે છે. આ હાલકુકો ઉપગમ એક બાળાઓ માટે પણ હાલકુક આવે છે. વધતી જતી ગુજરાતી પ્રજાને માટે આ હાલકુકો ઠીક શિક્ષણનો નિશ્ચય કરી રહી છે. આ કિલ્લ પાસે બાહલે માટે એક હાલકુક મુનીચ છે. શાલ તરિકે એ મેટ્રીક, શુધ્ધ શીખવતી સંસ્થા છતાં,

સ્વદેશી, સ્વદેશ અને કોમિસિયન જગાડવાના વાતાવરણથી યુક્ત સંસ્થા છે. હાઈસ્કૂલોમાં ઉદ્દત્તમાં ઉત્તી દળનાં સાધનો પ્રાપ્ત છે.

કર્મચીમાં ગુજરાતીઓની લગભગ પચાસ કોમી પ્રાથમિક સ્કૂલો છે. એમાં સૌ શાલિઓએ પોતાનાં બાળકો માટે શિક્ષણનો પ્રયત્ન કરેલો હોય છે.

આ સિવાય લગભગ દોઢસો મ્યુનિસિપાલિટીની પ્રાથમિક સ્કૂલો કર્મચીમાં સ્થાપવામાં આવી છે, તેમાં લગભગ ચાર હજાર ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ પ્રાથમિક શિક્ષણ લે છે. એ રીતે ગુજરાતીઓનાં બાળકોને માટે પ્રાથમિક મધ્યમ અને ઉચ્ચ કેળવણીની ગોઠવણ થયેલ છે. તે ગુજરાતી પ્રજાની જરૂરિયાત પુરતી છે. આ સિવાય ચારેક વેપારી ગ્રામ આપનારી સંસ્થાઓ છે. તેમાં બે સંસ્થાઓ ગુજરાતી માધ્યમની છે. આ સંસ્થાઓમાં ગુજરાતી યુવકો બીજી કોમના યુવકો સાથે સારી સંબંધમાં વેપારી વિષયો શીખે છે. ચિત્ર કાઢનારી શાળા અને મોટર અથવાવાતું શીખવનારી શાળામાં પણ ગુજરાતી યુવકો શીખે છે. વિમાનઉડ્ડયન શીખનારાઓમાં પણ ગુજરાતી યુવકોની સંખ્યા પ્રમાણસર છે.

કન્યાઓ માટે મ્યુનિસિપાલિટીએ સ્થાપેલી પ્રાથમિક શાળાઓમાં કન્યાઓ શીખે છે. ખાનગી કન્યાશાળાઓ પણ પંદરેક હશે. તે સિવાય સ્ત્રીઓની હુન્નરઉદ્યોગશાળા છે. પારસી બાલુઓને શીવણ, વેતરણ, ભરત અને સંગીત શીખવનારી જુદી કોમી શાળા છે. ગુજરાતી કન્યાઓ માટે એક હાઈસ્કૂલ છે. એક પારસી બહેનો માટે છે. છેલ્લા અસહકારના જમાના પછી ગુજરાતી સ્ત્રીઓમાં સારી નમૂને આવી છે. અસહકારની ચળવળમાં ગુજરાતી બહેનોએ મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. એક ગુજરાતી સ્ત્રીમંડળ પણ ફીક ફીક હાસ્યમાં છે. કર્મચીમાં ગુજરાતીઓ તરફથી હુન્નરકળાનાં પ્રદર્શન થાય છે, તેમાં ગુજરાતી બહેનોની કાળો મોટો હોય છે. ગુજરાતી બહેનોની મોટી સંખ્યા હંમેશાં સ્ત્રીઓની સભાઓમાં હાજરી આપે છે.

કર્મચીમાં બે દૈનિક, એક સાપ્તાહિક, બેત્રણ માસિક નીકળે છે. ઘણા મારા લેખકો, કવિઓ અને ગ્રંથકર્તાઓ હોવાનું ગુજરાતી પ્રજા અભિમાન લાઇ શકે છે. મહાગુજરાત સભા, કોંગ્રેસએટસ એસોસિએશન વગેરે સંસ્થાઓનાં ગુજરાતી સંસ્કૃતિ જીવંત રહે છે. અનેક મુંબઈ અને ગુજરાતના માનવતા પરાણુઓને કર્મચીની ગુજરાતી પ્રજા અતિશય સહારથી સન્માને છે. લગભગ પંદરેક પુસ્તકશાળા ગુજરાતીઓ માટે સામાન્ય રીતે કર્મચીમાં આવેલી છે. ગુજરાતી પ્રજાના આ દિશાનો શોખ દિનપ્રતિદિન ખીસતો જાય છે. ત્રાજકીય, ધાર્મિક, હુન્નરઉદ્યોગ, સાંસારિક એવાં અનેક મેળાવડા થયા કરે છે. કોમિસના કામમાં પણ ગુજરાતીઓની સંખ્યા અને સેવા અગત્યપણ ગણાય.

સિંધેની મ્યુનિસિપાલિટી જીવતી જમતી સંસ્થા છે. તેની પેદાશ અને ખર્ચ લગભગ આઠનીસ લાખ રૂપિયાનું ગણાય છે. કર્મચી માટે જ બહુ મોટા અને સ્વચ્છ સ્થાન ધરાવતો હાથે કરી શકે છે. આ મુદતે સહેજે આવી સરસ હાલતમાં લાવવાનો મોટો પણ જાતપૂર્વ મેયર શ્રી જગજીવ મહેતાને કાળે જાય છે. એમણે આર વરસ સુધી

પ્રમુખ રહી કરાંચીને એક શહેર બનાવવા બારે મહેનત કરી છે. હમણાં પણ પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ બંને ગુજરાતી છે તે મિત્રાપ સ્વીકૃતિ આપીને, સ્વીકૃતિ એન્ટ્રીઓ, બગીચા બાનાના અધિકારીઓ સર્વે ગુજરાતીઓ છે મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યોમાં ગુજરાતીઓ કે હશે. એ બાનામાં ગુજરાતીઓએ હીક પાણી બતાવ્યું છે.

વેપારીઓ તરીકે કરાંચીમાં જુના સમયથી જ ગુજરાતીઓનું જોર છે. એઓ સિંધમાં દરેક વેપારમાં બાગ લઇ રહ્યાં છે. કપાસ, ખડ, ચોખા, ખાંડ વગેરે દરેક વસ્તુઓ તેઓ વેપાર કરે છે. વિજયવતી માત્ર મગાવનારા પણ અનેક ગુજરાતી વેપારીઓ છે. વહાણવટીઓ પણ લખ્યા છે. ગીધીયા સ્ટીમ નેવીગેશન કંપની અને મુબબતી બે બીજી કંપનીઓની સ્ટીમરો આંતરપ્રાંતીય જહોજોમાં ફરે છે. આપની તથા મીલમતી બે મીલો પારસી મેનેજમેન્ટની છે. સીનેમા પણ લખાવના ગુજરાતી માલિકોનાં છે. ગુજરાતીઓની એક નાની બેંક આવે છે. બીજી એકલ બેંકોમાં પણ ગુજરાતી પ્રતિનિધિત્વ સારું છે. મોટી બેંકોમાં સેન્ટ્રલ બેંક એ મુબબતી સરચા છે, વીમા કંપનીઓમાં મુબબતી દરેક વીમા કંપનીની સાખા છે. નવા સ્થપાવવા પડેલાં ગુજરાતીઓએ પોતાની દાકતરીય સોસાયટી જુદી કરી છે.

ગુજરાતી વકાસો દરેક છે. પરંતુ હજી તેઓ વકરીજાના ધધામાં અમરગણ દરજ્જે મેળવી શક્યા નથી. બાઈબધ મિધી વકસોનો ધીકતી પ્રેક્ટીસમાં તેઓ બહુલા-ભોગ ભાગ મેળવી શક્યા નથી. તેમ જ એ ધધો હવે ખૂબ પીચ થઈ ગયો છે. એટલે વધારે ગુજરાતી વકસોને આગં મળે તેવી વકો નથી. ડોક્ટરો તરીકે પસ્ટીમેક ગુજરાતી ડોક્ટરો ધધો કરે છે. તેઓની વધારા હીક હીક છે. કેટલાક એન્ટ્રીઓમાં છે. કેટલાક સરવેવરો છે. કેટલાક હોટેલિટીઓમાં છે. કેટલાક ગુજરાતીઓ સાગ મિત્રકરો છે. કેટલાક બીરોગ એન્ટ્રીઓમાં છે. સરકારી મોકરીમાં સિધીઓને ખસડી મળતી હોવાથી ગુજરાતી તરત નબળું છે.

મુબબતી ધારાસભમાં મિધન બે ગુજરાતીઓ હતા હવે સિંધ પ્રાંતને મુબબત હિસાકથી જુદું કરવાથી જુદી ધારાવવા થશે. એમાં મોઝામાંમોઝા પાંચ ગુજરાતીઓને જગ્યા મળશે. કરાંચીની બે વેપારી એશીયાએશનો પ્રથમ ગુજરાતીઓના પ્રધાનધી સ્થપાવવી છે, એમાં બાવમ અને હીજમ એન્જનરમાં હજી ગુજરાતી નેનું છે. બંને સંસ્થાઓના પાંચમો સભ્યોમાંથી બસો ઉપર ગુજરાતી વેપારીઓ છે. એ સંસ્થાઓને પોર્ટ ટ્રસ્ટના સભ્યો, રેલ્વે એડવાઇઝરી કમીટીના સભ્યો, કેરેપોરેશનમાં સભ્યો વગેરે મુદ્દાઓ અધિકાર મળ્યો છે. તેમાં ગુજરાતીઓનો પ્રભુત્વમર રાજો છે. તે સિવાય મીઠું બનાવવાના મેટ્રાં આર કારખાનાં છે. તેમાં બે ગુજરાતી માલિકોનાં છે.

નિયેનાં બીજા શહેરમાં ગુજરાતી બાઈઓની સંખ્યા હીક છે. દેહલાદમાં પ્રમુધી આર હબ્બર ગુજરાતીઓ છે. બીજાં બાઈઓમાં પણ તેમની છુટીજાઈવસતી છે. વરપારકરમાં નમર પારકરખાનેની વસતિનો મેટ્રો બાઈ ગુજરાતીઓનો છે.

આખા હિંદના સો શાહુઓમાં સિંધનું સંસ્થાન મોડું છે.

નવું સાહિત્ય

કંઠાવરી:—(મંડળ બીજું): શ્રી. જવેરચંદ મેઘાણી: પ્રકાશક: ગુર્જર અંબરન. દાર્યાવય, ગાંધી રસ્તા, અમદાવાદ: પૃષ્ઠ: ૧૫૫+૪૧: કિં: રૂ. ૧-૪-૦.

લોકનતોનો આ એક લોકભોજ્ય સંગ્રહ છે. આમળ શ્રી. મેઘાણીએ પોતે લખેલ પ્રવેશક અને શ્રી. હન્ડુપ્રસાદ ભટ્ટે લખેલ નૈસર્ગિક સુન્દરતા અને મહત્વ, કાંઈક વધુ પડતી જીર્ણિપ્રધાન શૈલીમાં સમન્વયવામાં આવેલ છે. લોકનતો, રાત્રનતો, વગેરે તેમ જ અનેક રીતરિવાજો આને કાલને બળે અને અમુક સંજોગોને લઇને કદાચમાં પડ્યા છે એટલે એમાંથી કેટલાં કેટલાં રૂપમાં છપી જશે અને કેટલાં અમૂલ્ય ચઇ જશે તે હમણાં કહેવું મુશ્કેલ છે. છતાં, આવા લોકસાહિત્યનું અંતિહાસિક મૂલ્ય તો છે જ અને રહેવાનું જ, તે ઉપરાંત હજી નાનાં મામો અને ગામડાંઓ જે કાળના વણસરપર્યાં રહ્યાં છે ત્યાં તો હજી એ જનતાના હૈયામાં અપૂર્વ રથાન ભોગવે છે. આ સંગ્રહને આવકાર આપતાં અમને આનંદ થાય છે. કિંમતની જાગતમાં લાગે છે કે એ સંગ્રહ જે વર્ગમાં ખાસ આવકાર પાત્ર ગણાશે તે વર્ગની શુન્નસના પ્રમાણમાં સવા રૂપિયા કિંમત વધારે છે.

“મ.”

મહેન્દ્રકુમાર: લેખક અને પ્રકાશક: વૈદ્યશાસ્ત્રી મનરૂપગીરી છવણગીરીજી જેડી ગેટ રોડ, વડોદરા: પૃષ્ઠ: ૮૭૮: રૂ. ૩-૦-૦.

આ લાંબી નવલકથા હમણા આપણે ‘નવલકથા’ના જે અર્થ ‘કરીએ છીએ તે વર્ગની નથી પણ જૂના જમાનાની પાર્શ્વોએને મળતી છે. સનાતનીઓના મતલુસાર ગણ્યતા સદ્ગુણો, રીતરિવાજો અને જાતનાઓનું સમર્થન એમાં જણાય છે એટલે નવા વિચાર ધરાવનારાઓને આમાં બહુ રસ નહિ પડે. પણ વિવાર્તી તરીકે ઠીક છે અને બાપા સરણ છે એટલે અમુક પ્રકારના વાંચક વર્ગને જરૂર આકર્ષણીય થઈ પડશે. ત્રણ રૂપિયા કિંમત ધણી વધારે છે. લાયબ્રેરીઓ માટે એની કિંમત માન યોગ્ય છે તે વાંચક વર્ગ, જેમની શક્તિ ધણી લાયબ્રેરીઓ કરતાં ઓછી છે તેમની પાસે પણ તેટલી જ કિંમત ચાખી હોત તો સારું થાત. ચિંત્રો નહિ મુકવામાં આવ્યાં હોત તો પુસ્તકની શૈલી વધત.

“મ.”

વખતેવખતે લખાઈ તે ગાળાનો સદુપયોગ કરી આ બન્ને ઉપયોગી પુસ્તિકાઓ લખાવી સમેલનની ખેદક વખતે જ પ્રસિદ્ધ કરી' હતી.

'અમદાવાદનો પરિચય' 'ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ'ના સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર શ્રી. રત્નમણિરાવ જી સંક્ષેપમાં કરાવ્યો છે. પુસ્તિકાને પાંચાના ગોટાં પુસ્તકના રસિક દેહનરૂપે લેખકે તૈયાર કરી છે અને તેને રસિકતાથી ચિત્રાંકિત પણ કરી છે. અમદાવાદે પરિપક્વસમેલન કાળે આવું પ્રેરક કાર્ય કરીને ઈષ્ટ આરંગ દર્શો છે એ કહેવું જ બેધર્યો. જ્યાં જ્યાં સમેલન ભરાય ત્યાં ત્યાંના કાર્યકરો તેમનામાંથી ચોખ લેખક શોધીને આવું સરસ કાર્ય કરાવે એમ અમે ઇચ્છીશું. ગુજરાતના ઇતિહાસ જેવા વ્યાપક કાર્ય માટે ગુજરાત શ્રી. રત્ન મણિરાવ ઉપર દલે નજર નાંખી રહું છે તે કરવા તેઓ શક્તિમાન થાય એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

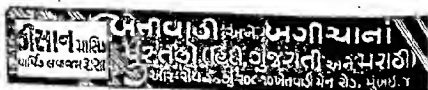
બીજી પુસ્તિકા બંગાળી, મરાઠી અને હિન્દી સાહિત્યના અત્યાર સુધીમાં થયેલા વિકાસની અને તેનાં અંગ્રેજીમાં વિકાસની વિસ્તારથી નોંધ લે છે. આવન પૃષ્ઠોમાં બંગાળીના, સરસ પૃષ્ઠોમાં મરાઠીના અને ત્રીસ પૃષ્ઠોમાં હિન્દીના આ વિગતભર્યા વિહંગાવલોકનમાં ગુજરાતના સાહિત્યરસિકો માટે કેટલાંક નવીન તેમ જ પ્રેરક તત્ત્વો છે. રાંચાસકાચે આ કાર્યથી પણ આપણી ભગિની બાળાઓનાં સાહિત્યોના વિકાસ તપાસવાની આપણને તક આપી છે. પ્રત્યેક બે પૃષ્ઠો મળતું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમેલન આવા પ્રકારનો કરાવવાની યોજના રાખે તો એનું રચનાત્મક કાર્ય ઘણું સંગીન કહેવાય.

ગુજરાત સાહિત્યસભા, અમદાવાદ : કાર્યવાહી સને ૧૯૩૫—પ્રકાશક પ્રાણનાથ કીરપાસમ દેસાઈ, ચૈતન્યપ્રસાદ મો. દીવાન; માધવજી બી. મચ્છર, માનક મંત્રીઓ ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ; મુદ્રણ બાર આના.

યાવનના તરંગ—લેખક અને પ્રકાશક મહાવીરપ્રસાદ દાંધીયા, સાંતાક્રુઝ, મુંબઈ; મુદ્રણ રૂપીએ એક.

પ્રાયશ્ચિત્ત—લેખક : એવાન; પ્રકાશક : હંધિરલાલ મોહનલાલ દલે; અંબલી અંધમાળા ડેન્સોહાલ કરાંચી; મુદ્રણ કાચું પૂકું : ત્રણ રૂપિયા; પાકું પૂકું : ચાર રૂપિયા.

ભારતી ૧: દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી નમજવન કાર્યાલય, મુદ્રણ ૪ આના.



શિદ્ધપસંકૃતિય (એ નિમજી) - લેખક : વીરેન્દ્રરાય ચન્દ્રસેકર મહેતા, બાવનગર.

ગત સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનમાં રજુ કરેલા આ નિમજી છે. નિર્વંશકારે બહુ જ ઓછા લઘુ આપણા 'દિન્દી નગરરિલાસ' અને 'પ્રાચીન રત્નભર્યાપત્ર' સંબંધમાં પ્રમાણુ બદ અને ઉપયોગી ખુબ જ માનીતી આપી છે.

૧ પ્રિયા - આગમ - લેખક : કોલક : પ્રકાશક : મી. જમનાલાલમની કંપની, પ્રિન્સેસ રોડ, મુંબઈ નં. ૨ મુલ્ય એ આનાં.

બાઈ કોલક નવીન કવિ છે. તેમની કવિતાઓ કોઈ કોઈ રથને પ્રતિનિધિ થયેલી જણાય છે. એમની કવિતાની આ પુસ્તિકા પહેલી પ્રસિદ્ધ થાય છે. શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવેએ એનો પરિચય કરાવતા કહે છે 'પ્રાચીન' લખ્યું છે તે ઉપરથી અને કાવ્યના વાચનથી નવીન કવિતા કાવ્યકાવ્યોમાં વિદ્યાર્થી કરવાના અભિપ્રાય વ્યક્ત થયા લાગે છે, કવિની વાણી હંમેશા અત્યંત દર્શામાં છે. મુખ્યદીર્ઘ કળાઓ જેવા આ કાવ્યોમાંથી પૂર્ણ કથારે ખીંચશે એ તો ભાવિની અને કવિતાદેવી જેવી બહુ જ એકનિષ્ઠ અને દીર્ઘ સમયની ઉપાસનાથી રમિત થાય તેની કલ્પનાની યાત છે. એ ઉપાસના મારે આ કવિ ઉમેરવાર તોયાર રહે એટલું અને જરૂર હોયીરું.

દાસ મહાપા - લેખક : મુખ્ય પ્રકાશક : રજુટોડ નાગાશુભમ પરેલ, નવી દુનિયા કાર્યાલય, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ. મુલ્ય : કાચુ રૂ૬ આ આના, પાકુ પૈ૬. એક રૂ૫૦.

જગન્નુખ - દાસરાય અધ્યાત્મિક અનુવાદક : વિશ્વનાથ મગનનાથ ભટ્ટ પ્રકાશક : પ્રથમ કાર્યાલય, મુલ્ય રૂ. ૧-૪-૦.

કમ્પીરદાર તથા મહાકવિ તુલસીદાસની સાખી પ્રકાશક : મહાદેવ ગમગર જાગરે અમદાવાદ, મુલ્ય : ૭ આના.

મુખમની - (મીખરુક આનંદેશ્વરી) - અનુવાદક : મગનનાથ પ્રજ્ઞાન દેસાઈ પ્રકાશક : નરજીવન પ્રકાશન મંદિર, ગાંધી રોડ અમદાવાદ; મુલ્ય : બાર આના.

જીવન પ્રકાશ - લેખક : ગોવિન્દ દ. પરેલ, પર્મલ : પ્રકાશક : મોરખનજીવન કિશોરભાઈ પરેલ, અમદાવાદ, વરદાન મુલ્ય એક રૂપિય.

એક જ પત્રની - લેખક : હોડુજી ના. જોડે; પ્રકાશક : અભેવાલ ના. જોડે; દાસ દાસ, મુંબઈ, મુલ્ય : રૂ. ૧-૮-૦.

કલ્પવૃક્ષ—લેખક : ઉમિયાશંકર શંકર, આણંદ; પ્રકાશક : ગીત મંજરી અંથવાસિ કાર્યાલય, આણંદ, મૂલ્ય રૂપીઆ એક અને સવા.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનાં પ્રકાશનો

૧. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો સન ૧૯૩૫ની સાલનો અહેવાલ, ૨ અંથ અને અંથકાર—પુસ્તક : ૭ : સંપાદક : હીરાલાલ ત્રિબુવનદાસ પારેખ, મૂલ્ય : એક રૂપિઆ ૩ અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન : ઉદ્ભવ અને વિકાસ : ખંડ ૨ : લેખક : હીરાલાલ ત્રિબુવનદાસ પારેખ, મૂલ્ય : એક રૂપિયા; ૪ મિરાતે અહમદી (લો. ૨, ખંડ : ૪)—અનુવાદક : દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, મૂલ્ય : રૂપિયા એક; ૫ મનોસુકુર—અંથ ખીલો—લેખક : નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દોવેરિયા; મૂલ્ય : એક રૂપિયા; ૬ મનુષ્ય સ્વભાવ અને સામાજિક ક્રમ—લેખક : વિનોદિની નીલકંઠ; મૂલ્ય : રૂપિયા એક; ૭ પ્રભોષ પ્રકાશ-સંશોધક અને સંપાદક : દેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી; મૂલ્ય : આઠ આના; ૮ સુલુકોપતિપદ—મરાઠીના અનુવાદક : મણિલાલ હામરામ ભટ્ટ; મૂલ્ય : આઠ આના; ૯ શાળાઓમાં મુતારી કરાતું શિક્ષણ—લેખક : આમ. ડબલ્યુ. મુખા, પ્રિન્સિપાલ, વોલેશનલ ટ્રેઇનીંગ સ્કૂલ, અંકલેશ્વર; મૂલ્ય : આઠ આના; ૧૦ સ્ત્રીઓ અને સ્વાઅય-લેખક : હિમેશભાઈ રણછોડભાઈ પટેલ; મૂલ્ય : ચાર આના.

દક્ષિણાશુર્તિ પ્રકાશન મંદિરનાં નવાં પ્રકાશનો

- (૧) પ્રવાસ વાર્તા—લેખકો : શંકર શાહ, અને નરેન્દ્ર બપેકા; મૂલ્ય : પાંચ આના.
- (૨) છુટકાકા—લેખક : રમણલાલ પી. સોની; મૂલ્ય : ઉપર મુજબ.
- (૩) હુતેર ગદ્ય—આપાંતર કરનાર : મોંધીબેન; મૂલ્ય : ઉપર મુજબ.
- (૪) ગદ્યજ્ઞાના પરાક્રમે—રજુ કરનાર : ગોગુભાઈ; મૂલ્ય : ઉપર મુજબ.
- (૫) આપણી લોકકથાઓ—લેખક : સ્વ. કમળાબેન; મૂલ્ય ઉપર મુજબ.
- (૬) ટેકરીની વનસ્પતિ—લેખક : ગીગુભાઈ; મૂલ્ય : ઉપર મુજબ.
- (૭) દારૂન લાગ રહ્યો—અનુવાદક : શંકર શાહ; મૂલ્ય ઉપર મુજબ.
- (૮) છ મુખીઓ—લેખક : મોંધીબેન; મૂલ્ય ઉપર મુજબ.
- (૯) કેકયી-મદાદરી - લેખક : નાનાભાઈ; મૂલ્ય ચાર આના.

ગુજરાતી સાહિત્ય—એનું મનન અને વિવેચન—લેખક ને પ્રકાશક : રામચંદ્ર ધોમોદર શુક્લ, દારોદ; મૂલ્ય : રૂપીઆ એ.

ફાર્બસ ગુજરાતી રાક્ષા, મુંબઈનાં નવાં પ્રકાશનો

- (૧) શંવદર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—લેખક : દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી; પ્રકાશક : અંબા

લાલ મુગાખીરામ જાનો ફાર્મસ ગુજરાતી સમા, વિદ્યુતમાધ પટેલ રોડ, મુંબઈ નં. ૪૬ મુજ (સાધિતવર્ધિત બીજી નવીન આરંભિ.)

(૨) શ્રી મહાકારત—(ગુજરાતી પદ્ય) અંધ ડ ને-સપાક અને સમીપક કેશવશમ શાસ્ત્રી, પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે, મુલ્ય રૂપીઆ એક.

(૩) પૃથ્વીનો દુનિદામ—(વેબક ગદ્ય) ગુજરાતી નાયક; પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે; મુલ્ય બાના ખર.

(૪) ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય પ્રથમ ભાગ- (વેબક નરસિંહરાવ દીવેદિયા, જ્ઞાપત્તરકર રામપ્રસાદ બલી; પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે; મુલ્ય રૂપીઆ ત્રણ.

અથો. ૪ વડુ અને બીજા તારકો—(વેબક ચંદ્રવલ્લ મીમનવાલ મહેતા; પ્રકાશક મંડળ ધનજયવાલ મહેતા, વિરોચન મુલ્ય, ચંદ્રવલ્લ મહેતા, ગોરાગિયા તળાવ, માનંગ, મુમ્બઈ; મુલ્ય નવી આપુ.

ભારતીય-ચિત્રકલા

(દિલી) શ્રી નામસાગ ચીમરન મહેતા આલ મી. એમ. અગ્રાહ માલ દીનુરમાની એકેડેમી.

વોર્ડનની ઉત્તમ કારકીર્દી



(૧) દિલી, બુની તેમજ ના. ૬૩ દસ કંપનીઓનાં છેવળાં વખતે કામકાજથી પછુ વડુ ૩. ૪૪૦૦.૦૦૦નુ મુદર નુ કામકાજ એકાન્તી યોજનાની સફળ રચનાનો ખ્યાલ આપે છે.

(૨) પ્રીતીપત્ર આગમ ૧૦૦ દસનો વધારો સમીન તેમજ અનુપમ નિકામ દર્શાવે છે.

(૩) આનુ ગ્રેસા કામકાજમા ૧૦૦ દસનો વધારો યોજીયરી ધરાવનારોની અનોપકરક સેવાનુ પતિભાગ છે.

(૪) સાગરે વાહકકાનુ અદર મતીનગીરીઓમા રોકાનુ નામના-રિપક સારવિતીમતી નીતિઓ ખ્યાલ આપે છે.

(૫) અપ મરુપ્રમાણુ કે જે સારાભોનમ માટે અગત્યની જામન છે

(૬) પગલુ યોજીયરી રિશાળ સાપણુ તેમજ બીનામાર ઘરેલી તેડીન મોટી સાપણુ નામનાં જામનનુ સપુર્ણ વિધામકેરક ભાગ મુલ્ય છે. દિલીમાં રચનાએ ૬૩ દસ કંપનીઓ કનનાં પછુ આ સાપણુ વડુ છે.

આપ પછુ જે અમાગ રિચારો સાથે જાળના મધ ગરિયના કામકાજની અમલવાને વડુ રચાન આપના દો, અને એરી કંપની કે જેના ઉત્તમગ બરિય માટે વપરાયે યોજનાની દાગરી હોય, અને આપને સફળતાનુ જ વાનાવરણુ પસદ હોય તો આપની પમદગિતિ કળસ વોર્ડન ઉપરજ દળમે.

"જીવન બાવિની આગાહી આપની કંપની"

વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ.

રે: યોગીશ:—અમદાવાદ

શાખા:—મુંબઈ-૬૫૬૪૧૧-મદ્રાસ-પુના

શ્રી. નાનાકાન મહેતા કાનની ને સંગીન મેલા કરે છે તે તો દેશબરમાં જાણીતી છે. કતો ચિત્રકાના અંગ અભ્યાસી છે, અને હીંદની એ પુરાણી કાના સંશોધક ને ઉધ્યાક છે. આ સુંદર પુસ્તક ને તેમાં આપેલાં તૈયાય સુંદર ચિત્રો એ સેવાની વિશિષ્ટતા નજર આગળ લાવે છે. આ પુસ્તક એક શુભશતીએ હીંદીમાં લખ્યું છે એ પણ ગર્વપ્રદ વાત છે.

આ પુસ્તકમાં કતાએ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ચિત્રકાનો વિકાસ નોંધ્યો છે. મારી જાણમાં તો આ પ્રથમ પહેલો જ છે. કૈંક અંશે એ કાના અભ્યાસના ઉપોદ્યાત રૂપ છે, અને વાંચનારને વધારે જાણના ઉત્કુહ કરે છે.

કતાએ જુદી જુદી સૈદીનાં ૪૨ ચિત્રો આપ્યાં છે તે એવાં આકર્ષક છે કે કાંતથી અજાન જ્ઞેનારને પણ હીંદી કાની મહત્તાનો ખ્યાલ આવે. તેમાં પહેલું ચિત્ર 'ચોરપ્રિયા'નું છે. આ ચિત્રમાં હું નિષ્ણાત નથી; દરેક કાકાનિની છાપ સી પડે, એ મારી કાપના કૃતી રીતે ઉત્તેજ છે તેથી જ હું તેની કદર કરું છું. અને એ કાકાની પર ચલાવી કહી શકું છું કે આપું મનોહર ચિત્ર, આપું રેખાસંદર્ભ, આપી શરીરની છા ને મયૂર પંખીની છત્રંતતા, આપું વિવિધ રંગોનું માર્દવ યોગ્ય જ ચિત્રમાં મેં ન્તેયું છે. આ કાકા આજે અદ્વૈત ધર છે એ આ દેશના હીણાગની અનેક નિશાનીઓ મારી એક છે. કતા પોતે કહે છે.

“ભારતીય ચિત્રકાકા અધ્યયન અજી કિશોરવરયામે” હીંદી. વિશેષતયા હમારે દેશમે” તો ઉસકા દેસા આદિએ વેસા અધ્યયન શુરુ હી નહીં હુઆ, યદુ કહરે મેં તનિકલી અતિશયોકિન નહીં હું. ઈસ વિષય મેં જત રુચિ આર રસ હોના આદિએ ઉસકા લોગો મેં પ્રાપ્તઃ અભાવ હું. શિક્ષિતજન બી ઉસમે ઉદારીન હું. હમારે યદાંકા શિક્ષિત સમાજ દેશ છી એક જદિક સમરયા હું. કયોંકિ જન્મમે ભારતીય હોતે હુએ બી ઉસકા માનસ વિદેશી રજોમે રંજા હુઆ હું. સ્વાનુભવમે મુજે જાન હું કિ ઈસ સમાજમે” અપની પ્રાચીન કાકાઓં કે સંબંધમે રસનશુતિ કરના સખમે કલિન કાર્ય હું.”

આ પુસ્તકની અગત્ય જોતાં નીચે પ્રમત કરેલો શ્રી. ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુકમે કરેલો એનો માર્ગશ રસથી વંચારો.

“ભારતીય ચિત્રકલા—આ પુસ્તકનાં છ પ્રકરણો છે. પહેલા પ્રકરણ ઉપર ‘ચિત્રમાંમાં’માં વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણના અધ્યાય ‘ચિત્રમુન’, ૧૨મા સ્કામાં લખાયેલ અંધ ‘માનસોદ્ધામ’, ‘સિદ્ધપરત’ વગેરે ગ્રંથોમાંથી વિસ્તૃત ઉત્તાર આપીને પ્રાચીન કાકાકાના વિચાર પ્રમાણે ચિત્રોના ભેદ, ચિત્રો ચીતરવાની રીત, સાધનોના ભેદ ને તેનાં વર્ણન, રંગો બનાવવાની રીત, ચિત્રકાનો નૃત્યકા અને શિષ્ય સાથેનો સંબંધ, ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય ચિત્રકાનો મુખ્ય ભેદ, વગેરેનું હુંદરમાં વિવરણ કર્યું છે.

(૨) બીજું પ્રકરણ છે ‘પ્રાચીન ચિત્રપરંપરા’ “ભારતીય ઇતિહાસ મેં અનેક જાનિયો કા, અનેક મહત્તાઓ સંમિલન હુઆ હું. છમી કાચુ ભારતી છી કાકામે કરીય કરીય ફિનિયાથી સગ કાકાઓંકિ નમને મિલતે હું.”

જૂનામાં જૂનાં ચિત્રા-પ્રાચીન ઐતિહાસિક કાળનાં-અરસુની દિશાસતની નેત્રોનાગ શુદ્ધતાં ને મિરજાણુર ગિજ્ઞાની સુશ્લોકતાં દીક્ષાએ પર મળે છે, એનો વિષય મોટે ભાગે જગતની જનવચે ને સિદ્ધર છે. 'વેગ ને હઝાર એ ચિત્રાંત્ર પ્રધાન શુદ્ધ.' જગતનાં અધી જગતોનાં પ્રાચી ઐતિહાસિક ચિત્રા એક જ પ્રકારનાં છે.

ઐતિહાસિક કાળનાં ચિત્રા કાષ્ઠ પર કે તાંબાપર ચિત્રિત ૧૦ મી સદી પહેલાંનાં મળ્યાં નથી. 'ચિત્રિચિત્રો'-મધ્ય કાળના-કથા કથાં મળે છે એ સ્થાનોના નામો આપ્યાં છે. અરસુની જગતનામાં કાળનો કાલો થયો, પણ ને પહેલાના ચિત્રા પશુ હોવા જોઈએ, જે કે તેં મળ્યાં નથી મધ્યકાલીન જૈન સપ્રલક્ષ્ય ચિત્રા: અને લેખકે પાશ્વત્ય શૈલી કે શુદ્ધ રીતી, નામ આપ્યું છે. ગરુડનાનામાં એ શૈલીનો પ્રભાવ મોગરોના આક્રમણ સુધી રહ્યો. "આક્રમણ થા લાવ્યું ને અથવા કેવડ હમનેપુત્ય થા વિચિત્ર રંગવિધાન સે દક્ષ શૈલી કા બદલ કાલ સમય થા.... આધુનિક કથાં કે વિચે-પ્રાચીન કથાં જૈનતર જનના કે ચિત્રો હમને ચિત્રો કા ગિજ્ઞાના સપસિધ નહી હૈ." છતાં એનો એક પ્રકારની નિર્મળતા, શુદ્ધિ ને અનિ-વેગ છે. આ શૈલીનો સમય આમ જનના સાથે હોયો તેથી તે સ્વચ્છ-પ્રાચી શૈલીથી શુદ્ધ રહી એ ચિત્રમીથી વિદુગ્ધાનની લોકમી દર્શિ. એનો ઉપયોગ ધાર્મિક પ્રયોજનને લોકવિધ બદલ અને શુભાર્થ પ્રયોજા થયો. "જનમએડી વડ શૈલી પ્રાપ્ત થી એક દક્ષ કે સુનદરે કહેવર મધ્યમ અધી કે પ્રસિદ્ધોડી ધર્મવર્તિકી મહરી છાપ હૈ. દક્ષિના કે અંશકા વડાં માપાજ્ય નહી હૈ."

(૩) ત્રીજું પ્રકાર શુ "દક્ષમી સમયના આંત્ર ચિત્રાલેખન" આ અંદર પડીનાં પ્રકારોમાં શુદ્ધ જુદે સમયે ચિત્રકળાનો પ્રવાહ કઈ દિશામાં વલો ને ગમતોએ એને કેવું ને કેટલું ઉત્તેજન આપ્યું એનું વર્ણન છે. ચિત્રકળાની સાથે દક્ષમી સમયનાનો આજુમો. હદીમ પ્રમાણે ચિત્રકાળને માટે કયામનો દિવસ પોર નરક. ઉત્તમની સ્થિતિ અનુકરણ કરીને કઈ પણ ઓળખાવવામાં થય નિર્જન ઓળખે રિતે નિર્ધેક નહોતો. મુન્દીમ જનતા ચિત્ર અને પ્રતિમા વિરે દમોશાં ઉત્તમીન. પાદશાહી જગતનાની હમરો તમરીશિને સુસજ્જાનોએ તાથ કર્યો, એ જનતા ચિત્રોનો નાશ કર્યો કે બગાડ્યાના અનેક દૃષ્ટાનો. ઇતિહાસમાંથી ટાંક્યાં છે. પાદશાહોના સમસાડયોનાં ચિત્રોને જગત અને નાદીશાહે વિનાશ કર્યો. એમાંથી જે અધી મળ્યાં એટલાં જ રહ્યાં છે. અસહ્યોના તત્ત્વરિને માટે સ્થાન નથી.

ચિત્રવિધાન એક સાધારણ વસ્તુ હતી.' મોગસ જમાનામાં પણ શાહી ચિત્રકારોએ મોટે ભાગે હિન્દુ ંથેતે માટે જ ચિત્રો બનાવ્યાં. મોગસ દરબારી ચિત્રકળામાં કેવળ પૈમવ વિલાસનું પ્રદર્શન. કોશલ. વર્ણવૈભવ, ઐતિહાસિક પ્રસંગોની પ્રચુરતા. એ જમાનામાં હિન્દુ ંથેતે લીધે ચિત્રકારોને અન્તર્ગત બાથો ને ચિત્રદૃષ્ટિઓ પ્રદર્શિત કરવાની તક મળી. પુસ્તકોનાં આગ્રેખનનો આરંભ અકબરથી થયો. જહાંગીરના જમાનામાં પદ્મપદ્મીઓનાં ને કૂંડોનાં અનેક ચિત્રો બન્યાં. શાહજહાંના જમાનામાં પણ એવાં ચિત્ર બન્યાં. પણ ૧૭મી સદીના મધ્યકાળ પછી મોગસકળાના ચિત્રિષાતનો આરંભ થયો. પછી હિન્દુ પ્રણાલીનાં જ ચિત્રો બન્યાં.

(૪) મુગલકાલ. બાબરને ચિત્રોનો શોખ. અકબરના શાસનના આરંભકાળમાં ભારતીય અને ઇરાની કળાનો અગ્રગ્ર ને અનુષમસન્નય. મોગલોના શોખથી ચિત્રકારોનું રાગદરબારમાં માન વધ્યું. એ સમયના કેટલાક ચિત્રકારોનાં નામ ને તેમની વિશેષતાઓનું વર્ણન આપ્યું છે. તસવીરો પણ ઘણી બની. હિન્દુ [ચિત્રકારોને યુવાનવીસી (યુએમન) અપરિચિત હતી, કેમકે નાગરીની વર્ણમાલા એતે માટે અનુકુળ નહોતી. મુંદર ચિત્રો પર ભૂંડા અક્ષરો લખી ચિત્રો બગાડ્યાં છે. અકબરની ચિત્રશાળામાં કાશ્મીર, સાહુર ને ગુજરાતથી ચિત્રકારો ખોલાવેલા. "હસ જમાને મેં ચિત્ર એવં સંગીતકલાકા કેન્દ્ર ગુજરાતમે' હોના સંભવ હે, કૈયોકિ અકબરકે દરબારકે સમી ગુજરાતી ચિત્રકાર આપને નામકે પીછે 'ગુજરાતી' અવસ્થ લગાતે હેં. ૬ ગુજરાતી ચિત્રકારો કે નામ અકબરનામા મેં મિત્તે હેં." બાદશાહી પુસ્તકાલયમાં ૨૮ હજાર ઉપરાંત ચિત્રિત હસ્તલિખિત પુસ્તકો. એ બધા સંગ્રહો છિન્નભિન્ન થઈ ગયા, ને આગે પરદેશોમાં વેરાયેલા પડ્યા છે. અકબરના કાળના અનેક ંથેતે હવુ છે એમાં ઘણાં ચિત્રો છે.

જહાંગીરને ચિત્રકળાનો ઘણો શોખ. સાથે ચિત્રકારો લાખેં કરતો. યુરોપીય કળાથી પણ પરિચિત હતો.

શાહજહાંના સમયમાં મુગલકળા સંપૂર્ણ પ્રદાશમાં ખીસી બી. પણ સાથે: "ચિત્રકારો કે સાથ જેસા બર્તાવ હોતા થા વૈસી દશા મેં કત્તા કી ઉદ્ભવ હી અસંભવ થા. મામુમ હોતા હે કે કલાકાર બી ઉમદારોં ંચાર મનમગલારોં કી બેગાર મેં પકડે બતે થે. વૈતન કે સ્થાન પર કબી કબી કોટે કી માર બી હન્દે પ્રદાન કી બતી થી."

શાહજહાંના શાસનકાલની સમાપ્તિ સાથે મુગલકલાનું પણ ગાદવ ઘટતું ગયું. છતાં ંચારગઝેબના સમયમાં બાદશાહી આશ્રય વિના પણ કલા હવતી રહી. સામ્રાજ્યના વિનાશ સાથે મુગલકલા લીણુ થઈ ગઈ. પછી કલાનું કેન્દ્ર દિલ્લી મડીને અનેક કેન્દ્રે પ્રાંતીય રાજધાનીઓમાં થયા. 'એ કલા દિલ્લી કે દિલ્લે કી અહાદીવારી મેં બંધી દુધથી વદ અપને મુતહરી પિંચટે સે ફરતે હી વિખન્નાવસ્થા મેં બી એક નવીન સહવતા સે પરચરિત હા બી."

(૫) હિન્દુ ચિત્રકલા, લોકજીવનથી શાહીકલા બિના શાહી ચિત્રકારો દિલ્હીથી છૂટ્યા તેમજે હિંદુ કલા સજીવ કરી. અનેક ધાર્મિક અને લોકપ્રિય પ્રધાન્ય એમજે ચિત્રિત અનુસર કર્યો. એ કલામાં લોકજીવનનું સાચું પ્રતિબિંબ હતું. એ કલા આડંબરથી મુક્ત હતી. હિંદુ ચિત્રકલાનો પૂરો વિકાસ ૧૮ મી સદીના મંચથી ૧૯મી સદીના આરંભ સુધી ગયો. એને પહેલાં 'રાગપૂત કલા' નામ વપરાયેલું, પણ એને 'હિંદુ કલા' કહેવી જોઈએ. મુગલકલા વિદેશી નહોતી, ભારતીય ચિત્રકલાનું જ એક અંગ હતી. મોગલકલાના ચિત્રકારોમાં પાશ્વ ભાગ્યે હિંદુ હતા. જનાં મોગલકલા ને હિંદુકલાના કલક દરક રહે છે. જોના આદર્શો ને હદેશોમાં ભેદ નથી. ફક્ત મુગલ આદર્શોનું વલણ સાંસારિક વિલસ વખતુઓ અને આમોહપ્રમોદનાં સાધનો તરફ વધારે હતું. હિંદુ રાગજોતિ દષ્ટિકાણ જુદો હતો. સમકાલીન સાહિત્ય સાથે એમના જીવનનો ગાઢ સંબંધ હતો, એટલે હિંદુકલાના વિષય પ્રાચીન સભ્યતાના રંગમાં રંગાયેલ છે. અનેક રંગવિધાન એની વિશેષતા નથી. એનો પ્રધાન શુભ તે એની બહુ જ અનેરી, ભાવવાદી રેખાઓમાં છે. એ ચિત્રોમાં એક જાનની અગમ્ય કામજાન ને સૂકમારતા છે. એમાં એક જાનની સચ્ચાઈ ને મારિતરતા દેખાય છે એની ખામ પૂખી એના અવ્યવન અર્થમાં, ઊંડી ભાવજીવનતા ને એના બગમાં છે." હિંદુકલાના મગજાવા ને ઋતુચિંતાની ઠીક ઠીક ચર્ચા લેખકે કરેલી છે.

(૧) હિંદુચિત્રકલા કા વિકાસ ઔર ચિત્રાર. જયપુર અને અજમેર રાજ્યના બંધારમાં કેવાં ચિત્રો છે એને વિરે એ ખાતર. રંગર કે પદ્મી કમ, ને અમીલી શૈલીની શાહીક ચર્ચા. અને ભાવજીવન અને માનુષ્ય નામના ચિત્રકારો વિશે શાહીક માહિતી આપીને, મેહ, મુદ્રેશ ખંડ, શીખ રાજ્યો વિ.માં પહેલાં ચિત્રો લેખકે લેખેલા તેના ઉદ્ભવ છે, ને હવે કયાનું પુનરુજ્જવ થવા લાગ્યું છે કહીને આ ચોષડી પૂરી કરી છે."

કનૈયાલાલ મુનશી

નવું પુસ્તક

નવું પુસ્તક

પ્રજાકાવ્યો

આગાહી

ચાંદરજાના

ના

કર્તા

ચન્દ્રવદન મહેતાનો

અખો વરવહુ અને ખીન નાટકો

સાત નાટકોનો સંગ્રહ

કવિ —

આર. આર. શેકની કંપની

તંત્રીસ્થાનેથી

સ્વર્ગસ્થ નરસિંહરાવ

દીર્ઘ હવન અને દીર્ઘ સાહિત્યસેવા જેના મામે નેશનમાં છે એવા નરસિંહરાવભાઈનો જર્જરાયુ થયો છે. નર્મદ-દ્વિપન પછીના નવા કવિત્રયકાળને ઝીલનાર પ્રથમ સ્વ. નર-સિંહરાવ એ તો ઇતિહાસનું સભ્ય છે. નવકાળ પછીના વિવેચકોમાં સ્વ. નરસિંહરાવનું યાન મહત્ત્વનું છે એ પણ ઇતિહાસનું સભ્ય છે. આપણા પ્રસિદ્ધ અને સિદ્ધ ગદ્ય લેખકો-માં એક સ્વ. નરસિંહરાવ એ પણ ઇતિહાસનું સભ્ય છે. પરંતુ બાપાસાસ્થના વિષયમાં માત્ર સુધીમાં ખડું પોંડિય હાજરનાર તો સ્વ. નરસિંહરાવ એકલા જ એ કોઈ પણ શુભ-ની બાપાના ઇતિહાસકારને હજી વગર ચામે તેવું નથી.

સરકારી નોકરીના અવસાપમાં પણ વિદ્યાધ્રમ અને સરસ્વતીસેવા સતત ચાલુ રાખતાં કેવું વિદ્ય કામ છે એ અનુભવીઓ કહેશે. સમર્થ સાહિત્યકાર થવાની શક્તિવાળા હોય એ ક્ષેત્રમાં રૂબી ગયા છે એમ આપણે સ્પષ્ટ જોઈ સમજીએ તેવું છે. છતાં સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ જે તત્વોના ખતેસા હતા તેમાં સાહિત્યકારનું તત્ત્વ એટલું પ્રગળ હતું કે જાત અનેક અવસાપો દરમ્યાન પણ એમણે સાહિત્યસેવાને તથાત રૂપી છે. એમની એ ખંડ ભક્તિ, જ શુભકાળના અનેક સાહિત્યકારોને પ્રેરણા આપવાને સમર્થ છે.

એમના હવનમાં જે કશુંના પ્રવર્તમાન અને વ્યાપક બની હતી અને એ કશુંના કે એમનું જે મમત્ત્વ હતું તે એમના હવનમાં એમને સહેલા પોસા આપાનો જેતાં જ સમગ્રત્ય એવું છે. છતાં એમના હવનમાં જે અથગ શ્રદ્ધા હતી તે એ આધારોથી જે સનેજ બની હતી અને હૃદયને યોગ્યતાને પણ ચક્રને વર્તવામાં એ હવનની જતા માનના. પરિવ હવનમાં અને તેટલાં દુઃખ આવી પડે છતાં પરહવનમાં આપણી માનનાઓ હતા આપણે શાંતન આનંદના બોક્તા બની શકીએ છીએ એ માનનામાં તો શ્રદ્ધા આગ દની. એટલે આ હવનનાં દુઃખોને એ દસી શકતા.

‘શુભકાળ’ માસિક વડોદરા પહેલાં માસનું તે વખતે એમનું શારીરિક સ્વાસ્થ્ય સાદું એટલે સહિય સરકાર એમના તરફથી શુભકાળને મળતો એ સર્વવિદિત બાબત છે. બુદ્ધિની શ્રેષ્ઠતાના શુભકાળનાં પાનાં ઉપર જ અસ્તિ મળેલી છે. તે હવનને ‘પ્રેરણા’ બીજા અનેક એમનાં કાવ્યો ‘શુભકાળ’ના અંકોમાં મોજુદ છે નવેસરથી શુભકાળ



Mira

હાંતને ઉજળા અને
ચકચકીત રાખે છે

હાંત અને પેડાઓ પર 'મીરા' દાણડું ક્રીમનું સીઝુ થવા
દેવાથી તમારું મોં પુખ્ત લેખું અને સ્વચ્છ લાગે છે. મો-
તીના માફક અગત્યા દાણડાનો એક ખજૂરો, જેક
કે છાતી રહે નહીં અને મોંડો પાસ ખીસતા ઉપયોગથી ત-
મારું મોં આ ચક્રો મેળવે છે, બીજું છાતીને આજીવીન
મીરા નાખે. મીરા દુધ બદો ઉપવાળી અને મજબૂત
માવજ પડવા છે કારણ કે બે સાત્તીય પહલીએ તેવાર
કરવામાં આવે છે. તેમની પીડી માળીમાં રહી રહે
એવી અને ખાસ સ્વચ્છતા કરેલી હોય છે



શરુ થયું તે વખતે એમનું સ્વાસ્થ્ય એવું નહતું કે અમે એમના પાસે દોઢ લખાણની મામણી પણ કરી શકીએ અને વરતુલ કંદપણ લેખનવ્યવસાય ચાલ શકે એટલું કામ એમનું શરીર કરી શકતું નહિં.

આવા વિરૂદ્ધ નરને ગુજરાતે ગુમાવ્યો છે. ગુજરાતને તો એમણે પોતાના હવનમંદની સાહિત્ય સેવા અર્પી સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે ગુજરાત એમના સ્મરણને શી રીતે સમૃદ્ધ કરશે ? એમના અવસાનથી ગુજરાતી સાહિત્યને અને ગુજરાતને જે ખોટ પડી છે તે ખરે જ ન પૂરી સદાય તેવી છે એમ કહેવામાં માત્ર સત્ય જ છે. અમે 'ગુજરાત'નો માર્ગ માસનો અંક સ્વ નરસિંહરાવબાહ્યા સ્મારક તરીકે પ્રગટ કરી એમને અમારી નક્ક અંજલિ આપવા નિર્ણય કર્યો છે. એ અમારા કાર્યમાં ગુજરાતના ઘણાંયે લેખકો અને સદગતના સંબંધમાં આવેલાં બીજાં બંધુઓ અને ખરેખરે પણ અમને સદકાર આપશે એમ અમને યદ્ય છે. પરમ પ્રધુના સાન્નિધ્યમાં એમનો આત્મા શાશ્વત આનંદ અને મુક્તિ અનુભવે એવી એમના માટે અમારી પ્રાર્થના છે.

નવી ધારાસભાઓ.

નવું બંધારણ આ વરસથી અમલમાં આવે છે બંધારણની દૃષ્ટિએ આજ મુખીમાં તે વિશે અનેક ચર્ચાઓ અને રીકાઓ ચાલ છે. એમાં રહેલી અપૂર્ણતાઓ અને ક્ષતિઓ બનાવવાનો પ્રયાસ પણ અનેક કર્યો છે. જુદા જુદા પક્ષના નેતાઓએ જુદી જુદી દૃષ્ટિથી એનું દર્શન કરાવ્યું છે. આ વખતે રિન્દી મહાસભાએ પણ બંધારણને અંગે નવી ચુંટણી થવાની છે તે દ્વારા ધારાસભાઓમાં પ્રવેશ કરાવે તે નિર્ણય કર્યો છે. અને મહાસભાએ ચુરેસા પ્રતિનિધિઓને લોકો મત ના તે માટે ક્યારેના પ્રચાર શરુ કરી દીધો છે. બંધારણીય સત્યતંત્રમાં ધારાસભાઓ લોકમતને આપવાનાં યંત્ર છે. તેમાં પણ પ્રત્યેક મોટા બાગ શિશિન અને પોતાનું ઢિન સમગ્રી શકે તેવો હોય તો ધારાસભાની ચુંટણી પરથી ઘણા સારા પ્રમાણમાં શેકમનનું માપ કાઢી શકાય.

ચુંટણિને આનુવંશિક બીજાને પ્રથમ પ્રધાનપદના સ્વીકારનો છે. આ પ્રશ્નનો નિર્ણય દરેક કોમિટે કર્યો નથી. પણ વાતવરણ તેનાં પ્રધાનપદ સ્વીકારવાને જ નિર્ણય કોમિટે કરે એ સ્વાભાવિક અને સંભવિત જાય છે. પ્રત્યેક મુશ્કેલી બાગમાં કોમિટે રાષ્ટ્રીયતાનું જે બાન ગમત ક્યું છે તે તેનાં આ ચુંટણીમાં કોમિટેને ખોટી દુનૈદ મને તો તેમાં આપર્થ પામવા જેવું કંઈ જ નથી જ્યાં સમગ્રીને આપણે ત્યાં બીજા નક્કા ન્યાય પસંદનું પણ અભિનય છે અને તેઓ જેટલે અંગે પોતાનાં ઢિનેના કોમિટેમાં રામ વેણ કરી શકે તેનાં અંશ કોમિટેને સદકાર આપવાની મનેતસા ધરવે છે.

પરંતુ રિન્દ નેવા વિવિધ બદલાવો અને રજુ પ્રાણીય તરતોવગળા વિશાળ ક્ષેત્રમાં કોમિટે જે રાષ્ટ્રીયતાનું બાન ક્યું છે તે ખરેખર અદ્યુન છે અને તે કારણે જ પણ પ્રત્યેક કોમિટે પોતાનો અધિધર-ધેનની સગા અંગત કારણમાં ચાલુ થશે. એમ

અમને લાગે છે. અહીં સુધીએમાં બીજાં દીન સંધિએનો જણુ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, બહિનગન સુધીએમાં અને લામગ મણુ અગત્યનો બાગ ભાગે છે એ બેગક ખરુ છે, છતાં સમ્યક્ધારણમાં પડેલુ મહત્ત્વ. પક્ષના અમની ઉપયોગિતા જેવી તેડી નથી એ આપણે ધણા વખત થતાં સમગ્રીએ છીએ અને કોયેસ એક અવાજે બધારણુપૂર્વકના આ વ્યુદ્ધમાં પણ મેખરે આપણ પ્રયામ કરે એ અભિનંદનને પાત્ર છે.

મુખ્યની ખેતરીલી: હિન્દુઓનો વિજય.

ચતુર્થો કીકટ દુર્નમેટ દાવના મજેગેા જોતા મુખ્યમાં તેમ જ અન્ય સ્થળેએ આત્ર શખરી કે કેમ એ ચર્ચાસ્પદ વિષય આપણે સખીએ તો એટલું તો કમુલ કરતુ જ પડે કે મુખ્યમાં કીકટની બાદશાહી રખત જોવા એકવિન થયેલ પ્રેક્ષકરણમાં ખૂબ ખૂબ ખેતરીલી જોવામાં આવે છે. ત્યાં અનિચ્છનીય કોખી તત્ત્વ બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં નમરે પડે છે એટલુ જ નહિ પણ એક ક્રેમના ખેતરીલીએની હુદર રખત બીજી કામના પ્રેક્ષકો આનંદથી નિહાળે છે અને દાવનાદથી વધારી લે છે. મુખ્યની પ્રાતની ખેતરીલીની આ અચૂક સાખીનિ છે. અને તેનાથી આપણે સ્વાભાવિક રીતે જ મનેાપ હર્ષ રહીએ તેગ છે.

આ દુર્નમેટના આરબમાં મુમત્રખાનેએ વિજય થયે એમ પશતુ હતુ. પણ એમના મુખ્યમિદ્ધ ખેતર નિમારની તેમ જ બીજા બે માર્ગીના એકરકર નામીરખતી અને બાકા છાત્રનીની મેગદાનરીથી એમની દીમતુ તગ થટપુ. સામેથી હિન્દુઓના તેડવા જ નતળીના બોલેરે અમરમિદતી મેગદાનરી છતા હિન્દુઓની દીમતુ પ્રમાણુઅદ સયોગત હતુ એમ પૂરવાર થયું. હિન્દુએક અને મર્યટે બેગીમમાં અને બાનરછાએ બેગીમમાં પ્રથમ વખતુ ગોમત્ર દાખત્રુ અને પરિણામે પડેલા દારની મણુનરી લેવા તેઓએ મુમત્રખાને ઉપર વિજય મેગચો. બીજા રાકડમાં પામીએને મુરેલીઓએ દગલવા, જપારે બીજા અને હેરાન રાકડમાં હિન્દુએ એ આશરે રખત અની માનરાન અને નેમમરી છત્ર મુરેલીઓને ઉર મેગી અને આ દુર્નમેટમાં છૂં વખતે તેઓ મેગીતન થવા આ ખાટે એમને અમાર્ગ હારિક અમિનદન.

હિન્દુઓના હારે કીકટનુ પ્રાત્તસ છરતમાં રખત છે અને હિરનં હિરસે એ સ્થાન પડુ મહત્ત્વનું થતુ તત્ત્વ છે એની કોઈથી ના પડી રાખત તેમ નથી છત્રક સાયેનક ટેરક મેગીનું માન પણ એને મળી ગયુ છે એમને હારે આપણે વપારે પણ અમુક કીકટોની કયાના વખાણુ કરતાં હોય ત્યારે આપણે આપની દષ્ટિ વિશાકર કરી પડે છે અને જગત કીકટમાં એ ખેતરીલીએલુ રખત કેતુ છે એ વિશ્વાસુ રહે કે એ દલિએ નેત્ર હિન્દુ, મુમત્રખાન અને પાગલી નીમોનારી જે ખેતરીલીએ આ ચતુર્થો દુર્નમેટના જમ નીત હોય તેઓથી કીકટ અહીં રહેતે

આ પ્રકરે વિચાર કરવા આપણી દષ્ટિ પડેલાં જ વિષય મત્ત કાળી તત્ત્વ છે. હેન્ડ અને રેડોડન, હોન્ડ અને સરકરીની પોરી જોડી જોડે જોડે રાખતી નથી, છતાં આપણે આપણે એટલુ તો જારર અનિચ્છાવિન વિના કહી રહીએ કે વિજય મત્ત ક મે તેડી મેગમાં પણુ એ સ્થાન નેતરીથી સર્વ રહે તેમ છે. તેના જોડીરર કીકટોરમાં

એ શક્તિ યોડી ધણી છે પણ હજી એને એમાં વિશ્વાસ સાધવાની જરૂર છે. બાકી વીકેટ-ટીપર તરીકે અત્યારે એનું સ્થાન બેશક ધણું ઉચું છે અને હંમ્મડના અમુક કુશળ વિવેચકોના મતાનુસાર આસ્ટ્રેલીયન ઓફીસીયલ કરતાં એની વીકેટીપર તરીકેની કક્ષા સહેજ ઉતરની ગણાય છે. બેટ્સમેનોમાં મુસ્તાફ, અમરનાથ, ઉમર વધતી જાય છે છતાં નાયકુ વગેરે ગણાવી શકાય અને બોલરોમાં અમરસિંહ, નિસાર, બાનરજી એ ત્રિપુટી એ કક્ષામાં આવી શકે.

પણ આપણે ત્યાં હજી બે ઊણપ મોટી જણાય છે; એક શીશીંગની અને બીજી કપતાનરીપની. શીશીંગમાં આપણે જામતકીકેટની નજરે ધણા ઉતરતા છીએ અને એને પરિણામે આપણા મુનંદા બેટ્સમેનો અને બોલરોની મહેનત ધણી વેળા અફળ જાય છે. એ ઊણપ જેમ અને તેમ જાહેરી આપણે દુર કર્યે જ દૂરકે. બીજી ઊણપ કપતાનરીપની છે. એમાં વ્યક્તિવાદનાં અનિચ્છનીય અંગોને લઈને આપણે કોઈ પણ એક માણસને કપતાન તરીકે નીમી સતેષકારક કાર્ય કરાવી શકતા નથી. તાલીમ, સિસ્ટ, નિયમ, ખેલદીલી એ બધા શુભોનો દરેક ખેલાડીમાં વિશ્વાસ થાય તો જ એ ખેલાડીઓ કોઈ પણ લાયક કપતાનના હાથ નીચે એક સુચ્ચવસ્થિત વંચતી પેઠે રમી શકે; અને તો જ એ ટીમ વિજય પ્રાપ્ત કરી શકે. ટીમની રમતમાં વ્યક્તિગત રમત અને રમતગતિઓને સ્થાન નથી. કીકેટના ખેલાડી-ઓની સન્મુખ હિંદો હોટી ટીમનો ઉચ્ચત્વજ દાખલો છે જ. એનું અનુકરણ કરવાથી અહિંના કીકેટરો ધણું શીખી શકશે.

— હાસ્યરસના જાડીના લેખક : —

શ્રી. ધનસુખલાલ ફ. મહેતાચિત

હાસ્યરસિક ચોલીસ વાર્તાઓ

આકાશક વિવેક સાથે-મુદ્ર કપરંગમાં

સાસુજી

નિર્દોષ આનંદ આપતું ભેટ આપવા લાયક પુસ્તક

મૂલ્ય : રૂ. ૧-૮-૦ : પોસ્ટેજ : ૦-૩-૦

(રજીસ્ટ્રેશન-ની. પી. ખર્ચ જુદું : ૦-૩-૦)

“ધનસુખલાલની મર્મગો કલમ ગુજરાતને જાણીતી છે. કેટલીક નાની વાર્તાઓમાં ખપે તેમ જ કેટલાંક વિનોદભર્ય શબ્દચિત્રો લેખાત શકાય, એવાં ચોલીસ હજારનાં પુસ્તકો અને હુંકાં લખાણોના આ સંગ્રહ એમની લેખિનીમાં જેવી મર્મપ્રકટાને દાખાવે છે.”

—“જ.મ.ભૂમિ”

મજાવાનાં) “ગુણસુંદરી કાર્યાલય” ૧૧૪, ગીરગામ, સુબાઈ, ૪
ફેબ્રુઆરી) બેકરોડ, અને જાણીતા જુકમેલરો પાસેથી

વર્તમાનસાર

: રોજ નોંધ :

જાન્યુઆરી ૩૭

- તા. ૧ : સમાદ જ્યોતે નવ વર્ષનો સુબેઝક સંદેશ પાડ્યો. લકનમાં તા. ૨૬ મી ડિસેમ્બરે થયેલા લેડી હોસ્ટેલના મૃત્યુના ખગર પ્રસિદ્ધ થયા. એ બાઈએ ૧૯૩૩ ના એવરેસ્ટ પરના આક્રમણ માટે સારી તૈયારી કરી હતી.
- તા. ૨ : 'નવ સૌરાષ્ટ્ર' સાપ્તાહિક તરો: કક્ષબાહ કોશરી, અમદાવાદમાં નીમળ્યું. આચાર્ય મુને ગીતાપ્રવચન' અમદાવાદ ખાતે આપુ કર્યું.
- તા. ૪ : ગુજરાતમાં બારે ફડી પડ્યા માડી.
- તા. ૫ : વડોદરા રાજ્યે ૧૦૦૬ ગામડાંમાં હિમસકટ અને એકનોની નિરુધારીને પહોંચી લાગા રૂપીઆ ૭ લાખ માડી લાગીને તથા બીજી કાકનો આપવામાં એક-કુલ લીમ લાખની શુદ્ધ આવી. વડોદરામાં પત્રકારમંડળનું અખાત્ય સર લી. ડી. કુબ્જાખાચારીએ ઉદ્ઘાટન કર્યું.
- તા. ૬ : ગુજરાતનાં ગ્રામ્યમાં હિમથી બારે તુકલાન થયું. ડ્રી. વાંઝિયાએ 'હિરેસાતઃ એક રેખાદર્શન' એ નિબંધ ઉપર મુદ્રનમાં બાંધ્યું આપ્યું.
- તા. ૧૦ : શ્રી. સમન્થરાવણ પાકનો મુરત સાહિત્યમંડળે વાર્તાલાપ ગોળાઓ. સ્તંભવિકો અને અસિકોમાં એ શબ્દો અને આંકડાના વ્યુદ્ધ આવે છે તે એક નાનનો ભુગાર છે એમ ન્યાયમંદિરોએ મૂલ્ય આપ્યા છે એમ્સર્થો સાર થઈ.
- તા. ૧૨ : સાંસદોકિક મદિરપ્રવેશ ઉત્સવનાં બીજા દેશ મહાત્મા મહેંદીજી ત્રિવેન્દ્રમ ગયા. મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ બી.એ. પરીક્ષા માટે નિવત કરેલાં સિન્ધી પુસ્તકો માટે સિન્ધ કોલેજના પ્રિન્સિપાલે વાંકી લીધી. મડિત ખાડરીવણની ૭૫ મી જન્મ-તિથિએ ઉત્સવ ઊજાવાયો. દિલ્લીમાં આમવામાય માટે ટેવિંગ્લનની ચેરમ્લા થઈ. રા. બ. અકટ રમખુદે પ્રમુખપદે સિકંદરાવાદમાં અખિવ દિન રિલાન પરિવર્તી ૨૪ મી બેઠક થઈ. મુંબઈમાં એન્થ્રોપોલોજિકલ સોસાયટીનો મુખ્ય મહેત્તમન ઉજાવાયો.
- તા. ૧૪ : ગુજરાતના વડોદરા કવિવર, રિવેચક, ચિત્રક અને બાંધકારની શ્રીયુન નસિદ-સવ રીવેચિયાનું અવમ્બન.
- તા. ૧૫ : તુકેસ્તાનમાં શાળાઓમાં બળ્ગની બાળાઓને લશ્કરી તાલોમ આપી એમ નદેર થયું.

- તા. ૧૬ : સ્વ. નરસિંહરાવ માટે શોક દર્શાવવા દી. વ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીના પ્રમુખપદે મુંબઈમાં જાહેર સભા મળી. સ્વર્ગસ્થ સહસ્રાત્તવાળાની મૃત્યુતિથિ દિનમાં હજારોમાં જાહેર થયું કે પ્રખ્યાત આચરિત્ર કવિ ડૉ. જી. એચ. કૃત્તિન્સે હિન્દુધર્મ સ્વીકાર્યો.
- તા. ૧૭ : મુંબઈ શ્રી હાર્મસ સાહિત્ય સભામાં બુદ્ધિવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા અંગે શ્રી. રણુ-છાડલાલ ધ. જ્ઞાનીનું મેજિકથેન્ટર્નની તખ્તીઓ સાથે વ્યાખ્યાન થયું. સિંધમાં ચામુ વસાહત કરી રહ્યા ગુજરાતીઓના હક્ક ઉપર ત્રાપ મારવાની શરૂઆત થઈ છે એમ જાહેર થયું.
- તા. ૧૮ : ગુજરાતી-અંગ્રામી લગન: કુમારી શ્રીમતી હરિસિંગે શ્રી. કૌમ્બેન્દ્ર યાગોર સાથે લગન કર્યો.
- તા. ૨૦ : ગુજરાત પુસ્તકાલય મંડળના બંધારણનો કાગો ખરડો પ્રસિદ્ધ થયો.
- તા. ૨૧ : મુંબઈ યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત ભાષા વિભાગે Philological Lectures ડૉ. એચ તારાપોરવાળાએ શરૂ કર્યા.
- તા. ૨૨ : સરકાર તરફથી સુરત મુકામે ત્રણ દિવસ મુકી ખેતીવાડી પ્રદર્શન બજારું, સુરત જીલ્લામાં ગ્રામોદ્ધારની સરકારે રેડિઓ, લાકિઝમ્પીકર, માધકોદાન તથા સિનેમાની સગવડવાળી મોટરવેતથી કરેલી શરૂઆત.
- તા. ૨૩ : મુંબઈમાં 'પત્રકાર સાહિત્યકાર નથી' એ લિપયની જાહેર ચર્ચા શ્રી. હરેશ મહેતાના પ્રમુખપદે પ્રગતિવાદી લેખક મંડળને આશ્રયે થઈ.
- તા. ૨૪ : સ્વ. નરસિંહરાવને અંગ્રજિ આપવા એમના મકાને પ્રાર્થના.
- તા. ૨૭ : બોમ્બે પ્રેસિડેન્સી વીમેન્સ કોલેજની પાર્લિંક સભા મુંબઈમાં મળી. ડૉ. તારાપોરવાળાનું સંસ્કૃત ભાષા વિશેનું પાંચમું ભાષણ થયું.
- તા. ૨૮ : મુંબઈમાં પ્લેવેટસ્કા લેખમાં ડૉ. યેનીંગ એચ. ટાપીઅસનું The ideals of Y. M. C. A. વિશે ભાષણ.

શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ શું કહે છે ? :—

“ મહાત્માજીના અપવાસ વખતે વાપરવામાં આવેલ ‘આસર’ યુ-ડી કોલનની બનાવટ પ્રશંસનીય છે તેમ જ તેની સુવાસ સુગંધુર અને તાજગી આપનારી છે. ધી આસર કેમીકલ વર્કસ, મુંબઈ દ. પાર્લુકરિ, પૂના, તા. ૨૨ જુન ૧૯૩૩

મહાત્મા સાહેબ, મહાત્માજીના અપવાસ દરમ્યાન મોકલવામાં આવેલી આપની માયાળુ અને આવકારવાયક લેટરની પહેલ વહેલી ન મોકલી શકવા બદલ દીકરી છે. આર્થિક શીશીમાં બરેલા. યુ-ડી કોલન (કાલન વોટર)ની બનાવટ અને પ્રશંસનીય માલમ પડી છે અને આના મધુર તાજગીભર્યા અને સુવાસિત ટોઈલેટ વોટરની બનાવટ માટે મારું અભિનંદન પાઠવું છું. આપના સહસને સંપૂર્ણ સદક્ષતા મળે: આપની વિશ્વાસુ, સરોજિની નાયડુ.

(અનુબંધાન પૃ. ૫૦૦)

હાંડુ આવી જાણેને અડે છે નિર્લજ થઈ;
કસંકા શું કરે નહિ જે સાજા તો તાહારી મણ?

પ્ર. ૧૦ નવજીવ્યાન ક્રમ્બુ. ૮.

કન્યાનું અતપૂર દીર્ઘ જાણી સીધે સ્વીકાર,
નાના મલકાવર ખડું દીઘ મૃદશાકાલ અચિત્ત.
જાણી વણ સોફાનિ મારી સખ્યા કરવા કામ,
ઉત્તમ દાંતી તિ મહેલીઠિ આજી એકિ કામિ.

હત્યાદિ. કાદખરી. પ. ૧૨૭

સમ્પ્રદાયકારમાં વર્તનવિચાર નેવા વખતે નથી ઠગા છેહાનુપામ તથા ટનિ-અનુપાસો
ઓછા નથી:-પિતૃનિવહિવિધિ વિખ્યાન પૃ. ૨૭.

ખીલું જુલુકાનું જાણ, તેજ તરણિ સોમમમરીત; પૃ. ૨૮.
અડવડનું અવનીતસ પડું મારી મીઠિ આજના ચડ પૃ. ૩૮.
તપનિ તેજિ ભામિ બગવાન પૃ. ૩૦.

હત્યાદિ-કાદખરી.

આ સાથે વૃણનામા ઉતરી રાકે એવી ધરગમ્ય બાપાનો પથુ ઉપયોગ બાપાને કથો
છે અને સાથે પ્રાણપાદક સરજન સાન્ધા પથુ મુખ્યા છે.

મરિ શું નથી રેખની! મુજમદો. બેસાઁ હિ ખાજ મિલિની કમ્બુ કરી ?
ફુલિદિ જામી શું રવી! " ફુલિદિ નદરા પામ. " "
સપિયા! જોક રેખિ પામ. " લેખન પામિ રાખ. " "
પરોપર પીડી પામ. " પાડી દરિ ભગાર. " "
એકવી મુખ ફાડિ રવી " બેસાઁ આપુ હાર. " "

હત્યાદિ. કા. પૃ. ૬૫૫.

જાકપરચતલ

પૂર્વગત અને સમકાલીન કરિઓની પેરે બાપાને પાળીપાર કિયાપદ વિનાનાં જાકપે
વાપસો છે. વિચાર કરતાં આવી જાકપરચનાઓ ને ને કરિઓની અમરથિ આપેવી જાણીની
નથી ત્વે શમકૂન બાપાના મદ પરિચયને લીધે તેમી અમરથિ આવી છે. બાપરાપનિ
જાકપે... પ્રમિદ પૃ. ૧૦૦ ને. ૧. ૧. જાકપેરોની પેરે બાપા... ૧૦૦ પાડવો પામ
જામ્બુ ૧૦૦. અનુબંધાન પૃ. ૫૦૦ ના ૧૦૦ ને ૧૦૦ છે તે ૧

મનિ જરમ. કાલિય જમ રાજી પાક. રાજી રેખાદિ,
રપિ મનમ, જુલિદિ મુરકુક. રાજીસદ મુખ અ. ૧૦૦.
વાળી પેપાપુની, તેજિ તરણિ. મડન જાકપાન,
આર મેરેરે બુરમ. " હત્યાદિ કા. પૃ. ૩.

સતી સસ્ત્રમીની વાક્યરચના પણ ભાણુના સમકાલીન અને પૂર્વગત કવિઓમાં મળે છે પરંતુ તેના છૂટથી પ્રયોગ તો ભાણુ જ કર્યો છે. ભાણુ વિના ક્રિયાપદે એવી વાક્ય રચના સાથે નાનકડાં વાક્યો પ્રયોજ્યાં છે:

‘જે રાગ પૃથ્વી એ પાલતિ વર્ણસંકર ચિત્રામિ,

કાવ્યવિપર્ણ દદ બધ કેશનું ગ્રહણ સુરત સંપ્રામિ.

કનક દંડ તે જનગમનિ, સ્વપ્ન વિધિ વિજેગ.’ કા. ૫. ૩.

‘કેમળ’ સંસ્કૃત ભાષાના પરિચયથી નહિ પણ વખતે સ્વતઃ સ્ફુરી હોય એવું પણ કેટલેક સ્થળે દેખાય છે.

નયણે નીર, નસાસો પહેલી દુઃખ પોતાનું દાખે. નળાં ૫. ૩.

રાગ કેહે, ‘કાણુ તે નળરા’ — “ ૫. ૪.

હા! ધિક તેહેનો અવતાર — “ ૫. ૯.

એ વિધાતા નિર્લજ નીસે — “ “

સતી સપ્તમી અને તેના જેવી વાક્યરચનાનો ભાણુ ખીન કવિઓ કરતાં વિશેષ તેમ જ વિવિધ ઉપયોગ કર્યો છે, અને તેની અસર વર્તમાન સમયમાં પણ છે. ખાસ કરીને ‘છતાં’ શબ્દનો પ્રયોગ ધ્યાન ખેંચે છે. ‘દેવ છતાં તે ક્યમ વસાયે,’ (નળાં) વખતે આ અસરથી અથવા તો સ્વતઃ કે સંસ્કૃત ઉપરથી સીધી અસર થઇ હોય, ભાણુ “વેશાં” શબ્દને સતીસપ્તમીની રચનામાં વાપર્યો છે. ‘પડી વેશાં પાસુ દે તે મિત્ર સાચો સોભ;’ વર્તમાન કૃદન્તથી પણ આ રચના સાધી છે ‘હોમ કરતાં પ્રત્યક્ષદર્શન ગતિ અનુત્તમ દેવસદન.’ ‘જળપતિ સમરે આવે નીર ઉત્તમ મધ ને માળ શરીર’—નળાં.

“ભણું નથી જાણું” જેવી રચનાઓ તો પૂર્વ કવિઓમાં છે તેમ કાર્યકારણ ભાવદર્શક વાક્યરચના (‘પ્રાણી માત્ર નહિ દો દુઃખીયાં જ્યાં ધમિષ્ઠ નરેશ’), તથા સંસ્કૃત યાવત્ તાવત્ની વાક્યરચનાને અનુસરી ‘એટલે’ ‘જેટલે’ના પ્રયોગથી થતી વાક્ય-રચનાઓ (પણુમુષ્ટિ યહી જેટલે હુતાશન આપ્યો તેટલે)નો ઉપયોગ ભાણુ કર્યો છે.

ક્રિયાપદના નૂતન પ્રયોગો.

ભાષાસૃષ્ટિ કરવા ભાણુ કેટલાંક ક્રિયાપદો સંસ્કૃત ભાષામાં વપરાતાં છ, દા વગેરે ક્રિયાપદોની રૂઢિ પર નૂતન અર્થમાં વાપર્યો છે. આ પ્રયોગ અગાઉ થયો છે તેમ તે સફળ નીવડ્યો દેખાતો નથી. જેમકે ‘દુઃખ કહેવું’, ‘નિવેદન કરવું’ એ પ્રયોગને ‘બહે ‘દુઃખ દાખવવું; ‘ઉચાટ થયો’ ને બહે ‘ઉચાટ પામવો;’ ધીરજ ધરા, રાજોને દેશણે ‘ધીરજ આણો;’ ‘હૃદય પોચું ન કાજે’ ને બહે ‘ચિત્ર કાચું ન કાજે’ ‘પંખીમાં ચન લાગ્યું, ચિત્ર ચોટ્યું’ ને બહે ‘ચન પંખી માટે ભળાયું;’ તથા ‘ચન તાલીકું’, ‘કાદી વરસાતણો પ્રસંગ’ તેમ ‘કાણે કાણે થાયે નહિ મુખીકું;’ તે ‘દુઃખીકું’ ‘વેગિ પંગ તે દીધા’, ‘દાદા પડીયું’, ‘ટાક્યાં કિમઈ ટલે નહિ’ ઇતિ જેવી વાક્ય-રચના તથા ક્રિયાપદના પ્રયોગો ભાણુ કર્યો છે. પરંતુ ‘રખે’, ‘શકે’ જેવાં ક્રિયાપદના વર્તમાન સમયમાં ચાંચ છે તેવા પ્રયોગો ભાણુ કર્યા છે, રખે ચતુર કાઠ મરખ

માનો" શકે તે કોઈ સરસી કાઢે." ધન્ય" શબ્દનો પ્રયોગ પણ આજો કુદરતી રીતે છે. 'ધન્ય દેશ જ્યાં એ અપનાર' "ધન્ય માતા જેણીએ જાણ્યો" ઇતિ. તથા 'મનમાં નિશામ' જેવા અપૂરે અર્થસ્થાક શબ્દસંજ્ઞાઓ છે. 'હ' શબ્દનો પ્રયોગ પણ આજો માન્ય છે. 'વામા વડે કહેલું ! તાત'; 'અંધુ છ વીર, અરેમુજીતમ' વગેરેમાં ફરી બતાવ્યો છે.

અંધુકત ક્રિયાપદનો આજો વિશેષ પ્રયોગ આદરી બાપાચરિત્રમાં ક્રિયાપદના વપરાશને નવું બળ આપ્યું છે. આમ કરનામાં 'હિં', 'દીધું', 'રહ્યું', 'હોય'. સામયુ', સેવુ 'આવયુ', શકે, વગેરેનો ઉપયોગ કર્યો છે. 'તુ સહજ વિદ્યા અભ્યુષિ'; 'તથાપિ તુજનિ કહું છે.' 'વિદ્યા તુજનિ સુચિતિ'; 'અમને બળ નવ કરવા દીધું' 'યતિ શાંતિ નવિ રહિ કાંઈમાત્ર, નાસિ સોય', 'શુભાસ વચન કહિ રહું'; 'આમરણુ પિહિરિજનાનાં તણિ ઘડું રહું જળકાર' અમનમાઠાં નિમ ક્રીડ્યુ દેવ નિમ શુદ્ધ બાવિ ભતિ', 'અવની સાચુ શીસવા, તપ્તી સીધું હઠંગી', 'નિમ વિદ્યામંત્રી આવીયા હું જોડ છુ આ વારિ, નિમ વધુ શેષ આવીઆ નિરખીઈ યેમ અપારિ' 'હરી ન શકે મુદરિ તે વારે ક્યમ પરધાન' વગેરે રચના શાંતી શ્રદા

કુદરતના નવા પ્રયોગો.

આજો કુદરતને નામ તથા ક્રિયાપદ તરીકે વપરીને નવી બાપાચરિત્ર સાધી છે. કુદરત નામ તરીકે વપરાતું વિશેષ પ્રમાણમાં કર્યું હોય તે તે આજો. વર્તમાન કુદરત નામ તરીકે પછાતભાગી પિરિ-મખનુ કહિ દાદાકાર. "ગમનું ગમનું ને પડે," સામાન્ય કુદરત 'એણી પિરે સુનિ કરી ગરબાનિ કાંઈ મન," "ચડ્યા કાલિ તાલનિ" "મદરાનિ હર્ષ આવી," "એમ કરનાં આરીવા ગિદાં ઉતરવનું દાર" આ દૃષ્ટાન્તમાં "કરતા" વર્તમાન કુદરત અવ્યયાર્થમાં વપરાય છે. આજ પ્રયોગ બાલ્યુનાં કાણુ છે અને મરુદન પ્રયોગ (પરંતુરુદ્ધતા) પછી આવા હીમે. સરુદન સનીમ-પની પર્ણ સ્થાનિ ઉપરથી "એકયું" છતાં જેવા પ્રયોગમાં છતાં સખી ઉપરથી ઉતરી આવ્યો છે. એવો મરુદનમાં પ્રથમામાં હોય તેવા પ્રયોગો "સરમીની વાતકિલિત," "કુલવર્ધનાની વાનસુલનાં" વગેરેમાં જવા મળે છે. વિશેષ અથવા નામ તરીકે ક્રિયાપદના સખધમાં પણ કુદરતે દેખાય છે. 'બાઝ મેરેવે બરખમ,' ચડ્યા હરી કાલિ,' રોમાંચિત મગલ ઘડ,' "વિચાર વાઝ દેખાવનું," દેખનુ માણી આંધવું' મયા માણી તદખને દુઃખ પામે છે તરેશ' વગેરેમાં તે દેખાય છે. ક્રિયાપદ તરીકે પણ આમાન્ય તથા વર્તમાન કુદરતનો વપરાશ જેમ મરુદનમાં જનકુદરતનો થાય છે તેમ થાય છે. રાહનિ ખવગવવુ તે જતાં બાંધનન" 'હોનિ ને પાક મેકનુ," 'મેવની પડદાર,' 'પરપુરક શુ વાન ન કરી મન રાખનુ શમણ," 'મખ વિદલી તખાગી ને હીસાની અનુકલ' આનદ પામી અનિ ધનુ તે નિરખ નુ 'પાણ' હવાદિ વિશેષણ તરીકે કુદરતનો પ્રયોગ પણ કદાચ વિશેષ છે. 'ધમ જાણુનો તે ક્યમ મહેલે' "નગર નાદારે નીલમાં ને જાણ્યાં નરગ્યા એદ' મગન્ય કાઠ છડે નદિ' રીનિદમાં ક્રિયાવિશેષણ

અવ્યય તરીકે પણ ઉપયોગ થયો છે. 'હુએ પીડયો ભમતો હીડે,' 'તે રડખડતો કંઈએ ગયો,' વગેરે.

ક્રિયાપદના કાળ.

ક્રિયાપદના કાળમાં બાલજે બહુકાળમાં 'આણું' પ્રત્યયનો હીક ઉપયોગ કર્યો છે. કાઠી આપાડી આ પ્રયોગ વખતે બાલજીના સમયથી દાખલ થઈ ગયો હતો. ઘણે ઠેકાણે બૂનકાળ આ પ્રત્યયાન્તે ગાપ્યો છે. શાપથી મુકાણું સ નકુપ અજગર દેહ,' 'વેલી વીરાણી યણી તે દીસિ એહ પ્રકાર,' 'ગિરહાં જમિ ધોવાણું આકાશિ,' 'ધૂસિ બરાણું સર્વ સરીર,' સદમી વવરાણી સહી,' તેમાંહાં ગૂંચાણી, નહિ ગત્ય,' છત્યાદિ.

કારક વિભાગ.

કારક વિભાગમાં બાલજે ખાસ પ્રગતિ કરી નથી. પૂર્વ કવિઓની માફક બાલજે પ્રથમા તથા દ્વિતીયા વિભક્તિનો લોપ કર્યો છે. દ્વિતીયામાં 'નિ' 'ને'નું પર્વરૂપ વપરાય છે. તૃતીયાનો આપ્રકાર બહુવચન પ્રત્યય 'હિ'પૂર્વ કવિઓની ભાષામાં દેખાય છે તે બાલજીમાં નથી. 'હ,' 'હી' પ્રત્યયો જ દેખા દે છે. એમાં પણ 'હી'નો વપરાશ થોડો અને 'હી'ના વિશેષ છે. અતુર્થીમાં 'નિ' વપરાય છે. પરન્તુ 'માટિ,' 'ઉપર' 'કારણિ' 'કાળે,' 'એવાં' 'શાખ્યે'ની અવ્યયો દ્વિતીયાના અર્થસૂચક 'બણી,' 'પ્રતિ'ની જેડે વપરાય છે: એવાં પ્રસંગોમાં પૂર્વગત નામની વિભક્તિ કેટલીક વખત અધ્યાહાર રાખી અને કેટલીક વારે વ્યાપરીને 'પ્રતિહારી રાગ(ની) બણી આવી,' 'દિનકર ગાંધા(ની). ઉપર આજ્યુ: શોભાને -કાળે,' 'તરખંડ(ની), સમી વગેરે પ્રયોગો કર્યા છે. આવા પ્રયોગોમાં બાલજે જ વિશેષ પ્રગતિ કરી ગુજરાતી ભાષાને બાંધનાર કારક વિભાગ સમૃદ્ધ કર્યો છે. પંચમીના યકી ચક્રોનો પ્રયોગ વધારી દીધો છે, પછીમાં 'ની' 'દ' વગેરે પ્રત્યયોનું પૂર વધ્યું છે. તેમ 'કેન્દ્ર,' 'તણું' વગેરે વિશ્લ નથી: સત્તમી પ્રત્યય 'હ' 'એ' કરતાં 'માંહાં'ની વપરાશ બાલજે વિશેષ કરવા માંડ્યો છે.

સંયુક્ત વિભક્તિનો પ્રયોગ વિશેષ દેખાતો નથી.

ઉપસંહાર.

આટલા વિવેચન ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે પૂર્વ કવિઓ અને સમકાલીન કવિઓ કરતાં ભાષાને વિવિધ રસને અનુકૂળ કરીને ગાંભીર્ય લાક્ષિક અને મૃદુલા બાલજે ભાષામાં આજ્યાં છે. સમકાલીન કવિઓની ભાષામાં સરળતા છે પરન્તુ ઉપલા ગુણો નથી. અને તેથી કંઈક તેમની ભાષામાં છિદ્રાપણું દેખાય છે. સંસ્કૃત પુસ્તકોનાં વિશાળ વાંચક અને મનન તથા ભાષાંતર કરવાની ટેવને લીધે બાલજીને ગુજરાતી ભાષા સમૃદ્ધ કરવામાં અણુપ્રાપ્ત સફળતા પ્રાપ્ત થઈ છે. સમૃદ્ધિપાત્ર વધ્યો. નવીન વાક્ય રચનાઓ થઈ ચકી. વિવિધ વિધોને લીધે ભાવાનુકૂળ અને રસાનુકૂળ બાજ કરવામાં પ્રતિર પુસ્તકોનું વાંચન તેમ જ સહજશક્તિ તથા પ્રેરણાને લીધે બાલજી તેમાં પણ કાળ્યો છે. ભાષાને સ્વેચ્છાંતર અને સંસ્કારી કરવામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે.